

**AUGUSTUS
FORUMA
RÓMÁBAN**

T. HORVÁTH ÁGNES

**AUGUSTUS
FORUMA
RÓMÁBAN**

BELVEDERE
MERIDIONALE

2016

A kötet megjelenését támogatta

Nemzeti Kulturális Alap
SZTE Polgáriért Alapítvány



Lektorálta

Hoffmann Zsuzsanna

Borítóterv

T. Horváth Ágnes

ISBN 978-963-9573-63-5 (print)

ISBN 978-615-5372-48-3 (online pdf)

© T. Horváth Ágnes, szerző, 2016

© Belvedere Meridionale, kiadó, 2016

Készült Octavianus Augustus halála 2000. évfordulójának tiszteletére.
Az „*imitatio Alexandri*” jegyében családom férfiúinak,
az én három Sándoromnak ajánlom

Tartalom

Előszó.....	13
I. Forum Augustum vagy Forum Augusti, Forum Martis (Augustus Foruma)	14
II. A Forum Augustum és Augustus építési programja	17
III. A Forum funkciói	20
1. Szakralitás	21
2. Állami adminisztráció	21
3. Bíraskodás	21
4. Császári reprezentáció.....	22
5. A nemzeti emlékezet színtere	22
6. A princeps személyének dicsőítése.....	23
IV. A forum topográfiai helyzete	24
1. A forum a város szövetében.....	24
2. A forum geológiai helyzete.....	27
3. A forum méreteinek meghatározó pontjai	29
4. A forum tájolása.....	32
V. A forum építésének és felszentelésének kronológiája	35
1. A templom felszentelése	40
2. A forum felszentelésének ünnepei.....	40
VI. A forum szerkezete	42
VII. A forum épületei.....	46
VIII. Templum Martis Ultoris (Mars Ultor temploma, a Bosszúálló Mars temploma)	47
1. Fogadalom a templom megépítésére.....	47
1. 1. Miért Mars Ultornak ajánlották a templomot?.....	47
2. Hol állt a Mars Ultor-templom?.....	55
2. 1. Mars Ultor temploma a Capitolinuson.....	55
2. 2. Mars Ultor temploma Augustus forumán	64
3. Az építkezés menete.....	65
4. A templomépület.....	68
4. 1. Külső megjelenése	68
4. 2. A homlokzat és a tető.....	72
4. 2. 1. A tetőzet díszítése	75
4. 3. A párkányzat	85

4. 3. 1. A leszboszi kúma szívléceinek forumon használt változatai ..	87
4. 3. 2. A koronázópárkány	94
4. 3. 3. A fríz (képszék).....	99
4. 3. 4. Az architráv	99
4. 4. A podium.....	102
4. 5. A lépcsősor.....	105
4. 6. A medencék.....	105
4. 7. A templom oltára	106
4. 8. A külső fal.....	108
4. 9. Az oszlopok.....	112
4. 10. A pronaosz	117
4. 10. 1. A pronaosz és a pteron mennyezete	117
4. 10. 2. A meanderes lacuna	123
4. 11. A templomcella belseje.....	124
4. 11. 1. A templomcella oszlopfői	134
4. 11. 2. Az oszlop- és pilaszter lábazatok, oszloptestek	140
4. 11. 3. A belső párkányzat.....	142
4. 11. 4. Az oldalfalak és a padló	144
4. 11. 5. Az apszis és a kultuszsobrok podiuma	146
4. 12. A kultuszsobrok.....	149
4. 12. 1. A templom szobrainak forrásául szolgáló művek	151
4. 12. 2. Mars-típusok	159
4. 12. 3. Venus alakjai.....	174
4. 12. 4. Mars Ultor vagy Árész Borghese – Venus Genetrix vagy Venus Victrix?	184
4. 12. 5. A szoborcsoport harmadik tagja: Divus Iulius?	187
4. 13. A homlokzat tünpanonja	191
4. 14. A Mars Ultor-templom kincesei	195
4. 15. A templom funkciói	197
IX. A porticusok	203
1. A porticus díszítése	205
1. 1. A padló.....	205
1. 2. A hátsó fal	207
1. 3. A fülkék.....	211
1. 4. A porticus oszlopai.....	213
1. 5. A porticus oszlopsorának párkányzata.....	213
1. 5. 1. A forum terére néző oldal fríze	214
1. 5. 2. A porticus belső oldalának fríze.....	218

1. 6. Az attika	220
1. 6. 1. A Iuppiter-clipeusok	223
1. 6. 2. A kariatidák	238
X. A „kolosszus-aula”	244
1. A „kolosszus-aula” díszítése	246
2. Augustus kolosszusa	255
2. 1. A szobor	255
2. 2. Kinek a szobra állt a teremben?	257
3. A „kolosszus-aula” kincsei	262
XI. Az exedrák.....	264
1. Az exedrák funkciója	266
2. Az északi exedra-pár	274
2. 1. A tetőszerkezet.....	275
2. 2. A porticus és az exedra találkozása: féloszlopokkal díszített pilaszter-sor.....	276
2. 3. Az exedra belső fala	276
2. 3. 1. A fülkék.....	277
2. 3. 2. A szoborfeliratok.....	279
2. 4. Az exedra párkányzata	281
2. 5. Az exedra oszlopai	289
2. 5. 1. A pilaszterek és féloszlopok	289
2. 5. 2. A hátsó fal féloszlopai.....	292
3. A déli exedra-pár: a harmadik és a negyedik exedra	293
3. 1. A harmadik exedra	293
3. 2. A forum rövid oldalának lezárása	296
3. 2. 1. Basilica.....	297
3. 2. 2. Triporticus vagy egyenes fal?	304
3. 2. 3. Az Augustus- és a Caesar-forum közötti kapcsolat	307
4. A forum főbejárata	310
XII. „Summi viri”: a halhatatlanok csarnoka.....	311
1. Régészetileg lehetséges szoborhelyek	314
2. A szoborpark rekonstrukciója	321
3. A szobrok elrendezése	325
3. 1. Az északnyugati exedra	326
3. 1. 1. A gens Iulia ősei.....	326
3. 2. Az északkeleti exedra.....	332
3. 2. 1. Romulus triumphans	334
3. 2. 2. Summi viri.....	337

3. 3. Nők szobrai a forumon.....	340
3. 4. Istenszobrok a forumon.....	341
3. 4. 1. Athena Alea.....	342
3. 4. 2. Apollo és Diana.....	344
4. Porticus ad nationes („a népek csarnoka”)?	351
XIII. Area fori	355
1. Az Augustus-quadriga.....	355
XIV. A forumot határoló fal.....	360
XV. A diadalkapuk (Arcus Drusi et Germanici).....	364
XVI. A forum és az augustusi ideológia	366
1. A forum ideológiájáról a hagyományos nézőpontból	366
2. A forum ikonográfiájáról másképp	372
2. 1. Növények: valóságghú növényi ábrázolások	375
2. 2. Növények: szimbolikus ábrázolások.....	380
3. A forum fő szimbólumai	381
3. 1. Az akantusz	382
3. 2. A kígyó motívumai	382
3. 3. A hatalmi jelvények: a lituus, a sceptrum és a hasta	383
3. 4. A sas (aquila)	384
3. 5. Napszimbólumok	385
3. 6. Az íj.....	386
3. 7. Összetett motívumok.....	388
3. 7. 1. „Kandeláber” – Dracunculus vulgaris.....	388
3. 7. 2. „Apollo lantja”	389
4. Szimbólumok jelentésük szerint	391
5. Számszimbolika	392
6. A forumon megjelenő istenek:	
a numen mixtum és concordia deorum jelensége	394
XVII. A Forum Augustum Augustus utáni története	397
1. Az Augustus-kor utáni történet.....	397
2. A forum és környezetének története a középkorban	
és a modern korban	401
XVIII. A forum területén lévő épületek	
építéstörténeti változásai	414
1. A forum déli részeinek átalakulása: az Alessandrina-negyed.....	415
2. A forum északi részének átalakulása:	
A „Domitianus-terasz” (Terrazza Domiziana).....	421
2. 1. A Pompeius-domus	422

2. 2. Domitianus Nymphaeuma.....	428
2. 3. Traianus építkezése	431
2. 4. A Casa dei Cavalieri di Rodi épületegyüttese.....	436
2. 4. 1. Chiesa di San Basilio al Foro di Augusto és a baziliták alapította épület későbbi története.....	437
2. 4. 2. Casa dei Cavalieri di Rodi	452
2. 4. 3. Santissima Annunziata ai Pantani	457
XIX. A forum ásatásai	464
Bibliográfia	473
Rövidítések.....	473
Antik auctorok.....	475
Középkori és reneszánsz források.....	479
Felhasznált irodalom	484
Képi források: mikrofilm, képarchívum	502
Mellékletek.....	509
1. sz. melléklet: A forum szobrainak forrásai	509
2. sz. melléklet: Az Alessandrina negyed forumot érintő háztömbjeinek tulajdonosai	522
Jegyzetszótár.....	527
Ábrajegyzék.....	582
A képek forrásai.....	588
Mutató	594

ELŐSZÓ

A római városközpontot érintő vizsgálódásaim második kötetét bocsátom útjára. A munka Augustus halálának bimilléniumára (2014) készült el, tisztelegvén a római császárság megalapítójának nagy műve előtt. A római építészettörténet klasszikus korszakát megnyitó épületegyüttes joggal számíthat az utókor csodálatára, amelyhez természetesen elengedhetetlen annak rekonstruálása, hogy miként ragyoghatott akkor, amikor még a tógás kortársak álltak elfogódva a közepén, hogy megcsodálják.

Nem volt szándékom az augustusi életművet elemezni, csak annyiban utalok rá, amennyiben a *forum* történetének ismeretében feltétlenül szükséges. Ugyancsak nem állt szándékomban Augustus személyének értékelése, sem politikai *genius*nak, sem sikeres kalandornak nem állítván be, mindössze a *forum* és annak építéstörténetéből, illetve ikonográfiájából fakadó személyiségrajzra vállalkoztam.

Elemzéseim és rekonstrukcióim természetesen egy általam kiegészített, új *forum*-képet tárnak az olvasó elő, egy saját olvasatot. Itt, a munka elején fontosnak érzem megjegyezni, hogy az ikonográfiai elemzés során, a római vallás hellenizált voltát tekintve, gyakran nem a római (latin) istennevek szerepelnek. A rómaiak ugyanis átvették a görög kultusz egyes elemeit, de az azonosított istenek mitológiájának történetei nem minden esetben fedték tökéletesen egymást, ezért az eredeti, görög mítoszváltozatokra kell hivatkoznunk. Ahogy ma is, a korban mindenki tudta, hogy például Venus azonosítható Aphroditével, de Párisz aranyalmáját nem neki ítélték, hanem a görög istennőnek, azaz a történet sohasem került lejegyzésre Venus névvel, csak Aphroditéével, miként Venus Genetrix is csak a rómaiaknál szerepel, és nem fordítható Aphrodité Genetrixnek, és a „női ősz” (θηλυκός πρόγονος) sem volt soha Aphrodité epithetonja.

Ezzel a rövid bevezetővel ajánlom a művet Octavianus Augustus emlékére minden római történelem és művészet iránt érdeklődő olvasó szíves figyelmébe.

Szeged, 2016. január

T. Horváth Ágnes

I. FORUM AUGUSTUM VAGY FORUM AUGUSTI, FORUM MARTIS¹ (AUGUSTUS FORUMA)

Augustus *forum*ának mai látképe és a *forumra* vonatkozó ismereteink, mint a többi *császárforum* esetében is, igen töredékes. Sem a források, sem a régészeti feltárások alatt előkerült építészeti töredékek nem tudnak minden tekintetben megnyugtató képet adni az alább felvázolandó problémákról. A terület ókor utáni története tele volt a „*spoliatió*nak”² nevezett kirablással, átépítéssel, területrendezéssel és útépítéssel, amely beavatkozások az eredeti építményt jelentős mértékben megváltoztatták, szinte helyreállíthatatlanul tönkretéve és elpusztítva annak eredeti szépségét és szerkezetét. A *forum* területére az Augustus-kor és a modern *via del Impero*³ megépítése között eltelt évszázadok során mintegy hét méter földréteg rakódott le, amely magába foglalja minden omlás, bontás, katasztrófa, feltöltés, építés és szemét lenyomatát. A régészeknek ebből kell „*visz-szaolvasniuk*” az időben, hogy feltárhassák és meghatározhassák az augus-

¹ Az antik források és a középkori, majd reneszánsz szövegek számtalan utalást tartalmaznak a *forum* nevével kapcsolatban. Vö. Cod. Ricc. N. I. 15/1925. fol. 41r. l. 10–13; fol. 49v. l. 25 A; fol. 52. l. 18–19; Cod. Gaddiano 148. fol. 42 v. l. 24–26; Cod. Gaddiano 148. fol. 42 v. l. 24–26; Petrarca 1492. I. 118. (fol. 76.); Edificazione di molti palazzi e tempi di Roma. 1480. fol. 05v. l. 27–29; Signorili, Descriptio 21. fol. 4v. l. 1. A; 10. fol. 3r. l. 24. D; 2. fol. 4r. l. 34. C; Anonymus Magliabechianus fol. 34r. l. 16–18; fol. 35v. l. 20–21; fol. 32r. l. 5–24; Codex Rediano 77. Pomponius Laetus fol. 26v. A; fol. 26. F; Albertini 1510. l. 12; 2. 10; Fulvio 1513. 2. fol. 57v. 4–12. Fulvio 1513. 2. fol. 51r. 7–23; Da Sangallo, Antonio il Giovane [1518–1520]; Marliani 1544. 3. 9. 1–39; Labacco 1552. 3–4; Aldrovandi 1556. 310. G; 316. A; 311. C; 312. A; Aldrovandi 1562. 310. B; 315. B; 311. B; Dosio, Giovannantonio [1547–1565]; Peruzzi, Sallustio [1536–1567]; Dosio, Giovannantonio [1547–1570]; Gamucci 1569. book 1. fol. 23 v. lines 15–29; De’ Cavalieri, Giovanni Battista/Dosio, Giovannantonio 1569 not. 16; De’ Cavalieri, Giovanni Battista/Dosio, Giovannantonio 1569 not. 37; Palladio 1570. liber 4. p. 016. A; Palladio 1570. liber 4. 16. H–I; Ligorio, Antichità XV. fol. 017 r.A; Anonymus (Palladio másolója) [1600 körül]; Nash 1961. 401–410, figs. 490, 494–502; Platner–Ashby 1929. 220–223; LTUR. II. 289–295; La Rocca–Ungaro–Meneghini 1995. Vol. I. 38–46. figg.

² Az eredeti latin szó kirablást, kifosztást, hadizsákmányszerzést jelent. Az ebből képzett szakkifejezés, „*spoliatio*nek” az eredeti jelentésén túl a megfosztást is kifejezi, azaz a még felhasználható szerkezetek elvitelét és újrahasznosítását is jelenti. Egyes épületek így épültek fel más, korábbi építmények elemeiből, de jelen esetben a pusztulás szakkifejezése, a *forum* köveit ugyanis részben megsemmisítették, részben máshová vitték.

³ Ma: *via dei Fori Imperiali*.

tusi szerkezetek mibenlétét. Leginkább a *forum* egyes építészeti részeinek leírása tűnhetne rekonstruálhatónak, de az előkerült töredékek alapján nem minden díszítőelem, és nem minden töredék illeszthető be egy egységes képbe. A maradványokon igencsak nyomott hagyott az idő és a történelem, a már említett rengeteg átépítés, amely még a helyükön maradt töredékek pontos rekonstrukcióját is megnehezíti. Bár már a reneszánsz mesterei is igyekeztek valamiféle kánont felállítani az antik épületelemek kötelező szerkesztésmódjáról, de nagyjából arra kényszerültek, hogy egy elképzelt minta alapján „kijavítsák” azt, ami a szemük elé tárult. Mészáros István jegyezte meg találóan Desgodets kitűnő művéről:⁴ „ki merte jelenteni, hogy a római oszloprendek uniform módon használt numerikus arányrendszere – ködkép, mítosz, egyéni önkény.”⁵ Ennek alapján, bár a kutatók minden épületelemet megpróbálnak beilleszteni egy általánosan elképzelt rendbe, könnyen meglehet, hogy tévednek. És nemcsak az „*ordo*”, az oszlopok rendje, de az ahhoz tartozó párkányzat sem mindig felel meg a vártnak, amit ugyan lehet a *spoliatio*val és az átépítésekkel magyarázni, de megeshet, hogy az észlelt szabálytalanság eleve megvolt. Ugyanez mondható el a dekorációs elemekről is. Elvárnánk, hogy egy adott épületstruktúrához tartozó díszítőelem minden megjelenésekor ugyanolyan legyen. A fellelt töredékek alapján megállapíthatóan ez egyáltalán nem így van. Még az olyan egyszerűnek tűnő díszítések, mint egy asztragalosz gyöngyszemei, vagy egy szívléc mintázata is mutat eltéréseket, és olykor jelentős mintázatbeli különbséget. Ezt aztán sokféleképpen lehet magyarázni. A korábbi munkák ideológiai, ikonográfiai okkal magyarázták, újabban felvetődött a technikai–kivitelezésbeli indok. Számos kutató arra az eredményre jutott, hogy a *forum* dekorációs elemeinek különbözősége nem csak abból adódhat, hogy időről időre kijavították, átalakították, hanem abból is, hogy már eredendően léteztek bizonyos differenciák az egyes díszítőelemek között. Ez abból is fakadhat, hogy az építkezés egyszerre több helyszínen folyt, és több munkáscsoport is dolgozott rajta. A díszítőelemek alapkonceptiója ugyan megegyezett, de a kivitelezés és a minták közötti különbségek az eltérő képességű és tehetségű, sőt néha egymástól eltérő kultúrájú mesterek keze nyomán hol elhanyagolható, hol jelentős különbözőségeket eredményeztek. Ezek a differenciák, az ideológiai programot értelmezve, számos zsákutcába, vagy tévútra vivő

⁴ Desgodets 1771.

⁵ Mészáros 2008. 63.

magyarázatot szülhetnek.⁶ A *forum* díszítésének jelentéstartalmát, mint minden szimbólumét, több oldalról is meg lehet közelíteni. Az azonban, hogy az összetett jelentéstartalmú motívumoknak az alkalmazása minden esetben hordozta-e mindazokat a jelentéseket, amelyeket a későbbi magyarázatok feltételeznek, nem lehet biztosan kimondani. A római művészet a hellenisztikus alkotástól a formát, és nem a gondolatot kölcsönözte. Ezért az építészeti-ikonográfiai jelentéstartalom ugyan megjelenik, de szinte eldönthetetlen, hogy esztétikai vagy ideológiai szempontok vezérelték alkalmazásukat. Mint minden igazán időtálló műalkotás, a *forum* is sokrétű jelentésrétegek tömegéből építkezett, ezért díszítőmotívumai kor és személyfüggően mondhatnak a szemlélőnek mást és mást. Minden rekonstrukció törvényszerűen elemzője hozzáállását, nézeteit, véleményét kell, hogy tükrözze, ez alól az enyém sem kivétel. A *forum* hatása, mint minden remekművé, túlélte saját korát, és töredékeiben ma is megmozgatja értelmezőinek fantáziáját. Ezért volt nagyszerű alkotás. A *forum*, amely az augustusi életmű fontos állomása volt, középponti része volt annak a nagyszabású építkezési programnak, amely során Augustus a maga képére formálta Rómát. Maga a város a Kr. e. I. században még mind szerkezetében, mind anyagi megjelenésében távolt állt attól, amit ideális városképnek nevezhetnénk, de az augustusi építészeti és városrendészeti ideálok új mintát adtak, és átformálták a város arculatát, megteremtve az alapjait annak a külsőségekben is kifejeződő erőnek és tekintélynek, amely a fővárost a Római Birodalom nagyságához méltó metropolisszá emelte.

⁶ A *forumra* vonatkozó könyvtáryi irodalom magabiztosan tudni véli minden apró különbség szándékos voltát. Én a magam részéről óvatosabban kezelem ezeket, ugyanis csak azt állíthatom biztosan, hogy nekem mit mondanak a *forum* díszítőelemei, de azt, hogy a többi szemlélőben milyen hatást vált/váltott ki, meg nem ítélném. Ugyanígy botorság lenne kijelenteni, hogy tudatosan lett egyik-másik elem olyan, amilyen, hiszen ezek tudatos vagy véletlenszerű voltát az erről szóló források híján nem dönthetjük el.

II. A FORUM AUGUSTUM ÉS AUGUSTUS ÉPÍTÉSI PROGRAMJA

Augustus építési programja politikájának fontos eleme volt. Önéletrésztében büszkén hangsúlyozta, és szedte számba-sorba az általa újjáépített középületeket és templomokat.⁷ Ez nem pusztán egy város renoválása volt, hanem egyszersmind szimbolikus politikai és vallási restauráció is, valamint a köztársaság helyreállításának és a múlt rekonstruálásának az Augustus *pietasát* kifejező, allegorikus kiemelése.⁸ Ezért ugyan fontos volt a római hagyományok tiszteletének megtartását szem előtt tartani, de saját tekintélyét csak valami új létrehozásával lehetett kidomborítani. Szokássá vált ugyanis, hogy a győztes csaták hadvezérei valamilyen közösségi épület, tér, templom formájában „visszaadták” a közösségnek a hadizsákmányuk egy részét. Augustus is nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a *forum ex manubiis* épült, azaz a hadizsákmányból illő módon visszajuttatta a közösségnek azt, ami megillette. A hatalmas téren felépült épületkomplexum hatásosan bizonyította a *princeps* nagyvonalúságát a *populus Romanusszal* szemben.

Az új *forum* Caesar térbővítési tervének folytatása volt, amely a Forum Romanum területének északi kiterjesztését célozta. Mint Augustus önéletrésztében hangsúlyozta,⁹ részben Caesar átépítési tervét kívánta folytatni, részben pedig a fent már vázolt köztársasági hagyományt, amellyel a hadizsákmányt ily módon juttatják el Róma népéhez.¹⁰ Augustus tudta, hogy a katonai győzelem a római társadalom számára létszükséglet. Ezért a diadalmas hódítás folyamatos érzékeltetése éppoly fontos volt számára, mint a hagyománytisztelet kidomborítása. Caesar örökségét hadvezérként nem tudta folytatni, és kiváló önismerettel meg sem kísérelte, hogy felülmúlja annak katonai géniuszát, tehát más módszereket kellett választania, hogy kortársai fölé emelkedjék.

A kor propagandájának eszközei a mainál talán korlátozottabbak voltak, de megvoltak a jól bevált, és igen hatásos módszerek, amelyekkel a

⁷ Augustus, RG 20.

⁸ Favro 1992. 73.

⁹ Augustus, RG 21.

¹⁰ Cassius Dio szerint ezt általános szokássá is kívánta tenni, ugyanis Kr. e. 17-ben elrendelte, hogy a hadizsákmány egy részét a közösség javára fordítsák. Cassius Dio, 54. 18. 2.

vezető körök befolyásolni tudták a társadalom különböző rétegeit. A legelterjedtebb és a legnagyobb tömegekhez eljutó eszköz a pénzverés volt. Emellett legalább olyan súllyal és árnyaltan szerepelt a nyilvános terek és épületek megépítése is.¹¹ Nagyjából Kr. e. 29-ig Augustus építkezéseinek legfontosabb üzenete a caesari örökség folytatása volt. A Forum Romanum átalakítása, a Basilica Iulia és a Divus Iulius-templom, valamint a *Forum Iulium* befejezése Caesarnak és a *gens Iuliának* állított emléket. A katonai sikereknek köszönhetően a többi építmény a győzelmi tematikát követhette. Az ezek által bemutatott sikerek már Octavianust, az *imperator*t ünnepezték, és emelték a középpontba. Két legnagyobb szabású vállalkozása a palatinusi rezidenciális- és kultusz-negyed kialakítása,¹² és a *forum*a létrehozása volt. Elődje *forum*a sem volt még teljesen készen, amikor Octavianus azt még be sem fejezve kezdte meg a sajátját építeni. Az új *forum*, amely a köztársaságot helyreállító és megújító államférfi erényeit akarta tökéletesen kifejezni, új értékeket, a *dignitast* és a *pietast* is felsorakoztatta a korábban hangsúlyozott római erények mellé.

Az új állami tér fontosságát mi sem jelzi jobban, mint hogy a Suetonius hangoztatta bíraskodási szükséglet mellett több olyan állami vagy szakrális tevékenységet is ide helyeztek át, amely korábban a Capitoliumhoz, mi több, a Iuppiter Optimus Maximus-templomhoz kötődött.¹³ Emellett komoly funkcionális párhuzamok mutathatók ki a Mars Ultor-templom és a capitoliumi Iuppiter Feretrius-templom között is. A funkcionális tényérés ebben az esetben is a Mars Ultor-templom javára dőlt el. Egy olyan gondosan eltervezett folyamat tanúi lehetünk, amelyben Augustus – nagyon tudatosan –, decentralizálta az állam legfőbb szakrális központját. A Capitolinus és az Arx szentélyei mellett fontos szerephez jutottak a Palatinuson felépült új templomok, és az új *császárforum* is. Az állami vallásnak így már nem a Capitolium volt a kizárólagos központja, funkcióinak megosztásakor a Sibylla-könyvek átkerültek a Palatinusra, Augustus sze-

¹¹ Zanker 1968. 5.

¹² Augustus látszólag nem saját személyét állította középpontba, de szerény lakóházával olyan kultuszokat hozott kapcsolatba, amelyek gerincét képezték ideológiai propagandájának. Ennek jegyében épült fel ott, még a kedvezőtlen égi jel ellenére is, annak újraértelmezett magyarázatot adva, pl. az Apollo-templom.

¹³ Rehak 2006. 6; vö. még a Mars Ultor-templom vagy templomok kérdésével. Suet. Aug. 29. 2. A Mars Ultor-templom funkcióinak átvétele a Iuppiter Optimus Maximustól, ld. Wissowa 1912. 78; Latte 1967. 203; Zanker 1968. 24; Zanker 1990. 214; Liebeschuetz 1979. 86.

mélyes védőistenének, Apollónak a templomába. A katonai dicsőséget, és az állami nagyságot kifejező kultikus centrum középpontja pedig Augustus *forumára* került. Iuppiter mellett az ősi hadisten soha nem látott magaslatokra emelkedett, nemcsak az állam hatalmát adó erő szimbólumaként, hanem az egész birodalom – és a caesari dinasztikus politika folytatásaként a *gens Iulia* – mitikus őseként is. Így a Mars Ultor-templom a háború és a béke egyetemes középpontja is volt.

A *forum* megépítése nagy hatással volt a kortársakra. A teljes épületegyüttes tökéletesen elérte célját, nem véletlenül jegyezte meg róla Plinius, hogy ez a legszebb épület, amit valaha látott a világ.¹⁴ Az épületegyüttes funkcionálisan, ideológiailag és esztétikailag kifogástalanra sikerült, olyannyira, hogy egymás után épültek meg másolatai, a *forum* propagandájának hatását az egész birodalomban megtalálhatjuk. A maradványok ugyan nem adnak teljes képet a *forumról*, mégis elmondhatjuk, hogy mind szerkezetében, mind díszítőelemeiben, mind a vizuális kommunikáció szempontjából az egész épületegyüttest a kísérletezés, és az új, szokatlan megoldások jellemezték. A monumentális építészeti tér drámaian új eszközzé vált Augustus kezében a propaganda számára.

A provinciális másolatok építtetése Augustus alatt a politikai gondolat terjesztésének tudatos, és gyakran erőszakolt módja volt, de formájuk és díszítésük ma az eredeti, római *forum* rekonstrukciójának eszköze lehet. Mint minden, ami a politikai eszköztárhoz tartozik, már a kortársakból is különböző érzéseket váltott ki: leginkább csodálták,¹⁵ követték,¹⁶ vagy szolgálai módon majmolták, és volt olyan eset is, amikor a legfinomabban összeállított politikai eszköztár is soknak, nyomasztónak bizonyult, ezért kifejezetten az ellenhatást érték el vele. Az irodalomban a vergiliusi Róma-kép augustusi propagandája által túlszabályozott látásmódjára így reflektált Martialis minden kötöttséget lerázó városképe, és megszülettek a vergiliusi mű és a *forum* ikonográfiájának karikatúrái is.¹⁷

¹⁴ Plinius, Nat. Hist. 36. 15. 102: „*pulcherrima operum, quae umquam vidit orbis.*”

¹⁵ Ld. Plinius megjegyzését az előző jegyzetben.

¹⁶ Másolatai, pl. Tarragona, Arretium, Emerita Augusta stb. de hatott egész Itáliában.

¹⁷ Pl.: Az Aeneasra reflektáló szellemes szójáték a Pompeiiben talált graffitin: CIL 4. 09131: FVLLONES VLVLAM Q[VE] CANO NON ARMA VIRVMQ(VE); LaFleur 2010. 160–162; Museo della Civiltà Romana 05018.

III. A FORUM FUNKCIÓI

A *forumok* a római világban általában többfunkciós terek voltak. A *császárforumok* esetében is ez a helyzet, de a felhasználásuk már nem mutat olyan változatosságot, mint a korábbi polgári *forumok* esetében. Festus hat magyarázata¹⁸ a *forum* lehetséges értelmezéséről több ponton is igazolódik, bár néhány szerep kimarad. Ott az államigazgatási funkciók mellett a hagyományos kereskedelmi tevékenységek is teret kaptak. Az *Augustus-forum* sem csupán egyetlen célt szolgált. A felhasználása azonban merőben eltért a hagyományos városi *forumokétól*. Megépítésében a hagyomány, a szakralitás, az államigazgatási szükséglet játszott szerepet, és ezen túlmenően – talán a temetkezési terek hagyományait követve – történelmi, dinasztikus és személyes érdekeket is kifejezett. Funkcióiban már *Caesar foruma* is eltért a római és görög terektől megszokottól, de ott még jobban dominált a tér épületelemeinek hagyományos szerepű kihasználása. A korábbi *forumok*, a görög előképekkel együtt, a város szerves részei voltak. A rajtuk keresztül vezető utak a városba integrálták, és összekötötték a városi élet minden megnyilvánulásával. A *császárforumok*, és elsőként, leglátványosabban az *Augustus-forum*, már nem volt a város szerves része, nem vezettek rajta keresztül forgalmas utak, célja éppen a forgalom kizárása, a tömeg mozgásának szabályozása volt. A város szövetében való elhelyezkedése adja meg a legkézenfekvőbb választ arra a kérdésre, hogy milyen célokat is szolgált. A téralakítás, miként Zanker kifejtette,¹⁹ inkább a templomtér típusú városi téregyüttesre hasonlított, mint a profán terekre. Így funkcióiban olyan tevékenységeknek kellett dominálniuk, amelyek a szakrális terekhez kötődtek, zártak voltak, és nem nélkülözhatték az istenek felügyeletét. Ezért tökéletesen megfelelt a vallási cselekményeken túl a bíraskodás, az állami adminisztráció és a császári reprezentáció céljainak.

¹⁸ Pauli exc. ex lib. Pomp. Festi 74. 15. „*Forum sex modis intellegitur. Primo negotiationis locus, ut forum Flaminium, forum lulium, ab eorum nominibus, qui ea fora constituenda curarunt; quod etiam locis privatis et in viis et agris fieri solet. Alio, in quo judicia fieri, cum populo agi, contiones haberi solent. Tertio, cum is, qui provinciae praeest, forum agere dicitur, cum civitates vocat et de controversiis eorum cognoscit. Quarto, cum id forum antiqui appellabant, quod nunc vestibulum sepulchri dicari solet. Quinto, locus in navi, sed tum masculini generis est et plurale. Sexto fori significant et Circensia spectacula, ex quibus etiam minores forulos dicimus.*”

¹⁹ Zanker 1968. 6.

1. SZAKRALITÁS

A *forum* zárt tere leginkább a templom-temenoszokhoz áll közel. Mint minden fogadalmi téren, itt is egy templom állt a középpontban. Ennek azonban nem a megszokott, kissé semmitmondó, az istennek a *do ut des* alapján felajánlott és az adott szót szolgálóan beteljesítő fogadalmi templom szerepe volt, hanem fontos állami és szakrális tevékenységek alapvető központja lett. Itt konkrétan a civil- és katonai élet legfontosabb eseményei zajlottak, és az államvédő szerepbe emelt hadisten nemcsak a had- és külügyek központi figurája, hanem a teljes állami lét minden aspektusa felett örökös istenség volt. A hozzá kapcsolt szakrális cselekmények nem pusztán az istennek bemutatott áldozatokban, hanem az állami élet legfontosabb megmozdulásaiban nyilatkoztak meg. A *forum* egésze *templum* volt, azaz *auspiciummal* felszentelt tér, amely önmagában is szakrális térként működött, és lehetővé tette az olyan gyűlések vagy tanácskozások megtartását, amelyek csak *templumként* felszentelt helyen folyhattak, így lehetővé tette a *senatus* üléseinek vagy a bírósági tárgyalásoknak a megtartását.

2. ÁLLAMI ADMINISZTRÁCIÓ

Róma a köztársaságkor végére kinőtte adminisztratív kereteit és lehetőségeit. Az egyre növekvő birodalom egyre bővülő adminisztratív igényeket teremtett. Ugyanúgy, mint maga a város, amelynek lakossága az antik világban egyedülálló módon elérte egy birodalomnyi lakosság létszámát, a közel egymillió főt. Ennek az állami adminisztrációnak mindenféleképpen megfelelő kereteket kellett teremteni. A már meglévőktől egyes funkciók áttételével a *császárforumok* az állami élet új bürokratikus központjaivá váltak.

3. BÍRÁSKODÁS

Az állami adminisztráció legfontosabb aspektusa a jogállami működés biztosítása volt. Mint ahogy a sokszor idézett történetírói közlés leszögezi,²⁰ ennek megoldását tartották a legfontosabb feladatnak. Úgy tűnik, maga az egész *forum* egy hatalmas bíróságként funkcionált, speciálisan kialakított terei egyszerre több helyszínt is biztosítottak az igazságszolgáltatás számára.

²⁰ Suet. Aug. 29. 1–2.

4. CSÁSZÁRI REPREZENTÁCIÓ

A Mediterraneum térségének urává lett birodalom fővárosának külsőségeiben is meg kellett felelnie az egy világbirodalom székhelyével szembeni elvárásoknak. Míg a régi városközpontot időről időre csak átalakítani, szépíteni igyekeztek, addig a birodalom vezető politikusai a városközponttól elkülönítve nemcsak a világváros külsőségeinek megfelelő, hanem saját személyük fontosságát és gazdagságát is kifejező hatalmas tereket hoztak létre. Az új, egyszemélyi politikai hatalom új városi színtere a saját *forum* lett, ahol minden egy helyen és reprezentatív formában képviselte létrehozójának politikai elgondolását. Ezek közül a magánszemélyek által emelt polgári *forumok* közül a legelső Pompeius városi téregyüttese volt a Campus Martiuson. A színház – templom – *porticus* – *curia* épületelemekből álló téregyüttes adta a mintáját az első *császárforumnak*, a Caesarénak, amely aztán a későbbiekben ennek a térformának a modelljét jelentette.

5. A NEMZETI EMLÉKEZET SZÍNTERE

A fent vázolt célok mellett azonban egyéb okok is motiválták a *forum* létrehozását. Ha a Forum Romanum funkcióival hasonlítjuk össze, akkor világosan látható, hogy Augustus annak minden olyan elemét át kívánta venni, amely a *dignitas fori*hoz tartozott, de sokkal tisztább, átstrukturált formában, megszabadulva minden fölösleges és zavaró emléktől. Míg a Capitolium és a Forum Romanum terén a római múlt emlékoszlopai és egyéb emlékjelei áttekinthetetlenül és kaotikusan, minden rendszer és szervező elv nélkül jelentek meg, addig a *császárforum* szigorú elvek alapján válogatva állított emléket a múlt nagyjainak. A római nagyok panteonja Augustusnál nagyon tudatosan készült, és szerves egységben állt a *forum* épületeivel. Tisztább teret kívánt létrehozni, olyat, amely külsőségeiben nem a kényszer szülte módon fejezi ki az állami méltóságot. Arra törekedett, hogy az új *forumon* jelenjen meg a római történelem, de ez, és az ezt megjelenítő *summi viri* és a *virii triumphatores* dicsősége ne homályosítsa el a *forum* építőjének érdemeit. A tökéletesen tiszta axiális elrendezés mindenben megfelelt a római ízlésnek, s miután a történeti emlékszobrok elrendezését elegáns módon úgy oldotta meg, hogy azok magán a téren ne jelenjenek meg, az *area fori*, a közepén a *princeps quadrigájával*, a ceremóniák új, és elegáns környezetű tere lett.

6. A PRINCEPS SZEMÉLYÉNEK DICSŐÍTÉSE

A fenti gondolatmenetből egyenesen következik, hogy a *forum* létrehozásának kimondatlanul meghatározott célja leginkább a császár alakjának ünneplése volt. Ez lehetett az az egyetlen, lényegi szempont, amelynek az egész komplexum politikai mondanivalóját kellett tükröznie, s amely meghatározta a térszervezést és a díszítőelemek elhelyezését is. Ez az üzenet a *mos maiorum*, az addigra már csak képzelt, de az Augustus-kori történetírás által újrateremtett római ideálnak, a győztes, a béketeremtő, a fennkölt Augustusnak az eszményképe volt. Mindenképpen szükség volt erre, hogy a polgárháborúban megtépázódott római állam tekintélyét új alapokra helyezhessék.

IV. A FORUM TOPOGRÁFIAI HELYZETE

1. A FORUM A VÁROS SZÖVETÉBEN

Az Augustus-*forum* a másodikként megépített császári *forum* volt. Építésének idejére Róma, nemcsak mint állam, de mint város is jelentős változáson ment keresztül. A városközpont minden eddiginél jelentősebb átalakításának folyamata már Caesarral elkezdődött, és Augustus építkezésével folytatódott a korábbi városszerkezet radikális átalakítására tett kísérlet.

A *Forum Augustum* a *Forum Iulium* párjaként, szinte azzal egy időben, de azt mindenben meghaladó szépségű másaként épült. Augustus célja, hogy felülmúlja elődeinek köztereit, maradéktalanul sikerült, ugyanis olyan elragadó volt, hogy a sokat látott Plinius ámulatát is kivívta, aki szerint²¹ ennek a *forum*nak a szépségét nem lehet leírni.

Ez a tér volt Octavianus építkezéseinek első olyan megnyilvánulása, amely alapján, az igazsághoz nagyon közel, de némiképp talán költői túlzással állapította meg Suetonius, hogy téglavárost kapott és márványvárost hagyott maga után.²² A római gyakorlatot, amely szerint fából, téglából, és később római betonból építkeztek, jól szemléltetik a fennmaradt romok Ostiában, Pompeiiben és a többi, szinte érintetlenül megmaradt antik városban. A márvány használata Itáliában Augustus koráig ritka volt. Ezt főként azzal magyarázták, hogy drága volt, de hozzátehetjük, hogy igény sem volt erre. Augustus kora többszörösen is választóvonal mind a város, mind a Római Birodalom történelmében. Nemcsak azokra a politikai és gazdasági változásokra kell gondolnunk, amelyeket a *principatus* megteremtése jelentett, hanem arra a szellemi, gondolkodásbeli változásra is, amely a hagyományokhoz ugyancsak ragaszkodó Rómát teljesen átformálta. A márvány-város igénye a szépség, a gazdagság és a hatalom megjelenítésének igényével együtt a hellenisztikus Keletről eredt. A gazdagságot a rómaiak addig inkább házon belül demonstrálták (*luxuria privata*),²³ külsejének kialakításakor a középületek esetében is legfeljebb a homlokzatokra fektettek hangsúlyt. Ez a szemlélet azonban az Augustus-korban gyökeresen megváltozott. Az addig csak a homlokzatukkal kifelé forduló, kuliszszaként alkalmazott városi terek átalakultak, és fényes bizonyítékául szol-

²¹ Plinius, Nat. Hist. 36. 15. 102.

²² Suet. Aug. 28; Augustus, RG 19–21; vö. Kleiner 2009.

²³ Zanker 1990. 25–26.

gáltak egy világbirodalom fővárosához méltó életmódnak. A korábban csak a gazdag arisztokrácia által birtokolt luxus a közösségé lett, Augustus közkinccsé tette, s a *luxuria privata* mint *publica magnificentia* jelent meg.²⁴

Augustus márványvárosa, mint Diane Kleiner is állítja,²⁵ márványból épített városként nem létezett a szó szoros értelmében, még a *Forum Augustum* vonatkozásában sem. Tény, hogy egy márvánnyal borított város váltotta fel a korábbi téгла–terrakotta–stukkó várost, de az építkezésben, minden hellenisztikus minta ellenére sem a görög gyakorlat²⁶ terjedt el. A legfontosabb szerkezeti elemek túlnyomó többségének elkészítésekor, de még a díszítőelemek egy részénél is a hagyományos anyagokat használták. A nemes kőből készült oszlopok, párkányzatok, és egyéb díszítőelemek, a falak és a padló burkolatai mellett ott találjuk a korábbi építési- és díszítő technikákat is. A falak építésénél téгла–cement falazatokat alkalmaztak, a kőből épült részeken a kevésbé nemes anyagok, leginkább a tufa dominált, a díszítésben a Pompeii I. festészeti stílusú, márványutánezatú freskókat és stukkókat is használtak. Az épületek csúnyaságát és egyenetlenségét korábban stukkóval fedték el, és festéssel, vagy festett terrakottával díszítették azokat. A korábbi eljárás eltakarta, de teljesen nem fedte el az eredeti struktúrát, így senki sem hitte – csak elhítenni akarta – a festett falról, hogy márvány vagy nemes kő lenne. Most márvánnyal burkolták az épületeknek azokat a részeit, amelyek megépítésükkor az alkalmazott technika miatt még kevésbé mutatósak voltak, illetve nemes kövekből készítették el azt, amivel az épület pompáját és gazdagságát gyarapíthatták, vagy amivel építtetője bőkezűségét kívánták kiemelni. Ezzel teljesen elfedték az eredeti, csúnyácska és szegényesnek tűnő szerkezeti elemeket, és feldíszítették az építményeket. A régi módszer új köntösbe öltöztetve új értelmet is kapott. Látszat és valóság úgy keveredett itt a művészeti kivitelezésben, ahogy a *principatus* lényege nyilvánult meg a politikában.

²⁴ Zanker 1990. 135–139.

²⁵ <http://www.cosmolearning.com/video-lectures/from-brick-to-marble-augustus-assembles-rome-6777/> (15-02-2011)

²⁶ A görögök márványépületei minden részükben márványból épültek. Kővet bőségesen találtak, a rómaiaknak viszont a carrarai bánya felfedezéséig nem volt márványbányájuk.



1. ábra. A Forum geológiai magasságvonalai
 (Színfokozatos domborzati kép Meneghini 2009. 18.
 alapján: T. Horváth Ágnes)

2. A FORUM GEOLÓGIAI HELYZETE

Augustus *foruma* a *Forum Iulium* északkeleti oldalánál épült fel. Ez a választás mind topográfiai, mind politikai szempontból egyaránt szerencsésnek mondható, még akkor is, ha a hely megválasztása topográfiai kényszer volt. Augustus minden bizonnyal Caesar *foruma* és a Forum Romanum közelében akart maradni. Olyan helyet kellett választania, amelyet mindkettővel összeköthetett. Keleti határvonalként természetesen adódott a Forum Romanumra vezető főút, az Argiletum, amely megte-remthette a kapcsolatot a régi és az új *forumok* között. Ez alatt futott a terület vízelvezetését szolgáló csatornaág, amelyet szintén nem volt tanácsos bolygatni, ha a déli, alacsonyabb rész elvizesedését el akarták kerülni.

Északnyugati–nyugati határát a későbbi Traianus-*forum* helyén lévő domb (Collis Latiaris) meredekebb emelkedője szabta meg. A *forum* ténylegesen a Quirinalis lejtőjére épült, azaz pontosabban két magaslatának, a Collis Mucialisnak és a Collis Latiarisnak a találkozási pontjától keletre. Ez a találkozási pont éppen azon a helyen volt, ahol egy köztársaságkori *domus*²⁷ állt. Ettől északra és nyugatra is jelentős emelkedő található,²⁸ amelyet egy ilyen irányú terjeszkedés érdekében nagy volumenű földmunkát és megerősítő alátámasztást kívánóan át kellett volna vágatni, és vagy teraszos szerkezetet kialakítani, vagy még több munkával egy szintbe hozva, kiegyenlíteni (1. ábra). Augustus erre nem vállalkozott. Meghagyta a *domust*, és annak teraszos elrendezését kihasználva, mint támaszfalat integrálta a *forumot* kívülről védő tűzfal vonalába.

Északon eléggé meghatározó volt a Subura lakónegyede. Itt nem a földrajzi, hanem a szociális és politikai érdekek domináltak. Ezt a sűrűn lakott negyedet sem a háztulajdonosok, sem a bérlők miatt nem volt tanácsos kiüríteni. A finansiális és szociális tényezők mellett van még egy ok, ami meghatározhatta ezen az oldalon az Octavianus által tervezett *forum* méretét, történetesen az, hogy az itt futó Vicus Longus, amennyiben nem kívánta megszüntetni, ebben az irányban minden további terjeszkedést megakadályozott. Mint a Cloaca Maxima ásatásainak legfrissebb rajzai mutatják,²⁹ a *forum* egész északi falrendszerének formája a Cloacába vezető gerincvezeték nyomvonalát követi. Az út, és az alatta futó csatornasza-

²⁷ Sextus Pompeius *domus*aként azonosított épület.

²⁸ Közel 20 méter a szintkülönbség a *forum* jelenlegi szintje és a dombhát rekonstruált magassága között. Vö. De Angelis d'Ossat 1946. 17–23.

²⁹ Antognoli–Bianchi 2009. 129. Tav. 4.

kasz³⁰ átépítése több infrastrukturális problémát is felvetett, a *forum* határoló fala, mint azt az ásatások is igazolták, funkcionális kapcsolatban volt azzal a csatornaszakasszal, amely a fal mögötti út alatt húzódott.³¹ Az egész *forum* gondosan alkalmazkodott a Cloaca szerkezetéhez, a határoló falak tervezése és megépítése során gondosan ügyeltek arra, hogy ne kerüljön fölé olyan építmény, amely kárt okozna a csatornában. Emellett Augustus, ha nem akarta, már pedig *forum*ának az Argiletumhoz való igazítása ezt jelzi, az eredeti forgalmi viszonyokat radikálisan átformálni, akkor a csatorna mellett a fölötte futó utat is érintetlenül kellett hagynia.

Földrajzi tekintetben tehát Augustusnak mindenképp korlátozottak voltak a lehetőségei. A terület geológiai, politikai és urbanizációs kényszerítő erői a város egy olyan pontját határozták meg *foruma* számára, amely észak–déli és kelet–nyugati irányban egyaránt jelentős szintkülönbséggel rendelkezett. Az Argiletum, a keleti *porticus* és annak exedrái, illetve a Mars Ultor-templom *podium*ának keleti végétől számítva, nyugat felé egy nagyjából öt méteres szintemelkedést kellett kiegyenlíteni. A *forum* épületegyüttese nagyobb, mint egy egyszerű *domus* vagy *insula*, amit a térségben egy teraszosan kialakított platón fel lehetett volna húzni. Már az alapozás előkészítő munkálatai is sokkal bonyolultabbak voltak egy egyszerű lakótömb felépítését megelőző teendőknél, hiszen a *forumot* egy tölcészerű mélyedésben kellett megépíteni. Ennek szintkülönbségei megkövetelték, hogy ne csak az alapozáshoz alakítsanak ki egyenes teret, hanem a magasabban fekvő nyugati részen, ahol kényszerű módon átvágták a természetes dombhátat, a földcsuszamlás megakadályozására meg is kellett, hogy erősítsék. Ez a geológiai adottság határozta meg elsősorban a *forum* építkezését, annak formáját, és ez ad magyarázatot az építkezés elhúzódására is.

³⁰ Mindkettő a Cloaca Maxima része, és a legfontosabb gerincvezetéke volt Róma fő vízvezető csatornájának.

³¹ Pentiricci–Schingo 2000. 320.

3. A FORUM MÉRETEINEK MEGHATÁROZÓ PONTJAI

A *forum* teljes területe³² 125×118 méter,³³ talán keskenyebb és kisebb, mint amit eredetileg terveztek. A természetföldrajzi viszonyokon túl talán egyéb tényezők is korlátozták a létrehozandó épületegyüttes területét. Vanak, akik azt feltételezik, hogy Octavianusnak nem volt elég pénze ahhoz, hogy az érintett ingatlanok felvásárlását, illetve a Collis Latiaris átvágásával járó földmunkákat finanszírozza. Így is számolnia kellett azzal, hogy a terület minden irányba emelkedik, és azt a szintkülönbséget, még ha sokba került is, de mindenképp ki kellett egyenlítenie.

Suetonius³⁴ sokkal árnyaltabban fogalmazott, ő abban látta a tervezettnél kisebb *forumot*, hogy Augustus vonakodott³⁵ megfosztani házaiktól azokat a tulajdonosokat, akinek épülete az építkezés útjában állott. Suetonius telkek megszerzésére alkalmazott szóhasználata nagyon kifejező: '*extorquere*', azaz nem egyszerűen megfosztani őket saját birtokuktól, hanem '*kicsikarni, zsarolással elvenni*' tulajdonukat. A módszer, amittől Augustus visszariadt, mindenképp ismerős volt a római telekügyletekben, és feltehetően, részben még Caesar is ilyen eszközökkel szerezhette meg *forumának* telkeit. Augustus viszont még a látszatát is igyekezett elkerülni a *ius civile* megsértésének.³⁶ Ez a megjegyzés ugyan lojális volt Suetoniusból, de a kérdés megosztotta a kutatókat. Néhányuk szerint inkább arról lehetett szó, hogy Augustus, akinek hatalomra kerülésekor nem volt vagyona, Caesarét pedig annak végrendelete szerint csaknem teljesen szétosztotta, így a máséhoz nyúlni nem akarván, egyszerűen nem volt képes³⁷ megvásárolni azokat a telkeket, amelyek egy nagyszabású terv megvalósításához szükségesek lettek volna. A szükséges pénzt hadizsákmányból teremtette elő,³⁸ és sem a hadizsákmánynak, sem az építkezés költségeinek nem ismerjük a pontos összegét. Ez a feltevés azonban már nem felelhetett meg Augustus anyagi helyzetének akkor, amikor a *forumot* elkezdte építeni. Biztosak lehetünk abban, hogy Actium után a hadizsákmány bőségesen fedezett volna egy jóval tágasabb térre épült épületegyüttest is, bár a területre szánt összegben túl is találunk olyan jeleket, ame-

³² A méretek meghatározása, tekintettel a jelenleg is hiányos régészeti feltárásokat, némiképp pontatlan, de a környező felmérések alapján jó megközelítéssel kiszámolható.

³³ Zanker 1968. 6.

³⁴ Suet. Aug. 56. 2.

³⁵ Suet. Aug. 56. 2: „*non ausus extorquere possessoribus.*”

³⁶ Vö. Delfino 2010. 11.

³⁷ Frank 1938. 93–94.

³⁸ Augustus, RG 4. 21.

lyek az „olcsóbb megoldást” sugallják. Így például a *forum*hoz felhasznált építőanyagok is részben a költségkímélő megoldást mutatják. Látszólag ugyan márványból készült, de ez főként márványborítás volt, amelynek legnagyobb mennyiségben felhasznált alapanyagát, a *marmor Lunensist*³⁹ Itáliából szerezték be. A *forum* tűzfalát és épületeinek tufa alapozását pedig főként *lapis Gabinus*ból építették, amelyet a másik, általánosan használt tufánál, a *lapis Albanus*nál közelebről, ráadásul vízi úton szállíthatták Rómába. Mindkét esetben látszik a takarékosagra való törekvés. Ezt a kérdést azonban nem pusztán a *forum*ra leszűkítve kell vizsgálnunk. Augustus egyszerre sok helyen dolgozott a város megszüpítésén, s anyagi lehetőségeit egyszerre több, párhuzamos építkezés is lekötötte. Miközben a máshonnan be nem szerezhető színes márvány a messzi tartományokból érkezett,⁴⁰ amely a politikai felhangú bőkezűséget és a pazarlást jelzi, ugyanakkor ahol tudott, takarékoskodott, de nem azért, hogy a *forum* felépítése sikerüljön, hanem azért, hogy minél több és szebb épületet és városi teret legyen képes maga után hagyni. Az itáliai fehér márvány, a *marmor Lunensis* minőségében mind épületmárványként, mind szobormárványként felvehette a versenyt a távoli vidékek márványai-val. Közeli elérhetősége, ezáltal relatív olcsósága lehetett a kulcs Augustus márványvárosához.

Ha a pénzügyi helyzet mellett még azt is megvizsgáljuk, hogy kiknek a házaikat vagy *insuláit* kellett volna az építkezés céljára felvásárolni, akkor leginkább úgy tűnik, hogy Octavianus igyekezett nem keresztezni sem az őt támogatók, sem a potenciális ellenfelek anyagi érdekeit, ezért érintetlenül hagyta a Suburában, a későbbi *forum*mal közvetlenül szomszédos, a kisajátítás tekintetében szóba jöhető telkek egy részét is. A területen ugyanis a bérbé adott *insulákon*⁴¹ túl olyan tekintélyes személyek házaik is álltak, mint Sextus Pompeius vagy Cn. Calpurnius Piso *domusa*, amelyek megvásárlásához Augustus akkor, bár ha rendelkezett is elég pénzzel, de befolyással – tekintve az általa használt politikai eszköztárat – nem, azaz tudatosan került az

³⁹ Carrarai márvány. Nevét nem a lelőhelyről, hanem Luni kikötővárosról kapta, ahol hajóra rakták, és innen szállították vízi úton Rómába. Lelőhelye légvonalban 310 km-re található Rómától, míg Pentelicum távolsága több mint 10 000 km. A bánya felfedezése tehát jelentősen megkönnyítette Augustusnak, hogy „márványvárost” hagyjon maga után.

⁴⁰ Az alabástrom (főként oszloplábazat), a cipollino márvány (oszlop, pilaszter), az africano (padlózat), a giallo antico (padlózat), a pavonazzetto (padlózat) és a breccia corallina (beltéri oszlopok) nem volt beszerezhető itáliai forrásokból.

⁴¹ Tudjuk, hogy Crassus és Sulla is komoly ingatlanokkal rendelkezett itt.

'*extorquere*'⁴² módszert, nem akart a tulajdonosokra nyomást gyakorolni. A fent említett háztulajdonosok *domus*ainak pontos földrajzi elhelyezkedését ugyan nem ismerjük, de a *forum* nyugati, nagyobb exedrájának támaszkodó köztársasági *domust* Sextus Pompeius házával azonosították,⁴³ és a fenti gondolatmenet korábban ezzel nyert bizonyítást. Azonban a geológiai viszonyok vizsgálata a *domusszal* kapcsolatban⁴⁴ arra az eredményre jutott, hogy megmaradása statikai szempontokból és nem politikai vonatkozásai miatt volt fontos, így ez a hipotézis már csak részben tűnik használhatónak.

Ezeket a felvetéseket összekapcsolva, mindenképp helyállónak tartom azokat a kutatói⁴⁵ véleményeket, amelyek kifejtik, hogy bár Octavianus hadiszákmánya, különösen Actium után bőven fedezte volna a költségeket, ezért a *forum* méreteiben megnyilvánuló önmérséklete nem annyira anyagi kérdés, mint inkább Octavianus önkifejezésének egy, a caesari mintától lényeges elemeiben eltérő útja volt. Ugyanis ha Octavianus folytatta volna közvetlen elődje elképzelését, akkor a mai Caesar-, Augustus- és a Traianus-*forum* területén elterülő hatalmas teret épített volna ki. Ez az építkezés radikálisan változtatta volna meg a meglévő városi struktúrákat, utcaszerkezetet, magántulajdont, egyszóval nemcsak az egész negyed, de egy egész *regio* addig megszokott, hangsúlyozottan hagyományos képét. A hagyományokat radikálisan áthágó vezető azonban, épp Caesar példája alapján, ebben az időben nem volt kívánatos Rómában. Ezért ebben a vonatkozásban Octavianus nem óhajtotta istenné tett elődje munkáját folytatni. A terv kisebb területet érintett, nem egy egész *regiót*, hanem annak csak egy szeletét. A Caesar által megkezdett, de igen költséges földmunkákkal járó, teraszos szerkezetet félbehagyta. Sajnos nincs módunk rekonstruálni azt, hogy milyen állapotban volt Caesar téralakítása, miként azt sem, hogy Augustus mennyit hasznosított a meglévő szerkezetekből, vagy hogyan alakította át azokat, de annyi bizonyos, hogy Octavianus erősebb saját ikonográfiával bíró, de kisebb tereket alakított ki, amelyekben belül a hagyományokhoz – legalábbis látszólag – sokkal jobban ragaszkodva, újat tudott alkotni.

⁴² Suet. Aug. 56. 2.

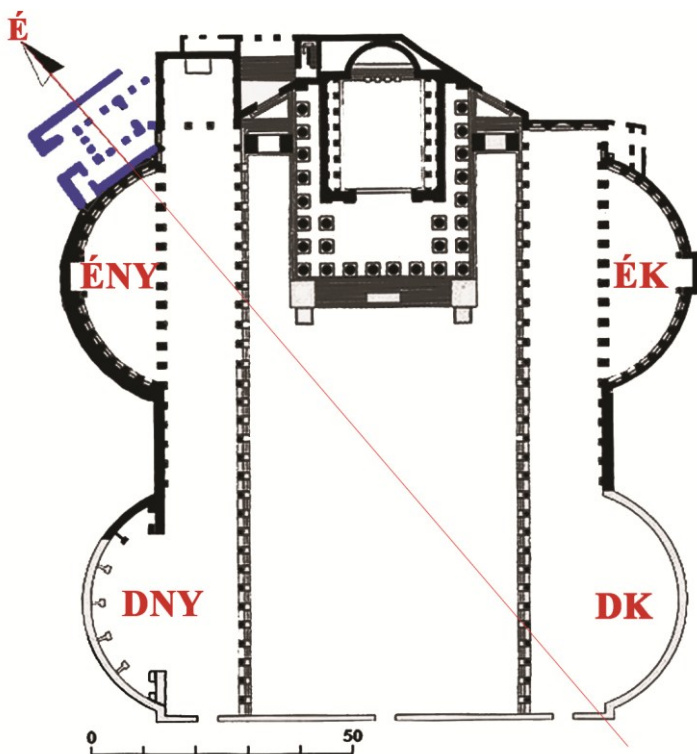
⁴³ Ld. a Pompeius-*domus* c. fejezetet.

⁴⁴ Vö. Delfino 2010. 14.

⁴⁵ Wallace-Hadrill 1982; Zanker 1990. 155–156; Geiger 2008. 57.

4. A FORUM TÁJOLÁSA

A téralakítás caesari folytatása helyett választott, új tájolású és szerényebb méretű saját *forum* kontextusában sokkal inkább érthető Suetonius megjegyzése, hogy eredeti szándékában Augustus lényegesen nagyobb területen szerette volna *forum*át létrehozni. Ez a jóval nagyobb tér Caesar eredeti tervének megvalósítása is lehetett volna, és ekkor már világosabb, hogy Octavianus esetében nem két–három ház, vagy háztömb felvásárlásáról lett volna szó, hanem egy egész köztársaságkori lakónegyed, egy egész *regio* teljes kisajátításáról és radikális átalakításáról.



2. ábra: A Forum tájolása (Carnabuci 2011. 36. alapján:
T. Horváth Ágnes)

A környező térben való elhelyezésénél, nagyságánál fontosabb szempont volt az Augustus-*forum* tájolása. Octavianus, bár szorosan összekapcsolta a tulajdon *forum*át a Caesar-*forum*mal, de tájolása nem azonos azal, hanem arra éppen merőleges. Ennek több oka is van. Az egyik a már említett domborzati körülmény, miszerint a későbbi Traianus-*forum* helyén lévő emelkedő nem engedte volna meg, hogy a nyugati oldalon komoly földmunkák nélkül ugyanolyan hosszúságban, mint a Caesaré, *forum*ot emeljen. Emellett minden bizonnyal szeretett volna az eredeti Caesar-terv⁴⁶ mértékénél ugyan szerényebb, de a megvalósult *forum*nál tágasabb teret, hatalmasabb épületegyüttest létrehozni, amire a Caesar-*forum*mal párhuzamosan nem volt lehetősége. A tájolási különbség másik oka még ennél is figyelemre méltóbb. Ha elődje *forum*ával párhuzamosan hoz létre egy teret, akkor az mindössze annak kiterjesztése, megnagyobbítása lett volna, nem önálló mű. Az erre merőlegesen elhelyezett új tér, még ha kapcsolódik is az előbbihez, egyéni alkotás. Octavianus minden bizonnyal sokkal hangsúlyosabban szerette volna kifejezni saját érdemét az új városi tér létrehozásában, mintsem, hogy valamiféle térbővítmény – esetleges⁴⁷ – névadójaként szerepeljen.⁴⁸

Ennél, az ideológiailag meggondolt tájolásnál, amely bár figyelembe vett néhány fontos topográfiai tényezőt,⁴⁹ egyértelműen csakis a Caesar-*forum* volt a kiindulási pont. A területrendezéskor ugyanis teljesen figyelmen kívül hagyta a korábbi városnegyed tájolását, amely egyértelműen észak–déli volt,⁵⁰ és felvállalta a korábbi hagyománnyal ellenkező, északkelet–délnyugati tájolást (2. ábra), s bár nem sok régészeti támpontunk van, de az a kevés, amit ismerünk, egyértelműen bizonyítja, hogy az augustusi területrendezéskor lebontott házak és az új *forum* tájolása eltért

⁴⁶ Caesar eredetileg egy, a mai *császárforumok* területét felölelő, és talán azokon is túlnyúló, hatalmas, reprezentatív térrendszert képzelt el itt. Ennek középpontja saját *forum*a lett volna, amelyet díszkertek, teraszok, *nymphaeumok* vettek volna körül. Nem újabb *forum*ot képzelt el, hanem sajátját kívánta körülvenni teraszos terekkel, amelyekről kilátás nyílik *forum*ára.

⁴⁷ A már meglévő városi tereken felépített, vagy azokhoz csatolt építmények elnevezése a római topográfia vitatott részéhez tartozik, ugyanis gyakran elvész az elnevezés, vagy tisztázatlanul sok párhuzamos toponímia szerepel.

⁴⁸ Vö. Tuccio 2006.

⁴⁹ Elsősorban a két út, a Via Lata és az Argiletum nyomvonalát tartotta meg, ha magát az utat, mint például az Argiletum esetében kissé ki is igazította.

⁵⁰ Az ún. Pompeius-*domus* kitűnően mutatja a negyed korábbi tájolását. Ld. 2. sz. ábra.

egymástól.⁵¹ Ebben a tekintetben Augustus tehát túllépett a korábbi hagyományokon, és a két új *forum* kialakításával egy új városrendezési elv érvényesítése vette kezdetét. A Caesar- és Augustus-*forumok* ettől kezdve meghatározták a térség teljes tájolását, a későbbiekben minden építkezés ehhez igazodott. A hatalmas épületkomplexumok megközelítése szintén eltért a közterek korábban megszokott megközelítési módjától.

⁵¹ A Pompeius-*domus* mellett az ásásokon napvilágra került köztársaságkori maradványok a *császárforumok* területének korábbi tájolását egyértelműen É–D, illetve K–Ny-i irányúnak mutatják.

V. A FORUM ÉPÍTÉSÉNEK ÉS FELSZENTELÉSÉNEK KRONOLÓGIÁJA

Építménytörténeti szempontból a legelső kérdés az építkezés kronológiai kereteinek meghatározása. Ez, bár első pillanatra kézenfekvőnek tűnik, mégis számos kérdést vet fel. Az Augustus-forum, Caesar forumával ellentétben még építetője életében elkészült, így a komplexum elkészítésének kronológiai keretét Augustus uralkodásának ideje adja meg.⁵² Az építkezés kapcsán azonban problémákat vet fel az építkezés kezdete, befejezése, illetve a közösség használatára bocsátása, azaz felavatása. A forum építésének kezdete természetesen kapcsolatban áll a templomra tett fogadalm kérdésével.⁵³ Magának az építkezésnek a telekvásárlással és tereprendezéssel kezdődő szakasza Kr. e. 37 környékére tehető.⁵⁴ Ezután az alapok a 20-as évekre készültek el, majd egymástól elválaszthatóan épült a porticusok és exedrák tere, illetve a templom.⁵⁵ Ennek a folyamatnak a pontos kronológiáját részleteiben nem tudjuk megállapítani. A következő kronológiai pont a forum befejezésének időpontja lenne. Azonban a forum megnyitása és nyilvánosságnak való átengedése, illetve a templom felavatása, és az egész komplexum elkészülte nem esett egybe. Tudjuk, hogy bevett gyakorlat volt félig elkészült, de már használható építményeket átadni a közösségnek, ha ezzel az építető magára irányíthatta a figyelmet, ha ki akarta emelni önnön fontosságát, vagy éppen el akarta terelni a közösség figyelmét valamely súlyos problémáról. Így volt ez a Forum Augustum esetében is. A komplexum felszentelését a szakirodalomban általában a Templum Martis Ultoris felszentelésével hozzák kapcsolatba, és Kr. e. 2-re datálják. Annak ellenére, hogy tudjuk, a templom még nem volt teljesen kész, megünnepelték, mint Augustus fogadalmának (*devotio*) beteljesülését.

Ez a felszentelési időpont nem volt véletlen, hiszen ebben az évben adományozta a *senatus* Augustusnak a *pater patriae* címet. Ebben az évben töltötte be 60. életévét, és ekkor viselt utoljára *consuls*ágot. Van még egy esemény, ami ide köthető. Augustus unokája, Lucius Caesar ebben az

⁵² Kr. e. 27–Kr. u. 14.

⁵³ Ld. a Miért Mars Ultor? c. fejezetben.

⁵⁴ Stamper 2005. 132; Kockel 1995. 289.

⁵⁵ Sear a forum főbb elemeinek elkészültét Kr. e. 10-re teszi. Sear 1982. 113. Részletesen ld. a templom felszenteléséről írt fejezetben.

évben kapta meg a *toga virilist* és a *princeps iuventutis* címet. Augustus dinasztikus politikája ugyanis jelentős szerepet játszott a *forum* megnyitásánál. Spannagel éppen ezért feltételezi,⁵⁶ hogy a *forumot* már Kr. e. 5-ben megnyitották a nyilvánosság előtt, s ennek oka nemcsak Augustus tizenkettedik *consulsága*, hanem másik unokájának, Caius Caesarnak a nagykorúvá érése is volt, amit a tér átadásával ünnepeltek. Így a *forum* felavatásának dinasztikus szempontból meghatározható dátumai három év eltéréssel követték volna egymást. A dinasztikus indok, ami a fiatalabb fiúhoz köthető, azonban nem bizonyítható az idősebb esetében. A Kr. e. 5-ös dátumot nem tudjuk semmiféle forrással alátámasztani, ezért mindenképp el kell vetnünk.

A források nemcsak az év, de a hónapra és napra pontos dátum tekintében is ellentmondanak egymásnak. Magának az évnek az elfogadása Velleius Paterculus igencsak pontos közlése alapján könnyűnek tűnik:

*At in urbe eo ipso anno, quo magnificentissimis gladiatorii muneris naumachiaequae spectaculis divus Augustus abhinc annos triginta se et Gallo Caninio consulibus,*⁵⁷ *dedicato Martis templo animos oculosque populi Romani repleverat, foeda dictu memoriaque horrenda in ipsius domo tempestas erupit.*⁵⁸

A kronológiát meghatározó közlés szerint tehát a Mars Ultor-templomot Augustus és Gallus Caninius *consulsága* idején avatták fel. Ezen adat – tekintve a *consuli* évek ismeretét – az évet magát kétségtelené kellene, hogy tegye.

Lucius Caninius Gallus⁵⁹ tekintélyes *patricius* volt, aki Augustus és Tiberius alatt komoly államhivatalokat viselt. Kr. e. 2-ben *consul suffectus* volt. A *consul suffectus* eredetileg a megválasztott *consulok* helyett kinevezett főtisztviselő volt, akit a *senatus* választott, ha a hivatalban lévő *consul* a hivatali ideje alatt meghalt, vagy valamilyen oknál fogva képtelen volt *magistratusát* betölteni. Augustus idejétől kezdődően azonban már előre két *consul*-párt választottak, és bevett szokássá vált, hogy a *consul suffectus* az év második felében átvette az államügyek intézését.⁶⁰ Ez azt

⁵⁶ Spannagel 1999. 20.

⁵⁷ Kiemelés tőlem.

⁵⁸ Vell. Pat. 2. 100. 2.

⁵⁹ PIR¹328; PWRE 3.2. (1897) 1477. Caninius 4.

⁶⁰ A hivatali év Kr. e. 153-tól, a második keltiber háború óta január 1-jén kezdődött. (Livius 47. 13; Fasti Praen. In: Inscr. Ital. 132. 17.) A polgári év pedig Caesar reformjától

jelenti, hogy a hivatali év biztos, a még pontosabb dátum érdekében már csak a hivatali év első vagy második felét kell meghatároznunk.

Velleius Paterculus közléseinek ugyanis van egy vitatható és bizonytalan pontja. A szöveg alapján az avatás Augustus és Caninius *consuls*ága alatt történt. Augustus *consul ordinarius*ként M. Plautius Silvanusszal kezdte meg hivatali évét. Tehát az év első felében ők vitték az ügyeket.⁶¹ *Consul suffectus* ebben az évben három is volt, L. Caninius Gallus és Gaius Fufius Geminus, aki Augustust és Silvanust szeptember körül váltotta *consuli* tisztségében, majd a Geminus helyére⁶² novemberben vagy decemberben kinevezett Q. Fabricius,⁶³ aki az év második felének végén lépett hivatalba. Ismereteink⁶⁴ szerint a *consulok* hivatali ideje ebben az évben a következő volt:

január 1.	Imp. Caesar XIII	M. Plautius Silvanus
július 1?	Imp. Caesar XIII	L. Caninius Gallus
szeptember 1? ⁶⁵	C. Fufius Geminus	L. Caninius Gallus
november 1 ⁶⁶	Q. Fabricius	L. Caninius Gallus

Tehát ha *consul*ként Augustust és Caniniust jelölték meg, akkor a legvalószínűbb, hogy a *forum* felszentelése Kr. e. 2. július 1. és szeptember 1. között történt.

Az év tehát nem kétséges, a pontos dátum a fenti lista ellenére is fogas kérdés. Erre vonatkozóan ugyanis a *consulok* hivatalba lépési idejével is ütköző, és egymásnak is ellentmondó dátumközlésekkel rendelkezünk. Ezek: Kr. e. 2. május 12.⁶⁷ és Kr. e. 2. augusztus 1.⁶⁸ Ha a *consulok* hivatali idejét figyelmen kívül hagyjuk, mindkettő lehetséges lenne, hiszen Augus-

kezdődően ugyanekkor. Suet. Caes. 40; Cassius Dio, 43. 26; Plut. Caes. 59; Appianus, BC. 2. ad extr; Ovid. Fasti 3. 155; Plinius, Nat. Hist. 18. 57; Amm. Marcell. 26. 1.

⁶¹ Augustus idején a hivatali év kezdete már januárban volt.

⁶² Leváltásáról ellentmondóak a vélemények, vagy meghalt, vagy Augustus lányának, Iuliának száműzetésével kapcsolatos eseményekkel hozható kapcsolatba.

⁶³ Syme 1986. 88.

⁶⁴ Bodel 1995. 289.

⁶⁵ CIL 6. 36809 (ILS 9250): egy oltár, amelyet szeptember 18-án szentelt fel a két *consul*, tehát ezen a napon, illetve ezt megelőzően kellett ebben a felállásban hivatalba lépniük.

⁶⁶ Esetleg dec. 1. Vö. PWRE 1429f. not. 90.

⁶⁷ Ovidius, Fasti 5. 551.sqq.

⁶⁸ Cassius Dio, 55. 10; Cassius Dio, 60. 5. 3; Vell. Pat. 2. 100.

tus a *pater patriae* címet február 5-én kapta meg, a *forum* felavatása ezután történhetett meg. Ennek a májusi és az augusztusi időpont is megfelelt.

Az augusztus 1-jei dátum volt a korábban elfogadott. Kr. e. 2. második felében Lucius Caninius Gallus⁶⁹ volt a *consul suffectus*, szeptemberig Augustus is hivatalban volt, így ennek alapján ez tűnik valószínűnek. Ezt az időpontot erősítheti meg, vagy teheti kétségessé, az ebben az évben elsőként megtartott *ludi Martiales* időpontja, amit Claudius császár alatt augusztus 1-jén rendeztek meg.⁷⁰ Ha a claudiusi dátumot úgy tekintjük, mint a *forum* felszentelésének emlékűnnepét, akkor az augusztusi felavatás mindenképpen indokolt lenne. Az augusztus mellett szólt az is, hogy Kr. e. 8-ban a korábban *sextilis*nek nevezett hónapot augusztusra keresztelték.⁷¹ Ez a hónap nemcsak Octavianus első *consulságának* hónapja volt, de a pharszaloszi csata és az actiumi győzelem hónapja is.

Ha ezt a dátumot összevetjük a játékok megrendezési idejét közlő egyéb forrásokkal, így a Feriale Cumanum, a Fasti Maffeiani, és a Feriale Duranum közléseivel, amelyek május 12-ét jelölik meg az ünnep dátumaként, akkor Cassius Dio állítása a templom augusztus 1-jén történt felavatásáról valószínűleg téves.⁷² Cassius Dio évet meghatározó közlése eszerint, valószínűleg nem a *consulok* pontos hivatali idején, hanem az év leg-hosszabb ideig hivatalban lévő *consuljainak* nevéen alapult.

A májusi időpont mellett is több érvet lehet felsorakoztatni. Az első egy irodalmi forrás, Ovidius, aki maga is szemlélője lehetett a *forum* felavatásának. Ő, Naptárában⁷³ szintén a májusi dátumot említi.⁷⁴ Az augusztusinál korábbi időpont mellett további adatok is szólnak. Ha a *forum*, és a templom is kapcsolatban állt a parthusoktól visszaszerzett hadijelvényekkel, akkor azt kell mondanunk, hogy a májusi dátum a valószínűbb, ugyanis a hadijelvények ezen a napon érkeztek vissza Rómába.⁷⁵

Rehak kifejti,⁷⁶ hogy Augustus új naptári rendszerével összhangban, május 12-én a *forum* főterengelye felett a Skorpió csillagkép ragyogott,

⁶⁹ PIR¹ 328; PWRE 3. 2. (1899) 1477. Caninius 4.

⁷⁰ Cassius Dio, 60. 5. 3.

⁷¹ Macrobius 1. 12.

⁷² Fer. Cum.: CIL 1², p. 22 9; Fasti Maffeiani: CIL 1², p. 224; Philocalus: CIL 1², p. 263.

ld. még: Simpson 1977. 91. n. 6.

⁷³ Ovidius, Fasti.

⁷⁴ Ovidius, Fasti 5. 545–598.

⁷⁵ Vö. Simpson 1993. 117. n. 3.

⁷⁶ Rehak 2006. 145.

amelynek fő csillaga, az Antares⁷⁷ (*Cor Scorpii*), a „háború házában volt”, ami a háború végét, és a béke kezdetét jelentette.⁷⁸

Emellett a dátum mellett tette le voksát Alföldy Géza⁷⁹ is, aki az 1924–1926 közötti ásatások során előkerült architráv-darabon látható szám és betűtöredék figyelembevételével a korabeli feliratos anyag hagyománya és az irodalmi források alapján rekonstruálta a templom lehetséges feliratát.⁸⁰

Összegzésül: a *forum* felavatására elfogadhatjuk a Kr. e. 2-t, mint évet, és május 12-t, mint pontos dátumot. Látszólag a fenti pro és contra érvek nem többek, mint egy kronológiai probléma akadémikus megoldási kísérletei, és nem bírnak tényleges gyakorlati haszonnal a *forum* történetének értelmezésében. Ennek azonban éppen az ellenkezője igaz. A *forum* felszentelésének dátuma leginkább az augustusi ideológia szempontjából fontos. Ugyanis abban az esetben, ha az augusztusi dátumot fogadjuk el, egyszerűen emellett voksolunk, hogy a Mars Ultor-templom Pharszalossal, azaz a polgárháborúval volt szoros összefüggésben. Ekkor a Mars Ultor-templom egy olyan fogadalmi templom lenne, amely a vérbosszú intézményének állít emléket. A májusi felszentelés viszont egy egészen másfajta bosszút, a külső ellenségen való diadalt és Róma világhódító nagyságát emeli ki. Az előbbinek egy ilyen hatalmas emléket állítani annyit is jelenthet, hogy Augustus személyében egy olyan uralkodót kell látnunk, aki a megfélemlítés emlékművét állította fel Róma közepén, hogy állandóan emlékeztesse polgártársait arra, hogyan jár az, aki a dinasztia ellen lázad. Ezt a római szokásjog és az augustusi politika ismeretében el kell utasítanunk. Az utóbbi viszont egyenes folytatása a győzelmet hangsúlyozó és állandóan hangoztató római gyakorlatnak, és nagyon is egybecseng Augustus egyéb helyeken is alkalmazott vizuális és verbális propagandájával.

⁷⁷ Az éjjeli égbolt 16. legfényesebb csillaga, szuperóriás csillag. Neve a görög Anti-Aresből ered, mint a Mars riválisa. A keleti asztrológiában a hatalom, a függetlenség kifejezője. Rogers 1998. 9–28.

⁷⁸ Vö. még: Hannah 1997.

⁷⁹ Alföldy 1992¹. 17–32.

⁸⁰ Erősen hangsúlyozandó, hogy túl kevés a feliratos maradvány ahhoz, hogy biztosak lehessünk a feliratban, de tartalmában egy változatként figyelembe kell vennünk. Egyéb változatot az irodalomban nem találtam, tekintve, hogy kiindulópontként nem igen lehetett mást figyelembe venni, a rendelkezésünkre álló anyaggal viszont más nem kísérletezett.

1. A TEMPLOM FELSZENTELÉSE

Amikor Kr. e. 2-ben a *forumot* felszentelték, a templom még mindig befejezetlen volt. Cassius Dio szerint⁸¹ Augustus egy „*megaront*” szenteltetett fel, ami mint minden fordítás, több értelmezési lehetőséget nyújt. Ha eltekintünk a *megaron* = ház, értelmezéstől, jelentheti magát a templomot, hiszen a *megaron*, mint forma, az építészetben a görög templomok legklasszikusabb megjelenését is jelenti. Ebben az esetben csak a templomot avatták fel ekkor, a komplexum többi része pedig már vagy készen lehetett, és használatba vehették korábban, esetleg ugyanolyan félkész állapotban volt, mint maga a templom, és csak később avatták fel. Ha viszont a *megaront* homéroszi értelemben, a görög palotakomplexumok központi részének tekintjük,⁸² és a fallal körülvett teret, mint Róma egy különálló egységét nézzük, akkor az egész *forum*-komplexumra is vonatkozhat a megjegyzés.

2. A FORUM FELSZENTELÉSÉNEK ÜNNEPSÉGEI

Ha a felszentelés dátumáról ellentmondóak is adataink, a felszentelési ünnepekről egészen pontos közlésekkel rendelkezünk. A *forum* felszentelése alkalmából, hogy az eseményt emlékezetessé tegye, Augustus nagyszerű látványosságokat rendezett Róma népének. Egész Róma városzerte ünnepelt. Ekkor rendezték meg először a *ludi Martiales*.⁸³ Az Augustus rendezte *ludi* Cassius Dio⁸⁴ alapján egy összetett, több részből és látványosságból álló ünnepet jelentett, több történelmi utalással. A játékok részét képezte a *ludus Troiae*, az a játék, amelyet Aeneas Itáliába érkezésének emlékére tartottak.⁸⁵ Ez a római arisztokrácia ifjainak lovas csatát imitáló, látványos versenye volt. A Saeptán gladiátorok küzdöttek, a circuszi játékok során 260 oroszlánt öltek meg, és a Tiberisen megrendezett

⁸¹ Cassius Dio, 55. 10. 6.

⁸² Egy *porticus*ból, egy *vestibulum*ból és központi, szakrális és/vagy állami funkcióval bíró teremből álló építészeti szerkezet.

⁸³ Időpontja: máj. 12. Fasti Maffeiani in: CIL 1. p. 305; Ovidius, Fasti 5. 597. A játékok helyszíne azonban nem maga a *forum* volt, hanem funkcionálisan a város megszokott terein, azaz ott rendezték, ahol a hasonló események zajlottak. Cassius Dio alapján azonban a Tiberis árvice által elöntött Circus Maximus helyett egy alkalommal magát a *forumot* is igénybe vették a kocsiverseny és venatio céljára. Cassius Dio, 56. 27. 4.

⁸⁴ Cassius Dio, 55–56.

⁸⁵ Verg. Aen. 5. 597.

naumachia alkalmával a görög–perzsa háborúk döntő ütközetét, a szalamiszi csatát elevenítette fel 30 hadihajó és háromezer harcos.⁸⁶ Ezekhez a játékokhoz kapcsolódott az az eset is, amikor Augustus a Circus Flaminiust vízzel árasztatta el, és krokodilcsatát rendeztetett benne, amely során 36 állatot vonultatott fel és öletett meg.⁸⁷

A *naumachia* és a Circus Flaminius elárasztása, azaz a sok vizes elem, illetve az oroszlán és a krokodil, mint Egyiptom jelképe vezetett egy olyan értelmezéshez, amely szerint a *forum* felavatásakor Augustus ezekkel az Egyiptom feletti tengeri győzelmét ünnepelte. Ez Mars Ultornak azt az aspektusát emeli ki, amely mint klasszikus szerepű hadisten, a Róma ellen támadó ellenség feletti győzelem biztosítója. Azonban az események más szemszögből is értelmezhetők. A Mars tiszteletére rendezett játéksorozatból a *ludus Troiae* és a szalamiszi csatát megidéző *naumachia* még ennél is többet mond a *forumon* megjelenő augustusi ideológia szemszögéből. Az előbbi nemcsak Róma alapításának Augustus által kidomborított hagyományát demonstrálta, de kiemelt egy, a *forumhoz* kötött új funkciót is, az ifjak férfivá válásának szertartását, amelynek részeként az imitált lovascsata bátorság-próbaként szerepelt. A gladiátori játékok, amelyek a *pompa funebris* részeként kerültek szakrális emberáldozatként Rómába, az őstisztelet és a történelmi emlékezet (*imagines*) felidézésével reflektáltak a *forum* szoborparkjára. A harci cselekmények, a háborús emlékezet felidézése kétségtelenül a hadisten Mars győzelmet hozó erejéhez kötődött. A *venatiók* során pazar bőkezűséggel felvonultatott egzotikus állatsereglet pedig a birodalom gazdagságát hirdette. A játékok minden elemének mondanivalója fellelhető tehát a *forum* valamely részletében. Elmondhatjuk, hogy amikor Augustus megrendezte a látványosságokat, akkor nem csupán a népszórakoztatást tartotta szem előtt, hanem minden játék alkotórésze volt annak a propagandának, amit Augustus gondosan felépítve tált Rómának, hogy a számára legfontosabbat, *auctoritasát* elfogadtassa.

⁸⁶ Augustus, RG 23; Vell. Pat. 2. 100. 2; Cassius Dio, 55. 10. 6.

⁸⁷ Cassius Dio, 55. 10. 6.

VI. A FORUM SZERKEZETE

A *Forum Augustum* fizikai megjelenésére a ténylegesen megmaradt és feltárt maradványokon túl provinciális másolataiból is következtethetünk. Az új *forum* ugyanis nemcsak Rómában teremtett mintát, hanem birodalomszerte megépítették másolatait.⁸⁸ Kérdéses azonban, hogy ezek a másolatok mennyire tükrözték híven az eredetit.

Miután a *forum* teljes területét még nem tárták fel, és a későbbiekben is csak lassan fogunk teljes képet kapni valódi szerkezetéről, a régészeti maradványok alapján több elképzelés is született. Ezek az elképzelések nagyon sokáig lényegesen nem tértek el egymástól, általában azt feltételezték, hogy elődje, Caesar *forum*ához hasonlóan, egy szögletes térből, az *area foriból* állt, amelynek közepén Augustus győzelmi emléke magasodott. Az északkeleti, rövid oldalt egy templom zárta le. A teret a két hosszanti oldalán mély *porticus* határolta. A görög mintákat követő tértemplom–oszlopcsarnok (sztoá) együttes itt is nyilvánvalónak látszik, de az új *forum* ennél sokkal összetettebb szerkezetű volt. A *Forum Augustum*, bár mintájának a *Forum Iuliumot* tekintik, a hasonlóságok mellett lényegesen különbözött is attól. Legszenbetűnőbb, hogy itt nincsenek *tabernák*.⁸⁹ A *tabernák* szerves részei voltak a *forum*oknak, így a Forum Romanum sem nélkülözte őket. Használatuk azonban a *forum* eredeti, kereskedelmi funkciójához kötődött, s mint ilyen, nem minden szempontból felelt meg a *dignitas forinak*. Úgy tűnik, Augustus tudatosan mellőzte őket, a *forum*hoz kötődő, igazgatási funkciók adminisztratív igényeinek máshol, vagy még inkább, más formában biztosított teret.

A másik változás a *Forum Iuliumhoz* képest az, hogy a templom, feltehetően a hellenisztikus építészet hatására, a tér szerves részévé vált, teljesen belül állt a *forumot* határoló falon. Elhelyezkedését a főtengely határozza meg, de maga az épület nem igazodik a kereszt tengelyhez, ugyanis *podiumával* kijelöli, de lépcsősorával túlnyúlik az északi kereszt tengelyen. További különbség az is, hogy a tér hosszanti oldalának oszlopcsarnokai nem értek véget a templom homlokzatánál, mint a *Forum Iuliumon*, hanem a templom oldala mentén egészen a hátsó fal vonaláig haladtak, ke-

⁸⁸ Arretiumban, Emerita Augustában stb.

⁸⁹ A *forum* zárt területén belül nincsenek, de közvetlenül a tűzfal mögül a legutóbbi ásatások során előkerült két *taberna* maradványa. Ez azt mutatja, hogy bár a *forum* kizárta, de pusztán létével is vonzotta a hagyományos funkciókat.

retbe foglalták a szent helyet. Elődjének *forumával* szemben ezen a *forumon* már nem maga a tér volt a hangsúlyos, hanem az azt keretbe foglaló épületegyüttes.

A *Forum Iulium*hoz hasonlóan, ez a *forum* is egy hossz tengelyre (főtengely) szervezett, nyilvános tér, amelyet *porticusok* vesznek körül. A *Forum Augustum* azonban nem egy egyszerű axiális térszervezet, hanem egy összetett, egymásból kibomló tereket magába foglaló komplexum. A leglényegibb eltérés a *Caesar-forummal* összehasonlítva az, hogy míg annak csak hossz tengelyei vannak, itt egy hossz- és kereszt tengelyekre szervezett térrel találkozunk. A mély *porticusok* a templom cellájának magasságában mindkét oldalon félköríves exedrával bővítették ki a teret. Ezek kereszt tengelyt tűznek ki, amelyeket az exedrák közepén elhelyezett mély fülkék is hangsúlyoznak. Eleinte egy pár exedrát ismertek, ennek alapján egy kereszt tengelyt tudtunk meghatározni. A korábbi elképzelésekkel szemben a legutóbbi ásatások felfedezései finomították a képet a *forum* megjelenéséről. A Traianus- és Augustus-*forum* érintkezési pontját vizsgáló legutóbbi ásatási évad 1998–2000-ben⁹⁰ az exedrák számát – és ezzel összefüggésben a *forum* alaprajzát – illetően egészen új eredményekre jutott,⁹¹ és a ma látható két térbővítménnyel párhuzamosan még két, a meglévőknél valamivel kisebb félköríves exedrát valószínűsítene. Ennek a római topográfia szempontjából forradalmian új felfedezésnek az alapján a *Forum Iulium* már nem lehet előképe az Augustus-*forumnak*, viszont új szerkezete alapján Augustus *forum*a Traianus-*forum* mintájának tekinthető. Mindkét komplexum egy főtengelyre, ezzel párhuzamosan futó hosszanti mellék tengelyekre és két, a hosszanti főtengelyre merőleges mellék tengelyre épül. Az exedrák és a *porticusok* részei is voltak a *forumnak*, de önálló funkciókkal is bírtak. A *porticusokra* nyitott, azokkal szoros kapcsolatban álló, hatalmas, félköríves térbővítmények többfunkciós terek lehettek, amelyeknek pontos szerepét a traianusi építkezések⁹² alapján még jelenleg is vizsgálják.

A templommal szemközti, délnyugati oldalt nem tárták fel, de feltételezték, hogy egyenes záródású fallal érintkezett a *Caesar-forummal*. Eszerint itt kellett lennie a *forum* főbejáratának. Ennek az oldalnak az építészeti

⁹⁰ Ld. Gros 2006. 117; vö. La Rocca 2000. 284–285; Rizzo 2000. 71–72; La Rocca 2001.184. sqq; Villanueva 2006. 196. sqq.

⁹¹ La Rocca 2001. 184–195.

⁹² Ezek részben a Traianus-*forum*, részben a *Thermae Traiani*, amelynek hasonló felépítményű térbővítménye a későbbi fürdő-komplexumokban is megjelenik.

felépítése választ adhatna azokra a vitákra, amelyek a *forum* szerkezetét az új exedrák tükrében más-más módon értékelték.

A *porticus*okat illetően, a korábbi elképzelés szerint a *forum*ot három oldalról oszlopcsarnok szegélyezte (*triporticus*), míg a negyedik oldalon, a templom mögött egy magas tűzfal védte. Az újonnan felfedezett exedrák strukturálisan a *porticus*ok egyszerű bővítményei voltak.

Ezzel ellenkező eredményre jutottak azok, akik egy kisebb exedra, vagy apszis maradványai alapján a délnyugati, templommal szembeni oldalon bazilikás szerkezetet feltételeznek. Az oszlopokkal tagolt, mély *porticus* és a köztársasági *basilica* szerkezete közel áll egymáshoz, ugyanis mindkettő nyitott volt. Sem az oszlopok számát, sem kiosztásukat nem ismerjük, azaz a legújabb eredmények sem vonnak le sokat abból a tényből, hogy nem tudjuk egyértelműen meghatározni, hogy pontosan milyen építészeti szerkezettel zárták le a déli oldalon a teret.

Az északi oldal felépítése azonban kétségtelen, a tűzfal előtt Mars Ultor temploma állt. A fallal körülzárt térbe integrált templom a késő hellenisztikus templom-temenoszok hatását tükrözi.⁹³ A *forum* északi oldala csak a tér belsejéből mutatott szabályos formákat, valójában mindkét oldalon meglehetősen szabálytalan volt. A szabálytalanság okát részben a köztársaságkori *domus* szerkezetbe illesztése adta,⁹⁴ részben pedig a *forum* háta mögött futó Via Lata nyomvonalával, illetve az itt futó csatornaszakaszhoz és az Argiletumhoz, illetve annak csatornájához való igazodással magyarázható. Ezt a szabálytalanságot a főtengelyben álló templom két oldalán az építészeti elemek nagyon ügyesen kiegyenlítették, és a téren állóban a tökéletes szimmetria látszatát keltették.⁹⁵ A *forum* teljes szerkezete egy egymáshoz logikusan kapcsolt, egymásból nyíló épületegyüttesben nyilvánul meg, amely csak fokozatosan válik láthatóvá a látogató számára. Az építészeti látszat és a tér feltárulásának meglepetései barokkossá⁹⁶ teszik az egész együttest.

⁹³ Zanker 1968. 6.

⁹⁴ Ennek tudatos voltáról ld. a Pompeius-*domus*ról írt fejezetet.

⁹⁵ A *forum* szigorú geometriai tervezésére ld. Wightman 1997. 64–69. Az új régészeti felfedezések ugyan felborítják a szerző elgondolásait a *forum* szerkezeti elvről, de megtartva annak arányait, a két újabb exedra is beilleszthető ebbe a sémába.

⁹⁶ La Rocca 1998² ezt a jelzőt a *forum* egyes építészeti elemeinek kidolgozására használta. Úgy vélem azonban, hogy a klasszikus előképektől eltérő, a látszat és valóság látványával operáló, a meglepetésre építő és helyenként szinte álperspektivikus szerkesztésmódnak tekinthető tér- és épületkompozíció esetében helyénvaló lehet ez a jelző.

A fenti ismeretek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a *forum*nak vannak olyan elemei, amelyeket nemcsak az antik források, de az ásatások is alátámasztanak, és vannak olyanok, amelyeket csupán néhány adatra támaszkodva, többféleképpen is rekonstruálhatunk.

VII. A FORUM ÉPÜLETEI

A korábbi *forum*okkal szemben ez tervezett téregyüttes, az épületek egységes megjelenésűek voltak, sem építőanyagbeli, sem stílusbeli eltérés nem mutatkozott közöttük. Ez minden korábbinál elegánsabb és pompásabb külsőt kölcsönzött neki. Az *areát* keretező *porticus*–*exedra* épület-együttes nem különállóan, hanem szerves egységben fogta közre a *forumot*. Épületelemei, bár önálló terekre tagolódnak, egybeépültek, egymásból bomlanak ki. Az egyetlen szabadon álló épület a templom. Ez uralja a teret, a keretező épülettömb fölé magasodik, de az egész *forumot* egységbe foglaló falnál nem magasabb, nem emelkedik ki a zárt épület-egységből.

A *forum* építményei közül a legfontosabbnak a fogadalmi templomot tartják, noha maga a templom csak a reprezentációs középpontja volt a *forum*-komplexumnak, míg funkcionális tekintetben a *porticusok* és az *exedrák* számítottak a legjelentősebbeknek. Az ismertetést mégis a legismertebb építménnyel, a *forum*nak nevet adó templommal kell kezdeni.

VIII. TEMPLUM MARTIS ULTORIS (MARS ULTOR TEMPLOMA, A BOSSZÚÁLLÓ MARS TEMPLOMA)

A *forum* legimpozánsabb épülete a Mars Ultor-templom volt. Ennek alapján némelykor ezt a *forumot* Mars *forumaként* (*Forum Martis*)⁹⁷ is emlegetik. Mivel hivatalos elnevezése a *forumnak* nem volt, természetes, hogy a kortárs közönség és az utókor olykor másként hívta. Egy épület-együttest annak legjellegzetesebb részéről elnevezni mindig is szokás volt. Nem a *forumot*, pusztán a templomot szentelték Marsnak, de ez a név talának és időtállóknak bizonyult. Ezt örzi mindmáig a *via di Marforio*⁹⁸ utcanév is. A templom a *Caesar-forum* Venus Genetrix templomához hasonlóan a folyamatosság politikájának jegyében született. Fontosságában a capitoliumi Iuppiter-templommal és a Palatinuson emelt Apollo-templommal egyenértékűnek tekintették. E három istenség, Iuppiter, az állami kultusz főistene, Apollo, Augustus személyes patrónusa, és Mars Ultor, a dinasztikus, és egyben állami vezető isten alkotta az augustusi valláspolitikai legfőbb pilléreit.

1. FOGADALOM A TEMPLOM MEGÉPÍTÉSÉRE

1. 1. Miért Mars Ultornak ajánlották a templomot?

A templomot Mars Ultor, azaz a „Bosszúálló Mars” tiszteletére emelték. De vajon honnan ez a melléknév? Milyen eseményt takar az *Ultor* jelző, milyen megbosszulás emlékére szánta Augustus a templomot? Mars a római vallásban legkorábban mint Mars Gradivus,⁹⁹ Mars Quirinus, vagy

⁹⁷ Iuvenalis, 14. 261–262; Pol. Silv. 545; CIL 15. 7190.

⁹⁸ Nem a mai, Róma külvárosában lévő utcáról van szó, hanem arról a Capitolium oldalában futóról, amely a Macel del Corvi al Foro Romano és a Forum Romanum között haladt. Az utca II. Victor Emmanuel-emlékmű, majd a *via dei Fori Imperiali* építése miatt tűnt el az 1930-as években.

⁹⁹ Mars eredendően mezőgazdasági isten, majd hadisten volt. Állandó jelzői közé tartozott a *Silvanus* (‘erdei’, Cato, De agric. 83.) *Campester* (‘sima, lapos, mezei’, a Mars-mezővel van kapcsolatban. Horatius, Ep. 1. 18. 54.), *Custos* (‘őrző’, CIL 3. 3232 = ILS 407) *Conservator* (‘megőrző, helyreállító’) és a *Gradivus* (‘az isten, aki növekszik’), amelyek közül az utolsó három korán elvesztette eredeti jelentését és a hadisten katonai oldalának jelzői, a *victor*, *pacifer*, *pacatus*, *invictus* mellett militáris vonatkozásban értelmezték.

Mars Pater¹⁰⁰ volt jelen. Funkciója a termékenység és béke megőrzése, minden eszközzel. A bosszú nem tartozott szerepei közé, mint ahogy görög párjának, Árésznek sem volt a feladata.¹⁰¹ Az istennek a bosszúálló aspektusa korábban a római vallásosságban sem volt jelen, úgy tűnik, Mars Ultor Augustus saját kreációja volt. Ezért az ő pályafutásának eseményei között kell keresnünk a megbosszulandó eseményt, amelyhez Mars segítségét kérte. Így is több lehetőség közül választhatunk.

Ezek közül az első az örökös köteletségének teljesítése lehetne, aki az adott szó szentségére ügyelve, beváltja korán elhunyt őse bevégzetlen esküjét. Templomot építeni Marsnak, kézenfekvő ígélet (*devotio*) egy csata előestéjén. Caesar többször is tett effélet, így Pharszalosz előtt megesküdött, hogy Marsnak és Venusnak is templomot épít.¹⁰² Marsnak templomot építeni egy tervezett parthus háborúhoz kapcsolódóan¹⁰³ is megfogadta, mégpedig egy minden addiginál nagyobb templomról volt szó: „*in primis Martis templum, quantum nusquam esset, extruere repleto et conplanato lacu in quo naumachiae spectaculum ediderat.*”¹⁰⁴

A forrásban közölt helyszín, a mesterséges tó (*Codeta minor*), amely a Kr. e. 46-os győzelmi ünnepségekhez kapcsolódik, a Campus Martiuson volt.¹⁰⁵ Így a templom is ott épült volna meg, ami természetes, hiszen a Marsnak szentelt dolgok eddig a római hagyományok Romulusig visszanyúló fontos alapelveként¹⁰⁶ a *pomeriumon* kívül épültek.¹⁰⁷ Ez, mivel a tervezett parthus hadjáratot is megakadályozta március Idusa, nem készült el, pharszaloszi ígéletéből pedig csak a Venus Genetrix-szentély született meg, ahol a kultuszszobrok között nem szerepelt Mars szobra.

Marsnak templomot szentelni, tehát lehetett volna a családi hagyományok folytatása is. Caesar ugyanakkor figyelmen kívül hagyta harctéri

¹⁰⁰ Mars Quirinus és Mars Tranquillus a béke és a polgárok védelmezője. Mars Pater (Marspiter) mint családfő, ugyanennek az eredeti aspektusa volt.

¹⁰¹ A görög mitológiában az Erinnuszok a bosszúállás istennői, Árész hadakozik, de nem bosszúból cselekszik.

¹⁰² Appianus, BC. 2. 68.

¹⁰³ Taylor 1931. 200; Bonnefond 1987. 270.

¹⁰⁴ Suet. Caes. 44. 2

¹⁰⁵ Cassius Dio, 43. 23. 4; vö. Platner–Ashby 1929. 128. A *Codeta minor* a Tiberis partján volt, szemben azzal a hellyel, ahol a *Naumachia Augusti* is felépült, ahol a *forum* avatási ünnepségei alatti tengeri csatát vívták.

¹⁰⁶ Livius 1. 7. A városfalakon – a *pomeriumon* – fegyverrel átlépni tilos volt, ez alól csak a győzteseknek megszavazott diadalmenet adott felmentést.

¹⁰⁷ Bonnefond 1987. 271.

fogadalmát, amikor Venus Victrix helyett – aki a háborús ígéret beteljesítését számon kérő istennő volt –, Venus Genetrixnek, saját családja ősanjának emelt templomot. Ezért nem feltételezhetjük, hogy Augustus, Caesar örököséként, annak be nem váltott ígéretét teljesítette, amikor templomot építtetett a hadistennek.

Mars Ultor, a Bosszúálló Mars temploma tehát azt jelenti, hogy a szent helyet egy olyan eseménynek szentelték, ami magának Augustusnak a bosszújáért kiáltott, s ez a bosszú – a szentély tanúsága szerint – Mars segítségével be is teljesedett.

A legtöbb könyv, visszatükrözve a Suetoniuson és Ovidiuson nyugvó,¹⁰⁸ általánosan elfogadott történelmi vélekedést, kézenfekvő és bizonyított tényként közli, hogy a templomot a Kr. e. 42-es, Philippinél vívott csata győzelmének szentelték, annak a csatának az emlékére, amelyben Augustus megbosszulta Caesar meggyilkolását. Mars megkülönböztető jelzője, az *Ultor*, ezt látszólag valóban kézenfekvővé teszi. Az antik források azonban, a fentiekkel ellentétben, nem ennyire egyértelműek. A templom építésére tett fogadalomról mindössze két forrást találunk, azokat a sorokat, amelyek Suetoniusnál és Ovidiusnál szerepelnek. Ezek pedig nem feltétlenül mutatnak a fenti vélekedést mindenben alátámasztó irányba.

Suetonius szerint – „*Aedem Martis bello Philippensi pro ultione paterna suscepto voverat*”¹⁰⁹ –, azaz Philippinél Octavianus vitathatatlanul fogadalmat tett egy Marsnak szentelt templom felépítésére. Az „*Aedes Martis*” azonban csak annyit jelent, hogy Mars tiszteletére épít egy templomot. A hadisten itt minden jelző nélkül szerepel. Kérdés, hogy Suetonius a csata után, némi történelmi távlatból, vajon azt mondta-e, hogy Octavianus fogadalma szerint épít egy templomot Marsnak – valahol –, vagy már ismervén a *Forum Augustum* Octavianus által felépített templomát, pontosan erre az épületre célzott-e. Ebből a suetoniusi közlésből tehát nem egyértelmű, hogy a *forum* temploma, és éppen a *forum* temploma volt a Philippiben tett fogadalmat beteljesítő épület, azaz Mars Ultor a Caesar-gyilkosokon bosszúálló istenség.

Ezt a kétséget nem oszlatja el Ovidius sem,¹¹⁰ aki az „*Ultor*” melléknevet nemcsak a philippii csatához, hanem a parthusoktól visszaszerzett hadijel-

¹⁰⁸ Suet. Aug. 29. 2; Ovidius, Fasti 5. 569–578.

¹⁰⁹ Suet. Aug. 29. 2.

¹¹⁰ Ovidius, Fasti 5. 569–570: „*voverat hoc iuvenis tum cum pia sustulit arma:/a tantis princeps incipiendus erat.*”

vényekhez, a római katonai becsületen esett csorba kiköszörüléséhez, azaz a múltbeli fiaskó megbosszulásához is kötötte:¹¹¹ „*nec satis est meruisse semel cognomina Marti*”,¹¹² s ennek jegyében háromszor is megemlítette őket.¹¹³ Az ovidiusi szöveg, bár az ifjúkori fogadalmat mint Mars Ultornak tett ígéretet értelmezi, a két bosszút egyszerűen összemossa. Ezek alapján úgy tűnik, hogy bár – a római szokások ismeretében – nem kétséges, hogy Philippi előtt, vagy az után, Octavianus fogadalmat tett templomépítésre, de nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy akkor éppen *forum*ának templomát szánta Marsnak, sőt egyáltalán nem biztos, hogy a hadistenről, mint Mars Ultorról, a bosszúállást segítő istenről gondolkodott.

Ennek két okát is látom. Az egyik, hogy a Philippinél tett ígéretkor még nem gondolhatott saját *forum* építésére, hiszen még önnön helyzete, az államban betöltött, későbbi esetleges vezető szerepe sem volt biztos. A fogadalom, a bevett gyakorlat szerint, az istenségek megnyerésére irányuló, csaták előtti rítus (*devotio, evocatio deorum*) része volt. Szinte minden hadvezér tett hasonló ígéretet valamely istennek, s ha a jó- vagy hadiszerencse úgy hozta, a hadizsákmányból finanszírozva a dolgot, szavának is állt. Mars szerepe Octavianus felajánlásában nem a bosszú beteljesítése volt, hanem egy csata, egy döntőnek szánt ütközet megnyerése. Ha ehhez hozzátesszük, hogy Mars neve Suetoniusnál epithetonja nélkül, pusztán Marsként, és nem Mars Ultorként jelenik meg, okunk van némiképp kételkedni abban, hogy a Mars Ultor-templom annak az ígéretnek a beteljesítése, amit Octavianus Philippinél tett.

A „Bosszúálló Mars”, azaz Mars Ultor, ugyanis Philippi után még vagy két évtizedig egyetlen ismert forrásunkban sem jelenik meg, sem a hivatalos, állami propagandában, sem az *auctorok* utalásaiban. A „Bosszúálló” neve legkorábban Kr. u. 19-ben tűnik fel érmeképen,¹¹⁴ ráadásul egy templommal összefüggésben, de az nem a *forum* temploma. Ez az érme egyértelműen a parthusoktól visszaszerzett hadijelvényekre utal.¹¹⁵ A philippi csata (Kr. e. 42) és a templom felszentelése (Kr. e. 2.) között éppen negy-

¹¹¹ Ovidius, Fasti 5. 578–580: „*voverat, et fuso laetus ab hoste redit. /nec satis est meruisse semel cognomina Marti:/persequitur Parthi signa retenta manu.*”

¹¹² Ovidius, Fasti 5. 579: „Mars nem is egyszerűen szolgált rá erre a névre”. (Ford. Gaál László)

¹¹³ Ovidius, Fasti 5. 580, 585, 593.

¹¹⁴ RIC 1 105a; RSC 190; BMCRE 373–4 = BMCRR Rome 4419–20; BN 1202–4. RIC 1 104; Calicó 246; BMCRE 372 = BMCRR Rome 4418; BN 1201.

¹¹⁵ Ld. a Mars Ultor temploma a Capitolinuson c. fejezetet.

ven év, egy emberöltő telt el. Vajon nem késett-e el Octavianus, azaz immár Augustus a bosszú hangoztatásával? Vajon időszerű volt-e még ekkor is a már régen legyőzött Caesar-gyilkosok emlékét újra feleleveníteni? Nem valószínű.¹¹⁶ Ha hozzávesszük a római közvélemény általános álláspontját a külső és belső ellenség feletti diadal megünneplése kapcsán, akkor Tacitust kell idéznünk:

„*Atque idem, cum Valerius Messalinus signum aureum, in aede Martis Ultoris, Caecina Severus aram Ultionis statuendam censuissent, prohibuit, ob externas ea victorias sacrari dicitans, domestica mala tristitia operienda.*”¹¹⁷ A „*domestica mala*”, a belső bajok megbosszulása tehát nem érdemel még oltárt sem, hogyan örökíthették volna meg a polgárháborút egy egész *forum* komplexummal?

A fenti véleményemet támasztja alá még egy tény, amihez meg kell vizsgálnunk magának az istennek a funkcióit. Bár az „apagyilkosok” megbüntetése valóban jó apropója lehet a templomnak, végül is háborúban győzték le őket, de Mars nem tartozott a *parricidiumot*¹¹⁸ megbosszuló istenek közé.¹¹⁹ Az apagyilkosság büntetése, bár a római államban is közüldözés tárgyát képezte, de maga a büntetés végrehajtása a bíróságok, az állam, és a jogvédő főisten, Iuppiter fennhatósága alá tartozott. Emellett a római mitológiai rendszer azon összefüggésében, amelyben Mars a *forum* ideológiai kontextusában a Romulus-mítoszhoz tartozik, nem lett volna szerencsés a fenti összefüggésben való szerepeltetése. A romulusi városalapítás mítosza ugyanis tele van olyan öröklött és ráakódott motívumokkal, amelyek mind a római jog legsúlyosabb, bosszúért kiáltó bűncselekményei lennének, és a római büntetőjog szerint a *sacrilegium*, a *proximi agnati* megsértése és a *parricidium* kategóriájába sorolhatók. Gondolok itt

¹¹⁶ Ld. Roller 2009.

¹¹⁷ Tacitus, Annales 3. 18: „Amikor Valerius Messalinus arany szobor felállítását javasolta a Bosszúló Mars templomában, Caecina Severus pedig oltárt a Bosszúlásnak, ellenvetéssel élt: hangoztatta, hogy külső győzelmekért szokás ilyeneket felajánlani, a belső bajokat szóltan gyásszal kell leplezni.” (ford. Borzsák I.) A történet Tiberiusra vonatkozik, de Tacitus a római közvélemény álláspontját fogalmazza meg, azt, amit a tömegek a léleknesztető történetírás jegyében hallani akartak.

¹¹⁸ Dig. 48. 9. 9. Paul. sent. rec. 5. 24. A pontos jogi meghatározásra itt nincs lehetőségünk. A *parricidium* szó és minősítés helyességét az ősi jogszokások igazolják, miszerint a római polgár megölése, és minden római polgár megölése apagyilkosságnak számít. A kérdésre ld.: Cloud 1971.

¹¹⁹ Az apagyilkosokat a korai időben a szülők isteneinek (*divi parentum*) áldozták fel. Vö. Kaser 1949. 50.

konkrétan a törvényes örökös letételére¹²⁰ (*proximi agnati*), a Vesta-szűz szüzességi fogadalmának megsértésére,¹²¹ majd ugyanennek büntetlenül hagyására (*sacrilegium*), az ikrek¹²² megöletésének szándékára¹²³ (*parricidium* vagy *crimen inter sicarios*), vagy Amulius megöletésére (*parricidium*), a *pomerium* megsértésére¹²⁴ (*sacrilegium*), Remus meggyilkolására¹²⁵ (*parricidium*). Ha ennyi megbosszulatlanul hagyott jogsértés, és köztük több *parricidium* köthető a Mars Paterhez tartozó mitológiai történethez, akkor maga az isten semmiképp sem tartozhatott azok közé, akinek épp ezek megbosszulásáért építettek volna templomot.

Ha Octavianus Philippiért templomot ajánlott fel Marsnak, akkor azt nem azért tette, mert az istenség segítségét az apagyilkosság megbosszulásában kérte, hanem azért, hogy a hadisten konkrétan abban a csatában, mint háborús cselekményben győzelemre segítse. A probléma a Philippinél tett fogadalommal az, hogy nem tudunk arról, hogy Octavianus teljesítette volna. Ezért három dolgot feltételezhetünk. Először, hogy Suetonius és Ovidius közlése toposz, a szokáson alapult, és Octavianus nem tett ilyen fogadalmat. Másodszor, hogy Octavianus tett ugyan fogadalmat, de általunk ismeretlen okból nem teljesítette, és harmadszor, hogy Octavianus tett fogadalmat, és teljesítette, de mi nem tudunk róla, hogy hol épült meg a templom. Ezzel a templommal tehát ugyanaz a helyzet, mint Caesar Pharszalosz előtt Marsnak ígért templomával.

Sokkal hihetőbb tehát, hogy ez a templom Mars egyéb, elismert és tisztelt aspektusának szólt, azaz ténylegesen olyan katonai sikert akar hangsúlyozni, ami nem a polgárháborúhoz kötődött. Ugyanis a *forum*ról szembezőköen hiányoznak a polgárháborúra emlékeztető emlékek. Mindössze Caesar szobra utalna rá, már ha egy elődöt megjelenítő szobor magát a beteljesült bosszút is jelképezi. Ezzel szemben Augustus egész *forum*a a háborúról, de a külső ellenség felett aratott, diadalmas győzelmet hozó háborúról szól.

Azokat az érveket, amelyek szerint a *forum*ot az actiumi csatának szentelték volna, szintén el kell utasítanunk. Ennek a gondolatmenetnek az az alapja, hogy a *forum* felszentelésekor rendezett játékok alkalmával sok a

¹²⁰ Numitor.

¹²¹ Rhea Silvia.

¹²² Romulus és Remus.

¹²³ Amulius.

¹²⁴ Remus.

¹²⁵ Romulus.

tengeri győzelemre utaló, „vizes” motívum, és több Egyiptomra mutató elem is megtalálható magán a *forumon* is. Az actiumi csata ugyan jobban beleillik a Mars Ultor kontextusba, ugyanis ott Octavianus, amikor az Egyiptommal a háta mögött, Róma ellen háborúzó Antoniuszal küzdött, egy hazaáruló és hazájára támadó külső ellenség ellen lépett fel. A fegyveres támadás kivédése, és a haza védelmének elősegítése pedig valóban Mars feladatköréhez tartozott. És itt még a Bosszúálló jelző is megállta volna a helyét. Amiért mégis kételkednünk kell, hogy ez volt az az esemény, aminek tiszteletére a *forum* temploma felépült, az az, hogy ez a „bosszú” nem csupán egy polgárháborús esemény lezárása volt, hanem az a történelmi momentum, amely Octavianust Róma egyedüli urává tette. És a bölcs megfontoltsággal politizáló, mások történelmi és politikai hibáiból okosan tanuló Augustus nem szentelhetett templomot annak az istennek, aki segítette a saját egyeduralmát megeremtő csatát megnyerni, még a bosszú ideológiai összefüggésében sem. Emellett nem feledhetjük azt sem, hogy Actium Apollo Actius templomáról nevezetes, amelyet Augustus a csata tiszteletére emeltetett. Vajon nem volt-e kézenfekvőbb ezen a szent helyen egy Apollotemplomra tenni ígéretet, mintsem ott Marsnak felajánlani ugyanezt? Actiumnál meg is épült (újjaépült) egy templom és játékokat is szenteltek Apollo tiszteletére ugyanitt, és minden antik közlés ezt a templomot tartja a csata tiszteletére emelt templomnak.¹²⁶ Ha elfogadjuk, hogy Apollo Augustus személyes védőistene volt, vajon nem feltételezhetjük-e azt is, hogy éppen az actiumi csata sikere erősítette meg őt az isten hathatós segítségével, és vajon nem ez az esemény volt az elindítója az augustusi római Apollokultusz kiszélesítésének? Továbbá, ha mindez igaz, akkor nem volt szükség egy további templomot egy másik istennek szentelni ugyanezért.

Mars a háborúhoz tartozott, sokkal jobban illik Mars Ultornak templomot építeni egy olyan épületegyüttes jelentés-összefüggésében, ami katonai sikerek révén kivívott, a győztes háborúk révén szerzett római békét jeleníti meg. A győzelem Róma lételeme volt. Egyetlen államférfi sem lehetett sikeres tényleges hadisikerek nélkül. Ha a Pharszalosz–Philippi párhuzamot megláttuk Caesar és Augustus templomépítési ígéretei között, meg kell látnunk a parthus párhuzamot is. Caesar egy parthus háborúra készülve ajánlotta fel Marsnak a valaha megépült, legnagyobb templomot, és ha Augustus nem is ezt az ígéretet teljesítette be, de *foruma* szoros összefüggésben van az akkori legnagyobb katonai kudarcokat hozó hadszin-

¹²⁶ Strabon, 7. 7. 6; 10. 2. 1; 10. 2. 7; Pausanias, 8. 8. 12; Plinius, Nat. Hist. 4. 5.

térrel, a parthus háborúkkal. A parthusokkal vívott csaták szégyene nemcsak egy-egy elvesztett csata volt, hanem az is, hogy római katonai jelvények kerültek ellenséges kézbe. A hadijelvények elvesztése miatt több római szerző is kesergett. A Marshoz csatolt melléknév, a bosszú, mint a rómaiak hadibecsületén esett, de kiküszöbölt csorba tehát jobban beleillik ebbe a kontextusba. Ha jól megnézzük, Róma legkomolyabb ellenfelei ebben az időben is a parthusok voltak, akikkel szemben még nem sikerült komoly katonai győzelemmel elégtételt venni Crassusék fiaskóján. A parthusok továbbra is súlyos problémát, tényleges ellenséget jelentettek. Ezek után Mars Ultor neve a polgárháborús bosszú helyett, mintegy újradefiniálódva, a parthusok feletti győzelem megszerzőjének tiszteletére emelt templom istenének jelzője lett.¹²⁷ A két fogadalom, a két Mars templom pedig a történetírói emlékezetben összemosódott. Feltehetjük azt is, hogy a dolog még ennél is egyszerűbb. Augustus a templomot nem egy, hanem több esemény megünneplésének szánta. Feltételezhetjük azt is, hogy a fentebb felvetett három esemény – Philippi, Actium és a hadijelvények visszaszerzése – egyként határozta meg a templom névadójának epithetonját, s az új kultusz egyaránt jelenti az apagyilkosokat megbosszuló, a Rómára támadó külső és belső ellenséget legyőző Mars Ultor tiszteletét. Az, hogy a kérdés – a Bosszuló Mars mibenléte – mégis felvetődhetett, azt jelzi, hogy az augustusi kommunikáció finom felhangjai több értelmezési lehetőség előtt is utat nyitottak, és az, hogy az általa alkalmazott példa kinek, milyen *exemplumot* jelentett, az már az illető és a *princeps*, illetve az adott személy és Augustus rendszerének viszonyán múlt.¹²⁸ Ebből tehát az következik, hogy a templom névadójának személye éppoly sokrétű, mint a *forum* ikonográfiája, ahol a *numen mixtum* és a *consensus deorum* jegyében az „áthallásos ikonográfia”¹²⁹ szélesítette ki – szinte személyre szabottan – a *forum* egyes díszítőelemeinek mondanivalóját. Azt eldönteni azonban, hogy ennek alkalmazása mennyire volt tudatos, az ezt félreérthetetlenül kimondó írásos forrásanyag nélkül, lehetetlen. Ez pedig annyit bizonyít, hogy akárki hozta is létre magát az épületkomplexumot, akárki is határozta meg annak képi programját, halhatatlan remekművet alkotott.

¹²⁷ Cassius Dio, 54. 8. 2–3; Augustus, RG 29; Fuchs 1969. 74–6; Reusser 1996; Rich 1998. 79–91; Rose 2005. 22.

¹²⁸ Vö. A *forum* felszentelésének dátuma c. fejezettel.

¹²⁹ Ld. a *forum* ikonográfiájáról szóló fejezetet.

2. HOL ÁLLT A MARS ULTOR-TEPLOM?

2. 1. Mars Ultor temploma a Capitolinuson

A fenti gondolatmenetet alátámasztva, Cassius Diótól tudjuk, hogy Augustus elrendelte, hogy Iuppiter Feretrius temploma mintájára, templom épüljön Marsnak a Capitolinuson.¹³⁰ A Róma legkorábbi templomának tartott¹³¹ Iuppiter Feretrius-templom volt az a szent hely, ahol addig a győztes hadvezérek a *spolia opimát* felajánlották Iuppiternek.

Az érmeképek kétségtelenné teszik, hogy a Mars Ultor-templomban őrizték azokat a híres, pontosabban szólva, a római katonai balsikerek miatt elhíresült hadijelvényeket (*signa*), amelyeket Augustus szerzett vissza a parthusoktól.¹³² Ezeket az elveszített hadijelvényeket általában Crassus carrhaei csatavesztéséhez (Kr. e. 53) kötik, a valóság azonban az, hogy a parthusok több csatában is zsákmányoltak ilyeneket. Való igaz, hogy ez a katonai szempontból szégyenletes tény először Crassusszal esett meg, de sajnálatosan megisméltődött Kr. e. 40-ben L. Decidius Saxával, és Kr. e. 36-ban Oppius Stianusszal is. A *Res gestae divi Augusti* erről a háromszoros veszteségről beszél.¹³³ A római hadi büszkeségen esett csorba kiköszörülése, a jelvények visszaszerzése tehát szimbolikus jelentőségű volt. A legyőzöttektől elvett hadijelvényeket Augustus diplomáciai úton szerezte vissza, de ez a tény mintha nem is lett volna valós, az augustusi propaganda az eseményt mint tényleges katonai sikert ünnepelte. A parthusok elleni „háború” Augustus győzelmi propagandájában fontos szerepet kapott. Érmeképein több verzióban is megjelent, így a győzelmet megőrkítő érmeképeken szerepelt, így többek között a Forum Romanumon (is) felállított ún. parthus diadalív nyílásának feliratán.¹³⁴

¹³⁰ Cassius Dio, 54. 8. 3: „ἀμέλει και θυσίας ἐπ’αὐτοῖς και νεών” Ἀρεως Τιμωροῦ ἐν τῷ Καπιτωλίῳ, κατὰ το του Διός του Φερετριίου ζήλωμα, προς την των σημείων ἀνάθεσιν και ψηφισθῆναι ἐκέλευσε και ἐποίησε, και προσέτι και ἐπί κέλιτος ἐς τήν πόλιν ἐσήλασε και ἀψίδι τροπαιο Φόρω ἐτιμήθη.” (Kiemelés tőlem.)

¹³¹ Lívius 1. 10.

¹³² Augustus, RG 5. 42.

¹³³ Augustus, RG 29: „*Parthos trium exercitum Romanorum spolia et signe reddere mihi supplicesque amicitiam populi Romani petere coegi. Ea autem signa in penetrabile quod est in templo Martis Ultoris reposui.*”

¹³⁴ RIC 1. 131, 134a, 136, 137, 298; BMC 173, 427; BM 77.



3. ábra: Augustus aureusa a Capricornusszal (RIC I. 521)

A győzelmi felirat (*signis receptis*) megjelent pajzsokon, utaltak rá az éremképeken megjelenített hadifelszereléssel és a *legiók* sasával (*aquila*),¹³⁵ Marsszal, aki kezében tartotta ezeket,¹³⁶ illetve láthatjuk egy szentélyben elhelyezve őket (*Templum Martis Ultoris?*).¹³⁷ Van olyan érme, amelyen egy puszta felirat utal a hadijelvények visszaszerzésére: SIGNIS PARTHICIS RECEPTIS,¹³⁸ vagy csak SIGNIS RECEPTIS.¹³⁹ A felirat mellett néha a *Capricornus*¹⁴⁰ jelenik meg (3. ábra). Egy ritka változaton¹⁴¹ egy CL•V feliratú pajzs két oldalán állnak (4. ábra). Ez félreérthetetlenül összekapcsolja a hadijelvényeket a *clipeus virtutisszal*.¹⁴² Az éremképek a hadijelvények visszaszerzését ünneplő, diadalmas ujjongása mellett a parthusokat ugyanakkor Rómának behódoló ellenségként is ábrázolták.¹⁴³ Ettől nyilvánvalóbb propagandisztikus ábrázolása egyetlen tényleges katonai győzelemnek sincs a római pénzveretek történetében.

¹³⁵ RIC I. 86a, 86b; RSC I. 265, 267.

¹³⁶ RSC I. 259; BMC 414.

¹³⁷ RSC I. 190, 192, Suth 552a.

¹³⁸ RSC I. 259.

¹³⁹ RSC I. 259, 262A, 298; RIC I. 41, 82A; BMCRE 414.

¹⁴⁰ A görög mitológiában Amaltheiával azonosított csillagkép, a bőség jelképe.

¹⁴¹ BMCRE 422; CBN 1141; RIC 87a.

¹⁴² Erről a római katonai kitüntetésről részletesen ld. a Romulus triumphans c. fejezetet.

¹⁴³ RSC I. 315, 358, 428, 484, 485; BMCRE 14; RIC I. 288 (és variánsai).



4. ábra: ábra Augustus ezüst denariusa (RIC I. 87a)

Az esemény tehát az augustusi ikonográfia fontos részévé lett. Ennek beszédes megjelenítői voltak az érmeképek mellett a prima portai Augustuszobor mellvértjének szimbolikus jelenetei is.¹⁴⁴ Ezek részben a hódítók által¹⁴⁵ megszerzett világhuralom,¹⁴⁶ részben az aranykor szimbólumai,¹⁴⁷ amelyek az egész Augustus-*forum* tematikájának is fontos elemei voltak.

A hadijelvények Rómába érkezése, illetve nyilvános bemutatásuk kapcsán is felmerül egy probléma. Több kutató szerint ezeket a jelvényeket, a Kr. e. 19/18-ban vert érmek tanúsága szerint, abban a Mars Ultor-templomban helyezték el, amelyet Augustus építtetett fel a Capitoliumon Kr. e. 20/19-ben, közvetlenül a jelvények parthusoktól történt hazatérése után. Ez a szentély az érmeken egy magas *podiumon* álló, kerek templom volt, sátor tetős fedéssel (6. ábra). A gazdagon díszített épület belsejében állt Mars kultuszszobra a hadijelvényekkel. Ugyanez a templom jelenik meg más vereteken, de az istenség nélkül. Az egyik változaton harci kocsis és palmaág egészíti ki az *aquilát*.¹⁴⁸ Néhány érmeképen viszont a templom nem szerepel, csak maguk a hadijelvények láthatók¹⁴⁹ (6. ábra). Egyes kutatók kétségbe vonják a capitoliumi templom létezését. Simpson¹⁵⁰ két

¹⁴⁴ A mellvért kozmikus szimbólumai, a Nap (Sol), Aurora, a Caelus és Terra Mater Augustus győzelmét magasabb szintre helyezik. A középső jelenetben egy parthus átadja a katonai jelvényt.

¹⁴⁵ Mars, amint átveszi IV. Phraátéstól a római hadijelvényt.

¹⁴⁶ Tellus és a római tartományok, Gallia, Hispania allegóriája.

¹⁴⁷ Apollo és Diana, mint Augustus személyes védőistenei.

¹⁴⁸ RIC I 116–120 és változatai.

¹⁴⁹ RIC I 115; RSC 280; BMCRE 389 = BMCRR Rome 4427; BN 1219-21.

¹⁵⁰ Simpson 1977. és Simpson 1993. (RIC I. 104–105 és változataik.)

cikkében is tagadja, hogy a *forum* templomán kívül másik is épült volna erre a célra.¹⁵¹ Cikke megosztotta a kutatókat, de érveit egyre többen elfogadják, így az 1990-es évek végén J. W. Rich és Martin Spannagel¹⁵² is csatlakozott Simpson álláspontjához.



5. ábra: Az athéni Akropoliszon lévő Augustus és Roma templomának rekonstrukciós rajza. Rose 2005. fig. 20. alapján, kiemelések tőlem: T. Horváth Ágnes

Simpson érveinek ellentmond Schäfer,¹⁵³ aki amellett van, hogy a szentély nemhogy megépült a Capitoliumon, de annak a templomnak volt a mása,¹⁵⁴ amelyet Kr. e. 19 után építettek az athéni Akropoliszon (5. ábra). Ez a *monopterosz*, amely mindössze 20 méterre áll a Parthenón mögött, annak fő-tengelyében, Schäfer szerint akkor épült, amikor Augustus hazafelé menet a

¹⁵¹ A két templom mellett számos kutató érvelt. v. ö: Simpson 1993. 116. n. 1.

¹⁵² Spannagel 1999. 41–72; Rich 1998. 79–86.

¹⁵³ Schäfer 1998.

¹⁵⁴ A két templom bizonyos pontokon valóban mutat hasonlóságokat. Az athéni azonban ión rendű, a római pedig minden érmekepen korinthoszi rendű templomnak látszik.

parthusoktól visszaszerzett hadijelvényekkel, megszállt Athénben.¹⁵⁵ Ráadásul, Schäfer szerint, egyenesen azért építették, hogy a hadijelvényeket itt helyezték el. Ha ez igaz, akkor a két templomnak nagyjából egy időben kellett megépülnie. A capitoliumi szentély építésének kronológiája nagyszerűen egybecseng a hadijelvények visszaszerzésének idejével (Kr. e. 20). Felépülése után egy évvel az érmekepeken való megjelenése a tudatos győzelmi propaganda mintapéldája. Az athéni templom építési időrendjével azonban más a helyzet. Bár különleg, mivel mindkettő kerek szentély, kétségkívül hasonlítanak, sem építési időrendjének, sem céljának rekonstruálása nem problémamentes.

Az athéni templom esetében tufa alapzaton kilenc, az Erechteion ión oszlopainak mintájára készített, esetleg annak restaurálásakor az újjáépített templomból kimaradt, és így újrahasznosított oszlop tartotta a tetőt. A szentélyben Augustus és Roma istennő szobrát helyezték el. Ugyan Róma topográfiai problémái kapcsán nem áll módomban Athén vitatható topográfiai kérdéseit is tisztázni, de az analógiák kapcsán felmerült athéni körtemplom kérdéséhez azért szeretnék hozzáfűzni pár mondatot. Kétségtelen tény, hogy egyetlen antik szerző sem említi az athéni szentély megépítését, így minden hozzá fűződő kronológiai elgondolás bizonytalan. Ami az épület fennmaradt felirata alapján kétségtelen, az, hogy Roma istennő és Caesar Augustus tiszteletére szentelték. Építési dátuma azonban tisztázhatatlan, ugyanis a feliratban említett személyek egyike sem ismert. Miután Octavianust Augustusként említi, Kr. e. 27 előtt nem szentelheték neki. Azt a megkötetést ehhez a *terminus post quem*hez is hozzáfűzhetjük, hogy csak akkor igaz, ha nem egy korábban épült szentélyt láttak el új funkcióval, és ahogy gyakran megesett, egyszerűen kicserélték a dedikációs feliratot, hogy neki ajánlhassák. Mindezek alapján építési idejét illetően felmerülő néhány lehetőség: építtethette maga Augustus is, de nem valószínű, hogy ő, kifejezetten a saját kultuszának céljára, szentélyt emeltetett volna, hiszen ekkor már erősen szem előtt tartotta, hogy a neki adományozott kitüntetések, megtisztelő címek mindig mástól származzanak. Ő maga érzékenyen került az öntömjöenezést.¹⁵⁶ Ezért, és a templom oszlopai miatt az is felmerült, hogy az építmény valamivel korábban készült, eredeti-

¹⁵⁵ Schäfer 1998. 49–59.

¹⁵⁶ Ez, a Zanker által (Zanker 1990. 92. és másutt) „principatusi stílusnak” nevezett magatartásforma, ami lényegesen különbözik a saját korábbi propagandastílusától. Az Augustusszá lett Octavianus tartózkodott Caesar direkt utalásaitól, amelyek egy hellenisztikus istenkirályságra asszociáltak. Tudjuk, hogy a Pantheonból is eltávolította saját szobrát, nem a szentélyben, hanem „csak” az előcsarnokban vélte méltónak a helyet saját képmása számára.

leg Sulla emeltette, vagy Kr. e. 25-ben készült, az Erechteion restaurálásakor, az Erechteion régi oszlopainak felhasználásával. Az utóbbi dátum azért is valószínű, mert nemcsak az oszlopok származhattak a restaurált templomból, hanem az alapozásban az Erechteion koronázópárkányának darabját is megtalálták. Végül, az athéni–római kulturális párhuzamok jegyében, Kr. e. 2-ben is épülhetett, amikor Augustus unokája, Caius Caesar a parthusok ellen indult. Ennek a dátumnak az elfogadásával a legkönnyebb feltételezni, hogy ez a templom volt a Mars Ultor-templom szimbolikus párhuzama. Ugyanis ahogyan a Parthenón szimbolizálta Athén perzsák feletti győzelmét, a rajta elhelyezett bronz pajzsok Alexandrosz granikoszi győzelmét és Kelet meghódítását, a mellette felállított ún. Kisebb Attalida szoborcsoport haldokló gigászai, amazonjai, gallusai és parthusai a győzelmet, ugyanúgy fejezte volna ki Mars Ultor római temploma a parthusok feletti diadalt. Az athéni szentély építési dátuma akkor megegyezett volna a római templom avatási dátumával, amiből az következik, hogy nem az athéni volt a római templom mintája, hanem épp fordítva. Maga a felirat is kétségessé teszi mindezt, amikor nem Mars Ultornak, hanem Roma istennőnek és Augustusnak ajánlja a templomot.



**6. ábra: Mars Ultor capitoliumi temploma Augustus érmein
(RIC I. 68; RIC I. 118; RIC I. 607; RIC I. 104.)**

Teljesen elképzelhetőnek tartom, hogy Athénban is, akárcsak Rómában, két templom is épült. Amikor Augustus a római hadijelvényekkel hazafelé tartott, megépíttetett egy ideiglenes szentélyt, amelyben a jelvényeket elhelyezte. Ezt aztán vagy elbontották, vagy átépítették, s lehetséges, hogy ennek az alapjain emeltette Caius Caesar azt, amit aztán később Roma istennőnek és Augustusnak szenteltek. A fenti gondolat azonban csak feltevés, itt is, akárcsak a római Mars Ultor-templomok esetében. Semmilyen kézzel fogható – értem alatta az írásos vagy régészeti forrást – bizonyítékkal nem rendelkezünk arról, hogy Athénben templomot emeltek volna Mars Ultornak. Ezért nincs okunk feltételezni azt sem, hogy pusztán

azért, mert körtemplom, ez adta volna a mintáját az érmeképek római templomának.

Az érmeképeken megjelenő *aedicula* tehát egy római templom megépítését jelentené, de mint már láttuk, ezt sem mindenki fogadja el tényként. A legfőbb érvük ellene az, hogy az érmeképeken megjelenő szentély pusztán az istenségre utal, és nem egy konkrét épületre. Ez azonban nem állja meg a helyét. Magát az istent ugyanis annak képével, vagy valamely attribútumával, sokkal jobban meghatározták a római ábrázolások, mint egy talán nem is létező szentéllyel. Az is felmerült, hogy az érmeábrázolások szentélye csak egy fogadalmat testesít meg. Simpson ellenpéldaként¹⁵⁷ egy *senatus* által elhatározott, de soha meg nem épített Clementia- és Caesar-templomot említ, mint annak bizonyítékát, hogy az érmeképeken megjelenő szentélyek nem mindig a valóban felállított épületeket jelenítik meg. Ezt ugyan elfogadhatjuk, mint annak példáját, hogy bizonyos templomok építésére fogadalmat tettek, de nem építették meg. És bár okfejtése logikus, nem lehetünk biztosak abban, hogy helytálló is. Attól, hogy az írásos források nem említik, még megeshetett, hogy a templom felépült, csak régészetileg nem tudjuk bizonyítani. Simpson másik példája, a Divus Iulius-templomé, ami Kr. e. 36-ban már megjelent vert pénzen,¹⁵⁸ de csak jóval később készült el. Ez utóbbi bizonyítja talán a legjobban, hogy miért nem érthetünk egyet Simpson érvelésével, ugyanis azt, hogy egy templom nem épült fel, sokkal nehezebb bizonyítani, mint annak elkészültét. A Divus Iulius-templom érmeképeken való korábbi megjelenése és későbbi felavatása ebben az esetben Simpson okfejtésével szemben éppen bizonyító értékű lehet, hiszen nem azt támasztja alá, hogy egy nem létező templomot népszerűsítettek, hanem azt, hogy a fogadalom idejétől kezdve a pénzérméken népszerűsített középület készült, csak elhúzódott az építkezés.

Végezetül, az a capitoliumi templom meg nem épültének egy másik bizonyítékként felhozott érv, miszerint a gondos leltárként is funkcionáló *Res gestae divi Augusti* nem említi, tehát Augustus nem építtette meg, szintén cáfolható, ugyanis Augustus Önéletírása csak az *aerarium* által finanszírozott épületeket sorolta fel. A templom épülhetett Augustus magánpénztárából, vagy egyéb forrásból is. Emellett szól, hogy a *Res gestae divi Augusti*, miközben akkurátusan leltározza Róma szentélyeit és köz-

¹⁵⁷ Simpson 1977. 93; Simpson 1977. 93. n. 19 és 20.

¹⁵⁸ BMCRR Africa 32; RRC 540,1 aureus.

épületeit, a Forum Romanumot sem említi, holott tudjuk, hogy jelentős restaurációs és átalakító munkálatokat végzett rajta.

A capitoliumi szentély – ha valóban megépítették –, az érmeképek alapján bronz *aedicula* volt, amely állhatott az után is, hogy az Augustus-forum Mars Ultor temploma megépült, bár a hadijelvényeket áttették belőle a nagyobb templomba. Az érmeképek három fő építmény változatot mutatnak. Az első típus egy korinthuszi rendű, négyoszlopos kerek templom, amelyben a hadijelvények állnak.¹⁵⁹ Ezt képviseli az a Kr. e. 19/18-ból származó érmesorozat, amelyeken a templomban csak egyetlen hadijelvény látható.¹⁶⁰ A második típus egy szintén korinthuszi rendű, szintén négyoszlopos kerek szentély, amelyben Mars kultuszszobra áll, kezében egy hadijelvénnel.¹⁶¹ A harmadik típus egy, a többi érmeképpel megegyező felépítésű, de *podiumon* álló, kerek, boltozatos tetejű, négyoszlopos templomot mutat, amelynek *podiumára* három lépcső vezet fel. A templom belsejében harci kocsi áll egy sassal, és a templom mellett, jobbra, néhány vereten egy apró, száguldó harci kocsi látható.¹⁶²

Ezek a képek elég nyomatékosan valószínűsítik, hogy a parthusoktól visszaszerzett hadijelvényeknek és Marsnak köze volt egymáshoz. Simpson – Horatius és Propertius alapján – amellet érvel, hogy a capitoliumi letéti hely nem egy Mars-templom, hanem Iuppiter temploma volt: „*et signa nostro restituit Iovi / derepta Parthorum superbis / postibus*”¹⁶³ és „*assuescunt Latio Partha tropaea Iovi*”.¹⁶⁴ Ennek alapján számára egyértelműnek tűnik, hogy a hadizsákmány továbbra is Iuppiter tulajdona. Ez a két idézet viszont még nem dönti el a Mars-szentély nemlétét, hiszen költői szöveg lévén, Horatius és Propertius, amikor Iuppitert említi, használhatta a jól bevált költői megoldást, amely szerint „Iuppiter” nemcsak az istenre, vagy annak templomára, de a templom helyeként magára a Capito-

¹⁵⁹ RSC 1. 192; RIC 1 105a; RSC 190; BMCRE 373–4 = BMCRR Rome 4419–20; BN 1202–4. Az érmeken az *aquila* és a *signum* keverve jelenik meg.

¹⁶⁰ Suth 552a; RSC 1589. RPC2220. RIC507. BMC 7084. C202.

¹⁶¹ RIC 070a = RSC 199 = BMC 370; Kr. e. 19; RIC 72. CBN 1104.

¹⁶² RIC 1. 117 = BMC 388; BMC 386; Cohen 282; RIC 1² 120; RIC 1. 116; Calicó 285; BMCRE 387 = BMCRR Rome 4425; BN 121. Dátuma: Kr. e. 18.

¹⁶³ Horatius, Carm. 4. 15. 6. sqq: „a büszke parthus templomok ékeit:/ jelvényeinket viszszaadta Juppiterünknek”. (Ford. Borzsák I.)

¹⁶⁴ Propertius, 3. 4. 6: „a parthus jelvények hozzá fognak szokni a latin Juppiterhez”. (ford. T. Horváth Ágnes)

liumra, illetve tágabb értelemben akár Rómára is utalhatott, s ezt figyelembe véve ugyanott vagyunk bizonyításunkkal, ahonnan kiindultunk.

A megoldás tehát akár az érmeképeket, akár a költői szövegeket nézzük, bármily elegáns, csak hipotetikus lehet. A bizonyítások alapjául szolgáló mindkét forráscsoport kortárs, azt kell eldöntenünk, hogy a költők, vagy az érmeképek állnak-e közelebb a valósághoz. A költői szöveg tulajdonságait figyelembe véve, és melléve az érmeképek nagy számát és annak propagandaértékét, én az utóbbiak mellett foglalnék állást. Olyan fontos volt Octavianusnak, hogy a hadijelvények visszaszerzését a parthusok feletti győzelemként könyvelje el, hogy több győzelmi emléken is megörökítette, így nem tartom valószínűnek, hogy olyan, meg nem épült szentélyt propagált volna széles körben, amely valójában nem állt – legalábbis egy ideig – valahol Rómában. Emellett szól szerintem az is, hogy Mars Ultor templomaként ez a kerek szentély az egyetlen épületváltozat, amely érmeképen megjelent. A *forum* templomát nem verették pénzerméire, annak jelentőségét a *forum* egészével együttesen, másként emelte ki az augustusi propaganda.

A Mars Ultor szentély felállítása a Iuppiter Feretrius-templom mellett, amely tele volt a Veiből Kr. e. 428-ban, és az insuberektől Kr. e. 222-ben zsákmányolt *spolia opimá*val, szimbolikus. Az előbbi a nyugati, az utóbbi a keleti terjeszkedést szimbolizálta. Augustus rendszeresen és erőteljesen hangsúlyozta a földkerekség feletti uralmat. Ez a szentély pedig teljessé tehetette a földkerekség feletti római uralom jelképes megjelenítését a Capitoliumon, és világos kapcsolatot teremtett a *spolia opimá*t szerző Romulus és Augustus között.¹⁶⁵ Ugyanakkor Octavianus hazatérése Keletről egybeesett az Aeneis megjelenésével.¹⁶⁶ Vergilius műve világosan hirdette Róma keleti eredetét, és egy új birodalom Nyugaton történő megalapítását és felvirágzását, és hidat képezett a két alapítás, a romulusi és az aeneasi között. Így a *Forum Augustum* testet öltött ideológiai programja már azelőtt megjelent, hogy maga az Augustus-*forum* megépült volna. Ez a tény pedig jelzésértékű, részint azért, mert kifejezi az augustusi ideológia születésének talán legfontosabb pillanatát, részint pedig megmutatja, hogy Augustus saját *forum*át a Capitolium párhuzamaként, de a saját ideológiája alapján kívánta felépíteni.

¹⁶⁵ Rose 2005. 23.

¹⁶⁶ Rose 2005. 23.

2. 2. Mars Ultor temploma Augustus forumán

A Mars Ultornak szentelt második, és vitathatatlanul megépült templom, a *Forum Augustum* Mars Ultor temploma volt. Nem lehetetlen, hogy egy istennek több temploma is álljon a városban, bár az valóban elég ritka, hogy egyazon *epitheton ornans*szal több templomot is szenteltek neki.

Marsnak, leszámítva a *Regiában* lévő szent helyét, eddig nem volt szentélye a *pomeriumon* belül. Az isten beköltöztetése a városba valami olyan változás volt az istenség szerepeinek jelentésében, hogy már nem csupán az ellenséggel szembeni védelmi funkcióval rendelkezett, hanem a városon belülrre telepített kultusz már mint városvédő istent ünnepelte.¹⁶⁷ Ezen a ponton Mars alakja élesen elvált görög párjától, Arészától, és ebben az alakjában etruszk eredetére kell visszanyúlnunk. Augustusra jellemzően, itt is úgy elevenítik fel az ősi hagyomány egyes elemeit,¹⁶⁸ hogy az a *princeps* érdekeit szolgálja.

Mars legősibb alakjához ugyanis nem a háborús aspektusok tapadtak. Cato tanúsága szerint¹⁶⁹ a *suovetaurilia* megtisztító szertartásával Mars Pater (Marspiter) Iuppiter és Ianus mellett mint bajelhárító (apotropaikus) istenség szerepelt. Abban az idoeurópai vallási világban, ahonnan a megtisztulásnak ez a szertartása származik, „*Vesta Mater*” és „*Mars Pater*” kettőse volt az állam belső és külső védelméért felelős istenpár. A *Carmen Arvale*¹⁷⁰ archaikus fohásza a Larok (Lares) és Mars védelméért könyörög. Mars, Vesta és a Larok kultuszának együttese nyilvánult meg a *Forum Romanum Vesta–Regia* szent kerületében. Mars legfőbb szerepe akkor kifejezetten a termékenységhez, a vegetációhoz, a mezőgazdasághoz kötődött. Mivel a mezőgazdaság volt Róma legfontosabb és legalapvetőbb foglalkozása, az isten védnöki szerepe miatt nagy tiszteletnek örvendett. Azonban Mars Pater legkorábbi, mezőgazdasági rítusokhoz kötődő aspektusa az idők során elhalványult, és személye kifejezetten a háborús szertartásokhoz kötődött. Ezért a korai szerepű Mars szentély még állhatott a latin és szabin közösség *pomeriumainak* határán, a pusztán a hadviselésre ügyelő isten temploma azonban már kívül került a *pomeriumon*. Ianus, Mars és Quirinus személyének összeolvadása a korai időktől fogva figyelemmel követhető. A mezőgazdasági termelést és a vagyont védelmező

¹⁶⁷ Ovidius, *Fasti* 5. 553–68.

¹⁶⁸ Ld. a *Miért Mars Ultor?* c. fejezetet.

¹⁶⁹ Cato, *De agric.* 141.

¹⁷⁰ Norden 1939. 109–280, 286–293.

(Ianus), a polgárokat éberén vigyázó defenzív (Quirinus), és az ellenséget irtó, dühös háborúisten (Mars) aspektusai a szabin–latin összeköltözés időszakától kezdődően érintkeznek, és hol elválják, hol összekapcsolódnak a római vallásosságban. Augustus felélesztette a kultusz korai, archaikus vonatkozásait is, és a hadi dicsőséget hozó istenség államvédőként szerepelt a jóléért és bőségért felelős istenek sorában. Az állam mellett a család istene is volt, amiről beszédesen vallanak neve mellett a *pater* és *patrius*, az ősatya és a haza atyja variációpárjai, amelyek többször is megjelentek katonai feliratokon.¹⁷¹

Mars személyét az augustusi ideológia Iuppiter mellé emelte. Ezt a párhuzamot az ősi *ludi Romani* mintájára megszervezett *ludi Martiales* is erősíti. Több volt ez, mint az archaikus kortól meglévő Iuppiter—Mars—Quirinus funkciófelosztás. Ott az állami feladatok felosztásával az egyes istenségek – a bíró, a harc és a termékenység – az államnak csak egyes aspektusait jelképezték. Itt azonban egymás funkcióinak átfedése is megfigyelhető. Mars a *forumon* egyszerre volt istene a háborúnak és a békének. Archaikus vonásai, a Lar-kultusszal való kapcsolata az augustusi béke védelmezőjeként állítják be, klasszikus és hellenisztikus aspektusai a helyreállított rend, a külső és belső ellenségen győzedelmeskedő, egy világbirodalom hatalmát jelképező istenséggé avatják.

Az isten szerepének változásai párhuzamosan megfigyelhetők a városi terek hangsúly-eltolódási folyamataiban is. Ahonnan funkciókat vont el, vagy kölcsönzött, az istenségnek ott kellett először megjelennie. Így Marsnak, akinek Iuppiter Feretrius templomának mintájára kellett templomot építeni, először a Capitoliumon kellett, hogy legyen szentélye, innen került az Augustus-*forumra*. Először egy funkcióbeli párhuzamosság (a hadisákmány birtoklásának lehetősége), majd a funkció megosztása, decentralizálása, azaz más térbe helyezése következett. Az új építészeti tér megalkotása így a régi hatalom és az új rendszer közötti hangsúly-eltolódásokat is megjelenítette.¹⁷²

3. AZ ÉPÍTKEZÉS MENETE

Az építkezés kezdetét nehéz meghatározni. Természetszerűen adódna Kr. e. 42, amikor Octavianus először tett fogadalmat egy Mars-templom

¹⁷¹ CIL 2. 2600 = AE 1963. 18; AE 1989. 489; AE 1972. 504. AE 1973. 632; illetve: Marti Patri Ultori: CIL 6. 02107, CIL 6. 32390. Marti patrio: AE 1978. 525.

¹⁷² Bonnefond 1987. 277.

építésére, de nem valószínű, hogy a *forum* építése is ekkor kezdődött volna. Stamper szerint a templom és a *forum* építésének kezdete Kr. e. 37 környékére tehető.¹⁷³ Ekkor indulhatott meg a tervszerű telekvásárlás, és a tereprendezés. Az alapok azonban csak a Kr. e. 20-as években készültek el. Ekkor épülhettek a *porticus*ok és exedrák, valamint a kövezett *area*. A templom még ennél is később, a Kr. e. 10-es években épült, mint tudjuk, igen lassan. A *forum* építésének vontatottságán tréfálkozó Augustust Macrobius örökítette meg szellemesen Saturnaliájában:

„*Cum multi Severo Cassio accusante absolventur, et architectus fori Augusti expectationem operis diu traheret, ita iocatus est: Vellem Cassius et meum forum accuset.*”¹⁷⁴

Ez a lassúság, az építkezés jelentős elhúzódnása több okkal is magyarázható. Mindenekelőtt az építkezés méretével. Hatalmas téren monumentális szerkezeteket emeltek magas művészi igénnyel díszítve. Ez időbe telt. Ugyancsak időigényesek lehettek a domborzati különbségeket kiegyenlítő földmunkák.¹⁷⁵ Magyarázhatjuk még ezt a lassúságot az anyagi erőforrások korlátozottságával, amelyek nem tették lehetővé nagyobb munkáscsoportok alkalmazását a városszerte több ponton folyó augustusi építkezéseken. Ennek azonban ellentmondanak azok a *forum*ot díszítő faragványok, melyek egyazon mintázat hol apró, hol lényegesebb különbségeit mutatják. Ez azt igazolja, hogy egyazon munkát egyszerre több munkáscsapat is végezte, tehát ezt részben elvethetjük.

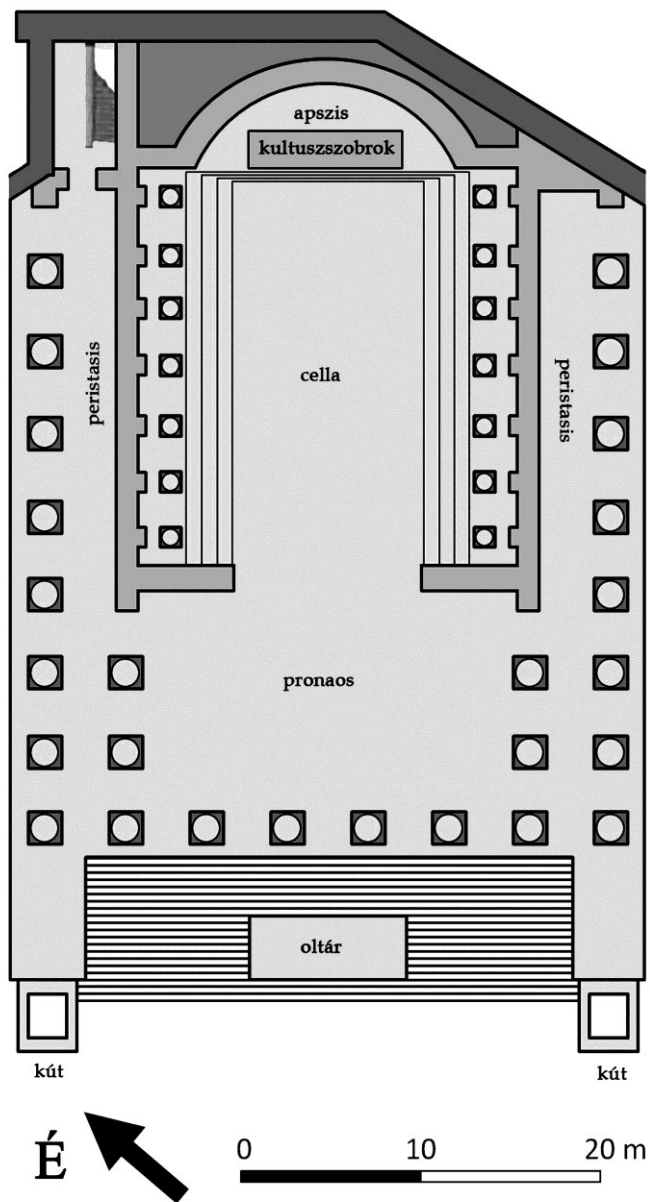
Az anyagiaknál maradva, tudjuk, hogy Augustus saját, leginkább hadiszákmányból származó vagyonából bőkezűen költhetett a *forum*ra, aminek pontos költségvetését nem ismerjük. A *Res gestae divi Augusti* szerint építkezései, amelyhez a capitoliumi, a palatinusi Apollo- és Vesta-templom, a Forum Romanumon felépített Divus Iulius-templom, és a Mars Ultor-templom tartozott, 100 millió *sestertius*ba kerültek.¹⁷⁶ Ha egyenlő arányban osztotta fel a rájuk eső összeget – ami nem valószínű, csak átlagában – akkor legalább 20 millió *sestertius*ba kerülhetett csak a Mars Ultor-templom.

¹⁷³ Stamper 2005. 132. Kockel 1995. 289.

¹⁷⁴ Macrobius, 2. 4. 9. „Midőn sokan Cassius Severust, az *Augustus-forum* építését kívánták megvádolni a munka elhúzódnásával, így tréfálkozott: Szeretném Cassiust a *forum*omon megvádolni.” (Ford. T. Horváth Ágnes)

¹⁷⁵ Vö. Delfino 2010. 24–37.

¹⁷⁶ Augustus, RG 21. 2.



7. ábra: A templom alaprajza (T. Horváth Ágnes)

4. A TEMPLOMÉPÜLET

Az épület és a *forum* viszonya építészetileg klasszikus: a hosszanti tengely északi oldalát zárta le. A templom ugyanúgy, mint dicső elődje *forum*ának temploma, egy négyszögletű, oszlopsoros *porticus*ok övezte udvar hátsó részén helyezkedett el, és ezzel az elrendezésével híven tükrözte a mintaként szereplő Caesar-*forum* elrendezését. Mindkét *forum* esetében a templom a négyszögletes tér fókuszpontjában helyezkedik el, megadva azt a hangsúlyos pontot, amelyhez szimmetria tekintetében az egész teret igazították.

A *forum* építészeti szerkezetének kikristályosodási folyamatában a templom először került teljes nagyságában bele a *forum* terébe. A Forum Romanum történeti folyamatként kialakult szerkezetében a templomok és *basilicák* csak homlokzatukkal zárják le a teret, maguk az épületek túlnyúlnak a *forumon*, tehát csupán keretezik a területet, de nem szerves részei annak. Így van ez a közvetlen előzményként megépült *Forum Iulium* esetében is, bár a templom már beljebb csúszott, a cella vonaláig beépült az *areába*. A *Forum Augustum* temploma ezzel szemben teljes egészében a *forum* terén áll, kétoldalt a *porticus*ok túlnyúlnak rajta, és hátsó fala mind a *porticus*oknak, mind a templomnak ugyanott, a tűzfalnál záródott.

A templom tájolása északnyugat–délkeleti, homlokzata délkeletre néz, igazodik a város egyik főtengelyének tekintett (*cardo maximus*) Argiletum tájolásához.

4. 1. Külső megjelenése

Nyolcoszlopos (*oktasztülosz*), korinthoszi rendű templomépület volt, amelynek homlokzatán és oldalsó *pteron*ja mentén is nyolc oszlop állt. A pronaosz három oszlop mélységű, és a *pteron* külső oszlopsorával párhuzamosan, a cellafal vonalában mindkét oldalon három–három oszlop állt (7. ábra). Maga a templomépület tudatosan utánozta a Venus Genetrix-templomot, de a hasonlóságok ellenére sokkal több ponton tértek el egymástól, mint amennyire hasonlítottak. Először is annál jóval nagyobb, 46 × 38 méteres¹⁷⁷ volt. Külső megjelenésében sokkal robusztusabb, sokkal inkább erőt és hatalmat sugárzó, mint az addig épített bármely más római templom.¹⁷⁸ A templomnak ezt a masszív megjelenését az oszlopok száma

¹⁷⁷ Ungaro 2007. 123.

¹⁷⁸ Favro 1996. 153.

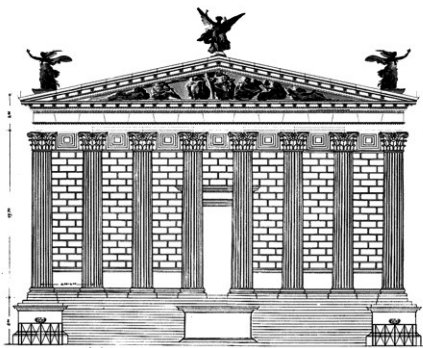
és elhelyezésük távolsága kölcsönözte.¹⁷⁹ Az oszloptávolságok alapján, akár csak a Venus Genetrix-templom, ez is *piknosztülosz*, azaz az oszlopok és oszlopközök aránya az 1:1,5 volt, tehát maguk az oszlopok igen szorosan álltak egymás mellett. Egy másik lényeges pont, amely megszabta a templom megjelenését, az a pronaoszhoz vezető lépcsősor, amelyben már különbözött a Venus Genetrix-templomtól. Augustus a *Divus Iulius*- és a Venus Genetrix-templom megépítésénél a „*templum rostratum*”, azaz a szónoki emelvényként használt pronaosz építészeti megoldását alkalmazta. A Mars Ultor-templom esetében azonban visszatért a hagyományokhoz, a templom előcsarnokához vezető, széles, homlokzati lépcsősorhoz. A *forum* teréről tizenhét Luna márvánnyal borított lépcső vezetett fel a templomhoz.



Iuppiter etruszk hatású,
archaikus temploma



Iuppiter hellenisztikus
temploma



Mars Ultor temploma

8. ábra: Iuppiter Capitolinus temploma. (Canina archaikus és Gatteschi klasszikus templomának rekonstrukciója alapján: T. Horváth Ágnes)

¹⁷⁹ Favro 1996. 184.

A forma, amely látszólag hagyományosan római,¹⁸⁰ egyedülálló módon ötvözte az etruszk alapokon nyugvó római – hangsúlyozottan hagyománytisztelő –, és a görög – egy új ízlés –, a hatalom és nagyság, pompa és gazdagság általi tükrözésének elemeit. Itáliai ízlésre és hagyományokra utal magának a templomnak az axiális tengelyre helyezése és frontalitása, az etruszkok óta bevett magas *podium*, és a templom pronaoszához vezető széles lépcsősor. A korinthuszi oszloprend alkalmazása, az elegánsan finom és dekoratív díszítőelemek viszont már a hellenisztikus hatás kifejezői voltak. A görög előképek közül, a mai néző szemében teljesen magától értetődő, hogy a választott minta az Akropolisz volt. Ez azonban Augustus korában nem volt természetes, hiszen magára Vitruviusra is inkább a kisázsiai épületek hatottak. Feltehetően Augustus Kr. e. 19-es athéni útja¹⁸¹ szolgáltathatta a *forum* végleges formáját eldöntő hatást, amikor ő maga, vagy kíséretében valaki kiválasztotta az alkalmazott formát.¹⁸² Az eleusiszi szentélykörzet számos eleme ismétlődik meg a *forum* díszítésében. Így a kisebb Propülaia párkányzatának mákgubói, amelyek a rozettákat ihlethették; a griffekkel díszített korinthuszi oszlopfők,¹⁸³ amelyek a templomcella Pegasusos fejezeteinek lehettek az ötletadói, vagy maga a párkányzat, amelynek eklekticizmusa is hathatott az augustusi minták kiválasztásakor.¹⁸⁴ A hatás olyan erős, hogy Sear egyenesen azt feltételezte, hogy Augustus azokkal a munkásokkal dolgoztatott, akik az Erechteion rekonstrukcióját végezték.¹⁸⁵

A templom, amely megjelenésében, különösen pronaoszának méreteiben is eltér a Caesarnak szentelt templomok mintájától, inkább a Iuppiter Capitolinus-templom hatását mutatja¹⁸⁶ (8. ábra). Mivel méreteik megközelítően azonosak, Stamper feltételezi, hogy Augustus új temploma tervezésekor építőmestereivel tanulmányoztatta a régi épületeket.¹⁸⁷ Ez a méret-

¹⁸⁰ A római hagyomány megkövetelte axialitás és szimmetria mellett a tájolás is jellegzetesen római vonás.

¹⁸¹ Ekkor avatták be az eleusiszi misztériumokba.

¹⁸² Vö. Wesenberg 1984. 166.

¹⁸³ Papaggeli 2002. 114–115.

¹⁸⁴ A dór fríz triglühoszait gabonátároló, búzagalász és mákgubós kereszttek helyettesítik. A párkányzathoz tartozó oszlopfő zoomorf korinthuszi griffes fejezet. Vö. Papaggeli 2002. 58.

¹⁸⁵ Sear 1982. 113. Ennek azonban nincs bizonyítéka, és maga Sear is zavarban van a kariatidák esetében, amelyeknek egyikét egy római (latin) nevet viselő művész dedikált.

¹⁸⁶ Különösen a pronaosz méreteit és arányát tekintve szembetűnő a hasonlóság.

¹⁸⁷ Stamper 2005. 165.

beli közelítés, és formai hasonlóság tudatos reflektálás lehetett a Marsot Iuppiter mellé emelő új vallásos szemléletre. Ugyanerre való finom utalás a templom párkányzatának díszítésében feltűnő „tölgyleveles” leszboszi kúma is.

A templom szemből nézve görög peripterosznak tűnik,¹⁸⁸ de az oszlopok csak három oldalon veszik körül, a cella hátsó oldala a *forumot* körülvevő falra támaszkodik. Ez a görög építészet szempontjából furcsa megoldás római szemmel nézve nem különös, ugyanis akármennyire is hellén volt a minta, itt is, mint a római templomoknál minden esetben, elmaradt az epinaosz, a pronaosznak a cella háta mögötti megfelelője. A másik dolog, ami miatt ez nem volt szokatlan a rómaiaknál, az maga a római építészeti szemlélet, amely csak befelé alkotott nyitott tereket, kizárólag a homlokzatokat hangsúlyozta, és esztétikai szempontból általában érdektelen hátsó oldalakat alkotott. Ez az etruszkoktól átvett építészeti megoldás általában egyszerűen lezárta a hátoldalt, ezért lehetséges, hogy a templom a teret körülvevő falhoz támaszkodjon.

A *pteron* oszlopkiosztását a rekonstrukciók egységesen 4,32–4,35 méteres tengelytávolságra állították be. A homlokzaton azonban, a sztülobatészen¹⁸⁹ keletkezett vízfolyások a nyugati oldal második, harmadik és negyedik oszlopa között, 4.40,5–4.40,9 méteres oszlopkiosztást mutatnak, tehát sokkal pontosabb, mint korábban gondolták.¹⁹⁰ A bizonytalanság, illetve a méretbeli eltérés a párkányzaton is jelentkezik, és jelenleg az állapítható meg, hogy a hosszirányú *pteron* és a homlokzati oldalak oszloptávolsága, illetve a *porticusok* tengelytávolsága nem egyezett meg.

A *pteron*, szemben a görög templomokéval, rendkívül szűk, mindössze egy oszlopköznyi volt, és csak a cella hátsó faláig húzódott, ott véget ért a tűzfalnál. Az oldalsó oszlopsor utolsó eleme nem egy oszlop, hanem egy pilaszter, amely megkönnyítette a templom és a tűzfal közötti kapcsolat esztétikus kialakítását.

¹⁸⁸ Egészen pontosan egy *peripteros sine postico* elrendezésének látszatát kelti.

¹⁸⁹ Podium.

¹⁹⁰ Kockel 1983. 423.

4. 2. A homlokzat és a tető

Minden bizonytalanság ellenére, a homlokzat megjelenése egy nyolcszopos, római korinthuszi rendű templom képét mutatta. A tūmpanon dőlésszöge azonban eltért a rómaiaknál megszokottól. A templom homlokzatát lezáró tūmpanon és a tető dőlésszögét a 1920-as–30-as években az *Ara Pietatis Augustae*¹⁹¹ alapján a római templomok átlagához közelítő 20°-ban¹⁹² rekonstruálták, amelyet azonban az ásatások során előkerült¹⁹³ ferde geiszonok szöge nem támaszt alá. Ez a szög Kockel számításai alapján 15 ½°, ami lényegesen alacsonyabb, mint a Villa Medici domborműve alapján reprodukálható tūmpanon dőlésszöge.¹⁹⁴ Meredeksége szignifikánsan eltér a római épületek nyeregtetőinek megszokott formájától, és nagyon közel áll a görög építészetben alkalmazott nyeregtetők dőlésszögéhez.¹⁹⁵

A tūmpanonon a szokásos oromzatsoport¹⁹⁶ számára mélységében meglehetősen keskeny hely jutott, mindössze 0,96 méter.¹⁹⁷ Itt is, mint a *porticusok* és *exedrák* szoborcelláiban, szűken szabták meg a dekoratív elemek számára rendelkezésre álló terület nagyságát (9. ábra).

¹⁹¹ Egy, a Villa Mediciben megőrzött relief, amelynek egyik templomhomlokzatát a Mars Ultor-templommal azonosítják. Zanker 1990. fig. 86, 150 és 151.

¹⁹² 20° és 23° közé tehetjük legismertebb templomokat. Ld. Colini 1923. 324; Toebelmann 1923. Fig. 39. 14,5° volt.

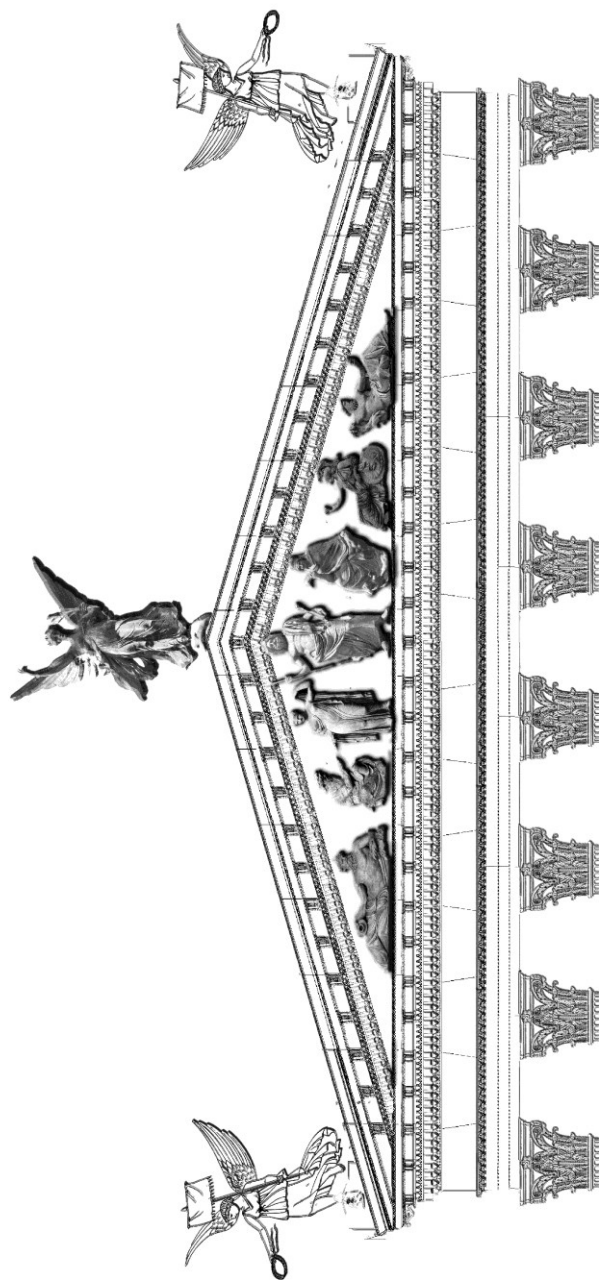
¹⁹³ FA 117.

¹⁹⁴ Kockel 1983. 429. Fig. 15.

¹⁹⁵ Kockel 1983. 445.

¹⁹⁶ Ld. később a templom szobrainak c. fejezetben.

¹⁹⁷ Kockel 1983. 428.



9. ábra: A templom homlokzati nézetének rekonstrukciós montázsja
(Toebelmann 1923. Taf. 39. felhasználásával T. Horváth Ágnes)



10. ábra: A templom csúcs akrotérionjának lehetséges változatai.
(Montázs: T. Horváth Ágnes)

4. 2. 1. A tetőzet díszítése

A nyeregtető lefedő elemeiről nincs régészeti leletünk, ezért elképzelésünk a megszokott mintán és a gerendázat vízfolyásainak nyomán alapul. Kockel a tetőfedő elemek szélességét megközelítően 0,735 méterben határozta meg.¹⁹⁸ Bronz, vagy kerámia cserepeket használtak. Az utóbbi a valószínűbb, és feltehetően a többi fontos középülethez hasonlóan, ezeket is bearanyozták. A cserepek szélein, inkább csak dekoratív célból, zárt palmettás-akantusz-leveles, klasszikus görög ihletésű antefixek sorakoztak.



11. ábra: Victoria az Ara Pietatis domborművén. (Museo dell’Ara Pacis, Roma.
Fotó: T. Horváth Ágnes)

Régészeti leleteink az akrotérionokat illetően is hiányosak. A templomtetőzet két végének akrotérionján a legnagyobb valószínűség szerint szárnyas Victoriák álltak. Ezt erősíti meg az *Ara Pietatis Augustae* domborműve, amelyet egybehangzóan a templom homlokzati ábrázolásával azonosítanak. A dombormű jelen állapotában is Victoriákat mutat az oldalsó akrotérionokon (11. ábra). Ezen túlmenően, az előkerült leletek kö-

¹⁹⁸ Kockel 1983. 430.

zött találtak olyan aranyozott bronz lábtöredéket,¹⁹⁹ amely minden kétséget kizáróan ezekhez az akrotérionokhoz tartozhatott. A hatalmas, de kecses lábfej és a rögzítésére szolgáló szerkezet arra utal, hogy Victoria csak lábujjaival érintette a tetőzetet, mintha éppen felrepülne. Ha közelebbi információt szeretnénk ezekről a nőalakokról, akkor az érmeábrázolások és szobormaradványok tömegével azonosíthatjuk. A szokványos és általános azonosítás mellett felmerült még egy szoborcsoport akrotériondíszként való felhasználása. Pliniustól tudjuk, hogy a templom előtt állt Nagy Sándor *tabernaculum*ának két szobra.²⁰⁰ Rehak²⁰¹ kifejti, hogy ezek nagy valószínűséggel azok a szárnyas Nikék lehettek, amelyek Alexandrosz halotti kocsiját díszítették,²⁰² és Octavianus alexandriai látogatása után az egyiptomi kincstár sok más drágaságával, a város díszítésére szánt obeliszkekkel és szobrokkal együtt, hadizsákmányként kerültek Rómába. Ha ez így van, akkor a szobrok mint oromdíszek szolgálhattak, és nem egyedülálló szoborként kerültek felállításra. A fellelt maradványok azonban, épp a Victoria-szobor mérete miatt, ezt az állítást megkérdőjelezi, ugyanis a megtalált bronz lábhoz tartozó győzelemistennő méretei hatalmasabbak voltak, mint ami egy halotti kocsin, lett légyen az bármily nagy is, elfért volna. A Nagy Sándor-Nikék akrotériondíszként való felhasználását így el kell vetnünk, azok vagy a templom *podium*án, vagy mint az egyiptomi hadizsákmány részei, magában a cellában állhattak.

A tūmpanon csúcson lévő akrotérion díszét források nélkül még nehezebb rekonstruálni. Legfontosabb képi forrásunk az *Ara Pietatis Augustae*. A domborműnek azonban épp a bennünket leginkább érdeklő részei az idők során megsérültek. A relief korábbi fényképes dokumentációján²⁰³ csak annyi látható, hogy a tūmpanon tetején egy akrotérion bázis áll. A rajta álló figurának csak csekély töredéke látszik, de a sziluett alapján nem szoborcsoport, vagy *quadriga*, hanem egyetlen alak, az általános vélekedés szerint egy Victoria lehetett. A későbbi közlések viszont itt nem mutatnak oromdíszet. Ennek oka valószínűleg az, hogy a domborműnek ez a része a későbbiekben megsérült. Ezért a csúcson lévő akrotérionnak több

¹⁹⁹ FA 1119. Méretei: 16 cm széles, 39 cm hosszú és 39 cm magas.

²⁰⁰ Plinius, Nat. Hist. 34. 18. 48.: „*Alexandri quoque magni tabernaculum sustinere traduntur solitae statuae, ex quibus duae ante Martis Ultorem dicatae sunt, totidem ante Regiam.*”

²⁰¹ Rehak 1990. A négy Nikéből kettőt a *forumon*, kettőt a Curiában állítottak fel.

²⁰² Diodorus Siculus 18. 26. 6.

²⁰³ DAI 1931. Közli: Rehak 1990a 17. fig 2b.

variációja is született. Itt a korábbi párhuzamok alapján egy szobrot, vagy egy szoborcsoportot helyezhettek el. Számos pénzérme mutatja, hogy az Isteni Augustus templomának (*Aedes Divi Augusti*) oromzatán egy *quadriga* állt, amelyet minden valószínűség szerint Augustus hajtott, az egyik oldalán Romulus, a másik oldalán a trójai ősök csoportja helyezkedt el. Egyesek, ennek párhuzamaként, hasonló szoborcsoportot helyeznének a csúcson lévő akrotérionra. Gatteschinél (Gatteschi 1924) Mars, a kortársai rekonstrukcióin Mars és az őt megkoronázó Victoria, ismét más-hol egy harmadik Victoria jelenik meg. Ha állt is bármi a középső akrotérionon, a legvalószínűbb az, hogy nem szoborcsoport volt, hanem egyetlen figura, feltehetően egy harmadik Victoria.

Ennek eldöntéséhez végezetül segítségül hívhatunk egy reneszánsz rajzot. A reneszánsz mesterei előszeretettel rajzolták az antik régiségeket, így képet nyerhetünk egyes emlékek mára már nem látható, de a reneszánsz korában még meglévő részleteiről. A Codex Coburgensis ismeretlen mestere, Anonymus Coburgensis²⁰⁴ 1550–1555-re datált toll-akvarell rajza az Ara Pietatis Mars Ultor-templomának homlokzatát mutatja. Azt, hogy mennyire hitelesen ábrázolja a XVI. században még esetlegesen látható részleteket, nehéz eldönteni. Tudjuk ugyanis, hogy az akkori mesterek egyrészt hüen vetették papírra az ókori romokat, de ugyanakkor számos rekonstrukciós rajz is született. Michelangelo, a Da Sangallók és mások is rajzban építették újjá az antik Rómát. Ezt sem feledve kell tehát szemlélnünk ezt az Ara Pietatisről készült, ma ismert legkorábbi képi forrásunkat. Tény, hogy a tünpanon szobrai nagyjából megfelelnek a ma is látható részleteknek, de megfigyelhetünk apró eltéréseket is.²⁰⁵ Ezek óvatosságra intenek a többi díszet illetően, de lévén ez talán az egyetlen ábrázolás, amelynek alapján a templom tetőzetének dekorációját „leolvashatjuk”, ezért mégis meg kell kísérelnünk a rekonstrukciós bemutatást és értékelést.

A templom homlokzatának díszei közül az akrotérionok szobrai ezen a képen látszanak leginkább. Az oldalsó akrotérionokon Victoriák állnak. A baloldali, kiterjesztett szárnyú, fej nélküli nőalak helyzete a ma ismert dombormű-részlettel azonos. A művész a jobboldalon egy teljesen ép nőalakot ábrázol. Ezt, a szimmetria megkövetelte részletet megerősíthetjük egy igen korai fényképfelvétellel is. A Bildarchiv Foto Marburg gyűjte-

²⁰⁴ Anonymus Coburgensis no. 129.

²⁰⁵ Pl. Romulus jobb keze alacsonyabban támaszkodik a botra, nem emeli fel, Venus és Fortuna sem nyújtja a kezét Mars felé stb.

ményében található²⁰⁶ felvételen még tisztán látható a mára eltűnt²⁰⁷ második szárnyas nőalak is. Ez is megerősíti nézetünket, hogy a szélső akrotérionok díszje egy-egy szárnyas Victoria volt.

Érdekes, és több szempontból is problémát vet fel a csúcson lévő akrotérion ábrázolása. Olyan képi forrásunk nincs, ahol a csúcson lévő akrotérionon álló díszítmény sértetlen lenne. Az Anonymus Coburgensis-rajzon egy meztelennek látszó istenalak áll, testsúlya a bal lábára nehezedik, jobb lábát ez előtt könnyedén keresztbe rakja. Lába körül lecsúszó ruhadarabja, vagy esetlegesen valamilyen más tárgy tekeredik. Jobb kezét álla irányába emelve, könyökben behajlítva tartja, bal keze a háta mögött. Ezt az alakot a többi képi forrás nem erősíti meg minden tekintetben. A ma látható teljesen üres tető mellett a korábbi fényképfelvételeken még látható egy csekély maradvány. Ez vagy egy nőalak sziluettje,²⁰⁸ vagy halványan emlékeztet²⁰⁹ az Anonymus Coburgensis-alak körvonalaira. Kétségtelen, hogy a régi fényképek alapján az alig kivehető, erősen megsérült részt nem könnyű rekonstruálni. A 70.1341R negatív számú²¹⁰ felvételen látható talán a legjobban maga az alak. Míg az 1931. negatívon úgy tűnik, hogy a középső alakot is szétterjesztett szárnyal, azaz ugyanazzal a mozdulattal ábrázolták, mint a két szélső Victoriát, addig a 70.1341R negatív számú képen inkább egy olyan figurának tetszik, amelynek lábtartása hasonlít a két szélsőére, de inkább kezei emelkednek, mint szárnyai. Ha ezt összevetjük az Anonymus Coburgensis által rajzolt képpel, akkor egy eddig még nem látott istenalakkal és ikonográfiai elemmel is kiegészíthetjük

²⁰⁶ Aufnahme-Nr. 1.066.269; Microfiche-Scan it00356e11. In: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/N3SCWVGNWRM2DMJX6UUTETX6JC4I47YM>.

²⁰⁷ Vö. Nash 1961. 76. 78. ábra.

²⁰⁸ Negative no.: 1931, D-DAI-ROM-1931_29380,05.jpg. In: [http://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view\[page\]=5&view\[category\]=overview&view\[section\]=uebersicht&view\[layout\]=marbilder_item&search\[sort\]=sortScannummer&search\[data\]=ALL&search\[sortorder\]=ASC&search\[mode\]=detail&search\[match\]=similar&view\[active_tab\]=overview&search\[constraints\]\[marbilder\]\[FS_ObjektID\]=29380&view\[active_tab\]=overview](http://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view[page]=5&view[category]=overview&view[section]=uebersicht&view[layout]=marbilder_item&search[sort]=sortScannummer&search[data]=ALL&search[sortorder]=ASC&search[mode]=detail&search[match]=similar&view[active_tab]=overview&search[constraints][marbilder][FS_ObjektID]=29380&view[active_tab]=overview).

²⁰⁹ Negative no.: 70.1341R. D-DAI-ROM-70.1341R_29380,01.jpg. In: [http://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view\[page\]=1&view\[category\]=overview&view\[section\]=uebersicht&view\[layout\]=marbilder_item&search\[sort\]=sortScannummer&search\[data\]=ALL&search\[sortorder\]=ASC&search\[mode\]=detail&search\[match\]=similar&view\[active_tab\]=overview&search\[constraints\]\[marbilder\]\[FS_ObjektID\]=29380&view\[active_tab\]=overview](http://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view[page]=1&view[category]=overview&view[section]=uebersicht&view[layout]=marbilder_item&search[sort]=sortScannummer&search[data]=ALL&search[sortorder]=ASC&search[mode]=detail&search[match]=similar&view[active_tab]=overview&search[constraints][marbilder][FS_ObjektID]=29380&view[active_tab]=overview).

²¹⁰ Negative no.: 70.1341R. D-DAI-ROM-70.1341R_29380,01.jpg

a templom homlokzatáról vallott korábbi elképzelésünket. Tegyük hát hipotetikus kísérletet ennek rekonstruálására! (10. ábra).

A csúcson álló alak inkább férfi lehetett, mint nő. Teljesen meztelen, de nemisége a jelzésszerű vázlaton nem állapítható meg. Testsúlyát hordozó bal lábán az egyetlen elmosódó folt talán valamilyen ruhadarabot jelez, amely ugyan nem takarja el, de jelenléte, mint a görög istenszobrok egy részén, szükségszerű. Laza tartással támaszkodik egy háta mögötti oszlophoz (gerenda, pillér?). Az odavetett figura semmiképp sem lehet Victoria, mibenléte (kiben léte) azonban – a *forum* ikonográfiájának ismeretében – több interpretációra is lehetőséget nyújt.

Jobb kezének pozíciója az olümpiai Zeusz-templom központi akrotériondíszéhez hasonlít. Ez a Kr. e. 480–470-re datált terrakotta szobor Ganümedész elrablását jeleníti meg.²¹¹ A bal kéz helyzete is hasonló, de nem nyúlik a háta mögé, kezében botot (villám?) tart. A kompozíció „áthallása” az augustusi művészet ikonográfiájához a trójai királyfi (Ganümedész–Aeneas) személyén keresztül valósul meg. Maga a beállítás a vállain apját az égő Trójából kimenekítő Aeneas-csoporttal rokon. Amennyiben középső akrotériondíszként emellett az ábrázolás mellett döntünk, akkor itt a Iuppiter-Amon *clipeus*okkal és az Aeneas csoporttal teremthetünk párhuzamot. Az akrotérionon megjelenő Iuppiter és az alatta, a tünpanon közepén álló Mars kettőse a két hadisten és a két *pater*, az istenek atyja és Róma atyja párhuzammal gazdagíthatja a képi program mondanivalóját.

Az Anonymus Coburgensis rajz központi figurájának lábtartása és hátratett bal keze azonban egyetlen Iuppiter képre vagy szoborra sem emlékeztet, hanem inkább a Hercules- (Héraklész) ábrázolásokkal rokon. Példa lehet rá a Farnese Hercules,²¹² amely az antikvitás egyik legtöbbet másolt alkotása volt. Az 1546-ban megtalált szobor ismert volt a kor művészei előtt is. Bár ennek az akrotériondísznek a testtartása épp a tükörképe az eredeti szoborénak, de kéztartása, amellyel az oroszlánbőrre támaszkodik, illetve a másik, hátratett kéz, amely a Heszperiszek aranyalmáit tartja a háta mögött, jellemző. A művészettörténészek által sokat elemzett szobor, a halhatatlanság almáit tartó, az istenlét felé tartó hős alakja jól illesz-

²¹¹ Olümpia, Archaiologiko Mouszeio Olümpiász, inv. 106.

²¹² A Caracalla-thermákban talált szobrot Kr. u. 211–217 között az athéni Glükon készítette a Kr. e. 350–325 között faragott Lüszipposz-szobor másolataként. Museo Archeologico Nazionale, Nápoly. Cat. no. 280.

kedhetne a *forum* általános ikonográfiai vonalába. Egyetlen problémát Hercules mint akrotérionfigura elfogadása esetében maga a hős jelenthetné, akinek alakja Antoniushoz köthető,²¹³ és éppen a vele azonosított Marcus Antonius miatt, bármily vonzó lenne a hőst beilleszteni az augustusi kontextusba, a hérósz, mint a templom homlokzatán valóságosan megjelenő alakot ennek alapján talán el kellene vetnünk. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül Olivier Hekster érvelését,²¹⁴ aki a *consensus deorum*ra hivatkozva bizonyítja, hogyan távolodik el az augustusi propagandában Hercules alakja Antoniustól, miként lesz egyformán Antonius és Augustus szimbóluma, és hogyan válik Hercules az Apollo-templom ikonográfiájának szerves részévé. A Hercules-kultuszt az augustusi időkben is elemző tanulmányok²¹⁵ kimutatják a hérósz folyamatos jelenlétét a római vallásosságban, és rámutatnak arra is, hogy Augustus tudatosan fosztotta meg Antoniust az ősének tartott Herculestől, és más kontextusba helyezve saját magához kapcsolta. Ebben megerősíthet bennünket az a tény is, hogy az sem volt véletlen, hogy Octavianus az Antoniust és Kleopátrát legyőző hadjárat utáni ún. actiumi diadalmenetét épp azon a napon tartotta, amikor az Ara Maxima Herculis ünnepe volt.²¹⁶

A *forum* ikonográfiájának az egyik legjellemzőbb vonása pedig éppen a *consensus deorum*, így az ott megjelenő istenek és hérószok igazolhatják a fenti megállapítást. A *forum* képi programjában fontos szerepet kapott a megistenülés, a harc, a béketeremtés ideológiája, és ennek megfelelően, az így feltűnő hősök, mint Dionüszosz, Aeneas, Hercules jól szimbolizálják ezt a gondolati vonulatot. Hercules a hérósz archetípusaként mint példakép jelenik meg Augustus számára.²¹⁷ Az augustusi propagandának különösen a római költészetben alapuló gondolatkörében²¹⁸ Augustus Hercules utódjaként szerepel, és azt sugallja, hogy Hercules, Aeneas és Augustus az istenek kiválasztottjaként a nagyobbik gonoszt bölcsen legyőzve képes volt

²¹³ Vö. Hekster 2004a. 171–178.

²¹⁴ Hekster 2004b. 235–241.

²¹⁵ Galinsky 1972, Hekster 2004^a, Hekster 2004^b, Berry 2006 stb.

²¹⁶ Berry 2006. 17.

²¹⁷ Vergilius, Aeneis 8.201–203.: „*nam maximus ultor / tergemini nece Geryonae spoliisque superbis / Alcides aderat taurosque hac victor agebat / ingentis, vallemque boves amnemque tenebant.*” (Mert ideért im a nagy bosszuálló, / Alcídés, győzelmére s koncára kevélyen, / Hogy Geryón hármas lelkét elorozva, esetlen / Tulkait erre terelte a völgybe, vizünkre nyugodni. Ford.: Lakatos István)

²¹⁸ Vö. Horatius, Propertius és Vergilius műveinek gondolataival.

betölteni a békét megteremtő, a küzdő felek közötti egyensúlyt létrehozó bíró szerepét. Ennek értelmében feltehetnénk, hogy megjelent az akrotérionon, miként alakja feltűnt a palatinusi Apollo-templomban, vagy, ahogy ott állt a Forum Romanum Concordia Augusta temploma előtt. S ha már fentebb a római költészetre, különösképpen Vergiliusra hivatkoztunk, a Cacus-epizód Hercules–Augustus párhuzama egyértelmű utalás arra, hogy ők azok, akik megszabadították a világot a barbárságtól.²¹⁹ Az új civilizációt megteremtő hős pedig beleillik az augustusi koncepcióba. A római költészet e hősokeket egymás mögé helyező üzenete: Hercules megszabadította Rómát Cacusról, Aeneas betelepedett Itáliába, Romulus megalapította a várost, Caesar újjáalapította és Augustus a béke megteremtésével elhozta az aranykort. Hercules beillesztése a templom istenszobrai közé pedig szintén lehetséges. Ha megnézzük a fentebb hivatkozott Vergilius-idézetet, akkor a hērősz *maximi ultor*²²⁰ jelzője és Mars Ultor ugyanabban a szerepben jelenik meg. Ha pedig a szobornak egy lehetséges beállítását keresünk, akkor a két felemelt kar az olümpiai Zeus-akrotérion Ganümedészt tartó figuráját és a Téléphoszt (Telephus) a karján tartó Hercules²²¹ ugyanúgy jelentheti, és mindkettő szorosan összecseng a vállain apját hurcoló Aeneas figurájával.

Végül egy harmadik lehetséges interpretáció: Pothosz ábrázolása. Ez az istenség, a „Vágy” a görög mitológiában Erősz és Himerősz testvére, más mitológiai magyarázat szerint Erősz fia volt. A kevésbé ismert, vagy népszerű isten figuráját Apollónnal és Dionüszossal is összekötötték. Több szobrát is Apollóként egészítették ki a későbbi restaurálók, ábrázolása hasonlít az Apollo Citharoedus-szobrok beállításához. Figurája nem önmagában érdekes – bár kapcsolata Apollóval és Dionüszossal a *forum* ikonográfiája szempontjából igen fontos momentum –, hanem az *imitatio Alexandri* miatt. Pothosz Arisztobulosz óta szerves része az alexandroszi személyiségnek, akit egyfajta vágy hajtott, hogy meghódítsa az Achaimenida Birodalmat. A művészettörténészek azt is feltételezik, hogy Alexandrosz hivatalos portréinak megjelenítését erőteljesen befolyásolta Szkopasz Pothosz szobra. Állhatott-e egy Pothosz-szobor az akrotérionon? Mindenképp feltehető, ugyanis figurája egy olyan istenséget mutat, aki nem orozza el Mars Ultor szerepkörét, nem nyomja el a névadót, mint

²¹⁹ Janan 2001. 129.

²²⁰ Vergilius, Aeneis 8.201.

²²¹ Vö. pl. a Tivoliban talált római másolattal: Louvre MR 219.

Iuppiter vagy Hercules, hanem kiegészíti. Pothosz és Alexandrosz együttesen egy világbirodalom megteremtőinek a jelképei, és ez az, ami ideológiai szempontból indokoltá teszik/tehetik jelenlétét. Mitológiai alakjához nem csupán Apollo és Dionüszosz köthető, hanem Erószon keresztül Aphrodité, azaz Venus is. De az Anonymus Coburgensis-rajz alapján miért is feltételezhetjük Pothoszt az akrotérionon? Mindenekelőtt a klasszikus, meztelen istenábrázolás miatt. Az ott látható figura több ismert – a rajz keletkezésének idején is ismert és népszerű – műalkotással rokonítható.²²² Ezek legjellegzetesebb vonása az a lábtartás, amellyel a rajzon is találkozunk. A kéztartás ugyan kissé eltérő, de olyan ábrázolást is fellelhetünk az antik gyűjteményekben, amelynek a kéztartása is megegyezik vele, például egy veronai dombormű,²²³ amelyen nem felemelt kézzel ábrázolták.

És végül, legutolsó lehetőségként meg kell még említenünk Aphroditét is. Az *Aphrodité en képoisz*-ábrázolás testtartása – mint a cella istenszobrának elemzésekor látni fogjuk – nagyon hasonlít a Coburgensis-rajz figurájára. Alakjának ezen a helyen történő szerepeltetése azonban személyének túlhangsúlyozása lenne a cellában, tünpanonon, akrotérionon való háromszoros megjelenítésével, így el kell vetnünk. A formát, amit az ismeretlen rajzoló itt szerepeltetett, azonban a tünpanon domborműve is ihlethette, és ha így van, a fenti gondolatmeneteket ez felülírja.

A tetőzet díszítésének másik eleme az antefixek sora volt. Ezek eredeti megjelenéséhez már több támponttal rendelkezünk. A régészeti leletek alapján megállapíthatjuk, hogy kiosztásuk pusztán dekoratív jellegüket hangsúlyozzák, némileg függetlenül eredeti funkciójuktól.²²⁴

Az antefixek klasszikus mintát követnek. Az akantusz bokorral díszített, kettős volutás tekercs *balteusszal* összefogott, tölcéses virágkelyhéből a szorosán egymáshoz simuló levéllyekek száma és formája alapján hétlevelű, ívelt, zárt palmetta nyílik ki.²²⁵ Az ismert töredékek szinte mindegyike eltérő kidolgozottságú. A forma nem az etruszk épületek terrakotta antefixeinek archaikus, legömbölyített mintája nyomán készült. A pal-

²²² Galleria degli Uffizi, Firenze. Inv. no. 229; Galleria degli Uffizi, Firenze. Inv. no. 261. (1780-ig a Villa Mediciben állt); Brit. Mus. Cat., Smith, Sculpture III Nr. 1553; Musei Capitolini, Centrale Montemartini, Inv. no. 2417; Musei Capitolini, Museo Capitolino, Inv. no. 649; Musei Vaticani, Galleria Chiaramontí, Old inv. no. 675 A. Inv. no. 2025.

²²³ Museo Maffeiano, Verona, Inv. no. 28586;

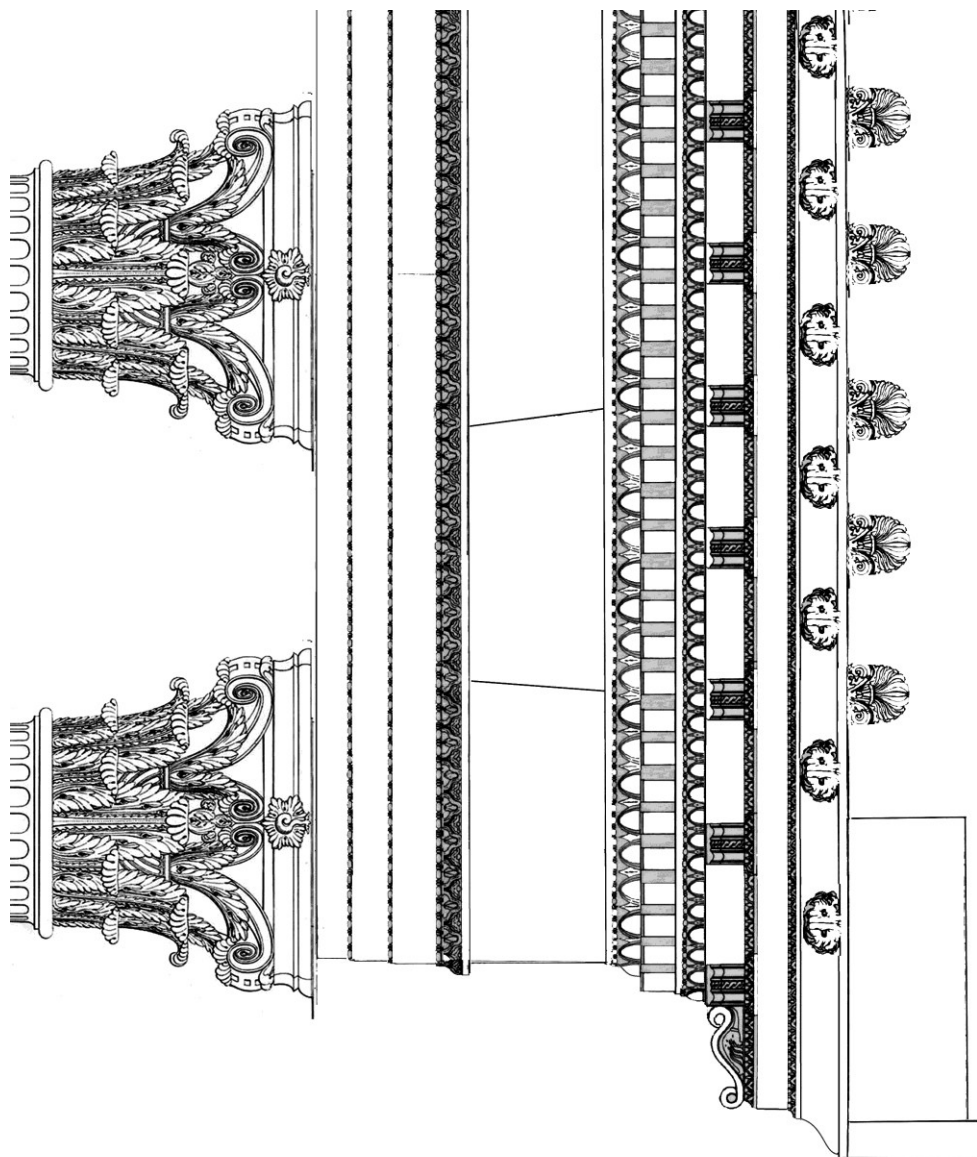
²²⁴ Eredetileg arra szolgáltak, hogy megakadályozzák a cserepek lecsúszását a tetőről.

²²⁵ Közli Kockel 1983. taf. 112.

metta íves, elegáns levelei a Parthenón akrotérion díszait idézik.²²⁶ Stamper szerint ugyan a másolt minta minden bizonnyal itt is az Erechteion díszítése volt,²²⁷ ám az ottani, archaikus antefixek nem hasonlítanak a megtalált töredékekre, amelyek inkább a Parthenón oromdíszekre emlékeztetnek. Az antefixek építészeti funkciójukon túl apotropaikus jelentéstartalmat is hordoznak. A tetőzeten, az éghez közel a volutás tekercs, az akantusz és a pálmalevél a szakralitás jelzője, és az újjászületés, a győzelem kifejezője is. Alapmotívumai, az akantusz, a palmetta, a tölcsérszerű virág és a spirál, miközben a klasszikus görög formákból keletkeztek, ugyanakkor szorosan kapcsolódnak a *forum* ikonográfiai elemeihez

²²⁶ Formai különbségük természetesen a méret, és a funkció különbsége (a görög ténylegesen igazodik a cserepek kiosztásához), de befelé hajló, egymáshoz csak lazán érő, zártan ívelő leveleinek rajza megegyezik.

²²⁷ Stamper 2005. 134.



12. ábra: A templom oldalsó párkányzatának és a tetőzetnek a díszítése
(Montázs: T. Horváth Ágnes)

4. 3. A párkányzat²²⁸

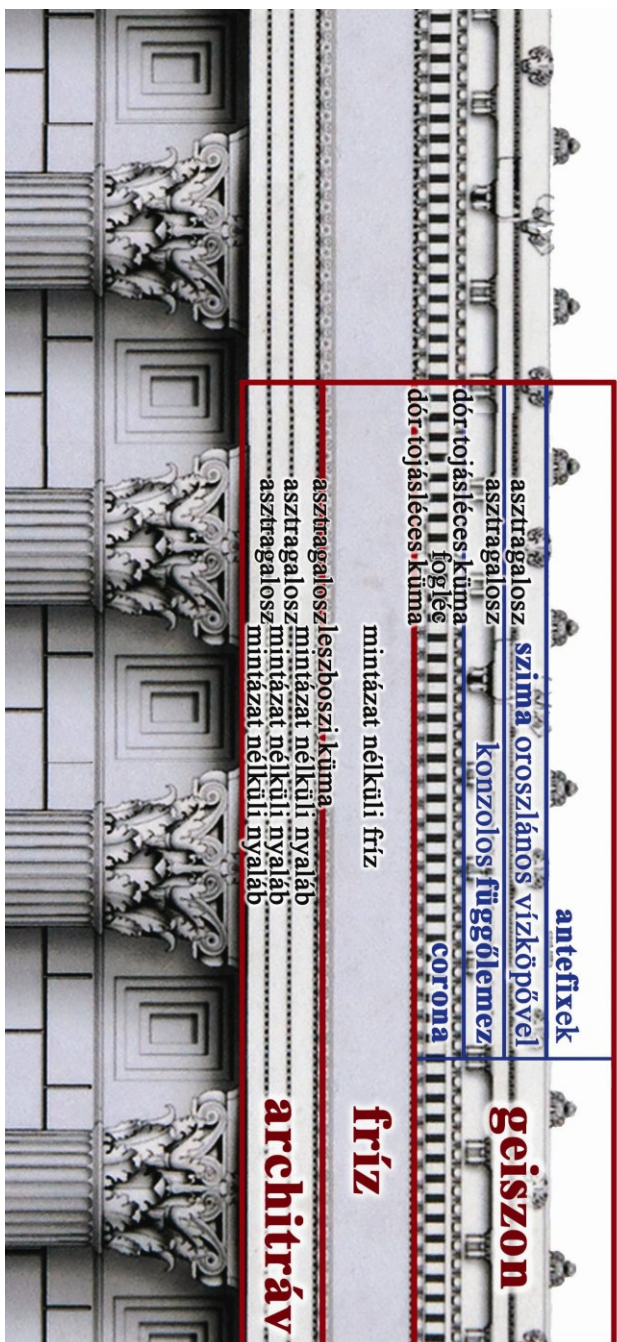
A párkányzat is tökéletesen klasszikus (görögös) megfogalmazású, s mint ilyen, három részből áll²²⁹ (12–13. ábra). Kivitelezése azonban nem követi teljes pontossággal sem a hellenisztikus (korinthuszi), sem a későbbi kompozit párkányzatot, leginkább ión elemeket mutat. Díszítőmotívumai a klasszikus oszloprendek párkányzatainak eklektikus keverékei. A geison a kis-ázsiai ión mintát követi. Ettől is különbözik abban, hogy a szimán²³⁰ a vízköpek közötti részen (*lacuna*) nincs faragott díszítőelem, hanem teljesen mintázat nélküli. Ebben az eleusziszi Teleszterion peiszisztratoszi korból származó (Kr. e. VI. sz.) tetőpárkányzatára hasonlít.²³¹ A fríz a római építészetben ezután kialakuló római korinthuszi párkányzat egy változata, az architráv pedig a görög ión és a kompozit párkányzat egyéni változata, amely majd később a kompozit párkányzatban kristályosodik szabályszerűvé. A reneszánsz és újkori mesterek ennek alapján nem is jól rekonstruálták. Palladio, és nyomában Valadier feltételezve egyfajta kötelező kánont, klasszikus görög korinthuszi párkányzatot rajzolt meg (17. ábra). Az architráv, a jól látható maradványok alapján megegyezett, de a fríz és a geison már arányaiban is eltért. Díszítésében a leglényegesebb különbség, hogy a frízt felülről lezáró kuma nem az ión, illetve a római korinthuszi párkányzat leszboszi változata volt, hanem a kisázsiai iónból átvett, a kompozit párkányzatban is használt tojásléces kuma. A templom külső oszloprendje ugyan korinthuszi, ez a párkányzat azonban jobban hasonlít a később kanonizálódott kompozitra, mint a római korinthuszira, de nem szabályszerű, hanem leginkább eklektikus keveréke a görög mintáknak.

²²⁸ Részletes, elemző leírására ld. Kockel 1983.

²²⁹ Geison (koronázópárkány vagy koszorúpárkány), fríz (képszék), architráv (episztülion gerenda).

²³⁰ A geison legfelső eleme.

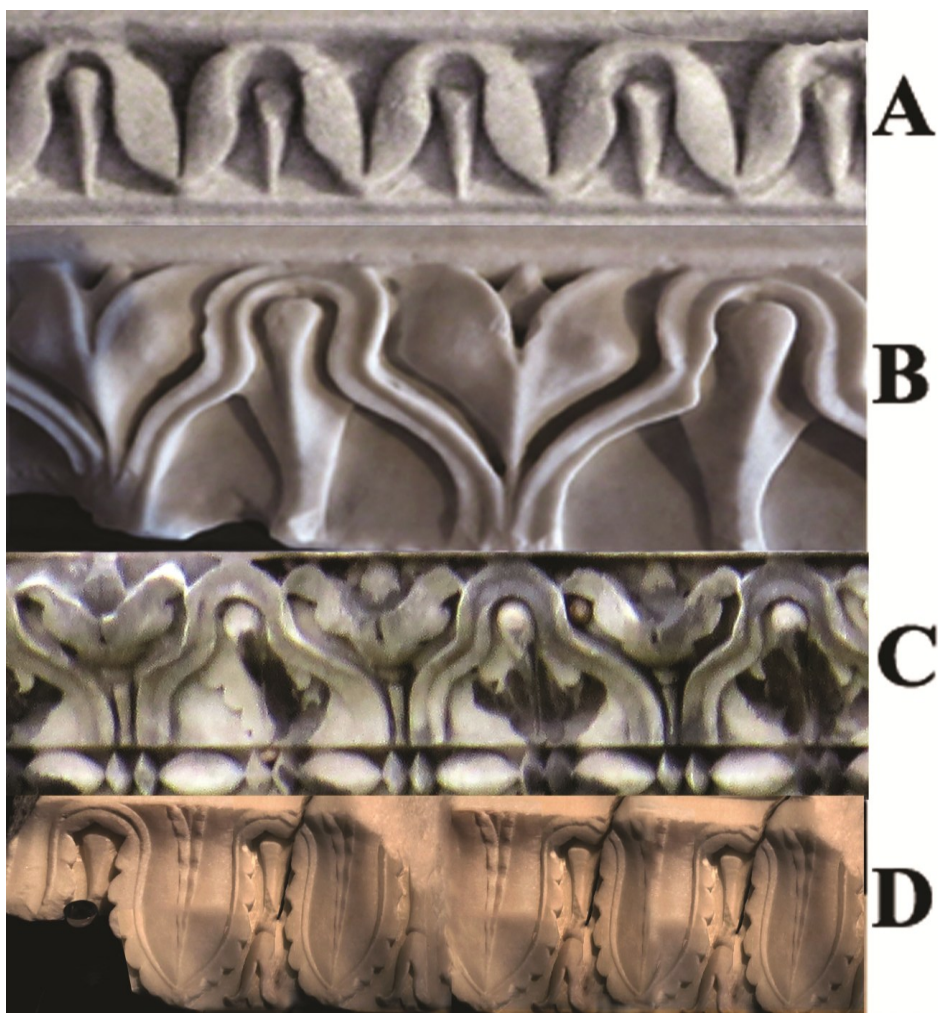
²³¹ Papaggeli 2002. 47.



13. ábra: A templom párkányzatának rekonstrukciója
(T. Horváth Ágnes)

4. 3. 1. A lesboszi küma szívléceinek forumon használt változatai

A *forum* egyes építészeti tagozatainak ismertetésénél a következőkben különbséget kellett tennünk a párkányzat egyik összetevőjének megjelenési formái között.



14. ábra: Szívléc variációk a forumon

Míg a díszlécek egyéb alakzatai, a tojásléc és a fogléc minimális eltérésekkel, de lényegében ugyanazt a formát mutatja, addig a szívléc, vagy leszboszi kúma nem pusztán az alkotó kéz eltérését tükrözi, hanem formai megfogalmazása is jelentősen eltér. A különböző épületrészekben, így a most következő párkányzati elemeken is több alaptípusával találkozunk, ezért a *forum* épületeinek ismertetését feltétlenül meg kell szakítanunk ezek bemutatásával.

Ennek a motívumnak, amely alapvetően az ión oszloprend párkányzatának díszítőmotívuma volt, több változata is megjelent szerte a *forum* különböző épületelemeinek párkányzatán. Kockel²³² 24 különböző formát közöl tanulmányában, ahol minden típusból megjelenik kidolgozottabb, plasztikusabb és elnagyoltabb forma is.²³³

A Kockel²³⁴ által elemzett formák Valadiernél²³⁵ még csak három, a *forum* minden mintázatát figyelembe véve azonban alapvetően négy változat variációinak tekinthetők. A szívlécnek is nevezett építészeti díszítő tagozat elnevezése a stilizált változatok legelfogadottabb nézőpontú elemzésén alakul, amely szerint ritmikusan elhelyezett, szív alakú levelek és az ezeket elválasztó lándzsaszerű minták soráról van szó. A nyilvánvaló motívumépítkezés azonban az egybeolvadó mintasorban, ha a lándzsát nem motívumzáróként, hanem középtengelyként tekintjük, egy háromszirmú virághoz hasonló mintázatot eredményez.

4. 3. 1. 1. A stilizált változat

Az általánosan használt forma (14. ábra A) variációja, amelyen a szív alakú stilizált levélformák és nyílhegyszerű elemek ritmikus hullámmintája távolról széthajló szíromvégükkal érintkező, háromszirmú virágot is ábrázol. Ez a minta a hullám motívumon túl a középső virágszíromban előrenyúló lándzsahegyet mutat. Minden más változat ennek az alapmotívumnak tekinthető variációnak a továbbfejlesztése. Ez a változat a porticusok geisonján jelent meg.

²³² Vö. Kockel 1983.

²³³ Ld. a leszboszi kúma *forumon* használt változatai c. fejezetet.

²³⁴ Vö. Kockel 1983.

²³⁵ Valadier1810. Az A, B, és C változatot örökítette meg.

4. 3. 1. 2. A „tulipános forma”

A „tulipános forma”²³⁶ (14. ábra B és 15. ábra) esetében a stilizált levél-motívum eltűnik, helyette felfelé néző, háromszögletű virágkehely áll. A levélszélek érintkezése helyén szabályos lóhereív képződik, amelyben plasztikus, mélységében is kidolgozott, lándzsahegy alakú mintázat jelenik meg.



15. ábra: A "tulipános forma" egy konzolon
(FA 335. Fotó: T. Horváth Ágnes)

A két elem a férfi és nő szimbóluma. A háromszirmú, tulipánszerű virágok nem feltétlenül az erdei tulipánt²³⁷ jelentik, annak ellenére sem, hogy ez a növény az egyik legelterjedtebb ikonográfiai motívuma az alkotóművészetnek.²³⁸ A liliomfélék családjába tartozó növény női jelkép, az életet jelképezi, és a görög mitológiában szelleműző hatása is van. A napistennekhez kapcsolódóan, a föld újjáéledését szimbolizáló virág egy virágcsalád része, és a megmintázott elemek még további, az ókori ikonográfiában gyakran előforduló növényeket asszociálnak. Az építészeti díszítőszobrászatban megjelenő motívum mintájául szolgálhatott még a Romulus virág,²³⁹ a kikerics²⁴⁰ és a fehér liliom²⁴¹ is. Az első a győzelem, a második kettő az újjászületés és szépség szimbólumai. A görög mitológiában Héra

²³⁶ FA 50, 155, 180, 203, 267, stb. Kockel 1983. öt különböző változatát közli, ezek között vannak kidolgozottabb, plasztikusabb és elnagyoltabb formák.

²³⁷ *Tulipa sylvestris*.

²³⁸ A tulipán termesztett és nemesített formája a XVI. századig nem volt elterjedt Európában.

²³⁹ *Romulea*.

²⁴⁰ *Colchicum*.

²⁴¹ *Lilium candidum*.

és Artemisz virága, de aszfodéloszként az Alvilághoz, Preszeponéhoz, és vele az újjászületéshez, a termékenységhez is kapcsolódik.

A lóhereívek belsejében a lefelé mutató lándzsák szintén termékenységi és győzelmi motívumok. Nem női, hanem férfi szimbólumok. Mint fallikus jelkép a termékenységhez, mint fegyver, a hatalomhoz és a győzelemhez tartozik. Ha a „tulipán” formát a női, a lándzsát pedig a férfi szimbólumnak tartjuk, akkor a kettő együtt jelképezi az élet teljességét és örökkévalóságát. A női istenségek, akikhez köthető, Héra, Artemisz és Perszeponé, a férfi isten pedig Árész (Mars). Azonban ha a mintaadó növénynek a Romulus virágot vesszük, akkor a két alapító atya, Romulus és Mars jelenik meg a rejtett ikonográfiában. Akármelyik vonalat tekintjük, mindegyik összhangban van az augustusi *aurea aetas* ideológiai körével.

Ez a „tulipános forma” volt a legelterjedtebb változat a *forumon*, a *porticusok* külső és belső párkányzatán, az attikán, a konzolokon jelent meg. Kidolgozottságbeli különbözőségük ikonográfiaiban nem jelent eltérést.

4. 3. 1. 3. A „tölgyleveles forma”

A „tölgyleveles forma”²⁴² (14. ábra C és 16. ábra) esetében a lóhereívekben csipkézett szélű levelek váltják fel az előző típus lándzsahegyeit. A korábbi levélmotívumra telepedett háromszirmú virág itt más formát mutat, csipkézett szélű levelei távolról ugyan a tölgylevelekre is asszociálnak, de sokkal inkább a mandragóra (szerencsegyökér, varázsgyökér)²⁴³ lehetett az ihletője. A démoni erőket is jelképező növény az augustusi jelképrendszerben a mágikus erőt, a szerencsét és gyógyítást, végső soron Apollót jelképezi. A tölgy, mint Iuppiter attribútuma, a mandragóra, mint Apollóé, a lándzsa, mint Marsé, a templomkerület és *forum* legfontosabb védőistenségének jelképei. Ez a változat a templom külső architrávjának díszítési változata volt. Bár viszonylag korlátozott a megjelenése, a kivitelezés tekintetében ennek is több, legalább öt változata maradt fenn.

²⁴² FA 182, 183, 200, 214, 319, stb.

²⁴³ Mandragora.



16. ábra: A templom architrávjának egy darabja a „tölgylevelű” kümával.
(Augustus-forum, in situ, FA 183. Fotó: T. Horváth Ágnes)

4. 3. 1. 4. A „leveles forma”

Végül a „leveles változat” (14. ábra D), amelyen a felfelé álló, háromszirmú virágokat („tulipán”) egyetlen, lefelé hajló levélhegy váltja fel, melynek középső, kettéágazó erezete idézi a háromszirmú virágkelyhek ívét. A kuma lóhereíve helyén lévő egyszerű hullámvonal egy lefelé csüngő, háromszirmú virágmotívumot rejt. Az egész stilizált, lineáris és nem annyira plasztikus kidolgozású, mint a többi. Ez a stilizálás azonban nagyon sok látószögű ikonográfiai értelmezést rejt.²⁴⁴ Ez a forma volt a *porticusok* meander díszítéseinek, illetve a „kolosszus-aula” anthemion frízének felső végét lezáró motívum. (Ld. 14. ábra D) Egy változata pedig megjelenik a templomcella oszlopfőinek *abacus*án is (37. ábra).

A geison alsó részén a koronázó tagozatokból álló *corona*, mint már említettük, a kisázsiai ión mintát követi. Felső tagozata egy alul kettős korongos ovális gyöngyszemű asztragalossal zárt lándzsás tojásléc,²⁴⁵

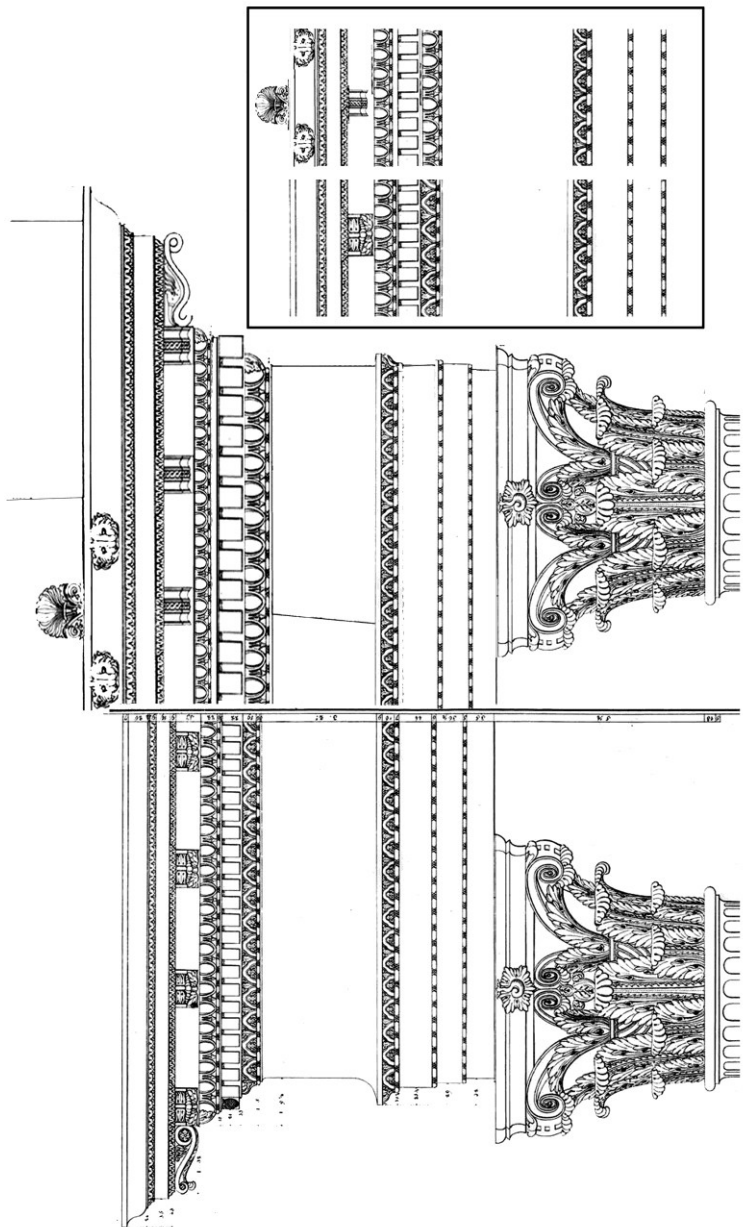
²⁴⁴ Részletes elemzését ld. a templom abacusának leírásánál.

²⁴⁵ Tojásléces kuma.

majd a gerendázatfejen (*geiszipodész*) fogrovat,²⁴⁶ és alsó tagozatként egy újabb tojásléc következik. Mindkét tojásléce ugyanolyan mintázatú asztragalossal zárták le. Az asztragalosz gyöngysora is laza, a lekerekített korongok erősen megnyúlt, ovális gyöngyszemek között állnak. Érdekesége, hogy mint díszítőelem, elválik az általa keretezett tagozattól, ugyanis tengelyében nem igazodik ahhoz. Toebelmann szerint²⁴⁷ mindössze azért illesztették be, mert ez görög részlet, az ottani oszloprendek párkányzatának kötelező eleme volt. Ez is pusztán plasztikus dísz, ennek profilja sem felel meg a görög előképekének.

²⁴⁶ Fogrovat. Egyetlen darabját azonosították: FA 151.

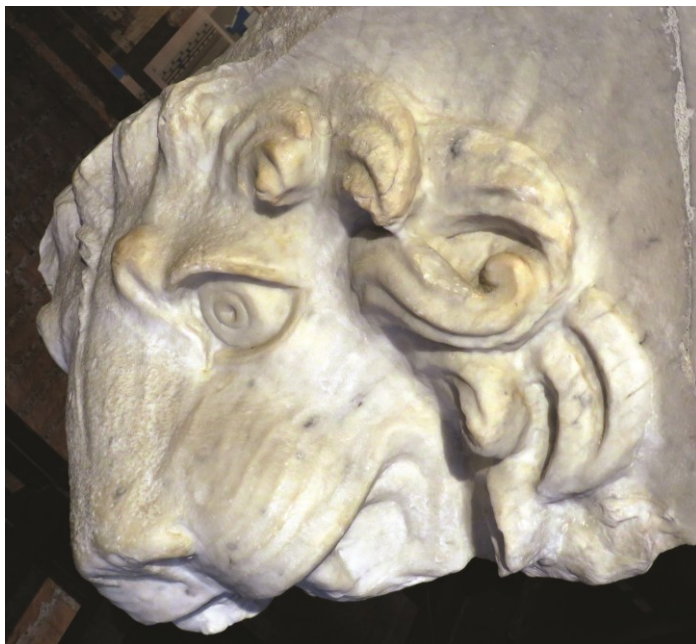
²⁴⁷ Toebelmann 1923. 40.



17. ábra: A Palladio és a Kockel által megrajzolt párkányzat rekonstrukciójának jól látható különbségei (T. Horváth Ágnes)

4. 3. 2. A koronázópárkány

A templom párkányzatának legfelső része a konzolos koronázópárkány (geison). A konzolos alátámasztás nem volt jelen a görögöknél, a római építészet alkalmazta először a korinthuszi oszloprendhez. Azért volt szükség erre az építészeti megoldásra, mert a párkányzat függőlemeze jobban kiugrik, mint bármelyik hellén előzményénél.



18. ábra: Oroszlánfejű vízköpő (Museo dei Fori Imperiali, FA 2543. Fotó: T. Horváth Ágnes)

4. 3. 2. 1. A szima

A koronázópárkány legfelső elemén, a szegőléc alatti, alul keskeny szívléccsel²⁴⁸ lezárt szimán²⁴⁹ oroszlánfejek szolgáltak vízköpőként (18. ábra). Ez az elem is a ión párkányzat része volt, a klasszikus korinthuszi

²⁴⁸ Kengyel alakú levelekkel és dárdával díszített *küma recta*.

²⁴⁹ Domborulatból és homorulatból álló sáv, a koronázópárkány tetejének tagozata. Párkányzatok és oszlopok tagozó eleme. Itt lefolyócsatornaként működő része a párkányzatnak. Formailag *küma recta*.

párkányzaton már a vízorr váltotta fel, amit ezen a templomon nem alkalmazhattak az erősen kiugró függőlemez miatt. Az oroslánfejek szabályos közökben váltakoztak a tetőt fedő cserepek szélein, a fölöttük elhelyezett, kőből faragott, palmettás antefixekkel. Kiosztásuk a konzolok kiosztásához igazodott, a vízköpők a konzolok közeiben, az antefixek a konzolok tengelyében álltak,²⁵⁰ és nagyon sűrű rendet alkottak. Szoros elhelyezésük feltehetően a hatalmas tetőfelülettel volt összhangban, amely megkövetelte a megfelelő vízelvezetést.

A csepegtetőtálcán az oroslánfejek, mint a macskafélék általában, baj-elhárító, a gonosz szellemeket távol tartó mágikus lényként funkcionáltak. Ezek a tágra nyílt, bámuló szemű nagymacskák nemcsak a templom, hanem a *porticusok* tetején is szerepeltek, és a templom és a szent kerület védelmét szolgálták. Művészi megvalósításuk, amennyire a kevés megmaradt elemből megállapítható, nem annyira kifinomult, mint a korinthuszi oszlopok és egyéb díszítőelemek kivitelezése. Mintája kétségtelenül itt is a Parthenón volt, de a római oroslánfejek azoktól kissé eltérnek. A kisázsiai ión párkányzatra jellemző díszítőmotívum a Parthenón dór rendű párkányzatán is megjelent, formái hatással lehettek erre a díszítőelemre is. Ugyanúgy összehúzott szemöldökkel rémítették a ránézőket, a szinte virágszerű, archaikus görög oroslánok négy sorban kifaragott, lándzsás levelekre emlékeztető, tömött sörénye a *porticusok* attikájának pajszsain megjelenő istenfejeket körülölelő levéldíszes pajszra hasonlítanak. Ezzel szemben a rómaiak kétsoros, göndör sörénye dekoratívabb, fürtjei szinte lobognak. Ez a mozgalmasság már jellegzetesen római vonás. A templom oroslánfejei a görög mintánál kevésbé ugranak előre, sörényükkel szinte belesimulnak a párkányzatba. A művészi kivitelezés a *clipeusok* istenfejeinek megformálására emlékeztet. A megjelenő elemek nagy száma miatt²⁵¹ valószínűleg többen dolgozhattak ezen az épületelemen is, és a vízköpők csak messziről látszottak, részleteik nem jelentettek művészi élményt, ezért bár szépek, de kevésbé jellegzetesek. Inkább rémültnek, mint dühösnek látszanak, minden mozgalmassága ellenére sörényük is elnagyolt, néhány csigavonalból álló fürt. Mint a templom többi díszítőelemén, itt is több változatot lehet megkülönböztetni. Néhányuk kidolgozottabb,²⁵² de

²⁵⁰ Kockel 1983. 433. alapján végzett számítás. Ez a legharmonikusabbnak tűnő elrendezés.

²⁵¹ Ha kiosztásuk követte az oszlop középvonal — oszlopköz középvonal szabályát, akkor a *porticusok* és a templom párkányzatán összesen 170 ilyen vízköpőnek kellett lennie.

²⁵² FA 2543, 2574.

akad közöttük szinte csak vázlatosan kialakított, szinte szögletes szájú, sőt egészen elnagyolt, nyelvét nyújtogató, mérgesen fújó, megijedt kiscicának látszó, sokdrangú munka is.²⁵³

4. 3. 2. 2. A függőlemez

A geizon második tagozata a függőlemez, amelynek két dekoratív eleme a *modillion* (konzol) és a kazetta volt (19. ábra). A *modillion*oknak statikai szempontból alátámasztó szerepük is volt, sűrű kiosztásuk a párkányzat stabilitását szolgálta. A kazetták sem pusztán díszítőelemek, bár kétségtelenül mutatósak, formájuk perspektivikus mélységet ad a függőlemeznek. Kialakításuknál fogva ugyanakkor könnyebbé teszik, a *modillion*oknak kisebb súlyt kell megtartaniuk. A kazetták belsejében elhelyezett rozetták pedig a dekorációs program összetett és sokatmondó elemei.



19. ábra: Konzol oldalnézeti képe. (Museo dei Fori Imperiali, FA 335.
Fotó: T. Horváth Ágnes)

²⁵³ Kockel 1983. Taf. 115. 2 és Taf. 115. 4.

4. 3. 2. 2. 1. A konzolok

A függőlemezen a *modillionok* tekerceses (voluta-formájú) konzolok, amelyekhez hasonlót már a Divus Iulius-templomon is megfigyelhettünk. Formájuk még nem teljesen éri el a klasszikus görög forma jellegzetes tekerceses profilvonalát, hanem fekvő S formája a hellenisztikus mintákat idézi, az egyszerűbb ión voutás párnákra emlékeztet. Oldalukon a tekercesből kinyúló anthemion-minta látszik. A sima felületű levélnyélből kibomló két akantuszlevél közül zárt félpalmettához hasonlító motívum négy szirma látható, amelyeket a voutás külső ív, mintegy ötödik szirmoként zár le. Ez a motívum az antefixek díszítményeivel van formai kapcsolatban. A párnatag külső oldalát kettős, mintázat nélküli asztragalosz osztja három egyenlő szalagra (20. ábra). A középső sávot szalagfonatos pálca díszíti. Ez a motívum ismétlődik megduplázva az oszloplábazatok felső toroszában. A fonat dekorativitásán túl szintén az ősi termékenység motívumok, a kígyó és a végtelen ikonográfiai köréhez tartozik.



20. ábra: Konzol. A párnatag külső oldalának szalagfonatos dísz. (Museo dei Fori Imperiali, FA 335. Fotó: T. Horváth Ágnes)

A konzolkeret a párkányzaton ismétlődően megjelenő lóhereíves (háromívű), háromszirmú virágokkal díszített leszboszi küma („tulipános forma”). A konzolok tengelyszélességének nagysága megközelítőleg 1 méter, a homlokzati oldalon 32 darab állt belőlük. Kockel számítása szerint a konzolkiosztás, szemben a korábbi rekonstrukciókkal, nem igazodott az oszlopok tengelytávolságainak kiosztásához.²⁵⁴ Ahogy az antefixek funkcionalitása is elmozdult a dekorativitás irányába, úgy ezeknek az elemeknek a sűrűségére is főként a díszítés miatt volt szükség.

4. 3. 2. 2. 2. *A kazetták*

A függőlemez alsó oldalán, a konzolok között, négyzet alakú kazetták álltak. Ezek természetesen kisebbek voltak, mint a templom *porticus*ának és *pteron*jának mennyezeti kazettái. Közepükbe rozettákat helyeztek, amelyek hátterét egyiptomi kék festékkel (*caerolum*) emelték ki.

Maguk a virágok megjelenésükben és ikonográfiai tekintetben megegyezhettek a templom oldalsó *pteron*jának és pronaoszának mennyezeti virágdíszével, azoknak kisebb változatai voltak.²⁵⁵ A mélységükben tagolt kazetták oldalait alulról kifelé haladva lándzsás tojásléc és leszboszi lándzsás–virágos („tulipános”) küma *reversa* szegélyezte. A párkány külső szélét szintén leszboszi szívléc,²⁵⁶ a fali oldalt pedig tojásléc és szívléc együttese zárta. Ez a szívléc-változat volt a legdíszesebb az itt alkalmazottak közül. Hármassóztású, lóhereíves, szív alakú bordás elemei (*trilobato*) közepében a szokásos lándzsák helyett egy-egy, középen bordával osztott, karéjos vagy fodros szélű, lándzsás levélhegy csüng lefelé, felső ívüket követően pedig cakkos szélű, háromszirmú, virágok emelkednek ki, amelyek inkább akantuszhoz, mint virágsziromhoz hasonló növényi díszek. A lecsüngő, karéjos leveleket Toebelman²⁵⁷ óta néha tölgylevelként azonosítják. Ennek az azonosításnak, a motívum széles körű megjelenése miatt, természetesen ikonográfiai jelentősége van. A tölgy a főistenhez köti a szent helyet. A leszboszi küma kevésbé plasztikus, a kissé görögösebb változatok és ez egymás mellett vannak jelen a *forum* különböző párkányzatain. A „tölgyleveles” küma rajzolata mélyebb, plasztikusabb, a gerendaprofil sem követi teljesen a hellén mintát.

²⁵⁴ Kockel 1983. 427.

²⁵⁵ Elemzésüket ld. a templom *porticus*ának és *pteron*jának mennyezetéről írt fejezetnél.

²⁵⁶ Küma *reversa*.

²⁵⁷ Toebelman 1923. 40.

4. 3. 2. 3. *A corona*

A geizon legalsó része a *corona*. Mintázata szintén a kisázsiai ión templomokra emlékeztet.²⁵⁸ Ennek legfelső tagozata egy alul ovális gyöngyű, kettős koronggal díszített asztragalossal zárt lándzsás tojásléc. A gerendázatfejen fogrovat áll, az alsó tagozaton pedig megismétlődik a felső tagozat tojásléce.

4. 3. 3. A fríz (képszék)

A fríz,²⁵⁹ az eddig azonosított, egyetlen blokk alapján,²⁶⁰ teljesen sima, minta nélküli volt. A római korinthuszi templomok gazdagon díszített frízének nem találták nyomát. Amennyiben faragott díszítés ékesítette ezt a párkányzatrészt, Kockel feltételezi,²⁶¹ hogy nem a szokásos forma lehetett, hanem egy vékony fríz használata volt jellemző. Ez azt jelenti, hogy nem magukból a párkányzatot alkotó kőtömbökből faragták ki, hanem azok előtt egy vékony kő-, esetleg fémlapot alkalmazva hozták létre. Erre utalhat néhány kőből faragott töredék,²⁶² aminek topográfiai elhelyezése némi nehézségbe ütközik. Ezek azonban, annak ellenére, hogy, bár tölgylevelek között hármásával megjelenő tölgymakkokat ábrázolnak, ami alapján a templomhoz köthetnének, talán nem a külső, hanem inkább a templombelső párkányzatához tartozhattak.

4. 3. 4. Az architráv

A vízszintesen bordázott architráv ihletője a római ión párkányzat volt,²⁶³ amelyet némi díszítéssel egészítettek ki.

Koronázó tagozatán a szegőléc alatt a „tölgyleveles” leszboszi kuma pompázik. Ez alatt, a görög eredetinek²⁶⁴ megfelelően, a fagerendákat utánzó, három mintázat nélküli gerendanyaláb helyezkedik el. A gerendanyalábok alsó szélén elválasztó tagozatként ugyanaz az ovális szemű

²⁵⁸ A görög ión templomok párkányzatáról hiányzik a fogrovat, a római ión templomokon pedig általában az alsó tojásléc helyett leszboszi kuma áll.

²⁵⁹ Képszék.

²⁶⁰ FA 237.

²⁶¹ Kockel 1983. 426.

²⁶² FA 142 (?)¹ jelzetű kép. Pontos elérhetőségét ld. Bibliográfia. Képi források: mikrofilm, képarchívum.

²⁶³ Pl. az Aedes Castoris a Forum Romanumon.

²⁶⁴ Episztülion.

asztragosz díszlik,²⁶⁵ amely a geison koronázótagozatait is elválasztja. Az oszlopokra felfekvő tagozatának *lacunája* szinte puritán módon egyszerű, mintázat nélküli kettős pólyából álló díszítőelem tölti ki az oszlopok közötti alsó gerendaprofilt.

²⁶⁵ Gyöngysoros pálcá.



21. ábra: A Mars Ultor-templom felirata. (Altair4 és Epigraphische Datebank Heidelberg, HD 024857 felhasználásával, T. Horváth Ágnes)

4. 3. 4. 1. Az *architráv felirata*

A templom homlokzati feliratát²⁶⁶ (21. ábra) egy 1989/90-ben megtalált töredék²⁶⁷ alapján Alföldy Géza restaurálta. A szöveg így hangozhatott:

[IMP(ERATOR) CAESAR DIVI F(ILIUS) AUGUSTUS PONTIFEX
MAXIMUS IMP(ERATOR) XIII]I C[O(N)S(UL) XIII TRIBUNICIA
POTESTATE XXI PATER PATRIAE] / [EX MANUBIIS] [DONO
DEDIT] / [IDEMQUE CUM C(AIO) ET L(UCIO) CAESARIBUS FILIIS
CO(N)S(ULIBUS) DESIGNATIS PRINCIPIBUS IUVENTUTIS
DEDICAVIT]

A megtalált töredékek ugyan nagyon szegényesek, mindössze két betű-töredék, de az ismert történeti tények valószínűsíthetik a dedikációt, amelynek fordítása:

„Imperátor Caesar Augustus, az Isteni (Caesar) fia, pontifex maximus, 14. alkalommal imperátor, 13. alkalommal consul, 21. alkalommal a tribunusi hatalom birtokosa, a haza atyja / a hadizsákmányokból fogadalmi ajándékként adományozta (ex manubiis dono dedit) / Caius és Lucius Caesarakkal, a fiaival, kijelölt consulokkal, az ifjúság hercegeivel együtt felszentelte (cum Caio et Lucio Caesaribus filis consulibus designatis principibus iuventutis dedicavit)”²⁶⁸

A templomhomlokzat felirata egyike a legimpozánsabbaknak, hossza 21 méter volt, betűinek magassága pedig 23 cm. A felirat inkrusztrált betűi aranyozott bronzból (*litterae aureae*) készültek.²⁶⁹ Az arany betűk használata Augustus korában terjedt el, amikor a *ludi saeculari*esszel a hivatalos ideológia szerint egy új aranykor vette kezdetét.²⁷⁰

4. 4. A podium

Az etruszk-római típusú templomok hagyományát követve, ez az épület is magas *podiumon* állt, amelynek nagysága 36 × 50 méteres, magassága kb. 3,55 méteres volt. A templom *podiumának* szélessége két méterrel,

²⁶⁶ CIL 6. 40311. és Alföldy feltételezése alapján a CIL 06. 40312 töredék is ehhez tarthatott.

²⁶⁷ CIL 6. 40311 = AE 1992, 161.

²⁶⁸ A Mars Ultor templom felirata. In: R. t. Szgy. 1998. 42. Ford.: Borhy L.

²⁶⁹ Vö. CIL 06. 40312. Vö. <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD068362>, http://cil.bbaw.de/cil_en/dateien/db_eng.php?KO=KO0062712#

²⁷⁰ Alföldy 2004. 31.

hossza tizenkét méterrel haladta meg az addigi legnagyobb római templom, a Iuppiter Capitolinus-templom méreteit.²⁷¹ *Podium*ának magassága megegyezett a Caesar-*forum* templomának *podium*-magasságával. A Venus Genetrix-templommal ellentétben azonban nem oldalsó, hanem a görög és italicus formáknak megfelelő, hagyományos, frontális lépcsőháza volt.



22. ábra: Tabula lusoria (Augustus-forum, in situ. Fotó: T. Horváth Ágnes)

A *podium* tufa (*grotta oscura*), travertin és római beton felhasználásával, *opus quadratum* technikával épült. Kívülről fehér, Luna márvány borította. A *podium* külső oldalának márványburkolata alul egyszerű, mintázat vagy díszítés nélküli attikai lábazzal záródott, a felső szélén szintén minta nélküli, tagolt koronázópárkány állt. Az oldalsó, hatalmas márványtáblák alsó és felső szélén lévő lyukak bronz díszek rögzítésére szolgáltak. Ezek mibenlétéről nincs közelebbi tudásunk.

²⁷¹ A Capitoliumi Iuppiter-templom $32 \times 38,3$ méteres volt, a Venus Genetrix-templom $29,47 \times 38,92$ m. Vö. Stamper 2005. 126.

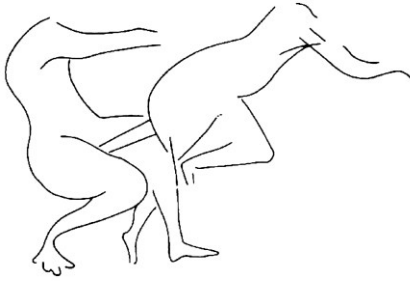
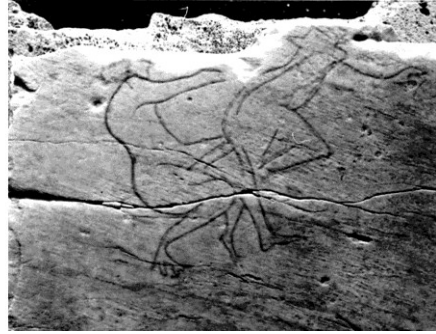


Abb. 20 Sgraffito mit Symplegma. 1:5



23. ábra: Erotikus jelenet graffitija. (Kockel 1983. 20. ábra, Taf. 121: kiemelés T. Horváth Ágnes)

Ha elég türelmünk és szerencsénk van, hogy észrevegyük a szent dolgok között az izgalmas profánt is, akkor a *podium* törött burkolati elemeit alaposan szemügyre véve észrevehetünk néhány antik „graffitit”. Az északi oldalon a *podiumot* burkoló márványlapokba karcolva, elszámolási táblák, *tabula lusoriák*²⁷² (22. ábra) sorai között fallikus jelek tűnnek elő. A pronaosz oszlopai között, a templom *podiumának* burkolatába karcolva pedig erotikus jelenet látható²⁷³ (23. ábra). Egy ülő, ithyphallicus férfi és egy menekülő nő odavetett csoportja a szokásos erotikus ábrázolásokon túlmutatva egy több másolatból ismert, hellenisztikus szoborcsoportra utal, amely egy szatírt és az előle menekülő nimfát ábrázolja.²⁷⁴

A szent helyen megidézett profanitás erotikus jelenetei mintha megelevenítenék Ovidius verssorait, amelyek szellemesen reflektálnak a templom „egyesített”²⁷⁵ Venus és Mars szobrára.²⁷⁶ Venus Genetrix és Mars Ultor ünnepélyes alakja mögött felhangzik a homéroszi kacaj, ahol az ajtóban

²⁷² Játéktáblák.

²⁷³ Kockel 1983. 121,3. Taf. 121. Vö. D-DAI-ROM-1376_D06, 82.899. sz mikrofilm.

²⁷⁴ Roma, Mus. Naz. Romano Inv. 8576; R. Paribeni 1932. 118. Nr. 172; Paris, Louvre, Reinach, RSt II 63, 5. stb. Vö. Kockel 1983. 447. not. 96.

²⁷⁵ A *iungo*, 3 ige jelentése: egyesít, összeköt, egybeilleszt, de jelentései között van: a valakivel eljegyzi magát, összeházasodik, és ennek „kivitelezése” is.

²⁷⁶ Kockel 1983. 447. plate 20; Ovid. Trist. 2. 295–295: „*Venerit in magni templum, tua munera, Martis, /stat Venus Vltori iuncta, vir ante fores.*”

leskelődő férj²⁷⁷ mögött az istenek helyett a római közönség nevet, talán magának az augustusi ideológiának a hatalmi játékán.²⁷⁸

4. 5. A lépcsősor

A templomhoz felvezető 17 lépcsőből álló széles lépcsősor hagyományos szerkezeti megoldás volt, a templom homlokzatának szinte teljes hosszában kiterjed, és annak pronaoszához vezet. A lépcsősor két oldalán a *podium* túlnyúlik a pronaoszon, és falszerűen keretezi a lépcsőt. Ennek a túlnyúló *podium*nak (lépcsőpofa) a végén, a felső lépcső vonalában, valószínűleg szobrok álltak. Ennek az épületelemnek a díszítésére ugyanis a szokások szerint vagy szobrokat, vagy égő áldozat bemutatására alkalmas bronz *tripus*okat alkalmaztak. Ha szobrok álltak a lépcsőpofán, akkor elképzelhető, hogy itt is állhattak a Nagy Sándor-Nikék, azonban egyik díszítési módról sincs közelebbi tudomásunk.

A jelenleg is látható márványlépcsők nem Augustus-koriak, feltehetően valamelyik későbbi restauráláskor kerültek mai helyükre.

4. 6. A medencék

A lépcső két oldalát a túlnyúló *podium* vonalában négyszögletes medencéjű szökőkutak díszítették. Ezek a téren álltak, és valószínűleg az Aqua Marcia vizével táplálták őket. Feltehetően fából, vagy bronzból készült kerítések (*cancelli*) választották el őket a *forum* terétől. A medencék maradványait megtalálták az ásatások során. A márvány medence aljának néhány burkolólapja és egyszerű párkányzatának töredékes darabjai szintén előkerültek. A kutak a Venus Genetrix-templom *fontanái*hoz hasonlíthattak, de nincs írásos forrásunk arról, hogy a vízművet mivel díszíthették. Mivel a források hallgatnak róla, elképzelhető, hogy egyszerű, a városban máshol is látható kutak mintájára készültek, és a Caesar-*forum* Appiadeskútjaitól eltérően, semmiféle különleges vagy nevezetes szobor vagy dísz nem ékesítette őket. A legáltalánosabban elképzelhető díszítése az apotropaikus oroszlánfejes bronz kifolyó.

²⁷⁷ Homérosz, Odüsszeia 8. 267.

²⁷⁸ „A homéroszi kacagás az isteni szférában hatalmi játék, komédia. A vizsgált helyzetek mindig megrendezettek, rendként, hierarchiaként tételeznek, különítenek el isteneket az istenektől.” Pál 2010. 89.

4. 7. A templom oltára

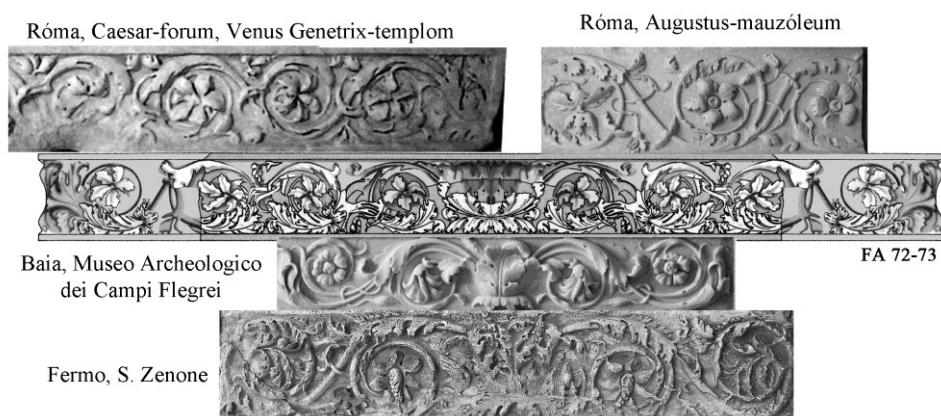
A lépcsősor közepén római beton alapozású, márvánnyal borított platform állt. Ennek funkcióját korábban egyértelműen oltárként határozták meg. Mérete meglehetősen nagy volt, nagyjából 21 m^2 ($7 \times 2,90 \text{ m}$), és ennek alapján Fabio Giorgio Cavallero érdekes elméletet ismertet.²⁷⁹ Eszerint ezen a platformon állhatott oltár, de Cavallero szerint mobil oltár, amelyet akkor állítottak fel, amikor éppen áldozatot mutattak be. Egyebekben pedig helyet biztosított a *praetori* bíróságnak, illetve a császárnak, vagy a császári családnak azokon a nyilvános ünnepeken, amelyek a *forumon* zajlottak. Az elmélet tetszetős, az érvelés is, miszerint a templom a „*templum rostratum*” típushoz tartozott volna, és pronaosza előtt bírósági tárgyalások folytak. Ám a templom maga nem tartozik a fent említett típusba, szerkezete nem egyezik meg sem a Castor– és Pollux-templom, sem a Divi Caesaris-, de még a Venus Genetrix-templom szerkezetével sem. Ellenérvként hozhatjuk fel azt is, amit Cavallero mellette szóló érvek tekint, a bírósági idézések (*vadimonia*) igazolását, ahol világosan kifejtik, hogy a templom oltárának lépcsője mellett állt a bíróság.²⁸⁰ Természetesen cáfolhatjuk a fenti ellenérveimet azzal, hogy szokott a platformon oltár (is) állni, ez volt az oltár szokásos helye a római templomok esetében, ezért határozták meg így az idézésekben a bíróság színterét. Azonban a Rómában helyismerettel nem rendelkezőket megtéveszthették azzal, ha egy nem létező – vagy akkor éppen nem látható – topográfiai pontot jelöltek meg a bírósági tárgyalás helyeként.

A többfunkciós használat mellett szólhat viszont az, hogy a lépcsők beton alapzatát egybeépítették a platform vagy oltár alapozásával, és igen szilárd alapot biztosítottak neki. Lehetséges, hogy erre nem pusztán egy oltár miatt volt szükség. Bírósági platformként történő felhasználása ugyan nem követelt volna feltétlenül erős alapozást – egy oltárnál semmiképp se lehetett nagyobb súlya a bíróságnak -, de szellemes felvetés, s ha elfogadjuk, akkor feltehetően a római templomok lépcsőzetén az egyetlen, máshol meg nem található ilyen funkciójú térrel találkozunk. Ha az „oltár” többfunkciós platform volt, akkor ismételen annak bizonyítékával találkozunk, hogy Augustus innovatív módon használta fel a tradicionális elemeket, olyan új funkciókkal ruházva fel, amelyek a hagyománytisztelet leplébe burkoltan hágnák át a köztársasági konvenciókat.

²⁷⁹ Cavallero–Delfino–Di Cola 2012. 208.

²⁸⁰ TPSulp. 15. Tab. 1, pag. 2.

Magának az oltárnak a kinézete nem ismert. Számos példát lehetne idézni, de egyikre sincs bizonyítékunk a körülbelüli nagyságot kivéve. Van azonban egy finom fríztöredék,²⁸¹ amelyet feltételesen az oltár díszítéseként is azonosíthatunk. Ezen a töredéken, ami az alapzati résznek profilírozott díszítése lehetett, egy központi akantusz-bokorból kibomló spirál látható. Bár a dombormű erősen kopott, az alapmotívumok ismerősek. Erősen hasonlít a *porticusok* külső párkányzatának akantusz-spiráljára, amelynek virágmotívumai a korszak jó néhány alkotásán visszaköszönnek, így a Venus Genetrix-templom párkányzatán és lábzati díszítésén, az Augustus-mauzóleumon, vagy az Ara Pacison is. Az Augustus-kor vezérmotívumáról van szó, számtalan provinciális emléken is megtalálható az ehhez hasonló minta egyik-másik változata (24. ábra).



24. ábra: A templom oltárának lehetséges dekorációja. (Museo dei Fori Imperiali, FA 72-73 alapján. Fotók: T. Horváth Ágnes)

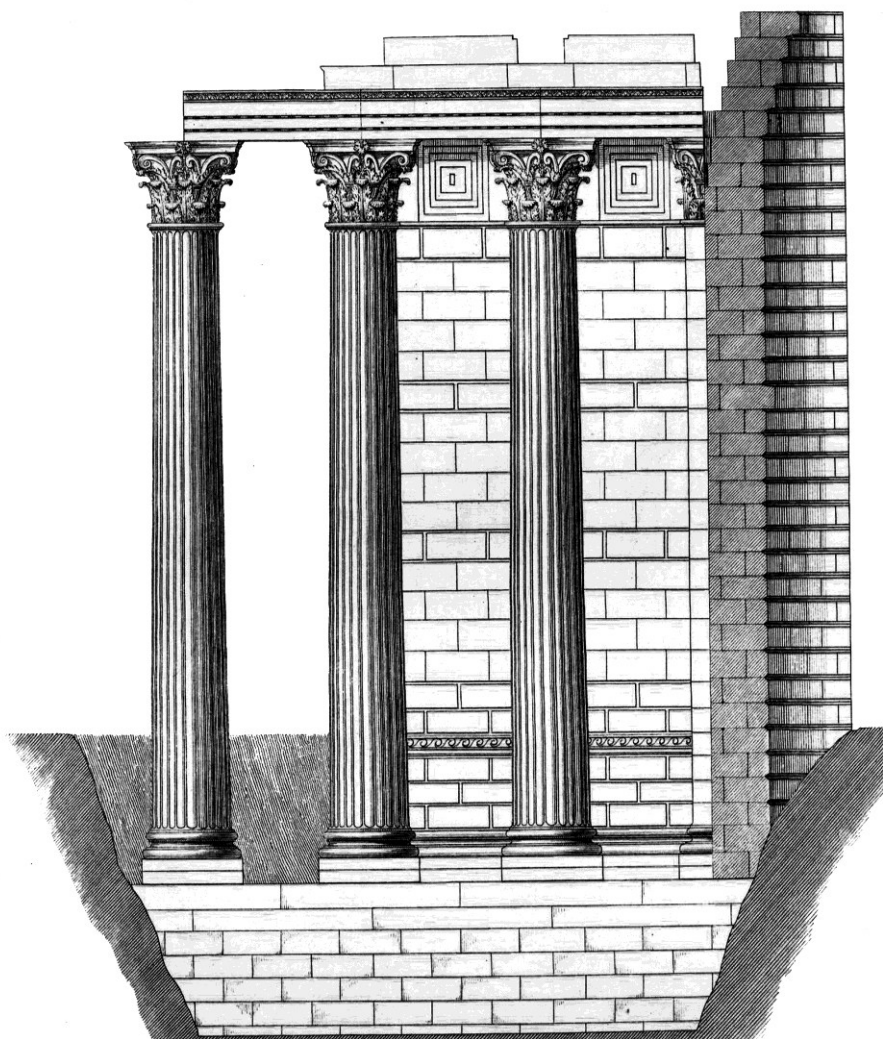
A dombormű lehetséges hovatartozásának azonosításakor az oltár vagy platform mellett még a tér közepén álló Augustus-*quadriga* alapzatának alsó része is felmerült. Ikonográfiaiilag a dombormű helyeként mindkét elem szóba jöhet. Az akantusz a világszférák növénye, egyaránt kötődik az Alvilághoz, és jelképezi a halhatatlanságot is. Mint az *images* és a kariatidák, kapcsolódik a halotti szertartáshoz, de az égiekhez is. A növény mindkét esetben alkalmas arra, hogy egy oltáron díszítőmotívumként

²⁸¹ FA 72–73.

használják. Ezen túlmenően gyógynövény is, és mint ilyen, Apollóhoz tartozik. Apollo Augustus személyes védőisteneként ezzel a növényt is kifejezhette a védelmi szerepét, és a feltámadás szimbólumaként az újjáalapított birodalom képzetét nyomatékosította. A spirál, mint a kígyó, a halhatatlanságot, mint meander, a folytonosságot és a hatalmat is jelképezi. Emellett, nagyjából az Augustus-*quadriga* vonalába képzeljük Apollo szobrát, így a díszítőelem szerepeltetése a szobortalapzaton is nagyon indokoltnak tűnhet. Sajnos nincs rá adatunk, de ha a motívumok ismétlődését tekintjük, akkor feltételezhetjük, hogy a megtalált dombormű töredék egy olyan díszítőelem, amely – talán egymástól kissé eltérő változatban –, de több szoba jöhető helyen is szerepelt. A motívum így a *porticus* külső frízén, az oltáron, az Augustus-*quadriga* talapzatán és talán az Apollo- és Artemisz szobrok talapzatán is ismétlődött.

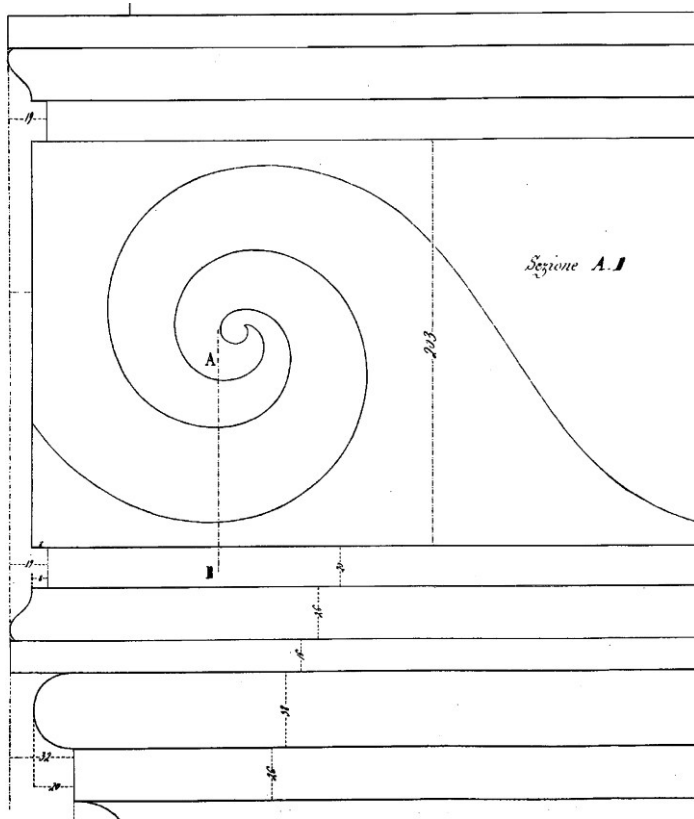
4. 8. A külső fal

Az eredeti falazat nagy, rusztikázott tufa tömbökből épült, és vízszintes párkányzatok osztották fel egymás fölötti falsíkokra (25. ábra). Kívülről az egész templomot carrarai (Luna) márvánnyal burkolták. Ezt a bányát maga Augustus fedezte fel, az itteni márvány minősége vetekedett a legkiválóbb görög szobormárványokéval. Itt kétféle minőségű terméket bányásztak, egyrészt hófehér márványt, amit főleg szobrokhoz, de épületek burkolására is használtak, és nagyon jó minőségű, kékes-szürkés erezetű épületmárványt. Ez a kitermelés sokkal közelebb volt, mint a görög területek hasonló minőségű márványbányái, ami már önmagában is olcsóbbá, gazdaságosabbá tette felhasználását, így a bánya megnyitása nagyban hozzájárulhatott, hogy Augustus „márványvárost” hagyjon maga után.



25. ábra: A templom külső fala (Canina 1843 nyomán. T. Horváth Ágnes)

A templomfal eredeti díszítésének maradványai az ún. Arco dei Pantani melletti oldalon még in situ láthatók. A cella külső falának alsó, a *podiummal* érintkező részén (bázis) ugyanolyan attikai lábázat fut végig, mint amilyeneken az oszlopok is állnak. Fölötte az orthosztat rövid oldalára állított márványpanelekból áll, felette a pártázat két keskeny, mintázat nélküli pálcából álló díszléccsel keretezett szalag,²⁸² amelyen hullámmeander²⁸³ fut végig (26. ábra).



26. ábra: A templomfal meandere (Monticelli alapján. T. Horváth Ágnes)

²⁸² A keretet a lemez – kúma – lemez és a másik oldalon a lemez – szima – lemez adja. Mind a kúma, mind a szima minta nélküli.

²⁸³ „Futókutya”.

A faltestet márványlapok burkolták, amelyek összesen tizenhét sorban, hosszú oldalára állított, kötésben lerakott, kisebb téglalap alakú téglasort imitálnak. Ez a tükörkváder mintájú díszítés, csakúgy, mint az orthosztat, gyakorta feltűnt a pompeii festett lábatatokon is. A legfelső panelsor az oszloptörzsek tetejének magasságában ugyanúgy asztragalossal záródik, mint maguk az oszloptörzsek. Fölöttük háromsornyi tufa blokk látszik, amelynek díszítése in situ csak a tűzfal melletti oldalon maradt fenn. Ezen a részen egyaránt elhelyezhettek valamilyen körbefutó domborművet, vagy feliratot, de a legáltalánosabban elfogadott rekonstrukciók a fennmaradt egyetlen díszítés alapján a fal teljes hosszában a mennyezet kazettáihoz hasonló, plasztikus díszítésként valószínűsítik. Ez egy keskeny oldalára állított téglalap alakú panel, amelyben egy kiemelkedő, központi téglalapot koncentrikusan még két másik, az alapsíkból kiemelkedő téglalap keretez. Ez a motívum részben a meander-motívumra, részben a mennyezeti kazettákra reflektált.

A cellafal és a hátsó tűzfal találkozásánál pilaszterek álltak, hogy lezárják a *pteront*. Ennek alapján tévesen úgy gondolták, hogy az oszlopokkal párhuzamosan pilaszterek voltak a külső falon is, de ezt a tényt a fennmaradt falrészlet nem igazolja. A templom és az azt körülvevő *pteron* arányai semmiképp sem indokolják, vagy teszik lehetővé az attikához, vagy a cella belső falához hasonlóan a pilaszterek külső falon történő megjelenését. Meglétük esetén a templom ugyanis egy pszeudodipteroszra²⁸⁴ hasonlítana, de a *pteron* itt meglehetősen szűk, alig egy oszlopállás szélességű. Kiugró falrészletek és pilaszterek ugyan jellemzik a *forum* épületegyüttesét, de a cella külső falán nem jelentek meg.²⁸⁵ A *pteront* lezáró pilaszter fejezete a kapcsolódó oszlopsor oszlopfőinek párja.²⁸⁶

²⁸⁴ Áldipterosz. A cellát két oszlopállás szélességű folyosóval, de csak egy sor oszloppal övező görög templomtípus. A rekonstruált forma alapja az aphrodisziázi Aphrodité-templom lehetett. A kisázsiai ión templomok között több példa is akad, így az idézett mellett a magnesiái Diana-templom, vagy a szardeiszi Artemisz, stb. Ezeknek a templomoknak a belső oszlopsora eltűnik (Vitruvius 3. 2.), és csak ritkán fordul elő a falon az oszlopsort idéző féloszlop díszítés.

²⁸⁵ A rekonstrukció alapja az is lehetett, hogy ez a pilaszteren alkalmazott féloszlop motívum a cella falán és az attikán – illetve a legújabbban a déli határoló falon – való megjelenése esztétikailag egységes keretbe foglalná a *forum* épületegyüttesét.

²⁸⁶ Leírása és elemzése a következő fejezetben.

4. 9. Az oszlopok

Ha a *podium* a római hagyományt, az oszlopok az új ízlést tükrözték. Maguk az oszlopok szinte tökéletes görög másolatok. A lábazatok és az oszloptest szoros mintakövető, az oszlopfők, bár görög előképekre mennek vissza, már a római ízléshez igazítottak. Építészettörténeti szempontból mindenképp ki kell emelnünk az itt használt korinthoszi oszlopfők különleges szépségét.

A templom három oldalán nyolc-nyolc, tekintélyt és erőt sugárzó, 17,76 méter²⁸⁷ magas, római módra megfogalmazott, klasszikus korinthoszi fejezetet hordozó oszlopot helyeztek el. Az oszlopközök távolsága (*intercolumnatio*) alapján a templom „sűrű oszlopos” (*piknosztülosz*).²⁸⁸ Az oszlopok szélessége 1,77 méter.²⁸⁹ Az oszlop magasságának és szélességének aránya (1:10) is példaértékű a későbbiekben, nemcsak a *forum* provinciális másolatainál jelenik meg, de a Rómában épült későbbi épületek esetében is etalonnak számított.

Az oszlopfők a legszebb, és a legkorábbi római példái voltak ennek a klasszikus oszloprendnek (27–28. ábra). Ez a formát Sulla tette népszerűvé Rómában, aki magával hozta az épülőben lévő athéni Olümpiai Zeusz-templom két oszlopát, hogy azokkal díszítse a capitoliumi Iuppiter-templomot.

A rómaiak ámulata, és az oszloprend népszerűsége ettől kezdve töretlen az építészetben. Közkedveltségéhez nem pusztán a dekorativitásának volt köze. A dekorációs művészet ebben az esetben is nagyon mély ikonográfiai tartalmat hordozott. Az oszlopfő összetevői nem pusztán stilizált növényi elemek, hanem olyan növényegyüttes, amelynek részletei önmagukban is mély jelentéstartalmat hordoztak, egységük pedig direkt közvetítője volt a jelképrendszer mondanivalójának.

Az oszlopfőt szabályosan, két sorban egymásra hajló, finoman megmunkált akantuszlevelek díszítették. A tagolt levélzet apró eltérésekkel követi a görög előképeket, ez római módra szimmetrikus, levélkaréjainak nagysága egyforma.

Ez az ún. „babérlevél” forma, amelyen 3–7 babérlevélre emlékeztető levélkéből álló csoport alkot egy levélkaréjt.

²⁸⁷ 60 római láb.

²⁸⁸ Az oszlopközök távolsága másfélszerese az oszlop átmérőjének.

²⁸⁹ 6 római láb.



27. ábra: A templom megmaradt három oszlopának oszlopfői. (Augustus-forum, in situ. Fotó: T. Horváth Ágnes)



28. ábra: Az oszlopfő művészi rekonstrukciója (D'Espouy 1923. 56. ábra)

A levelek szabdalt íveinek találkozása lágy, körte alakú üregben fedi egymást, ami a későbbiekben élesebbé, ék alakúvá válik majd.²⁹⁰ Az első és második levélsor zártabb a görögnél, a *folia proiecta*val díszített *cauliculus* és annak levelei az elsőből nyúlnak elő, a hosszú, sodrott levélnyélből ágaznak el V alakban, és a kettős csigavonalú, szőlőkacshoz hasonlító spirál-pár közülük ível a középvonal (*helices*), illetve az íves sarkok felé (*volutae*).²⁹¹ A *cauliculus* nyele hosszanti irányban hornyolt, a felső végét egy vertikálisan rovátkolt karima fogja össze, amelyből a spirál-pár és az azt alátámasztó két akantuszlevél ágazik szét. A *cauliculus* hosszabb levele (*folia proiecta*) kecsesen megtámasztja a sarokvonalai tekerceses indát (*voluta*). Ennek az elemnek a megléte teszi igazán klasszikussá ezt a fejezetet. Az alsó sor levelei keskenyebbek, mint a későbbi példáké, a középső részen szélesebb hely maradt egy felfelé ívelő levélnyélnek, és az azt koronázó virágnak. Ez a középső virágszár egészen különleges, a két *helix* között, részben azok alatt nyúlik fel az *abacus*-rozettáig. A *cauliculus* szárának magasságában kettéágazó levélkék hajlanak le róla. Ez leginkább akantuszlevél lehet, de egyes olvasatokban ló-tusz-bimbóként értelmezik. A *voluták* is plasztikusabbak, mint a későbbi változatokon. A *kalathosz* szegélye feletti *abacus* ívnégyszöges, de míg a görög előképeken ez csak a négy szélső *volután* nyugszik, addig itt mind a nyolc *volutának*, azaz a középvonalban érintkező spiráloknak (*helices*) is alátámasztó szerepe van. Az oszlopfő középvonalában összeérő, spirális indák (*helices*) fölött, az *abacuson* a klasszikus görög palmettás csokor helyett a rómaiak kedvelte *abacus*-rozetta áll, szoros kapcsolatban az *abacus*-virágnnyéllel. A hat részből álló virágkehely forrt szirmú pártájának szirmrészei botanikailag inkább levélre hasonlítanak, karéjosan szeldeltek, öt-öt karéj alkot egy szirmot. Ezek felépítése szintén az akantusz felépítésére hasonlít. A kehely közepéből a bibe dús, kacsszerű indaként ível előre, amelynek felfelé elkeskenyedő vége háromszirmú virágra hasonlóan szétnyílik.

Az oszlopfők formájának megvalósítása a neoattikai művészet remeke, ahol a klasszikus görög díszítőművészet eszközeivel fejezték ki a *principatus* ideológiáját.²⁹² Ez az ideológia az oszlopfőt felépítő elemeken át nyer plasztikusabb képet. A korinthuszi oszlopfő jellegzetessége, az

²⁹⁰ Sear 1982. 114.

²⁹¹ Középen érintkező belső, és az ívnégyszög sarkainál érintkező külső *voluta*.

²⁹² Sauron 1981. 294.

akantusz az augustusi ideológia központi jelképe. Az örök körforgás és újjászületés, a feltámadás, a rómaiaknál speciálisan a fény, a világosság kifejezője. A két világ, a halál és az élet birodalmának összekötője. Az első levélsor (*folia ima*) alól felnyúló *calix* kannelúrázott szára az ernyős-virágzatúak²⁹³ vagy az articsóka²⁹⁴ szára emlékeztet. Mindkettő az akantusz szúróságához, keménységhez tartozik. A második levélsor (*folia secunda*) középső levele mögül az *abacus*-rózsáig ívelő központi *cauliculus* megléte is a „szabályos” korinthuszi fejezetek része, kidolgozottsága azonban szintén különleges. Egy, a két szélsőnél kissé keskenyebb nyélen egy kisebb *calix* áll. Ennek széthajló levelei akantusz levelek, vagy – tekintettel a „kandelábermotívumra”²⁹⁵ – ökörfarkkóró²⁹⁶ levelekként azonosíthatók. Mindkettő az örökkévalóság növénye. Az ebből felnyúló, bibeszerű, csavart szár, a virág közepe lehet egy igen stilizált ciprus,²⁹⁷ vagy a közönséges kontyvirág²⁹⁸ és homoki habszegfű²⁹⁹ is. Ez az elem az újjászületés mágikus kifejezője, amely hordozza a termékenység, a halhatatlanság üzenetét. Ez a központi szár az *abacus*-rózsáig tart. A virágkehely, ha eltekintünk az akantusztól, illetve az ahhoz erősen hasonlító zellerlevéltől, botanikailag azonosítható a szártalan bábakalács-csal³⁰⁰ vagy az ördögszemmel.³⁰¹ Mindkettő a földhöz kötöttséget jelképezi. A virágkehely közepének bibéje a mályva³⁰² bibéjét mutatja, háromfelé hajló vége viszont a nőszirom³⁰³ jellemzőit rejt. Az oszlopfők alkotóelemei, mind konkrét megjelenési formájukban (akantusz, spirál, rozetta, „kandelábermotívum”), mind ikonográfiai jelentésükben folyamatosan ismétlődnek a *forum* díszítőelemeiben. Ezért ezeket az oszlopfőket akár úgy is tekinthetjük, mint a *forum* képi nyelvezetének központi elemét.

Az építészet történetében különleges ezeknek az oszlopfőknek az elkészítési technikája is. Úgynevezett kétrészes oszlopfők,³⁰⁴ azaz az oszlopfő-

²⁹³ Umbelliferae.

²⁹⁴ *Cynara cardunculus*.

²⁹⁵ Leírását ld. a *porticus*ok és exedrák frízének elemzésekor.

²⁹⁶ *Verbascum*.

²⁹⁷ *Cupressus sempervirens*.

²⁹⁸ *Dracunculus vulgaris*.

²⁹⁹ *Silene conica*.

³⁰⁰ *Carlina*.

³⁰¹ *Scabiosa*.

³⁰² *Alcea*.

³⁰³ *Iris*.

³⁰⁴ Strong–Ward–Perkins 1962. 12–13; Ganzert 1996. 152–53.

jezetet nem egyetlen tömbből faragták ki, hanem két részből készültek, amiket aztán később összeillesztettek. A technika a hellenisztikus Keletről terjedt el, Rómában csupán tizenkét épületen lehet kimutatni.³⁰⁵ Köztársaságkori előzményei is vannak, de ott az oszlopfő részeinek illesztése mechanikusabb, az augustusi építészetben – talán éppen Augustus mestereinek köszönhetően – egy másik technika terjedt el. A két rész itt szinte centire pontosan középen került összeillesztésre,³⁰⁶ és az alsó sor levelei néhány centiméterrel túlnyúlnak az illesztésen, így tökéletesen eltakarják az illesztés helyét.³⁰⁷ A módszer Augustus korában igen népszerű volt, a későbbiekben a Flavius-kor építkezésein még kimutatható, de ezt követően az alkalmazásáról nincs tudomásunk. Traianus korától az oszlopfők kialakításának új technikája terjedt el, egy tömbből faragták őket.

Az oszlopok teste és lábazata az athéni Akropolisz bejáratának, a Propülaianak karcsú ión oszlopait másolta. Az egész antik építészetben ez az egyetlen olyan épület, amely tisztán az athéni példára megy vissza, a későbbiekben viszont a Mars Ultor-templom oszloplábazatai szolgáltak mintául más itáliai és provinciális épületekhez.³⁰⁸ A mintázat nélküli, scotiával elválasztott, két toroszból álló oszloplábak egyetlen elemben különböznek a görög mintától, hogy *plinthoszon* álltak, míg a görög oszloprendeknél, ha van is oszloplábazat, ez az elem hiányzik az ión és a korinthoszi oszlopok esetében is. Emellett különös, hogy míg az Akropolisz bővelkedik kanonizált attikai lábazatokban, addig itt, az általános formától az Athénben is kissé eltérő alak, a Propülaia lábazatai szolgáltak mintául. Ennek okát Wesenberg abban látja, hogy a templom lábazatait faragó mester, vagy mesterek nem rendelkeztek mélyreható ismeretekkel az athéni példákat illetően, tehát rómaiak voltak.³⁰⁹ A cél pedig nem a pontos utánzás volt, hanem a görög forma csak megihlette a római templom alkotóit.

Maguk az oszloptörzsek több darabból összeállított, kannelúrázott, a klasszikus görög formát követő oszloptestek.

³⁰⁵ Bernard 2012. 8.

³⁰⁶ Ganzert 1996. 152–53.

³⁰⁷ Bernard 2012. 4.

³⁰⁸ Wesenberg 1984. 161–185.

³⁰⁹ Wesenberg 1984. 164. A feltevés érdekes, de nem magyarázza, hogy a római kőfaragó miért éppen a kivételt ismerte/alkalmazta, az elterjedt formákat pedig nem.

4. 10. A pronaosz

A templom pronaosza oktasztülosz, azaz nyolc oszlopból állt. Az oldal-só oszlopsorral párhuzamosan, a cellafal előtti ante-fal³¹⁰ vonalában három oszlop állt, tehát három oszlop mély volt. A *podium* külső oldalánál álló nyolc oszlop és az ante-fal előtti három oszlop egy, a templomot körülve-vő *porticus*, azaz egy görög peripterosz látszatát keltette.

4. 10. 1. A pronaosz és a pteron mennyezete

A templom pronaoszának mennyezetét, római szokás szerint, a geison belső oldalához hasonlóan, rozettákkal díszített kazettákkal ékesítették. Ennek formája és kivitelezése hasonlított a függőlemez alsó oldalának és a templom *pteron*jának díszítéséhez.³¹¹ Mint a függőlemezen és a *pteronon*, a kazetták háttere itt polikróm, azaz festett volt. Az 1988-ban és 1996-ban végzett helyreállítás során felfedezték, hogy a kazettákban és a *lacunák* meanderei között ugyanazzal az egyiptomi kék (*caerolum*) festékkel emel-ték ki a hátteret, mint amit a „kolosszus-aulában” is használtak. Ugyan-csak megtalálták a *terra verde*³¹² maradványait, amiről feltételezik, hogy az aranyozás előtti előkészítő festésre használták. Így a kék háttér sötét alapot nyújtott, amelyből kiemelkedtek a fehér, vagy a *terra verde* festék-nyomokból feltételezhetően, aranyozott rozetták és a kanyargó meanderek. A polikromitás megjelenését több tanulmány is kimutatta, ezért a külön-böző színű festéknyomok erősen valószínűsítik, hogy a plasztikus eleme-ket mindenütt, vagy legalább a leginkább látható helyeken színes festéssel látták el.

³¹⁰ A cella meghosszabbított oldalfala.

³¹¹ Leírásukat ld. a párkányzatnál.

³¹² Természetes zöld színű földfesték. Verona környékén bányászták.



29. ábra: A forum egyik kazetta-rózsája. (Museo dei Fori Imperiali, FA 27.
Fotó: T. Horváth Ágnes)

4. 10. 1. 1. A kazetták

A *pteron*³¹³ mennyezetén mély, hálót alkotó, lándzsákkal elválasztott, tojás motívumos léccsorral,³¹⁴ és szívléccel³¹⁵ díszített négyzetes alakú kazettákat alakítottak ki.³¹⁶ A görög építészetben ez a motívum ugyan már a dór *pteronon* is megjelent, de a forma itt is a ión mintákat követi. A mély, gazdagon díszített kazetták belsejébe, mint az ma in situ is látható, dús szirmú rozettát illesztettek (29. ábra). Itt nem az egyiptomi

³¹³ A görög templom cellája s a körülvevő oszlopok közti tornác.

³¹⁴ Ión kúma reversa.

³¹⁵ A kazetta belsejéből kifelé haladva az egyszerű „leveles”, a „tulipános” lesz boszi kúma, végül a tojásléc keretezte a *pteron* kazettáit. A függőlemez a kazettáinak keretező dekorációja eltért ettől.

³¹⁶ A kazetták tengelyméretei, 0,432 m és 4,41 m, és a párkánygerenda fél szélessége a (0,99 m) és a keresztgerenda (0,873 m) méretei adják a kazetta méreteit. Nagysága hossz-irányban 2,457 m, keresztirányban 2,43 m. 2. 67,6. Vö. Kockel 1983. 426. n. 19.

minta, a kazetták belsejében elhelyezett csillag, mint egyfajta kozmikus mennyboltozat jelenik meg, hanem egy olyan háló, amely a termékenységnek az *aurea aetas* ideológiájához jobban igazított megjelenítése. A kivitelezés pontos mikéntjét nem tudjuk megrajzolni, de mint a megmaradt töredékek alapján látszik, hogy nem minden kazettában volt ugyanolyan a virág,³¹⁷ de mindegyik változatuk a legnagyobb összhangban állt a bőség ideológiájával. A rozetták közepében duzzadó virágkehely áll, melynek formáját indiai lótusznak szokták értelmezni, azonban nem egy konkrét virág, hanem inkább egy stilizált, több növényi alkotóelemből összerakott fantázia-virág, amelynek formája – a nevével ellentétben – a legkevésbé rózsza, bár kétségtelen, hogy a rózsafélék jellegzetes jegyeit is magán viseli. A rozetták elemeit három csoportra tudjuk bontani; a termőrészre, a virágkehelyre és a „csészelevelekre”. A megtalált töredékek alapján legalább két változatot tudunk elkülöníteni, így az első a „nyolcszirmú”,³¹⁸ a második az „ötszirmú”³¹⁹ változat. A méretek alapján a „nyolcszirmú” rozetta díszíthette a templom *pteronját* és *pronaosztát*, az „ötszirmú” pedig a párkányzaton lehetett.

4. 10. 1. 1. 1. A „nyolcszirmú” változat

A rozetta közepében egy hét gerezdből vagy cikkelyből álló termés látható, amelynek formája távolról a rózsafélék és a mák termésére asszociál (29. ábra). Maga a termés azonban botanikailag inkább a fokhagyma,³²⁰ de még valószínűbben a birs³²¹ termésének formáját mutatja. A fokhagyma az egyik legerőteljesebb apotropaikus, démonűző szimbólum, a birs viszont Héra „aranyalmája”, és ezen túlmenően a termékenység egyik legáltalánosabb, Aphroditéhez kötődő jelképe.

A termést körülölelő sziromsor kinyílt sziromlevelei rózsát alkotva szétterülnek. Botanikailag a legvalószínűbben szellőrózsa³²² lehet. A vi-

³¹⁷ Általános szokás, hogy vagy minden kazettában más, vagy legalább váltakozva alkalmazott két-három plasztikus díszet használtak. A rozetta körkörösén, egy pontból kinövő növényi ornamentika, amelynek közepében a termékenységet jelképező, nyíló virágkehely áll.

³¹⁸ FA 27.

³¹⁹ FA 909, FA 917, FA 918, FA 914.

³²⁰ *Allium sativum*.

³²¹ *Cydonia oblonga*.

³²² *Anemone*.

rágkehely alatti csipkézett szélű levél miatt azonban a pipitér³²³ valamelyik változatának stilizált megjelenését sem zárhatjuk ki. Az *anthosz*, 'virág' görög szóból származtatott nevű pipitér (*Anthemis*) magának a virágnak, mint olyannak a jelképe, ami minden esetben a termékenységet és bőséget szimbolizálja. A szellőrózsa Aphroditéhez kötődik, az újjászületés, átváltozás virága.

A virágkehely alatt körkörösén, két sorban levelek helyezkednek el. A felső, általában akantuszként azonosított levélsor, tenyeresen hasadt, fogas levél, amely több növény jellemzője is lehet. Általánosan akantuszként azonosítják, ez esetben a tüskés medveköröm³²⁴ jöhet szóba, de lehet mák-pipitér- vagy zellerlevél³²⁵ is. Élet és halál egymással szembeállított játéka ez, a halotti szertartásokat is idéző, de a feltámadást és bőséget is jelképező stilizált levélalakban. Ez a szimbolika Aphrodité (szellőrózsa)³²⁶ mellett Démétért, Perszephonét, Hádészt (mák)³²⁷ és Zeust (zeller)³²⁸ idézi meg.

Ezek mögül, két levél között, lándzsás, középen bordázott, nyelvszerű levelek nyúlnak előre. Ezeknek is lehet „áthallásos” magyarázata. Az építészetben leginkább vízínövényként („nádlevél”) azonosítják azonban a lótuuszok csészeleveleire is hasonlítanak. Botanikailag, ha vízínövény, akkor formája inkább a hídörfélék³²⁹ leveleinek hegyére hasonlít. Elvonatkoztatva a víztől, nem zárhatjuk ki az örökzöld puszpángot³³⁰ sem, amely éppen Augustus alatt lett népszerű Rómában. Mindegyik növény a termékenység és halhatatlanság szimbóluma volt, a növényi ornamentika eredete pedig a Mediterraneum keleti térségére utal. A mák maga a termékenység, a bőség, megszámlálhatatlan szemei pedig a végtelenség szimbólumai. A lótuusz az élet, a teremtés és az újjászületés jelképe. Az örökzöld bukszus³³¹ pedig az örökkévalóságot jelenti. Ikonográfiailag valamennyi növény jól illeszkedik a bőség és az állam újjáalapításának ideológiájához.

³²³ *Anthemis*.

³²⁴ *Acanthus spinosus*.

³²⁵ *Apium graveolens*, vadzeller.

³²⁶ *Anemone*. Az Adónisz-mítosz virága.

³²⁷ *Papaver*.

³²⁸ *Apium graveolens*. A thébai monda kör Opheltész haláláról szóló története, a nemeai játékok szent koszorúja.

³²⁹ *Alismataceae*.

³³⁰ *Buxus sempervirens*.

³³¹ *Buxus sempervirens*.

4. 10. 1. 1. 2. Az „ötszirmú változat”

Az ötszirmú virágokat tartalmazó kazetták rozettái ugyanúgy három növényi építőelemből állnak, mint a nyolcszirmúak. A két rozetta azonos alkotóeleme a külső levélcsozor („csészelevelek”), eltérés csak a szírompártában és a termőrészben van. Ennél a változatnál a termő talán a fehér aszfodélosz³³² gyümölcserre hasonlít. Maga a növény lélekszimbólum, a görög mitológia szerint benne laknak a lelkek, amelyek a megtisztulásra és újjászületésre várnak. Mint ilyen, Hádész és Perszeophoné (Proserpina) virága, de ugyanakkor, az újjászületés általános szimbólumkörén túl, a királyi hatalom kifejezője is. Az ötszirmú virág botanikai azonosításakor a napvirág,³³³ a mák,³³⁴ a vadrózsa³³⁵ és a birs³³⁶ virága is szóba kerülhet. Ezek valamennyien hasonló felépítésűek, ikonográfiai jelentéstartalmukban is közel állnak egymáshoz. A napvirág Hélios és Apollón virága, s a fentebb már ismertetett többi virággal mind a termékenység, a feltámadás növénye.

A művészi kivitelezés mindkét esetben klasszikus mestermunka, a forma a Kr. e. V–IV. századi görög mintákat követi. Az Erechteion kazettáival való hasonlóság kézenfekvő. Az Augustus-forum kazettái azonban díszítésükben gazdagabbak, a kúma formája sem azonos, csak messziről emlékeztet az Erechteion formájára. Ez a különbség természetszerűleg adódhat a görög és római esztétikai igény különbözőségéből, hogy míg a görögök a „tisza forma” felé törekedtek, és általában nem keverték a különböző oszloprendekhez köthető motívumokat, addig a rómaiaknál nem ez a fajta harmónia, hanem a dekorativitás az elsődleges, és bátran keverik a különböző díszítőelemeket. Zanker³³⁷ felveti még az epidauroszi *Tholos*szal való hasonlóságot is (30. ábra). Az ottani motívumok valóban visszaköszönnek az augustusi mennyezetdíszeken. A kettős koronggal díszített asztragalosz, a dór lándzsás tojásléc, de még a lesboszi kúma szívléce is megtalálható rajta. Ugyancsak jó párhuzam a kazetta közepének rozettája is, amelynek stilizált mákvirágformája³³⁸ ihletadója, előképe

³³² *Asphodelus albus*.

³³³ *Helianthemum*.

³³⁴ *Papaver*.

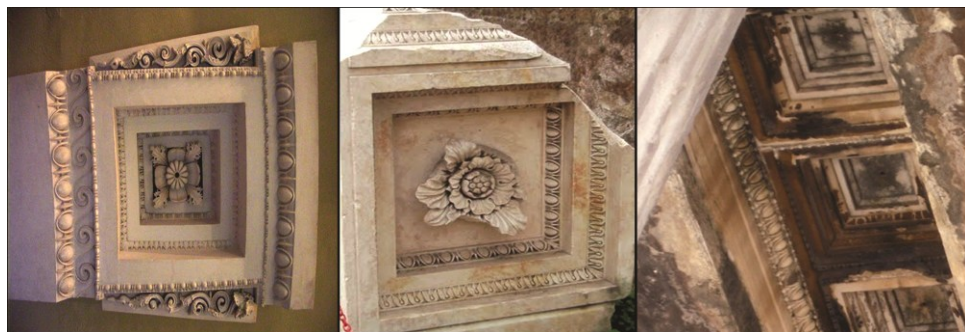
³³⁵ *Rosa canina*.

³³⁶ *Cydonia oblonga*.

³³⁷ Zanker 1968. 11.

³³⁸ Az epidauroszi rozetta egyértelműbben mutatja, különösen leveleivel ezt a növényi formát.

lehetett az augustusi templom fentebb leírt, sokkal kifinomultabb növényi motívumának. Az epidauroszi díszítőmotívumok között a lándzsás tojásléc fölött ott van a hullám-meander is, amely szintén megjelenik a templom cellafalának külső felületén. Azonban ezek a motívumok nem egyedülállóak a görög művészetben, és egyik esetben sem pontos másolatokról van szó, Zankert követve tekinthetjük előképnek is, de úgy is, mint a *forumot* erősen megihlető összgörög művészet egyik, általunk is észrevett példáját.



30. ábra: Mennyezeti kazetták. (Epidauroszi Tholos, Forum Augusti, athéni Parthenón. Fotók: T. Horváth Ágnes)

A templom kazettái különlegesen megformált példái ennek a mennyezet-típusnak. Már nem a visszafogottan harmonikus hellén, de még nem is a minden négyzetcentimétert díszel kitöltő, flaviusi túldíszítettség jellemzi, hanem egyfajta okos egyensúly a kettő között. A rozetták szépen ívelő leveleinek hegye épp csak érinti a kazettákat. Mesteri kivitelezésük valós mélységet és nagyfokú természetehűséget adott a virágoknak. A kazettahálós mennyezet erősen mélyített kialakítása jelentős mértékben csökkentette a párkányszat súlyát. A kazetták belsejében is, mint a cellában, festés nyomára bukkantak. A templomcellában is használt, egyiptomi kék festék (*caerolum*) maradványait mutatták ki a rozetták furataiban is. Ez arra a hellenisztikus szokásra utalt, hogy a fehér márványt színes festéssel tették még mutatósabbá. A kék háttér előtt kontrasztosan megjelenő növényi díszítőmotívumok (rozetták) vagy fehér márványból készültek, polikróm festéssel, vagy ami még valószínűbb: aranyozással díszítették őket. A hófehéren csillogó templom, amelynek mind a fala, mind az oszlopai egyformák és monokrómok voltak, ezzel a kiemelt tetőrészsel teremtette meg a színek kontrasztját.

4. 10. 2. A meanderes lacuna

A *pteron* mennyezetén a kazetták közötti keskeny, téglalap alakú *lacunák* középponti, szívléccel keretezett pálcáját³³⁹ szvasztika-meander veszi körül (31. ábra).



31. ábra: Az architráv, az oszlopfő és a *pteron* mennyezete in situ a forumon.
(Fotó: T. Horváth Ágnes)

Ez a motívum az augustusi díszítőművészetben számtalanszor visszaköszön, többször igen fontos üzeneteket hordozó műemlékeken, így az Ara Pacis Augustae külső oldalának dekoratív osztó motívumaként, vagy a Monumenta Ancyranumon. Ez az ornamentum a görög szárazföld korai bronzkorában jelent meg,³⁴⁰ majd a geometrikus korszak vázáinak elterjedten alkalmazott motívuma volt. A keleti kultúrákban az eredendően talán Nap-szimbólumként használt, egyenlő szárú kereszt az élet, az öröm, a jólét, a szerencse jelképe volt. A görög területeken inkább termékenység szimbólum, a természet újrateremtődésének a jelképe. Rómába minden bizonnyal görög hatásra került be,³⁴¹ a Zanker által felvetett lehetséges görög előképek közül az epidauroszi *tholoszon* mint festett motívum, az ugyancsak epidauroszi Aszklépiosz-szentély párkányzatán pedig közvetlenül az oroszlánfejes szima alatt látható. Az epidauroszi motívum valóban megjelenik a *forum* épületein, de a Zanker által idézett példa azt a változatot idézi, ami a *porticusok* és *exedrák* falfülkéinek keretén jelenik meg. A *lacunák* meanderei ettől eltérően egy másik változatot képviselnek.

³³⁹ Jelen esetben negyed kör keresztmetszetű, konvex építészeti díszítő tagozat.

³⁴⁰ Rehak 2006. 108.

³⁴¹ Kedvelt motívuma volt főként a kisázsiai területeknek, pl. Epheszosz, Aphrodisziász, Ciprus régészeti emlékein gyakran találkozhatunk vele.

Augustus építkezésein nem csupán egy dekoratív elem átvételéről lehet szó, hanem ennél még célzatosabb a használata. Nemcsak görög, de etruszk előképei is lehetnek,³⁴² a trójai városalapításhoz kapcsolhatóan több trójai leleten,³⁴³ de az *imitatio Alexandri* jegyében másolt díszítőelemként makedón emlékeken³⁴⁴ is szerepelt, így ennek a *forumon* való alkalmazása összecseng a trójai eredet és a hellenisztikus ideológia egyéb megnyilvánulásaival is.

4. 11. A templomcella belseje

A cella pontos építészeti megoldásait illetően a legutóbbi ásatások sem hoztak minden részletre kiterjedő, megnyugtató eredményt. Feltételezik,³⁴⁵ hogy a cella fala görög márvánnyal keretezett peperinóból készült.³⁴⁶ Formája a bejáráttal szemközti, rövid oldalán apszissal záródó téglalap volt. A korai, középkori szemléleten alapuló reneszánsz restaurációk *tholosz* alakú körtemplomát, amelynek tetején kupola volt, nagyon korán elvetették.³⁴⁷ A XVI. században már megkezdték ezeknek a szerkezeteknek a kutatását, s bár a ráépült rétegek némiképp zavarólag hatottak, de a mára már eltűnt szerkezeti részek jó része még látható volt.³⁴⁸ Így a reneszánsz rajzokon már a négyzetes alaprajz tűnik fel. Az erősen romlott állapot alapján nehezen rekonstruálható belső elrendezéshez egyedüli támpontot ezek a rajzok szolgáltatják. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a hosszanti falak mentén egy magas *podiumon* pillérek és előttük szabadon álló oszlopok voltak. Ezt az elrendezést mutatják egybehangzóan Baldassare Peruzzi,³⁴⁹ ifj. Antonio da Sangallo³⁵⁰ (32. ábra), valamint Sallustio Peruzzi³⁵¹ rajzai (33. ábra), akik-

³⁴² Ld. bolsenai arany függő.

³⁴³ Pl. az Athena-szentély súlyain.

³⁴⁴ Egyik legszebb példája a verginai II. sír ún. Philipposz elefántcsont pajzsa. Ezen együtt van, akárcsak a Mars Ultor-templomon a szvasztika-meander és hullám-meander.

³⁴⁵ Viscogliosi 2000. 177.

³⁴⁶ Borsari 1884. 12.

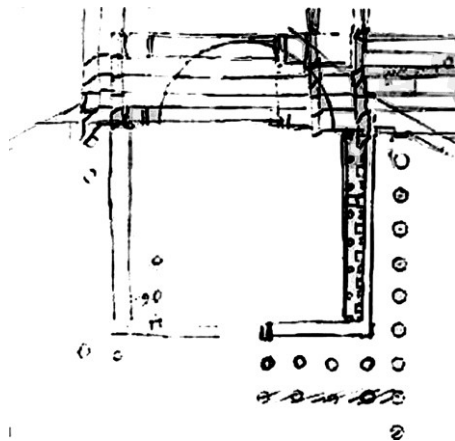
³⁴⁷ Borsari 1884. 12. A rekonstrukció az apszis körívén alapult, de a későbbiekben tisztázódott, hogy nem önálló szerkezet, hanem a cella íves záródású vége volt.

³⁴⁸ Nem tudhatjuk pontosan, hogy mennyi semmisült meg a XVI. században még meglévő épületelemekből, de feltételezhető, hogy a rajzok jórészt valós tapasztalatok alapján készültek.

³⁴⁹ Peruzzi, Baldassarre, [1519 körül] jelzetű kép. Pontos elérhetőségét ld. Bibliográfia. Képi források: mikrofilm, képarchívum.

³⁵⁰ Da Sangallo, Antonio il Giovane [1518–1520] jelzetű kép. Pontos elérhetőségét ld. Bibliográfia. Képi források: mikrofilm, képarchívum.

nek vázlatai alapján úgy tűnik, a keleti cellafal előtt az oszlopok és a pilaszterek egy keskeny *podiumon* álltak.



32. ábra: Antonio da Sangallo vázlatrészlete a templomcella keleti podiumáról

A *podium* szélessége egy oszlopköznyi lehetett, és ez az elrendezés megegyezett a külső cellafal és a *pteron* méreteinek arányával. Itt is nyolc pilér–oszlop párt helyeztek el, de ezek méretei természetesen kisebbek voltak a külső oldal oszlopainál. Miután a templom elrendezése a szigorú axialitás szabályai szerint szimmetrikus volt, így mindkét hosszanti oldalon ezt az elrendezést kell feltételeznünk. A *podium* magassága, Baldassare Peruzzi alapján,³⁵² megegyezett a külső cellafalat borító orthosztat magasságával.³⁵³ A kettő közötti összefüggés nem látványbeli, hanem minden bizonnyal a templom építészeti arányaiból ered.

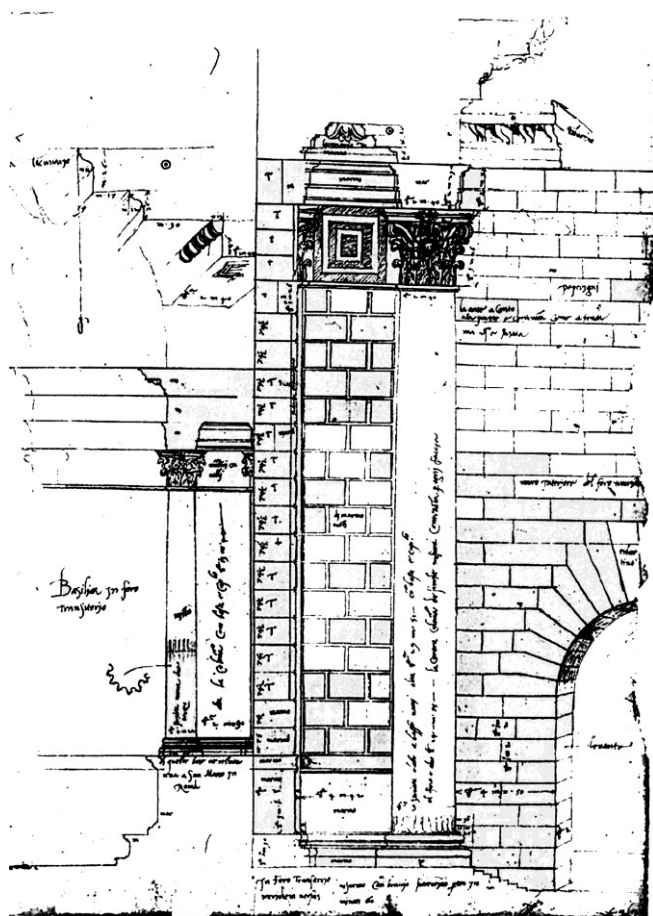
³⁵¹ Peruzzi, Sallustio [1536–1552] jelzetű kép. Pontos elérhetőségét ld. Bibliográfia. Képi források: mikrofilm, képtár.

³⁵² Peruzzi, Baldassarre, [1519 körül] jelzetű kép. Pontos elérhetőségét ld. Bibliográfia. Képi források: mikrofilm, képtár.

³⁵³ Vö. Kockel 1983. 434.

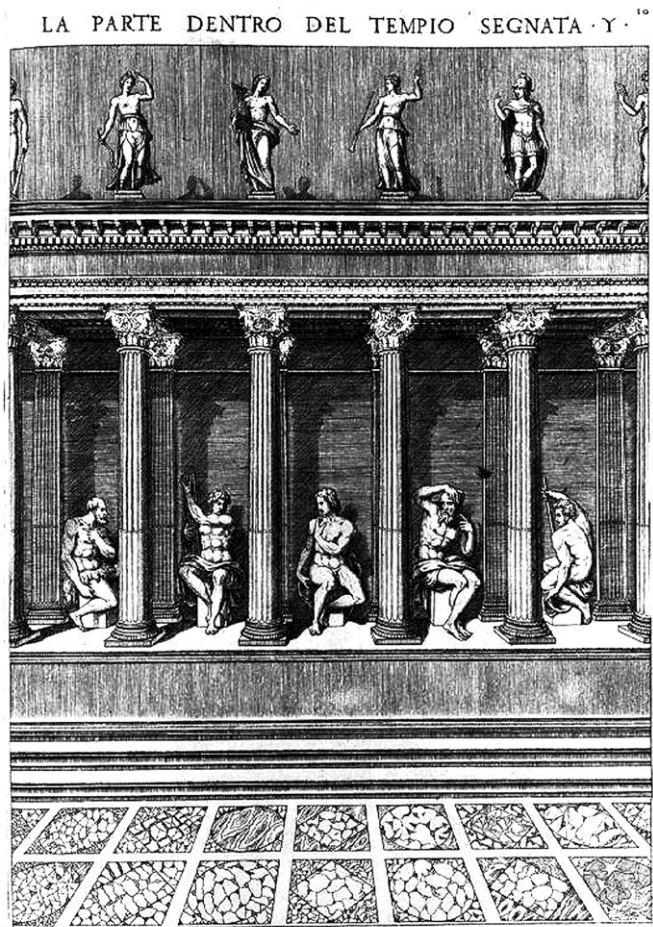
Ugyancsak a Peruzzi-vázlat alapján feltételezhetjük, hogy a *podium* alsó szélét a padlózattól ugyanolyan magas lábazat választotta el, mint a külső *pteront*, bár a lábazat profilja némiképp eltérőnek tűnik. A *podium* felső szélét lezáró *corona* is egybeesik az orthosztatot lezáró hullám-meanderes panellel, de itt minden valószínűség szerint mintázat nélküli párkánnyal záródhatott.

A keskeny oldalak felépítése valamelyest eltérhetett a hosszanti oldaltól. Itt nem folytatódott a keskeny *podium*, a bejárati oldalon széles keretben két-szárnyú bronz ajtó zárta a cellát. Az ajtókeret és a cellafal közötti részen nem valószínű, hogy elfért volna egy oszlop, vagy egy fêloszlop. Annyit valószínűsíthetünk a díszítésből, hogy a *podium* burkolatának mintázatát itt is folytatták, és fölötte a falat is színes márvány boríthatta.



33. ábra: Baldassare Peruzzi vázlata (Firenze, Uffizi, inv. 632A.)

A reneszánsz vázlatok alapján a templomcella belsejének két rekonstrukciója lehetséges. Az egyik, a korábbi elképzelések összefoglalójaként fel-fogható szerint a két hosszanti falon még csak hét-hét pillért (*lizénát*) rekonstruáltak, és velük párhuzamosan – előttük– ugyanennyi szabadon álló oszlopot állítottak fel. Az oszlopok és lizénák között, az általuk kialakított, fülkeszerű résekben, szobrokat helyeztek el. Ezt a rekonstrukciót láthatjuk Labacco 1552-es könyvének képein.³⁵⁴



**34. ábra: Antonio Labacco rekonstrukciója Peruzzi vázlata alapján.
(Labacco 1552. 10.)**

³⁵⁴ Labacco 1552. 7. és Labacco 1552. 10.

Kockel modern rekonstrukciója ellentmond ennek. Az ő elképzelése szerint a *podiumon* az oszlopok nem a pilaszterekkel álltak párhuzamosan, hanem két pilaszter között. Így egy 2,94 méteres tengelytávolságú, hatoszlopos elrendezést képzel el, amelynek oszlopai így pontosan igazodtak a padlózat mintázatához és a *forum* többi épületének oszlopkiosztásához.³⁵⁵ Ez az elrendezés azonban ellentmond a cella funkciójának, a szabadon álló oszlopok takarta pillérközökben esztétikusan nem lehetett volna semmit elhelyezni. Ez az esztétikai igény persze nem zárja ki ezt az elrendezést, amennyiben régészetiileg igazolható. Azonban a *podium* megléte sem igazolható tökéletesen régészetiileg,³⁵⁶ sajnálatosan nem tudhatjuk, hogy a reneszánsz építészek mire alapozták feltevésüket, amikor a *podiumot*, illetve a pilaszterek és az oszlopok kiosztását megrajzolták. Én, a magam részéről – pusztán az igencsak vázlatos reneszánsz rajzok alapján – hajlankék arra, hogy a *podiumon* álló oszlopok elhelyezése a korabeli mesterek részéről nem volt véletlen. Da Sangallo rajzai pontosnak tűnnek és a keleti falról készült vázlat,³⁵⁷ tekintve annak a szemközti oldalnál részletesebb megrajzolását, építészeti tapasztalaton történt megalapozásának tűnik. A rajzon szereplő szoboralapzatok valódi ottlétére azonban nem találunk adatokat.

Az oszlopok kiosztása a Labacco-rajzon³⁵⁸ (34. ábra) igazodott a padlóburkolat mintájának ritmusához,³⁵⁹ valamint feltételezhetően, bizonyos szempontok szerint, a *porticusok* oszlopaihoz is. A templomtér oszlopainak és a padlózat mintázatának összehangolása, mint a *porticusok* esetében, itt is valószínűsíthető. Az a tézis azonban nem áll meg, hogy a templomcella belsejének oszlopkiosztása a *porticusok* oszlopainak tényleges építészeti párhuzamaként történt volna meg.

³⁵⁵ Kockel 1983. 434.

³⁵⁶ A ma is látható római beton maradványok olyan ritmikus szabályszerűséget mutatnak a fal mentén, ami arra enged következtetni, hogy az oszlopok alatt erősebb alapozást alkalmaztak. Így feltehető, hogy a podium kialakításakor az oszlopközök esetében gyengébb, talán földdel való feltöltést alkalmaztak, amely a későbbi építkezések során eltűnt.

³⁵⁷ Da Sangallo Antonio il Giovane [1518–1520] jelzetű kép. Pontos elérhetőségét ld. Bibliográfia. Képi források: mikrofilm, képarchívum.

³⁵⁸ Labacco 1552. 10.

³⁵⁹ A Labacco rekonstrukción látható padlóburkolat nem felel meg a valóságnak. A körből és négyszögletes mintákból alkotott padlóburkolat Augustus korára nem volt jellemző, ennek a rekonstrukciónak az ihletője, minden bizonnyal a Pantheon Hadrianus-kori padlóburkolata volt.

Ami az oszlopok dobogón történő elhelyezkedését, a *podium* meglétét illeti, a régészeti bizonyítékok némi támpontot nyújthatnak. A pilaszterek *opus caementicum* alapozása a keleti falmaradványon még kimutatható.³⁶⁰ Tekintve a későbbi átépítéseket, a hosszanti fali *podium* jórészt megsemmisült, de még a megmaradt részek alapján is feltehető, hogy elég széles volt ahhoz, hogy a pilaszterek előtt megtartsion egy szabadon álló oszlopsort. Ezzel ugyanazt az építészeti szerkezetet hozták létre, mint ami az exedrákban is kimutatható. Így feltételezhető, hogy ez az építészeti elv érvényesült ebben az esetben is. Az *ál-porticusos* építészeti megoldás hasonlít a későbbiekben megépített *Forum Transitorium* oldalán futó oszlopos megoldáshoz is, és ha elfogadjuk, hogy valóban így nézett ki, akkor annak előképe volt. Hasonló építészeti megvalósítása volt a *forumot* lezáró déli falnak is, és ugyanez tűnt fel az attika kariatidáinak esetében is.

A reneszánsz rajzok alaprajzi elrendezése nem oldotta meg az oldalfalak tényleges elrendezésének képét. A rajzok jobbra egyszintes oldalfalat feltételeznek, amely fölött koronapárkányzat húzódik, és némely elképzelések szerint erre felállított szobrok töltötték ki a cella magasságának második szintjét.

A legújabb rekonstrukciók³⁶¹ azonban az exedrák falához hasonló megoldást feltételeznek. Eszerint a *podiumon* álló első szint lizénái és oszlopai által szabályos közökre osztott falsávon két oszlop között fülkék helyezkednek el. Az oszlopok fölött egy bonyolult, hármas párkányzaton újabb emelet állt. Ennek építészeti megoldása egybeesett az első szint építészeti struktúrájával, ugyanúgy pilaszterek és előttük álló oszlopok adtak keretet a köztük elhelyezett fülkéknek. Ezt a szintet egy klasszikus, háromosztású párkányzat zárta le.

Az oszlopok mögötti falpillérek (pilaszterek) között a cella falába bíborszínű márvánnyal keretezett szoborfülkéket építettek. Az első szint keretezése keskenyebb, a felsőé szélesebbnek tűnik. Méretbeli különbségek is lehettek, a felső szint fülkéinek szélessége talán ugyanakkora volt,³⁶² de magassága kisebb. Minden fülkét egyenes párkánygerenda zárt le. Csak feltételezzük, hogy ezek kialakításakor is követték a *porticusok* és exedrák

³⁶⁰ A cella maradványai között szabályos közönként álló nyúlványok azonosítása szintén vitára adott okot, jelenleg a legmegnyugtatóbb eredmény a pillér, és az előtte elhelyezett, szabadon álló oszlop kapcsolata. Ennek megfelelően a nyúlványok a pilaszterekhez tartoztak, illetve a podium üreges kialakításának stabilitását szolgálták.

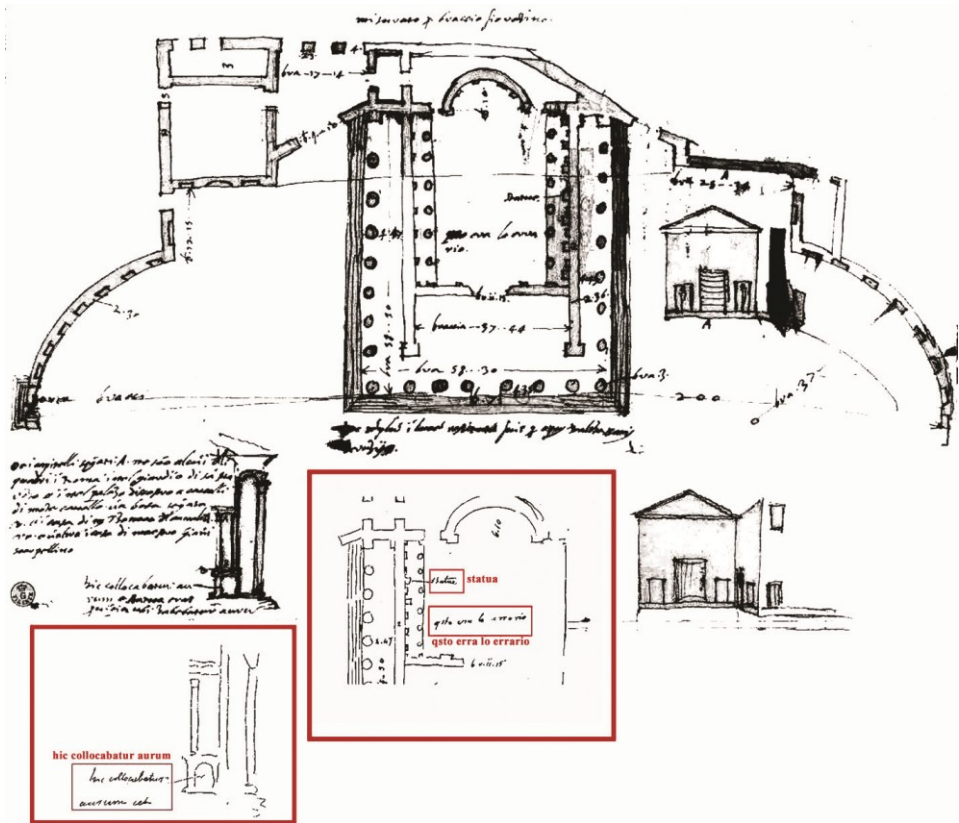
³⁶¹ Ungaro 2007. 138–139.

³⁶² Ezt kívánta az építészeti kánon.

dekorációjának alapját. Ott három oldalról egy szvasztika meanderes keret fogta közre a fülkéket, alulról pedig egy folyamatos dekorációs sávval kötötték össze őket. Ennek mintázata eltért a másik három oldalt keretező faragványtól. A cellafülkék kereteiről nincs elképzelésünk. Lehetett egyszerű, minta nélküli fehér, vagy színes márvány, de díszíthették faragványok is. A keret követhette a *porticusok* és *exedrák* kereteit, de el is térhetett attól. A fülkék funkcióját tekintve szintén több hipotézist állíthatunk fel. Ezek közül az első, ahogy a reneszánsz rekonstrukciók is mutatják, hogy szoborfülkék voltak. Az itt elhelyezett szobrokról azonban semmiféle ismeretünk nincs, miként a Labacco-rekonstrukció felső párkányzatán álló szobrokról sem. Ezért valószínűbb, hogy a reneszánsz elképzelésekkel ellentétben, nem szobrok álltak bennük, hanem itt helyezhették el azokat a katonai ereklyéket, amelyeket a templomban őriztek. Az oldalfalak építészeti elemeinek elrendezése erősen igazodott a szemközti, apszisos oldal látványához. Az oszlopok mögé elhelyezett szobrok, illetve még inkább a hadizsákmány, feltehetően rejtve maradt az ajtón belépő előtt, így figyelme a cella kultuszszobraira összpontosulhatott. Ez a rejtett megjelenés indikálja a fülkék funkciójának harmadik lehetséges rekonstrukcióját. Egy Sallustio Peruzzi vázlat³⁶³ alapján, amelyen a templomcella belsejébe írt magyarázatok megadták a szobortalapzatokként azonosított építészeti maradványok funkcióját, ott szerepel a „*qsto erra lo errario*” (sic!), azaz ez volt az *aerarium* (35. ábra). Ehhez kapcsolódóan, a lap szélén egy odavetett skicc volt a templombelső *podium*áról, melynek üreges belseje mellé írva áll: „*Hic collocabatur Aurum*”, azaz itt gyűjtötték az aranyat. Ez a megoldás, a *podiumban* kialakított üreg, nem volt szokatlan a római építészetben, hiszen az *aerarium Saturni*, illetve a Castor– és Pollux-templom *podiuma* is kincstárul szolgált. Az azonban teljesen szokatlan, hogy nem magának a templomnak, hanem a templomcellának oldalfali *podiumában* alakítottak ki kincstárat. Azt azonban sajnálatos módon nem tudjuk, hogy a vázlatok milyen konkrét építészeti tapasztalat alapján készültek. Amennyiben elfogadjuk az üreges kialakítást, akkor új megvilágításba kerülhet a cellafalon megtalált beton nyúlványok szerepe is. Ezek azt a célt szolgálták, hogy biztosítsák a belül fülkékre osztott, üreges *podium* megfelelő statikai szilárdságát, hogy a szerkezet képes legyen megtartani a rajta elhelyezett oszlopok súlyát. A *podium* alatti fülkékben valóban elhelyezhették a pénzletéteket, és esetlegesen itt lehetett az Augustus alapította *aerarium*

³⁶³ Közli Borsari 1884. tav. II.

militare.³⁶⁴ Azonban sem a vázlatok, sem a maradványok nem adnak választ a megjelenés pontos mibenlétére, mint ahogy arra sem, hogy ha valóban voltak itt a *podiumban* fülkék, hogyan lehetett azokat megközelíteni.



35. ábra: Sallustio Peruzzi vázlatja az aerarium jelölésével (Uffizi, Firenze, inv. 676 Ar. Kiemelések: T. Horváth Ágnes)

³⁶⁴ Ld. A templom kincsei c. fejezetet.



36. ábra: A cella lizéna-fejezete (Museo dei Fori Imperiali, FA 2514.
Fotó: T. Horváth Ágnes)



hasta - sceptrum



aquila



**37. ábra: Az ún. „leveles küma” és „nézőpontjai” egy abacus töredéken
(Fotók és montázs: T. Horváth Ágnes)**

4. 11. 1. A templomcella oszlopfői

A megtalált töredékek alapján az oszlopokat díszítő fejezetek a *forum* egyéb fejezeteitől jelentős eltérést, vagy tudatos változatosságot mutathattak mind az oszlopok, mind a pilaszterek esetében. Valamennyi fejezet fehér Luna márványból készült. Az *abacus*okon szima, vagy leszboszi kűma, annak stilizált növényi ornamentikával díszített „leveles” változata (recézett levelek között függő lótuuszvirágok) állt, illetve bordázott minta³⁶⁵ is megjelent. Ez az utóbbi a „leveles” leszboszi kűma³⁶⁶ egyik változata, a legkidolgozottabb, legdíszesebb. Jelenleg kevés adat áll rendelkezésünkre, hogy minden darabot megnyugtató módon rekonstruáljunk. De nemcsak egymás között tértek el a cellabelő dekorációs elemei, hanem a külső oldallal összehasonlítva is jelentős eltérést mutattak. A belső dekoráció még az egyes elemeiben kivételes szépségű külső díszítésnél is sokkal kifinomultabbnak, elegánsabbnak és változatosabbnak tetszik. A mintában bővelkedő részletek és azok változatossága a hatalom és vagyon pazarló bőkezűségű kifejezői.

Az oszlopok és pilaszterek rendhagyó kompozit oszlopfőket kaptak (36. ábra). Az oszlopok *abacus*ának oldalsó részén, a kűmán, egyedülálló növényi díszítés található. Már az is különleges, hogy a rendszerint mintázat nélküli *abacus*t díszítéssel látták el. Csipkézett szélű, középen plasztikus erezettel osztott levélminta („leveles kűma”) helyettesíti a leszboszi kűmán szokásos stilizált akantusz levelet. A levelek ívei között háromszirmú, tulipánszerű virágok (háromélű hagyma,³⁶⁷ Romulus virág,³⁶⁸ kikerics³⁶⁹ vagy fehér liliom³⁷⁰) csüngnek le. Ezek a *porticus*ok és exedrák szalagos frízének és a *clipeus*oknak a háromszirmú virágocskáira emlékeztetnek. A motívum ebben a formában ikonográfiailag a győzelmet és újjászületést jelentő növényi jelképekből áll, továbbá figurálisan a legfőbb istenségeket idézik: a lándzsa, ami Mars szimbóluma, és a közöttük lévő nyeles virág mint a *sceptrum*, a hatalmi szimbólum, ami Marshoz és Iuppi-

³⁶⁵ A mintázat olasz megnevezése: *baccalature*, vagy *bacellato*. Hornyolt, bordázott minta. Konvex vagy konkáv elemekből álló dekoratív díszítőelem. A nemzetközi szakirodalom elnevezésében ’babhüvely’ vagy ’borda’.

³⁶⁶ Ld. a Leszboszi kűma szívléceinek *forum*on használt változatai c. fejezetet.

³⁶⁷ *Allium triquetrum*.

³⁶⁸ *Romulea*.

³⁶⁹ *Colchicum*.

³⁷⁰ *Lilium candidum*.

terhez is köthető. Mint a *forum* egyéb plasztikus díszsein, itt is találkozhatunk egy más nézőpontú elemzési lehetőséggel. Ha megfordítjuk a mintát (37. ábra), egy másik kép tűnik elő. A szárnyszerűen felhajló, csipkézett szélű levélpár a *forum* legösszetettebb botanikai elemére, a „kandelábermotívumra” emlékeztet.³⁷¹ Ez a motívum teljes szépségében a *porticusok* és *exedrák* hátsó falán lévő „szalagos frízben” bontakozik ki, de az *abacuson* lévő, egyszerűbb ikonográfiával feltűnik a fülkék alatti folyamatos anthemion domborművének motívumában is. Figurálisan ez az elem a szétterjesztett szárnyú sast, Iuppiter madarát idézi. A levelek között sárga festéknyomok fedezhetők fel, ami tovább erősíti a főistenre történő utalást. Ennek a leveles kűmának egy egyszerűbb változata található meg a *porticusok* és *exedrák* fülkéinek meanderes szalagfrízét keretező motívumán, valamint a „kolosszus-aula” különleges lótoszos–palmettás anthemion-frízének keretén.

A mind kompozíciójában, mind kivitelezésében érdekes, figuratív, zoomorf oszlopfőnek az alján, zártan, késő klasszikus stílusban megfárgott akantusz levelek hajolnak ki. Fölöttük, a kompozit oszlopok ión volutáinak helyén, az oszlopfő középvonalára szimmetrikusan tükrözve, egy-egy rozettára hajló akantusz inda folytatásaként, szárnyas lovak (Pegasus) vágtatnak előre (36. és 38. ábra). Az erő és a hatalom mozgalmas szimbóluma ez. Pegasus nem pusztán a Föld és az Ég gyermeke (ló és madár), az átváltozást (növény–állat) is megjeleníti. Az aprólékosan kidolgozott, finom részleteiben is klasszicizáló ló alakjának sörénye stílusában elüt az oszlopfő egyéb részleteitől, késő archaikus stílusú,³⁷² de egyszerűen harmonizál a kompozícióval, miközben tömör egyszerűséggel nyújt támaszt az oszlop ívnégyszöges *abacus*ának. Sörénye az Akropolisz archaikus áldozati szobrainak³⁷³ tömött és sűrű hullámain imitálja. Madár-szárnyaik vége növényyszerűen stilizálja, és egyszersmind összeolvasztja a spirálisan tekeredő akantusz indát. A lovak szárnyának növényi vége és a rozetták spirálja azonos irányú, és az oszlopfő közepénél tükörszerűen ismétlődik a másik oldalon.

³⁷¹ A motívum részletes leírását ld. a *porticusok* és *exedrák* hátsó falán végigfutó „szalagos fríz” elemzésénél.

³⁷² Zanker 1968. 11.

³⁷³ Inv. Acr. 590; Acr. 606; Acr. 623; Acr. 697; Acr. 700.



38. ábra: A Pegasus-oszlopfő (Museo dei Fori Imperiali, FA 2514.
Fotó: T. Horváth Ágnes)

Az oszlopfő alsó része látszólag egy klasszikus oszlopfő leveleinek alsó sorát tartalmazza (*folia ima*), de valójában mindkét sor (*folia ima* és *folia secunda*) megtalálható. A második sor (*folia secunda*) levelei itt eltérnek a megszokottól, hiszen ugyanakkorák, mint a *folia ima* levelei, szinte ugyanabban a síkban helyezkednek el, térben csak alig észrevehetően kerültek hátrébb. Az oszlopfő felső részének meghatározása a voluta és a helix alapján a korinthizáló oszlopfők azon csoportjába tartozik, amelyek a „lantmotívumot” mutatják.³⁷⁴ Az akantusz levelek fölötti rozettás spirál nyelének alsó része összetekeredett akantusz levélből áll. A feltekeredő rész viszont mezei csorbóka,³⁷⁵ a gyógynövény, amely ikonográfiailag az

³⁷⁴ Capitello corinzieggiante con motivo a lira. Maria Milella: http://www.decarch.it/wiki/index.php?title=Guida_-_Voce_%22Oggetto%22_-_Vocabolario_-_Ordini_architettonici_-_Capitelli_-_corinzieggianti (Letöltve: 2014. 06. 21. 21:49)

³⁷⁵ Sonchus.

átváltozás elősegítője, a negatív erők lágyítója.³⁷⁶ Így vezet át a halotti szertartások akantuszából a spirál közepén nyíló virágba, azaz így alakul át a halál életté. A rozetták valóságként tetsző virágok, éles metszéssel kettéosztott szirmaik kiemelkednek az akantuszlevél síkjából. A virág maga is összetett. Három növényből épül fel. A termő rész egy öt részből álló növény, birs³⁷⁷ vagy gránátalma.³⁷⁸ Mindkettő az élet és a termékenység növénye. Megformálása a mennyezeti kazetták terméseire hasonlít. A belső rész fölötti középső nyolcszirmú kehely pipitér-³⁷⁹ vagy gránátalma virág. A pipitér a szárazságból feltámadó élet, a körforgás, az újjászületés növénye. A gránátalma ennél is több, a termékenység általános szimbóluma. A külső virágkehely szintén nyolcszirmú, legvalószínűbben szellőrózsa.³⁸⁰ Valamennyi elem a *metamorphosis*, a feltámadás virága. A közepen V alakban elágazó spirál gímpáfrány,³⁸¹ részint apotropaikus, részint a *lituus*ra emlékeztető, szent helyet kijelölő motívum. Közepén egy újabb „kandelábermotívumot” hordozó együttes, amelynek alsó eleme szintén erős bajelhárító jelkép, a tengeri hagyma.³⁸² Középe, a ciprus³⁸³ pedig még ennél is több, nemcsak elhárítja a bajt, de gyógyít is, az örök élet fája, amelyet több istennek is szenteltek, az Alvilág urának, Hádésznek, Aszklepiosznak, valamint Apollónnak és Artemisznek is. Az *abacus*-rozettának nincs értékelhető maradványa, feltehetően nem nagyon térhetett el a külső *abacus*-rozettától, amelyeknek virágpártája akantusz vagy szártalan bábakalács³⁸⁴ vagy ördög szem,³⁸⁵ a bibéje mályva,³⁸⁶ ennek a háromfelé hajló vége pedig nőszirom.³⁸⁷

A szárnyas ló a barátság, a győzelem, a béke és az *apotheosis* jelképe. Egymagában archaikus- és hellenisztikus kori hagyományt tükröző jelkép. Mindezen túlmenően utal Marsra, akinek a *forumon* felállított kultuszszobrát ugyan nem ismerjük pontosan, de a legvalószínűbb másolatnak

³⁷⁶ Caneva 2010. 57.

³⁷⁷ *Cydonia oblonga*.

³⁷⁸ *Punica granatum*.

³⁷⁹ *Anthemis*.

³⁸⁰ *Anemone*.

³⁸¹ *Phyllitis scolopendrium*.

³⁸² *Urginea Maritima*.

³⁸³ *Cupressus sempervirens*.

³⁸⁴ *Carlina acaulis*.

³⁸⁵ *Scabiosa*.

³⁸⁶ *Alcea*.

³⁸⁷ *Iris*.

tartott típus, a *Forum Transitorium*ról előkerült Capitoliumi Mars (Ultor), Pheidiász Athénéjéhez hasonlóan, a sisakján viselte a Pegasust,³⁸⁸ mint az erő és a harc jelképét, a rómaiaknál mindezt, mint a *virtus* megszemélyesítőjét. Ezzel a jelentéstartalommal a templom istenének, Mars Ultornak az egyértelmű szimbóluma. Azonban az oszlopfők „lantos korinthizáló” voltak tekintve felidézik a fegyverhez, íjhoz, és a lanthoz kötődő Apollót is.

A pilaszter-fejezetek csak a térbeliségükben, és az *abacus* díszítésében – jelen esetben díszítés nélküli voltakban – térnek el az oszlopfőktől.

³⁸⁸ A szobor sisakja későbbi kiegészítés, nem tudjuk pontosan, hogy szfinxek vagy Pegasusok álltak rajta. E sisak elemzését ld. a kultuszszobor elemzésénél.



39. ábra: Raffaello: Madonna della Quercia

4. 11. 2. Az oszlop- és pilaszter lábzatok, oszloptestek

A cella dekoratív megjelenését emelték a díszített kompozit oszloplábzatok is, amelyek az attikai ión lábazatból fejlődtek ki. Azonban a görög ión oszloplábazattal (számoszi lábazat) szemben, ez talplemezen (plinthosz) áll. Alsó, vastagabb torozát függőleges nyelvmintával (gyöngysorral), felső, kisebb torozát finom díszű, középen lótuuszvirággal³⁸⁹ gazdagított, gyöngyszemes kettős fonattal díszítették. A dekorációs elem szintén görög eredetű. A torozokat elválasztó scotia közepén kettős szalagpárkánnyal tagolt spira áll, amelynek közepén két, szimmetrikusan elhelyezett, fonást imitáló, kötélmintás asztragalosz alkot fonatos mintát (40. ábra). A lábazat előképe itt is az athéni Akropolisz volt. Harmincnál is több reneszánsz rajzon, valamint Raffaello Madonna della Querciáján (Tölgyfás Madonna)³⁹⁰ (39. ábra) is megjelenik ezeknek a lábazatoknak a képe. Minden kétségen felül áll tehát, hogy ezek ott voltak a templomcellában, feltehetően minden oszlop alapzatán ez a minta állt.



40. ábra: Hornyolt és lándzsás kannelurák egy oszloptest töredékén (Museo dei Fori Imperiali, FA 5460 és FA 5461. Fotó: T. Horváth Ágnes)

³⁸⁹ A szakirodalmi azonosítás megoszlik a kérdésben.

³⁹⁰ Raffaello: Sacra Famiglia sotto la quercia, Prado, Madrid. (On-line galéria: https://www.museodelprado.es/imagen/alta_resolucion/P00303.jpg)

Nem ilyen egységes azonban a pilaszter-lábazatok kérdése. Egyes töredékek az oszlopokkal megegyező felépítésüket mutatják. Ezek a kompozit lábazatok díszítésükben is megegyeztek az oszloplábazatokkal. A pilaszter-lábazatok más töredékei viszont eltértek ettől, ugyan felépítésük nagyjából megegyezett, de ezek az attikai mintát követték, nem díszítették őket, teljesen mintázat nélküliek voltak, és szinte belesimulhattak a cella alsó falának, felépítésükkel megegyező, lábazati díszítésébe.

Maguk az oszloptestek is eltértek a templom külső oldalának oszlopszáraitól, a profilozott kannelúrákat az oszlop felső (*sommoscapo*), és nagyon valószínű, hogy alsó (*immoscapo*) harmadában hornyolással díszítették, és az ívei közötti részt bordás, nyílhegyes ornamentikával látták el (41. ábra). Ez a nyílhegyes díszítés feltehetően minden oszlopon megjelent, az alsó és a felső szinten egyaránt. A hornyolt minta széles körben feltűnik a díszítőelemek között, a dárdahégyes ornamentika pedig a tojásléctől a kúma elemein át a domborműveken keresztül az oszlopokig teljesen átfogja a dekorációt. Ikonográfiailag minden kétséget kizáróan hatalmi szimbólum, és a háborús tematikával, Marsszal áll kapcsolatban. Az ismert oszloptöredékek biztossá teszik ennek a különlegesen díszített oszloptestnek a létét, kérdés azonban, hogy a pilasztereken is szerepelt-e ez a forma, az egységes megjelenés mindenesetre ezt valószínűsíti. A cella oszlopszárainak anyaga is eltért a külső oszlopokétól, ezek nem márványból, hanem pavonazzetóából készültek.



41. ábra: A cella dekoratív lábazata (Museo dei Fori Imperiali, FA 2516.
Fotó: T. Horváth Ágnes)

4. 11. 3. A belső párkányzat

Az oldalfalak oszlopsora felett minden bizonnyal övpárkány húzódott. Ennek darabjait nem sikerült azonosítani. Támpontjaink a rekonstrukcióhoz itt is a reneszánsz mesterek rajzai, itt nevezetesen Baldassare Peruzzié,³⁹¹ aki egyik rajzán egy klasszikus, konzolos koronázópárkányt vetett papírra. Ennek formája a külső koronázópárkányhoz hasonlít, feltehetően azzal azonos. Peruzzi egy másik rajzáról³⁹² hiányoznak a konzolok, egy szabályos, háromrészes római ión párkányzatot mutat, annyi különbséggel, hogy a *coronán* hiányzik a fogrovat.

A XVI. századi rekonstrukciókon a konzolos változat volt a népszerűbb, ez látható Labacco metszetein³⁹³ is. De sem ezt, sem a koronázópárkány tetején álló szobrok tényleges ottlétét sem igazolja semmi, így hajlanunk kell arra a véleményre, hogy a valóság inkább hasonlíthatott Palladio³⁹⁴ elgondolására (42. ábra), aki bár megtartotta a párkányzat fölött elhelyezett szobrokat, de a párkányzatot klasszikus görög formában ábrázolta.³⁹⁵ Tekintve a rajzon a templom külső párkányzatának a mai rekonstrukciótól való eltérését,³⁹⁶ lehetséges, hogy itt is hasonló azonosítási hibával kell számolnunk.

A rekonstrukció a mennyezeti főpárkány esetében is ugyanilyen problémás. Palladio egy rajzán a külső és a belső párkányzat megegyezik. Ez persze lehet már a reneszánsz harmóniára törekvése is, de nem zárhatjuk ki, mint lehetőséget. Egyéb támpontunk nincs, a körzetben fellelt töredékek pontos azonosítása nem lehetséges.

A párkányzat rekonstrukciójához kapcsolhatjuk azokat az azonosíthatatlan helyzetű töredékeket, amelyekre a templom külső frízekor már utaltam. Ezek a tölgylombos-makkos töredékek,³⁹⁷ kissé ívelt vonalukkal arra is utalhatnak, hogy az apszishoz tartoztak. A főistenhez köthető növényi

³⁹¹ Peruzzi, Baldassarre [1525–1532] jelzetű kép. Pontos elérhetőségét ld. Bibliográfia. Képi források: mikrofilm, képarchívum.

³⁹² Peruzzi, Baldassarre [1525–1532] jelzetű kép. Pontos elérhetőségét ld. Bibliográfia. Képi források: mikrofilm, képarchívum.

³⁹³ Labacco 1552. 7.; Labacco 1552. 10.

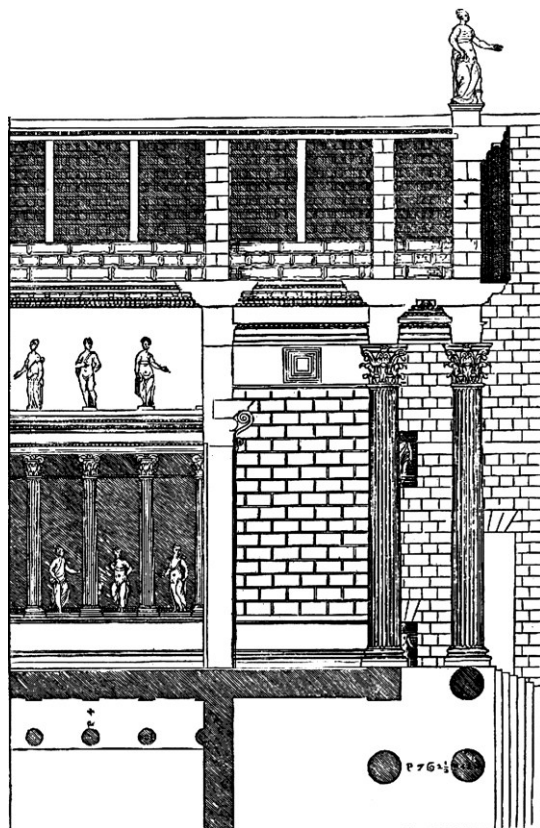
³⁹⁴ Palladio 1570. 4. 17.

³⁹⁵ Az ábrázolás ugyan nem egyértelmű. Az övpárkány külső oldalára ugyanis konzolt rajzolt. Ez ott nem valószínűsíthető, így, feltehetően a belső oldalra képzelhette, ahol viszont, a rajz természetéből fakadóan, nem ábrázolhatta.

³⁹⁶ Ld. 14. ábra

³⁹⁷ Arachne Serial number: 941055.

ornamentika a templom külső párkányzatának díszével, illetve az attika pajzsaival és a kariatidák pateráival köthetők össze. Az oszlopközök lacunáihoz tartozhatott az FA 1427. (?) gerendázatdarab,³⁹⁸ amelynek közepén egy stilizált lesboszi kümával keretezett párnán az oszloplábazatok gyöngyös, lótuszvirágos kettős fonatdísze ismétlődik. Egy másik lacunaváltozaton³⁹⁹ babérfonat jelenik meg. Mindhárom töredék tartozhatott a templomcellához, a kettős fonatdísz főként stilisztikai ismétlődése miatt, a tölgy, illetve a babér pedig Iuppiterhez, illetve Apollóhoz kapcsolódóan, mindkettő a hatalom és a győzelem szimbolikájának jegyében.



42. ábra: A párkányzat Palladio rekonstrukcióján (Palladio 1570. 17.)

³⁹⁸ FA 142 (?)² jelzetű kép. Pontos elérhetőségét ld. Bibliográfia. Képi források: mikrofilm, képarchívum.

³⁹⁹ Arachne Serial number: 941021.

4. 11. 4. Az oldalfalak és a padló

A padló és minden oldalfal gazdagon díszített, színes márvánnyal volt borítva. Ezek között pavonazetto⁴⁰⁰ és afrikai sárga márvány⁴⁰¹ található. A jelenlegi kutatások⁴⁰² arra az eredményre jutottak, hogy a falakon nem volt mindenütt márványpanel, hanem egyes részeken – a korábbi eljárást alkalmazva – ezeket stukkóra festett változatukkal helyettesítették.⁴⁰³ Akármelyik megoldást alkalmazták, a végeredmény egy sötét háttér, amelyből kiviláglottak az egyes díszítőelemek. A sötét háttér által kiemelt részletek több kulturális hagyományra is visszavezethetők, így például a Kr. e. IV. századi makedón sírok ábrázolásaira. Ha az *imitatio Alexandri* tudatos alkalmazását tételezzük fel, akkor ez a hatás innen is eredeztethető. Az antik művészetben leginkább a narratív szobrászat és az elbeszélő táj ábrázolásain alkalmazták, amely azonban tudomásunk szerint nem volt jelen a templomcella belső dekorációján.

A padló mintázata egyszerű, színes márványból kirakott, geometrikus minta. Ez eltér mind a *porticusok*, mind a „kolosszus-aula” padlózatának mintájától. A geometrikus szerkesztés nagyon hasonlít ugyan a *porticusok* gyékényfonatos mintájához, annyi apró különbséggel, hogy megfordították a színeket, itt a középső négyzetek készültek világos cipollinóból, ezt sötét márvány keretezi, és a külső, világos keretező téglalapok találkozásánál egy sárga márvány négyzetet is beiktattak. Ez a négyzet, mint színben kiemelt elem, hiányzik a *porticusok* padlójáról. A négyszögek nagysága 290×150 centiméter,⁴⁰⁴ ez mind méretében, mind arányaiban⁴⁰⁵ eltér az exedrák gyékényfonatos mintázatától. A korábbi elveknek megfelelően azonban ez is igazodott az oldalfalakat díszítő oszlopok tengelykiosztásához.

⁴⁰⁰ Sárgás, sötét és vörös ereztű, fehér márvány. A carrarai Luna mellett annak ereztű változatai.

⁴⁰¹ Giallo antico, numidiai márvány.

⁴⁰² Egy 2009-ben megtartott konferencia több előadója beszélt a színes márvány, a festett márványutánzatú fal és a kiszínezett márvány alkalmazásáról. In: http://www.imagoromae.com/n00609_IT.ashx; <https://www.google.hu/url?sa=t&rc=1&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CC4QFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.arapacis.it%2Fcontent%2Fdownload%2F32603%2F15426%2Ffile%2F07.%2BUngaro.pdf&ei=KT36ULfiEYjk4QSQ4GQBw&usq=AFQjCNFkl31Fm30xQpgK6HiTpvFzbo4Iyw&sig2=USTx1ZpCAM1EQVXd uGogXw>

⁴⁰³ Pompeii I. festészeti stílus.

⁴⁰⁴ Ungaro 2007. 133.

⁴⁰⁵ Ott 320 × 280 centiméteresek.



43. ábra: A cella apszisának látványterve (Montázs az Altair4 Archeo 3D multimedia rekonstrukciója és a feltételezett szoborcsoport alapján. Fotók és montázs: T. Horváth Ágnes)

4. 11. 5. Az apszis és a kultuszszobrok podiuma

A cella eredeti formája a későbbi korok átépítései alatt teljesen megsemmisült. Formája eredetileg négyszögletes, amelynek végében, feltehetően egy félköríves, boltozatos apszisban álltak a kultuszszobrok (43. ábra). Az apszis és az azt lezáró boltozat rekonstrukciója bizonytalan.⁴⁰⁶ Meglétét a mögöttes tűzfal egyenetlenségei valószínűsítik. A fal ugyanis nagyjából a cella középtengelyében, szögben megtörik. A *podium* helyzete szerint itt nem lehetett egyenes lezárás, mindenképp szükség volt valamilyen építészeti kiegyenlítésre, ugyanis a szögben záródó templomtér ismeretlen az építészetben. Az apszisos megoldás viszont harmonikus térlezárást biztosít, és ugyanakkor a leggazdaságosabban használja ki a rendelkezésre álló teret.

A cella végében álló apszisban a *podium* öt, hófehér egyiptomi alabástromból készült lépcsővel magaslott a cella padlózata fölé. *Podiuma*, méreteit tekintve kissé rendhagyó, 9 méter hosszú, de nem mély teret foglalt el. Némi vitára ad okot a hosszúsága, de általános vélekedés szerint nem egyetlen kultuszszobrot,⁴⁰⁷ hanem egy szoborcsoportot állítottak fel rajta. A színes márványborítás előtt álló szobrok, még ha festéssel is díszítették őket, éles kontúrral emelkedtek ki a környezetből, ugyanis a legelfogadottabb nézet szerint a legvakítóbb, szikrázóan fehér pároszi szobormárványból készültek. Ezt a kontrasztos megjelenést természetesen csak akkor fogadhatjuk el, ha feltesszük, hogy itt is, mint ahogy a császárszobrok esetében több helyen is kimutatták, nem polikróm festésű szobrok álltak. Azonban ha festették is őket, a kifestés mértékét nem tudjuk eldönteni, talán nem az egész felületet festették át,⁴⁰⁸ és az alapanyag szikrázó fehérsége még a színes festésen is átütő kontrasztot képezett a sötét háttér előtt.

Augustus tehát a templom megépítésekor olyan építészeti elveket alkalmazott, amelyet előtte még soha nem alkalmaztak Rómában. Először használtak színes márványborítást nyilvános helyen. A templombelső fehér márvány elemei kiragyogtak a *podiumot* díszítő bronz ornamensek, valamint a cella falának színes márvány külső burkolata, és a *porticusok* szintén színes márványai közül. Szokatlansága, élénk színeinek változatos gazdagsá-

⁴⁰⁶ Kockel 1983. 423.

⁴⁰⁷ Emellett foglal állást V. Kockel, in: Kockel 1995. 292.

⁴⁰⁸ Az mára már nem kétséges, hogy az antik szobrokat, anyaguktól függetlenül festéssel díszítették. Az azonban jelenleg is vita tárgya, hogy vajon mennyire festették ki őket. Egyik elképzelés, hogy teljesen, minden felületet befestettek. A másik elképzelés, hogy csak egyes, kiemelendő részleteket festettek ki.

ga, a márványborítás selymes fénye és különleges textúrája elvarázsolta a tarkaságot szerető, a színek iránt mindig is vonzódó, de eladdig terrakotta és stukkó díszítéshez szokott rómaiakat. A korábban Rómában soha sem látott színes márványburkolatok távoli országokból és vidékekről érkeztek, mintegy a birodalom hatalmát és hódításait is szimbolizálva. Megtalálhatjuk közöttük az aranyló napfényt idéző, gyakran vörössel erezett numidiai sárga,⁴⁰⁹ a szürke eres, nagy zárványú phrügiai,⁴¹⁰ az egyiptomi fehérszemcsés bíborszínű porfír, és a lucullusinak⁴¹¹ nevezett, Afrikából importált, vörös, sárga, fehér és fekete zárványú nemes köveket.

⁴⁰⁹ Marmor Numidicum. Plinius, Nat. Hist. 36. 49. szerint Kr. e. 78-ban Marcus Aemilius Lepidus hozta be Rómába az első tömböket saját házának díszítésére.

⁴¹⁰ Docimium vagy marmor Phrygium, vagy synnadicum, vagy docimenium. Ma: pavonazetto.

⁴¹¹ Marmor Lucullaeum: kis-ázsiai anthrakolit. Leginkább Teószról került Rómába.

Algiers, Musée National des Antiquités.
Inv. no. Hauptsaal Nr. 217.



Alkamenész,
Aphrodité en képoisz,
Párizs, Louvre,
Inv. MA 414

Mars Capitolini,
Róma,
Musei Capitolini,
Inv. no. 58.

Augustus (?)
Madrid,
Prado,
Inv. E 00166.

44. ábra: Az Algiers-relief és referális ábrázolásai
(Fotók és montázs: T. Horváth Ágnes)

4. 12. A kultuszszobrok

A cella belsejében a hagyományos leírások alapján nem egyetlen szobor, hanem az augustusi ideológiának megfelelően egy egész csoport kapott helyet. Ez az elképzelés az antikvitás óta megtalálható az irodalomban, és ezt támasztja alá a kutatók többsége – és a jómagam – által nagyra becsült Zanker-mű⁴¹² is, amelynek hivatkozásai minduntalan feltűnnek a téma irodalmában. Ez a valóban kitűnő munka nagyszerűen helyezi bele feltételezéseit az augustusi életmű ideológiai fejlődésének vonalába, mindösszesen egyetlen dolgot mulaszt el megjegyezni, hogy sem régészeti,⁴¹³ sem pontos irodalmi adatunk nincs arról, hogy Augustus korában pontosan mit találhattunk volna a cella belsejében. Így természetesen minden rekonstrukció hipotetikus, minden interpretációs kísérletnek a fennmaradt szobroknak és a Mars Ultor-templom kultuszszobrának/szobrának nem ismert hasonlósága a buktatója. Ennek ellenére szükséges áttekintenünk, hogy milyen szobrok álltak vagy állhattak a cellában, valamint egy elfogadható rekonstrukciót kell készítenünk azok megjelenéséről. Miután a templomot a hadistennek szentelték, abban minden kutató megegyezik, és ebben kétségünk sem lehet, hogy a központi figura maga Mars volt. Az ő megkérdőjelezhetetlen jelenléte, mint a fogadalmi templom névadójáé, elvitathatatlan. A másik biztosnak tűnő istenség, akinek szobra a szentélyben állt, az Venus.⁴¹⁴ Kettejük együttes otlétét a cellában Ovidius sorai igazolják.⁴¹⁵ Személye tehát Mars mellett nemcsak a Caesar-*forum*mal való ikonográfiai kapcsolat miatt fogadható el. Vele együtt biztos jelenlévőként jöhet szóba a hozzá köthető, külön istenségként nem is számolt, hanem Venus attribútumaként szereplő Amor-figura. Amor figurája azonban nem önálló alak, nem saját személyében, hanem csak Venus állandó „emblémájaként” lehet jelen, azért, mint önálló istenalakot, mivel tárgyi jelenlétén túl jelképes értelme nincs, ki is zárhatjuk a részletes elemzésből. Mars és Venus kettőse, mint a háború és a béke két archetípusának szerepeltetése, a legnagyobb összhangban van a *forum* ideológiájával.

Ha a fentiek alapján feltesszük, hogy nem egyetlen szobor állt a cellában, miként azt Catherine Bustany–Leca és David Bustany⁴¹⁶ feltételezi,

⁴¹² Zanker 1990.

⁴¹³ Egyetlen szobortöredéket kivéve (FA 2562a), amelyet ma a kultuszszobor töredékeként azonosítanak.

⁴¹⁴ Favro 1996. 96; Richardson 1992. 163.

⁴¹⁵ Ovid. Trist. 2. 295–296.

⁴¹⁶ Bustany–Bustany-Leca 2005.

akkor olyan csoportot kell elképzelnünk, amely beleilleszthető az augustusi gondolatmenetbe. Ha ugyanis a Mars Ultor-szobor vizuális narratívája nem lett volna elég világos számunkra, akkor a mellékalakok eloszlathatják kétségünket. A templom dedikációs szobrával együtt a legtöbb kutató három alakot valószínűsít az apszisban. Mars és Venus mellett feltételesen felvethetjük egy harmadik szobor, *Divus Iulius* jelenlétét is. Azt azonban, hogy triászt alkotva lettek volna jelen, mindenképp tagadnunk kell. A Mars–Venus kettőst kell tehát alapvetően a templom kultuszszobrainak tekinteni, Caesar szobra pedig, bár mellettük, és velük összefüggésben, de nem szorosan hozzátartozóként lehetett jelen.

A kultuszszobrok megjelenését tekintve – irodalmi forrásaink hallgatása miatt – csak képzőművészeti párhuzamok alapján alkothatunk képet, és felvázolt hipotézisünk történeti értéke azon múlik, hogy a fellelt, a következőkben bemutatandó alkotások mennyire tekinthetők hitelesnek a *forum* cellájának szoborcsoportját illetően. A rekonstrukció alapja néhány antik mű lehet. Az egyik az ún. Algiers-relief, a másik az ún. Ravenna-relief, a harmadik pedig három Antoninus-kori szoborcsoport, amely uralkodókat és feleségeiket ábrázolja Marsként és Venusként. A problémát az jelenti, hogy bár ezek mindenképp reflektálnak a templom kultuszszobraira, de az általuk bemutatott szoborcsoportok jelentős eltérést mutatnak a szobrok megjelenését illetően. A Mars ábrázolásokhoz hasonlóan Venus figurája is eltérő típusokat képvisel a forrásul szolgáló tárgyi anyagban.

Mindenképp körül kell járnunk ezek kapcsolatát a *forum* szobraival, és állást kell foglalnunk az ábrázolások és az Augustus-kori valóság viszonyáról. Mivel írott forrás nem támasztja alá, minden további rekonstrukció hipotetikus.⁴¹⁷

⁴¹⁷ A tölem telhető alapossággal próbáltam a kérdéskört körüljárni. A téma vonatkozó irodalma azonban olyan tág, hogy nem állt módomban minden idevágó munkát elolvasni. Elemzéseim nem a művészettörténeti elemzés igényével készültek, csak a legkézenfekvőbb tényekre és hasonlóságokra igyekszem felhívni a figyelmet.

4. 12. 1. A templom szobrainak forrásául szolgáló művek

4. 12. 1. 1. Az Algiers-relief figurái

A templomcella kultuszszobraiát illetően a Marson kívüli többi szobor mibenlétét rekonstruáló kép alapja egy dombormű, az ún. „Algiers-relief”,⁴¹⁸ amely a szakirodalomban olvasható, általános közvélekedés alapján a templom szobraiát ábrázolja.⁴¹⁹ Erre ugyan újfent nincs semmiféle írásos bizonyítékunk, mint ahogy az ellenkezőjére sem. Ez a csoport több elrendezésben is megjelent a korabeli alkotásokon, de lényegbeli különbség nincs közöttük.⁴²⁰ A domborművön három, szobornak tetsző alak állt külön-külön,⁴²¹ önálló szobortalapzaton. Ez támasztotta alá leginkább, hogy nem egy jelenetet mutat be, hanem egy ismert szoborcsoport tagjait ábrázolja.

Ha ez volt a templom cellájának hiteles megjelenítője, akkor a központi figura, Mars egy római hadvezéri páncélban ábrázolt alak, amelynek hasonlatossága a Mars Capitolini szoborral, vitathatatlan. A mellette álló Venus nem a római Venus Genetrix-ábrázolások közé, hanem annak görög előképéhez, az ún. „*Aphrodité en képoisz*”, azaz a „kerti Aphrodité” típus-hoz tartozik. A harmadik figura, viselete alapján – meztelen felsőtest, az alsótestet fedő *togát* bal kezével tartva, felemelt jobb kezében valamit tart, fején csillag vagy *corona radiata* – az istenként megjelenített császárok *apotheosis*-típusú ábrázolása volt (44. ábra).

4. 12. 1. 2. A Ravenna-relief figurái

A ravennai Museo Nazionaleban lévő dombormű a Claudius-korból származik, feltehetően egy nagyobb emlékmű, talán egy oltár, talán egy *ara gentis Iuliae* darabja lehetett. A felvonulási jelenet, amely az Ara Pacis felső jeleneteivel rokonítható, Augustus *apotheosis*át ábrázolja, tehát közvetlenül Augustus halálakor, vagy kevéssel az után keletkezhetett. A történelmi sze-

⁴¹⁸ Karthágóból származik, ma Algírban, a Musée National des Antiquitésben látható.

⁴¹⁹ Zanker 1990. 196; Torelli 1996. 78. stb.

⁴²⁰ Vö. Kuttner 1995. 25–26. Különbség Venus esetében az öltözködésben van (*khítont* vagy *tunicát* visel), illetve Erósz (Amor) helyzetében, akit hol a vállán hord, hol a lábánál kapaszkodik. Ez ugyan némi ikonográfiai eltérésre is ad lehetőséget, de a szoborcsoport összetételén nem változtat.

⁴²¹ A harmadik töredékes alak lába ugyan hiányzik, de feltételezhető, hogy az első kettőhöz hasonlóan az ő lába alatt is piederstál volt.

mélyek, akiket ábrázol, a szakirodalomban vitatottak,⁴²² de a jelenet alapján a kép jobb oldalán álló Augustus és a mellette álló női, illetve az őt követő férfialak kapcsolatba hozható a Mars Ultor-templom szoborcsoportjával. Az alakok sorrendje ugyan nem azonos, de ábrázolásuk rokonítható az Algiers-relief figuráival.

A jobb szélső alak a megistenült Augustus (*Divus Augustus*), Mars Ultor pózában áll, balra mellette Livia, vagy még inkább Antonia minor, mint Venus. Az őt követő férfi *Divus Iulius*, a megistenült Caesar,⁴²³ majd Drusus vagy Germanicus, végül egy félig ülő nőalak, feltehetően Antonia, mint a *pietas* kifejezője látható. A jelenetből a jobb oldali hármas, *Divus Augustus*, Livia (Antonia minor) és *Divus Iulius* lesz elemzésünk tárgya (45. ábra).



**45. ábra: A Ravenna relief és figuráinak referális ábrázolásai.
(Fotók és montázs: T. Horváth Ágnes)**

⁴²² Az alakok azonosítása azonban jelen munka szempontjából nem is lényeges, inkább a kompozíciós beállítás, annak ikonográfiája, illetve azok a referális művek fontosak, amelyek az ábrázolásmódot a korban alkalmazott műalkotások közé helyezik.

⁴²³ Ez esetben is született olyan elképzelés, hogy esetleg Drusus maior, a Claudius-dinasztia alapítója. Vö. Kokkinos 1992. 115.

4. 12. 1. 3. Az Antoninus-kori istenpárok

Mindhárom allegorikus szoborcsoport az Antoninus-korban keletkezett, és az Augustus-kori neoattikai tradícióból merítkezik. Mindhárom annak a birodalmi propagandának volt a kifejezője, amely az augustusi hagyományok alapján a császár és a császárné személyében garantálja a birodalom békéjét és virágzását. Mindhárom esetében felmerült a Paszitelész⁴²⁴ által Dél-Itáliában alapított iskola hatása. A három szoborcsoport alakjainak kompozíciós beállítása azt mutatja, hogy nem egy egységes kompozíciójú csoport volt, hanem két, külön-külön is ismert alkotás egybefűzéséről van szó. Ez az eredeti két szobor nem alkotott csoportot, talán azért suta kissé az Antoninus-kori szobrokon a két alak egymáshoz viszonyított helyzete. Az alaptípusként azonosítható, korábban már ismert két szobor az ún. Capuai Venus és az Árészt Borghese volt.⁴²⁵ Mindkettő ugyanazt a sémát követi: istenként ábrázolt férfialak, akihez egy istennőként megjelenő nőalakot csatoltak. Minkét csoport esetében a heroikus tartású, a görög istenábrázolások tradícióját követő, meztelen Mars a központi figura, fején tarajos sisak, kezében fegyver. A férfialak az ún. Árészt Borghese-típusú szobrok mintájára készült. Mellette áll a görög *khitón*t viselő Venus, aki gyengéden átkarolja. A mozdulat sutasága fel se tűnne, ha nem éreznénk indokolatlannak, hogy Venus bal lábával egy alacsony emelvényre lép fel, ami ugyanakkor eltávolítja a másik alaktól. A mozdulat magyarázata az eredeti mintául szolgáló szobortípus, az ún. Capuai Venus, amely szobornak kompozíciós archetípusa az a Venus Victrix–Victoria-ábrázolás, amelynek lába Mars sisakján nyugszik, bal kezével pajzsot tart, és jobb kezével feliratot (SPQR, Pax, Pax Augusta stb.) készít rá. A beállítás ott természetes, itt – tekintve, hogy Marsként ábrázolt császárok fején ott a sisak, ezért láthatatlan lépcsővel helyettesítették –, indokolatlannak tűnik. A két istenalak, Mars Ultor és Venus Victrix egybefűzése ideológiailag rendben való, a megjelenített alakok azonban nem összeillőek.

⁴²⁴ Kr. e. I. századi, Dél-Itáliából származó ötvös és szobrász volt, aki Rómában Cicero köréhez tartozott.

⁴²⁵ Elemzésüket ld. lejjebb.

4. 12. 1. 3. 1. *Hadrianus és Sabina a Louvre-ban*

A legkorábbi csoport Hadrianus császárt (117–138) és feleségét, Sabinát ábrázolja (46. ábra). A szoborcsoport 1620-ban Rómában került elő a Santa Maria Maggiore bazilika mellől, majd a Borghese-gyűjteményben őrizték, amíg 1807-ben Napóleon meg nem vásárolta Camille Borghesétől, és Párizsba nem vitték. A szobor Kr. u. 120–140 között keletkezett, és Paszitelész hatását mutatja. Ő Augustus idején működött Rómában. Az erős attikai hatás Hadrianus 124–125 közötti görög körútjához köthető, aki ezután erőteljesen támogatta a neoattikai iskola újjáélesztését Rómában. A férfialakon erőteljesen érződik Alkamenész Árészának, a nőalakon Praxitelész nőalakjainak a hatása. A mai változatot 170–175 körül átdolgozták, de ez – jelenleg ismeretlen okból – csak a nőalakot érintette. A római szobrok portréjellege csak a fejen nyilvánult meg, ott kellett nagyobb átdolgozást ejteni, hogy az eredeti arcvonásokat átfurmálják. Az átfaragott nőalak a frizurája alapján talán Lucilla, Lucius Verus (161–169) felesége⁴²⁶ lehet, aki az átdolgozással kívánta férjét az istenek közé emelni.

Az ismert kompozíción Mars, a fején viselt sisaktól eltekintve, semmilyen ruhát sem visel, páncélzata mögötte, egy fatörzsre terítve látható, bal kezével a jobb válláról függő kard markolata felé nyúl. Mereven előrenéz, a két alak között nincs szemkontaktus, a császárné érintése is szinte féllő, kezét inkább csak a férfi felé nyújtja, csak leheletnyire, alig érinti meg férjét. A férfialak tartása merev, a beállításon nagyon érződik a nőalak fellépő bal lábának indokolatlan mozdulata. A jelenet színpadiassága olyannyira szembeötlő, mintha egy régiségraktárban két, teljesen különálló szobrot toltak volna egymás mellé a jobb helykihasználás miatt. A császári propaganda szerint ez a Mars-portré, azaz Mars–Hadrianus jelentette a birodalom békéjének és virágzásának zálogát. A szoborcsoport egy erősen idealizált Hadrianus portrét, és egy kevésbé idealizált Sabina–Lucillát ábrázol. A császárné szomorkás arckifejezése és Hadrianus merev tartása alapján feltételezték, hogy a mű esetleg a császár halála után keletkezett, a megistenült császárok propagandájának reprezentáns darabjaként. Ez tette alkalmassá a későbbi átdolgozásra, hogy Lucius Verus *apotheosis*át fejezze ki.

⁴²⁶ Annia Aurelia Galeria Lucilla Marcus Aurelius és Faustina minor lánya.



46. ábra: Hadrianus és Sabina (Louvre, inv. MR 316; MA 1009.
Fotó: T. Horváth Ágnes)

4. 12. 1. 3. 2. *Marcus Aurelius és Faustina minor a Musei Capitoliniben*

A Kr. u. 147–149-re datált csoport az ostiai Isola Sacráról került elő 1750-ben, és XIV. Benedek gyűjteményébe került. A XVIII. században tévesen Coriolanus és Veturia portréjaként azonosították.⁴²⁷ Finomszemcsés görög márványból⁴²⁸ készült. Marcus Aurelius és Faustina minor ketősét ábrázolja (47. ábra). A meghitt együttes két előképe, mint már a fentiekben említettem, az Árész Borghese⁴²⁹ és a Capuai Venus.⁴³⁰ Ma a Musei Capitoliniben őrzik. A fiatal Marcus Aurelius és Faustina szobrának tartott Mars- és Venus-csoportról⁴³¹ feltételezik, hogy a császár esküvőjének alkalmából készült. A szinte meztelen Mars sisakot, és hátára vetett, jobb vállán megtűzött köpenyt (*chlamys*, *paludamentum*) visel, mellette egy fatörzsön ott van levetett, hadvezéri páncélzata (*lorica*). Bal kezében hosszú lándzsát tart. A kontrasztban ábrázolt Mars feje és válla kissé Venus felé hajlik, a tartása természetesebb, mint a Louvre-ban őrzött Hadrianus és Sabina-csoporté. Szemkontaktus ugyan nincs köztük, de ez a kicsi elhajlás meghitté teszi a két alak együttesét. Mellette Venus – Faustina minor – teljesen felöltözve jelenik meg. Frizurája késő Antoninus-kori, fém diadémszerű hajpántot, *stephanét* visel. Bal keze az isten vállán nyugszik, érezhetően átkarolja, jobbával pedig finoman megérinti a köpenyt. *Khitónt* és köpenyt visel, bal lábával egy lépcsőhöz hasonló emelvényre lép fel. Ez a meghitt, átkaroló mozdulat a férfialak kissé jobbra fordított feje miatt a családias együttlétet és a kettejük között meglévő teljes harmóniát tükrözi. Ebben az esetben elég jól sikerült a két különálló alak összekapcsolása, az emelvényre lépő nőalak sutasága nem olyan feltűnő, még ha a meghitt mozdulat nem is oldja fel teljesen a két figura össze nem tartozását.

⁴²⁷ Jones 1912. 298.

⁴²⁸ Grechetto.

⁴²⁹ Párizs, Louvre, MA 866.

⁴³⁰ Nápoly, Museo Archeologico Nazionale, Inv. 6017.

⁴³¹ Musei Capitolini, Salone 34, inv. n. 652.



**47. ábra: Marcus Aurelius és Faustina (Musei Capitolini inv. 652.
Fotó: T. Horváth Ágnes)**

4. 12. 1. 3. 3. Az „ostiai szoborcsoport”: Marcus Aurelius és Faustina

Egy másik Antoninus-kori csoport szintén Marcus Aureliust és Faustinát ábrázolja⁴³² (48. ábra). A Marsként bemutatott császár testtartása lemásolja a másik Hadrianus-portét, öltözetében azonban különbözik. Fejtartása ugyan követi az előképként tekintett Árészt Borghese-beállítását, de ezen a szobron, bár itt sincs tökéletes szemkontaktus, de érezhető – és tekintve, hogy kerek szobrokról van szó, bizonyos szögből nézve tökéletesnek is tűnik – a két alak közti összhang. Marcus Aurelius/Mars a klasszikus görög istenszobrok ábrázolási szabálya szerint meztelen, a sisakon kívül csak a kardszív van rajta. Tartása oldottabb, de még mindig hősies. Felesége ábrázolása is hasonlít a görögös beállításhoz, szemben a két korábban bemutatottal, a félmeztelen Venus típusát jeleníti meg. Ez a figura követi leghűebben az eredeti mintát. Fején tiara, mozdulata is természetesebbnek hat, mint a két másik szobron. Fellépő lába sem nyugszik olyan magasan, mint a másik két szobor esetében, így a két figura összekapcsolása harmonikusabb és messze a legtermészetesebb. Mindkét alaknak erős erotikus kisugárzása van.

A fent ismertetett forrásanyag alapján már könnyű elemezni a *forum* kultuszszobrainak lehetséges megjelenését.

⁴³² Róma, Museo delle Terme. Inv. 108522. A legelfogadottabban Marcus Aurelius és Faustina. A személyek azonosítása természetesen a szobrok esetében is alkalmazott spoliatio miatt itt is kétséges. Azonosították az ifjú Commodusszal és feleségével, Bruttia Crispinával, de Lucillával és második férjével, Claudius Pompeianusszal is. A szobron látható jele van a fejek áthelyezésének, így, tekintve a családi kapcsolatokat is, minden azonosításnak van alapja.



48. ábra: Az Ostiai szoborcsoport. (Museo Nazionale Romano, Terme di Diocleziano, Inv. 108522. Fotó: T. Horváth Ágnes)

4. 12. 2. Mars-típusok

A névadó Mars kétszeresen is jelen volt a templomban, a cellában, a kultuszszobor formájában, és a templom homlokzatának tünpanonján, a dombormű-csoport központi figurájaként. Mindkettőnek ugyanazt az augustusi ideológiát kellett képviselnie, a békét teremtő Augustus propagandáját. A két istenalak azonban, az azonosításhoz elfogadottnak tekintett másolatok alapján,⁴³³ különböző formában jelent meg. A tünpanon istenalakja, az *Ara Pietatis Augustae* domborművén, vitathatatlanul a görög szokásnak megfelelő, konvencionális istenábrázolás volt, a templomcella Mars alakja azonban vagy megegyezett ezzel, vagy ettől számos elemében eltérő, de a későbbiekben új hagyományt teremtő módon került bemutatásra.

Mindkét forma mellett tudunk forrást és érvet felsorakoztatni. Ha pusztán a képi forrásanyagot tekintjük, akkor a hagyományhú görög ábrázolás jelenik meg a Ravenna-relief szoborcsoportján, illetve az Antoninus-kori szoborcsoportokon. A kultuszszobor új hagyományt teremtő, római hadvezér viseletében ábrázolt istenalakja az Algiers-relief és a Mars Capitolini alapján valószínűsíthető forma.

4. 12. 2. 1. Az Algiers-relief Mars alakja

A cella belsejének szoborcsoportjában kitüntetett szerepe volt a névadó Mars Ultornak. Ábrázolása meghatározó lehetett a *forum* ikonográfiája szempontjából. Ez az istentípus az új ábrázolásmódot képviselő, a görög hagyományoktól eltérő, teljesen felöltözött, triumpháló hadvezér típusa. Ez némiképp szokatlan ábrázolási mód volt, bár a római ízlésnek mindenben megfelelt. Ennek a típusnak a legkorábbi, és talán egyetlen előképe a Kr. e. IV. századra datált Akharnai „Árészt-sztéle”,⁴³⁴ amely hasonló testtartásban, de szakáll nélkül ábrázolta a hadistent. Hartswick, utalva Augustus Akharnaiban tett látogatására, ezt a domborművet tekinti a Iulius–Claudius-korszak Mars szobrai archetípusának.⁴³⁵

⁴³³ A kultuszszobor leghitelesebbnek tekintett másolata a Mars Capitolini (MC 0058), a templom homlokzata pedig az ún. Ara Pietatis Augustae temploma (Museo della Civiltà Roma Sala LVI). A szakirodalomban kikristályosodott elképzelésnek a finomítására vállalkozom a következőkben.

⁴³⁴ Akharnaiból került Athénbe, egy oltáron lévő dombormű, amely Árészt ábrázolja, amint Athéné megkoronázza. École française d'Archeologie. Athens, Inv. I 6; Stemmer, 1978. 141.

⁴³⁵ Hartswick 1990. 266.

A hellenisztikus istenábrázolások kánonja alapján született szobrok meztelen, vagy félmeztelen isteneket mutatnak, akik meztláb állnak a halandók előtt.⁴³⁶ A rómaiak azonban idegenkedtek a teljes meztelenségtől, különösen a katonák esetében, ezért inkább páncélba bújtatták őket.⁴³⁷ A két ábrázolásmód keveredett, korszakfüggő, hogy melyik dominált.⁴³⁸ A dombormű főistene egy szakállas, középkorú, erőteljes duzzadó férfi, aki fején tarajos sisakot visel (44. ábra). A tarajtartó szárnyas szfinxet formál. Páncélzata római mintájú, a mellvért (*lorica masculata*) egyszerű, mintázat nélküli, bőr páncélnak tűnik. Alján, a *pterugeseken*⁴³⁹ bajelhárító és az erőt szimbolizáló motívumok, Gorgó-fő, és talán kos és oroszlán látható. Lábán egyszerű *caligae*,⁴⁴⁰ amit a térd alatt kötött meg. Köpenye a jobb vállán át a bal könyökhajlatig a vállát–hátát takarja. Jobb kezében lándzsát tart.⁴⁴¹ Bal kezével kerek pajzsra támaszkodik, amelynek domború közepén spirális növényi ornamentika sejlik. A szobor beállítása klasszikus kontrasztot, a testsúlya a jobb lábán van, bal lábával kissé előrelép.

Ha ez a dombormű mutatja hitelesen a templomcella névadó istenségét, akkor a vele szinte mindenben – testtartás, szakáll, viselet – megegyező, Mars Capitolini alapján közelíthetjük meg legpontosabban magát a kultuszszobrot.

⁴³⁶ Ez az ábrázolás tért vissza később, pl. Hadrianus alatt.

⁴³⁷ Budai-Balogh 2011. 138.

⁴³⁸ A hellén kultúrát csodáló uralkodók idején – Augustus vagy Hadrianus – a görögös istenalakok domináltak, és meghonosították az istenként ábrázolt uralkodók hellén ízlésű ábrázolását is.

⁴³⁹ A fogalom többes jelentésű, itt a *pteruges* vagy *pteryges* széles bőr csíkokból álló szoknyaszerű ágyékvért. A császári viseleten általában a *thorax* (mellvért) alján két sorban jelent meg.

⁴⁴⁰ Katonai, nyitott lábbeli, amelyet egy darabból szabott, egyszerű bőr talpból és bőr szíjakkal készítettek.

⁴⁴¹ A domborműnek ez a része nincs meg, de a kéztartásból egyértelmű a tárgy azonosítása.



49. ábra: Mars Capitolini (Musei Capitolini, MC 58. Fotó: T. Horváth Ágnes)

4. 12. 2. 2. Mars – a „Mars Capitolini-típus”

A teljes páncélzatban ábrázolt Mars (Árészt) a görög művészetben meglehetősen ritka.⁴⁴² Egyetlen, talán legkorábbi ilyen módon történő ábrázolása az ún. Akharnai-relief⁴⁴³ hadistene. Az oltár, amin a dombormű van, Akharnaiból került Athénbe, az agorán álló Árészt-templomba. A rajta szereplő kompozíciós együttest a római Mars Ultor előképének tekinthetjük. Mivel az oltáron szereplő Árészt Aphrodité koronázza meg, az Árészt–Aphrodité pár háborús kontextusba ágyazott jelenléte a *forum* kultuszszobrai megjelenítési formájának mintája is lehetett.

A köztudatban a templom istenképeként a leginkább elfogadott, az ún. Capitoliumi Mars-típusú ábrázolás, amelynek legszebb példája az a Flavius-korból származó, hatalmas, 360 cm magas szobor,⁴⁴⁴ amit okkal tartanak a kultuszszobor hiteles másolatának (49. ábra). Annak ellenére, hogy erősen kiegészítették,⁴⁴⁵ fontos utalásokat tartalmaz a *forum* kultuszszobráról. Ezen a szobron olyan ikonográfiai elemek találhatók, amelyek vitathatatlanul kapcsolatban állnak a *forumon* megjelenő képi program ikonográfiai elemeivel. A szoboralak viseletének szimbolikus részletei magukba sűrítik a *forum* teljes politikai narratíváját.

Ez a szobor teljes fegyverzetben – római fegyverzetben – jeleníti meg a hadistent (*statua loricata*). Egy tetőtől talpig harcra, vagy még inkább egy diadalmenetre öltözött hadvezér áll előttünk: díszes mellvértben (*lorica masculata*, vagy *thorax*), sisakkal (*helmet*), lábvérttel (*ocreae*), kezében lándzsával és pajzzsal. Mellvértjén a háborúhoz és a békéhez, a hadistenekhez, Apollóhoz és a bosszúállás istenségeihez köthető, bonyolult jelentéstartalmakat és szakrális utalásokat hordozó szimbolikus figurák láthatók. Kandeláverből kinövő palmettából lágyan hullámzó, virágban és szőlőlevélben végződő indák erednek, mint a termékenység és bőség szimbólumai. A páncél közepén klasszikusan megformált Gorgó-fő, mint az erő

⁴⁴² Árészt kultusza a görögöknél nem olyan jelentős, mint Rómában. Sem kultuszhelyekben, sem kultuszszobrokban nem bővelkedik. A háború istenének mitológiája komoly mitológikus jelentésváltozáson ment keresztül a rómaiaknál, és a római panteon egyik legjelentősebb alakja volt.

⁴⁴³ Stemmer 1978. 141.

⁴⁴⁴ Ma a Capitoliumi Múzeumban található (MC 0058), a *Forum Transitorium* területéről került elő. A megtalálási hely közelsége szorosabbá teszi az azonosítást.

⁴⁴⁵ A carrarai márványból készült sisak tollazatának nagy részét, a szfinxet, mindkét Pegasust, az orrot, az alsó ajak felét, Medusza arcát és a fürtöket több helyen, valamint a páncéllemezek egyes részeit restaurálták.

és félelem kifejezője, valamint a kandeláber két oldalán lévő indákon, egymással szemben, szárnyas griffek állnak. Ezek a lények a görög mitológiában részben egy másik hadisten, Athéné szimbólumai voltak, így a rá való utalással a háborús tematikát erősítik, de ugyanakkor a bosszúálló Nemeszisz jelképei is. Ezzel viszont az „Ultor” melléknév kap újabb hangsúlyt az ábrázoláson. A griffek, a fentiekén túlmenően, még finoman Augustushoz is kapcsolják a hadistent, ugyanis eredendően Apollón és Artemisz (Apollo és Diana) szimbólumai voltak, azé az Apollóé, aki Augustus személyes védőistene volt.⁴⁴⁶ A *pteruges thorax*hoz rögzített felső során palmettákra helyezett, archaikus, bajelhárító Gorgó-fők, az alatta levőn növényi minták (palmetták) mellett egymással szembe néző kos-, illetve elefántfejek láthatók. A kos termékenységi jelkép, az elefánt harci állatként, a háborús hivatkozások körébe tartozik, de ugyanakkor Caesarra is utal.⁴⁴⁷ A páncél két részét vállon rögzítő *pterugest* (itt: vállfedőlap) ketős *cornucopiák* (bőségszaru) díszítik.

Az isten fején, a római hadi viselettel nem teljesen harmonizálva, Pheidiász Athéné Poliaszának sisakját idéző görög sisak,⁴⁴⁸ amelynek sisaktaréja közepén egy szfinx,⁴⁴⁹ ennek két oldalán szárnyas lovak (Pegaszosz, Pegasus) vannak (50. ábra). Az Athéné-szobor sisakját leíró Pauszanasz szerint⁴⁵⁰ ugyan az istennő sisakját griffek és nem Pegasusok díszítik, de a szobor római másolatain már a szárnyas lovak szerepelnek.⁴⁵¹ Ez egybecseng az érmeképek ábrázolásaival,⁴⁵² amelyeken hol Pegasusok, hol griffek láthatók. A szobor rekonstrukciói során a Pegasusok mellett döntöttek⁴⁵³ (51. ábra). A sisaktarék Pegasusai a templomcella oszlopfőinek motívumait is megismétlik.

⁴⁴⁶ Zanker 1990. 200.

⁴⁴⁷ Az elefánt egy etimológiai magyarázat szerint a Caesar név egyik eredete lenne, arabul, ugyanis egy őse megölt egy elefántot.

⁴⁴⁸ Pseudo-attikai típusú.

⁴⁴⁹ A szfinx a bőségszaruval együtt új elem a jelképek között. A Kr. e. 30-as évektől a reményt szimbolizálta.

⁴⁵⁰ Pausanias, I. 27. 5–7.

⁴⁵¹ Pl. a legismertebb, az Athena Varvakeion (NAM ind. not. 129) Kr. u. III. század második feléből származó másolata.

⁴⁵² Thompson 1968. 333a; 341b; 400f; 455; 597f. stb.

⁴⁵³ Nem maradt fenn feljegyzés arról, hogy miért döntöttek emellett. A XVI. században Lafrery kiadásában (Lafrery 1574.) Jacobus Bos még szfinxeket rajzolt a sisakra. (ld. 51. ábra)



**50. ábra: Athena Varvakeion (Athén, Ethnico Archaiologico Museo.
Fotó: T. Horváth Ágnes)**



51. ábra: Jacobus Bos rekonstrukciója Antoine Lafréry kiadásában (Bibliotheca Hertziana, Aufnahme-Nr. U. Pl. D 27383. Tav. 74.)

A magasan záródó *campagus*⁴⁵⁴ a fővezért jelölte. A lábbeli testén és orrszíján elefántfej, és dús növényi ornamentika, felső részén betúrt oroszlánfejes és körmös oroszlánbőr, amely nemcsak a bátorság és a királyi hatalom jelképe volt, hanem némiképpen Héraklészre is reflektált.⁴⁵⁵

A korábban megszokott, borotvált hadistenekkel szemben,⁴⁵⁶ ez egy Iuppiter-típusú, szakállas alak, amelynek szobrászi megformálása az attikai hadvezér-típust követi. Az isten földre támasztott pajzsán, már nem hellén áthallásként, egy *corona civica* is díszleg, ami eredetileg a harcban római polgárt megmentőnek kijáró,⁴⁵⁷ a római hadsereg második legtekinélyesebb kitüntetése volt. Ezzel a tölgyfalombból font koszorúval már Caesart is kitüntették,⁴⁵⁸ de ezt kapta meg Augustus Kr. e. 27-ben,⁴⁵⁹ a polgárháborúk megszüntetése miatti tiszteletből. Ez a szent tölgy ágaiból font koszorú vált később a császári hatalom jelképévé. Augustus⁴⁶⁰ a *corona civica*t az ellenségein mindig felülkerekedő győztes, a polgárokat sikeresen megvédő hadvezér jelképeként alkalmazta.⁴⁶¹ Itt, Mars pajzsán is hasonló a jelentéstartalma: a legnagyobb tiszteletet érdemlő megmentő szimbóluma. Miután ez jellegzetesen római jelkép, egyértelmű gondolatársításként Augustust köti Mars alakjához.

A szobor ugyanazokat az ikonográfiai elemeket viseli, mint az *Ara Pacis Augustae*. Az egész *forumon* visszaköszönő mitikus lények, szárnyas lovak, buján tekeredő indák, fantasztikus és valóságos növények kombinációjaként az akantuszágból szőlőfűrt, füge és pálma nő ki, borostyán és babér kapaszkodik fel, virágfüzerek és mindenféle gyümölcsök – ez, mint az Augustusi Béke Oltárának⁴⁶² ikonográfiája sulykolja –, mind az új korszak paradicsomi állapotára utal. Zanker ezeket a mitikus és növényi elemeket, mint a jólét és bőség megjelenítőit, úgy értelmezi, hogy Mars, az ezt a bőséget megteremtő istenség, nem hadistenként, hanem teremtő is-

⁴⁵⁴ A római hadsereg tisztjeinek lábbelije. Minél magasabban záródott, annál magasabb rangot jelölt. Gyakran díszítették kisállatok (pl. róka, farkas) fejével és mancsával. Ezek gyakran elefántcsontból készültek.

⁴⁵⁵ A szobor XVI. századi rekonstrukcióján Lafrery még a bunkót és a kecskebőrt is odarajzolta a szobor jobb lábához, hogy ezt megerősítse.

⁴⁵⁶ Az Akharnai-relief ábrázolásától ez a jelentős eltérés, teljesen római megoldás.

⁴⁵⁷ Gellius, 5. 6. 13–14; Plinius, Nat. Hist. 16. 12–13.

⁴⁵⁸ Kr. e. 79-ben, Mütüléné ostromakor. Suet. Caes. 1. 2.

⁴⁵⁹ Augustus, RG 34.

⁴⁶⁰ Cassius Dio, 53. 16.

⁴⁶¹ Maxfield 1981. 119.

⁴⁶² Ara Pacis Augustae.

tenként, apafiguraként jelenik meg, és erősen Augustusra utal.⁴⁶³ Ha Augustus kapcsolódni akart a Caesar védőistenként Venus Genetrixet választó programjához, akkor mindenképpen szüksége volt az ősapára. Ez az ábrázolás, páncélja ellenére, tökéletesen megfelel ennek, ugyanis a termékenység, a családot tápláló életerő is megjelenik a szobor szimbólumaiban. Ezek pedig az aranykor bősége és békéje felé mutatnak.⁴⁶⁴ Különösen a *cornucopiák* szimbolizálják azt a termékeny békét, amit Augustus hozott létre, és Mars őrzött meg a rómaiak számára. Ha az augustusi ideológiát tekintjük, akkor ez az istenszobor képviseli teljes egészében az augustusi értelemben vett *pietast*.⁴⁶⁵

Marsnak ilyen formán történő ábrázolása a későbbiekben hagyományt teremtett, részint az istenek formálódtak rómaiakká, részint a római uralkodók – és családtagjaik – ábrázoltatták magukat az istenszobrokhoz hasonlatos öltözékben és pózban, vagy egyenesen valamelyik istenség alakjában. Már Augustus is hasonló módon jelent meg, mintegy megelőlegezve a megistenülést, egyik legszebb portréján, a neoattikai stílus legkiválóbb alkotásainak egyikén, az ún. *prima portai*⁴⁶⁶ ábrázoláson, ahol a hadistenhez hasonlóan, vagy egyenesen Iuppiterként ünnepli díszes mellvértjének szimbolikus alakjaival mindazt, amiért *forum*át is létrehozta: az ellenség legyőzése után⁴⁶⁷ a birodalom újjáalapítását és az általa megteremtett békét (52. ábra). A szobor ikonográfiai elemei nagyon hasonlítanak a Mars Ultor-szobor szimbolikájához, de még jobban összefoglalják a *forum* teljes mondanivalóját. Itt is konkrétan jelenik meg a háborús vonal, a parthusoktól visszaszerzett hadijelvények átvétele, illetve a *spolia opima*, mint utalás Mars Ultorra. A *pteruges*eken szfinxek, ezek itt már a remény mellett a királyi szimbolikához kötődnek, a mellvért központi figurái a földkerekség feletti uralomnak és az augustusi békének a megjelenítői: Sol, Aurora és Luna, valamint Ceres (Tellus), illetve Augustus személyes védőisteneinek szimbólumai: Apollo egy griffel, és Diana egy szarvassal

⁴⁶³ Zanker 1990. 200.

⁴⁶⁴ Zanker ezen gondolatmenet kapcsán kifejti, hogy a görög mitológiában Árész és Aphrodité gyermeke volt Harmonia, amelynek itt, az augustusi programban Concordia felelt meg. Vö. Zanker 1968. 19.

⁴⁶⁵ A pietas értelmezésére ld. az exedrák szobrainál az Aeneasról írottakat.

⁴⁶⁶ Musei Vaticani cat. 2290.

⁴⁶⁷ A thorax központi jelenete a hadijelvények átadása, a vért többi motívuma pedig a fent elemzett Mars Ultor-szobor ikonográfiai elemeinek szinte hiánytalan, de néhol más formában történő megjelenítése.

jelképezve volt jelen. Emellett ott ábrázolják mindkét városalapítást, a romulusit, és Aeneas itáliai megérkezését is. A szobor művészettörténeti szempontból még erősen hellenisztikus páncélzata különbözik a Capitoliumi Marsétól, mezítlábassága pedig a *hérosz* ábrázolások felé viszi el. Az önheroizálás első példájának is tekintik, amely után az augustusi mintát, s főként a Mars Ultor-típust követve, annak szimbolikus erejét kihasználva igyekeznek a császárok a saját hatalmukat propagálni.⁴⁶⁸

⁴⁶⁸ Vö. Budai-Balogh 2011. 141.



**52. ábra: A primaportai Augustus (Musei Vaticani, 2290.
Fotó: T. Horváth Ágnes)**

4. 12. 2. 3. *A Ravenna-relief Mars ábrázolása*

Egészen más kontextusba helyezi Mars és Venus figuráját a Ravenna-relief. A dombormű jobb szélén álló, félig meztelen alak a hagyományos hellén istenábrázolások közé tartozik. Fiatal, szakálltalan és félig meztelen. A görög atlétaszobrok mintájára megmintázott férfialak diadalmas kontrasztban áll, és baloldalra néz. *Togája* csak alsótestét takarja, bal válláról tekeredik az ágyéka körül, végét összefogja a bal kezével. Jobb kezében lándzsát, baljában – az összefogott ruharedőkre fektetve – *sceptrumot* vagy *parazoniumot* tart, ezekre csak a kéztartásból következtethetünk, a dombormúról már eltűntek. Fején *corona civica*, a bal lábát egy földgömbön (*Globus*) nyugtatja. A *corona civica* a római polgárok megmentőjének szerepébe helyezi, a *Globus*, mint hatalmi szimbólum a földkerekség feletti uralmat szimbolizálja. A *sceptrum* polgári, a *parazonium* katonai rangjelölő jelkép, mindkettő hatalmi szimbólum, a lándzsa pedig Mars attribútuma. Testtartása és ábrázolása megegyezik az *Ara Pietatis Augustaen* ábrázolt templom tünpanonján megjelenő istenalakkal.

4. 12. 2. 4. *Antoninus-kori császárok és az Árész Borghese*

Az Antoninus-kori portrék két ismert szoboralak együttesének változatait mutatják. A férfialak az ún. Árész Borghesét imitálja (53. ábra). A klasszikus modell bronz eredetije Alkamenész munkája, Kr. e. 430 körül készült, és Pauszaniász szerint⁴⁶⁹ az athéni agorán állt. Számos másolt változatban ismerjük, ami a szobor népszerűségét jelenti. Márvány másolatai mind római koriak, leginkább a hadrianusi korra datálhatók.⁴⁷⁰ Változatai mind ugyanazt a típust jelenítik meg: egy meztelen férfialakot, a fején pszeudo-attikai sisakkal. Maga a test a görög atlétaszobrok mintáját követi, még korábbi előzménye Nauküdesz⁴⁷¹ Diszkobolosza⁴⁷² lehetett. Mint annyi mű esetében, míg az eredeti szobor megokolja a testtartást, addig a másolat esetében ez már erőtlenné és indokolatlanná válik. Az Árész Borghese esetében a semmibe bámuló tekintet teljesen indokolatlan, míg a Nauküdesz-szobron a dobás előtti koncentráció belső feszültségét fejezi ki. A másolat másolatain –

⁴⁶⁹ Pausanias 1. 8. 4.

⁴⁷⁰ A teljes alakok: Paris. Louvre, inv. 866, Tripolis, Archaeological Museum (Közli: Bartoccini 1929. 119–121, figs. 118–2. 1.). Az összes változatot ld. Hartswick 1990. 274–283.

⁴⁷¹ Polükleitosz-tanítvány volt.

⁴⁷² A testhelyzet hasonlósága alapján ez lehetett a szobrot ihlető mű. Vö. Hartswick 1990. 250.

az Aphroditével párosított kettősökön – ez még tovább változik, elszakítja a szobor két elemét egymástól. Arra a kérdésre, hogy miért ez az istenalak-minta szerepel a későbbi szoborcsoportokon, ikonográfiailag a sisak mondhat a legtöbbet. Alapváltozatán⁴⁷³ a *craniumot* griffek díszítik, a sisakrostély (*visor*) közepén egy akrotériondíszit imitáló palmetta, amelynek két oldalán spirálisan elágazó indák végénél, egy-egy egymással szembeforduló kutya.⁴⁷⁴ Ikonográfiailag a kutyák a legproblematicusabbak,⁴⁷⁵ legvalószínűbben a halottak szellemével való kapcsolatra utalhatnak. Az athéni Alkamenész alkotásán egy spártai kultuszra utaló kölyökkutya azonban nehezen értelmezhető. Bár a kutyaáldozat köthető a megtisztító szertartásokhoz is, így van ez Árészes esetében is, de mint a halotti sztélék ikonográfiai eleme leginkább a hűség és a családi élet szimbólumaként találkozunk vele. Az istenségek közül pedig leginkább Artemiszhez kapcsolódik, utalva annak vadász mivoltára. Az eredeti szobor ikonográfiai elemzésekor Artemisz attribútumának Apollónra történő átvitele minden tekintetben félre viheti az azonosítást, de megengedi azt a feltételezést, hogy ez az áthallás lehetett az ok, amiért Augustus ezt a típust jelölhette meg a *forum* kultuszszobrának mintájául. A sisaktaréj⁴⁷⁶ egyiptomi fejfedőt viselő, ülő szfinx. A sisak *craniumán* az egymással szemben álló griffeket palmetta választja el egymástól, alattuk a fül irányában volutás ívek tekerednek. A griff mint ikonográfiai elem a klasszikus korban meglehetősen ritka volt, tekintve a perzsa eredetű motívumok mellőzését. Ez az elem tehát aligha szerepelhetett az eredeti, Kr. e. V. századi változaton. A griff a Mars Ultorhoz kapcsolódó ikonográfiai kelléktárhoz tartozik. Mivel a sisak nem autentikus görög, hanem pseudo-attikai, azaz a rómaiak által használt változat, amely a hadvezérek és császárok ikonikus viselete a művészetben, így az azon szereplő motívumokat nem kezelhetjük úgy, mint pontos imitációt. Bizonyos elemei, az eredeti stílushoz igazítottan, a császárkorban is rákerülhettek valamely másolatra. A szobor elemzé-

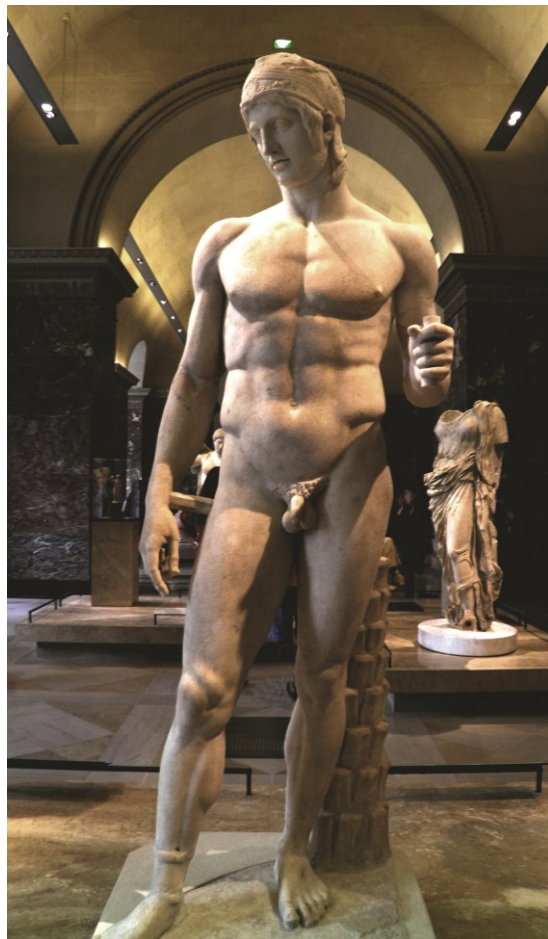
⁴⁷³ Louvre MA 866.

⁴⁷⁴ Hartswick 1990. A farkasként való azonosítást cáfolja Hartswick, akinek meggyőző gondolatmenete bizonyítja a spártai eredetű ikonográfiai elem házi kutya (nyakörves ábrázolások) voltát. Vö. Hartswick 1990. 240.

⁴⁷⁵ Vö. Hartswick 1990. 240 sqq.

⁴⁷⁶ A sisaktaréj az egész alakos szobrokról hiányzik, de a fennmaradt fejek néhány megőrzete, így pl. a Largo Argentináról előkerült élénk arckifejezésű fej (Rome, Museo Nuovo Capitolino, Inv. 795.), vagy a ma Szentpéterváron őrzött változat (Hermitage, not. 108.).

sekor Hartswick a sisakot késő-hellenisztikus, kora császárkoriként azonosítja, és az azon szereplő kutyát és griffet, mint az „Ultor” melléknév képként megjelenő jelképi szinonimáit, Augustus által hozzáadott elemként tekinti.⁴⁷⁷ A befelé figyelő istenalak az isteni tekintélyt és felséget fejezi ki.⁴⁷⁸



53. ábra: Ares Borghese (Paris. Louvre, inv. 866. Fotó: T. Horváth Ágnes)

⁴⁷⁷ Hartswick 1990. 257; 270.

⁴⁷⁸ Hölscher 2004. 63.

Az Árész Borghese eredeti megjelenése a legutóbbi időkben is foglalkoztatta a szakirodalmat. Alessandra Avagliano cikke⁴⁷⁹ körültekintő alapossgal járja körül a kérdést, és rekonstruálja az eredeti szobor megjelenését. Ez a szobor ugyan a klasszikus, meztelen görög istenábrázolások közé tartozik, de a hadistent teljes fegyverzetben ábrázolja. A fején sisak, a bal kezében pajzs, jobb kezében kivont kard, jobb lábán lábvért.⁴⁸⁰ Ez a teljes fegyverzet kötötte össze a Mars loricata (Mars Capitolini) és az Árész Borghese ábrázolásokat, s tett ugyanakkor különbséget a római ízlés és a görög előképek között.

Mars alakjában az Antoninus-kori császárok portréja szoros mintakövető, csak a teljes meztelenség mértékében különböznek. A hadisten (Hadrianus) a Capitoliumi csoporton hagyományos, görög módon, csaknem meztelenül jelenik meg. Vállán hátravetett köpenye nem takarja el a görög atlétaszobrok klasszikus stílusát követő alakját. A másik két Antoninus-kori csoport istensége a kardszíjtól és a sisaktól eltekintve teljesen meztelen. Ábrázolásuk a klasszikus istenszobor-ábrázolások kánonját követi. Ikonográfiailag itt is csak a sisakok lehetnek beszédesek. A két Marcus Aurelius csoporton azonban egy mintázat nélküli, pseudo-attikai sisakkal találkozunk, csupán az egyik Hadrianus-fejvért őriz valamit az ikonográfiai elemekből, a taréjtartó elejének szfinxével. Az Árész Borghese-fejek sisakjánál hiányzik a taréjtartóról a szfinx, hiányoznak a palmetták, de beszédesen megvannak, és a fennmaradt ábrázolások egyikén-másikán⁴⁸¹ dekoratívabban jelennek meg a griffek. Két markáns, egymással farkaszemet néző lény ül a *cranium* két oldalán, teljesen kitöltve a sisak teljes oldalfelületét. A tarkóvédő lemezen egy akantuszbokorból két kígyós inda idézi az Augustus korinak tekintett változaton lévő motívumot. Ennek a két ikonográfiai elemnek meglete beszédesen utal az Augustus-kori előzményekre.

4. 12. 3. Venus alakjai

A két Mars ábrázolás típushoz több Venus ábrázolás társul. Megjelenésében itt is egy felöltözött, ruhás alak, illetve egy félmeztelen típus jelenik meg. A felöltöztetett istenalakok esetében az öltözéket illetően is nagy a változatosság. Az egyik típus görög ruhában van, *khitónt* és *himationt* vi-

⁴⁷⁹ Avagliano 2011.

⁴⁸⁰ Ld. Avagliano 2011. 61.

⁴⁸¹ Vö. Ares Alkamenes Musei Capitolini inv. MC 795.

sel, a másik rómaiban, *tunicát* és *stolát* hord. A hajviselet is eltérő, fejük hol dísztelen, hol diadémot hordanak. A viselet az istennők, illetve az őket megjelenítő császárnék esetében nem mérvadó az alapvető típusok elkülönítésében. Venus alakjának meghatározásakor ikonográfiai megfontolások kell, hogy vezessenek a szoboralak elemzésében. Ennek alapján két istennőtípust látunk megjelenni, egyiket a Venus Genetrix, a másikon a Venus Victrix ábrázolás jellegzetes elemei fedezhetők fel.

4.12.3.1. A Venus Genetrix-típus megjelenési formái

4.12.3.1.1. Alkamenész Aphrodité en képoisz és az Algiers-relief Venusa

Az Algiers-relief istennőjének előképét is a klasszikus görög szobrászatban kell keresnünk. Ez a típus, az ún. „*Aphrodité en képoisz*”, azaz a „kertek Aphroditéje”, amely Alkamenész Kr. e. 420 körül keletkezett szobra alapján lett ismert (54. ábra). Pauszaniász szerint ez a műalkotás az athéni városfalakon kívül állt.⁴⁸² Több változata is ismert, legjellegzetesebb vonása maga a testtartás, a fatörzsre vagy oszlopra támaszkodó, elől keresztbe font lábbal, kötetlenül álldogáló nőalak. Ez volt az a szobor, amely elsőként ábrázolta teljesen testre tapadó ruhában az istennőt, megnyitva ezzel a „tapadós ruhák korszakának” nevezett ábrázolási korszakot. Két legteljesebb, az egész alakot megőrző változata a Louvre-ban,⁴⁸³ illetve a nápolyi Museo Archeologicóban⁴⁸⁴ látható. A párizsit, az oszlopra faragott varjú és babérág miatt múzsaként (Thaleia, Euterpé) restaurálták,⁴⁸⁵ de testtartása kétségtelenné teszi az azonosítását.

Az istennő ebben a formában a termékenység megtestesítője, a kerti vegetáció istene. Alakja a Venus Genetrix-típus jelentéstartalmát bővíti a *prosperitas* képzetkörével, így az istennő nem csupán a római nép ősanja, hanem átvitt értelemben maga az életet adó föld, a birodalmi virágzást, jólétet fenntartó istennő is.

⁴⁸² Pausanias I. 19. 1.

⁴⁸³ Louvre, MA 414.

⁴⁸⁴ Inv. 6396.

⁴⁸⁵ Mindkettő Apollón szimbóluma.



**54. ábra: Alkamenész: Aphrodité (Louvre MA 414.
Fotó: T. Horváth Ágnes)**

Az Algiers-relief ábrázolta istennőt a római öltözetű Mars mellett szintén hagyománytörő módon ábrázolták, eltértek a konvencionális, azaz meztelen/félmeztelen ábrázolástól, és teljesen fedett testtel, hosszú ruhában,⁴⁸⁶ és a lábán vastag talpú szandállal áll előttünk. Az istennő bal könyökével egy láthatatlan falra, vagy korlátra támaszkodik, testsúlya a jobb lábán van, a bal lábát előtte könnyedén keresztbe teszi, csak lábujja hegye érinti a földet. Hanyag tartása ellentéte a Mars-figura klasszikusnak tűnő⁴⁸⁷ görög kontrasztjának.⁴⁸⁸ Bár alaptartásuk azonos – a testsúly mindkét esetben a jobb lábán van, a bal előrelép –, de testsúlya megoszlik a bal könyök és a jobb láb között. Megkomponálása teljesen mellőzi a klasszikus ponderáció alapszabályait,⁴⁸⁹ bár a kiegyenlítés követelménye itt is érvényesül. A teljes természetűség miatt nem is isteni, magasztos, hanem nagyon is profán és hétköznapi. Ión *khitón* visel, ami lecsúszott a jobb válláról, de a megszokott Venus Genetrix ábrázolásoktól is eltérően, nem hagyja szabadon a mellét, A *himationja* a csípője köré tekeredik, bal kezével összefogja, vége alól kandikál ki a meztelen, aprócska Amor. Jobb kezét csípőre teszi, s ezzel, valamint a *himation* ívével nőiségét hangsúlyozza. Ám nem a szerelmet, az anyaságot emeli ki, a szeméremtestet a *khitón* és a köpeny is takarja, lágyan körülöleli, szinte felemeli az istennő hasát, kiemelve a méhét. Új szerepe szerint nem a szerelem istennője, hanem Venus Genetrix, a védelmező, ősi anya istennő, akitől minden bőség származik. Ahogy Mars apafiguraként, Venus anyaként jelenik meg, a lábainál a kis Erósszal (Amor). A meztelen fiúcska markolatával felfelé, anyjának nyújtja Mars kardját, ami a lefegy-

⁴⁸⁶ Zanker 1990. 196.

⁴⁸⁷ Nem tökéletes, polükleitoszi kontraszt, a ponderáció eltolódik, a testsúly, illetve az aktivitás a baloldalon van, éppen ellentétes a Dorüphorosz képviselte típussal.

⁴⁸⁸ A klasszikus görög ábrázoló művészet egyik szabálya, a test ellentétes mozdulataiból kialakított egyensúly, amely szerint a figura testsúlya egyik lábára helyezkedik, másik lábával ellép ettől a tengelytől, és karjai és másik lába ettől eltérő tengelyen áll. Az így keletkezett aszimmetriát következetesen végigkövetik a test felső részén is. A ponderáció szabálya szerint ellentétes oldalon a testsúly, a mozgás és a nyugalmi állapot kiegyenlítődik.

⁴⁸⁹ Ponderáció: kiegyenlítődés, egyensúlyba hozás. Ennek a szabálynak az értelmében a kontrasztba állított figurák megszerkesztettsége a testsúly egyensúlyba hozásával történik. A relief esetében a figura súlypontja a bal könyökön van, megszerkesztettsége nem függőleges tengelyre szabott, hanem átlós. A szoboralak egyensúlyát csak Amor aprócska figurája adja meg, aki a felfelé nyújtott karddal szinte megtámasztja az eldőlni látszó alakot.

verzett háború képzetét idézi,⁴⁹⁰ s tovább erősíti a békés családi idill hangulatát. Mars és Venus egymás felé fordul, könnyed, fesztelen testtartásuk így az együvé tartozást fejezi ki.

A Caesar alapította Venus Genetrix kultusz így, a hozzá kapcsolt, apává szelídített Marsszal, már valódi családot sugall, annak ellenére, hogy a görög mitológiában Árész és Aphrodité nem számítottak házastársnak, csak szeretőknek, sőt, házasságtörő szeretőknek. Erről a rómaivá tett mitológiai „ferdítésről” is ironizált Ovidius,⁴⁹¹ hiszen az új dimenziókba helyezett mitikus történet nem mindenki előtt fedte el a görög mítoszok elbeszéléseit. Erre a családra, Venus Genetrix kultuszának a Mars Ultor kultuszba történő erős beágyazására azonban Augustusnak feltétlenül szüksége volt, hogy indokolja különleges szerepét az állam vezetésében, mint aki Mars távoli leszármazottjaként véget vet a háborúknak, békét teremt, és Venus családjából származóként biztosítja a jólétet.

4. 12. 3. 1. 2. *A Ravenna-relief Venusa*

A Venus Genetrix típusú ábrázolások másik példája egy egészen más ábrázolási módját képviseli az istennő megjelenítésének (45. és 58. ábra). Tartása kiegyensúlyozott, klasszikus, bal vállán a kis Erósz töredéke látható. Viseletében római, nem *khitónt*, hanem *tunicát* visel. Fejét virágmotívummal ékesített diadém díszíti.⁴⁹² Ennek alapján ezt a Venust a koppenhágai Liviával,⁴⁹³ a Baiaei Antoniával⁴⁹⁴ és a Palazzo Altempsben őrzött Juno Ludovisivel⁴⁹⁵ rokoníthatjuk. Mindhárom a Iulius–Claudius-dinasztia korszakában keletkezett, és formáinak hasonlósága egy alaptípus variációjának kötelező feldolgozására utal. A diadém így talán túlmutat a dombormű portré voltán (Iulia vagy Antonia minor), és Iunóval való kapcsolatára utal, ebben az esetben az ösanya-istennő mivoltán (Genetrix) keresztül.

⁴⁹⁰ A hüvelyét vesztett kard, amit Erósz nyújt anyjának, szintén alkalmat adott egy kis szójátékos ironizálásra.

⁴⁹¹ Ovid. Trist. 2. 295–296: „*Venerit in magni templum, tua munera, Martis, stat Venus Ultori iuncta.*”

⁴⁹² Wood 1999. 133. n. 178.

⁴⁹³ Ny Carlsberg Glyptothek of Copenhagen, inv. 1422.

⁴⁹⁴ A Baiae-ban épült, mára víz alá került nyári császári palota *nymphaeum*-ában állt Antonia minor-t Venusként ábrázoló szobra.

⁴⁹⁵ Inv. 8631.

Maga a kompozíció a sperlongai múzeumban őrzött dombormű Venus Genetrix-típus beállítására mutat.⁴⁹⁶ Konvencionális, mintateremtő alkotás, propagandisztikus ábrázolása az *auctoritas*nak és a virágzásnak.

4. 12. 3. 2. *A Venus Victrix-ábrázoláshoz közeli alakok*

Az őszanya istennők megjelenítésétől eltérő istennő ábrázolások, amelyek a görög előzmények alapján egy olyan képzőművészeti csoporthoz tartoznak, amelynek tagjait a Capuai Venus-típusba sorolják, és ahová minden idők legismertebb Aphroditéje, a méloszi istennő is tartozik (55. ábra).

4. 12. 3. 2. 1. *Az Antoninus-kori császárnék és a Capuai Venus: Venus Victrix*

Az Antoninus-kori szoborcsoportok császárnéi mindkét dombormű Venus beállításától különböző istenábrázolást képviselnek. Előképeknek a Capuai Venust⁴⁹⁷ tekintik. Ez a szobor a capuai amphitheatrumból került elő. A görög klasszikus korszak stílusjegyeit is magán viseli, amely stílusjegyek Kr. e. V–IV. századi előzményekre engednek következtetni. Ezt az eredetét a rómaiak lemásolva átalakították és beillesztették egy új kontextusba, hogy szolgálhassa az új hatalmi rendszer ideológiai igényét.

A szobor félmeztelenül ábrázolja az istennőt, csípője köré tekert ruhája a jobb csípőjéről lecsúszik, és kissé látni engedi ágyékát. Fején diadémot visel, tekintete lefelé irányul, mintha a két keze között nézne valamit. Bal lábával egy sisakon áll, kezeit furcsa pózban, különböző magasságban felemelve tartja, mintha átkarolni készülne valamit. Bal kezét magasabbra emeli, jobb keze a teste előtt, a bal csípője vonalában áll, mintha tartana valamit. Egész testhelyzete kissé erőltetett, megcsavarodott. Ezt a kéztartást és testhelyzetet magyarázva a Capuai Venust sokáig a tükröt tartó istennőnek tekintették, de a tartásából nehezen volt magyarázható, hogy miért lett éppen ez az istennő a császári párok mintája, illetve miért is másolta ugyanezt a típust a legismertebb Victoria-szobrok egyike, a bresciai.

Az istennő, bár mint a szerelem istennője megtehetné, nem tükröt, hanem pajzsot tart a kezében, s nem is azért, hogy az abban tükröződő arc-képében gyönyörködjék. Ez a szobor az „*Aphrodité hopliszmené*” (Pajzhordozó Aphrodité) típusához tartozik, és az istennő harcos aspektusát

⁴⁹⁶ Lindner 2007. 70.

⁴⁹⁷ Museo Archeologica, Nápoly, Inv. 6017.

idézi. Kultusza, mint Pauszaniasz leírja, legalább három helyen is élt Hel-
lászban, így Küthérán,⁴⁹⁸ Korinthosban⁴⁹⁹ és Spártában.⁵⁰⁰ Spártában Árész
női megfelelőjeként tisztelték.⁵⁰¹ Az istennő ábrázolásának legismertebb
változata a Méloszi Aphrodité,⁵⁰² amelynek rekonstrukciója alapján a test-
helyzet és a lábtartás értelmet nyerően határozható meg. Eszerint az isten-
nő eredetileg egy oszlop (sztélé) mellett állt, bal lábát annak talapzatán
nyugtatta. Bal kezével az oszlopra támaszkodik, tenyerében almát tart.⁵⁰³
Ez a szoborrekonstrukció nem magyarázza meg a Capuai Venus bal kezé-
nek csuklóval lefelé fordított tartását, de egy másik, ugyancsak mintául
szolgáló töredék választ adhat a kéztartásra is. Ez a Pergében előkerült
Aphrodité,⁵⁰⁴ amely egy Kr. e. IV. századi eredeti szobor Kr. u. II. századi
másolata. Itt az istennő egy oszlopra támasztott pajzsot tart, bal kezével a
pajzs felső szélére támaszkodik, miközben betűket ró rá. A tartó mozdulat
megegyezik, szobor beállítása mindkét kéz, de még a fellépő, megtámasz-
tó láb mozdulatát is magyarázza.

A császári párok esetében mindhárom megjelenített istennő (császárné)
a fent leírt testtartást imitálja. Mivel a császárnék csak ritkán ábrázoltatták
magukat ruhátlanul, ez a figura, két másolat esetében,⁵⁰⁵ szemben a capuai
istennővel, *khitónt* és *himationt* visel. Alsóruhája finom redőkbe rendezve
takarja testét, de oly finoman áttetsző, hogy még köldöke is átsejlik a ru-
hán. A *himation* vastagon csípője köré csavarva takarja az istennő lábait.
Az öltözet egyedüli különbsége, hogy a Capitoliumi Múzeumokban talál-
ható szobron Faustina, a capuai szoborral megegyezően, diadémot visel.
Az ostiai szoborcsoport Faustinája az előző két változatnál hívebben jele-
níti meg a capuai szobrot. Diadémján pálmalevélből szétágazó spirálok,
amelyek a Mars-szobor sisakjának díszítését ismétlik meg.

Míg „*Aphrodité hopliszmené*” önálló alkotás, beállítása teljes egészé-
ben megfelel mondanivalójának, addig a római szoborcsoportba szorított
nőalakok tartása suta, természetellenes. Ha nem a szobor szépsége fogta
meg a csoport megalkotóját, akkor annak egy mélyebb jelentéstartalmat

⁴⁹⁸ Pausanias 3. 23. 1.

⁴⁹⁹ Pausanias 2. 5. 1.

⁵⁰⁰ Pausanias 3. 15. 10.

⁵⁰¹ Cyrino 2012. 51–52.

⁵⁰² A „Milói Venusként” ismert szobor. Paris, Musée du Louvre Ma 399.

⁵⁰³ Paris, Musée du Louvre MA 400. Közli: Kousser 2005. 229.

⁵⁰⁴ Antalya, Inv. Nr: 2006–5 (sh 1722).

⁵⁰⁵ A Louvre-ban és a Musei Capitoliniben őrzött csoport.

kellett hordozni, amiért Marshoz társították. Ez a jelentéstartalom pedig a Venus Victrix ábrázolási körbe tartozik.

Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a Risorgimento⁵⁰⁶ jelképeként jól ismert „Bresciani Victoria-szobor”,⁵⁰⁷ amelynek tartása mindenben megegyezik az „*Aphrodité hopliszmené*” típusal. A „*Victoria Alata*”, azaz a szárnyas Victoriák mintájára kiegészített szobor restaurálása nem helyes, a szárnyak csak később (Flavius-kor) kerültek rá,⁵⁰⁸ az eredeti művön nem voltak ott. Ez a Kr. u. II. századból származó, bronzból készült alkotás egy Kr. e. III. századi mintára⁵⁰⁹ megy vissza. A jobb mellét szabadon hagyó, lecsúszó ruha, az ágyéka köré tekert *himation* kétségtelenné teszi az Aphroditével való azonosítást. A tartás csaknem mindenben megegyezik a pergéi Aphroditéével, azaz nem Victoriát ábrázolta, hanem az „*Aphrodité hopliszmené*” típusba tartozik. Attól csak abban különbözik, hogy jobb keze nem pusztán a pajzsban, mint tükörben önmagában gyönyörködő istennő passzív tartása, hanem valamit tart is a kezében, talán egy *stilust*, feltehetően a győztes nevét kívánta felírni az oszlopra feltámasztott pajzsra. A lába alatt lévő sisak még a pajzsnál is egyértelműbben utal Arésszel (Mars) való kapcsolatára.

Azok az attribútumok, amelyek hadistennel hozzák kapcsolatba, és a döntő szerep – felírja a győztes nevét a pajzsra – alapján Rómában ez lett az Antoninus-kori Venus Victrix ábrázolások egyik archetípusa. Ebben a formában jelent meg a Traianus-oszlopon, és az Antoninus-kori ikonográfia középpontjában.

⁵⁰⁶ A napóleoni háborúk után kibontakozott nemzeti mozgalom, amely az egységes olasz állam létrejöttét tűzte célul.

⁵⁰⁷ Museo S. Giulia MR 369. A szobrot 1826. július 20-án találták meg a bresciani Capitolium lépcsője alatt, ahová elásták, feltehetően rituális áldozata lett a keresztények pogány kultuszok elleni támadásának. Ennek köszönhetően kitűnő állapotban került elő.

⁵⁰⁸ Kousser 2008. 59.

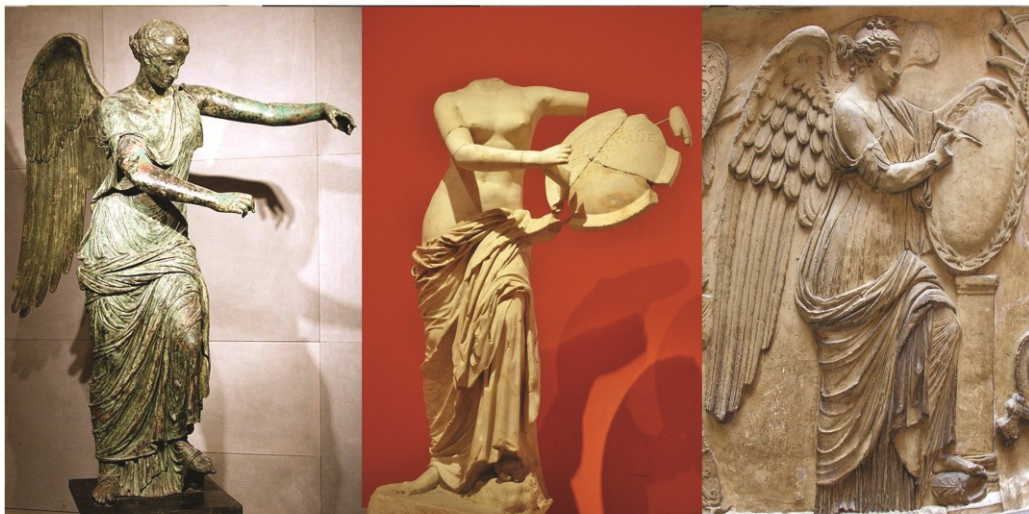
⁵⁰⁹ Komoly elemzések születtek a tárgyban, kissé nehéz megállapítani a kort, pl. a ruha stílus az Kr. e. V. század végének „tapadós ruhák” (vagy „vizes leplek”) stílusa, amit a Parthenón keleti tünpanonjának Aphroditéjével azonosítanak. Prototípusának a korinthiszi fellegrvár Aphroditéjét tartják. Vö. Kousser 2008. 59.



A „Capuai Venus”

A „Mélósi Aphrodité” és rekonstrukciója

Az „Ostiai szoborcsoport”

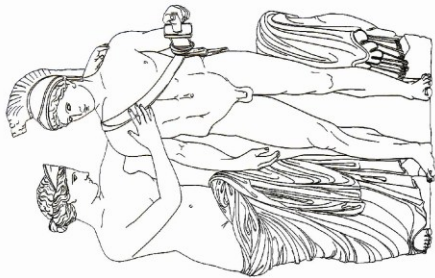


A „Bresciai Victoria”

A „Pergei Aphrodité”

A Traianus-oszlop Victoriája

55. ábra: Venus Victrix és Venus Genetrix (Montázs és fotók: T. Horváth Ágnes)



Mars és Venus kettőse a Capua Venus, a Pergei Aphrodité és az Ares Borgheze alapján



A templom szoborcsoportja Alkamenész Aphroditéje, a Capitoliumi Mars és Lucius Caesar Korinthosban talált szobra alapján

56. ábra: A cella „görögös”, illetve „római” szoborcsoportjainak hipotetikus rekonstrukciója (Montázs. T. Horváth Ágnes)

4. 12. 4. Mars Ultor vagy Árész Borghese –Venus Genetrix vagy Venus Victrix?

A templomcellához köthető szobrokat áttekintve el kellene döntenünk, hogy vajon melyik típus állhatott a cellában. Az Algiers-reliefhez a Capitoliumi Mars Ultor-szobor köthető, mint a kultuszszobor lehetséges másolata, a Ravenna-reliefhez egy, a templom tünpanonjához hasonló hagyományos görög istenábrázolás, a szoborcsoportokhoz pedig egy, Kr. e. 2-re datált, thaszoszi márványból készült, apró részletet őrző szobortöredék, az „FA 2562a” a Mercati di Traiano Museo dei Fori Imperiali kiállításán. Ezek alapvetően két típust különítenek el, a „görögös”⁵¹⁰ és a „római”⁵¹¹ csoportot (56. ábra). Láttuk, hogy a „görögös” ábrázolások (Antoninus-kori csoportok) archetípusa, eredeti formában az Árész Borghese is egy teljesen felfegyverzett istenalak lehetett. De elég erős volt-e a hellenisztikus hatás Augustus idején, hogy egy minden tekintetben görög istenalakot állítson temploma kultuszközpontjába? Ha állást kell foglalnunk mellett, hogy a fentebb ismertett képi források közül melyik lehetett a *forum* templomának kultuszszobor együttese, akkor ikonográfiai megfontolásokból mindenképp a római hadi öltözetben ábrázolt istenalakot kell választanunk. Ez azt jelentené, hogy az Algiers-relief hármasa mutatja leghitelesebben a cella szobrait. Emellett szól még Stemmer,⁵¹² aki az ún. Akharnai-reliefet⁵¹³ tekinti a római Mars Ultor előképének.

A *Mars Ultor lorica*t és az *Aphrodité en képoisz* kettőse ikonográfiailag mindenképp erősebben kapcsolódik a *forum*hoz, mint a „görögös” változat. A kompozíciós beállítás csak Ovidius „*Martis, /stat Venus Vltori iuncta,*”⁵¹⁴ alapján határozható meg. A kérdés azonban, hogy a *iungo* igét melyik értelmében használjuk. A megjegyzés csípős is, tényszerű is egyszerre. Az ’összeköt, megköt’ jelentés arra engedne következtetni, hogy testi kontaktus van kettejük között. Ez lehet az Árész Borghese lábán lévő lábperecre, vagy kötélre való utalás,⁵¹⁵ illetve jelentheti az Antoninus-kori szoborcsoportok alapján Venus átkaroló mozdulatát is. Ugyanakkor a szó hordozza a ’szövetséget köt, összeházasít’ jelentést is, így egészen egysze-

⁵¹⁰ Vö. Ungaro 2007. 140.

⁵¹¹ Vö. Ungaro 2007. 139.

⁵¹² Stemmer 1978. 141.

⁵¹³ Louvre, MR 791.

⁵¹⁴ Ovid. Trist. 2. 295–295.

⁵¹⁵ Vö. Hartswick 1990. 233.

rúen azt is kifejezheti, hogy szorosan összetartozónak látszóan, Mars mellett ott állt Venus is. A „római” Mars szerepeltetése kifejezné azt a különbséget is, ami a görög Árész és római megfelelője között van. Nem a pusztán háborút kívánó isten, aki szerelmi kalandba keveredett Aphroditével, hanem az ősapa, a városalapítók atyja, Mars Pater, akinek öltözete a hadisikerek által diadalmasan felemelkedő birodalmat jelképezi. A mellette álló alak, a Caesar bevezette kultusz, és annak augustusi továbbfejlesztése miatt mindenképp a Venus Genetrix-típusú szobrok közül kell, hogy kikerüljön, tehát az *Aphrodité en képoisz* ábrázolások vonásait viselheti. Míg Mars a Város és a birodalom ősapja, ez a Venus még ennél is több, a *gens Iulia* és az egész emberiség ősanja. Minden apró ikonográfiai eleme, a Mars Capitolini páncélzatától Venus alakjáig, megfelel annak, amit a *forum* non verbális kommunikációjáról már elmondunk. Ezért ez lehetett az augustusi forma. A *forumon* felállított, teljes páncélzatban ábrázolt Mars a katonai ikonográfia része, megjelenítése Augustus hatalmának szilárdságát jelenti, áttöri a hagyományos, meztelenül erőtlennek és kevésbé tekintélyesnek tűnő istenábrázolások sorát, hogy a hadisten ezen ábrázolásán keresztül egy katonailag is erős, a birodalom vezetésére képes *princeps* képmásává váljon.

Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a másik megjelenítési formát sem. A „görögös” típusú ábrázolások közül a Ravenna-relief az, amely korban talán a legközelebb áll a *forum* keletkezési idejéhez. Ha ebben keressük a *forum* kultuszszobrának mását, akkor azt kell mondanunk, hogy mind Venus, mind Mars sokkal inkább a tünpanon domborművének megjelenítése lehetett, mint a templombelső szobraié.

A cella „görögös” csoportját az Antoninus-kori szoborcsoportok, és a *forumon* fellelt töredék (FA 2562a) alapján valószínűsítik (57. ábra). Ezen egy meztelen, vagy félmeztelen férfialak bal vállát átkaroló kéz látható. A jobb vállon átvetve szíj, ami valószínűsíti az Antoninus-kori szoborcsoporttal való hasonlóságát. Az Antoninus-kori csoportok előképének jelene ennek alapján kétségtelen, de a töredék oly jellegtelen és meghatározhatatlan részletet tartalmaz, hogy azt ugyan mindent kizáró bizonyítékként elfogadhatjuk, hogy ugyanannak a kompozíciós beállításnak egy változatával van dolgunk, de azt nem tudjuk megállapítani, hogy pontosan hogyan nézett ki a szobor, s ennek alapján a korát sem lehet meghatározni. Két eset lehetséges. Az első, miszerint valóban ilyen kompozíciós elrendezésű volt eredetileg a *forum* szoborcsoportja, a második, hogy volt egy olyan mű, amely a későbbi, Antoninus-kori csoportok archetípusaként

a *forumon* állt. Az első eshetőséget, éppen a *forum* ikonográfiájának szempontjából kell elutasítanunk. A második eshetőség a valószínű, de még ez is kronológiai problémákat rejt. Nem tudjuk ugyanis korhoz kötni a töredéket. Érv lehetne a szobor Antoninus-kori csoportjainak Augustus-kori „archetípusa” mellett, hogy thaszoszi márványból készült, ami alapján könnyelműen ugyan, de kijelenthetnénk, hogy olyan kéz műve, aki ismerte a thaszoszi mester két szobrát (Capuai Venus, Árész Borghese előképei), talán maga is thaszoszi,⁵¹⁶ és megrendelésre ott készítette el a szobrot. Ez sem oldaná meg azonban a kronológiai problémát, hogy mikor készült, a szobortöredék Augustus-kori datálása nagyon bizonytalan lábakon áll. Megtalálási helye a *forumon* belül ismeretlen. Az 1930-as évek ásatásaikor került elő,⁵¹⁷ olyan bontási és feltárási munkák után, amelyek már jócskán elmozdították, kifosztották a korábbi korok eredeti struktúráit. Méretei nem magát a kultuszszobrot, hanem sokkal inkább a cellát, vagy a *forum* egyéb helyét ékesítő szobor, vagy szoborcsoport egy darabját mutatják.⁵¹⁸



57. ábra: Az FA 2562a töredék (Museo dei Fori Imperiali. Fotó: T. Horváth Ágnes)

⁵¹⁶ A szobor anyaga semmiképp nem lehet topográfiai megjelölő tényező, ugyanis épp Augustus idején bőséggel áramlott a márvány a birodalom minden területéről Rómába.

⁵¹⁷ Kousser 2008. 48.

⁵¹⁸ Vö. Zanker 1990. 195–201.

A fentiek alapján tehát csak annyit állapíthatunk meg, hogy korban bármikor odakerülhetett, akár Augustus idején is, de bármikor később is. Tekintve, hogy a *forumot* Hadrianus is restaurálta, nem elképzelhetetlen, hogy ez abból az időből származik. Ha a két „alapszobor” felől közelítjük meg a dolgot, akkor az Árész Borghese sisakjának ikonográfiája kétségtelenül hordoz magában augustusi elemeket,⁵¹⁹ így a római másolatok keletkezését arra a korra kell datálnunk. Ebből azonban csak arra következtethetünk, hogy a szoborról Augustus idején (is)⁵²⁰ római másolatok készültek, melyeknek ikonográfiai elemei rögzültek, és ezt használták fel az Antoninus-kori csoportok megalkotásánál. Ez azonban nem bizonyítja sem azt, hogy mint önálló szobor, a *forumon* állt volna, de nem jelenti azt sem, hogy éppen ennek alapján készült a cella Mars-szobra. Azt sem támasztja alá továbbá, hogy Mars és Venus kettőse abban az erőltetett kompozíciós felállásban létezett volna eredetileg, amiben az Antoninus-kori szoborcsoportokon megjelent.

A Venus Victrix-típusú nőalak nem illeszkedik az augustusi ikonográfiához, de kitűnően illik az Antoninus-kor mondanivalójához. Mivel az Árész Borghese és az „*Aphrodité hopliszmené*” előképekre visszamenő szoborcsoportok csak az Antoninus-kori másolatokból ismertek, feltételezhetjük, hogy a megtalált töredék is egy ilyen csoport része volt, amelyet a császári propaganda jegyében helyeztek el Augustus *forumán*. Ebben az esetben az *imitatio deorum* alapja nem kompozíciós másolás volt, hanem pusztán a cella kultuszszobrainak kilétére reflektált, úgy, hogy azon, megtartva bizonyos stiláris elemeket,⁵²¹ de a saját ideológiája érvényesült.

4. 12. 5. A szoborcsoport harmadik tagja: Divus Iulius?

A két dombormű alapján nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy volt egy harmadik szobor is a cellában. Az Algiers-reliefen álló harmadik figura, és a Ravenna-relief megistenült férfialakja a személyek azonosításakor nem egyezik teljesen.

⁵¹⁹ Pl. griffek, kutyák.

⁵²⁰ Az eredeti szobrot Alkamenész a Kr. e. V. században készítette, másolatai bármikor ezután elkészülhettek.

⁵²¹ Pl. a Louvre Hadrianus csoportjának sisakján szereplő griffek és az akantuszszoborból elágazó inda mind az Augustus-kori, mi több, a *forum* ikonográfiájának vezető eleme.

4. 12. 5. 1. *Divus Iulius az Algiers-reliefen*

Venus mellett egy töredékes férfialak áll. Nem csupán karjainak és lábainak hiánya teszi nehezzé az azonosítást, hanem inkább a figura arcának kopottsága. Zanker Gsell elemzése alapján⁵²² ezt az alakot a Megistenült Caesarral (*Divus Iulius*) azonosítja.⁵²³ Bár a Ravenna-relieffel való összevetésben a képmás nem áll meg, és a portré, mint portré is kétséges, de egyre többen osztják ezt a nézetet.⁵²⁴ Az ábrázolásmód ugyanis az *apotheosis*-típusú ábrázolásokkal állítható párhuzamba. A megistenülés-portrék alakjai erejük teljében, fiatalon, minden testi hiányosságuktól megszabadulva jelennek meg. Így a fiatal, dús hajú figura, akinek ábrázolása a karok mozdulata alapján kétségtelenül kapcsolatba hozható a Iulius–Claudius-dinasztia portréinak beállításával, elképzelhető, hogy az istenné lett Caesar idealizált alakját takarja. A problémát Gsell óta senki sem oldotta meg jobban, elfogadhatóbb magyarázatot a figura kilétére nem találtak. Gsell érve, miszerint a figura fejénél lévő aprócska lyuk a *Sidus Iulium*, a csillag rögzítésére szolgált,⁵²⁵ az egyetlen magyarázat, amely az alak azonosításában előbbre vihet. Az Isteni Caesar (*Divus Iulius*) jelenléte a templomi csoportban indokolt lehet, ha Augustus teljes egészében szerepeltette az isteni eredet és a város alapításának minden lehetséges párhuzamát. Caesar is apafigura, a „*divi filius*” apja, akit ugyan nem mentett meg a „fia”, mint Aeneas Ankhiszészt, de kettejük szerepének párhuzama Róma alapításában, illetve újjáalapításában, kétségtelen. Ez az apává tett Mars, és az istenek közé emelt Caesar, mint Augustus apja, a megistenülés útjának üzenetében minden bizonnyal világos volt a rómaiak számára, de legtisztábban Ovidiusnál jelenik meg:

*Marsque pater, Caesarque pater, date numen eunti,
nam deus e vobis alter es, alter eris,*⁵²⁶

azaz, ha ősatyád és atyád isten, minden bizonnyal te is az vagy, vagy az leszél. Ebben a kontextusban a Mars Ultor-templom nem egyszerűen fogadalmi templom, hanem ugyanolyan dinasztikus emlékhely, mint a Forum Romanum *gens Iuliát* dicsőítő épületei.

⁵²² Gsell 1899.

⁵²³ Zanker 1968. 20. not. 109.

⁵²⁴ Legújabbban Kleiner 2005. 210–211; Koortbojian 2013. 45–46; 223.

⁵²⁵ Gsell 1899. 43.

⁵²⁶ Ovid. Ars. am. 1. 203–204.

4. 12. 5. 2. *A Ravenna-relief Divus Iuliusa*

Az Algiers-relief férfialakjához hasonló tartású, *apotheosis*-típusú ábrázolás a Iulius–Claudius-dinasztia valamelyik tagját ábrázolja. Azonosítása ugyan fontos lehet, mert esetleg eldönthetné, hogy ki is állhatott a cellában. A személy pontosításának feladata alól azonban magának a domborműnek az ábrázolásmódja ment fel minket. Az Augustus *apotheosis*át megjelenítő dombormű ikonográfiája csak a „szereplőkre” reflektál. Maguk a portrék nem lehettek hitelesen jelen a *forum* cellájának szobrain. S ha Mars arcképe nem volt Octavianus-Augustusé, ha Venust nem Liviaként ábrázolták, akkor természetesen a harmadik személy kiléte sem lehet lényeges. Mars alakja, mivel Augustus *apotheosis*áról van szó, nem tükrözheti az eredeti ikonográfiát. Inkább az alakokra kell koncentrálnunk, és azt kell mondanunk, hogy volt egy Mars, egy Venus Genetrix és egy *apotheosis*-típusú ábrázolás. A negyedik és ötödik, töredékes alak az előzőket ismétli, a *loricata*-figura utalhat a Mars-szobor eredeti megjelenésére, a töredékes nőalak pedig megismétli a Venus Genetrix típusú ábrázolást. Ha gondolatmenetünk helyes, akkor lehetett egy *apotheosis*-típusú szobor a cellában. Ennek az alaknak az azonosítása, mint az Algiers-relief esetében is, csak *Divus Iulius* lehet, hiszen korábban senki sem jelent meg isteni, vagy megistenült alakban a halandók közül. Így valószínűsíthetjük, hogy ha hármasszoborcsoport állt a cella apszisában, akkor annak harmadik tagja Augustus örökbefogadó apja, Iulius Caesar volt.

Megismételve tehát a téma bevezetőjében írt megállapítást, miszerint a templom kultuszszobrainak a Mars–Venus kettőst kell tartanunk, így a mellettük felállított *Divus Caesar* nem lehetett a *forum* eredeti szándékának megfelelően felállított szobor. Jelenléte mégis meghatározó lehetett, szerepe pedig a személyes áldozati szoboré, amit a *forum* létrehozója szentelt isteni ősnak, s állított fel Mars Ultor szentélyében. Hasonló módon került a szentélybe, mint a Venus Genetrix templomba Kleopátra arany szobra, fogadalmi ajándékként.⁵²⁷ Ez nem volt szokatlan a rómaiak szemében, fogadalmi ajándékok, vagy egyéb kegyes okból felállított szobrok képezték a templomok kincstárát. Így, bár eredetileg egy isteni kettős alkotta a templom istenségeinek csoportját, talán a felszenteléskor azonnal, vagy röviddel utána odakerült kegyes ajándékként, hogy a szoborcsoport hármásra kiegészülve hirdesse az állami és a magánszféra együttesét alkotó üzenetet: a *pax*, *felicitas*, *concordia*, *pietas* jelenlétét és az *auctoritas*, *gravitas*, *imperium* isteni eredetét Augustus politikájában.

⁵²⁷ Vö. Pollini 2012. 148.



58. ábra: A „Ravenna-relief” (Ravenna, Museo Archeologico Nazionale.
Fotó: T. Horváth Ágnes)

4. 13. A homlokzat tünpanonja

Ugyanez a program – a Iulius nemzetség visszavezetése a városalapító Romuluson és Aeneason keresztül isteni őseikre – nyilvánult meg a templom oltárán és külső díszítésén is. Az épület homlokzatának képe a *forum* építményeinek azon kevés eleme közé tartozik, amiről közelkorú képi forrásunk van.⁵²⁸ Ez a Villa Medici hátsó, udvari homlokzatában megőrzött, Claudius császár idejére datált „*Ara Pietatis Augustae*”,⁵²⁹ azaz „Az Augustusi Kegyelem Oltárához” tartozó márványpanel, amely a templomot ábrázolja⁵³⁰ (59. ábra). A domborművön látható templom oszlopainak száma és a lépcső jó közelítéssel – némi eltérés mutatkozik például a tünpanon dőlésszögében⁵³¹ – megfeleltethető a régészeti maradványnak, ezért ugyanilyen közelítéssel felhasználható a tünpanon szoborcsoportjának a rekonstruálására is. Ennek alapján a templomnak erről a részéről jóval pontosabb képet alkothatunk, mint a templomcella kultuszszobraitól. A dombormű nyomán rekonstruálva a templom homlokzati tünpanonját, a rajta álló figurák megjelenítették a korabeli Róma vallási és politikai nézeteinek minden jelentős aspektusát. A szimbolikus jelenet középpontjában Mars áll. Ez a figura eltér a cellában elhelyezett Mars szobortól, már sokkal hagyományosabb, bár különleges istenábrázolás. A szokásos, félmeztelen hadisten, aki diadalmas mozdulattal tartja egyik kezében a lándzsát, másik kezében hadvezéri pálcát, vagy a későbbi ábrázolásokról a kéztartásból azonosíthatóan a *parazoniumot*.⁵³² Az ábrázolás különlegessége a háromágú korona. Ez az istenség, hagyományosabb ábrázolásával, valóban a hadi jellegzetességeket emeli ki, ő az, akinek mint bosszúálló istennek – akár a polgárháborúban legyőzött polgártársakat, akár a parthusokat tekintjük – Octavianus a templomot ajánlotta. És ez az ábrázolás kétségkívül a *virtus* megtestesítője, a győztesen diadalt ünneplő istené.

⁵²⁸ La Rocca 1999. 87–89; La Rocca 1995b. 369–370.

⁵²⁹ Jones 2005; Bloch 1939.

⁵³⁰ Zanker 1990. fig. 86, 150 és 151.

⁵³¹ Ld. a templom homlokzatáról írt fejezet.

⁵³² A görög *parazonion* latin megfelelője. A római ábrázolásokon bal karjukon tartották, markolatukkal felfelé. Rangjelölő fegyver volt, tisztí oldalfegyver, amit a jobb oldalukon hordtak. Leginkább a díszruha része. Rómában *Virtus*, Mars, Roma és a császárok megkülönböztetője.



Villa Medici, Róma, udvari homlokzat



Ara Pietatis Augustae. Museo dell'Ara Pacis, Róma

59. ábra: A templom homlokzata az Ara Pietatis domborművén (Villa Medici, in situ, Museo dell'Ara Pacis, Róma. Fotók: T. Horváth Ágnes)

Érdekes összehasonlítani a két Mars ábrázolást. Első látásra a teljes római fegyverzetben álló figura kellene, hogy a harcias hadistent jelképezze, a félmeztelen alak pedig a kegyesebb aspektust képviselné. Ám az ikonográfiai jelentések, a képi ábrázolás hagyományos üzenetei éppen fordítva hatnak. A római ízlésnek megfelelő, a gazdag ikonografikus utalásokat hordozó kultuszszobor a *Pax Augusta* és az ősapa figurája. A hagyományosabb, görögös hatású tünpanon-szobor pedig egyértelműen a hadisten konzervatív ízlésű ábrázolása. A cella szobra mindenképpen a beszédesebb, feltehetően az Augustus számára hangsúlyosabb mondanivalót hordozta.

A tünpanonon az isten két oldalán két istennő állt: Venus és Fortuna. Párosuk, Venus Verticordia és Fortuna Virilis, a köztársaság legrégebbi hagyományú kultuszaihoz tartozik. Mindkét istennő megjelent a késő köztársasági ideológiában is. Venus Felix Sulla, Venus Victrix pedig Pompeius és Caesar politikai szerepű védelmezője volt, míg Pompeius meg nem előzte ebben Caesart, és saját személyes védőistennőjévé nem tette. Caesar ezután fordította figyelmét a Venus Genetrix kultuszban rejlő lehetőségek felé. Az anyaistennő Venus a Iulius nemzetség ősanjaként politikailag mindenképpen szerencsés választásnak bizonyult.

A domborművön megjelenő istennő is Venus Genetrix figurája, Mars jobboldalán állt, vállainál a kis Erósz foglalt helyet. Ő is görögösen ábrázolt istenalak, egy köpeny alatt *khitónt* visel, bal kezében jogart tart. A genealógiai és logikai rend alapján a Venus melletti ülő alak Romulus, Róma istenné lett alapítója. Rövid pásztorköpenyben ül, kezében a pástorbottal, fejét bal kezén pihenteti, amint éppen a városalapítás szent szertartásához tartozó *auspiciumot* végzi. A Róma alapítását megelőző „*augurium augustum*”⁵³³ ebben az esetben is megelőlegezi, és az „*augustum*” jelzővel félreérthetlenné teszi a másikat, az augustusi újjáalapítás tényét.⁵³⁴

A tünpanon sarkainál fekvő istenségek láthatók, a romulusi oldalon a Palatinus perszonifikációja, ugyanis Romulus itt kapta meg a jelet Roma quadrata megalapítására. Ez az oldal a romulusi városalapítás mítoszainak konkrét összefoglalása.

⁵³³ Ennius fr. 512. Idézik: Varro, R. r. 3. 1. 2. és Suet. Aug. 7. 4.

⁵³⁴ Zanker 1968. 14.

Mars baloldalán Fortuna áll, attribútumaival, a kormánykerékkel⁵³⁵ és a bőségszaruval, mint aki Augustus utódlását, és az *aurea aetas* eljövetelét biztosította Róma fölött. Mars és Fortuna kultusza már Caesarnál is jelentős volt, Mars Ultor és Fortuna Redux kultusza pedig Augustus idején nyert formai kereteket. Fortuna Redux, akinek első oltárát Octavianus Honos és Virtus templomával szemben állíttatta fel,⁵³⁶ nemcsak személyes védőistennő, aki a *princeps* visszatérését biztosította, de kapcsolatban állt a katonai jelvények visszatérésével, és temploma révén – egy újabb vallási erővonal átrendeződése mentén, amely során elvette a Pompeius építtette szent kerülettől Honos, Virtus, Fortuna tiszteletének szerepét – az állami jólét visszatérését is garantálta. A Fortuna Redux kultikus tisztasága felett örökös Vesták a *Lares*-kultuszhoz is kötődtek, ugyanúgy, ahogyan ide kapcsolódott Aeneas és a *Genius Augusti* is.

A Fortuna mellett ülő figura a pajzsot és lándzsát tartó Roma Victrix. A tünpanon keskeny végén, a Palatinus párhuzamaként, Roma Victrix mellé a város folyójának, a Tiberisnek az istene került, a korszával és összefonódó náddal. A Tiberis nemcsak magát a várost jelképezi, de gyakran hozták kapcsolatba Fortunával is. Ha a másik oldal kézzelfoghatóan utal a városalapításra, akkor ez az oldal a városalapítás és az augustusi jólét megalapozásának az oldala. Plutarkhosz szerint Romulus Fortuna nélkül nem tudta volna véghezvinni a városalapítás munkáját.⁵³⁷ Fortuna a császárok győzelmeit garantáló istennőként a későbbiekben is szerepet játszott, különösen a császárok magánéletének és utódlásának szerencséjét biztosító istennőként.⁵³⁸ Ez pedig a dinasztikus szentélyként is működtetett *forum*-együttes esetében nagyon fontos volt Augustus számára.

A szobrok és a tünpanon elrendezése nem tartozott sem a hellenisztikus történetmesélő,⁵³⁹ sem a római narratív ábrázolások közé. Egyszerű logikai szimmetria alapján, némiképp az etruszk *auguráció* elemeinek felhasználásával rendezték egymás mellé az alakokat. A tünpanon háttérét egyiptomi kék festékkel (*caerolum*) emelték ki, és feltehető, hogy magukat az alakokat is színes festéssel díszítették. A templom függőlemeze és

⁵³⁵ Ez a jelkép is kettős jelentést hordoz, utal a forgandó szerencsére, de az állam irányítására is.

⁵³⁶ Augustus, RG 11.

⁵³⁷ Plut. de Fort. Rom. 320A–324A

⁵³⁸ Vö. Arya 2002. 292.

⁵³⁹ Zanker 1990. 201.

pronaoszának mennyezete ugyanazt a háttérszint viselte, ebből emelkedtek ki a festéssel díszített dekorációs elemek, istenfigurák.

A homlokzat tünpanonjának párkányzata megegyezik a templom külső részének megfelelő párkányzatrészeivel. A ferde geisonok dekorációja megfelelt a templom koronázópárkányának díszítőelemeivel. Értelemszerűen a szima oroslánjai és a cserepek végein lévő akrotérionok itt nem jelentek meg.

4. 14. A Mars Ultor-templom kincsei

Sok konkrétumot nem tudunk a templomban elhelyezett kincsekről, de vannak olyan forrásaink, amelyek segítenek kialakítani ebben a tekintetben is egy, a bevett szokásokon túlmutató képet. „*Perspicit in foribus diversae tela figurae / armaque terrarum milite victa suo*”⁵⁴⁰ – írta Ovidius arról a fegyverbemutatóról, amely a győzelmi ereklyéket vonultatta fel, gondosan válogatva, hogy a hadizsákmányt bemutató tárlaton, az *Orbis Terrarum* feletti győzelem jeleként, minden legyőzött nép szerepeljen benne.

A templom, mint a templomok általában, sajátos kincstárként is működött. Itt a templom istenségének fogadalmi ajándékai nem egyszerűen kincsek, hanem háborúban szerzett drágaságok voltak. A falak mentén katonai ereklyéket, a legyőzöttektől szerzett hadizsákmányt, és római katonai jelvényeket helyeztek el. A hadijelvények, a hadizsákmány, és nem utolsó sorban a katonai ereklyék legértékesebbjeként Caesar itt elhelyezett kardja⁵⁴¹ érzékeltették a rómaiak *Orbis Terrarum* feletti katonai hatalmát.

Mint minden olyan szentély, ahol értékes dolgokat helyeztek el, a templom a hadi dicsőség galériája, és ugyanakkor egyfajta kincstár is volt. Azt tudjuk, hogy kirabolták,⁵⁴² de azt pontosan nem, hogy milyen kincstárként működött. Feltételezhetnénk, hogy az Augustus által Kr. u. 6-ban létrehozott *aerarium militare*⁵⁴³ kincstárát a templom *podium*ában helyezték el. Ezt támasztaná alá az a tény, hogy a római *legiók* hadijelvényeit

⁵⁴⁰ Ovidius, *Fasti* 5. 561. Szabad fordításban: Látja a forumon a fegyverek minden fajtáját, és minden föld fegyverét, amit hadserege legyőzött. (T. Horváth Ágnes)

⁵⁴¹ Suet. *Vitell.* 8. 1: „*strictum Divi Iuli gladium tenens, detractum delubro Martis atque in prima gratulatione porrectum sibi a quodam.*” (Kezében az isteni Iulius kivont kardja, melyet Mars szentélyéből hoztak elő és nyújtottak át neki az első szerencsekívánatok alkalmával. ford. Kis Ferencné)

⁵⁴² Iuvenalis, 14. 258–262.

⁵⁴³ Suet. *Aug.* 49.

korábban az *aerarium Saturni*ban tárolták, így a hadijelvények áthelyezése a Saturnus-templomból a Mars Ultor-templomba részben az előbbi funkcióvesztését jelenti, részben pedig asszociálhatja a hadijelvények letéti helye mellett az *aerarium* – mint esetlegesen áthelyezett kincstár – itteni meglétét is. Ezt erősítené, hogy a templom alatt valóban találtak egy hosszú folyosót, amely két oldalon fülkékben folytatódott. Ez lehetett volna az *aerarium*, ahogy azzal már 1926-ban Corrado Ricci is foglalkozott.⁵⁴⁴ Felvetődött azonban az a fontos kérdés, hogy ez nem épülhetett a templommal egy időben, ugyanis a Ricci által *favissának* nevezett, a későbbiekben *scala mortuorum*ként ismert grotta épp az oszlopok alatt helyezkedik el, és vészesen meggyengítette volna a *podium* teherhordó képességét.⁵⁴⁵ A Ricci által a Lanciani gyűjteményből közölt és elemzett Sallustio Peruzzi rajz,⁵⁴⁶ mint azt annak eredeti változata egyértelműen bizonyítja,⁵⁴⁷ nem a templom *podiuma* (szülőbatsz) alatti fülkékre vonatkozik, hanem a cellabelső két oldalán álló *podium* alatti üregekre.⁵⁴⁸ Bárhol is volt, ha a templomban volt az *aerarium*, itteni működésére nincs adatunk, annyit tudunk helyéről, hogy Nero korában már a Capitoliumon működött.⁵⁴⁹ Augustus azonban keresve sem találhatott volna jobb helyet *aerariuma* számára, mint saját *forumának* templomát. Bár nem állíthatjuk biztosra, hogy ott volt kezdetben, de ha igen, akkor máshová helyezése kapcsolatban állhatott a fent már említett kirablással. Erről sincs ugyanis pontos tudomásunk, lehet, hogy a templomcella kincseit vitték el, de lehet, hogy az *aerariumot* rabolták ki, és az is előfordulhat, hogy római szokás szerint a pénzváltók, bankárok egyik székhelye is volt, és az ő javaikat fosztották ki. Iuvenalis alapján inkább a cellára gyanakodhatunk a kincstár helyét illetően. Mosolyt fakasztó anekdota ezzel kapcsolatban, hogy mint Iuvenalis leírja,⁵⁵⁰ az istenség anyagi javakra felügyelő, védő szerepe nem volt túl hatékony.

⁵⁴⁴ Ricci 1926.

⁵⁴⁵ Ricci 1926. 8. Az ábrák beszédesen bizonyítják, hogy a később temetőként használt katakombák épp az oszlopok alatt helyezkednek el, oly módon, ahogy eredetileg nem épülhettek volna, hiszen vészesen meggyengítették volna a templom podiumának stabilitását. A fölöttük álló oszlopok súlya beomlással fenyegethetett volna. Valószínűleg azután alakították ki őket, miután az oszlopok már ledőltek.

⁵⁴⁶ Ricci 1926. 6.

⁵⁴⁷ Peruzzi, Sallustio [1536–1552].

⁵⁴⁸ Ld. a templomcella belsejéről írt fejezetet és a 33. ábrát.

⁵⁴⁹ Roxan 1985. not. 79.

⁵⁵⁰ Iuvenalis, 14. 258–262.

„ egyre növelni
vágva a kincset, a pénzt vasazott ládában, amelyre
éber Castor ügyel a házában. Mert amióta
Mars Ultorról egy rabló emelte sisakját,
óni sajátját sem képes.”

(ford. Muraközy Gyula)

A háborúban győzelmet hozó Mars patrónusi szerepe a megszerzett javak megtartására, úgy tűnik, már nem terjedt ki. Ha valaha is a pénzváltók trezorja volt, akkor ők elvitték innen a pénzes dobozaikat, és inkább a Castor– és Pollux-templom⁵⁵¹ istenségei és őrsége felügyelete alá helyezték, az *aerarium militare* pedig a Capitoliumra került, hiszen Mars Ultor saját templomából még a sisakját is ellopták.⁵⁵²

4. 15. A templom funkciói

A templom nem pusztán Mars kultuszhely volt, hanem, mint Cassius Dio felsorolja, több olyan tevékenység is kötődött hozzá, ami túlmutatott egy fogadalmi templom funkcióján. Ezek egy része természetesen a háborúhoz kötődött. A parthusoktól visszacapott katonai jelvények (*signa*) letéti helyeként⁵⁵³ még csak mint fogadalmi templommal találkozunk vele.⁵⁵⁴ Azonban több olyan utalás is van, amely konkrétan a római katonai potenciál, a győzelmek demonstrálásának központjaként tekint rá. Így, ezek szerint, a templom volt a hadjáratok indulásának helye,⁵⁵⁵ a *senatus* itt szavazta meg a *triumphust*,⁵⁵⁶ itt kellett feláldozni a győztes hadvezérek parancsnoki pálcáját és győzelmi koszorúját.⁵⁵⁷ Cassius Dio szerint ugyan-

⁵⁵¹ A Forum Romanumon álló templom alsó része széleskörű tevékenységeknek biztosított otthont. Többek között itt őrizték az állam hiteles mértékeit. A templom podiumában kialakított tabernaek egyike kincstárként is funkcionált, mondhatni rablóbiztos volt, bronz ajtaja és állandó őrsége miatt.

⁵⁵² Iuvenalis, 14. 261–262: „*Mars Vltor galeam quoque perdidit et res /non potuit seruare suas*”

⁵⁵³ Augustus, RG 29. 2.

⁵⁵⁴ Cassius Dio, 55. 10. 4.

⁵⁵⁵ Cassius Dio, 55. 10. 2.

⁵⁵⁶ Cassius Dio, 55. 10. 3.

⁵⁵⁷ Cassius Dio, 55. 10. 3.

csak ide került át a szögbeverés⁵⁵⁸ archaikus rítusa, a *ensorok* hivatalának letételével kapcsolatban.

Ennek alapján úgy tűnhet, hogy a köztársaságkori hagyománnyal ellentétben a diadalmenetek útvonalának végpontja is itt lehetett. Ez azonban az írott források ismeretében nem ilyen egyértelmű. A későbbi szövegek, többek között azok is, amelyek Tiberius és Claudius diadalmeneteiről szólnak,⁵⁵⁹ kevés adatot tartalmaznak ahhoz, hogy a diadalmenetek útvonalát rekonstruáljuk, de végső pontként a Capitoliumot jelölik meg. Ugyanakkor nincs szó arról, hogy a diadalmenet útvonala megváltozott volna, és kiterőt tettek volna a *Forum Augustum*ra. A hatalmi jelvényeket a források szerint továbbra is a Iuppiter-templomban helyezték el,⁵⁶⁰ azaz a diadalmenetet tartó hadvezér Iuppiterként, az istenség szobrának öltözékében, az elfogadott szokásnak megfelelően, itt fejezte be hadjáratát, és a diadalmenet végén visszaadta az istennek azt, ami annak a tulajdona volt: a díszruhát és a hatalmi jelvényeket. De ha a szertartáson nem változtattak, mi jutott Marsnak? Ezt az ellentmondást Bonnefond⁵⁶¹ úgy oldja fel, ahogy az már évszázadok óta szokásban volt; amit a *triumphus* szertartásához kölcsönvettek az istenségtől a hadvezérek *quasi apotheosis*ához, az Iuppiter-nél maradt, míg azt a győzelmi koszorút (*corona triumphalis*) és hadvezéri pálcát (*sceptrum*), amit a *triumphator* a saját személyes győzelmének jutalmául kapott, feláldozta, mintegy személyes áldozatként, Marsnak. Végző soron elfogadható Bonnefond azon érvelése, miszerint Augustus ezzel a győzelmi koszorúk későbbi viselésének korábban bevett szokását akarta korlátozni. Tudjuk, hogy a császárkorban ritka, rendkívüli császári kegytől függő kivételektől eltekintve, diadalmeneteket már csak a császári család tagjai tartottak. Teljesen érthető, ha Augustus nemcsak a rabszolga szavait,

⁵⁵⁸ Cassius Dio, 55. 10. 4. Válság idején a bajelhárító rítusként a probléma rögzítésére és a baj elterjedésének megakadályozására vertek be egy szöveget. Vö. Köves-Zulauf 1995. 245; Valószínűleg helytelen a *dictator clavi figendi causa* ténykedését az éveket számon tartó rítusként értékelni, a kettő egymástól függetlenül működhetett. Vö. Hahn 1975. 97. A problémát Livius okozhatja (Livius 2. 7. 3.), aki megemlíti, hogy a *consulok* szöveget vertek be a Iuppiter-templom falába, és ezt a jogot később a *dictatorok* kapták meg.

⁵⁵⁹ Suet. Tiber. 20. 1; Cassius Dio, 60. 23. 1;

⁵⁶⁰ Livius 10. 7. 9–10.: „*Eos viros quod vos sellis curulibus, toga praetexta, tunica palmata et toga picta et corona triumphali laureaue honoraritis...Qui Iovis Optimi Maximi ornatu decoratus curru aurato per urbem vectus in Capitolium ascendent.*”; Iuvenalis, 10. 38: „*in tunica Iovis*”; Servius, Eclog. 10. 27: „*triumphantes qui habent omnia Iovis insignia, sceptrum, palmatam.*”.

⁵⁶¹ Bonnefond 1987. 259.

a *memento morit*⁵⁶² véste volna hadvezérei elméjébe, hanem azt is, hogy a siker nem egyéni dicsőség, hanem Marstól ered, s mint ilyen, neki jár a végső dicsőség. Ezzel természetesen korlátozta az egyéni dicsvágy felemelkedésének vágyát is. Így a diadalmenetek nemcsak az *imperator*, de a *princeps* családja előtti főhajtás szertartásává is váltak.

A korábban a *ius imaginis* alapján felállított szobrok most a *princeps* döntése alapján kerültek közszemlére, és így lett, ha nem is a templom, de a *forum*, a győztes hadvezérek bronz szobrainak⁵⁶³ (*statuae armatae*)⁵⁶⁴ felállítási helye.⁵⁶⁵ Ezekkel egészült ki a *Forum Augustum* szoborparkja, miközben az *Area Capitolinán* elhelyezett korábbi szobrokat átszállították a *Campus Martiusra*.⁵⁶⁶

A Mars Ultor-templom volt tehát egyes esetekben a *senatus* gyűléseinek helye, konkrétan akkor, amikor háború és béke, diadalmenetek kérdésében döntöttek. Augustusnak az a döntése, hogy a *senatus* ezeket a kérdéseket itt tárgyalta meg, ugyanolyan merész újítás volt, mint a többi, római hagyomány ellenére történő döntése. A templom ugyanis a *pomeriumon* belül állt, s korábban ezeket az ügyeket, a köztársasági gyakorlatnak megfelelően, a *pomeriumon* kívül intézték.⁵⁶⁷ Igaz, a korábbi *pomeriumot* Augustus kiterjesztette, és az egész *Campus Martius*, a hadügyek korábbi központja is a *pomeriumon* belülre került. A hadüzenet és a háborús események tárgyalásának hagyományos és szimbolikus színtere a *Capitolium* volt.⁵⁶⁸ Augustus azonban elrendelte, hogy a *magistratusok* a *forumáról* induljanak provinciájukba, a győztes hadvezérek ide térjenek vissza. Ennek alapján Mars Ultor temploma részint a hadseregeket győzelemre segítő, illetve a békét megőrző isten templomaként is szerepel.⁵⁶⁹ Ez eddig vitathatatlanul főképpen Iuppiter funkciója volt, de Mars Ultor temploma átvette a *Forum Romanum* Ianus Quirinus templomának bizonyos funkcióit is.

⁵⁶² Tertullianus, *Apologeticus*, 33. 4: „*Respice post te, hominem te esse memento!*”

⁵⁶³ Tacitus, *Annales* 15. 72. 1: „*Turn, quasi gesta bello expositurus, vocat senatum et triumphale decus Petronio Turpiliano, consulari, Cocceio Nervae, praetori designato, Tigellino, praefecto praetori, tribuit, Tigellinum et Nervam ita extollens ut, super triumphale in foro imagines, apud palatium quoque effigies eorum sisteret.*”

⁵⁶⁴ Hagymányosan meztelen vagy félmeztelen szobor, a hadvezér kezében lándzsával.

⁵⁶⁵ Cassius Dio, 55. 10. 3.

⁵⁶⁶ Bonnefond 1987. 260.

⁵⁶⁷ Bonnefond 1987. 255.

⁵⁶⁸ Bonnefond 1987. 254.

⁵⁶⁹ Croon 1981. 257–258.

Ebben a templomban helyezték el az isteneknek felajánlott győzelmi jelvényeiket.⁵⁷⁰ Ugyancsak funkciót vont el a capitoliumi Iuppiter Feretrius-templomtól, illetve az *aerarium Saturni*tól, azaz áttételesen a Saturnus-templomtól is, ahol korábban a hadijelvényeket őrizték.

A templom funkciói között számos olyan pont található, amely korábban más istenségekhez, leginkább Iuppiterhez, annak capitoliumi templomához, illetve mint Cassius Dio is jelzi,⁵⁷¹ Apollóhoz tartozott. A fentiek közül a diadalmenetek és a hadizsákmány elhelyezésének ceremóniája azonban csak utalásokból ismert. Nem tudjuk pontosan, hogy egyes pontjai hogyan változtak Augustus rendelkezései után. Bonnefond⁵⁷² részletesen elemzi a Mars Ultor-templom és a capitoliumi Iuppiter-szentély viszonyát, és bár a Mars Ultor-templom egyes funkciói látszólag jelentős mértékben kisebbitették a capitoliumiét, mégis arra a következtetésre jut, hogy Augustus vigyázott arra, hogy a capitoliumi szentély megőrizze nemcsak tekintélyét és hagyományos funkcióit,⁵⁷³ de ne is kötődjön az állam új ideológiájához. A látszólagos funkcióátvételek így inkább funkciókettőzések voltak, azaz Augustus a régiek mellé új szokásokat és szertartásokat vezetett be, amelyek a saját államvezetési módszerei ideológiájának adtak alapot. Nem Iuppiter tekintélyét csökkentette, hanem egyes szertartások megkettőzésével Mars tekintélyét emelte. A szertartások, illetve a funkciók kettőzése nagyon világos Ianus Quirinus esetében is, akinek templomából indultak a hadjáratok. A hagyományt Augustus nem szüntette meg, csak a *forum*áról indulva a Ianus-templomon keresztül indulhattak hadjáratra, illetve a Ianus-templomból a *forum*ra masírozva érkezhettek meg a *legiók* Rómába. A diadalmenetek útvonalával ellentétben itt a két hely topográfiai közelsége megkönnyíti a funkció megkettőzésének értelmezését.

A templom adott helyet bizonyos vallásos fesztiváloknak, így például legalább egyszer a *ludi Martiales*nak,⁵⁷⁴ ami a hadistennek szentelt ünnepi játék volt. Ez volt a lovassági parancsnokok éves fesztiváljának helye.⁵⁷⁵ Itt mutattak be áldozatokat Mars papjai, a Saliusok, Mars Ultornak,

⁵⁷⁰ Cassius Dio, 4. 10. 3–5; Suet. Aug. 29. 2; Suet. Cal. 44.

⁵⁷¹ Cassius Dio, 55. 10. 5.

⁵⁷² Bonnefond 1987.

⁵⁷³ Suet. Aug. 30. 4.

⁵⁷⁴ Cassius Dio, 56. 27. 4; Augustus, RG 22. 2.

⁵⁷⁵ Cassius Dio, 55. 10. 4.

Salusnak és a *Genius Augustin*ak.⁵⁷⁶ A Saliusok mellett a *fratres Arvales* áldozatbemutatásáról is van adatunk: *item in foro Aug (usto) Marti Ultori taurum*⁵⁷⁷ – írja az Arvalesek actája a Mars Ultornak bemutatott bikaáldozatról.

Ugyancsak itt végezték a férfivá avatás szertartását (*in forum deducere*) azon a napon, amikor az ifjak először ölthették fel a *toga virilist*, a férfítógát. Ez az avatási szertartás is a Capitoliumon folyt korábban, s úgy tűnik, az ehhez kapcsolódó ünnepélyes szertartásoknak egy része⁵⁷⁸ átkerült a *Forum Augustum*ra. A gyermekek *Forum Augustum*on történő bevezetése az állami életbe, Bonnefond szerint,⁵⁷⁹ csak a császári család gyermekeire vonatkozott. A szertartás még később is a Capitoliumon folyt, mint ezt például Claudius esete mutatja.⁵⁸⁰ Az a lehetőség, hogy ez a Mars Ultor-templomban is megtartható, illetve az, hogy megkettőzték ennek lehetséges helyszínét, csak szélesítette a *forum* funkcióit. Ezzel a *forum* és annak temploma nem csupán a hadi, de a polgári életbe is bekapcsolódott.

A fenti példa érdekes gondolatot vet fel annak kapcsán, hogyan oszthatott több istenség ugyanazon rituális cselekvéssor egyes részein. A polgárok listájába való felvétel hivatalos és szakrális aktusból állt. Minden születést Iuno Lucina templomában tartottak számon, hiszen a polgárok kötelesek voltak egy pénzérmét adományozni, ahogy a polgár halálakor Venus Libitinának, illetve Iuventasnak a felnőttkor elérésekor. Ugyanakkor a polgárok listájába való felvétel hivatali okmányait, a polgárok listáit az *Atrium Libertatis*ban őrizték. Ez utóbbinak az elhelyezkedése kapcsán ugyan vannak topográfiai viták, de tudjuk, hogy a Capitolinus és a Quirinalis közötti dombháton állt, legalább a *Forum Iulium* elkészültéig, és utána is, egészen a *Forum Traiani* építéséig a térségen belül maradt. Lehetséges, hogy ugyanott, de elképzelhető, hogy a *Forum Iulium* területén. Akármelyik esetet vesszük alapul, mit sem von le a tényből, hogy nagyon közel volt a *Forum Augustum*hoz, és ez topográfiaileg lehetségesé tehetné, hogy ennek a szertartásnak egy része, vagy egésze, átkerült a

⁵⁷⁶ Act. Arval. ad a. 59. 69.

⁵⁷⁷ Act. Arval. ad a. 59. 69.

⁵⁷⁸ Egyes utalásokból arra következtetésekre juthatunk, hogy a szertartás a Capitoliumban maradt. Vö. Suet. Claud. 2. 5.: „*Togae virilis die circum mediam noctem sine solemnibus officio lectica in Capitolium latus est.*”

⁵⁷⁹ Bonnefond 1987. 263.

⁵⁸⁰ Suet. Claud. 2. 5.

Forum Augustumra.⁵⁸¹ Logikusan a szakrális rész maradt volna a régi helyen, a polgári aktust vihették át a *forumra*.

Nem kétséges, hogy a templom mint dinasztikus szentély is funkcionált, a *sodales Augustales* papjai pedig tovább ápolták a dinasztia isteni tiszteletét.⁵⁸²

A fentiek alapján megállapítható, hogy mint minden római állami szertartás, a *forumhoz* köthetők is egyszerre voltak vallásos és polgári ceremóniák. A capitoliumi szentélyből átkerült, illetve az onnan részben elvont funkciók vizsgálatakor úgy tűnik, hogy Augustus a szakrális tevékenységeket továbbra is a Capitoliumra összpontosította, és inkább a polgári vonatkozások kerültek át saját *forumára*. Ez a különbségtétel azonban továbbra is kissé erőltetett, hiszen nagyon nehéz különválasztani egy-egy cselekvéssorból a profánt a szakrálisról. A templom, amely a *forum* hivatali működésének is a középpontjában állt, továbbra is megadta minden kultikus cselekménynek azt a szakralitást, amely ezektől elvárható volt. Így ezek a szent cselekvéssorok egy tisztán áldozati, és egy szakrális keretű polgári szertartásra bomlottak. A *forumon* zajló hivatalos ünnepekhez köthető cselekmények főként a polgárrá válás, az állam dicsőségét hirdető szertartássor és az Augustushoz kötődő, születő császárkultuszt kifejező, kultikus események voltak. Eszerint akár tudjuk bizonyítani, akár nem, nagyon fontos utalás, hogy a *triumphus*, amely az ember istenné válásának ősi megjelenítése volt,⁵⁸³ érintse a *forumot*, hogy egyértelműen jelezze az *apotheosis* lehetőségét, s sugallja az isteni (istenné vált vagy istenné váló) császárok dicsőségét.

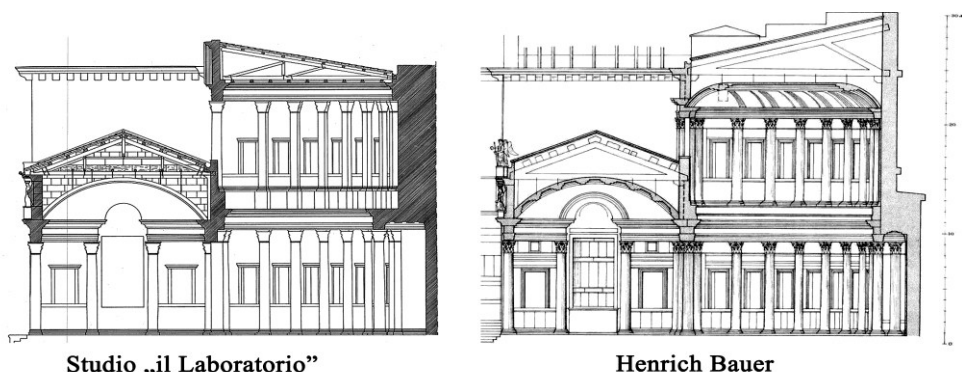
⁵⁸¹ Bonnefond 1987. 265.

⁵⁸² Tacitus, *Annales* I. 54.

⁵⁸³ A triumfáló hadvezér a capitoliumi szentély Iuppiter szobrának öltözékében jelent meg, arca vörösre festve, mint isten és király jelent meg a felvonuláson, egészen addig, amíg a szertartás végén le nem vetette a díszruhát, amit aztán a továbbiakban ismét ráadtak az istenre. E felvonulás idején maga volt az isten.

IX. A PORTICUSOK

A klasszikussá vált *forumok* esetében általában egy *triporticusszal*⁵⁸⁴ körülvelt teret találunk. A *Forum Augustum* esetében is ez volt az eredeti rekonstrukciós elképzelés. Mára azonban egyre inkább az látszik valószínűnek, hogy a *porticusok* nem három, hanem csak két oldalról keretezték a *forum* területét (*duoporticus*). Ezek az oszlopcsarnokok feltételezhetően a törvénykezés számára készültek. Funkciójának meghatározásakor említik, hogy szokatlanul tágasak, 14,9 méter szélesek voltak. A hátsó fal Gabii mészkőből és peperinóból épített *opus quadratum*, ugyanolyan technikával épült, mint a tűzfal, és ugyanolyan magas is volt. Az *area fori* felőli részen oszlopsor állt.



Studio „il Laboratorio”

Henrich Bauer

60. ábra: A porticusok és exedrák átnézeti képe. (Studio „il Laboratorio” és H. Bauer 1987. 764. fig. 1. alapján. Montázs: T. Horváth Ágnes)

Korábban úgy gondolták,⁵⁸⁵ hogy a *porticust* fából készült sátozott, sík mennyezetű födémmel fedték, miként azt az ebben a szellemben készült Gismondi-rekonstrukció is sugallja. Az építészeti szerkezet statikailag ugyanis leginkább ezzel a megoldással fedhető le. Úgy gondolták, hogy egy betonból vagy téglából készült boltozatot nem tartott volna meg az oszlopos-pilléres előfal. A legújabb adatok alapján azonban rácsos tartókon függő, könnyű anyagból, fából és stukkóból készült, hordószerűen

⁵⁸⁴ Négyszögletes, három oldalról *porticusszal* lezárt tér.

⁵⁸⁵ Gismondi sokáig mérvadó rekonstrukciója, Gatteschi stb.

elnyújtott, boltozatos mennyezetet valószínűsítenek,⁵⁸⁶ amely belülről lefedte a teljes járófelület feletti területet (60. ábra). A boltozatban kazettákat alakítottak ki, és ezt is gazdag, festett díszítés fedte. A boltozatot tartó szerkezet megléte új megvilágításba helyezi a *porticus* attikáját, amelynek eddig pusztá dekorációs szerepet tulajdonítottak. Építészetiileg azonban így teherhordó szerepe is volt, amellett, hogy a *forum* tere felé eltakarta a mennyezet tartószerkezetét.⁵⁸⁷ Kívülről egy szintén fa szerkezetű nyeregtező zárta a *porticust*, amelyet cseréppel fedtek le (60. ábra).

A *porticus* három lépcsőfokkal emelkedett az udvar szintje fölé. A lépcső alapozása tufa és travertin, az oszlopok alapozása mindig tufa volt.⁵⁸⁸ Maguk a lépcsőfokok Luna márványból készültek.

A *porticusok* hátsó falának építészeti tagolása az exedrák alsó szintjének mása volt,⁵⁸⁹ mind a fülkék kialakításának, mind azok díszítésének tekintetében. Itt is féloszlopokkal keretezett fülkéket alakítottak ki. Tekintettel a legújabban megtalált új exedrákra, a *porticusok* hátsó fala csak egy rövid, nagyjából 20 méteres szakaszon rendelkezett saját, szilárd hátsó fallal. Ezt a falat is a tűzfal magasságához igazították. Ezen az egyenes, hátsó fali szakaszon öt-öt falfülke kialakítására volt elég hely. Ezekben a fali fülkékben szobrok állhattak, de a *forum* szobrainak jó részét a *porticusok* esetében az *area fori* oldalán, a lépcső tetején, az oszlopok előtt elhelyezett talapzatokon helyezhették el. Ezt igazolja a legutóbbi ásatásokon rekonstruált tény, hogy a fülkék a hátsó falon túl sekélyek voltak egy kerek szoborhoz.⁵⁹⁰ Így a megtalált kerek szobrok töredékei, illetve a FUR-töredékek és a szintén fennmaradt szobortalapzatok arra utalnak, hogy ezek az oszlopok előtti szabadon álló talapzatokon álltak.

A *porticusok* és az exedrák találkozásánál, az utóbbi homlokzati részén kialakított, féloszlopokkal díszített pillérsor a *porticusok* hátsó falán a fülkéket keretező féloszlopokban folytatódott. Így a *porticusok* hátsó fala egységes képet mutatott, egy oszlopsor látványát keltette. Látvány tekintetében tehát a *porticus* két oldalán oszlopsorral megtámasztott folyosó érzetét eredményezte.

⁵⁸⁶ Bauer 1987. 764. fig. 1; Meneghini 2009. 70.

⁵⁸⁷ Meneghini 2009. fig. 74.

⁵⁸⁸ Carnabuci 2010. 134.

⁵⁸⁹ Részletes leírását ld. az exedrák hátsó falának leírásánál.

⁵⁹⁰ Van ugyan olyan vélemény, hogy a fülkék eredetileg sokkal mélyebbek lehettek, de ennek megnyugtató régészeti bizonyítéka nincs, vagy még nem publikálták.

A *porticus*ok és az északi tűzfal találkozásánál a két oldalon egymástól eltérő építészeti megoldással találkozunk. Ez az aszimmetria a reneszánsz vázlatokon még párhuzamos kialakításúnak tűnik. A hiányos feltérési ismeretek bontás nélkül megakadályozták a valós helyzet megismerését. A rómaiak szimmetriára törekvő építészeti elveinek ismerete pedig elképzelhetlenné tette annak feltételezését, hogy a *forum* esetében nem volt egyforma és szimmetrikus a két oldal kialakítása. A látvány a két *porticus* végén hasonlíthatott, de szerkezetileg más megoldást alkalmaztak. A nyugati *porticus* északi végét a „kolosszus-aula” zárja le. A párhuzamos oldalon, a keleti *porticus* északi oldalánál nem különítették el egy, az aulához hasonló helyiséget. A *porticus* végén, a tűzfali falon három fülkét alakítottak ki. A két oldalsó megegyezett a *porticus*ok hátsó falánál kialakított fülkével, a középső magasabb és mélyebb volt, felette félköríves boltozat, mint az exedrák kiemelt fülkéi esetében, csak ezt nem emelte ki még két, a fali féloszlopokkal párhuzamosan felállított, szabadon álló oszlop. A féloszlopok fölött futó övpárkány itt is megtört a fülkeboltozatnál, kialakítva ezzel a reneszánsz építészetben Palladio-motívumnak⁵⁹¹ nevezett és széles körben elterjedt hármast nyílásformát.⁵⁹²

1. A PORTICUS DÍSZÍTÉSE

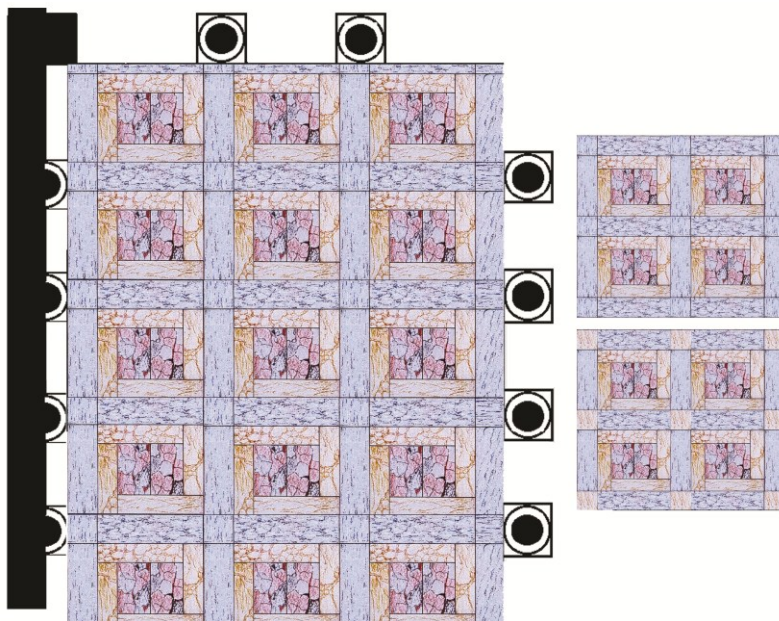
1. 1. A padló

A padlózat meghatározó eleme volt a *forum* díszítésnek. Az *area fori* fehér márványlapjaival szemben a *porticus*ok és exedrák, a „kolosszus-aula” és a templom padlózata színes márványlapokból kirakott *opus sectile* munka volt. A négyszögletes lapok alkotta geometrikus minták közül az ún. gyékényfonat, illetve az egyszerű sakktabla mintát alkalmazták (61. ábra). A hasonló töről fakadó mintázat összekötötte, az apró eltérések azonban elválasztották azokat az építészeti tereket, amelyeket burkoltak. A négyszögletes lapok gyékényfonat mintái borítják a *porticus*ok, és úgy tűnik, a kisebb exedrák padlóját is. A *porticus*ok szabályos geometrikus mintájának közepén sárga márvánnyal (*giallo antico*) keretezett, két

⁵⁹¹ A reneszánsz építészetben gyakorta használt hármast nyílásforma két oldalon alacsonyabb, keskeny, a boltváll magasságában vízszintes záródású nyílás, középen széles, boltívvel zárt forma. Velencei ablaknak, vagy Serlio-motívumnak is nevezik (*serliana*) az építészeti irodalomban.

⁵⁹² A „kolosszus-aula” *porticus* felé néző homlokzati lezárásáról ld. a „kolosszus-aula” c. fejezetet.

téglalap alakú elemből összerakott, vörös (africano) négyzetek világítanak a szürke erezetes itáliai márvány (bardiglio) padlózatban. A szabályos négyzetet alkotó minta szürke kerete a sarkokon apró négyzetekkel kapcsolts keskeny téglalapokból épül fel. A mintának nevet adó „fonat” a sárga márványkeret lerakási módját jelzi. A 320×280 centiméteres rács a hosszanti tengelyen a *porticus* oszlopkiosztásához, a rövidebb tengelyen pedig a „kolosszus-aula” oszloptávolságaihoz igazodott.



61. ábra: A padlózat gyékényfonat mintázatának rekonstrukciója.
(Meneghini–Santangeli Velenzani 2011. 91. fig 8. arányainak
figyelembevételével rajzolta: T. Horváth Ágnes)

A nagyobb exedrákban 125×75 centiméteres,⁵⁹³ keret nélküli, vörös (africano) és sárga (*giallo antico*) márványtéglalapok váltakoznak sakk-táblaszerűen.

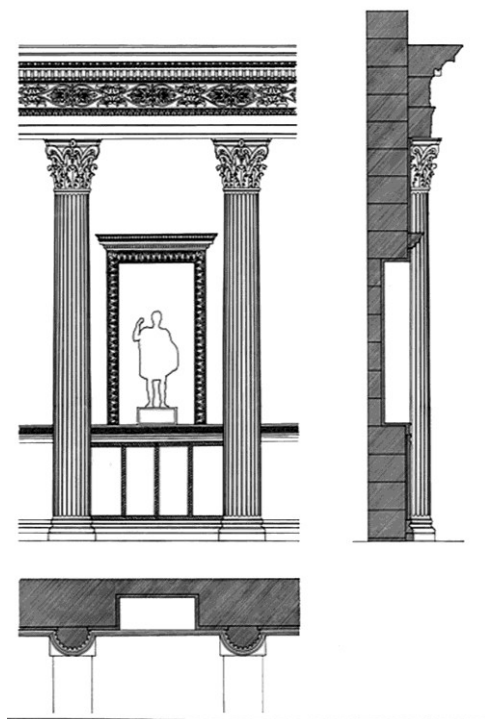
Mindkét minta a korai császárkorra jellemző, négyzetes elemekből kialakított, ritmikus mintázat volt. A gyékényfonat minta egyre keskenyedő téglalapjainak szín- és formaritmus a elegánsabb hatást kelt, mint a „ko-

⁵⁹³ Ungaro 2007. 126.

losszus-aula” egyszerűbb, csak a szín ritmusát mutató, váltakozó négyszö-
gei. A padlózat egységes hatású, bár sötét, de tarka mintázata jól ellenpon-
tozta a falak nagyobb, kevésbé színes felületeit.

1. 2. A hátsó fal

A *porticusok* hátsó fala vízszintesen és függőlegesen egyaránt tagolódott. A függőleges térbeli tagolódás legfontosabb elemei a féloszlopok voltak, amelyek szabályos közökre bontották a *porticus* hátsó falát. A féloszlopok között fülkék álltak (62. ábra). Ezek a féloszlopok anyaguk és művészi kiala-
kításuk tekintetében egyaránt megegyeztek a *porticus* udvari oldalán lévő oszlopsor elemeivel. Fehér márványból készült attikai lábazattal ellátott, szí-
nes márvány oszloptest, és szintén fehér, korinthuszi oszlopfő jellemezte.



62. ábra: A *porticusok* hátsó falának rekonstrukciója
(Studio „il Laboratorio”)

A fal alsó részén az oszloplábazatoknak megfelelően, akár a templomban, a *porticus*ok és az exedrák falának alján is mintázat nélküli, attikai lábázat futott végig. E fölött három díszléccel elválasztott, keskeny végére állított téglalap alakú panel következett (orthosztat), amit gyöngyös-szalagfonatos díszlécek kereteztek. Ez úgy jött létre, hogy az orthosztatot a *porticus* teljes hosszában végigfutó kettős szalagfonat derékszögű elágazásai képtükrökre osztották. A szalagfonatok mentén mély, és egyenetlen vésőbevágásokat találunk. Ezek dekoratív célra túl egyenetlenek és csúnyák voltak, feltehetően festett panelek rögzítésére szolgáltak. Mivel nem voltak túl mélyek, nem tarthattak nehéz kőlapokat. A legutóbbi vizsgálatok alapján⁵⁹⁴ arra a következtetésre jutottak, hogy feltehetően színes képekkel díszített fa-, vagy stukkódíszes táblák lehettek. Ezek mibenlétéről sincs azonban semmiféle adatunk, így rekonstrukciójuk a feltételezés szintjén marad. A *forum* tematikáját tekintve minden bizonnyal a narratív festészet olyan alkotásait helyezték itt el, amelyek összhangban voltak a győzelem, a háború és a béke római történelemből merített példáival. Ennél többet nem állíthatunk. Nem tudhatjuk, hogy valós eseményeket, vagy allegorikus jeleneteket mutattak be, és azt sem, hogy vajon hozzáigazították-e ezeket a képeket a fülkékben bemutatott személyekhez úgy, hogy az *elogium*ok valamely jelenetét ábrázolták.

A feltehetően színes képekkel díszített orthosztat fölött, közvetlenül a fülkék alatt, azokat mintegy negyedik oldalról keretezve, a *porticus* teljes hosszában folyamatos anthemion díszítésű díszléc futott, amely elegáns növényi és szalagdíszes dekorációjával kiemelkedett a többi, hagyományosabb anthemion díszítés közül (63. ábra). Az alul volutaszerűen feltekeredő szalagvégeket közepén *balteus*, és abból lecsüngő levélhegy fogja össze, feltekeredő szalagvégeit rozettás voluta-szem díszíti. Ebből a párkányzat kazettáinak közepén álló rozetták egyik változatát idéző akantusz vagy máklevél, és lándzsás levél alkotta csokor emelkedik ki, és alkot háromlevelű virágkehelyre emlékeztető motívumot. A középső, lándzsás vízínövénylevelekre emlékeztető levél hol domború, külső, hol homorú, belső erezetével fordul a néző felé. A megmaradt töredékekből teljes bizonyossággal nem állapítható meg a kettő ritmusa, de minden valószínűség szerint felváltva, vagy valamiféle rendet alkotva váltakoztak egymással. Mintha csak a kazetták virágainak ki nem nyílt változatai lennének. A stilizált elemek botanikai azonosítása tovább színesíti a fríz jelentését. A

⁵⁹⁴ Ungaro 2004. 27.

szalagszerűen feltekeredő elem a gímpáfránnyal⁵⁹⁵ hozható kapcsolatba. Ennek mitikus jelentései közül legfontosabb apotropaikus jellege, a halállal szembeni védelem egyik legerősebb növényi szimbóluma. Formája folytán a feltekeredő növényi végek a *lituus*-ra, az *augurok* jelképes kultikus eszközére utalnak, amely az istenekkel való kapcsolat, a jövő kifürkészésének, és a szent helyek kijelölésének szakrális tárgya. A *voluta*-szemként megjelenő négyszirmú virágok a mák⁵⁹⁶ jelentéstartamaiból a jóserőt jelenítik meg, a páfrányszalagok körbefonják, legyőzik az alvilág negatív erőit, hogy a Démétér–Perszephoné–Hádész hármashoz köthető meghaló és feltámadó istenkör által a feltámadás reményét közvetítsék. A *lituus*-szal övezett tér, így jelképrendszere alapján ez a fríz olyan helyet jelöl ki, ahol szakrális tevékenység folyhat. A két szalagvéget összekötő *balteus* hatalmi jelkép, amely összeköti az augurált helyet az államhatalommal.



63. ábra: A hátsó fal anthemion frízének kevésbé plasztikus változata (FA 1130. Museo dei Fori Imperiali.
Fotó: T. Horváth Ágnes)

⁵⁹⁵ Phyllitis scolopendrium.

⁵⁹⁶ Papaver somniferum.

A szalagfüzerek közepéből kiemelkedő csokrok virágainak elemeit akantusz (*Acanthus mollis*, medveköröm) és babér alkotja. Az akantusz a halotti szertartások reményt adó virága, amely a halhatatlanságot hirdeti. Kapcsolata Apollóval a gyógyító szertartásokon keresztül az egész *forum* ikonográfiájának központi motívumává teszi. Az egymással szemben feltekeredő csipkés levélvégek között megbúvó lándzsás levél, amelynek jelzésértékű ismétlődései a *balteus* alatt megbúvó levélhegyek, szintén Apollo szent növényével, a babérral (*Laurus nobilis*) állnak kapcsolatban.

A szalagcsokrok között lándzsás nyélen fejjel lefelé állított, háromszirmú virágok függenek. Összetett kompozíciót alkotnak, amelynek elemeiben többféle növényt lehet felismerni. Így a lótosz,⁵⁹⁷ a jácint⁵⁹⁸ és a Romulus virág⁵⁹⁹ növényi formáit. Ez a hármas a feltámadás–*metamorphosis*–győzelem szimbolikáját hordozza. Egyértelműen erre utal a forma is, az ívelt nyél és az ahhoz tartozó dekoratív díszítés a *sceptrumok* hatalmi jelvényeit jelöli.⁶⁰⁰

A különleges fríz mind kivitelezésében, mind jelentéstartamában egyedülálló. Központi motívuma visszaköszön a *porticusok* és exedrák hátsó falának szalagos frízének⁶⁰¹ központi *Dracunculus*–kandeláberén, a *sceptrumok* pedig a *clipeusok* díszítőmotívumai között is.

A fríz végigfutott a hátsó falon, azonban csak csekély töredék áll rendelkezésünkre, hogy pontosan rekonstruáljuk. A töredékek⁶⁰² ennek a domborműnek is legalább két változatát mutatják. Az egyik plasztikusabb, mélységében kidolgozottabb.⁶⁰³ Akantuszlevelei csipkésék és ereztettek, a kevésbé plasztikus változatnál babérként azonosított levél itt inkább egyzikű vízínövényre vagy a hagymafélékre, például a medvehagyma⁶⁰⁴ leveleire, vagy az általánosan alkalmazott pálmalevélre mutat.⁶⁰⁵ Ebben az esetben ikonográfiailag a víz mint életet teremtő erő, illetve a hagymafélék mint a feltámadás és általános bajelhárító, a pálma mint a fentiek jelentés-

⁵⁹⁷ *Nymphaea*.

⁵⁹⁸ *Hyacinthus*.

⁵⁹⁹ *Romulea*.

⁶⁰⁰ Pl. a Maxentius-hatalmi jelvények felépítését.

⁶⁰¹ Lásd a *porticusok* párkányzatának díszítéséről irt részt.

⁶⁰² FA 1129, FA 1130.

⁶⁰³ FA 1129.

⁶⁰⁴ *Allium ursinum*.

⁶⁰⁵ A levél párhuzamos erezetet mutat, s bár a stilizáció szabadságot ad a művészeknek, ebben az esetben mégis változtat némiképp az ikonográfián.

tartalmát összefoglaló motívumok vannak jelen. Ezt a plasztikusabb, finomabban és részletesebben kidolgozott változatot helyezi a fülkék alá Ungaro,⁶⁰⁶ a másik laposabb,⁶⁰⁷ az árnyékhatások kevésbé kidolgozottak, ezt a fülkék közötti részre valószínűsíti. Indoka az lehetne, hogy a plasztikusabb díszítés a fülkék árnyékoló hatása miatt is jobban érvényesült. A díszítések közötti különbségek azonban nem feltétlenül ilyen funkcionálisak, előfordulhat, hogy egyszerűen több kéz munkáját őrzik.

1. 3. A fülkék

A falat itt is, mit az exedránaknál, a *porticus* oszlopainak kiosztását követő féloszlopok osztották szabályos közökre. A *porticus* szabadon álló oszlopaival párhuzamosan, a falon lévő lizénán elhelyezett, két féloszlop közötti falsávot szinte teljesen kitöltötték a négyzetes fülkék.

Ezeket három oldalról *giallo antico* keret szegélyezte, amely szabályosan, 45°-ban összeillesztett architráv elemekből állt. A fülkék oldalfalának keretét a templomcella Pegasus-oszlopfőinek *abacus*án is használt, „leves” leszboszi kümával, annak egyszerűbb változatával övezett, a Mars Ultor-templom párkányzatának alsó részéről már ismert szvasztika-meander egy újabb változata alkotta. A plasztikusan megmunkált keretnek két változata ismert, az egyikben a meander egy középpontjában kiemelkedő pontot határoló négyzetet fog közre, a másik változatnál viszont ez hiányzik (64. ábra). Pontosán nem lehet meghatározni, hogy a különbség csak a mesteremberek kezének eltérése, vagy volt valamiféle elhelyezéssel dekoratív különbség a kettő között. A két változat különböző görög előképekre is visszavezethető. Ha feltesszük, hogy különböző görög területekről származó mesterek dolgoztak a faragványokon, akkor a két minta eltérése az is az oka lehetett, hogy más-más mintát ismertek a faragványok készítői.

A fülkéket felül egyenes koronázópárkány zárja le. Ennek felső sávja (geizon) nyelves levéldíszes szima,⁶⁰⁸ alatta folytatólagosan fut az oldalsó keret szívléces leszboszi kümája. A felső nyaláb után fogrovat, és dárdás tojásléces kuma következik.

⁶⁰⁶ Ungaro 2004. 29.

⁶⁰⁷ FA 1130.

⁶⁰⁸ A párkányzat legfelső tagja, amely egyúttal az esővíz elvezetésére is szolgált.



64. ábra: A szoborfülkék kerete (FA 1131. Museo dei Fori Imperiali. Fotó: T. Horváth Ágnes)

A fülkék nagyon sekélyek voltak,⁶⁰⁹ mélységük jelenlegi állapotukban mindössze 50–55 cm.⁶¹⁰ Ez a mélység a tényleges használatban még csökkent is azáltal, hogy márványburkolattal, vagy stukkóval látták el. Ezekben csak abban az esetben állhattak szobrok, ha azok nem ún. kerek szobrok, hanem valamiféle erősen plasztikus magasdomborművek, vagy hátul laposra alakított munkák voltak. Ezeket a falon rögzítve akaszthatták fel.⁶¹¹

⁶⁰⁹ Ungaro–Milella–Vitti 2004. 11.

⁶¹⁰ Ungaro 2004. 26.

⁶¹¹ A fülkék felhasználásáról ld. még a Régészetileg lehetséges szoborhelyek c. fejezetet.

A fülkék keretezésének két típusát különböztették meg, az egyiket a *porticus*okban és *exedrák*ban használhatták, a másikat a „kolosszus-aulá”-ban.

A hátsó fal és a mennyezet találkozásánál klasszikus, háromrészes párkányzat állt. A *porticus*okban ez koronázópárkány volt, amely az *exedrák*ban mint övpárkány folytatódott. A *porticus*ok koronázópárkánya ugyanúgy három részes, mint a templom külső homlokzatán, annyi különbséggel, hogy a szimán nem állt vízköpő, itt a függőlemez nem ugrott ki élesen, hiányzott a konzol és a kazetta, és a *corona* alsó tagozatán vízzor helyettesítette.

A fríz megegyezett a *porticus* oszlopsorának belső oldali párkányzatán lévő dekoratív frízzel.⁶¹² A *porticus*ok és *exedrák* párkányzatának frizei és a szoborfülkék keretei egyaránt a meander valamilyen változatát mutatják. A legegyszerűbb geometrikus, stilizált formától a valóságghú virágzó indák hullámvonalaiig több változata is előtűnik, és így alkotja a *forum* díszítőmotívumainak egyik fontos elemét.

A frízt felül asztragalosz zárta, ami fölött a *corona* tojásléccel és fogrovattal folytatódott. A fríz alsó szélén, az architráv felső nyalábjának tetején egyszerű leszboszi kúma és asztragalosz állt. Az architráv ugyanolyan asztragalossal díszített, mint a templom párkányzatának megfelelő része.

1. 4. A porticus oszlopai

A *forum* tere felé felállított oszlopainak magassága 9,5 méter volt. A kannelúrázott oszloptörzsek színes márványból, zöldes-szürkés cipollinóból, és főként sárga színű, giallo anticóból készültek. Az oszlopok és a féloszlopok finomművű, hófehér Luna márványból faragott, korinthoszi oszlopfőket hordoztak. Ezek megformálása lényegében nem tért el a templom oszlopfőinek kidolgozásától.

1. 5. A porticus oszlopsorának párkányzata

A Mars Ultor-templomhoz hasonlóan, a *porticus* udvar felőli oldalán lévő oszlopsor felett klasszikus, hármas osztású főpárkány futott végig, amelynek díszítése, akár a hátsó fal esetében, a *forum* templomának díszítőelemeihez hasonlított, vagy ahhoz igazították. A főpárkány talán teljesen megegyezett, az architráv díszítésének felső eleme is. Amiben eltért a templom és a hátsó falpárkányzatától, az architrávon díszítés nélkül meg-

⁶¹² Ungaro 2007. 163. Leírását ld. lejjebb.

jelenő, asztragalosz nélküli nyalábok, és az egész *porticus* díszítését különlegessé tévő, növényi ornamentikával díszített fríz. Ennek a fríznek a motívumai a *porticus forum* terére néző külső, és a *porticus* felé néző, belső oldalon is eltértek egymástól. A töredékek alapján a gerendázat díszítését annak alapján határozhatjuk meg, hogy a római építészeti hagyomány a nyilvános terek felé zárt struktúrákat alkot, a belső terek a díszítettek. Az architektonikus hangsúly a belső térben a nyitott tér irányába esik, tehát a *forum* tere felé néző homlokzatok a kiemelték, ebből következően ezeknek a díszítése a gazdagabb.



65. ábra: A párkányzat külső oldalának rekonstrukciója és motívumszerkezetének szimmetriavonalai. (Museo dei Fori Imperiali FA 26, FA 499, FA 205. Fotó és rekonstrukció: T. Horváth Ágnes)

1. 5. 1. A forum terére néző oldal fríze

A *forumra* néző, külső oldalon, gazdag, spirálisan ívelő, volutás levelek alkotta, a természet ihlette motívum volt (65. ábra). Alapformája egy spirálisokkal gazdagított hullám. Ez kedvelt eleme volt a díszítőművészetnek. Keleti előzmények mellett nagyszámú és gazdag változatát ismerjük a görög vázafestészetből és fellelhetők a terrakotta épületdekorációkon is. A stilizált formák természetűvé válása is megtalálható a görög frízeken.⁶¹³ A szimmetrikusan szerkesztett minta egy középső, hatalmas virágkehelyre emlékeztető, három levél alkotta akantuszrózsából felfelé induló ívvel egy feltekeredő végű volutás hullámot alkot, amelynek alsó ívében egy oldalág spirálisan visszatekeredik a központi motívum felé, és kitölti az ívet. A feltekeredő kacsok rozettában végződnek, egyes oldalágacská-

⁶¹³ Csak egyetlen példát kiemelve a klasszikus korszakból megemlíthetjük az olympiai Pheidiasz-műhelyben talált ión oszlopfejezet leveles-rozettás spirálját.

kon lótoszhoz hasonló virágocskák nyílnak. Az indás ágakról kinyúló levelek és mellékindák szinte teljesen kitöltik az ívek közeit. A motívum vonalvezetésében erősen hasonlít a Caesar-*forum* Venus Genetrix templomának cellájában lévő, dekoratív kompozit lábazatok plinthozának, illetve a templompárkányzatának frízére. A különbség látszólag csekély, részben a vezérinda vezetésében, részben a minta tömötségiében van. A *Forum Iulium* frízének vezérindája a központi tömotívum aljából indul, majd váltakozva előbb felfelé, majd lefelé ágazik el. Az Augustus-*forum* vezérindája a tömotívum tetejéről indul, és előbb lent, majd fent alkot spirált. A minta tömötségiében rejlő különbség annyi, hogy az Augustus-*forumon* lévő valamivel levegősebb. A Caesar-*forum* gerendázatán a spirális motívum végtelen sort alkot, a *Forum Augustumon* azonban két függőleges szimmetriatengellyel osztott, az egyik a tömotívum közepénél van, a másik pedig az egymást keresztező indák középpontjában. Ez a felépítés különlegessé teszi ezt a mintázatot, ugyanis erre a mintára a tömotívumból elágazó végtelen hullám a jellemző. Az utóbbira több példát is hozhatunk, ilyen maga a *Forum Iulium* gerendázatának kidolgozása. A másik hasonló fríz a Nîmes-ben álló Maison Carrée, a Caius és Lucius Caesarnak épített templom.⁶¹⁴ A fríz stílusjegyei nagyon közel állnak a *forum* domborművének darabjaihoz. Ugyanez a minta látható a Mars Ultor-templom oltárának díszítőelemei között.⁶¹⁵ Mind a Venus Genetrix-templom, mind a Maison Carrée domborműve végtelen ívet alkot, ettől eltér a *forum* motívumszerkezete, amely egymást keresztező, ritmusosan megismétlődő elemekből építkezik (66. ábra). Ez a tükrözött ismétlődés a párkányzat belső oldali frízének ritmusát és szerkezetét reprodukálja. A minta hullámvonalainak lüktetése a meanderek lüktetését adja vissza, de annak stilizált volta nélkül. A kinyúló és összezáruló motívum ugyanakkor a „kolosszus-aula” palmettás-lótoszos díszlécének hullámvázát is megismétli. De addig, amíg a meander és a palmettás-lótoszos anthemion-motívum archaikus stílusú, ez a virágdíszes fríz természetességével már a klasszikus megformálás igényével készült. A nagyon gazdag, és éles szélekkel megalkotott virág-sor az egymásba hajló, indás kúszónövények igen érzékletes és természetes hatását kelti. Alkotóelemei között az akantuszon túl összetett virágok és termések is megtalálhatók, mint a komló,⁶¹⁶ a kontyvirág,⁶¹⁷ liliom⁶¹⁸

⁶¹⁴ Augustus unokáinak Kr. e. 19-ben kezdte el építtetni Marcus Vipsanius Agrippa.

⁶¹⁵ A fríz motívumainak részletes elemzésére ld. A templom oltára c. alfejezetet.

⁶¹⁶ *Humulus lupulus*.

vagy az egyhajúvirág.⁶¹⁹ Rozettaszerű virágai ugyanolyan összetettek voltak, mint a kazetták növényei. Valószínűleg itt is a birs⁶²⁰ és a mák⁶²¹ adta a termőrészt, a virágszirmok pedig rózsza- vagy mákszirmok lehettek. Emellett indák és kacsok nyúltak ki, és hármás palmettát idéző pálmalevelek csavarodtak a végeken.⁶²²

A fríz a keretét a kisázsiai iónból merített asztragalosz és tojásléces dór küma adja. Az architráv oszlopfőre felfekvő része a templom architrávjával szemben dísztelen, hármás nyaláb.

⁶¹⁷ *Arum italicum*.

⁶¹⁸ *Lilium candidum*.

⁶¹⁹ *Bulbocodium*.

⁶²⁰ *Cydonia oblonga*.

⁶²¹ *Papaver somniferum*.

⁶²² Részletes ikonográfiai elemzését ld. A forum ikonográfiájáról másképpen c. alfejezetben.



66. ábra: A Maison Carrée parkányzatának egy részlete. (Fotó: T. Horváth Ágnes)



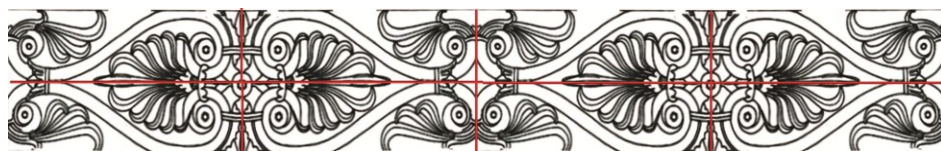
67. ábra: A porticus párkányzatának belső fríze. Rekonstrukciós montázs [B, C, D] a görög és etruszk előzményekből. (Párkányzattöredék, Foro di Augusto in situ. Fotó, rekonstrukció Kockel 1983. alapján: T. Horváth Ágnes)

1. 5. 2. A porticus belső oldalának fríze

A *porticus* párkányzatának másik oldalán, feltehetően a belsően, kettős anthemion-minta látszik, amit szimmetrikusan egymás tükörképeként rendeztek el (67. ábra). Az egymással szimmetrikusan szembeállított, szív alakban egyesülő két S alakú volutás inda és a palmetta archaikus motívumának szintén görög előzményei vannak. A vázafestészetben feltűnő változatai mellett épületelemeken is megjelenik. A minta egy különlegesen szép formája díszítette az olümpiai Pheidiász-műhely tetőzetét⁶²³ (67. ábra B és C). A festett akrotérionokon a római fríz minden eleme fellelhető, de nem állíthatjuk, hogy egyedül ezek lehettek az alpminták. A görög formák az etruszk művészet formakincsében is megtalálhatók. A római fríz formája több terrakotta díszí-

⁶²³ Archeological Museum, Olympia. Pheidias, 3–4, 7.

tőelemen is feltűnik,⁶²⁴ igen látványosan például a lanuviumi Iuno Sospitaszentély akrotérióján.⁶²⁵ (67. ábra D). Ott a szélesebb végére állított szív alakú motívumok egybefonódó szárai újabb szívmotívumokat alkotnak, s egyenként hétágú palmetták zárják le őket felül. A *forum* párkányzatának frízén a kilencágú, zárt palmetták vízszintesen fekszenek, két oldalukra elnyújtott S alakban hajló volutás inda hajlik, melynek levélbimbót imitáló végeinek háromszirmú félpalmettái elnyújtott és fordított V alakban találkozáva visszahajlanak a palmetta fölé. A volutás indák keretezte palmetták így szív formájú levélmotívumokká válnak, amelyek belsejében a palmetták középső levele a szívek csúcsa felé mutat.



68. ábra: A belső fríz szimetriavonalai (T. Horváth Ágnes)

A dekoratív mintasor mindkét dimenzióban, az indák felső íve, és a palmetták alapja felől is, azaz mind vízszintesen, mind függőlegesen szimmetrikusan tükrözött (68. ábra). Ezen túlmenően nem egy, hanem két függőleges szimmetriatengelye van. A minta első függőleges szimmetriatengelyében, a palmetták talpánál, a középvonalban, a voluták szárát egy-egy övvel (*balteus*) megkötött lótuszvirág kapcsolja össze. A sarkára állított négyzetet alkotó minta megismétlődik a második függőleges szimmetria tengelyben a visszahajló félpalmetták között. A másik oldal magasdomborművével szemben, ez a minta bár plasztikus, de laposabb és minden dekorativitása ellenére is stilizáltabb. Olyan, mintha a szemközti oldal archaikus stílusú (etruszk), leegyszerűsített változata volna. A motívumsor hullámzása nem annyira érzékletes, mint a másik oldali mintáé, annak ellenére, hogy feltekeredő, bővülő, majd szűkülő ívelt vonalak keretezte mintasor alkotja, amelynek szintén van egy

⁶²⁴ Hogy csak a British Múzeumban sétálva felfedezzünk néhányat: pl. BM inv. no. 1805,0703.415 és 1805,0703.420, ahol a voluták alkotta szív alakú mezőkben palmetták és Gorgó-fejek váltakoznak.

⁶²⁵ BM inv. no. 1892,0121.49.

meanderszerű ritmusa. A motívum lényege itt inkább a hullámvonalak alkot-
ta, hegyükre állított kisebb és nagyobb négyszögek hullámmá oldott ritmusa.
Az inkább archaizáló, mint klasszicizáló motívum a puszta dekorációt szol-
gálja, stílusában erősen eltér a másik oldal tapinthatóan élethű növényi indái-
nak megformálásától.⁶²⁶ Az etruszk művészetből átvett motívum bár ritka, de
nem egyedülálló a korabeli művészetben. Augustus korához kötődően meg-
említhetjük még egy változatát, annak az oszloptöredéknek a mintáját, ame-
lyet a *Theatrum Marcelliben* találtak meg.⁶²⁷ Itt a lanuviumi akrotérionhoz
hasonlóan egymásba csúsztatták a szív alakú volutás motívumokat. Ezeknek
az alsó ívében bimbós akantuszok, felső ívükben lecsüngő, kilencágú, nyitott
palmették függenek. A minta ezen változata a *forum* díszítőelemei közül töb-
bel is rokonítható. Részint a párkányzat belső frízének motívumait ismétli,
részben a hátsó fali párkányzat szalagos frízének előfutára, de elemei megje-
lennek a szoborfülkék alsó párkányzatának mintái között is.

1. 6. Az attika

A *porticus* külső oszlopsorának főpárkánya fölött attika emelkedett. Ennek
az épületelemnek az alkalmazása szintén újításnak számított, a köztársaság-
kori épületeken ezt az építészeti megoldást nem használták. A szerepe az volt,
hogy elfedje a tetőt tartó fa szerkezetet, és egységesítse a *porticus* homlokzati
megjelenését. Kialakítása oly tökéletesre sikerült, hogy a korábbi rekonstruk-
ciók éppen az attika miatt feltételezték, hogy az exedrákhoz hasonlóan, a
porticusok is kétszintesek voltak. Az attika mintái a késő hellenisztikus mű-
vészetben keresendők. Zanker a praenestei Fortuna Primigenia szentély-
együttest hozza példaként,⁶²⁸ és nem véletlenül, hiszen annak teraszos térszer-
vezéséből több elem is visszaköszön az Augustus-*forum* építészeti megoldá-
saiban. A *porticus* attikáján, egymást váltva, az Erechteion kariatidáinak hat-
vankét⁶²⁹ másolata, és szögletes keretbe foglalt, Iuppiter fejvel díszített pajzsok
(*imagines clipeatae*) ékesítették az épületet. A kariatidák a párkányzaton, az
attika hátfala elé kiugrasztott, szobortalapzatszerű épületelemen, az oszlop-
székeken állnak. Elosztásuk összhangban van az alsó szint oszlopaival, annak
mintegy felsőbb szinten való folytatásaként kerültek az attika szintjére. A
kariatidák és a pajzsok váltakozása mélységérzetet ad a térnek, ugyanakkor

⁶²⁶ Részletes ikonográfiai elemzését ld. A forum ikonográfiájáról másképpen c. fejezetben.

⁶²⁷ Arachne serial number: 941162. és 941163.

⁶²⁸ Zanker 1968. 7.

⁶²⁹ Gates 2011. 352.

hullámzást is, és egy második emelet álperspektivikus érzetét is kelti, mintha a pajzsok a *porticus* fülkéiben elhelyezett szobrok másaként állnának, és a szemlélő által érzékelt mélységérzet csak a magasság miatt lenne kisebb.

A kariatidák alkalmazása itt azonban eltér a korábbi építészeti felhasználásuktól. A görögöknél tényleges, oszlopot vagy pillért helyettesítő, teherhordó szerepük volt, itt nincs statikai funkciójuk, pusztán dekorációs célt szolgálnak. Egymás tükörképeiként álltak a pajzsok két oldalán, a testsúlyuk egyik lábukra nehezedett, a másik lábuk kicsit előrelépett (69. ábra).



69. ábra: Az attika egyik kariatidája (Museo dei Fori Imperiali, inv. FA 4385–4328–4302. Fotó: T. Horváth Ágnes)

Nem tökéletes kontraszt, két kezük lazán a test mellett helyezkedik el, bár az egyik rekonstruált alak bal keze a ruhát markolva kissé előre-lendül, jobb kezük lazán lelóg, és áldozati edényt (*patēra*) tart. A rómaiak szeretik a tükröződő megoldásokat, ezek a lányalakok is egymás tükröképei. Nem tudjuk, hogy követték-e az Erechteion kariatidáinak beállítását, ahol kettesével, egymással párhuzamosan álltak jobb, illetve bal lábukra helyezett testsúllyal, vagy folyamatosan váltakoztak. Athénben csak hat *kariatida* állt, a *forumon* oldalanként harmincegy. A másolt formák is kissé lágyabbak, ugyanakkor plasztikusabbak a görög eredeténél. Szobrásztechnikai különbségeket is megfigyelhetünk a kettő között. Így a *forum* lányainak fejét – amelyet az Erechteion figuráinál kissé lazább, elegánsan megmunkált frizurával díszítettek –, ugyanabból a márványtömbből faragták, amiből a fejük tetején nyugvó dór oszlopfőt, a közvetlenül az összefont hajból kialakított frizurán fekvő, lándzsás tojásléces kümával díszített dór *echinust* és *abacust*. Az *echinust* három részre tagolták, alsó része mintázat nélküli, mint egy párna fekszik fel a frizurára, ezt egy asztragalosz választja el a felső, tojásléces résztől. A szokatlan dór fejezet tökéletesen megegyezik az Erechteion kariatidáinak fején viselt oszlopfővel. A hajfonat, az *echinus* és az *abacus* művészi kidolgozása egy kosár (kalathosz) képzetét kelti, mintha csak a fejükön egy kosárral állnának a tető alatt, és nem a párkányzat súlyát hordoznák.⁶³⁰ A lányfej–*echinus*–*abacus* alkotta „kosár” formája a korinthuszi oszlopfők formavilágának megisméltése volt. Ezt a látványt erősíti a megszokottól eltérő díszítésével a párkányok alátámasztó eleme is. A hajkoronás „kosár” fölött egy, nyelves levélfrízzel⁶³¹ kitöltött, pilaszterfejezetre hasonlító párkánykonzol áll. A konzol díszítőelemei beleolvadnak a főpárkány díszítményeibe. Felül a geison *corona* részének díszítései ismétlődtek, alatta pedig a nyelves levélfríz folytatódott. Ennek keskeny vízínövényre hasonlító leveleit⁶³² felfelé néző, makkocskával díszített borda választotta el egymástól. A levelek alsó részét félholdacskával gazdagították. A konzol széleit felhajló akantuszlevelek ékesítették. Ez a nyelves levélminta, amely egy lándzsás levelekre, vagy más értelmezésben babhüvelyre emlékeztető, hornyolt,⁶³³ stilizált növényi motívum volt,

⁶³⁰ Az ábrázolásmód párhuzama a Kr. e. I. sz. végi, eleusziszi kariatida, aki a fején hordozta a *kisztét* (cista), amelybe a szent misztérium áldozatai tárgyait vitte.

⁶³¹ Baccellato vagy kannelúra.

⁶³² Egyes értelmezések szerint lótvuszvirág levél.

⁶³³ Ld. kannelúra.

többször is megjelenik, így az oszlopfők *abacus*ain, a párkányzaton, és a *clipeus*ok belső oldalain is. Ugyanennek a domború változata díszítette a *clipeus*ok egy részét, illetve a templomcella oszloplábazatait is.

A főpárkány eltér a templomon ismertetettől. Nem háromrészes, hanem kétrészes csonkapárkány volt, amin a fríz helyettesítette az architrávot, pontosabban az architrávot díszítették frízzel és a párkányzat fríz része maradt ki. A geison szimáján ugyanúgy megtaláljuk az oroszlános vízköpöket, de a függőlemez felépítése már lényegesen eltért a templométól. Hiányoztak a konzolok, ezeket a kariatidák fejére helyezett párkánykonzolok helyettesítették, amelyek nagyobbak voltak, mint a függőlemez alátámasztásai, és kiosztásuk is a kariatidákhoz kötődött. A függőlemez alsó oldalán kazetták álltak, amelyek a templom *pteron*jának mennyezeti kazettáihoz hasonlóan, egymás mellé állított sorban követték egymást, és a sort csak a kariatidák párkánykonzoljai szakították meg. Kialakításuk és díszítésük erősen hasonlított a templom megfelelő díszítőelemeire. Különbözött viszont a geison corona része. Ennek felső tagozatát leszboszi „tulipános” kúma alkotta, ami alatt hiányzott a *geiszipodészen* megjelenő fogrovat. Ez alatt a fentebb már leírt, nyelves levélmintás fríz futott.

1. 6. 1. A Iuppiter-clipeusok

A középületeken elhelyezett, portrékat hordozó pajzsok gyakori díszítései voltak a római épületeknek. Az *imagines clipeatae* kettős jelentéstartalmat hordoztak. Részben mint pajzs, katonai jelkép volt, és általában az ellenségtől elvett hadizsákmányra utalt. Ebben az értelemben, ha figyelembe vesszük a *forumon* többször is feltűnő *imitatio Alexandrit*, akkor egyenes utalás lehet Nagy Sándor Parthenónon elhelyezett pajzsaira.⁶³⁴ A *forum clipeusait* egy másik háborús jelképpel, a római hadseregben alkalmazott katonai kitüntetéssel, a *phalerával* is azonosították.⁶³⁵ Ezek a vésett fémkorongok a katonai bátorság jelzői voltak, így a *phalera* és a hadizsákmányként szerzett pajzs egyaránt a katonai dicsőség kifejezői voltak. A pajzsokon szereplő fejek elsősorban a római *patricius* nemzetségek *imagóira*, a családi ősök portréira utalnak. Középületen történt szerepelésük már a közeli *Basilica Aemiliáról* is közismert volt. Ezt, mint tudjuk,

⁶³⁴ A granikoszi győztes csata után itt helyezte el a hadizsákmányul szerzett pajzsokat.

⁶³⁵ Zanker 1968. 13. és 13. not. 56.

Augustus szintén újjáépíttette a család nevében, így a díszítőmotívum használata innen is eredhet.

Az istenfejes *clipeus*okat (pajzsokat) feltűnően gazdagon díszített, szögletes keretbe foglalták. Egyetlen, enyhén domborodó korongból faragták ki őket, amelynek közepébe az istenség fejét illesztették. Ezek – a ma ismert példák legalábbis –, nagyon plasztikusak és patetikusak. Zanker szerint ezek az ábrázolások a klasszikus görög művészet stílusjegyeit viselik.⁶³⁶ La Rocca viszont, a Laokoón-csoporttal összehasonlítva, a pajzsokon megjelenő fejek „barokkos” kidolgozása⁶³⁷ és pátosza alapján feltételezi, hogy a *forum* építésénél kis-ázsiai művészek is jelen voltak. A szobrászatban használt patetikus stílus pergamoni eredetű, de szerinte, ezen túlmenően, a Iuppiter-Amon fejek kifejezetten a pergamoniból építkező rodoszi iskola hatását is mutatják.⁶³⁸ A teljes rekonstrukció az anyag töredékes volta miatt itt is nehézkes, és az apró darabok stílusbeli különbözősége megnehezíti a korrekt elemzést. Az előkerült újabb töredékek alapján a két fenti vélemény szintéziseként mindenképpen a klasszikusból merítkező, de azt továbbvivő, kissé keleties megoldásokat alkalmazó művészcsoport vagy művészcsoportok keze munkája mellett kell állást foglalnunk.

A számtalan pajzstöredéken talált dekoratív elemek azt mutatják, hogy díszítésükben, más kontextusban ugyan, de a *forum* díszítésének ismétlődő elemei jelentek meg. Ilyen az Erechteionról ismert, középen gyönggyel díszített kettős szalagfonat, amely a konzolok oldalán és a templombelső oszlop-lábazatain is visszaköszön. Ez a motívum is a meanderből alakult ki, tulajdonképpen két, egymással összefont hullámminta. Megjelenik továbbá a bordázott fríz (*baccatura*, vagy nyelves levélminta), amely a kariatidákon is megtalálható, és a növényi ornamentika is.

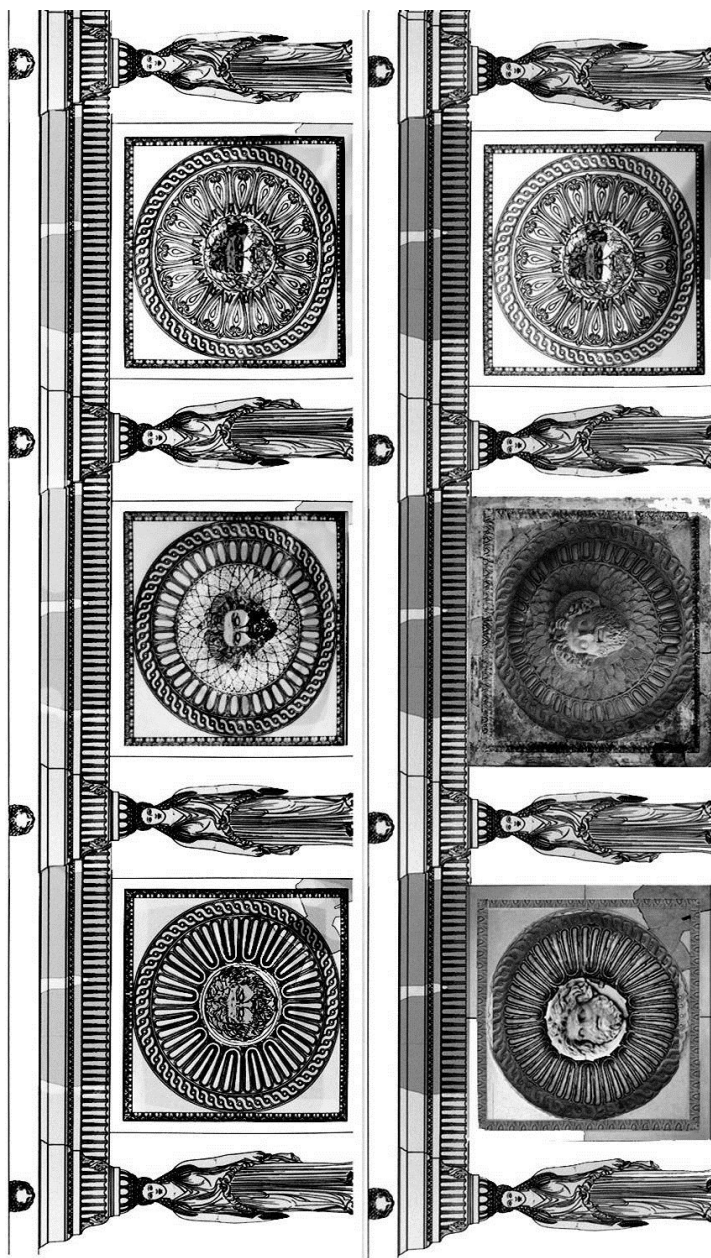
Az istenség képe több alakban is megjelent. Jelenleg három, egymástól lényegesen különböző díszítésű pajzsot, és két istenség-típust azonosítottak⁶³⁹ (70. ábra).

⁶³⁶ Zanker 1968. 8.

⁶³⁷ La Rocca 1998². 227.

⁶³⁸ Ungaro 2004. 21; La Rocca, 1995a. 74–87; La Rocca 1998². 225–228.

⁶³⁹ Ld. 70. ábra.



70. ábra: Az attika és a clipeusok változatainak rekonstrukciója
(Rekonstrukciós montázs: T. Horváth Ágnes)

1. 6. 1. 1. A pajzsok díszítése

Töredékeink alapján úgy tűnik, hogy a változatok két díszítőelemben megegyeztek. Ezek a kocka alakú keretnek, és az abban elhelyezett kerek pajzsoknak a külső szélét díszítették. A kerek pajzsok szélén gyöngyszemes fonat futott körbe, az ezt befoglaló szögletes keret külső és felületi oldala minta nélküli volt, belső oldalát a háromívű, tulipánszerű virágokkal⁶⁴⁰ gazdagított szívléc (leszboszi kúma, „tulipános változat”) díszítette. Az összeérő sarkokban kifelé mutató akantusz levelek álltak. Az istenség feje és a pajzs széle közötti belső részt sugárirányban elhelyezett mintázat töltötte ki. Ennek a résznek az eltérése alapján három változatot tudunk megkülönböztetni.

A „bükkleveles forma” az első (71. ábra). A Iuppiter-Amon fejet hordozó pajzs esetében ez a pajzstestet kitöltő sugaras motívum háromsoros, pikkelyes, bükklevelekből álló, lándzsaszerű levéldísz volt, amelyet bordázott minta vett körül és emelt ki a fonott keretből. A levelek általánosan bükklevélként azonosíthatók, azonban egyes töredékeken a pajzs széle felé eső, utolsó sorban tölgylevelek is feltűnnek. A leveleket sugarasan helyezték el, ezzel is erősítve a Iuppiter-Amon, mint napisten (égisten) ikonográfiát. A leveleket a körülvevő, külső oldalukon szalagszerű kerettel kiemelt, bordázott minta elemeit lándzsák választották el egymástól. Ezeknek a pajzsok külső széle felé eső végeit háromszirmú virágok⁶⁴¹ díszítették. A bordázott minta a párkányzaton megjelenő nyelves levélmintás motívum domború változata is lehetett. A motívum egyértelműen a hatalmi szimbólumokat (*sceptrum*, lándzsa) stilizálja. A pajzs ikonográfiai elemei, a koszarú,⁶⁴² a bükk- és tölgylevél, valamint a lándzsa mint hatalmi jelkép itt a főisten királyi hatalmát szimbolizálja.

⁶⁴⁰ A botanikai azonosításkor szóba jöhető növények: *Colchicum*, *Romulea*, *Lilium candidum*.

⁶⁴¹ Legvalószínűbben: *Allium triquetrum*.

⁶⁴² A pajzson szereplő istenség fején, nem magán a pajzson található.



71. ábra: A „bükkleveles” pajzs díszítése (Casa dei Cavalieri di Rodi, Sala delle Cariatidi. Fotó: T. Horváth Ágnes)



72. ábra: A „bordázott” mintás clipeus (Museo dei Fori Imperiali, FA 1117, FA 2513. Fotó: T. Horváth Ágnes)

A második forma a „bordázott mintás” pajzs (72. ábra). A *torquest* viselő istenfej *clipeus*án a fonatos díszléc alatt a bordázott minta megszakítás nélkül tartott az arcképig. A nyelvyszerű bordázat összetett elemeinek közepén húzódó erezetét két, a széleit egy, mélyen bevéssett szalagszerű dísz vette körül. A befelé keskenyedő, ívesen lekerekített díszítőelemek, az istenség feje melletti, egymással érintkező végén, az ívek között, apró, háromszirmú bimbók állnak. Ezek a „bükkleveles” változat hasonló díszeknek párjai.⁶⁴³ A mintázat napsugaras elhelyezése stilizáltan hasonlít az első változathoz, de ikonográfiaileg kevesebb a főistenre történő hivatkozás. A háromszirmú virágok az újjászületésre utalnak, de itt nem csatlakozik hozzájuk sem *sceptrum*, sem lándzsa.

A harmadik, a töredékek alapján csak grafikusán rekonstruált⁶⁴⁴ pajzs, a „lándzsahegyes vagy magmintás változat” lehetett a leggazdagabban díszített (73. ábra). Mint a stilizált minták általában, apró elemeiben ikonográfiaileg ez a pajzs is sokkal többet mutat a pusztá dekorativitásnál. A bordázott⁶⁴⁵ minta egy változataként a magra, vagy könnyecseppre, esetleg lándzsahegyre emlékeztető központi elemek veszik körül az istenség fejét. Ezek elhelyezése szintén a napsugarakra utal, lándzsaszerűen elkeskenyedő részei a pajzs közepe felé irányulnak. A belső éleket és a bordaközöket anthemionszerű minta díszítette. A mag- vagy lándzsaszerű, ismétlődő mintában a szélesebb végekből az elnyújtott szív formájú, *valutásan* feltekeredő végű szalag⁶⁴⁶ közepéből egy lándzsa alakú, zárt virágbimbóra emlékeztető,⁶⁴⁷ stilizált motívum nő ki. A belső mintaegyüttes egy másik nézőpontból, összességében nézve az Iris (nőszirm) stilizációja, amely fallikus szimbólumként a termékenység és a jólét jelképe. A szalagvégeket makkocská⁶⁴⁸ fogja össze. A lándzsás mintákat jogarszerű pálcák (*sceptrum*) választják el egymástól. Ezek külső végén csipkés levélre, valószínűleg szőlőlevélre⁶⁴⁹ hajló hegyes pálcák és tölgylevelek⁶⁵⁰ váltakoznak. A *sceptrum*ok belső végén csipkés szélű, háromszirmú virágkelyhek

⁶⁴³ Legvalószínűbben: *Allium triquetrum*.

⁶⁴⁴ Ungaro 2004. 23.

⁶⁴⁵ Baccalature.

⁶⁴⁶ Botanikailag a *Phyllitis scolopendrium* stilizációja.

⁶⁴⁷ Legvalószínűbben: *Iris*.

⁶⁴⁸ Tölgymakk.

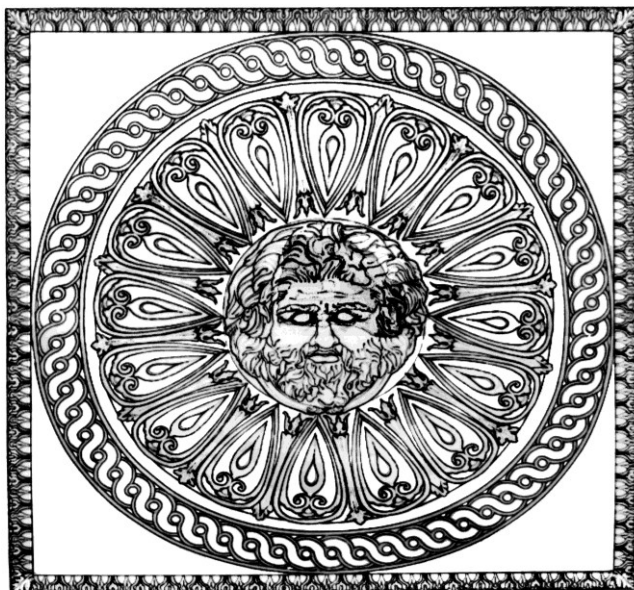
⁶⁴⁹ *Vitis*.

⁶⁵⁰ *Quercus pubescens* (Molyhos tölgy).

állnak.⁶⁵¹ Ezen a pajzson egyértelmű a hatalmi utalás: a tölgy és a *sceptrum*, amelyhez a termékenység és az újjászületés szimbólumai társulnak.

A minta stilizáltan dekoratív elemei nemcsak a bordázott mintára, de a *porticusok* belső oldali párkányzatán megjelenő, etruszk ihletésű, vonalas fríz⁶⁵² mintázatára is hasonlítanak. A cseppformájú ékítmények ugyanakkor a *porticusok* és exedrák hátsó falának párkányzatán végigfutó fríz hullámvonalainak is egyfajta átfogalmazásai. A díszítés makkocskái a „bükkleveles” pajzsok dekoratív elemeivel kötik össze, a jogarszerű díszek és a lándzsák pedig a *forum* szinte minden dekoratív elemében megtalálhatók.

A harmadik pajzstípus közepén megjelenő istenfej talán a „bordázott pajzstípus”, a *torquest* viselő istenée⁶⁵³ lehetett.



73. ábra: A „lándzsahegyes vagy magmintás” clipeus változat.
(A Musei dei Fori Imperiali tablója alapján rajzolta:
T. Horváth Ágnes)

⁶⁵¹ Ezek formája eltér a korábban már látottól, itt Mandragoraként azonosíthatjuk.

⁶⁵² Ld. a *porticusok* párkányzatának belső oldaláról írt fejezetet.

⁶⁵³ Ld. A „gall” Iuppiter c. alfejezetet.

1. 6. 1. 2. Az istenségek

1. 6. 1. 2. 1. Iuppiter-Amon

A rekonstruált istenségek közül a legismertebb az ún. Iuppiter-Amon típus⁶⁵⁴ volt. Ez a változat volt a legelterjedtebb, Octavianus Egyiptom leigázása után tette népszerűvé. Kultusza gyorsan terjedt, nem csupán a legio III Cyrenaica védőistenségeként vonult be a hadseregbe, de a romanizáció hatására egészen a Rajnáig kimutatható jelenléte⁶⁵⁵ (74. ábra).



74. ábra: Iuppiter-Amon (Casa dei Cavalieri di Rodi, Sala delle Cariatidi, Kunsthistorische Museum, inv. I 120.
Fotók: T. Horváth Ágnes)

⁶⁵⁴ Ez a változat látható a Casa dei Cavalieri di Rodiban.

⁶⁵⁵ Többek között Kölnben (Köln, Römisch-Germanisches Museum) és Lechenichben (1846) is találtak egy-egy márvány fejet (Bonn, Rheinisches Landesmuseum). A legteljesebb és legszebb a Kr. u. II. századra datált, a bécsi Kunsthistorisches Museum Antik Gyűjteményében található fej (Inv. Nr. I 120), amely a római Iuppiter-Amon *clipeus*nak a tökéletes, és teljes épségben megmaradt másolata. A maszknak nevezett darab mérete miatt csak kisebb másolat lehetett, a pajzs, amit díszített, minden bizonnyal szerényebb méretű volt a római megfelelőjénél.

Ez a változat a konvencionális Zeusz-Amon (Zeusz-Ammon) ábrázolásoknak felel meg, a szakállas férfi képében megjelenő római főisten fején jellegzetes kosszarvak jelezték az egyiptomi istennel való azonosítást. A szarvak nélkül klasszikus Zeusz-típusú, hosszú hajú, szakállal és bajusszal ábrázolt, meglelt férfiképmás. Arcformája kissé megnyúltabb, mint az ismert másik típusé, sziluettjében a tölgylevelet mutatja. Derűs istenkép ez, arcából kifelé göndörödő, nagy tincsű haját a széles kosszarvak diadémként fogják össze. Ezek bordázata is inkább emberi, mint állati, széles fogú fésűvel kifésült hajfürtökre emlékeztet. Szakálla gondozott, jól fésült, kifogástalanul egymás mellé rendezett, apró loknikban göndörödik, és szabályos V alakban keretezi állát. Kissé megnyílt szája fölötti, jól ápolt, felfelé kunkorodó vége tökéletes harmóniában illeszkedik szakálla első tincséhez. A hajfürtök és a szakáll tincseinek folytatója a pajzson a pikkelyesen elhelyezett levélminta, amely a napsugarak imitációjával jelzi az istenség napisten mivoltát. Ez a motívum erősebbé teszi az istenség egyiptomi jellegét, ahol az asztrális istenek domináltak, és ezek királyaként a napisteneké⁶⁵⁶ volt a főszerep. Rómában az istenek csak másodlagosan kötődtek az égitestekhez, így a szimbolikában a főisten napisten mivolta nem volt releváns. Az Egyiptomra történő utalás tehát kétségtelen. Ez a hellenisztikus állam Augustus által integrálódott a Római Birodalomba, és maga után vonta az istenvilágának romanizációját is. Amon mindemellett egyértelműen Nagy Sándort is idézte, aki Amon fiának vallotta magát,⁶⁵⁷ és mint ilyen, egyértelműen erősítette a *gens Iulia* isteni eredetének alternatíváját. Az *imitatio Alexandri* jegyében Nagy Sándor többszörösen is jelen volt a *forumon*, a Iuppiter Amon arcképeken kívül *tabernaculum*ának Nikéi, és az Apellész-festmények is megjelenítették. Az egyiptomi–római kapcsolatot a pajzs levéldíszei erősítik tovább. A leveleket Zanker bükklevélként azonosította, és egyenes utalást lát benne a megjelenített istenség Iuppiter Fagutalisszal való kapcsolatára.⁶⁵⁸ A szinkretizmus tehát a *concordia deorum* platformján egy ősi római istenség attribútumát az egyiptomi napisten jelképeivel olvasztotta össze.

⁶⁵⁶ Pl. Ra, Re, Aton, Amon.

⁶⁵⁷ Nagy Sándor mint Zeusz-Amon megjelent éremvereteken is. A legszebbek közülük a Lüszimakhosz verette érmek, az arany statér (Müller 512), és az ezüst tetradrachma, amelyet 298–281 között Lampszakoszbán adott ki (Sylloge Nummorum Graecorum, France, Cabinet des Médailles, Bibliothèque Nationale. Paris, 1993–2001. 2548–2549).

⁶⁵⁸ Zanker 1968. 13. not. 56.

1. 6. 1. 2. 2. A „gall Iuppiter”

A második *clipeus*-típus a rajta megjelenő istenséget egy másik néppel hozta kapcsolatba (72. ábra). Ennek a variánsnak jóval kevesebb alternatívájával találkozunk az istenábrázolások között. Az általam fellelt egyetlen hasonló ábrázolás az a kissé sérült, és a jellegzetes *torquest* sem viselő változat, amely Firenzében található.⁶⁵⁹ Ez a Museo dei Fori Imperialiban kiállított darabok mellett⁶⁶⁰ talán az egyetlen ismert példány.



75. ábra: A *torquest* viselő Iuppiter (Museo dei Fori Imperiali, Roma, FA 2513. Fotó: T. Horváth Ágnes)

⁶⁵⁹ Firenze, Museo Archeologico Nazionale, inv.13711. Közli: Arachne Serial number: 899597.

⁶⁶⁰ Museo dei Fori Imperiali, FA 3201a, FC 4673, FA 2513.

Ez az isten más, mint a derűs egyiptomi. Arcformájának szilüettje szinte teljesen szabályos kör, eltérően a fentebb ismertetett verzió három ívben csökkenő, karéjos levelet idéző formájától. Hajának tincsei nagy fürtökben, első ránézésre rendezetlenül keretezik a fejét, dús szemöldökeit dühösen ráncolja, közöttük mély árkok húzódnak, homloka barázdált. Tekintete vad, dühös és szomorú is egyben. Ajkai zártak, szakálla ugyanolyan dús és rendezetlen, mint hajzata. A hajtincsek közül előbújva, mintegy abból kinőve, szabályosan keretezve a szakállt, a kelták jellegzetes ékszerét, az állatfejben vagy tobozban⁶⁶¹ végződő *torquest*⁶⁶² viseli, és ezzel egyértelműen Galliára utal.⁶⁶³ Ez a beállítás, összehasonlítva a Iuppiter-Amon-típussal, egyrészt hasonló, de másrészt eltérő üzenetet is hordoz. Itt is két nép kapcsolatát sugallja, de ez az istenalak inkább tartozik az *exemplum servitutis* gondolkörébe, mint a *concordia deorum*éba. Maga a *torques* Gallia és a gallok leigázását sugallja. Az ékszer győzelmi szimbólumként már korábban megjelent Rómában és széles körben ismertté vált. Elsőként talán Manlius Torquatus Kr. e. 113–112-ben veretett ezüst *denarius*án⁶⁶⁴ ábrázolták, amelyen Roma istennő feje körül jelent meg. Ez az érme a kibocsátó ősenek, Titus Manlius Torquatusnak⁶⁶⁵ állított emléket,⁶⁶⁶ és propagandaértéke a római harcosok rettenthetetlen személyes bátorságában, a győzni akarásban és tudásban, az ellenség legyőzésében és zsákmány megszerzésében rejlett. Ha mindezt tekintetbe vesszük, kifejezett mindent, amit a rómaiak háborúnak minősítettek – ellenség, zsákmány, győzelem –, s mint háborús isten, itt maga a perszonifikált Róma képviselte a haragot és a bosszút. Ez az istenség állítható leginkább párhuzamba az „*ultor*” jelzővel illetett hadistennel.

⁶⁶¹ A fennmaradt töredéken az ékszernek csak egyik oldala látható. Az ékszert lezáró minta talán állatfej, jellegzetes sörénye miatt talán oroszlán lehetett.

⁶⁶² A *torques* – eredetileg nyakperec – a keleti népeknél, mint például a perzsáknál vagy szkítáknál korábban jelent meg, mint a keltáknál, akik a Kr. e. V. századtól viselik. Gazdagon díszített, státuszjelző ékszer volt, amely a kultuszhoz, az istenábrázolásokhoz is kötődött. A keltáktól átvett római katonai kítüntetetés lett, amit azonban Rómában nem a nyakon, hanem a karon vagy a vértjükön viseltek.

⁶⁶³ A gallokra jellemző ékszerre ld. Zanker 1968, 13. not. 56a. A nyakán *torquest* viselő isten egyértelműen a népre utal. Vö. Maxfield 1981. 88.

⁶⁶⁴ Crawford 295,1.

⁶⁶⁵ Kr. e. 347 consulja volt, aki Kr. e. 361-ben párviadalban legyőzve egy hatalmas terméttü gallt, szerezte meg annak hatalmi jelképét, a *torquest*, s nyerte el ezáltal a Torquatus ragadványnevet.

⁶⁶⁶ Livius 7. 9.

Ha magát a szoborművet nézzük, még egy interpretációs lehetőségünk van (76. ábra). A rómaiak Iuppiterhez hasonlóan ábrázoltak egy másik istenséget, Iuppiter khtonikus párját, Plutót, vagy korábbi megjelenési formáját, Dis Patert. Mindkét esetben érett férfiként mutatták be, hosszú hajjal és szakállal. Pluto (Hádész) esetében a tekintet komorabb, a frizura és a szakáll kissé ziláltabb. Szembeszökő a kettő hasonlósága, ha csak például a Palazzo Altemps Ludovisi Gyűjteményében a klasszikus, V. századi görög Hádész-fej másolatát⁶⁶⁷ nézzük. Redős homlok, szúrós szem, kissé kinyílt száj, a vonások is kísértetiesen hasonlítanak. Egy szobrászati toposz ismétlődésével találkozunk az ábrázolásban. De vajon kiállította-e Augustus Plutót (Hádész) saját *forumán*? Mi köze az alvilági istennek az augustusi ideológiához? Igen, kiállíthatta. És nem pusztán azért, mert Iuppiter testvére, alvilági párhuzama volt, hanem azért is, amit jelképezett. Pluto vagy Dis Pater, akivel a rómaiak Hádészt azonosították, nem pusztán a holtak ura, hanem a föld gazdagságáé, a termékenységé is. A *cornucopiával* ábrázolt isten a birodalmi virágzásnak a letéteményese. És ha a *torquesszel* ábrázolt istenség nem Iuppiter, hanem Pluto (Dis Pater), akkor a gall népekkel való azonosítás még világosabb. Ugyanis, ahogyan Caesar megjegyezte:⁶⁶⁸ „A gallok mind azt állítják, hogy Dis Patertől erednek, ami – mint mondják – druida hagyomány”,⁶⁶⁹ azaz a gallok és Dis Pater (Pluto, Hádész) között igen szoros volt a kapcsolat. A rómaiak szemében Egyiptom mellett Gallia is a klasszikus római értelemben vett háború fogalomköréhez tartozott, ahhoz a hódító háborúhoz, amely új provinciával gazdagította a birodalmat. Ezzel az élet (Iuppiter) és halál (Pluto) teljességén túl szintúgy jelképezték a Nap megtermékenyítő erejét (Iuppiter) és a föld mélyének termékeny gazdagságát (Pluto), miként a meghódított tartományokat. A fenti szimbolikát támasztja alá az istenalak fejét hordozó „lándzsahegyes vagy magmintás” *clipeus*-változat (73. és 111. ábra), amelynek legjellemzőbb eleme a magszerű (lándzsahegy) minta. Ez a termékenységi szimbólum, a páfránnyal, a mandragórával és a szőlővel együtt a Dionüszoszhoz és Hádészhez kötődő, a halál és újjászületés, a halálon diadalmaszkodó termékenység és bőség szimbólumrendszeréhez tartozik.

⁶⁶⁷ Inv. 8584.

⁶⁶⁸ Caesar, De bello gallico 6. 18.: „Galli se omnes ab Dite patre prognatos praedicant idque ab druidibus proditum dicunt.”

⁶⁶⁹ Ford. Szepessy Tibor.



76. ábra: Iuppiter töredékek a clipeus közepéből. (Museo dei Fori Imperiali, Roma, FA 3201a és FC 4673. Fotó: T. Horváth Ágnes)

1. 6. 1. 2. 3. Medusza- vagy Gorgó-fő

A provinciális *forum*-másolatok hasonló pajzsainak variánsai között a gyakrabban előforduló Iuppiter-Amon és a nagyritkán feltűnő „gall” típus mellett a pajzsok és katonai páncélok klasszikus díszítőeleme, a Medusza-fő (Gorgó-fő) is felbukkant.⁶⁷⁰ A Gorgók közül Medusza Poszeidónon⁶⁷¹ és Pallasz Athénén⁶⁷²

⁶⁷⁰ Pl. Méridában.

keresztül a háborúhoz kapcsolódott, emellett mint az Alvilág kapujának őrei, a Gorgók a gonosz szellemek távortartói. Szerepeltetésük a *clipeus*okon konvencionális és hagyománykövető lett volna, de a provinciális példák ellenére is úgy tűnik, hogy ez a variáció nem volt jelen Rómában.⁶⁷³ A Medusza-fő ugyan jól ismert eleme volt az augustusi ideológiának, és apotropaikus⁶⁷⁴ mivoltán túl, Augustus idején Egyiptomot és Kleopátrát is jelképezte.⁶⁷⁵ A horatiusi „*fatale monstrum*”⁶⁷⁶ főként Actium után nagyon beleillett volna a *forum* tematikájába. Jelenlegi ismereteink alapján azonban ennek a formának a jelenlétét el kell vetnünk.

A három istenalak azonban folyamatosan jelen volt római katonai jelvények között. A *phaleraként* ismert katonai kitüntetésen, amely egy – leggyakrabban kör alakú – fémdarab volt, amelyet a ruha fölé szíjra erősítve viseltek, gyakran ábrázoltak isteneket. Ezek között a fenti istenábrázolások mindegyike előfordult. Igaz, a *torquest* viselő istenség hol Meduszáként, hol Hermészként (Mercurius) jelent meg. Könnyen feltételezhető, hogy ezek hatottak a provinciális *forum* másolatok készítőire akkor, amikor a tisztán „gall Iuppiterként” megjelenő istenség helyett a Medusza-főt ábrázolták.⁶⁷⁷ Ha elfogadjuk, hogy a „gall Iuppiter” nem is Iuppiter, hanem Dis Pater, akkor érthetőbb, hogy a galliai vagy hispaniai *forum*-másolatok miért mellőzték alakját, illetve, hogy miért helyettesítették inkább a katonai dicsőséghöz jobban tapadó Meduszával.

Nem tudjuk, hogy a *forumon* látható istenségtípusok a két *porticus* attikáján egymást váltogatva, vagy egymással szemben álltak-e. Ha ez utóbbi igaz, akkor értelemszerűen az Amon-típus a keletin, a *torquest* viselő a nyugatin lehetett.

Ha azt vizsgáljuk, hogy miért éppen ebben a formában jelentek meg az istenségek, akkor többféle válasz lehetősége adódik. Ha a *forum* háborús tematikáját tartjuk szem előtt, a *clipeus*okon megjelenő két istentípus a legyőzött népek szimbólumaiként szerepelt.⁶⁷⁸ A kosszarvas változat Egyiptomra, a *torquest*

⁶⁷¹ Poszeidón eredetileg főisten, hadisten volt a görög mitológiában. Médusza tőle szülte Pégaszoszt és Krüsaórt.

⁶⁷² Perszeusz Médusza levágott fejét Athénének ajándékozta, aki az égiszre, Zeusztól kapott pajzsára helyezte. A csatákban gyakran változtatta vele kővé ellenségeit.

⁶⁷³ Ungaro, bár elismeri, hogy jelenleg egyetlen megerősítő bizonyítéka sincs a Medusza-fős változatnak, de nem tartja kizártnak jelenlétét. Vö. Ungaro 2004. 22.

⁶⁷⁴ Bajelhárító.

⁶⁷⁵ Strazzulla 1990. 49.

⁶⁷⁶ Horatius, Carm. 1. 37. 21. Vö. Luce 1963. 251–257.

⁶⁷⁷ A fentieket magyarázhatja az is, hogy pl. a meridai Medusza-*clipeus*ának külső szélét széles tölgykoszorú keretezi, egyértelműen utalva a főistenre.

⁶⁷⁸ Ungaro–Milella–Vitti 2004. 23.

viselő Galliára, illetve a keleti tartományokra mutat. A leigázott Egyiptom ábrázolása Augustus más építményén is szerepelt, a Rómába hurcolt obeliszkek, köztük a Horologium Augusti pedig direkt módon is utaltak rá. Egyiptom Augustus hódítása volt. Gallia viszont, a dinasztikus emlékhely jegyében, Caesarra mutatott, ezzel mindkét istenség felhívta a figyelmet arra, hogy ők ketten mivel gazdagították a birodalmat.

Ha a Horologium és az *Ara Pacis Augustae* közötti kapcsolatot is nézzük, ahol a Horologium a győztesen megvívott háborút, az Ara Pacis az Augustus által megteremtett békét jelenti, akkor az üzenet a *forum* esetében még több is lehetett: a békét csak a háború árán szerezhethjük meg, de a legyőzöttek a béke éveitől beépülnek magába a birodalomba, annak szerves részévé válva hozzájárulnak annak virágzásához.

A legyőzött népek motívuma talán csak először jelent meg itt középületen, a későbbiekben a leigázott tartományok szimbolikus ábrázolásai (*simulacra gentium*) több építményen is szerepeltek. Alföldy Géza egy Baetica-szobor felirata alapján feltételezi,⁶⁷⁹ hogy az Augustus-*forumon* is felállították a meghódított provinciákat jelképező szobrokat, de lehet, hogy ez inkább Augustus egyéb építkezéseire volt jellemző, így például a teljes topográfiai bizonyossággal be nem azonosítható, ún. *porticus ad nationes*ben⁶⁸⁰ elhelyezett szobrokra vonatkozhatott.

A birodalmi egység, a megbékélés és a *concordia* jegyében vizsgálva a pajzsokat, az istenségek azonosításakor nem állhatunk meg a konkrétan megjelenő istenfejek megfeleltetésénél. Az „egyiptomi” és a „gall” Iuppiter képmása mellett a pajzsok ikonográfiai elemei legalább még három istenre, a fent már említett Dis Paterre (Pluto), továbbá Apollóra és Bacchusra (Dionüosz) is egyértelműen utalnak. A hatalom szimbólumai mellett a nap, a fény, a termékenység, a mágikus erő és az újjászületés jelképei hozzák elő ezeket az isteneket. Velük kiegészítve a *clipeusok* jelképes mondanivalóját, a háborúban megszerzett béke, a béke által teremtett, egységes birodalmi jólét, az új aranykor gondolatmenetéhez jutunk el.

⁶⁷⁹ *Forum Augustum*: Vell. Pat. 2. 39. 2; CIL 6. 31267 = ILS 103. Alföldy 1991. 309–310; *Porticus ad Nationes*: Servius, ad. Aen. 7. 821; Alföldy 1991. 289–324.

⁶⁸⁰ Feltehetően a Pompeius-színház közelében volt. Vagy a Pompeius-színház bejárati *porticusával*, vagy a *Porticus Pompeiana*e északi, hosszanti oszlopcsarnokával, a *Hecatostylummal* szokták azonosítani. Vö. Plinius, Nat. Hist. 36. 39; Servius, ad. Aen. 7. 821. Vell. Pat. 2. 39. 2. alapján Grüll (Grüll 2011. 79–80.) feltételezi, hogy ez is lehetett a *forum* egyik oszlopcsarnoka.

1. 6. 2. A kariatidák

A fenti gondolatsort folytatva, vonzó lehetne direkt folytatásként a díszítő-elemként használt nőalakokat is pusztán egy nép szimbólumainak tekinteni. A kariatidák ebben az esetben konkrétan a keleti tartományokat és Hellászt jelképeznék, de ezek meghódítása nem köthető sem Augustushoz, sem a *gens Iulia* tagjaihoz. Így megjelenítésük – feltéve, hogy alkalmazásuk több volt, mint pusztán dekoráció –, a fentiekén túlmenő, szimbolikus tartalmakat kell, hogy hordozzon. A Iuppiter-*clipeus*okkal váltakozó kariatidák egyrészt valóban a lázadó népek bűnhődésére utaltak,⁶⁸¹ de ugyanakkor a periklészi virágkorra is, azaz áttételesen az augustusi békére reflektáltak.⁶⁸² Mindkét értelmezésük ismert, a Vitruviusnál⁶⁸³ megtalálható magyarázat szerint Karüiai lányaiából a város elárulása miatt rabszolgák lettek. Eszerint a nőalakok mint *exemplum servitutis* szerepelnek. Ezt az értelmezést viszik tovább azok az elemzők, akik mint Augustustól átvett példát, a Traianus-*forum* dákjait ugyanennek a gondolatnak direkt kifejezéseként értékelik. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy Vitruvius műve már Augustus *forum*ának ismeretében készült, akkor ez az értelmezés nagyon valószínűnek tűnhet.⁶⁸⁴ A rabszolgaságról alkotott római elképzelésnek azonban ellentmondanak maguk a lányok, akik ünnepélyes, hagyományos viseletben jelennek meg. Az *imitatio* itt is kétségtelen, a szobrok mint minták kerültek be a *forum* dekorációs elemei közé, és inkább a forma, mintsem a gondolat volt a meghatározó. A Traianus-*forum* dákjai azonban már eltérnek ettől. A kariatidák ünnepélyes tartásával, büszkén felemelt fejével szemben a dákok testbeszéde – szomorú arc, összekulcsolt kéz, hajlott váll, lehajtott fej – más értelmezést adott az egy népet jelképező alakoknak. Ahogy a Traianus-*forum* pajszain sem istenek szerepeltek, úgy a velük váltakozó alakok is más mondanivalót hordoztak.

A fenti gondolatmenettel, az *exemplum servitutis* megjelenítésével ellentétben, Karüiai lányaival kapcsolatban Pauszaniasz⁶⁸⁵ elbeszélése egy másik értelmezésnek is utat enged, amikor megemlékezett Artemisz Karüátisz szentélyéről,⁶⁸⁶ ahol a lakedaimóni lányok a nimfáknak és Artemisznek szentelt helyen körtáncot jártak az istennő szobra körül. Az értelmezés szerint nézve a szobro-

⁶⁸¹ Vitruvius 1. 1. 5.

⁶⁸² Vö. Kleiner1992. 100.

⁶⁸³ La Rocca 1995a. 74–87.

⁶⁸⁴ Zanker 1968. 13. not. 50.

⁶⁸⁵ Pausanias, 3. 10. 7.

⁶⁸⁶ A Karüiai Artemisz, vagy a „Diófa Artemisze”. A szentélyt a természet védőistennőjeként tisztelt Artemisznek szentelték.

kat, a *forumon* körbeállított lányok ezt a körtáncot idézik, és egy olyan szent helyet jelölnek ki, amely kapcsolatban áll Artemisszel. Ez pedig a *forum* szobrainak ismeretében lehetségesnek látszik, ugyanis az Apollón (Apollo)–Artemisz (Diana) páros is jelen volt a *forum* istenszobrai között. Így a társadalom békéjén örökdő Mars Ultor párja a természet békéjét fenntartó Diana volt, és kettősük az *Orbis Terrarum* harmóniáját fejezte ki.

Miután az építető pontos szándékát csak a nagyon elbizakodott elemzők vélhetik pontosan tudni, akármelyiket választjuk a kariatidák, mint ikonográfiai elemek szerepeltetésének indoklásául, mindenképpen igazunk lehet. Ugyanis a természet békéjéért és a bőségért áldozatot bemutató szüzek csoportja ugyanúgy beleillik az augustusi koncepcióba, mint a büntetés mementójaként való értelmezésük. Ha az utóbbi mellett foglalunk állást, akkor is inkább a *forum ex manubiis* építtetésére – azaz egy hadizsákmányt eredményező győztes hadjáratra – utalhatnak,⁶⁸⁷ mintsem egy legyőzött népet fenyegető konkrét szolgálásra. Az ábrázolás apró ikonográfiai elemei, mint például a dór oszlopfő és a felső gerendarész alkotta „kosár”, valamint a főpárkány nyelvmintás fríze, amely a nádlevél stilizációjának is tekinthető,⁶⁸⁸ tovább erősítheti az Artemisz Karüatiszhoz való kötődésüket. Elképzelhetőnek tartom tehát, hogy a templom felé forduló, nyugodt testtartásban álló kariatidák ikonográfiai szerepe ugyanúgy apotropaikus,⁶⁸⁹ mint az eresz oroszlánjaié, vagy a *clipeus*okon – feltételezetten megjelenő – Medusza-főké.

A kariatidák építészeti felhasználása az antik világban nagyon ritka, ha eltekintünk a Delphoiban lévő szüphnosziak és knidosziak kincsesházának bejárata előtt álló Koréktól,⁶⁹⁰ mindössze néhány épületen mutatható ki.⁶⁹¹ Nem hagyhatjuk hát figyelmen kívül azt, amit Vitruvius mondott eredetükről. Az athéni minta másolása kétségtelen, bár a lányalakok között van néhány különbség. Részint maguk a római másolatok inkább a saját ízlésükhöz formált, kissé izmosabb testfelépítésű, elegáns lányokat ábrázolnak, részint pedig maga a kompozíció az épületen belüli szerephez igazított. Míg a görög kariatida ténylegesen oszlopként, tehát teherhordó szerkezeti elemként szerepel, a római másolat

⁶⁸⁷ Vö. Wesenberg 1984. 185.

⁶⁸⁸ Artemisz Karüatisz tiszteletére a kariatáncban a lányok fejükön nádlevélből font koszorút viseltek.

⁶⁸⁹ Bajelhárító.

⁶⁹⁰ Kr. e. 525 körül épültek. Vö. Dinsmoor 1913. 5–83.

⁶⁹¹ Tudjuk, hogy a Pantheon építésénél Agrippa alkalmazta, és azt is tudjuk, hogy bizonyos athéni Diogenész faragta őket. Ezekon kívül Rodoszon és Verginában találtak még, de alkalmazásuk valóban igen ritka.

már csak dekoratív célú elem, statikai funkciója csak a párkányzat alátámasztása, de a tető súlyát nem hordozza. Az athéni kariatidák szabadon állnak, a rómaiak viszont az attikán, így szobrászati megoldásuk természetesen különbözik. Azonban nem archaikus „félszobrok”, mint például az egyiptomi épületdíszítő ábrázolások. Bár fal előtt állnak, ezért a szobrok hátoldala kissé laposabb, de nem elvágottan lapos, a ruha redőzete síkszerűbb, a vállak nem domborodnak annyira hátra, így egy kerek szobor megoldását sejtetik. Ez a lapított hátsó oldal lehetett a szoborfülkék szobrainak is a technikai megoldása, hogy megálljanak a viszonylag szűk helyen. Bár az eredeti athéni nőalakok rekonstrukciója sem teljes, a római változatok apró, de fontos díszítőelemekben különböznek a görögöktől. Ezek az apró különbségek ikonográfiaiban mégis sokatmondó részletekkel gazdagítják az előbbieket mondanivalóját. A *forum* kariatidáinak megalkotása a kanéphorosz-ábrázolásokkal⁶⁹² is rokon, és mint ilyen, sokkal inkább a fejükön az áldozati tárgyakat tartalmazó kosárral (*kiszté*) az áldozatbemutatásra készülő szüzekre hasonlít, semmint örök büntetésül az épület súlyát tartókra. Ugyanezt mutatja az is, hogy a *forumon* felállított kariatidák kezükben, mint akik az áldozatbemutatást végzik, *paterát*⁶⁹³ vagy *phialét*⁶⁹⁴ tartanak. Ez összhangban van a békéért áldozatot bemutató görög ábrázolással. Az Erechteion lányalakjainak kezében a karok helyzetéből adódóan szintén áldozati edény lehetett. Ezek rekonstrukcióját a római márványtöredékek alapján valószínűsítik.⁶⁹⁵ A *paterák* díszítése azonban a rómaiaktól eltérő is lehetett. Nem tudjuk, eredetileg mi volt rajtuk, ha eltekintünk a makk, ősi hagyományokra visszamenő szerepeltetésére a *phialékon*, akkor a makk helyett – tekintettel Artemisz Karüatisz kultuszára,⁶⁹⁶ aki Lakedaimónban a dióliget istennője –, inkább diónak kellett szerepelnie.⁶⁹⁷

⁶⁹² A kanéphoroszok a „kosárvívő szüzek”, akik főként a Panathenaián vitték az áldozati edényeket, és feladatkörükbe tartozott az Erechteion kígyóinak (Athéné perszifikációi) etetése is. Emellett számos vallásos fesztiválon szerepeltek, Apollón, Artemisz, Démétér, Zeusz stb. kultuszához ugyancsak kapcsolhatjuk őket.

⁶⁹³ Áldozati tál.

⁶⁹⁴ Italáldozat bemutatására alkalmas edény.

⁶⁹⁵ Ld. Bothmer 1962. 159–160; Az összehasonlító mintát Hadrianus tivoli villájának kariatidái szolgáltatják, amelyek egyaránt meríthettek az athéni és az Augustus-*forum* nőalakjainak megformálásából. Kanéphorosz jellegük a Villa Hadrianiban is jól látszik, mellettük ugyanis fejükön bőségkosarat hordozó Silanusok állnak.

⁶⁹⁶ Pausanias 3. 10. 7.

⁶⁹⁷ Dietrich von Bothmer (Bothmer 1962.) érvelése, hogy miután a római másolatokon makkok voltak, az athénieken is annak kellett lennie, körérvélés, hiszen régészetiileg

A római *patera*-töredékek is több változatot mutatnak. Az egyiken⁶⁹⁸ egymás mögött három sorban, körkörösén, a tál külső szélén lótuuszvirágokra emlékeztető szalagcsokorral összefogott ovális lemezeken, illetve az alsóbb sorokban ezek között függő makkok sorakoznak (77. ábra). Az első sor, a makkok közötti lándzsák miatt, a lányok fején lévő *kalathosz* tojáslécére hasonlít. Az erősen domborodó edény plaszticitását a makkok stilizálása adja. Az első sor termései a leglazább sorban a legnagyobbak, a másik két sor makkjai sűrűbben állnak és egyre kisebbek. Hegyes alsó végük a tál közepe felé mutat. Egy kevésbé kidolgozott változaton a makkok hasonló módon, szalagokon lógnak egymás alatt. Hátterük elnagyolt. A motívumok elrendezése mindkét esetben a Iuppiter-pajzsok motívumainak sugarasan elrendezett alapszerkezetét mutatják.



77. ábra: Pateratöredék. (Museo dei Fori Imperiali, FA 2507.
Fotó: T. Horváth Ágnes)

semmi sem bizonyítja. Lehetséges, de nem feltétlenül biztos, hogy ezek a tárgyak is az Erechteion kariatidáiról erednek.

⁶⁹⁸ FA 2508.

A lányok kezében tartott áldozati edénynek (*patera*) szinte hasonmása az a Caltavutoróban⁶⁹⁹ talált, hellenisztikus arany *phialé meszomphalosz*,⁷⁰⁰ amely szintén három sorban 36 tölgymakkot, és egy negyedikben bükkmakkot ábrázol. A tál külső szélén méhek rajzanak. A tölgymakk a Kr. e. VI. századtól fordul elő az áldozati *phialé*kon. A görög rituálékban betöltött szerepének értelmezése a jelen munkának nem feladata. Általánosságban azonban kijelenthetjük, hogy a görög–római vallás számára a tölgy, akár levelei, akár termése által szimbolizálva, a főistenhez kötődik. Nemcsak az erő és a bátorság, de átvitt értelemben a hűség szimbóluma is volt. Ez a motívum a lányalakokat a pajzsokon elhelyezett Iuppiter-ábrázolásokkal köti össze. Így a kariatidák nem az *exemplum servitutis*, hanem a birodalom egységének, a birodalomhoz való hűségnek a példái.

Az Erechteion szobrai alapján szintén nem tudjuk, hogy a karüai⁷⁰¹ lányok viseltek-e ékszereket. Az archaikus korékon, mint például a szüphanoszi kincsházon lévőkön, láthatóan fém ékszereket helyeztek el. Az athéni szobrokon ennek jelei nem láthatók, de a hiányzó karok nem zárják ki azt, hogy nem viseltek volna valamiféle ékszert. A római másolatok⁷⁰² többféle ékszerrel is ékeskedtek. Ezek azonban nem a márványra applikált fém ékszerek voltak, hanem kifaragták őket. Egy töredék alapján úgy tűnik, hogy drágakövekkel díszített, szalagszerű karkötőt hordtak.⁷⁰³ Leginkább azonban vagy többsoros gyöngyből készült *armillát*,⁷⁰⁴ vagy spirálisan csavarodó fonatos,⁷⁰⁵ vagy kígyós karperecet⁷⁰⁶ viseltek. A spirál és kígyó a megújuló életerő szimbóluma, a gyöngy Venus attribútuma is, a kígyó viszont Augustus személyes védőistenségének, Apollónak is a szent állata. Ha az Erechteion imitációját tekintjük, akkor a kígyó Athéné perszonifikációja, amivel viszont Marshoz is kapcsolódik. Az előbbi Venus Genetrixhez, az utóbbi Apollóhoz és Mars Ultorhoz is köti a lányalakokat.

⁶⁹⁹ Palermo mellett.

⁷⁰⁰ Metropolitan Museum of Art, 62. 11. 1. 2000-ben az olasz állam visszakapta, mint a világörökség részét, állandó kiállításra.

⁷⁰¹ Artemisz Karüátisz szentélye, amelyet Artemisznek és a nimfáknak szenteltek.

⁷⁰² Némiképp eltérnek ugyan a *Forum Augustum* és a Villa Adriana kariatidáinak ékszerei, de a különbség csak a kivitelezésben van. A hadrianusi másolatokon is van többsoros gyöngy, spirál és kígyós spirál.

⁷⁰³ FA 2507.

⁷⁰⁴ FA 2501. Nem katonai kitüntetés értelmében használva a karperecet.

⁷⁰⁵ FA 2503.

⁷⁰⁶ FA 2505.

A kígyó és a gyöngy egyszersmind a Hold és a Nap jelképei is. Ezek el-
lentéppárja és együttese az élet és halál teljességét is kifejezi.

Az *imagines clipeatae* és a kariatidák ugyanis halotti szertartási jelen-
tést is hordoznak. A kariatidák Athénben Kekropsz⁷⁰⁷ sírja körül állnak,
szakrális szerepű szolgálólányok, akik a halott kultuszát is gondozták. Az
imagines pedig direkten utalnak a temetési szertartásra, a megjelenített
ősökre, amelyek a jelen esetben nem is halandó elődök, hanem halhatatlan
istenek, de ugyanakkor halandó nemzeteket is szimbolizálnak. Ezek együt-
tesen ismételt finom áthallásai az *apotheosis*, a halhatatlanná váló halandó
eszméjének, amelyből a császárkultusz születik.

A kariatidák jelentik az egyetlen olyan tárgyi emléket a *forum* alkotásai
közül, amely készítőjének nevét is elárulja. Az egyik lányalak lábánál ta-
lálható felirat alapján Gaius Vibius Rufus készítette.⁷⁰⁸ Nem tudjuk, hogy a
többi is az ő kezétől származik-e, feltehetően nem mindegyik, de a megje-
lölt szobor esetében megnyilvánuló művészi öntudat sokatmondó. A római
névalak nem támasztja alá a görög mesterek ottlétét, hanem az idegen
mesterek mellett működő, azok művészetét elsajátító római szobrászok
jelenlétét igazolja.

⁷⁰⁷ Athén mitikus királya, khtonikus (alvilági) és kultúrateremtő isten, aki félig kígyó,
félig ember alakú volt.

⁷⁰⁸ G[ai] Vibi Ruf[i]. Museo dei Fori Imperiali. Museo dei Fori Imperiali. FA 3204 a. Vö.
Montini 1955. 332.

X. A „KOLOSSZUS-AULA”

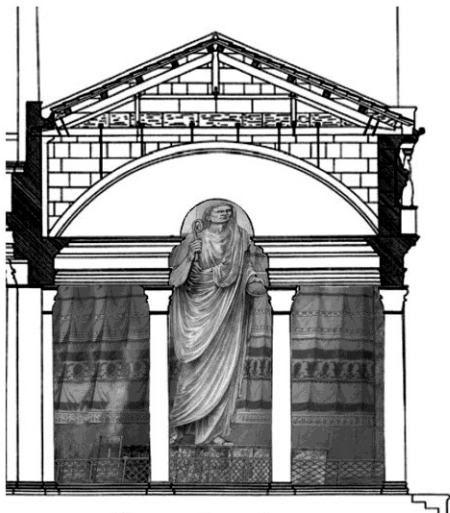
A *forum* nyugati, hosszanti oldalán lévő *porticus*ának végén egy, funkcióját illetően teljes bizonyossággal még nem tisztázott, nagyjából 12×13 méter nagyságú (kb. 12 m²), majdnem négyzet alakú terem volt. Falai vörös aniói tufából készültek, díszítése pedig gazdag és elegáns volt. Az exedrák tágas terével összehasonlítva méreteiben ugyan kicsinek tűnik, de nagysága megközelítőleg a cella kultuszterével azonos. Kultikus használatát zártsága valószínűsíti. Helyzete a *basilicák*hoz csatolt szentélyekére emlékeztet. A terem bejárata előtt két, fehér Luna márványból készült, korinthoszi fejezettel ellátott, numidiai sárga márványból készült⁷⁰⁹ oszlop állt, ami elválasztotta az oszlopcsarnoktól. Méretükben és színükben ezek megegyeztek a *porticus*ok oszlopaival. Fölöttük, a *porticus* keskeny oldalán is folytatódott a *porticus*ok hátsó falának szalagos-akantuszos frízzel díszített, különleges párkányzata. A bejárat fölötti falrészletet többféleképpen is rekonstruálják. Az egyik⁷¹⁰ a szemöldökfa vonalában egyenes záródású rekonstrukciót ajánl, a másik⁷¹¹ – a keleti *porticus* tűzfali oldalának párkányzata és fülkéi alapján –, a két oszlop felett ívelt boltozatot feltételez (77. ábra). Ezen utóbbi megoldás, nemcsak hogy párhuzamosan szerkesztett a keleti *porticus* tűzfali oldalával, hanem látni engedi a „kolosszus-aulában” elhelyezett kultuszszobrot is. Esztétikai szempontból és a római konstrukciós elvárások tekintetében eme utóbbi lehet a valószínűbb (78. ábra).

A szűk teret a dekoráció teszi levegőssé. A teremben elhelyezett dobogó és a hatalmas szobor méretei szinte fullasztóvá tennék a helyiséget, ha a fal, különösen a hátsó fal festett drapériája, valamint a padlózat mintázata nem keltené egy tágas, hatalmas terem illúzióját. Ebben az épületelemben ugyanúgy éltek az illúzióteremtéssel, mint a *forum* egyéb részein a féloszlopok, az attika, a kiugró falpillérek, vagy a *porticus*ból előbukkanó exedrák tereinek játékával, amelyek a térérzet megváltoztatásával tették még monumentálisabbá az egyébként is lenyűgöző térkompozíciót.

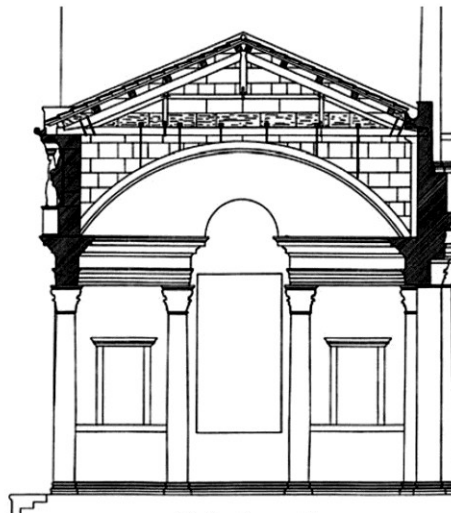
⁷⁰⁹ Giallo antico.

⁷¹⁰ <http://acsstudio.acsys.it/joomla/index.php/en/3d-graphics/computer-animation>.

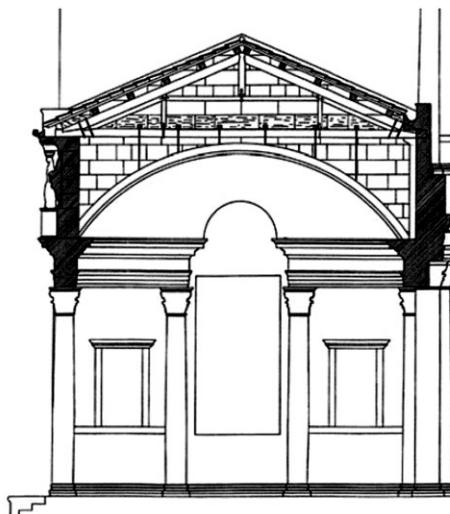
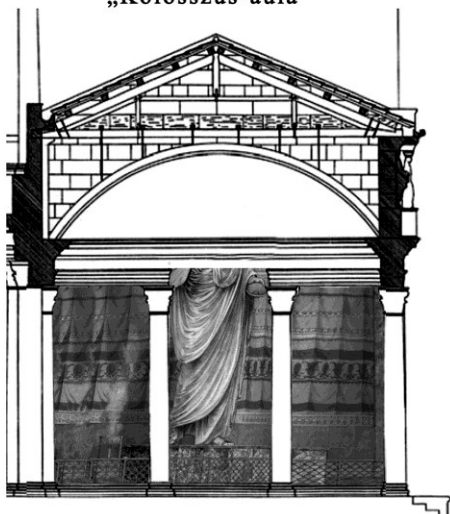
⁷¹¹ Bustany–Bustany 2005. 105. fig. 2; <http://www.unicaen.fr/cireve/rome/boutique/banque.php?idc=2&ide=8>; Bauer 1987.



Nyugati porticus -
„Kolosszus-aula”



Keleti porticus



78. ábra: A porticusok végének rekonstrukciói. (Montázs: T. Horváth Ágnes)

Maga a terem magasabb volt, mint a *porticus*, belső terének magassága megegyezett az exedrák kétemeletnyi belmagasságával, és a *porticus* fölé emelkedő fal négyzetes gádorablakain (*claristorium*) keresztül kapott világosságot. Padlózata hasonló volt az exedrák gyékényfonat-mintás padlózatához, itt fehér cipollino és sárga *giallo antico* keretezte vörös pavonazetto négyzetek alkottak hálómintát.



79. ábra: A „kolosszus-aula” palmettás-lótuszvirágos fríze. (In situ, Forum Augustum. Fotó: T. Horváth Ágnes)

1. A „KOLOSSZUS-AULA” DÍSZÍTÉSE

A falak díszítése különlegesen gazdag volt. *Giallo antico*, pavonazetto és színes festésű Luna márvány panelek borították. A színes padlóburkolat felett, mint a *forum* többi részén, mindhárom oldalon egyszerű, fehér márványból készült attikai lábazat futott. A lábazat fölött a falat egy, a két szélén szívléccel keretezett, sárga numidiai márványból készült panelsor borította (orthosztat), amit egy palmettás-lótuszvirágos, anthemion⁷¹² díszítésű, sárgás görög márványból készült pártázat zárt le. (79. ábra). Ez nemcsak elválasztotta, de folyamatossága miatt egyszerismind össze is

⁷¹² Az antik görög díszítőművészet kelyhekből, akantuszlevelekből, palmettákból álló virágfüzér díszítése. Párkányokat és ritkán oszlopfők nyakát díszítették vele.

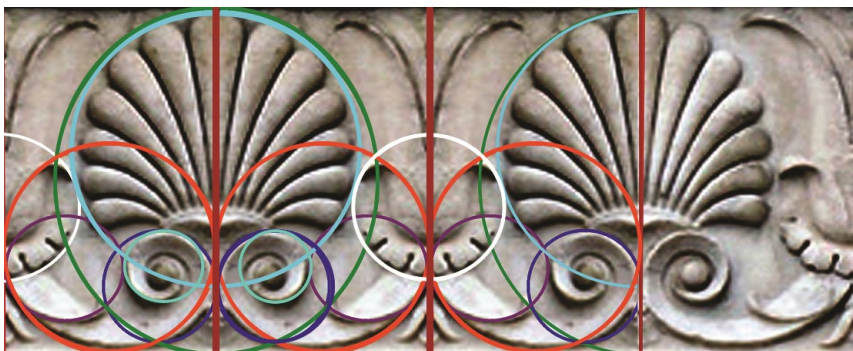
kapcsolta az aula három oldalát. A minta különlegessége, hogy palmetták és lótuuszvirágok váltakoztak rajta. A stilizált lótuuszvirágok előképei leginkább a késő archaikus görög művészetben keresendők. A vázafestészet kelléktárában is megtalálható, kedvelt motívum volt,⁷¹³ de az építészetben is találunk rá példát, így a szüphnosziak kincsházának díszítésén, Delphoiban,⁷¹⁴ valamint a thaszosziak motívumaiban.⁷¹⁵ Hasonlíthatjuk az Erechteion különböző részeit egységessé tévő, összefogó frízhez is, amelyen szintén zárt palmetták és lótuuszok váltakoznak. Annak megformálása azonban levegősebb, a motívum alsó szélein feltekeredő volutás szalagok íve pedig éppen ellentette az Augustus-*forum* mintázatának. Ott különálló, tekerces szalagdarabok találkoznak mindkét motívum közepénél, itt palmettától palmettaig folyamatos a minta. Ugyancsak összehasonlíthatjuk az *Ara Pacis Augustae* belső falának frízével. A kettő közös töről fakad, de az *Ara Pacis* mintázata zártabb, a tizenegy levelű palmettákat szinte ovális keretekbe foglalja a középső levél felett találkozó lótuuszvirágszirom. A *forum* fríze harmonikusabb, nyitottabb, nem archaikusnak, inkább klasszikusnak tetszik, elegánsabb.

A dombormű stilsztikailag négy fő elemből áll. Ezek az általánosan elfogadott művészettörténeti azonosítások szerint egy volutás szalag, egy palmetta, egy lótuuszvirág és egy aprócska, háromszirmú virág. A tizenhárom levelű palmetták az erősen plasztikus voluta-szemben végződő, spirálisan feltekeredő szalag kettős tekercsén ülnek, amelynek középvonalában apró, háromszirmú virág lóg le. A szalag felfelé ívelő részén bimbós lótuuszvirág, az alsó részén szintén lelógó, a palmetták alattinál nagyobb háromszirmú virág látható (80. ábra).

⁷¹³ Igen korai példa lehet pl. a protoattikai (Analatosz?) loutrophoros (Louvre, inv. CA 1960), de a fekete alakos vázáktól kezdődően a művészet egyik fő motívuma.

⁷¹⁴ A párkányzaton (függőlemez) és az ajtókereten egyaránt megjelenő motívum a festett terrakotta motívumok és a frizek közötti párhuzamok azon példája, amely a *forum* domborművének egyik lehetséges előképe lehet.

⁷¹⁵ Vö. Zanker 1968. 10. not. 25.



80. ábra: A lótoszos-palmettás anthemion fríz kompozíciós vonalai.
(T. Horváth Ágnes)

A motívum tökéletesen megszerkesztett egység, a pálmalevél íve a lótoszkehely vonalában folytatódva koncentrikusan is tagolja a kompozíciót. A szalag ívének hullámzását a virágbimbók felső szélének hullámzása tükrözi, a voluta-szemekből kiinduló, szíromról levélre hajló spirális vonalak dinamikája szinte felrobbantja a motívum nyugodt eleganciáját. A szalag a meander általános jelentéstartalmával bír, a palmetta, mint napszimbólum a győzelem, mint termékenység szimbólum a jólét általános kifejezője. A lótosz szintén napszimbólum, az újjászületés általános jelképe. Ha ezeket az elemeket tovább bontjuk, ennél sokkal árnyaltabb jelentéstartalmat is felfedezhetünk. A szalag, amelynek volutás tekercsein a palmetták ülnek, botanikailag gímpáfrány,⁷¹⁶ a kígyók, skorpiók jelképezte gonosz erők elleni általános bajelhárító⁷¹⁷ funkcióval bírt. A két tekercs áttételesen a *lituus*ra is utal. A két volutás spirál közül lelógó háromszirmú virág a Romulus-virág,⁷¹⁸ amely a pálmához hasonlóan a győzelem növényi jelképe volt. A motívum alaposabb vizsgálata kétségtelenné teszi hasonlóságát a pajzsok, a *porticus*ok és az exedrák anthemion- és „szalagos kandeláberes” frízének hasonló motívumaival, s ennek alapján kijelenthetjük, hogy ez a jelentéktelennek tűnő virág ugyancsak fontos mondanivalót hordozott. Itt is ugyanúgy a *sceptrum*ot, a jogart, a legismertebb hatalmi jelképet

⁷¹⁶ Phyllitis scolopendrium.

⁷¹⁷ Apotropaikus növény. Főként a mérges állatok harapása elleni védelemül szolgált. Ikonográfiai megjelenítése a téren belüli általános védelmi funkciót töltötte be.

⁷¹⁸ Romulea.

szimbolizálta, mint a többi faragványon. A palmetták között álló „lótusz-bimbó” hasonlóképpen összetett elemekből áll, mint a fent említett frízek központi „kandeláber”, illetve „*Dracunculus vulgaris*” motívumai. A bimbó három, egyre növekvő, ég felé törekvő elemre bontható. Az alsó sorban elhelyezkedő „csészelevelekre”, amelyek formailag egyáltalán nem hasonlítanak a lótoszok leveleire, egy középső, háromszirmú növényre, és végül az ebből kinövő, ötszirmú virágra. Az alsó rész, a lótosz „csészeleveit” alkotó elem egy ötszirmú virág, amely több növénnyel is azonosítható. A szóba jöhető növényi változatok, a mályva,⁷¹⁹ a madármályva⁷²⁰ és a mályvacserje⁷²¹ ugyanazon növény család (*Malvaceae*) tagjai. Az általuk hordozott jelképes gyógyító jelentéstartalom jól illeszkedik a spirális páfrányhajítás bajelhárító mondanivalójához. A középső háromszirmú, tulipánszerű motívum szintén sokféleképp értelmezhető. Felfogható a fölötté álló bimbó alsó növényi elemének, de önálló növénynek is, ami a jácint⁷²² vagy a fűz⁷²³ termésének stilizációja is lehet. Mindkettő az élet és halál közti kapcsolat jelképe, az előbbi Nemeszisz és Apollón, az utóbbi Démétér és Hádész szimbóluma. A növény felső, bimbószerű része minden kétséget kizáróan egy lótoszbimbó, amely az újjászületés, a megújulás pillanatának a kezdetét szimbolizálja. A virág felépítése hasonló a „kandelábertípusú” motívumhoz, ez is a fény felé törekvés, és a világfák egyik változata.

Az anthemion-fríz felső és alsó oldalán a templomcella Pegasus-oszlop főinek *abacus*áról ismert, ún. „leveles” leszboszi kuma egyszerűbb változata látható. Ez szinte vésetszerű, a plasztikus belső mintával szemben vonalrajzként hat. A díszléc és a fríz kompozíciója itt összehangolt, a keretező kuma nyelves leveleinek hegye a fríz kompozíciós tengelyeibe állított, hét mintaelem tartozik egy-egy anthemion mintához. Lehet, hogy véletlen, de ez a szám megegyezik a palmetták és a lótoszbimbók leveleinek számával.

Az oldalsó falakat négy karcsú, korinthoszi fejezetű, pavonazettából faragott pilaszter (függőleges falpillér) osztja kisebb síkokra. A pilaszterfejezetek az oszlopfejezetekkel megegyezően, fehér márványból készültek, akantusz leveleinek mintázata a késő klasszikus görög művészet min-

⁷¹⁹ Alcea.

⁷²⁰ Lavatera.

⁷²¹ Hibiscus.

⁷²² Hyacinthus.

⁷²³ Salix.

táit követi.⁷²⁴ Megformálásuk a templom és a *porticusok* oszlopfőivel rokon. A falpillérek közötti, vízszintesen és függőlegesen egyaránt kiemelt keretekben festmények lehettek. A keretezést oldalról a pilaszterek adták, alulról a palmettás-lótuszos fríz szegélyezte. Felül fehér márvány *corona* zárta le. Ezt a *porticusok* attikájának főpárkányához hasonlóan, lándzsás-tojásléces kümával gazdagított nyelvű levélfrízzel díszítették. A párkányok szélein, akár az attika *coronáján*, felfelé hajló akantuszlevelek ékesítik a sarkokat.

Kezdetben mindkét oldalon három-három festménypanelt képzeltek el, a legújabb vizuális rekonstrukciók⁷²⁵ azonban az alsó nagy panelek *coronája* fölött a *corona* és a pilaszterek nyakának magasságáig érő keskeny, téglalap alakú mezőket is festményekkel töltik ki. A panelek elhelyezésére alkalmas, nagyobb téglalap alakú bemélyedések közül a középső mindkét oldalon szélesebb.⁷²⁶ Valamennyiben a korstílusnak megfelelően⁷²⁷ vagy az ún. Pompeii III. festészeti stílusban megfestett panelek, vagy fatáblára festett narratív festmények⁷²⁸ lehettek. Jelenleg csak kevés utalás vagy lelet teszi rekonstruálhatóvá ezeket. Egyedül az Apellész-festményekre mutató forrásunk⁷²⁹ támasztja alá a narratív festményeket, de hogy a többi keretben mi állt, arra nincs adatunk. Az is csak feltételezés, hogy mivel a három részre osztott falsíkok középső keretei nagyobbak, ebben állhattak az Apellész-festmények, és a mellettük lévő két-két kisebb fülkébe helyeztek valamilyen, ezeknél jelentéktelenebb festményt. Mivel forrásaink hallgatnak, feltehető, hogy nem került ide egyetlen olyan kép sem, amelyről korábban a *Curia* vagy a *forum* kapcsán *auctoraink* megemlékeztek.⁷³⁰ Ezért valószínűsíthető valami teljesen szokványos (Pomepii stílusú panel), vagy kevés figyelmet keltő, sem témájában, sem kivitelezésében nem túl számottevő munka, amelyeknek a művészi értékét az Apellész-művek elhomályosították a kortársak szemében.

⁷²⁴ Zanker 1968. 10.

⁷²⁵ http://www.inklink.it/inklink/win.php?img=1975&id_toc=234&cat=tavole

⁷²⁶ 2,65×2,35 m, míg a mellette lévő 2-2 hasonló célú csak 2,65×1,4 m. vö. Zanker 1968. 24. not. 142.

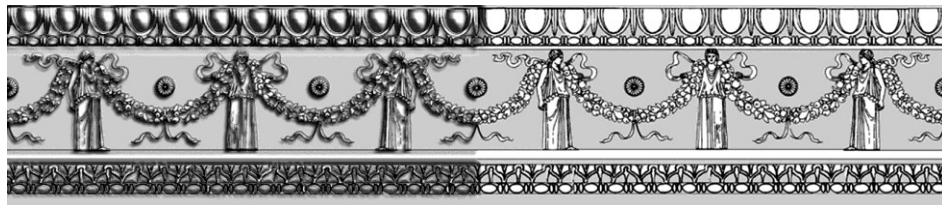
⁷²⁷ Hasonló díszítést valószínűsíthetünk a szintén Augustus által befejezett *Curia Iulia* belső falának dekorációján is.

⁷²⁸ Pl. az Apellész-festmények.

⁷²⁹ Plinius, *Nat. Hist.* 25. 93–94.

⁷³⁰ Pl. *Fabius Pictor* képei.

A pilaszterek fölött, mint egy valódi oszlopsor esetében, párkányzat állt. Ez csak a bejárati és két oldalsó falat díszítette, a bejárattal szemközti falon, a sarkokat lezáró csatlakozó pilaszterek fölött véget ért. Ez is háromrészes párkányzat volt, geisonján a szima és a függőlemez minta nélküli, a *coronán* pedig a külső párkányzatokhoz hasonlóan két dór lándzsás tojásléc által közrefogott fogléc található.



81. ábra: A „kolosszus-aula” frízének rekonstrukciója (Kockel 1983. 17. ábra felhasználásával T. Horváth Ágnes)

A párkányzat legkülönlegesebb része a képszék, amelynek sávjába szalagokkal összekötött girlandokat véstek (81. ábra). A viszonylagosan sűrűn elhelyezett koszorúk ívei nagyobb hullámokat alkotva ugyan, de megismételték az alsó párkány anthemion díszítésének hullámvonalait. A füzerek között nem a megszokott bukranonok vannak, hanem álló nőalakok tartották őket.⁷³¹ Alakjuk, ruházatuk alapján a Kr. e. V. század második felének görög *pephlophoros*zait idézi, és mint ilyenek, a kariatidák párjai. A töredékeket megtalálásukkor a szakrális jelleg miatt a templomcella pronaoszába tartozóként azonosították,⁷³² újabban a „kolosszus-aula” díszítésének vélik. A csekély számú töredékből⁷³³ is bizonyíthatóan, a nőalakok – fejük helyzete alapján⁷³⁴ – nem egyforma testtartásúak voltak. Az ehhez hasonló, szokásos ábrázolások rekonstrukciója szerint hármass csoporttagozódást is feltételezhetünk,⁷³⁵ egy középső, frontális alakot, és két oldalán egy-egy egymással szembe fordulót. A

⁷³¹ FA 2551.

⁷³² Colini 1923. 449; Kockel 1983. 435. not. 45.

⁷³³ A fríznek mindössze 15 darabját sikerült eddig azonosítani, közülük néhány publikálatlan. Az ismert darabok: Roma, Antiquario della Casa dei Cavalieri di Rodi, Inv. Nr. 2544–2547, 2550–2555.1412.

⁷³⁴ Kockel 1983. Taf. 115. 1, 115. 5–6, 116. 1–2.

⁷³⁵ Kockel 1983. 437.

füzérek ívei között *paterák* állnak, alattuk kétfelé ágazó szalagok fogják össze a girlandokat.

A szalagokkal megkötött, dús füzérek, és az azokat hordozó fiatal lányok a Lar-szentélyekben elhelyezett, virágokból és gyümölcsökből font áldozati koszorúkat imitálták. A töredékek vizsgálata azt mutatja, hogy itt a szokványostól eltérő füzérekkel találkozunk. Az általában gyümölcs – virág – levél hármásából álló girlandok itt csak gyümölcsökből, botanikailag leginkább a birs⁷³⁶ terméseiből állnak. A töredékekről látott képek alapján⁷³⁷ feltehető ugyan a körte jelenléte is, de tekintettel a birs egyes terméseinek kissé megnyúlt formáira, ezt a lehetőséget akár figyelmen kívül is hagyhatjuk. A birs termékenységi szimbólum, mint minden alma⁷³⁸ és róza. A Földanya (Gaia) nászajándéka volt Zeusz és Héra lakodalmára, így magára a minden termékenységvarázslás és misztérium *hierosz gamoszára*, az isteni nászra emlékeztet. Emellett kifejezi az örök ifjúság, a háborítatlan – jól őrzött – nyugalom és a boldogság képzetét is. A görög-ruhás lányok – amennyiben valóban hármás csoportot alkottak – magukra a Heszperidákra, az Éj leányaira utaltak. A mítosz a *forum* több ikonográfiai elemét is felidézi, így a sárkány,⁷³⁹ az életfa,⁷⁴⁰ az aranykor⁷⁴¹ képzetét is. A díszítés stílusa az ún. Campana-reliefekkel rokon. Ezeknek a sorozatban gyártott terrakotta paneleknek a legigényesebb darabjai Augustus alatt készültek, az etruszk hagyományból eredtek, ikonográfiájuk pedig szoros kapcsolatban állt az augustusi ideológiával.⁷⁴²

A díszítés a fülkét egyértelműen a Lar-kultuszhoz, a benne álló szobrot pedig a ház urának *Geniusá*hoz kötheti. Sajnos csak csekély mennyiségű

⁷³⁶ Cydonia oblonga.

⁷³⁷ Közli: Kockel 1983. Taf. 115. 1, 115. 5–6, 116. 1–2.; Vö. Arachne Serial number: 899534, Arachne Serial number: 899535, Arachne Serial number: 899536, Arachne Serial number: 899534, Arachne Serial number: 899535, Arachne Serial number: 899536, Arachne Serial number: 899537, Arachne Serial number: 899538, Arachne Serial number: 899539, Arachne Serial number: 899540, Arachne Serial number: 899541, Arachne Serial number: 899542, Arachne Serial number: 899543, Arachne Serial number: 899544, Arachne Serial number: 899545, Arachne Serial number: 899546.

⁷³⁸ A rózsafélék családjába tartozik. A legismertebb termékenységi jelképek közé sorolják.

⁷³⁹ A Heszperiszek almafáját őrző Ladón és a Dracunculus vulgaris közötti kapcsolat.

⁷⁴⁰ Az aranyalma fája és a „kandelábermotívum”.

⁷⁴¹ A Heszperiszek kertje és a *forum* szinte minden apró ikonográfiai eleme.

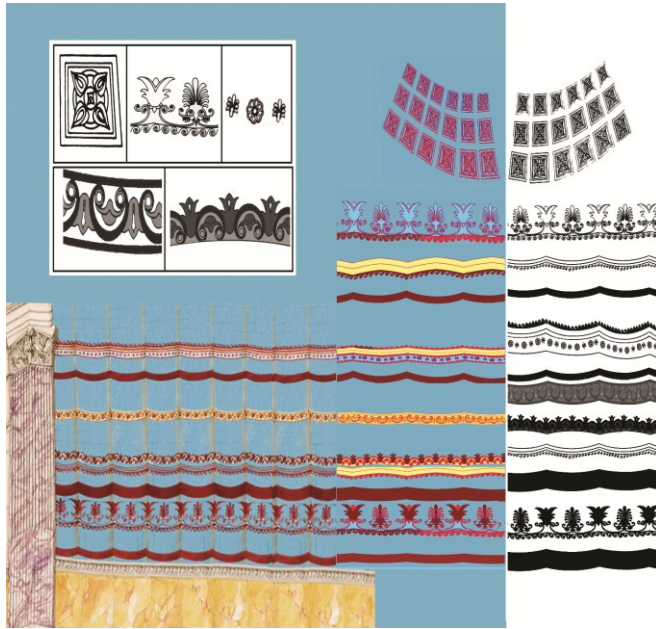
⁷⁴² Számos tanulmány foglalkozott ezzel, többek között ld. Rohden-Winnefeld 1911; Strazzulla 1991. 241–252.

töredék áll rendelkezésünkre a rekonstrukcióhoz, és azok sem mutatnak nagyon specifikus jelleget. Így a fenti állítással szemben az is feltehető, hogy a fríznek nem a teremben zajló tevékenységhez volt köze, hanem általánosan az augustusi aranykor ikonográfiai megjelenítésének egyik darabja volt.⁷⁴³ Díszítőelemei ugyanazokat a sajátosságokat mutatják, mint az Ara Pacis hasonló, bukranonios füzerei.⁷⁴⁴ Kézzenfekvő lenne a párhuzam a Venus Genetrix-templom virágfüzérés Amor figuráival is, de azok csak Traianus idején, Kr. u. 113-ban kerültek a templomba, így nem tekinthetjük a minta előképének. A párkányzat architrávjának lépcsős nyálábjaikat ugyanolyan nyújtott gyöngyszemű, kettős pajzsos asztragalossal díszítették, mint a *forum* egyéb helyeinek architrávjait. Ezen az egyiptomi kék festék nyomait találták meg, ugyanazt (*caerolum*), amelyet a Mars Ultor-templomon és a terem hátsó falán is. Így feltételezhetjük, hogy itt is alkalmazták a festett hátteret.

Az igazi újítás a bejárattal szemközt álló, hátsó fal díszítése volt. Ezt a lábazat fölött, legalább a szobor magasságáig – ami megközelítőleg 11 méter –, festett Luna márvány panelek borították, amelyek rögzítésére szolgáló nyílások közül sok ma is megtalálható. Ezek a festett panelek egy hatalmas, vörös (bíbor) és okker (arany) díszítésű, egyiptomi kék festékekkel festett (*caerolum*), ún. felfüggesztett drapériát, vagy függönnyt mintáztak (82. ábra). A függöny bíbor sávval keretezett aljától felfelé dekoratív mintasorok váltakoztak. Ezek pontos rekonstrukciója csaknem lehetetlen, több változat is elképzelhető. A megtalált töredékek néhány jól kivehető motívuma alapján azonban néhány mintasor rekonstruálható. A festett drapéria mintázatában a bíbor sávok között megisméltődött a párkánysor palmettás-lótuszos anthemion díszítése, amelyet alul hullám-meander fogott össze. A minta itt egyértelműen a görög vázafestészet, illetve az etruszk díszítőművészet volt.

⁷⁴³ La Rocca–Meneghini–Ungaro 1995. 78.

⁷⁴⁴ L'Orange 1962. 7–16; Simon 1967. 12. Taf. 4–8; vö.: Galinsky 1992. 463. sqq.



82. ábra: A hátsó fal festett drapériájának főbb motívumai. (T. Horváth Ágnes)

Egy másik mintasorban, szintén hullám-meanderek között, *paterákra* emlékeztető rozetták váltakoztak lótoszvirágokkal, majd egy csíkkal elválasztott hullám-meander után lótoszvirágos, szívlécet utánzó motívumsor következett. A minta mind a szívlécre, mind a *porticus*okon végigfutó szalagos anthemion frízre emlékeztet. A csüngő virágfejek között volutaszemre feltekeredő szalagok és kinyílt virágkelyhek alkotnak hullámzó vonalat. A motívum megtalálható a görög vázaképek között is, de a rá leginkább hasonlító formát fellelhetjük az etruszk művészetben, például egy lanuviumi terrakotta panelen is.⁷⁴⁵

Rekonstruálható még arany sávban bíbor meanderek keretezte, rozettafüzéres–palmettás díszsor, és meander zárta szívléces mintasor is.⁷⁴⁶

A megmaradt márványpanelek egy részén egészen különleges motívumsorként, kocka alakú kazettákban a mennyezetet utánzó, négyszirmú

⁷⁴⁵ BM inv. no. 1892,0121.11.

⁷⁴⁶ Ungaro–Milella–Vitti 2004. 24–25.

rozették vannak.⁷⁴⁷ A minta perspektivikus rövidülésben mutatja őket. Ezek egy *aedicula* boltíves záródású mennyezetét utánozzák. Ha a drapériát utánzó festmény fölött helyezkedett el – már pedig a motívumot nehezen képzelhetjük máshová –, akkor a templomcella *podium*ának boltíves apszisát utánozta. Ez is erősíti a helyiség szentélyként való azonosításának lehetőségét.

A festményt a jellegzetes egyiptomi liláskék,⁷⁴⁸ a szerves anyagból készült bíbor lakk, és az aranysárga okker színek uralják.⁷⁴⁹ A megtalált, nagy mennyiségű, kék festékekkel színezett, de minta nélküli töredék arra utal, hogy a kékre festett márványpanelek nagy felületet takartak, talán egészen a mennyezet magasságáig borították a hátsó oldalt a szobor mögött. A felső részén jelent meg, feltehetően a mennyezet kazettáival összhangban, a rozettás kazettákat ábrázoló néhány panel. Ennek viszonyát a drapériát utánzó festéssel nem tudjuk rekonstruálni. Ettől egy boltozatos apszis képe idéződött fel. A hátsó fali minták önmagukban is hullámzanak, a festés a hatalmas, a felfüggesztéstől redőződő drapériákat imitálja.

Az egyiptomi színszimbolikában, amennyiben ez hathatott a római színek használatára,⁷⁵⁰ a kék az isteni igazságosságot, a sárga a napot, a bőséget és a boldogságot jelentette. A díszítőelemek, a növényi girlandok, akárcsak a *porticusok* díszítése, a bőséget szimbolizálták, és nagyszerű összhangban voltak az augustusi *aurea aetas* (aranykor) gondolatával.

2. AUGUSTUS KOLOSSZUSA

2. 1. A szobor

A terem közepén tufa (*grotta oscura*) tömbökből készült, pavonazettóval burkolt alapzaton, az azon látható talplenyomat, és a teremben talált szobortöredékek által valószínűsíthetően hatalmas méretű, akrolith (akrolithon) szobrot helyeztek el. A szobor *podiuma* az eredeti,

⁷⁴⁷ FA 511, 512a–b, 1679, 2010.

⁷⁴⁸ Egy réztartalmú mesterséges festék, amely kovasavas föld, nátron és rézreszelék izzításával jött létre. A színe a réztartalomtól függően a lilás, sötét vagy élénk kék és a türkizes árnyalatok között váltakozott.

⁷⁴⁹ Ungaro–Vitali 2004. 218.

⁷⁵⁰ A színszimbolika, bár erősen kötődik egyes kultúrákhoz, de alapszíneiben egyfajta nemzetközi nyelvezetet is jelent. A sárga általában a fényhez, a naphoz, a hatalomhoz tartozik, a kék a transzcendencia szimbóluma.

augustusi építmény felszentelésekor épült meg, tehát egykorú magával a teremmel. Anyaga is megegyezik a templom *podium*ának anyagával. Az alapzat nagysága 122 × 140 × 280 centiméteres volt. Kialakítása azonban meglehetősen suta. Láthatóan két fázisban épült, az elejére, hogy kiszélesítsék, az eredeti szerkezettől eltérő nagyságú tömbökből még egy sort építettek. Ennek magyarázata az lehet, hogy először egy kisebb szobor állt rajta, majd nem sokkal később egy nagyobbat helyeztek rá, és ennek stabilitása érdekében kellett kiegészíteni, vagy az eredeti szobor súlya és stabilitása követelte meg a kiegészítést.

A *podiumon* elhelyezett szobor látványosan emelkedett ki a színes háttérből, ugyanolyan kontrasztban, mint a hófehér Mars a *forum* színes márványai közül. A pároszi márvány maradványok mellett nem tudni, hogy fém vagy fa alkotta még magát az alakot, illetve annak ruházatát. Hatalmas méretét tekintve, a kutatók a fát találják valószínűbbnek.

A szoborból csak néhány töredéket ismerünk. Korábban megtaláltak egy mára elveszett, igen érdekes részletet, egy márványszemet, amelyet festett pupillával és írisszel tettek valóságshűvé.⁷⁵¹ Ez, bár anyagában eltér a szoborhoz tartozó többi töredék anyagától, mégis feltételezhető, hogy a kultuszszobor része volt, és a bronzszobrok üvegaszta berakású szeméhez hasonlóan igen valóság-hű tekintetet kölcsönözhetett a szobornak. Mára csupán a kéz három darabkája van meg.⁷⁵² Ezek, bár hatalmasak, kidolgozásukat illetően nagyon finom és valóság-hű faragványok. A gondosan csiszolt márvány felületből kiemelkedve nagyszerű élethűséggel és anatómiai pontossággal futnak a kéz erei. Ha ezekből a maradványokból megpróbáljuk rekonstruálni magát a műtárgyat, monumentális szobrot kell elképzelnünk, ugyanis a kéz és az ujjak hosszának becsült mérete 145 cm volt. A szobor súlya nyomot hagyott a pavonazetto alapon, lábnyomai alapján talpainak hossza 166 és 177 cm volt. Ezeknek az adatoknak megfelelően a szobor, amely valószínűleg nem magát az *imperator*t, hanem mint a megújított Lar-kultusz megjelenítése,⁷⁵³ annak *Genius*át testesítette meg, 11–12 méter magas lehetett.

A szobor, elkészítési technikáját tekintve akrolith, tehát a fej, a kéz és a láb valószínűleg ugyanabból a pároszi márványból készült, amit a kéz

⁷⁵¹ Arachne Serial number: 941063.

⁷⁵² A jobb kéz mutatóujja: FA 181a; a jobb alkar csuklójának belső oldali töredékei: FA 182 a–b–c–d és a jobb kézfej: FA 181 b.

⁷⁵³ Ungaro–Milella–Vitti 2004. 24.

előkerült darabjai mutatnak. A szobor maga is festett volt, tehát a márvány részeket is színezték. A festett szem alapján a kiemelendő részeket mindenképpen, a kézen viszont nem láthatók festéknyomok. Feltehető tehát, hogy a szikrázóan fehér pároszi márvány fehér is maradt, csupán a szem, a száj, és talán a haj volt festett rajta. A ruházat feltehetően valamilyen vázon rögzített anyagból, vagy aranyozással díszített fából, vagy vasból, esetleg üreges bronzból készült. A jobb kézfej és alkar kidolgozása a duzzadó erekkel, mesterien élethű. A jobb kéz mutatóujjának maradványa azt mutatja, hogy valamit fogott a kezében. Legnagyobb valószínűség szerint *lituust*. Másik kezében az ábrázolások konvencionális szabályai szerint talán tekercset, vagy *paterát* tarthatott, *togáját* pedig az áldozatot bemutatók módján, fejére húzva (*capite velato*) viselte.⁷⁵⁴ Az alapszaton hagyott nyomok alapján az alak bal lábbal előre lépett, jobb lába pedig szinte a falnál volt, ami arra enged következtetni, hogy a hatalmas alkotást valamilyen a falhoz is rögzítették. A márványtöredékek azt mutatják, hogy maga a szobor nem a *forumon* használt itáliai fehér márványból, hanem a legfinomabb pároszi szobormárványból készült. Ugyanabból az anyagból, amiből a *prima portai* Augustus szobrot is faragták, jelezvén ezzel is a különleges minőséget, az ábrázolt alak kivételes voltát.

2. 2. Kinek a szobra állt a teremben?

Bár Martialis Augustusra utal,⁷⁵⁵ de a *forummal* foglalkozó szakmunkák nem fogadják teljesen egyértelműen azt a tényt, hogy a teremben Augustus monumentális szobra állt. A szobor, amelynek darabjait megtalálták, nem Augustus idején, hanem Claudius vagy Tiberius alatt került ide. Előtte, Spannagel feltételezése szerint,⁷⁵⁶ *Divus Iulius*, azaz a megistenült Iulius Caesar szobra állt a *podiumon*. Ehhez a nézethez csatlakozik Catherine Bustany–Leca és David Bustany,⁷⁵⁷ akik határozottan tagadják, hogy Augustus *Genius*ának szobra állt volna ott. További elképzelés volt, hogy esetleg Nagy Sándor,⁷⁵⁸ vagy Augustus mint Nagy Sándor állt az aulában. Megvan a sajátos logikája az Augustus–Nagy Sándor képmásnak is, hiszen ő mind Caesarnak, mind Augustusnak megfelelt uralkodói pél-

⁷⁵⁴ Ungaro 2004. 28.

⁷⁵⁵ Martialis 8. 44. 7: „*colosson Augusti*”.

⁷⁵⁶ Spannagel 1999. 362.

⁷⁵⁷ Bustany–Bustany-Leca 2005. 104.

⁷⁵⁸ Zanker 1968. 10.

daképként, és az „*Augustus divi filii*”-t megelőlegező, isteni leszármazottként is. Mindkettő alapja Plinius Apellész festményeiről szóló leírása volt. Caesar esetében ezt könnyebben elfogadhatnánk, ő nem fukarkodott az efféle példázatokkal. Augustus azonban teljesen tisztában volt azzal, hogy a tömeggel való kommunikációban sem Caesar, sem Antonius esetében nem vált be a hellenisztikus istenkirályok direkt propagandája. Egyik elődje sem törődött sokat a közvélemény ellenérzéseivel, mindketten hittek és bíztak katonáik erejében. Augustus azonban inkább politikus volt, mint hadvezér. Ezért, bár természetesen ki akarta használni a hellenisztikus megistenülés ideológiájában rejlő lehetőséget, de tartózkodott attól a direkt politizálástól, hogy már életében istennek deklaráltassa magát, legálábbis Rómában óvakodott ettől. Túlságosan közeli volt örökbefogadó atyja, Iulius Caesar intő példája, akinek szándékait, épp a külsőségek miatt a kortársak is félreértették. Így sokkal inkább elképzelhető, hogy Augustus áttételes utalásokban tartotta állandóan ébren ezt a gondolatot, finoman, szinte tudat alatt utalt a Nagy Sándorral való kapcsolatra, de nem feltételezem, hogy már életében felvállalta volna, hogy *forumán* Alexandrosz képeben jelenjen meg. *Apotheosis* Claudius alatt már teljesen érthető, az már Claudius legitimitását erősítette, az ő isteni tekintélyre való apellálása volt, és nem Augustusé.

Ha elfogadjuk a fentieket, a gondolatmenetet továbbvive – és a *Divus Caesar*-szobor esetleges otlétét sem teljesen kizárva – lehetségesnek tartom, hogy már Augustus életében itt állt a *Genius Augusti* szobra.⁷⁵⁹ Ez nem mond ellent annak, hogy Augustus elutasította a direkt istenítést. Az Alexandrosz-féle *proszkүнészisz* elutasítása csak a személyének szólt, nem a *Genius*ának. Ennek tiszteletét ugyanis nemcsak engedélyezte, de bátorította is, ugyanis ez teremtette meg tekintélyét (*auctoritas*), és ez adta az alapját a későbbi istenítésének. Nem mint isten jelent meg, hanem személyiségének az isteni szférában megnyilvánuló lényege. Az augustusi vallási reform a *Lares augusti*hoz (a későbbiekben *Lares Augusti*)⁷⁶⁰ kapcsolva felújította és új tartalommal töltötte meg a *Lares compitales* kultuszát, amely szorosan hozzákötődött a *Genius Augusti* kultuszához. Mivel ez a

⁷⁵⁹ La Rocca 1995a. 84. sqq; Ripari 1993. 72.

⁷⁶⁰ Kezdetekben csak minőség- és nem birtokos jelzője a lareseknek. Eredendően a jelző ugyanaz a vallási tartalmú jelző, amely melléknevet a senatus Octavianusnak adományoz. Az *Augustus* így, bár szakrális jelleggel bír, de nem azonos a *Divusszal*, azaz csak az isteni szférával való kapcsolatot jelképezi, és nem a hivatalos, állami istenítést.

kultusz nem volt állami kultusz,⁷⁶¹ jól elkülöníthető a *princeps* hivatalos istenítése a magánjellegű tiszteletadástól. Ezirányú törekvései sem Rómára összpontosultak elsősorban, hanem főként a keleti tartományokra. Elrendelte ugyanis a *Genius*ának szóló boráldozatot,⁷⁶² amely a későbbiekben általános gyakorlattá vált. Amennyiben ez a megoldás a helyes, a szobor pontos megjelenése a Vicus Sandaliariuson megtalált oltár domborművével,⁷⁶³ vagy a via Labicanán talált Augustus-szoborral⁷⁶⁴ lehetett azonos (83. ábra). A „kolosszus-aulának” a két kultuszhoz való kapcsolódását leginkább a dekorációs elemekkel támaszthatjuk alá, amelyek mind a Lares-, mind a *Genius*-kultusz kultikus elemeit mutatják.⁷⁶⁵

A fentiekből következően könnyen feltételezhető az is, hogy Augustus életében nem a *Genius Augusti*, hanem *Divus Iulius* állt a „kolosszus-aulában”. Ez nagyon jól beilleszthető a tér ikonográfiájának gondolatmenetébe. Augustus halála után aztán ezt az alkotást lecserelték egy Augustus- vagy legalábbis egy Augustusra utaló szoborra. Ezt bizonyítja a Martialis által is említett, „*colosson Augusti*”,⁷⁶⁶ ami mind a méret, mind az Augustusra való vonatkozás tekintetében eldönteni látszik a vitát. Legvalószínűbb a *Genius Augusti*, kevésbé valószínű – ha az Augustus-kori meglétét elutasítjuk –, egy későbbi Augustus–Nagy Sándor-szobor. A Plinius szöveggel való összevetés, amely szerint Augustus képmásával írták felül Nagy Sándorét, arra a sajátos szokásra utal, hogy valamely előd meglévő ábrázolását egy későbbi utód kisajátította. Amire Plinius utal, az feltehetően nem egy Alexandrosz-szobor volt, amiről konkrétan semmit sem tudunk, hanem az az Apellész-festmény, amit Plinius beazonosíthatóan, pontosan megnevez, így ismételen a *Genius Augusti*, mint lehetséges szoborábrázolás mellett kell állást foglalnunk. Ugyanezt erősíti a terem fentebb már említett díszítése is: a Lar-kultusszal való párhuzam szinte kétségtelenné teszi, hogy a szobor kapcsolatban állt ezzel a kultusszal, így

⁷⁶¹ A kérdésre ld. Gradel 2002. 109–140.

⁷⁶² Taylor 1931. 151; vö. Horatius, Carm. 4. 5: „*Hinc ad vina redit laetus et alteris/ Te mensis adhibet deum;/Te multa prece, te prosequitur mero/Defuso pateris, et Laribus tuum/Miscet numen, uti Graecia Castoris/Et magni memor Hercules.*” Keleten nem kellett olyan óvatosnak lennie, ott ugyanis hagyományai voltak az uralkodók isteni tiszteletének.

⁷⁶³ Lares Augusti-oltár. Firenze, Uffizi, inv. 972.

⁷⁶⁴ A szobor Augustust mint *pontifex maximus*t ábrázolja, Ma a Palazzo Massimo alle Terme múzeumban őrzik.

⁷⁶⁵ Ld. az erről írt fejezet utalásait.

⁷⁶⁶ Martialis 8. 44.

egy *Genius* szobrot kell oda állítanunk. Mars és a lárok (*Lares*) a legősibb római vallásosság segítő, megőrző istenpárosai. Ezt tükrözi a *Carmen Arvale*, és ezt támasztja alá a *fratres Arvales* bikaáldozata⁷⁶⁷ a *forumon*.

Még egy érv szól amellett, hogy a *forumon* egy *Genius Augusti* szobor állt, történetesen az, hogy ez a kultuszszobor, és maga a Mars Ultor-templom volt a központja *Divus Augustus* kultuszának egészen Kr. u. 37-ig, amíg a Megistenült Augustus temploma (*Aedes Divi Augusti*) el nem készült.⁷⁶⁸

⁷⁶⁷ CIL 6. 02042 = CIL 6. 32354 = D 00230 = CFA 00028.

⁷⁶⁸ Rehak 2006. 6.



83. ábra: Augustus mint pontifex maximus (Museo Nazionale Romano, Palazzo Massimo, inv. 56230. Fotó: T. Horváth Ágnes)

3. A „KOLOSSZUS-AULA” KINCSEI

Ha a terem kultuszhelyként funkcionált, feltehetően elhelyeztek ott néhány fogadalmi ajándékot, illetve maradandó értékű műalkotást is. A fogadalmi ajándékok mibenléte segítene bennünket a terem funkciójának pontosabb meghatározásában. A történelem azonban ebben az esetben sem volt kegyes hozzánk, régészeti maradványok nem nyújtanak erről tájékoztatást, írott forrásaink pedig nem említenek ilyeneket. Egyedül Pliniusra támaszkodhatunk, amikor a terem díszítésén túl, annak megkülönböztetően fontos szerepét akarjuk meghatározni.

Plinius leírása szerint⁷⁶⁹ valahol itt, a *forum* egyik kiemelt helyén,⁷⁷⁰ helyezték el Apellész két, Nagy Sándort ábrázoló festményét. Az egyikben Alexandrosz a Dioszkuroszok és Victoria társaságában látható, a másik allegorikus képen Alexandroszt a megkötözött kezű Háború (Enüó)⁷⁷¹ társaságában ábrázolták. Nagy Sándor, mint Caesar eszményképe, a Dioszkuroszok, akiknek kultusza egyike volt a korai köztársaság legbecsebb kultuszainak, és akik a lovagrend és a *populus Romanus* házi isteneiként is funkcionáltak, valamint Victoria és a legyőzött háború, mind az augustusi békepropaganda jegyében kerültek bemutatásra. A *Pax Augustát* nemcsak a bezárt ajtajú Ianus-templom szimbolizálta, hanem igencsak beszédesen ez a festmény is, amelynek mondanivalója ugyanaz, mint a szomszédos Mars Ultor-templomé.

Természetesen az istenné vált Alexandrosz mint a „*divi filii*” előképe, szintén jól illeszkedett az augustusi propagandába. Ezt erősítette még tovább Claudius, amikor minden bizonnyal erre a képre festtette rá Augustus képmását: „*divus Claudius pluris existimavit utrisque excisa Alexandri facie divi Augusti imagines addere.*”⁷⁷²

Ezen túlmenően a terem berendezése a szentélyekben is szokásos elemeket tartalmazhatta. Állt benne áldozatbemutatásra, vagy megvilágításra

⁷⁶⁹ Plinius, Nat. Hist. 35. 93–94.

⁷⁷⁰ Plinius nem határozza meg pontosan a helyet, de nagyméretű festmények elhelyezésére leginkább a *porticusok* fala volt alkalmas. A *porticusok* végében elhelyezkedő termek pedig megfelelhetnek a „*celeberrimus locus*” kitételnek. Vö. Meneghini–Santangeli Valenzani 2007. 59. figs. 32 és 50; Coarelli 2008. 111.

⁷⁷¹ Plinius, Nat. Hist. 35. 27: „*super omnes divus Augustus in foro suo celeberrima in parte posuit tabulas duas, quae Belli faciem pictam habent et Triumphum.*”

⁷⁷² Plinius, Nat. Hist. 35. 36. 94.

alkalmas serpenyőt hordozó *tripus*, illetve a *podium* előtt elhelyezett, fa- vagy fém *cancellik*⁷⁷³ választhatták el a szobor közvetlen környezetét (*fanum*) a terem kevésbé megszentelt (*profanum*) részétől. Mindkettő jelenlétét a padlózatban kialakított lyukak valószínűsítik. Az itt elhelyezett áldozati- vagy felajánlási ajándékokról a forrásokból nem tudunk, létüket csak az általános szokással bizonyíthatjuk.

⁷⁷³ Elválasztó kerítés.

XI. AZ EXEDRÁK

A korábbi struktúrákhoz képest újdonság, hogy a *forum* terét övező *porticus*ok oszlopsorai mögött, a *porticus*ba foglalva, hatalmas, félköríves exedrák bővítették a teret. Egyes korábbi feltételezések szerint felül nyitottak voltak, régészetileg azonban már bizonyított, hogy volt tetőzetük. Az északi exedrák középpontjának tengelye egybeesett a *forum* északi mellék-tengelyével, a Mars Ultor-templom homlokzatának vonalával. Kialakításukat korábban pusztán esztétikai és funkcionális magyarázatokra alapították, de megépítésükkor itt is meghatározó szerepet játszottak a terület geológiai viszonyai. A félköríves szerkezet sokkal jobban igazodott a Quirinalis lejtőjének geomorfológiai viszonyaihoz, így, legalábbis az északnyugati oldalon, statikailag megtámasztó szereppel is bírt.

A látható épületelemeket alapul véve, egészen a közelmúlt, ún. „jubileumi ásatásaiig”⁷⁷⁴ két ilyen térbővítést rekonstruáltak. A korábbiakkal szemben, a közelmúlt legnagyobb régészeti felfedezései közé tartozik, hogy a nyugati oldalon nem egy, hanem két exedrát tártak fel,⁷⁷⁵ ennek alapján, a két oldalon összesen négy ilyen építészeti megoldásnak kellett lennie, de ezt – bár mára mind a négy exedrára van régészeti bizonyíték – formájukat, nagyságukat és funkciójukat tekintve, minden ponton még nem igazolták egyértelműen.⁷⁷⁶ Az északi, maradványaiban részlegesen ma is látható exedra-pár átmérője közel 40 méteres, a közelmúltban megtalált harmadik, délnyugati exedráról először úgy vélték,⁷⁷⁷ hogy ennél jelentősen kisebb, nagyjából 30 méter átmérőjű térelemet mutat. Azonban a 2004–2007-es ásatások azt a tényt támasztották alá, hogy a második pár exedra – bár valóban nem egyezik meg tökéletesen a már ismerttel –, de méretében alig tér el attól, átmérője mindössze nagyjából 2 méterrel kisebb, azaz a négy térbővítés megközelítőleg azonos nagyságú volt.⁷⁷⁸

Ha elfogadjuk ennek az újabb térbővítésnek a szimmetrikus voltát, azaz összesen két pár exedrának a meglétét, akkor jelentősen át kell rajzolnunk a *császárforum*ok eddigi képét. A négyexedrás tér kétségtelen léte

⁷⁷⁴ Az 1998–2000 közötti ásatások, amelyek jelentős felfedezéseket hoztak a *császárforum*ok tekintetében.

⁷⁷⁵ La Rocca 2001; Geiger 2008. 107.

⁷⁷⁶ Ungaro–Milella–Vitti 2004. 19.

⁷⁷⁷ La Rocca 2001. 193.

⁷⁷⁸ Braccalenti–Carnabuci 2011. 39.

mintegy száz év régészeti szakirodalmát írta felül. Meglétük alapvetően megváltoztatja a *porticusok* hátsó falának eddigi rekonstrukciós modelljét, és az itt elhelyezhető szobrok számát. Az addigi rekonstrukciók, amelyek az *exedra duplex* már önmagában is szokatlan konstrukcióját elemezték, és a hellenisztikus palotakomplexumok ideológiáját látták benne megvalósulni, most megdőlt. A római építészet, amely addig a korai, preurbanus háztípusoktól, illetve néhány kerek templomtól eltekintve, mellőzte a görbe vonalakat, most merőben újat alkotott. A monumentális tér létrehozásának igénye alaprajzi szempontból megteremtette a félköríves, illetve kör alakú tereket, a térlefedésben pedig megszülettek az először csak a *thermáknál* alkalmazott beton boltívek, majd a kupolák. A *forum* exedrái ennek az építészeti fejlődésnek egy fontos állomását mutatják: a még lefedhető, legtágasabb tér kialakításának igényét.

A *Forum Iulium* felé eső részen a megtalált harmadik *exedra* kitöltötte azt a teret, ami a *Forum Traiani* és a *Forum Augustum* feltételezett fala között volt. Ennek alapján újragondolták a Traianus-*forum* formáját is, ugyanis indokoltabb a *Forum Traiani* bejárati falának íves, vagy szögben megtört falú rekonstrukciója, hiszen így gazdaságosabban tudott teret foglalni, mintha derékszögű záródású lett volna.⁷⁷⁹ Augustus idején a negyedik, délkeleti *exedra* az Argiletumból vett el területet. Már korábban tárgyaltuk az Argiletum és az alatta futó Cloaca-szakasz kérdését, ennek az új *exedrának* a megtalálása sem írja felül ottani állításainkat. Augustus építészeti igazodtak mind az út, mind a csatorna nyomvonalához. Ennek a térbővítmenynek a megépítése csak szűkítette a főutat, de nem zárta le. Ami pedig a Cloacát illeti, bár nem ismerjük pontosan az *exedra* méretét, de úgy tűnik, hogy éppen befért az ívben megtörő Cloaca által nem érintett területre, így nem terhelte azt. Ezt az *exedrát*, bár régészetileg még nem teljesen tisztázott a kérdés, de a *Forum Transitorium* megépítésekor,⁷⁸⁰ annak esztétikailag egységes megjelenése miatt, le kellett bontani. Ez a bontás viszont megváltoztatta az Augustus-*forum* térszimmetriáját, ezért valószínű, hogy a párhuzamos oldali *exedrát* is lebontották. Ha ezt elfogadjuk, akkor Traianus idején ez már nem állt, tehát a Traianus-*forum* ezen oldalának nem kellett igazodnia az *exedrához*. Annak ellenére, hogy

⁷⁷⁹ Az *exedrák* megjelenésének okát Gros egészen egyszerűen ebben látja: gazdaságosabban használja ki a teret. Gros 1976. 94.

⁷⁸⁰ A bontás időpontja jelenleg kérdéses a régészeti szakirodalomban. Ld. Az Augustus-kor utáni történet c. fejezetet.

a Kr. u. II. században a *forum* eredeti formája már nem létezett, mégis ez az exedrás szerkezet volt a Traianus-*forum* egyik mintája. Ha elfogadjuk a négy exedrát, ez a kijelentés sokkal több valóságtartalmat foglal magában, mint a korábbi szakirodalmi megállapítások. A méretek ugyan nem teljesen egyeznek, Traianus *forum*a szélesebb, mint Augustusé, de ha pusztán egy egyszerű méretigazítást és összevetést végzünk,⁷⁸¹ láthatjuk, hogy a *Basilica Ulpia* és az *area fori* arányaiban és szerkezetében is megegyezik az Augustus-*forum* felépítésével, annak ellenére, hogy az előbbi egy hossz tengelyre merőlegesen szerkesztett *basilicát* tartalmaz, az utóbbi pedig egy hossz tengelyre szerkesztett templomot.

Az ilyen szerkezeti felépítésű köztér korábban ismeretlen volt a római építészetben. Ez a szembeötlő újítás, amelynek eredetét nem ismerjük, számos találgatásra adott okot. Gros, nem nélkülözve a józan logikát, egyszerűen az ésszerű és gazdaságos helykihasználással magyarázza létrejöttét.⁷⁸² Sauron már továbbmegy, és a hellenisztikus hagyományra hivatkozik. Az általa felhozott legelső példa az argoszi királyok csarnoka.⁷⁸³ Ennek alapján is megerősíthetjük, hogy a *forum* alapszerkezeti megoldásán erős görög hagyományt, a görög exedrák mintáját láthatjuk viszont.

1. AZ EXEDRÁK FUNKCIÓJA

Mielőtt maguknak az exedrának a fizikai megjelenését megvizsgál-nánk, körül kell járnunk azok funkcióinak elemzését. Ennek a kérdésnek a vizsgálata nélkül ugyanis nem érthető azok felépítése, és építészeti elemeinek pontosabb magyarázatát csak a funkciók feltárása adhatja meg.

Suetonius alapján⁷⁸⁴ úgy tűnik, hogy az egész *forum* kifejezetten arra a célra készült, hogy teret adjon az időközben megnövekedett bírósági igényeknek.⁷⁸⁵ Ő legfőbb funkciójaként a bírósági tárgyalásokat és a bíróválasztásokat jelölte meg. Ez, minden kétséget kizáróan, nagyon fontos és meghatározó apropója volt a *forum* megépítésének, valamint a legbizto-

⁷⁸¹ Az alaprajzokon egyszerűen elvégezhető művelet, arányosan kicsinyítve a Traianus-*forumot*.

⁷⁸² Gros 1976. 94.

⁷⁸³ Sauron 1981. 298.

⁷⁸⁴ „*Fori exstruendi causa fuit hominum et iudiciorum multitudo, quae videbatur non sufficientibus duobus etiam tertio indigere; itaque festinatius necdum perfecta Martis aede publicatum est cautumque ut separatim in eo publica iudicia et sortitiones iudicium fierent*”. Suet. Aug. 29. 1–2.

⁷⁸⁵ Vö. Augustus, RG, 6. 34; Cassiod. Chron. a. Abr. 1971.

sabban bizonyítható tény működését illetően. A funkciók tekintetében ezt a kérdést vizsgálták a legbehatóbban, és a *praetorok* hivatalának holléte, úgy tűnik, nagyban meghatározta a *forum* kialakítását és működését.

Ha pontos helyet keresünk a *praetori* emelvénynek, legkézenfekvőbb három hely, a *forum* tere, amely a Forum Romanumhoz hasonló, köztársaságkori gyakorlatra utal, a *porticusok*, illetve az exedrák. Legkényelmesebben az exedrákba helyezhetnénk a *praetori tribunalokat*, ahol lehetőség adódott a *forum* terének általános forgalmától való elkülönítésre, fedett volt, védve a tűző napsütéstől. Szeparált helyzeténél fogva az átmenő gyalogosforgalom nagy részét magához vonzó *porticusok*nál is megfelelőbb helynek tűnik.

Vitruvius alapján tudjuk, hogy a *porticusok* általános forgalmától igyekeztek elválasztani azokat a tereket, amelyekben valamilyen hivatalos tevékenység zajlott. Erre az exedrák voltak a legalkalmasabbak. Ezek használatáról a *palaestrák* esetében Vitruvius arról emlékezett meg, hogy itt filozófusok vitáztak, tanárok, szónokok tartottak előadást.⁷⁸⁶ Hasonló tér, hasonló használat, ez alátámaszthatja a bíróságok itteni működését. Az Augustus-*forum* hatalmas, félkör alakú exedrája mindenképpen alkalmas lehetett egy látványosságként is funkcionáló bírósági tárgyalás megtartására. Befogadóképessége mintegy 100 fő, ha a bírói emelvényt és a körben elhelyezendő *subselliumok*⁷⁸⁷ is figyelembe vesszük.⁷⁸⁸

A *praetori* bíróságok idetelepítését beszédesen igazolják azok a Pompeiiben és Herculanaeumban talált, bírósági idézéseket tartalmazó táblák (*vadimonii*) amelyek a bíróság pontos helyét is meghatározzák.⁷⁸⁹ Ezek alapján a *praetor urbanus tribunalja* minden kétséget kizáróan az Augustus-*forum*hoz köthető. A bíróságok topográfiailag pontos helyének meghatározása ugyanezen táblák elemzése alapján azonban cáfolni látszik a fentebb vázolt, Vitruviuson nyugvó elképzelést, hogy a *praetori tribunal* az exedrákban, vagy csak ott állt volna. A *vadimoniumok* alapján a *praetori* emelvény számára kialakított több helyszín is pontosan beazonosítható.

Elsőként vehetjük a „*Romae in foro] / Au[gusto]⁷⁹⁰ ante trib]unal pr(aetoris) u[r(ani)]*”,⁷⁹¹ meghatározást, amely nagy általánosságban ne-

⁷⁸⁶ Vitruvius 5. 11. 2.

⁷⁸⁷ Egyenes lábú pad, amelyen nyilvános üléseken a tisztviselők foglaltak helyet.

⁷⁸⁸ Vö. Carnabuci 2010. 124.

⁷⁸⁹ Közli Villanueva 2006. 67–69.

⁷⁹⁰ Kiemelés tőlem.

vezi meg a *forumot*. Miután nem ír közelebbit a bíróság hollétéről, feltehető, hogy közismert és állandó helyen volt. Ez akármelyik pontján lehetett a *forumnak*, rábízta a megidézettre, hogy valahogy odataláljon, de miután máshol pontosabban jelöli meg a helyszínt, az is elképzelhető, hogy ez állandóan egy adott helyen működő bíróság volt, feltehetően az exedrákban elhelyezett *tribunal* vagy *tribunalok*. Ugyanis, ha volt egy állandó helyszín, nem volt szükség a pontosabb körülírásra.

Egyéb esetekben a fentnél egzaktabb a bíróság helyszínének megjelölése. Meghatározó találkozási pont volt a Mars Ultor-templom felvezető lépcsősorának közepén álló oltár.⁷⁹² A templom előtti téren, „*Rom[a]e in foro Augusto /ante ae[d]e Ma[rtis] / Ultoris*”⁷⁹³, illetve talán pontosabban meghatározva a helyet, az oltár előtt, az első lépcsőnél – „*[Romae in foro] Augusto ante / aram [M]artis Ultoris pr[o]xum[e] / gradus*”⁷⁹⁴ – volt *tribunal* felállítva. Ugyanezt a helyszínt említi Martialis, némiképp általánosabban: „*Pompeium quaeres – et nostri forsitan – Auctum;/ Ultoris prima Martis in aede sedet*”.⁷⁹⁵ Azaz a templom előtti tér is fontos helye lehetett a bíróságoknak. Ez sem esett távol az előbbi, feltételezett helyszíntől, mivel az exedrák középvonala és a templom homlokzata egybeesett. Ez a „*sub divo*” működés, a köztársasági hagyománynak megfelelő, isteni felügyelet alatt történő bíraskodás mindenképpen könnyen elmozdítható, fából készült emelvényt jelent. Ezt, ha az ügyek száma úgy kívánta, a *forum* tetszőleges pontján fel lehetett állítani. Ebből az következik, hogy a hely nagyjából azonos, de az ott felállított *tribunalok* száma és pontos helye változhatott.

Nehezebben meghatározható hely a *Porticus Iulia*: „*Descriptum est recognitum ex] edicto L. Serv[eni Gallii] pr(aetoris) quo[d propo]/situm erat R[omae in foro Augusto] sub / porticu lulia a[d colum]nam*”⁷⁹⁶ /

⁷⁹¹ „Rómában, az Augustus-forumon, a praetor urbanus tribunalja előtt.” (ford. T. Horváth Ágnes) TH. 13. Tab. 3, pag. 5; TH. 14. Tab. 1. pag. 2. Kiemelés tőlem.

⁷⁹² Bírói platformként való használatára ld. a templom oltáráról írt fejezetet.

⁷⁹³ „Rómában, az Augustus-forumon, Mars Ultor temploma előtt.” (ford. T. Horváth Ágnes) TH. 15. Tab. 1, pag. 2. Kiemelés tőlem.

⁷⁹⁴ „Rómában, az Augustus-forumon, Mars Ultor temploma előtt az oltárnál az utolsó lépcsőn.” (ford. T. Horváth Ágnes) TPSulp. 15. Tab. 1, pag. 2. Kiemelés tőlem.

⁷⁹⁵ Martialis 7. 51. 3–4. Kiemelés tőlem.

⁷⁹⁶ A helyet meghatározó praepositio egyaránt lehet: *ad*, *ante*, *apud*. Ez meglehetősen pontatlanná teszi a topográfiai meghatározást.

[...ante]tribunal eius [in quo sc]riptum e[rat id]/ quod infra sc[ri]ptum] est:/ L. Servenius Gallu[s pr(aetoris) dicit:]”.⁷⁹⁷

Ezen a néven több építményt is megneveztek Rómában.⁷⁹⁸ Jelen esetben a *porticus* és a *Forum Augustum* kapcsolata kétségtelen. Bablitz⁷⁹⁹ arra a következtetésre jutott, hogy ez a *forum* nyugati exedrájának elnevezése lehet, ahol a *gens Iulia* őseinek szobrát helyezték el. A névadás logikus, egyet is érthetünk vele, annyi megkötéssel, hogy a *porticus* elég egyértelműen utal egy topográfiai helyre, nem exedra, hanem *porticus*. Ha az ősről nyert elnevezést, akkor nem az exedrára, hanem az előtte futó *porticus*ra kell gondolnunk. Így Bablitz további érvelése, hogy a *porticust* mint a topográfiai megjelölést figyelmen kívül hagyhatjuk, hiszen a *porticus* vonalában az exedrát szintén oszlopsor választotta el az előtte lévő oszlopcsarnoktól, már nem teljesen kézenfekvő. A *vadimonium* pontos helymeghatározást tartalmaz, amely a kortársak számára minden bizonnyal egyértelmű volt. De az exedra kifejezést is ismerték és használták, ezért feltehető, hogy a pontos meghatározás érdekében azt, vagy az *atrium* kifejezést alkalmazták volna. Némiképp magyarázhatja ezt az, hogy a *Forum Traiani* esetében is az egyik exedra adott helyet az *Atrium Libertatis*nak, amit *atriumnak* neveztek és nem exedrának. Itt azonban a korábbi funkció átültetéséről van szó, amely a hagyományos tevékenységgel magával vitte a hagyományos elnevezést is, míg a *Forum Augustum* esetében talán nem a nyugati oldal exedráját nevezték *Porticus Iuliának*, hanem az ahhoz tartozó nyugati *porticust*, esetleg jelölhette az egészet, vagy csak az exedra közelében lévő szakaszát. Miután a szobrok pontos topográfiai helyzetét nem tudjuk meghatározni, nem tudhatjuk, hogy a nyugati *porticus* egész hosszában a dinasztikus ősök álltak-e, vagy csak egy meghatározott szakaszán, hogy gondosan elkülönültek-e a család barátaitól, vagy keveredtek velük, ezért bizonytalan, hogy az egész *porticust*, vagy csak annak egy szakaszát jelölték ki. Így az is feltételezhető, hogy a *Porticus Iulia* csupán az exedra előtt futó oszlopcsarnok-szakasz elnevezése volt.

Természetesen emellett sem szól más érv a saját bizonyítékaim közül, mint a fent már jelzett hipotetikus feltevés, miszerint az állandó helyen

⁷⁹⁷ TH. 89.

⁷⁹⁸ Többek között a *Porticus Gai et Luci Regia* felé eső részét, vagy a *Regia* északkeleti oldalánál futó utat is így nevezték.

⁷⁹⁹ Bablitz 2007. 19.

lévő *tribunal* esetleg éppen az exedrában volt, s mint ilyen, nem határozták meg közelebről a helyét. Ez, ha elfogadjuk, akkor kizárná az exedrának a *porticus Iuliá*val való azonosítását.

A felfedezett harmadik exedra ugyanerre az oldalra koncentrálja a *Porticus Iulia* jelenlétét. Amint Carnabuci rámutat,⁸⁰⁰ a *vadimonium „descriptum et recognitum”*⁸⁰¹ kifejezése egy olyan nyilvános helyet jelöl, ahol a bírói dokumentumokat elhelyezhették, és ahol az hozzáférhető is volt. Ez megerősítené a kisebbik exedrák levéltári funkcióját, ugyanakkor azt is valószínűsíti, hogy a nyugati *porticus*nak külön elnevezése is volt, *Porticus Iuliának* hívták, akár a *Caesar-forum*mal való közvetlen kapcsolata, akár a *gens Iulia* tagjainak szobrai miatt. Természetesen abban sem lehetünk biztosak, hogy a szobrok miatt kapta a nevet. Lehetséges, hogy miután az egész *forum* építtetője a *gens Iuliá*hoz tartozott, egyszerűen rá utal a megnevezés, de akkor mindkét *porticust* hívhatták így.

A *porticus*okban elhelyezett szobrok szintén a *tribunal* helyzetének irányító és ismertető pontjaiként szerepelnek. Így Diana Lucifera szobra – „*in foro Aug(usto) ante sign(um) Dianae Lucifera[e] ad co[lum]nam / X*”⁸⁰² –, amely a 10. oszlopnál állt. Az oszlop meghatározása a szobor megnevezésével igazolhatja azt a feltevést, hogy a Diana-szobor nem az oszlopcsarnokban vagy annak oszlopközeiben állt, hanem a *forum* terén, azaz az oszlopcsarnok oszlopa előtt. Ugyanis az, aki a *porticus*ban sétált, helyismeret nélkül nem láthatta feltétlenül, vagy nem találhatta meg minden kétséget kizáróan a szobrot, ezért kellett a *tribunal* helyének meghatározásakor a szobor mellett a *porticus* oszlopainak számát is megjelölni. Egyébként nem látom értelmét a kettős helymegjelölésnek, hacsak nem volt több Diana Lucifera-szobor is a téren, amit egyáltalán nem tartok valószínűnek. Ugyanezt, a *tribunal forum* terén való elhelyezését mutatja az az idézés, amely a Gracchusok szobrához köti a megjelenés helyét: „*[Rom]ae in foro Augusto / [ante] statuam Gracci*⁸⁰³ / *[ad colum]nam quar/[tam prox]ime gradus*”.⁸⁰⁴ Itt a szobor egyértelműen a *porticus*ban állhatott, a *tribunal* pedig a *porticus*ba vezető alsó lépcsőn, tehát a *porticus*ból ki kellett lépni a térre, hogy a bíróság elé állhassanak. Ennél egyszerűbb a Cn. Sentius Saturninus hadvezéri szobra előtti *tribunal* hely-

⁸⁰⁰ Carnabuci 2010. 130–131.

⁸⁰¹ Carnabuci 2010. 131. n. 57.

⁸⁰² TH. 6. Tab. 2. pag. 4. Kiemelés tőlem.

⁸⁰³ Gracci: a táblát író elírása Gracchi helyett.

⁸⁰⁴ TPSulp. 19. Tab. 1. pag. 2.

zete, amelyet egyszerűen a szoborral határoztak meg – „*Romae / in foro Augusto ante statuam / Cn. Senti Saturnini triumpham*”⁸⁰⁵ – azaz a tribunal a *porticus*ban állhatott.

Összegezve a fentieket, arra a következtetésre juthatunk, hogy a *forumon* működő bíróságoknak volt egy állandó helye, feltehetően az exedrákban, és voltak olyan esetek is, amikor a bíróság ettől eltérő helyen tárgyalt. Az állandó bíróság esetében a *vadimoniumok* csak általánosságban jelölték meg az Augustus-*forumot*. Abban az esetben viszont, amikor a szokásostól eltérő helyen kellett megjelenni, a bírósági idézések a pontos helyet is meghatározták, mégpedig olyan körültekintéssel, hogy a nem római lakos – akinek kevés helyismerete volt a városban –, félreérthetetlenül meg tudja találni a helyet, ahol megjelenni köteles volt.

Ha az elmondottakat összevetjük Suetonius közléseivel,⁸⁰⁶ kétségünk sem lehet afelől, hogy Augustus *foruma* valóban helyet adott több bíróságnak is. Hosszas elemzés nélkül összefoglalva az e tárgyban született műveket, az látszik valószínűnek, hogy a nyugati oldalon a *praetor urbanus* bírósága, míg a keletiben a *praetor peregrinus*⁸⁰⁷ intézte az ügyeket.⁸⁰⁸ Ez utóbbira ugyanakkor kevés kézzelfogható adatunk van. A fennmaradt *vadimoniumok* közül mindössze kettő⁸⁰⁹ utalhat a nem római polgárok jelenlétére a *forum* bíróságainál.⁸¹⁰ Ezzel a bizonytalan bizonyítékkal kell jelenleg beérnünk, hogy alátámaszthassuk a *praetor peregrinus* jelenlétét, és ehhez is hozzá kell tennünk, hogy az ezt bizonyítani látszó *vadimoniumok* címzettjeinek idegen voltát sem egyszerű kimutatni. Ezt is csak Bablitz érvelése alapján tekinthetjük logikusnak és elfogadhatónak.⁸¹¹

A bíróságok jelenléte a *forumon* tehát kétségtelen. Topográfiai helyzetük meghatározását a korábbi szakmunkák úgy oldották meg, hogy a régészetileg igazolt exedrákba helyezték ezeket a hivatalokat.⁸¹² Zanker annyit

⁸⁰⁵ TPSulp. 13. Tab. 1. pag. 2; TPSulp. 14. Tab. 1. pag. 2.

⁸⁰⁶ Suet. Claud. 33. 1.

⁸⁰⁷ David 1995. 384.

⁸⁰⁸ Ennek a hivatalnak az átkerülése is kérdéses. A Forum Romanumon Naevius Surdinus felirata egyértelműsíti, hogy Augustus uralkodásának elején a *praetor peregrinus* bírósága még ott működött.

⁸⁰⁹ TPSulp 13. és 14.

⁸¹⁰ Egy bizonyos alexandriai Trupho Potamonisért vállalt egy római polgár, C. Sulpicius Cinnamus kezességet. Vö. Meneghini–Santangeli Valenzani 2006. 194.

⁸¹¹ Bablitz 2007. 23. not. 71.

⁸¹² Zanker 1990. 208; Carnabuci 1996. 179 sqq; Meneghini–Santangeli Valenzani 2007. 43–60.

változtatott ezen, hogy a *Porticus Absidatát*⁸¹³ jelölte meg a *praetor peregrinus* hivatalaként.⁸¹⁴ Villanueva pedig mindkét *praetori* bíróságot egy, a *Forum Augustum*on feltételezett *basilica* a fentieknek megfelelő oldali apszisába (tulajdonképpen az újonnan felfedezett exedrák valamelyikébe) helyezte.⁸¹⁵

A bíraskodásnak a *porticus*okban vagy az apszisokban való topográfiai elhelyezése tehát nagyon valószínű. Pontos fekvésük azonban a továbbiakban is sok találgatásra adhat okot, ugyanis a *forum*ot feltáró ásátások egyike sem talált régészeti bizonyítékot arra, hogy ott egy állandó, nagyobb *podium*ot alakítottak volna ki a bíróság számára. Mindebből az következik, hogy a *suggestus*, amelyen a bírák foglaltak helyet, a korábbi hagyományoknak megfelelően, mint a *basilicák* emelvényei, fából készült. Ez a szerkezet pedig könnyű, nem hagy értékelhető régészeti nyomokat,⁸¹⁶ és áthelyezhető. Suetonius Claudius-anekdótája⁸¹⁷ alapján azt is feltételezhetjük, hogy a bírásokok színtere nem esett túl messze a Mars templomtól. Így az exedrák, illetve a *porticus*ok ezekhez közeli része sokkal valószínűbb színhelyek, mint akármelyik a fentiek közül. Nem zárhatjuk ki azonban ezen egyetlen történetecske miatt a *forum* terét körülvevő *porticus* egyik részét sem. Zanker feltételezése viszont, amely a későbbi *Forum Nervae* északi oldalának bejáratául megépült, „*Porticus Absidatát*” jelöli ki erre a célra, nem tűnik valószínűnek. Villanueva⁸¹⁸ Zankerrel összhangban, erre utalóan a *Forum Nervae* díszítését, az attikán megjelenő tartományok allegóriáját említi, mint lehetséges indokot, amikor ő is a „*Porticus Absidatát*”-t jelöli meg, mint az idegenek ügyeivel foglalkozó *praetorok* hivatalát. Ehhez az építményhez azonban, bár funkciója vitatott,⁸¹⁹ nem tudunk egyetlen olyan emléket vagy forrást sem kapcsolni, amely alátámasztaná akár Zanker, akár Villanueva feltételezését.

A bíróság működésének ténye, helyszínének minden kétséget kizáró topográfiai meghatározása nélkül is bizonyos. Ezzel szemben időben is

⁸¹³ A későbbi *Forum Transitorium* Subura felőli oldalának monumentális bejáratí része.

⁸¹⁴ Zanker 1990. 208.

⁸¹⁵ Villanueva 2006. 78.

⁸¹⁶ Vö. Carnabuci 2010. 122–123.

⁸¹⁷ Suet. Claud. 33. 1: „*Cibi viniq̄ue quocumq̄ue et tempore et loco appetentissimus, cognoscens quondam in Augusti foro ictusq̄ue nidore prandii, quod in proxima Martis aede Saliis apparabatur, deserto tribunali ascendit ad sacerdotes unaq̄ue decubuit.*”

⁸¹⁸ Villanueva 2006. 78.

⁸¹⁹ Részletes elemzésére jelen munkánk nem vállalkozik.

nehéz meghatározni a *praetori* bíróságnak az Augustus-*forumra* kerülését. A *vadimoniumok* sajnálatosan nemcsak a fennmaradt emlékekben töredékesek, de nem rendelkezünk a teljes anyaggal sem. Nem tudjuk, nem állíthatjuk, hogy a *forum* megépítésének idején, közvetlenül felavatása után már itt működtek ezek a bíróságok. Nem tudjuk, hogy hány bíróság, és milyen rendszerességgel ítélkezett a *forumon*. Tudjuk ugyanis, hogy a Forum Romanumon álló, szintén Octavianus által befejezett, és szintén az igazságszolgáltatás céljaira szánt Basilica Iulia bőséges és alkalmas teret biztosított a bírósági ügyek intézésére. Ezzel párhuzamosan, talán ennek a túlsúlyosságát mentesítendő tettek, vagy tehetek át bizonyos ügyeket a *Forum Augustumra*. Pontos és direkt források híján nem tudjuk ugyanis sem okát, sem módját meghatározni, hogy térben, időben, esetleg a tárgyaló ügyek tekintetében, vagy a bírák személyében hogyan oszlott meg az igazságszolgáltatás Rómában. A fennmaradt *vadimoniumokra* támaszkodva a bíróság *Forum Augustumra* való áthelyezésének időpontját Bablitz Kr. u. 40 és 75 közé teszi.⁸²⁰ Ez egyetlen forráscsoport alapján jó közelítés, de azt jelentené, hogy Augustus idején a *forumot* még nem használták rendszeresen bírósági célra. Ha pedig ez igaz, akkor Suetonius indoka, miszerint direkt erre a célra építették,⁸²¹ nem a megépítés célját tükrözi, hanem a későbbi funkciók időbeni visszavetítése, tehát ebben a tekintetben hamis. Az épületegyüttes kialakítását tekintve azonban azonnal cáfolnunk kell ezt az állítást. A római praktikum sohasem engedett volna meg ekkora teret, különösen a városközpontban, pusztán reprezentációs célra elpazarolni. Az *exedrák* és *porticusok* esetében olyan összetett téregyüttessel van dolgunk, amely nem szolgálhatott pusztán a *summi viri* bemutatócsarnokául, nem turisztikai látványosságnak szánták, ahol céltalanul sétálgathattak. Ezért feltétlenül igazat kell adnunk Suetoniusnak, s el kell fogadnunk, hogy a *forumon* már Augustus korában működtek a *praetori* bíróságok. Az viszont lehetséges, hogy ezek kezdetben csak egy állandó helyen, feltehetően az *exedrákban* tevékenykedtek, és számuk a későbbiekben bővült, ezért kellett *tribunaljaikat* az *exedrakon* kívül is felállítani. Suetoniuson kívül mindezt alátámasztja az egész *forum-komplexum* építészeti zártsága. A város korábbi forgalmától is elzárt volta, az átmenő forgalmat erősen megsűrű bejáratai, mind azt mutatják, hogy ebben a térben olyan nyilvános tevékenységek folytak, amelyekhez valamiképp korlátozni szerették

⁸²⁰ Bablitz 2007. 20.

⁸²¹ Suet. Aug. 29.

volna a hozzáférést. Annyira mindenképpen, hogy az ottani tevékenységeket a szabadon áramló tömeg, városi utcai zaj ne zavarja.

A kisebb, vagy később felfedezett exedrák funkciójának meghatározása már sokkal összetettebb feladat. A probléma megoldására a választ a régészeti szerkezet elemzése adhatja meg. Mivel ez szorosan összefügg a témában kialakult vitákkal, ezért az építmény fizikai elemzésénél térni kell ki rá. Előljáróban, röviden összefoglalva a kérdésben kialakult véleményemet, azt mondhatom, hogy miután a *forumon* hiányoztak a bírósági működés elengedhetetlen velejárójaként a bíróságok levéltáráként (is) működő *tabernák*, így ezeknek helyet keresve, leginkább ezekben a déli exedrákban helyezhették el őket.

Mindent egybevetve meg kell állapítanunk, hogy az exedrák megépítésének célja, és ennek megfelelően, felhasználásuk, egyaránt multifunkcionális volt. A régészeti és irodalmi elemzések a két-két exedra-pár funkciói között is különbséget tettek. A jelenleg is látható, északi exedrák felhasználásában az egyre inkább bizonyítottnak tekinthető bírósági funkciók mellett, joggal feltételezhetjük a bíróságokhoz kötődő, mellettük működő archívumok meglétét is. Ugyan a déli exedrák funkciójának meghatározása nem olyan biztos, mint amennyire bizonyítható az északiban a *praetor peregrinus* hivatala, de nagyon valószínű, hogy igaza van Carnabucinak,⁸²² aki az északi exedrák (és a *forum* egyéb helyein felállított bíróságok) levéltárát látja bennük. Egyes források és analógiák nem zárják ki a későbbiek során az iskolaként való működést sem, illetve olyan helyként tekinthetünk rájuk, ahol a költők és írók előadásai folytak, illetve ide is tehetjük a temetési elégiák felolvasásának színterét.⁸²³

2. AZ ÉSZAKI EXEDRA-PÁR

A *forum* térbővítményei közül a régészetileg igazolt, építészeti elem nagy része ma is látható. Az északnyugati exedra határoló fala teljes egészében, az északkeleti részben jelenleg is áll, így alaprajza felmérhető, formája jól megbecsülhető. Az északi exedrák átmérője 45,40 méter. Szerkezetileg a *porticusok* fölé emelkedtek, ugyanis míg azok egyszintesek voltak, ezek kétszer olyan magasak lehettek.⁸²⁴ Hátsó faluk magassága

⁸²² Carnabuci 2010.

⁸²³ CIL 6. 10097: „*canore doctus cycneis enumerare modis doctus Maeonio spirantia carmina versu dicere Caeseo carmina nota foro.*”

⁸²⁴ A tető és a *porticus* feletti fal magasságát csak megbecsülni tudjuk.

megegyezhetett a templom tetőzet nélküli magasságával, így tetőzetük is egyforma magasságú kellett, hogy legyen. Párkányzatuk mind felépítésében, mind díszítésében, ugyanolyan lehetett, mint a templom párkányzata.

2. 1. A tetőszerkezet

Korábban azt feltételezték, hogy az exedrák tetőzet nélküliek, felül nyitottak voltak. Ez ellen szólt azonban az, hogy a többszöri átépítés után sem mutathatók ki az oldalsó falon a nyitott szerkezetekre jellemző esővízfolyás nyomai. Emellett a keleti exedra felső fülkesora felett jól látható még néhány olyan lyuk, amelyek a fa tartógerendák rögzítésére szolgáltak.⁸²⁵ Ennek alapján már Gismondi is egy fa szerkezeten nyugvó, síkfödémeket rekonstruált. Ezt revideálva, ma már nem sík, hanem a *porticusok* mennyezetére nagyon hasonló, hordószerűen elnyújtott, boltozatos mennyezetet valószínűsítünk, amely a mennyezet feletti faszervezeten függött. Ezt stukkóval díszítették. Néhány töredék alapján már Bauer feltételezte,⁸²⁶ hogy az exedrák boltozatának hajlásívén, valamint a *porticusok* boltozatos mennyezetében egyaránt kazettákat alakítottak ki. Ezt az 1988-as és 1990-es ásatásokon előkerült töredékek igazolták. A kazetták hálós mintát alkottak a boltozaton, a kazetták közepében megtalálták a rozettákat vagy a hasonló dekoratív elemeket rögzítő illesztések helyét, valamint színes festésnyomokat is felfedeztek. Ez utóbbi igazolta, hogy a díszítőelemeket még festéssel is díszítették. Megtalálták ugyanannak az egyiptomi kék festéknek (*caerolum*) a nyomait, ami a „kolosszus-aula” hátsó oldalának drapériáján, és a *forum* többi, hasonló díszítményén is látható. Ebből a kazetták esetében sötétkék háttér, és az abból kiemelkedő fehér, illetve – bár nyomai itt sincsenek –, aranyozott rozetta valószínűsíthető. A szerkezet eszerint hasonlított a későbbi nagy terek lefedésére, így a Pantheon kupolájának kazettáira, illetve a *Basilica Maxentii* boltíveinek kialakítására.

A boltozatos mennyezet felett faszervezetű, cseréppel fedett nyeregterető állt. Ez a most rekonstruált tetőszerkezet is különbözött a korábban Gismondi által megalkotott plasztik modelltől.⁸²⁷ A mennyezet fölött nem síkfödém, hanem a tűzfal, illetve az exedrák hátsó falának magasságából a *porticus* irányába lejtő, félkör alaprajzú félnyeregterető állt.

⁸²⁵ Zanker 1968. 6. not. 13.

⁸²⁶ Bauer 1987. 765. fig. 2.

⁸²⁷ FA 2499 a–b–c.

2. 2. A porticus és az exedra találkozása: féloszlopokkal díszített pilaszter-sor

Az alsó szinten az exedrát pilaszter-sor választotta el a *porticus*októl, amely fölött a *porticus*ok hátsó falának vonalában, egy második emeletnyi falszerkezet emelkedett. Ez legvalószínűbben egy második oszlopsor, és a tetőt tartó, attikaszerű falrész szerkezetének együttese volt. Úgy tűnik, hogy ez eredetileg nyitott volt, egy felső oszlopsor képezte ezt az oldalt, amelyet a későbbiekben beépítettek, és az oszlopközöket ablakokkal tagolták.⁸²⁸ Így az exedra megvilágítását részben a *porticus* felől beáramló fény biztosította, részben felülről, a *porticus* belső oldalán emelkedő magas falba vágott ablakokon át kaphattak fényt. Ez utóbbi azonban régészeti bizonyítékokkal nem igazolható.

A *porticus*t és az exedrát elválasztó épületszerkezetet tíz, zöldes cipollinóból készült, négyzetes pilaszter alkotta. A *porticus* felé néző oldalukat sárga (*giallo antico*) féloszlopokkal díszítették. A féloszloppal díszített pilaszter alkalmazása szokatlan volt Rómában, a féloszlop, mint díszítőelem a hellenisztikus kor újítása, a féloszloppal díszített pilaszter pedig a hellenisztikus és alexandriai építészet hagyománya volt. Rómában csak a „Tabularium” és a Basilica Iulia féloszlopos árkádjait lehetne hozzá hasonlítani. A különbség a kettő között, hogy itt egy egyenes párkányzatot tartott. Sokkal szilárdabb szerkezet volt, mint egy pusztá oszlopsor. Tényleges statikai szerepük az volt, hogy a *porticus* fölé magasodó fal, és a *porticus* boltozatának súlyát megtartsák. Mivel nem pusztá oszlopsort alkalmaztak, az erősebb támasztékból egy masszívabb és magas falszerkezetre kell következtetnünk, amely azonban nem hordozott akkora súlyt, mint például a Basilica Iulia emeleti szintje. Így nem volt szükség boltozásra, egyenes párkányzat is elbírta a felette álló emeletet.

2. 3. Az exedra belső fala

Az exedra belső fala ugyanolyan *opus quadratum* technikával épült, mint a *porticus*ok fala, és peperinóból készült. Az exedra belső fala két emeletnyi, mintegy 21 méter magas volt. Alsó szintje megegyezett a *porticus*ok szintjével, építészeti tagozatai is folytatódtak benne. Felső szintjének tetőzete a templom tetőzetének magasságáig ért. A két szint között a *porticus*ok főpárkányának folytatásaként övpárkány futott végig,

⁸²⁸ Bauer 1987. 767.

amely fölött a féloszlopokkal és fülkékkel tagolt második szint állt. Ennek a szintbeli felosztásnak megfelelően, két egymás feletti sorban alakították ki a négyszögletes fülkét. Az alsó sor a talaj szintjétől 2,5, a felső 15 méterre állt. A felső fülkesor felett kb. 5 méterrel, az övpárkánnyal megegyező tagolású és díszítésű koronázópárkányt építettek, amely fölött a hordószerűen kialakított mennyezet húzódott.

2. 3. 1.A fülkék

A hátsó fal féloszlopokkal osztott terén a féloszlopok között sorakoztak a négyszögletes falfülkék, amelyekben szobrok állhattak.⁸²⁹ A fülkék és a köztük lévő távolság nagysága és aránya megegyezett a *porticus*ban kialakított fülkék arányaival.⁸³⁰ Itt kissé keskenyebbek a fülkék, mint a *porticus*ban, ami abból adódik, hogy követniük kellett a fal görbületét. A látvány itt is „barokkos” végeredményt hoz, a *porticus*ok és az exedrák fülkéi azonos méretűnek tűnnek, mutatván, hogy az antik mesterek is tisztában voltak a perspektivikus látványtervezés, a rövidülés alapszabályai-val. A követett mintákat tekintve nagyon valószínű, hogy az athéni Parthenón építészeti megoldásait közelről ismerhették.⁸³¹ Az exedrák két szintje párhuzamosan egymás fölé szerkesztett volt, a két emelet fülkéinek szélessége megegyezett. Az alsó szinten, az exedra közepénél, két kisebb fülke között, a középvonal felé egy oszloptávolságra mély *aediculát* alakították ki. A hatalmas szobor befogadására alkalmas, 4,80 méter széles és 3,25 méter mély fülkének ívelt, boltozatos felső záródása volt, és két oldalon, mintegy keretet képzett a mindkét oldal utolsó féloszlopa mellé helyezett, korinthoszi fejezetű, cipollino pilaszter. A fülke szélének pilaszterei előtt szabadon álló oszlopok álltak, mintegy külön cellát alakítva ki a benne álló szobroknak. Ezekben helyezhették el a kiemelt személyiségek szobrait.⁸³² A kisebb fülkék fölött folyamatosan végigfutó övpárkányzat ennél a fülkénél megtört, a párkányzat lezárása előrenyúlt a fülketető irá-

⁸²⁹ Bauer 1987. 766.

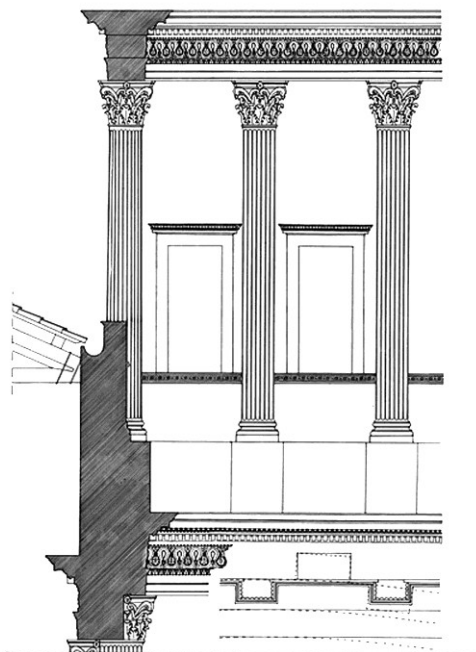
⁸³⁰ Bauer 1987. 766.

⁸³¹ A *forum* építészeti megoldásai közé sorolható előképek közül az athéni Parthenón olyan szerkesztési elvekkel rendelkezik, amely olyan torzításokat alkalmazott, amelyek lehetővé tették a térbeli rövidülés kiiktatását a látványból. Így a monumentális épület minden nézőpontból tökéletes párhuzamokat és derékszögeket mutat, annak ellenére, hogy a valós megépített szerkezeti elemek nem ezt takarják.

⁸³² Itt állt az Aeneas-csoport és Romulus.

nyába, amit egy boltív díszített. Mélységük, a többi fülkével ellentétben,⁸³³ kényelmesen megengedte, hogy itt ún. kerek szobrok álljanak.

A felső szint féloszlopai az övpárkányon elhelyezett oszlopszékeken álltak (84. ábra). A fülkék elhelyezkedése és díszítése olyan lehetett, mint az alsó szinté. Ez a díszítés a *porticusok* hátsó falának díszítését folytatta. A fülkéket itt is keret vette körül, a felső része sík párkánnyal zárult, és az alsó részét ugyanaz a folyamatosan futó anthemion fríz kötötte össze. A különbség az övpárkány fríz részében volt, amely egy különleges „szalagos–kandeláberes” ornamentikát hordozott.⁸³⁴ A két szint közötti különbség mindössze annyi volt, hogy a felső szinten a perspektíva szabályainak megfelelően itt nem volt helye a fülkék alatti képsávoknak.



84. ábra: Az exedrák felső szintjének rekonstrukciója
(<http://www.illaboratoriosrl.com/italiano/progetti/foroaugusto4.htm>)

⁸³³ Mint a *porticus*nál, itt is csak 50–55 cm.

⁸³⁴ Részletes leírását ld. az exedra párkányzatának leírásánál.

A felső szint koronázópárkánya mind szerkezetében, mind díszítésében megegyezett az alsó szint megfelelő építészeti elemének kialakításával. Szintén azonosak voltak az oszloplábazatok, kivételt talán csak az *aediculák* előtti, szabadon álló oszlopok lábazata jelentett.⁸³⁵

2. 3. 2.A szoborfeliratok

A *porticusok* és *exedrák* fülkéinek jó részében szobrok állhattak. A szoborral megtisztelt államférfiak képmásához két felirat, egy *titulus* és egy *elogium* tartozott.⁸³⁶ Az egyik magán a talapzaton állt, ez tartalmazta az ábrázolt személy nevét és rangját⁸³⁷ (*titulus*). A másik felirat talán a fülke alatt függött, egy márványlapra vésvé. Ezen sorolták fel a megörökített személy dicső tetteit (*elogium*).⁸³⁸ Alföldy Géza feltételezi, hogy a *titulusok* inkusztrált betűi aranyozott bronzból készültek,⁸³⁹ amely elképzelés egybecsengene az *aurea aetas* gondolkörével.⁸⁴⁰ Az aranyozott betűk (*litterae aureae*) itteni használatára ugyan van csekély bizonyítékunk,⁸⁴¹ de az a templom dedikációs feliratán mutatja ezeket, és a jelenleg ismert régészeti feliratos anyag alapján egyetlen titulusról sem jelenthetjük ki teljes bizonyossággal, hogy ott ezt a technikát alkalmazták volna.

Korábban tehát azt feltételezték, hogy a szobrokon a *titulus* a szobor piedesztálján, az *elogium* pedig a fülke alatt helyezkedett el. Ez az elképzelés a feltárt régészeti anyag tükrében nem tűnik megfelelőnek, ugyanis az *elogiumok* csak a fülkék alatti közvetlen vízszintes sávon állhattak. Kérdés, hogy itt volt-e az *elogium*, vagy volt-e elegendő hely itt elhelyezni ezeket. A megmaradt falrészletek alapján rekonstruálva a fülkék alatti falat, Bauer a márvány burkolópanelek rögzítésére szolgáló csapok helyzete

⁸³⁵ Ld. az *exedra* oszlopainak leírásánál.

⁸³⁶ Vö. Suet. Aug. 31: „*Proximum a dis immortalibus honorem memoriae ducum praestitit qui imperium populi Romani ex minimo maximum reddidissent. Itaque et opera cuiusque manentibus titulis restituit et statuas omnium triumphali effigie in utraque Fori sui porticu dedicavit.*”

⁸³⁷ A név természetesen tartalmazta a rövid genealógiát, a „rangja” pedig a *cursus honorum* rövid felsorolása lehetett.

⁸³⁸ CIL 1². pp. 186–202; BC 1889, 26–34, 73–79, 481–482; 890, 251–259; NSc 1889, 15–16, 33–34; 1890, 318–320; MDAI(R) 1889, 247–249; 1891, 94–101. stb.

⁸³⁹ Alföldy 1991.

⁸⁴⁰ Vö. Grüll 2011. 79.

⁸⁴¹ CIL 6. 40312. Alföldy Géza lehetségesnek tartotta, hogy a töredék a templom dedikációs feliratának részlete. Vö. <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD068362>, valamint: http://cil.bbaw.de/cil_en/dateien/db_eng.php?KO=KO0062712#.

miatt feltételezi,⁸⁴² hogy a keskeny oldalukra állított, téglalap alakú panelekkel fedték be, és a csapok kiosztása alapján állítja, hogy az *elogium*okat a korábbi feltételezésekkel ellentétben nem itt, hanem a fülke alatti keskeny sávon rögzítették. Ha ezt elfogadjuk, abból az következik, hogy az így rendelkezésre álló hely meglehetősen kicsi volt az *elogium*okat tartalmazó tábla számára, tehát lehetséges, hogy az itt elhelyezett szobrok nem is voltak *elogium*ok. Az egyetlen magyarázat erre az lenne, hogy a képmás, vagy a pusztá név alapján mindenki tudta, kiről van szó, ezért szükségtelenek voltak. Ez kevéssé hihető, még akkor is, ha ebben a vonatkozásban az Augustus-*forum*ról viszonylag kevés adatunk van. Talán nem lenne szerencsés feltételezni, hogy a *forum* provinciális másolatainak *elogium*ai azért kerültek fel az ottani szobrokra, mert ott a helyi lakosság nem ismerte a római államférfiakat, míg Rómában mindenki tudta róluk, hogy kik is lehettek.

A feliratok különbségei alapján Spannagel feltételezi,⁸⁴³ hogy csak a *gens Iulia* kiválóságai neve alatt örökítették meg pontosan az általuk betöltött *magistraturák* mellett egy külön táblán kiváló tetteiket. Az előkerült *elogium*ok nem támasztják alá ezt a feltételezést, nem is lenne logikus, ezért nem tartom megalapozottnak.

Zanker is idézi azt a pliniusi szöveghelyet,⁸⁴⁴ amely Scipio Aemilianus kapcsán azt írja, hogy az *elogium*okat maga Augustus fogalmazta meg. Ebből mindenképpen arra következtethetünk, hogy nem csak a *gens Iulia* tagjai kaptak ilyet is, és ha esetleg nem is volt minden szobor alatt *elogium*, de voltak ilyen jellegű feliratok. Abban is biztosak lehetünk, hogy ha nem is fogalmazta mindet maga Augustus, de mindenképpen meghatározta a szöveget és magát a személyt is, akit szoborral és *elogium*mal tiszteltek meg.⁸⁴⁵ Ezt már csak azért is feltételezhetjük, mert a megjelenített személyek tetteinek megítélése a római történeti emlékezetben ugyanúgy több nézőpontú lehetett, mint a történetírásban. Ha elfogadjuk, hogy Augustus ezekkel a személyekkel az „*exemplum virtutis*” példáit akarta megjeleníteni, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy *elogium*aik az augustusi történelmi emlékezet megfogalmazásai voltak. Vitán felül áll, hogy a *princeps* ezt a propaganda lehetőséget nem

⁸⁴² Bauer 1987. 766.

⁸⁴³ Spannagel, 1999. 293–297.

⁸⁴⁴ Plinius, Nat. Hist. 22. 6. 13: „*Aemilianum quoque Scipionem Varro auctor est donatum obsidionali in Africa Manilio consule, III cohortibus servatis totidemque ad servandas eas eductis, quod et statuae eius in foro suo divus Augustus inscripsit.*”

⁸⁴⁵ Zanker 1968. 15.

hagyhatta ki, s kitűnően alkalmas volt arra is, hogy az esetlegesen eltérő közvélekedést is felülírja.⁸⁴⁶

Az is feltehető lenne, hogy az *elogium*ok csak a *porticus*ok oszlopai előtt álló ún. kerek szobrokon voltak, a hátsó fali fülkékben pedig olyan személyek portréit helyezték el, akiknek szűkszavú *titulusai* is magukért beszéltek.

2. 4. Az exedra párkányzata

Mind az övpárkány, mind a koronázópárkány klasszikus, háromrészes párkányzat volt, amelynek geisonjáról – a külső párkányzattal ellentétben – hiányoztak a konzolok. Dekorációjuk tekintetében a geison és az architráv nem jelent újdonságot a korábban ismertettekkel szemben, viszont a fríz kiemelkedik a *forum* hasonló épületelemei közül.

A párkányzat fríz része egy „hullámszalagos–kandeláberes” különleges változat volt, amely körbefutott az exedrák hátsó fali párkányzatán, és talán folytatódott a *porticus*ok végénél, a keleti oldalon a „kolosszus-aula” bejárati része fölött, a nyugati oldalon pedig magának a *porticus*nak a tűzfalal érintkező oldalánál, a középső fülke fölött megtörve ért véget. Mintázata eltért attól, amely a *porticus*ok szabadon álló oszlopsora fölötti párkányzatot díszítette (85. ábra). A fő motívum cseppformájú, vagy szzirom alakú, hullámszalag, amelyek felső hullámaiban egy zsinórhoz hasonlóan feltekert *balteusszal* megkötött, a motívum ívét követő, homorú szalag látható. Ez egy maghoz hasonló,⁸⁴⁷ domború mintarészt vesz közre. Ennek közepéről, a *balteus* alatt, háromszirmú virághoz hasonló szalagcsokor lóg lefelé. A magformájú mintaelem a *balteusszal* és az alatt lecsüngő csokorral egy stilizált *sceptrumot* idéz. A lefelé tartó hullámokban csipkézett szélű rozetta áll, amelyből a tetején kettéágazó, több elemből álló levélnyel nyúlik ki. Az általam vizsgált, de közelről, a maga valóságában nem tanulmányozott,⁸⁴⁸ rendkívül töredékes anyag alapján a pontos rekonstrukció igen nehézkes. A látottak alapján azon-

⁸⁴⁶ Példaként ld. Grüll 2011. 77–79. Itt Marius *elogium*át hasonlítja össze Livius szöveghelyével.

⁸⁴⁷ A formát többféleképpen is meghatározták. Egyes elemzésekben ’mag’, máshol ’csepp’, megint máshol ’szzirom’ vagy ’lándzsahegy’, esetleg ’levél’ az elnevezése. Önmagában ritkán fordul elő, általában a mintakörnyezet szabja meg a motívum elnevezését.

⁸⁴⁸ Az in situ látott és fényképezett anyag, a szakirodalomban megjelenő rossz minőségű fotók, a Musei Capitoliniben (inv. no. S 1251) látható töredék mellett az Universität zu Köln és a Deutsches Archäologisches Institut (DAI) közös adatbázisában fellelhető két fotográfia – Arachne Serial number: 940999 (Hist. neg.78.646–647.) állt rendelkezésemre.

ban itt is kijelenthetjük, hogy a *forum* díszítőmotívumait nem ugyanaz a műhely készítette minden részletében, mert például a mikrofilmen látható⁸⁴⁹ egymás mellé tett két frízdarab is mutat némi eltérést. A 78.646-os negatívon szereplő töredék *sceptrum*ának nyele sokkal kidolgozottabb, közepe erőteljesebben emelkedik egy középső osztás irányába, míg a 78.647-es negatív töredékének ugyanezen részlete egyszerű lapos domborulattal magasodik ki az azt körülvevő homorú szalagból. Ugyancsak különbözik a csokrot összekötő *balteus* hármastekercse is. A motívum ugyanaz, viszont a kidolgozás az egyik esetben plasztikusabb és részletesebb, a másik esetben lágyabb. Mindkettőtől eltér a Musei Capitolini gerendadarabja, amelynek két rozettája is más-más formát mutat, valamint a kettéágazó levél kifejezetten háromszirmú növénynek tűnik, az egyik tulipánszerű formát mutat, míg a másik inkább három egymáshoz simuló babérlevél csokraként értelmezhető.

Az alapmotívum három elemből tevődik össze. Ennek részei: egy íves szalag (meander), az alsó szalagívekben lévő összetett, a kandelábermotívum elemeit mutató növényi ornamentika, valamint az ezzel a felső szalagívekben vertikálisan váltakozó, stilizált *sceptrum*. A dombormű hullámzó lüktetését megadó szalagívcek cseppszerű formái az attika *clipeus*ainak „lándzsahegyes vagy magmintás változatának” a Iuppiter-Amon-fejet körülvevő mintázatára hasonlítanak. A meander formát mutató szalag egy konvex felületű elem, amelynek domború része jórészt letöredezett. Rovátkolt, finoman domborodó kiképzése egy növényi szárra, az ernyősvirágzatúak⁸⁵⁰ vagy a tökfélék⁸⁵¹ jellegzetes szárára emlékeztet. Nem lehetetlen, hogy ehhez a domborműhöz tartoztak azok a töredékek, amelyek az Arachne adatbázisában⁸⁵² szereplő képen láthatók. A három apró töredék egyike⁸⁵³ láthatóan nem az oszlopfő része volt, íve alapján a vizsgált relief része lehetett. Kidolgozása erősen hasonlít az oszlopfő *calix*ának szárára. Maga a forma az oszloptest kannelúrozott kialakításának növényi mása. A kígyómotívumot megjelenítő meanderszerű növényi ornamentika a termékenység egyik fontos jelképe.

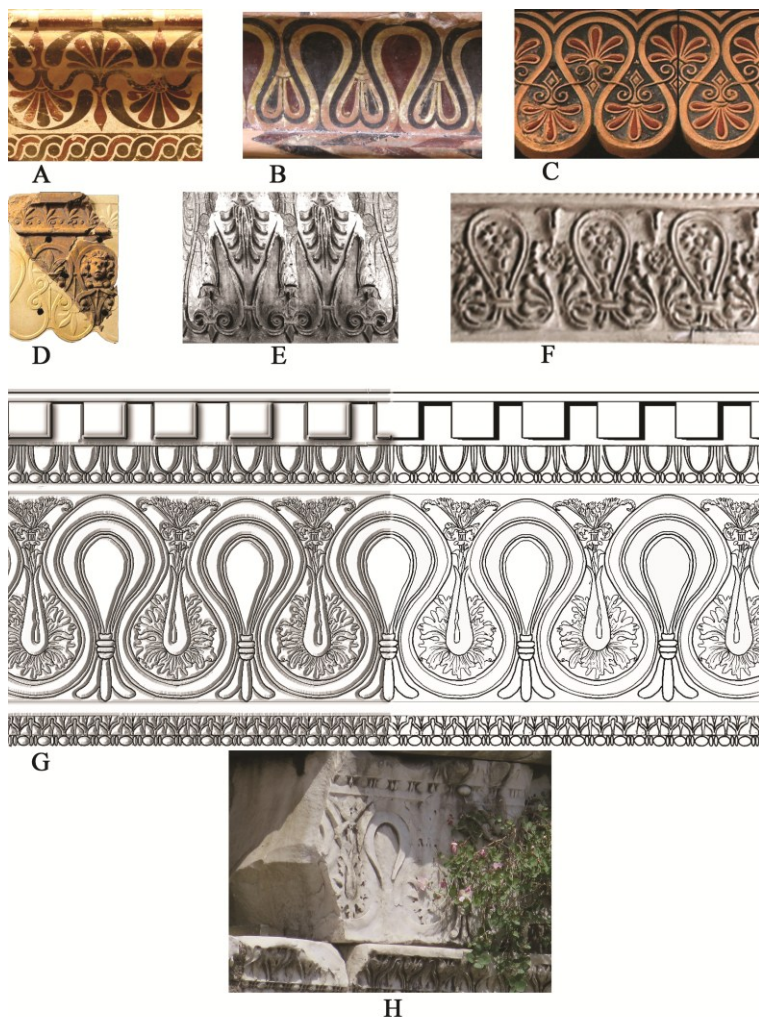
⁸⁴⁹ Ld. előző jegyzet.

⁸⁵⁰ Umbelliferae.

⁸⁵¹ Konkrétan: *Lagenaria siceraria*.

⁸⁵² Arachne Serial number: 941054.

⁸⁵³ A felső jobboldali ívelt töredék.



**85. ábra: Az exedrák hátsó falának fríze
(Fotó és rekonstrukció: T. Horváth Ágnes)**

Az itt megjelenő motívumok közül a legizgalmasabb az alsó szalagívet kitöltő, összetett növény, amelynek rekonstruálásakor több változatot is felvázolhatunk. Az egyik szerint az alsó ívekben egy *abacus*-rozettához hasonló virágkehely volt, amelynek közepéből egy tagolt, recézett nyél tetején egy kétfelé ágazó akantusz ág hajlott a szalag felső íve felé. A motívum egyértelműen az a „kandelábermotívum”, amit az Ara Pacis elemzé-

sekor Giulia Caneva a *Dracunculus vulgarisszal*,⁸⁵⁴ az általa is legösszetettebb és legkomplexebb szimbólummal azonosított. A démoni erők és a „termékenység isteni üzenetét”⁸⁵⁵ hordozó szimbólum egyes elemeinek azonosításában – különösen ezen párkánytöredék esetében – nem minden ponton értek egyet a kitűnő szerzővel. Mindenképpen elfogadva azt, hogy ez az elem egy összetett virág, vitatnám az alsó rész ciprus vagy szagos müge pártával való megfeleltetését.⁸⁵⁶ A stilizáció ugyan néha a valóság-hűség rovására megy, de taxonómiai azonosításukat – legalábbis a jelen esetben – semmi sem támasztja alá. Az azonosított elemek közül egyetértek viszont mind az ökörfarkkóró,⁸⁵⁷ mind a nőszirm,⁸⁵⁸ mind a közönséges sárkánykontyvirág, vagy sárkányfü (*Dracunculus*)⁸⁵⁹ elemeinek szerepeltetésével.

Részeire bontva magát a motívumot, az alsó virágkehely taxonómiai azonosítása többféle lehet. A cakkozott levelekkel körülvelt középső rész legvalószínűbben az egyhajúvirág⁸⁶⁰ hagymája, amely az újjászületés szimbóluma, de botanikailag azonosíthatjuk egy akantusz, vagy még inkább articsóka⁸⁶¹ bimbóval⁸⁶² is, amelynek szétnyílt, alsó levelei felett, középen szorosra zárt virágbimbó nyúlt felfelé, amelyről csak a legszélső levelek hajlanak le. Ha figyelembe vesszük az *Ara Pacis* ábrázolásait is, akkor azonban ez nem más, mint a többféle virágrészre hasonlító, a levelei által körülvelt *Dracunculus*-virág, melynek ég felé törekvő középső eleme hordozza a kandelábermotívum összetett növénytársulását.

A *Dracunculus*, mint az *Ara Pacison*, itt is az ikonográfiailag meghatározó elem. Neve a sárkány szó kicsinyítő képzős alakja. A sárkányok a kígyó és a madár alakjának egyesítéséből eredő lények, tehát a földalatti, illetve az égi hatalmak összetett jelképei. Alakjukban a jó és a rossz ugyanúgy jelen van, mint az Alvilágban a termékenység és a halál.

⁸⁵⁴ Caneva 2010. fig. 56.

⁸⁵⁵ Caneva 2010. 128.

⁸⁵⁶ Caneva 2010. 128.

⁸⁵⁷ *Verbascum*.

⁸⁵⁸ *Iris*.

⁸⁵⁹ Pontosabban: *Dracunculus vulgaris*.

⁸⁶⁰ *Bulbocodium*.

⁸⁶¹ *Cynara cardunculus*.

⁸⁶² A két növény, az akantusz és az articsóka taxonómialag ugyan messze esik egymástól, az akantusz az ajakosvirágúak rendjéhez, az articsóka viszont a fészkesvirágzatúak rendjéhez tartozik, de hasonló a megjelenésük. Mindkettőnek osztott, szúrós levelei bokorszerűen nőnek, amiből magas száron emelkedik ki a virágzat.

Élet–halál motívumként kötődnek a földhöz és a vízhez is. A világszférák összekötő lényei, és mint ilyenek, a világfák, az életfák állati megfelelői. A misztikus tudás és a termékenység jelképei, a görög mitológiában Apollónhoz (Apollo), Dionüszoszhoz (Bacchus/Liber) és Démétérhez (Ceres) kötődnek. A Dracunculus-virág ég felé nyúló, középső része egy önállóan is megjelenő, jelentéstartamában a Dracunculusszal hasonló, az ún. „kandelábermotívumként” is értelmezhető. Ennek fontos eleme a Verbascum (ökörfarkkóró), amely a fény felé törekvés jelképe, a fényt hozó istenek növénye. Az ökörfarkkóró az életfák képmása, a három világszféra összekötője. Az istenek közül leginkább Apollo társítható hozzá. A fríz töredékessége miatt ennek a felfelé nyúló szárnak az összetevői között az ökörfarkkórón túl – mellette vagy helyette – feltételezhetjük az ernyősvirágzatúak,⁸⁶³ a csorbóka,⁸⁶⁴ illetve a mandragóra⁸⁶⁵ megjelenését. Ikonográfai módon mindhárom megerősíti a gyógyítás és átváltozás ikonográfiai vonulatát is, azaz a díszítőelem Apollóhoz társítását. Amennyiben nem pusztán az ökörfarkkóró stilizációjaként fogjuk fel ezt a mintát, akkor azt részekre bontva, a kettéhajló akantusz alatti elem minden bizonnyal egy apró szulák (mezei szulák)⁸⁶⁶ kelyhe. A növény Dionüszosz (Bacchus) egyik jelképe volt, hihetetlen életképessége és regenerálódó képessége miatt az újjászületés és a halálon aratott győzelem egyik legerősebb kifejezője. Apollo és Dionüszosz (Bacchus) egymástól elválaszthatatlan, egymást kiegészítő párt alkot, ők jelentik az élet teljességét szimbolizáló istenpárost. Az Ara Pacis ornamentikájában összeolvadó babér és borostyán az istenek közötti *concordia* kifejezőjeként a *pax deorum* képi megjelenítője. Az ökörfarkkóró és a szulák itt ugyanazt a szerepet töltheti be.

A „kandeláber motívum” harmadik eleme az Iris. A magyarul nőszirmoknak nevezett virág istennője Iris, az istenek hírnöke, aki férfi párjával, Hermésszel együtt közvetítő szerepet játszik az istenek világszférái

⁸⁶³ Umbelliferae.

⁸⁶⁴ Sonchus.

⁸⁶⁵ A mandragóra megjelenik máshol is, ezért ennek szerepeltetése lenne a legkézenfekvőbb. Helyette azonban lehetett erdei mácsonya (*Dipsacus fullonum*) is, amelynek ikonográfiai jelentéstartalma még továbbvinné a gondolatsort. A görögök (*Aphrodite loutron*) és a rómaiak által Venus növényének tartott mácsonya nemcsak a gyapjűfeldolgozás növénye volt, hanem a szarat körülölelő, vízgyűjtő levélkelyhei az élethez, a termékenységhez is kapcsolódtak. Mivel ezek tele voltak a levélkehely által gyűjtött vízbe fült rovarokkal, védelmező szerepe is meg-megjelenik az elbeszélésekben.

⁸⁶⁶ *Convolvulus arvensis*.

(Olümposz és az Alvilág), illetve az istenek és emberek világa között. Mindketten a termékenység képviselői, a megbékélés szivárványán⁸⁶⁷ keresztül a termékenység és a béke üzenetét hirdetik. Mindhárom elem jelképesen ugyanazt a mondanivalót hordozza, de egymásból építkezve emberfelettivé emeli annak jelentését. Az utolsó részlet a „kandeláber” tetején kétfelé hajló, egymás tükörképét alkotó levélpár, amit általában akanthuszként azonosítanak. A növény Apollo virágaként,⁸⁶⁸ mint a feltámadás és újjászületés szimbóluma koszorúzza az összetett növénytársulás tetejét.

A fentebb elemzett motívummal váltakozó, első ránézésre üresnek tűnő felső szalagívek, amelyeknek alsó részét a *balteusszal* összefogott, lecsüngő hármas virágszirom díszíti, nem voltak üresek. A horizontálisan hullámzó dombormű mélységi metszetében is hasonló, hullámzó formát mutat. Kialakítása az oszloplábazatok tagolására emlékeztet.⁸⁶⁹ A külső, domború, meanderszerű szalag belső ívében egy homorú szalag keretezett egy másik domborodó, cseppformájú motívumot, amelyet egy tekerccszerű szalagpárra hasonlító *balteus* kötött össze. Az öv (*balteus*), ami az erő és hatalom jelképe, lehet, hogy egy ehhez társuló másik szimbolikus elemmel, a *sceptrummal* együtt jelent meg a szalagív belsejében. Az erősen stilizált motívum, a szalagsokor közepének domború mintája, a tarragonai változaton egyértelműbben jelenik meg, s ha feltételezzük, hogy a provinciális *forum*-másolatokon direktbbek, vagy újraértelmezettek az utalások, feltételezhetjük, hogy igazunk van, amikor a szalagívek belsejének mintázatát egy *sceptrummal* azonosítjuk. A hármas lecsüngő szalagvég szintén magyarázható stilizált növényi formaként is, feltehetően azonos a pajzsokon található háromszirmú virágformákkal, a mandragórával és a háromélű hagymával.⁸⁷⁰

⁸⁶⁷ Iris a szivárvány istennője.

⁸⁶⁸ Akantha nimfa visszautasította Apollónt, megmarta az arcát, amikor az meg akarta erőszakolni, ezért büntetésül az isten egy szúrós, „napot kedvelő” virággá változtatta.

⁸⁶⁹ Az oszloplábazatok tagolása, a torosz (domború), scotia (homorú), torosz hasonló hullámívet alkot. Ha ehhez a szalagsokrot megkötő balteust is hozzászámítjuk, akkor egy római ión lábazat klasszikus osztásának metszetét (torosz, scotia, spira, scotia) kapjuk.

⁸⁷⁰ *Allium triquetrum*. A forma igazolható az egyetlen fennmaradt *sceptrum*, Maxentius hatalmi jelvényének megjelenési formájával, illetve a tarragonai *clipeus* mintázatával.



86. ábra: A tarragonai Iuppiter-clipeus (Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Fotó: T. Horváth Ágnes)

A minta egyediségét mutatja, hogy maga a hullámszalag, ugyan belső íveinek dekorációs eleme nélkül, megjelenik egy, az exedrában talált oszloplábazat-töredéken és néhány ezt ábrázoló reneszánsz rajzon (86–87. ábra),⁸⁷¹ de a párkányzaton szereplő változat az épületszobrászatban más-honnan, ebben a formában, ebből a korból nem ismert. Mint már fentebb utaltam rá, a hullámszalag egy variációja a *forum* egy provinciális másolatán, Tarragonában is feltűnik az ottani Iuppiter-*clipeuson* (85. ábra). Ez a *clipeus* nem másolat a szó szoros értelmében, de a Iuppiter-Amon fejét keretező elemei, a gyöngysor, a gyöngyös fonat és a hullámszalag ugyanazok. Más kéz, más művészi kivitelezés, de láthatóan mintakövető, mindkettőt azonos gondolatiság jellemzi. A tarragonai *clipeuson* a hullámok mindkét ívét egy *sceptrumra* emlékeztető dísz tölti ki, a pajzs külső szélé felé mutató motívumokból egy csészelevélre hasonlító, lehajló szíromcsokorból hármás akantusz bimbó nyílik ki, a pajzs belsejébe mutató motívu-

⁸⁷¹ Egyik legszebb példája van Heemskerck vázolata. (van Heemskerck, Maarten [1532–1537]² jelzetű kép. Pontos elérhetőségét ld. Bibliográfia. Képi források: mikrofilm, képarchívum.).

mon a nyélből csak a virágrózsa emelkedik ki. Ennek a dekoratív motívumnak a megjelenése a tarragonai *forumon* a minta, illetve a mintaváltozat római meglétére is utal.⁸⁷²

Magának a díszítőelemnek az eredetét tehát nem a római művészetben kell keresnünk. Mint már a porticus párkányzatának frízénél utaltam rá, egyes mintaelemek a görög, és áttételesen az etruszk művészetből származnak.⁸⁷³ Ennek a hullámszalagos mintának az eredete a görög „kettős anthemion”, amelynek korinthuszi stílusú klasszikus példája feltűnik a megaraiak kincsházán Olympiában.⁸⁷⁴ (85. ábra A). Ennek továbbfejlesztett változata a folyamatos hullámszalag, amelynek dél-itáliai műhelyekben készült előképe a gelaiak olümpiai kincsházának terrakotta díszítésén látható. (85. ábra B). Bár általában korábbra datálják, a díszítőelem az archaikus görög művészet klasszikus példáját, a Kr. e. VI. század közepét képviseli.⁸⁷⁵ Ez a gyönyörű, festett terrakotta nem csak a *forum* fent elemzett frízének az előképe, de igen korai példája a dekoratív oszlop-lábazaton látható lótoszos kettősfonatnak is. Nem kutatván részletesen magának a mintának a kultúrák közti megjelenését, de feltételezhetően görög hatásra,⁸⁷⁶ különböző változatokban feltűnik az etruszk terrakotta épületdíszeken is. Legismertebb változata az alletriumi templomnak a római Villa Giulia kertjében rekonstruált változata. (85. ábra C). Ott a szalagívekben ötszirmú palmetták nyílnak, s ezeket a porticus belső gerendázatáról ismert, szimmetrikusan tükrözött S formájú indák fogják össze. Ugyanennek a motívumnak egy változata látható a Pyrgi, Tempio A⁸⁷⁷ homlokzati tünpanonján, és a legújabb feltételezés szerint a

⁸⁷² A pajzs növényi elemeinek a *forumon* megjelenő változatának elemzését ld. a *porticusok* fülkéje alatt végigfutó folyamatos fríz elemzésénél.

⁸⁷³ Megjelenési formáira bőséges példával szolgálnak a Villa Giulia etruszk gyűjteményének terrakottái.

⁸⁷⁴ Egy töredéke látható az athéni Benaki Múzeumban is.

⁸⁷⁵ A szabadon álló palma és lótoszbimbóknak, a palmettának keretbe foglalása legkorábban a rhodoszi és a számoszi vázafestészetben tűnik fel a Kr. e. VI. század közepén. Ennek a mintának a keletzése sem lehet korábbi Kr. e. 540-nél. Vö. Dinsmoor 1950. 116. not. 1.

⁸⁷⁶ A minta fejlődési vonala a keleti (kis-ázsiai) görög díszítőművészetből a magna graeciai görög előképeken át a klasszikus szárazföldi görögig vezet. Az etruszk átvétel feltehetően dél-itáliai gyökerű.

⁸⁷⁷ Museo delle antichità Etrusche e Italiche, Università La Sapienza. Museo Nazionale Etrusco, Villa Giulia

talamonaccioi⁸⁷⁸ templomon is. Az etruszk díszítőelemnek egy különleges változata a Museo Archeologico di Priverno etruszk terrakotta panelje, ahol a töredék tanúsága szerint a szalagívek felfelé álló minden második ívében nem palmetták, hanem emberfők,⁸⁷⁹ gyermekfejek álltak. (85. ábra D). A motívum tehát népszerű volt már a keleti, a görög és az etruszk művészetben is. Augustus-kori változatai közül csak egyetlen példára bukkanok, egy Marcellus színházban talált oszloptest-töredékre, ahol egy természetű változat bukkan fel. (85. ábra E). Későbbi római példái között is csak egyetlen egyet bírtam felfedezni, egy cornix-töredéket a Flavius korból.⁸⁸⁰ Később dekorativitása miatt nem csak megörökítésre, de továbbgondolásra méltónak is találtatott a reneszánsz mestereknél. Ennek tanúbizonysága a Raffaello-tanítvány Giulio Romano tervezte⁸⁸¹ mantuai „Palazzo Te”, amely kerti loggiájának párkányzatán a szalagívek motívuma magába olvasztja mind a porticus gerendázatról ismert kilencágú palmettákat, mind a hullámszalagokat, amelyekben azonban nem virág „kandeláberek” váltakoznak a *sceptrumszerű* motívumokkal, hanem rozetták. (85. ábra F)

2. 5. Az exedra oszlopai

2. 5. 1. A pilaszterek és féloszlopok

A pilaszterek féloszlopait a *porticusok* és a templom külső oszlopfői-nek stílusában megfaragott, fehér márvány korinthoszi fejezet díszítette. Ez a fejezet a belső oldalon is megtalálható volt a pilasztereken. Maguk az oszloptestek a zöld pilasztertől elütően, itt sárga giallo anticóból készültek, összmagasságuk 9,5 méter volt. A kiosztásuk a *porticusok* oszlopainak kiosztásához igazodott, azokkal párhuzamosan álltak. Az exedra belső falának alján futó lábazat megegyezett a templomcella egyszerű attikai lábazatával. Az oszloplábazatok is minta nélküli, plinthoszon álló attikai lábazatok voltak. Azonban itt is megjelenik némi bizonytalanság. A fent

⁸⁷⁸ Kr. e. IV. század. Talamone mellett. Az etruszk művészet hellenisztikus periódusában keletkezett, a tünpanon a „Hetén Thébai ellen” mondakört dolgozza fel. Civic Archaeological Museum, Former Guzman Munitions Depot.

⁸⁷⁹ A minta egy másik változata egy Drezdában található töredék, amely a forma változatos meglétét bizonyítja. Staatlichen Kunstsammlungen Dresden. Inv. no. H 4 040/288.

⁸⁸⁰ Fondazione Sorgente Group. Collezione M. In: http://www.collezione-m.it/scheda-archeologia_28_ita.html.

⁸⁸¹ A palotát 1524–34 között Frederico (II) Gonzaga herceg építtette.

leírtaktól eltérő kivételt többet is ismerünk, reneszánsz rajzokat,⁸⁸² amelyek ennek egy díszesebb változatát ábrázolták. Így például Giovanni Francesco da Sangallo⁸⁸³ vázlata (88. ábra), amely az exedra görbületi íve felett egy díszes lábazatot mutat, amelynek alsó toroszat különleges, *balteusszal* összefogott, csepp alakú hullámokat alkotó meander minta díszítette, ami fölött dupla soros, egyszerű fonattal díszített asztragalosz áll. A *trokhiloszt* lecsüngő levelek, és ezeken túlnyúló, lándzsával díszített levélsor ékesíti. Fölötte szalagpárkánnyal közrefogott spira, amelynek közepén gyöngyszemes fonatdísz, a szalagpárkányokon pedig futókutya díszítés látható. A felső toroszon felfelé álló levelek díszlenek.⁸⁸⁴ Ugyanez a minta látszik Maarten van Heemskerck⁸⁸⁵ pilaszter-főt is mutató, plasztikus vázlatán (87. ábra).



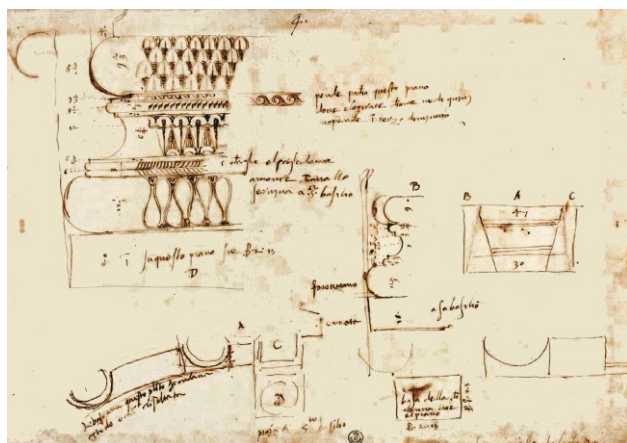
87. ábra: Maarten van Heemskerck vázlata

⁸⁸² Codex Coner. fol. 099 r (Ashby not. 132). <http://census.bbaw.de/easydb/censusID=45875>

⁸⁸³ Da Sangallo, Giovanni Francesco [1548 előtt] jelzetű kép. Pontos elérhetőségét ld. Bibliográfia. Képi források: mikrofilm, képarchívum.

⁸⁸⁴ Schreiter 2003. 46–49.

⁸⁸⁵ van Heemskerck, Maarten [1532–1537]¹ jelzetű kép. Pontos elérhetőségét ld. Bibliográfia. Képi források: mikrofilm, képarchívum.



88. ábra: Giovanni Francesco da Sangallo vázlata egy különleges lábazatról

Mivel a töredékek és a rajzok topográfiai elhelyezése bizonytalan, tekintve, hogy az exedra belső falának övpárkányán ennek a lábazatnak az alsó torozsán látható minta egyfajta változata jelenik meg, így valószínűsíthető, hogy a mintás lábazatok is az exedra belső falánál, az alsó szinten állhattak. Egyetérthetünk Schreiter bizonyításával, aki elsősorban Giovanni Francesco da Sangallo⁸⁸⁶ rajza alapján ezt a lábazatot az exedrák középső, nagyobb, kiemelt fülkéi előtt elhelyezett, szabadon álló oszlopok lábazatának tartja.⁸⁸⁷ Esztétikailag a mintázat nélküli lábazatok alkalmazása a fal mellett álló féloszlopok lábazatai esetében mindenképpen indokolt. Túl kevés töredékkal rendelkezünk ahhoz, hogy ennek a kiemelkedő minőségű változatnak a darabjai ennyire hiányoznak a későbbi korok építményeiből. Amennyiben valóban a nagyobb fülkék előtt álltak, mindössze négy, esetleg hat darabot kell számolnunk belőle, ha feltesszük, hogy a „kolosszus-aula” előtti oszlopnak is hasonló lábazata lehetett. Mivel párban állnak, kettő mindenképpen kellett, hogy legyen belőle.⁸⁸⁸ Az exedrákhoz, illetve

⁸⁸⁶ Da Sangallo, Giovanni Francesco, [1548 előtt] jelzetű kép. Pontos elérhetőségét ld. Bibliográfia. Képi források: mikrofilm, képtárház.

⁸⁸⁷ Schreiter 2003. 47–48.

⁸⁸⁸ Kettő volt belőlük, ha feltesszük, hogy csak az egyik exedrában állt ez a változat, a másikban pedig egy hasonló, de nem ugyanilyen mintázatú. Erre is találhatunk példát, ugyanis a reneszánsz rajzok nem teljesen megegyezően ábrázolják ezeket a lábazatokat.

a *forum*hoz tartozásukat erősítheti⁸⁸⁹ a már említett párkányfríz mellett még két motívum, ami szintén megjelenik a *forum* díszítőelemei között. Az egyik a futókutya motívum, ami a templom külső falának elválasztó motívuma, a másik a felső torosz lándzsa alakú levélmotívuma, ami a *porticus*ok attikáján elhelyezett pajzsok díszítőmotívumai között is szerepel.

2. 5. 2. A hátsó fal féloszlopai

A vízszintes tagolás mellett függőlegesen is tovább osztották a teret, zöldes cipollino féloszlopokkal osztották fel szabályos közökre. Ezek a féloszlopok lábukat és fejezetüket, egy oszlopsor benyomását kellették. Elhelyezésük a *porticus* és a *porticus*tól elválasztó pillérsor kiosztását követte. Az övpárkány feletti, második szinten elhelyezett sorban sárga oszloptestű⁸⁹⁰ numidiai márvány féloszlopok álltak.

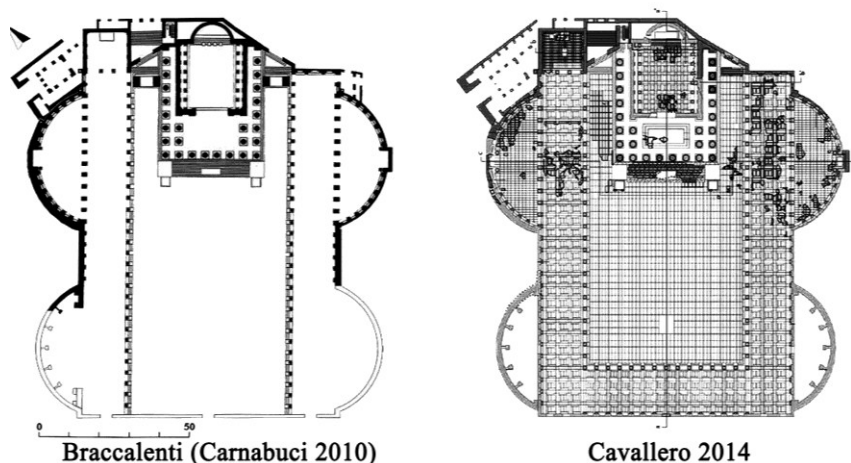
Négy volt belőlük, ha mindkét exedrában ugyanolyan alapzat állt. Hat volt, ha ilyen volt a "kolosszus-aula előtt" is.

⁸⁸⁹ Az antik építészetben használt motívumok, bár rendkívüli változatosságot mutatnak, mégis meglehetősen sűrűn használták ugyanazt, vagy ugyanannak a motívumnak valamely változatát, így nehéz megítélni, hogy tudatosan szerkesztve, vagy csak a szokást követve alkalmazták-e valamelyiket.

⁸⁹⁰ Giallo antico.

3. A DÉLI EXEDRA-PÁR: A HARMADIK ÉS A NEGYEDIK EXEDRA

3. 1. A harmadik exedra



89. ábra: A Forum új alaprajzának feltételezett rekonstrukciója
(Braccalenti és Cavallero alapján)

A legnagyobb változást a legutóbbi, 1998–2000 közötti ásatások eredményeinek fényében annak igazolása és elfogadása jelenti, hogy a *forum* szerkezete nem a korábban ismert összetevőkből állt, hanem egy, a Traianus-*forum* szerkezetéhez nagyon hasonló konstrukció volt, ami a tér, egy kultuszhely, egy *basilica* és egy exedrakkal bővített *porticus* komplexumaként jött létre. A *forum* északi oszlopcsarnokának nyugati vége felé az ásatások egy kisebb átmérőjű exedra maradványait igazolták.⁸⁹¹ Ennek átmérője La Rocca szerint 33 méter,⁸⁹² a 2004–2007-es adatok alapján viszont 39,4 m.⁸⁹³ Már méreteiben is eltérő az északi, nagyobb exedrától, de belső terének elrendezésében is különbözött. Az exedra homlokzata itt

⁸⁹¹ La Rocca 2001. 184–195.

⁸⁹² La Rocca 2001. 193.

⁸⁹³ Braccalenti–Carnabuci 2011. 39.

szembefordult a *porticusszal*. A *porticus* és az *exedra* kapcsolatát kétféleképpen is rekonstruálták. A Carnabuci–Braccalenti rekonstrukció⁸⁹⁴ szerint, a nagyobb *exedrától* eltérően, ez az előtte futó *porticusra* teljesen nyitott volt, attól nem választotta el pillér vagy oszlopsor. Ennek e kérdésnek a statikai tisztázása még várat magára. Építészetiileg itt, tekintettel a falak vagy az oszlopok teherbírására és oldalirányú feszítőerőkre, problémás a tetőzet tartószerkezeti megoldása. A jelenlegi, hiányos régészeti adatok alapján ez állítható, de nem tekinthető megnyugtató megoldásnak. Statikailag sokkal hihetőbb a Cavallero-féle⁸⁹⁵ megoldás, amely a *porticus* felé mindkét oldalról öt féloszlopnyi távolságban falat képzel, amelynek közepén egy oszlopköznyi bejárat nyílt (89. ábra). Ez zártabb szerkezet, mint az *exedrák* pilléres megoldása, talán maga a fal is keskenyebb volt, a stabilitás érdekében mindkét oldalon megtámasztva. Ez esetben a belső tér megvilágítása mindenképpen megkövetelte, hogy az *exedra* itt is kétemeletnyi fallal záródjon a *porticus* vonalában, és az azon nyitott gádorablakokon át kapjon megvilágítást.

A *porticus* felőli oldal kialakítása ennek a rekonstrukciónak az alapján folytatta a két *exedra* közötti falrész féloszlopokkal tagolt megjelenítését. A keskenyebb falba, ha fürkéket is alakítottak ki, azok még sekélyebbek lehettek, mint a *porticus* egyenes falán és az *exedrákban* létrehozott szoborhelyek. Képi szempontból ez a megoldás eredményezi a *porticusok* megjelenésének legharmonikusabb látványát. A kétoldali oszlopsor illúziója így teljes, a szemlélő a *Caesar-forum* kettős *porticusához* hasonló látvánnyal találta szembe magát. Ha pusztán az esztétikai szempontokat tekintenénk, s nem szólna mellette még a tetőszerkezet problémájának megoldása is, akkor mindenképp ezt a formát kellene elfogadnunk.

A belső, ívelt fal rekonstruálására Carnabuci két elméletet is ismertet.⁸⁹⁶ Az első szerint az *exedra* belső fala előtt erősen kiugró pilaszterek vagy oszlopok álltak. Amennyiben oszlopok voltak, nem teljesen szabadon állók, hanem a hátsó falból kinyúló, keskenyebb téglafalazatra támaszkodtak. A másik elképzelés ezeket a kinyúló téglafalakat határozottabbnak képzelet, és felteszi, hogy ezekkel az *exedra* belseje felé nyitott, kis, trapéz alakú szobácskákra osztották az *exedra* határoló fala menti területet. Ezeket a falakat is oszlopok zárták le. Az utóbbi jelenik meg a rekonstrukció-

⁸⁹⁴ Braccalenti–Carnabuci 2011.

⁸⁹⁵ Cavallero 2014.

⁸⁹⁶ Carnabuci 2010. 124–125.

ján, és ezt a változatot vette át Cavallero is (88. ábra). Mindkét elmélet azon az 1,8 méteres travertin blokk feltárásán alapul, amely a téglafal előtt, szinte közvetlenül ahhoz csatlakoztatva tartott egy oszlopot vagy pillért.⁸⁹⁷

A két kisebb, vagy fogalmazzunk inkább úgy, hogy újonnan felfedezett exedra, amely a *forum* déli oldalán volt, funkcióját tekintve ugyanúgy lehetett a bíróságok színhelye, mint a két északi. Az exedrák középső, az északiak esetében oszlopokkal keretezett és mélyebb fülkéinek párhuzamként kialakított fülke lehetett a *tribunal* helye. Mellette, két oldalon lehettek szoborfülkék, ezekben azonban talán nem a *summi viri* képmásai, hanem felajánlási ajándékok állhattak. Erre utal legalábbis a „*duarum Antoniarum*” felirat,⁸⁹⁸ amely egy keskeny szalagon, egy kisebb és sekélyebb fülke alatt állhatott. A betűnagyság alapján ezek a fülkék valahol szemmagasság környékén helyezkedhettek el. Carnabuci fent összefoglalt régészeti elemzése alapján, amely szerint a teret kinyúló falrészek tagolták, erősen hipotetikusán feltehető, hogy ezek alkalmasak voltak a falfülkékben elhelyezett *armariumok* számára.⁸⁹⁹ Tehát itt nem szobrok állhattak, hanem az iratkeercsek tárolására alkalmas szekrények. Ennek elfogadása nagyon vonzó, ugyanis ha elfogadjuk a nagyobb exedrákban a *praetori* bíróságok működését, akkor az ezekhez tartozó levéltárak számára keresve sem találhatnánk ideálisabb helyet. Állítása alátámasztására Carnabuci⁹⁰⁰ a *Thermae Traiani* exedráját elemzi, amely minden bizonnyal az augustusi előkép alapján kialakított nyilvános tér, a *praefectus Urbi* hivatalaként működött. A két ismert traianusi példa, a *Basilica Ulpia* és a *Forum Traiani* exedráinak, illetve a *Thermae* terének funkciói elég meggyőzően igazolják a kisebb exedrákban elhelyezett *armariumok* létét, illetve a két építményelemnek bíróságként, és az ahhoz kötődő irodaként levéltárként való működését.

Ezt az exedrát talán már Domitianus alatt, de legkésőbb a Traianus-*forum* megépítésekor lebontották.⁹⁰¹ Ekkor a Traianus-*forum* nyugati oldalán egy *porticusos* udvart hoztak létre, amelynek szerkezete részben a lebontott augustusi épületalapozást használta fel. Az udvar *porticusának*

⁸⁹⁷ Carnabuci 2010. 121–122.

⁸⁹⁸ CIL 6. 40331; AE 1992 0163.

⁸⁹⁹ Carnabuci 2006. 181.

⁹⁰⁰ Carnabuci 2006. 183–192.

⁹⁰¹ A még teljesen meg nem erősített ásatási adatok alapján feltételezhető, hogy már Domitianus alatt mindkettőt lebontották. Carnabuci 2010 és Braccalenti–Carnabuci 2011. 42.

alapozása az augustusi exedra saját *porticusa* felé néző, egyenes homlokzatának alapozására települt rá.⁹⁰²

A régészetileg igazolt szerkezeti elem, tekintve a római esztétikai igényt, ami a szimmetrikus szerkesztést nagyon fontosnak tartotta, feltétlenül egy, a megtalált exedrával szemben felépített másik térbővítményt is feltételez. Ezt a római Metro C vonalának építései alatt egy rétegtani fűrés igazolta is.⁹⁰³ Így a *forum* hosszanti oldalát, szinte annak teljes hosszában, két-két félköríves, egyenes homlokzatával a *forum* tere felé forduló exedra foglalta el. Az exedrák között mintegy húszméternyi szakaszon futott csak a *porticusok* hátsó falának megfelelő egyenes fal. Az exedrák az előttük futó, mély *porticus*ból nyíltak.

3. 2. A forum rövid oldalának lezárása

A *forum* délnyugati részét még nem érintették az ásatások,⁹⁰⁴ és még a Mussolini által 1932-ben létrehozott *via del Impero*⁹⁰⁵ építése előtt sem folytattak feltárásokat ezen a részen. A főút megépítésekor dokumentálatlanul tűntek el az út alatt a *forum* déli oldalának maradványai. Sok új ismeret mellett továbbra is hiányzik a tér ezen részének szisztematikus ásatása, így bizonyításra vár a tér rövid oldalának megjelenése. Erről szinte semmilyen irodalmi adattal nem rendelkezünk. Nem tudjuk, hogy elkülönült-e a hosszanti oldalaktól, és azt sem bizonyíthatjuk,⁹⁰⁶ hogy ezen az oldalon oszlopok voltak-e, vagy valamivel zártabb szerkezetet alakítottak ki. Az egymással versengő hipotézisek közül hármat kell alaposabban körüljárunk: a *triporticus* esetleges meglétét, a *forum* feltételezett *basilicáját*, illetve a *duoporticus* mellett az egyenes tűzfalal történő lezárást (90–91. ábra).

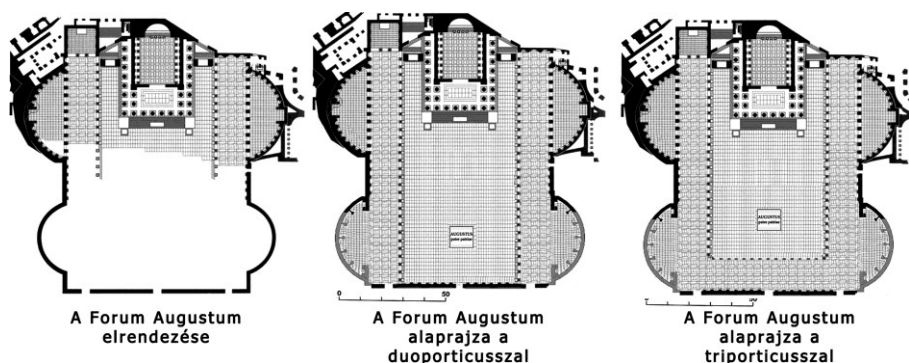
⁹⁰² Carnabuci 2010. 128–129.

⁹⁰³ Braccalenti–Carnabuci 2011. 40. not. 7.

⁹⁰⁴ Az előkerült új ásatási adatok a Traianus- és az Augustus-*forum* kapcsolódási pontját vizsgálva, illetve a metróépítés rétegtani fűrésaiból származnak. Maga a terület részint a műút, részint az annak két oldalán kialakított díszpark alatt fekszik.

⁹⁰⁵ Ma: *via dei Fori Imperiali*.

⁹⁰⁶ Az ásatások nem érintették, az útépités kori bontás nem tartalmaz erre nézve értékelhető, publikált adatot.



90. ábra: A forum építészeti elemeinek lehetséges elrendezése.
(T. Horváth Ágnes)

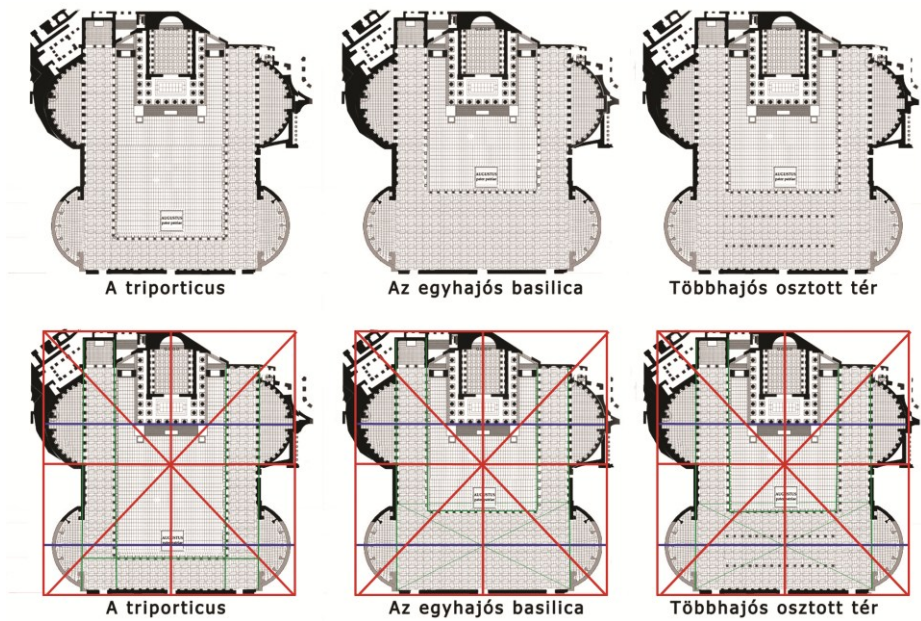
3. 2. 1. Basilica

A *forum* déli oldalát lezáró építészeti szerkezet La Rocca szerint⁹⁰⁷ egy, a *Forum Iuliummal* kapcsolatban lévő, harmadik *porticus*, vagy még inkább, kettős apszissal záródó *basilica* volt. A *forum* mint városi köztér, nagyon korai időktől kezdődően, szinte elképzelhetetlen *basilica* nélkül, amely szerves része volt a piacból állami funkciókkal bíró közösségi térré váló városközpontnak.

Az *Augustus-forum porticus*–exedra felépítésű térszerkezetében már önmagában is vannak olyan hasonlóságok, amelyek azt a *basilicákkal* rokonítják. A hellenisztikus hatásra megépítettekkel ellentétben, itt egy nagy, szinte osztatlan teret alakítottak ki, melynek elemei egymásból nyíltak. Az exedra és a *porticus* összekapcsolása dinamikussá tette ezt a téralakítást, amelyet Bauer⁹⁰⁸ tipikusan rómainak tartott, és a *thermák*, valamint a Pantheon térszervezésének előfutáraként értékelt. Nemcsak a térszervezés, hanem mint már láttuk, az építmények építészeti megoldásainak hasonlóságai is alátámasztják ezeket a lehetséges párhuzamokat.

⁹⁰⁷ La Rocca 1998¹. 171. és La Rocca 2001. 192–194 és fig. 14.

⁹⁰⁸ Bauer 1987. 770.



91. ábra: A feltételezett basilica építészeti elrendezésének lehetséges rekonstrukciója. (T. Horváth Ágnes)

A *porticus*–*exedra*, mint *quasi basilica*, azaz egy olyan tér meglétén túl, amelynek felépítése funkcionálisan megfelelt egy *basilicának*, a legfrissebb elemzések némelyike a két, újonnan felfedezett *exedrát* egy ténylegesen meglévő *basilicával*, pontosabban annak *apszisaival* azonosítja.⁹⁰⁹ Ezt a nézetet fogadja el, és viszi tovább a *forum* funkcióinak elemzésekor Villanueva.⁹¹⁰

A *porticusos* tér, amelyet egyik rövid oldalán templom, a másikon *basilica* zár le, nem volt ismeretlen a Kr. u. I. század római építészetében. Colonia Iulia Equestris⁹¹¹ *forum*ának felépítése igen hasonló ehhez, a *basilica* a *forum* terének a templommal szembeni, rövidebb oldalát zárja le. Egy másik, későbbi példa lehet Aquileia *forum*a,⁹¹² amely a Severusok alatt épült, a korábbi tipológiai besorolás szerint ún. traianusi-típus, azaz annak *basilicája* a

⁹⁰⁹ Ld.: *Basilica Antoniarum Duarum*.

⁹¹⁰ Villanueva 2006.

⁹¹¹ Nyon *forum*a Kr. u. 50 és 80 között épült. 1974-ben tárták fel, majd 1995-ben a *basilica* déli oldalán egy félköríves *exedrát* is találtak. Bridel 1994. 137–152.

⁹¹² Bertacchi 1995. 142; 145.

Basilica Ulpia mintájára készült, két rövid oldalán egy-egy apszissal. Ha a Traianus-*forum* mintája Augustus *forum*a volt, akkor az aquileiai is tükrözhet-
te az eredeti formát, tehát az Augustus-*forum* felépítését, mint a felsorolt
forumok archetípusát is.

A *basilica* formáját illetően Villanueva⁹¹³ az új exedrát vizsgálva alapve-
tőnek tartja Vitruvius leírását,⁹¹⁴ amelynek méretei és arányai megegyezőnek
tűnnek a *forumon* megjelenő, általa rekonstruált épület formájával. Az elmé-
let, mely főként a fentiek alapján egy klasszikus felépítésű *forumot* (*area*,
templom, *porticus*, *basilica*) feltételez, elfogadhatónak és logikusnak tűnhet,
de amíg kétséget kizáró régészeti bizonyítéka nincs, nem lehet elutasítani azt
a nézetet sem, hogy az újonnan felfedezett exedra nem egy *basilicához* tarto-
zott, hanem a *forumot* legalább a hosszanti oldalon olyan *porticus* vette körül,
amelynek mindkét oldalon két-két térbővítője volt. Tény, hogy a két új
exedra felfedezése átirta a korábbi alaprajzi elrendezésről vallott nézeteket, és
a Traianus-*forum* formáját ismerve a templommal szemközi oldalon a
Basilica Ulpia mását is el lehetne képzelni. Azonban a későbbi *forum* ebben
az esetben nem lehet kiindulópont. Ugyanis Traianus építészeti másolhatták
ugyan az Augustus-*forumot*, de fordítva nem. Arról nem is beszélve, hogy a
Traianus-*forum* domináns épülete a *basilica* és nem a templom. Tehát ha az
Augustus-*forumon* is domináns bazilikás szerkezetet feltételeznénk, akkor
annak elemei sokkal egyértelműbben jelentek volna meg az építészeti struktú-
rák között. Ismét az esztétikai szempontokat kell figyelembe vennünk, amikor
végső véleményünket kialakítjuk, és egy déli oldali *basilica* esetén meg kel-
lene magyaráznunk az északi exedra-pár létét. Ha egy *basilica* tükörképei
lennének, akkor a templom beékelődne ebbe a szerkezetbe, és megmagyaráz-
hatatlan, hogyan került bele az épület törzsét képező térbe. A traianusi modell
esetében a templom már hiányzik, ott tisztán látszik, hogy egy térmodell átfo-
galmazásával a funkcionalitás felülírta az eredeti mintát. Ennek alapján
négy térbővítővel ellátott *duoporticus* mellett kell maradnunk, még akkor
is, ha ezeknek a térbővítője a *basilicákhoz* hasonló szereppel bírtak.

⁹¹³ Villanueva 2006. 73.

⁹¹⁴ Vitruvius 5. 1. 8: „Item tribunal quod est in ea aede, hemicycli schematis minoris
curvatura formatum; eius autem hemicycli in fronte est intervallum pedes XLVI, introrsus
curvatura pedes XV, uti, qui apud magistratus starent, negotiantes in basilica ne
impedirent. Supra columnas ex tribus tignis bipedalibus compactis trabes sunt circa
conlocatae, eaeque ab tertiis columnis quae sunt in interiore parte, revertuntur ad antas
quae a pronaio procurrunt, dextraque et sinistra hemicyclium tangunt.”

Ennek a *basilicának*, mint építménynek, a régészeti adatok hiánya mellett, az építészeti és esztétikai igényeket figyelembe véve van még néhány gyenge pontja. Ha az exedrához igazítva választották el oszlopsorral a *forum* terétől, a tér maga olyan jelentősen leszűkült volna, hogy az azon elhelyezett *Augustus-quadriga* nem kaphatott volna kellő távlatot. Ezt erősíti az a tény, hogy ebben az esetben olyan helyen kellett volna állnia, ahol az alapozását az ásatások már feltárták volna. A másik ellenérv a megvilágítás. Mint egyhajós *basilica* így is létezhett volna, de ha feltételezzük,⁹¹⁵ hogy a déli oldal teljesen zárt volt, akkor megvilágítás szempontjából ez az építmény túl széles lett volna, hogy kellő világítást kapjon. A déli oldalon nyíló ajtókon belépőket egy sötét terem fogadta volna, de ez a félhomály, mivel nem vallási áhítat számára, hanem fontos állami cselekmények számára készült, nem lehetett az építető szándéka. Ebben az esetben tehát feltételeznünk kell egy oszlopsorral való további bontást, viszont ha ezen belül még tovább osztották a teret, a *forum* szerkezetének arányai teljesen megbomlottak volna. Sehogyan sem lehetséges ugyanis úgy létrehozni itt egy háromhajós *basilicát*, hogy annak arányai a hosszanti oldalak mentén futó *porticus* arányával összhangba hozhatók lennének (91. ábra). Háromhajós bazilika esetén a középhajó magasságának legalább egy szinttel fölé kellene emelkednie az oldalhajókénak, hogy megfelelő megvilágítást kapjon. Jelen esetben azonban a határoló fal magassága építészetileg kétségessé teszi az ilyen rekonstrukciót. Magassága ugyanis az északi és keleti, illetve nyugati határoló falak esetében kétségtelenül kétszintes, kb. 35 méter magas volt. Az nehezen elképzelhető, hogy a negyedik, a déli oldalon ez egy szinttel alacsonyabb lett volna. Ha tehát egy több mint harminc méteres fal magasodott a középhajó előtt, akkor megfelelő megvilágítást annak ablakai csak az északi oldalról kaptak volna. Tekintve azonban, hogy a *forum* nem tisztán észak—déli, hanem északkelet—délnyugati tájolású, így innen is csak a délelőtt folyamán sütötte volna közvetlenül a nap. A déli oldaltól a fal elfogta volna a közvetlen napfényt. Az eredmény pedig alig lenne jobb, mint az egyhajós bazilika esetében. Mint a 78. ábrán a rekonstrukció mutatja, a *basilica* belső terének kialakítása mindenképpen esetlen és szokatlanul szabálytalan lett volna.

⁹¹⁵ Régészetileg bizonyítottnak látszik a *forum* déli oldalán megépített, mintegy 30 méter magas, zárt fal, amelyen keskeny ajtók vezettek át. Ennek elfogadása szükséges érveinkhez, mert ha ez az oldal nyitott, oszlopsorral tagolt, akkor az egész érvelés hamis, és a köztársasági basilicák nyitott formáját itt is kialakíthatták.

Akár az exedrák átmérőjéhez, akár a *porticus* szélességéhez viszonyítjuk, építészetiileg csak egy suta megoldást kaphatunk.

A bazilikás szerkezet létét a struktúra mibenlétének tisztázása érdekében elvégzett tesztátvitel eredményeinek tükrében Carnabuci mellett Meneghini és Santangeli Valenzani is tagadja.⁹¹⁶

Bár a jelenlegi rekonstrukció, a két oldalon félköríves exedrakkal bővített *porticus* mint szerkezet is teljesen egyedülálló és addig példa nélküli volt az addigi római építészetben, de a Traianus-*forum porticus*ának exedrái már megismétlik ezt a formát is, azt sugallva, hogy ez az építészeti megoldás élő volt, és korábban létezett.

3. 2. 1.1. A *Basilica Antoniarum Duarum*?⁹¹⁷

Erősen hipotetikus feltehetjük ugyan egy *basilica* létét, de komoly kérdéseket vet fel, hogy ha valóban létezett, miért nem említették meg egyetlen irodalmi forrásban sem. Az természetesen nem indok, hogy a *forum* része, hiszen a *Basilica Ulpia* is az, mégis volt a Traianus-*forum* egészétől való megkülönböztető megjelölése. Az építményrész hiányzó megnevezésére keres választ Villanueva hipotézise, amely ezt a *basilicát* topográfiaiilag a *Basilica Antoniarum Duarum*mal azonosítja. Ehhez, az eddig azonosíthatatlan helyen lévő *basilicához*, mindössze két feliratot lehet kapcsolni. Az egyik felirat egy *nugarius* üzletével hozza kapcsolatba: „*C. Postumius / C. I. Helenus / Calpurnia Anapauma / nugari de basilica / Antoniarum / duarum*”⁹¹⁸

A *nugarius* üzletének, és ezzel a *Basilica Antoniarum Duarum*nak a *forum*hoz való topográfiai kapcsolása azonban már kissé bizonytalan. Villanueva érvelése, miszerint a *nugarius*, a főként női viseletek csecsebecsén túl – gondoljunk Catullus *hendecasyllabusaira*⁹¹⁹ –, könyveket is árult, szellemes, és logikailag elfogadható. Gondolatmenetéből még azt is hihetőnek tartom, hogy miután a könyvárusok leginkább az Argiletumon, illetve a Vicus Sandaliariuson nyitottak üzletet, hogy valóban lehettek a *forum* déli oldala mellett ilyen üzletek. Kérdés azonban, hogy bár a feliratban említett bolt helyrajzilag kétségtelenül a *Basilica Antoniarum Duarum*hoz köthető, de nem tudjuk, hogy funkcionálisan is volt-e valami

⁹¹⁶ Meneghini–Santangeli Valenzani 2007. 54.

⁹¹⁷ LTUR I. 1993. s.v. Antoniarum Duarum, 169.

⁹¹⁸ CIL 6. 5536.

⁹¹⁹ Nugae. Bolondozások, játszadozások, könnyű versek.

közük egymáshoz. Ez a kérdés dönthetné el ugyanis, hogy a *basilica* és a *forum* ténylegesen kapcsolatban állta-e. Ha a *nugarius*ok főként csecsebecséseket árultak, akkor a ruhaüzletekkel is kapcsolatban állhattak, így a *forumok* körzetében lévő *basilica Vestiariával*, illetve a *basilica Floscellariával* sokkal inkább összekapcsolhatók lennének. Ebben az esetben a *basilica* elnevezés nem a *forum basilicájának* funkcióit takarná, hanem ugyanúgy, mint a *Basilica Argentaria* esetében, tényleges kereskedelmi funkciójú épület lenne, amelyhez a két Antonianának valami köze volt. Ezt a kereskedelmi célú *basilicát* viszont nem feltételezhetjük magán az Augustus-*forumon*. Az is megválaszolatlan, hogy ha nem a *forumon* volt, akkor hogyan köthető, illetve egyáltalán köthető-e a *Basilica Antoniarum Duarum* az Augustus-*forumhoz*.

A másik felirat az Alföldy Géza által egy adományt megörökítő feliratként értelmezett töredék:

„[benefici]o Antoniarum duarum”⁹²⁰

Alföldy ezt is a *basilicával* köti össze,⁹²¹ mivel a két Antonia „*Antoniarum duarumként*” történő említése máshonnan ismeretlen. A *basilica* névadójának meghatározásakor csak annyi támpontunk lehet, hogy Mommsen óta⁹²² általánosan elfogadott, hogy az „*Antoniarum*” kifejezés M. Antonius és Octavia lányait, Antonia minort és Antonia maiort takarta. Ez az elnevezés korban megfelelne, és igazolná a *basilica* Augustus kori építését. Magyarázatot kíván azonban maga a *basilica* elnevezés. Miután említése igencsak töredékes, a magyarázatok is csak feltételezések lehetnek. Alföldy és Villanueva konstrukciója, miszerint a *basilica* díszítéséhez járulhattak hozzá a nővérek, és az ezt megörökítő felirat, vagy maguk az adományok adtak alapot egy egyébként másként hívott épület, vagy épületrész népies elnevezéséhez, talán az egyetlen logikusnak tűnő magyarázat a jelenlegi tudásunk alapján. Ebben az esetben valódi *forum-basilica* lenne, annak megfelelő funkciókkal. Logikus, de mégsem kielégítő magyarázat. Ugyanis topográfiailag egyik felirat sem köthető konkrétan a *forumhoz*. Az első felirat esetében, a *nugarius* földrajzilag nem meghatározott helyen lévő üzlete állhatott egy olyan területen, ahol ez az ismeretlen célú *basilica* állt, de a hely nem kellett, hogy feltétlenül a *forum* közelében legyen. A második, adományozó felirat megemlíti az első feliratban

⁹²⁰ CIL 6. 40331; AE 1992 0163. Alföldy 1992². 35–38; Vö. Villanueva 2006. 73.

⁹²¹ Alföldy 1992². 36. not. 6.

⁹²² Hülsen 1894. 2567.

megnevezett *basilica* névadóit, de nem utal konkrétan egy *basilicára*, bármely más is lehetett az adományozás helye, és akár pusztán a tárgyat is jelölhette. Az épület helyrajzi meghatározását az, hogy a felirat a *forum* területéről került elő, még nem bizonyítja kielégítően. A felmerülő ellenérvek sorából csak egyet emelnék ki: az adomány (*beneficio*) kétségtelenül a két Antoniaé (*Antoniarum duarum*), de mert a megtalált felirattöredék szobor- vagy párkányfeliratnak tűnik,⁹²³ nem egy épületre, nem a *basilicára*, hanem egy vagy több adományozott tárgyra vonatkozik. Ha mindenáron a *forum*ban akarunk gondolkodni a felirat helyének meghatározásakor, akkor könnyen elképzelhető, hogy a nagyon korán lebontott, kisebb exedrák külső, a *porticus*ok felé eső falának sekély fülkéiben ilyen fogadalmi tárgyakat helyeztek el, s a felirat erre utal.

A *basilicaként* való azonosítás, amely ugyan nagyon vonzó elképzelés, láthatóan problematikus, de már a fenti gondolatok is mutatják, hogy ennél csak a *Basilica Antoniarum Duarum*mal való azonosítása hagy több kérdőjelet. Ha minden érvet elfogadunk, ha elhisszük azt, hogy a két Antonia valamiképpen hozzájárult a *forum* egy részének építéséhez-díszítéséhez, ha feltesszük, hogy a népies elnevezés innen ragadt rá, ha helybenhagyjuk azt, hogy a *nugarius* itt, a közelben működött, még akkor sem bizonyítottuk a *forum* déli oldalának *basilica* voltát. Tudjuk, hogy a rómaiak ezeknek a köztereknek néha egymás szinonimájaként adták a *porticus*, az *atrium*, a *basilica* elnevezést. A köznapi használatban nem volt mindenki Vitruvius, hogy pontos definíciókat használjon. Így a *forum* déli oldalának elnevezése, ha *basilica* volt a nép száján, még nem egy tényleges *basilica* létét igazolja, hanem pusztán azt a tényt, hogy volt ott egy olyan tér, amelynek vagy funkciója egyezett, vagy felépítése emlékeztetett egy *basilicára* (például *porticus*, *porticus* és exedra együttese), amelyet a két Antonia valamilyen adományáról neveztek el. Ha ezt a *nugarius* üzletéhez kötjük, akkor leginkább a keleti *porticus* még fel nem tárt negyedik exedrája, illetve annak közvetlen környezete vehető gyanúba.

Miután az ókorban a templomokat kivéve az épületeknek ritkán volt hivatalos elnevezése, mindenképpen népies szóhasználattal van dolgunk. Ez magyarázhatja is, de cáfolhatja is a fentieket. Csak a *Basilica Ulpia* vagy a *Porticus Iulia* névadására kell utalnunk. A közszájon forgó épület-

⁹²³ A felirat betűmérete (2,7 cm) nem egy épületre, hanem egy kisebb táblára utalnak.

elnevezések az építető nevét örökítették meg,⁹²⁴ itt pedig nehezen feltételezhetjük, hogy a két Antonia hozzájárult volna a *forum* építéséhez. A másik eset, hogy valakinek ez emlékére szentelték fel az adott épületet – *Porticus Gai et Luci*, vagy *Arcus Drusi* – szintén nem jöhet szóba a két Antonia esetében, így a *Basilica Antoniarum Duarum* és *forum* kapcsolata továbbra is tisztázatlan.

A *basilica*, vagy a bazilikás szerkezet meglétére tehát nincs komoly súllyal bíró irodalmi vagy régészeti adatunk. A rendelkezésünkre álló ismeretek jelenleg egészen egyszerűen annyira hiányosak, hogy sem ellene, sem mellette nem lehet komoly kifogásokat felsorakoztató ellenvélemények nélkül állást foglalni. A csak erősen hipotetikusán létező *forum-basilicának* a *Basilica Antoniarum Duarummal* történő azonosítása pedig szintén pusztán hipotézis.

3. 2. 2. Triporticus vagy egyenes fal?

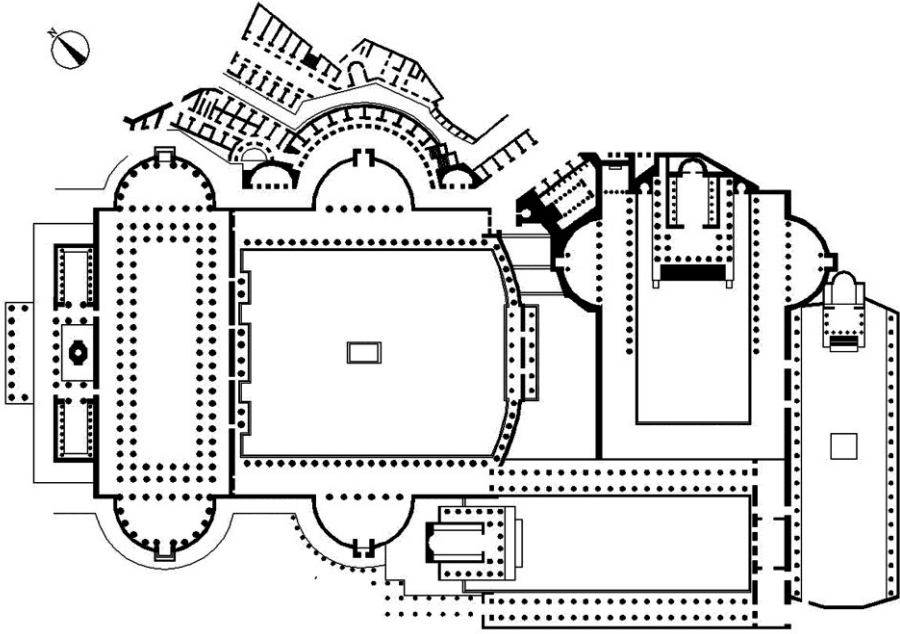
A *Forum Iuliummal* érintkező oldal régészeti vizsgálata, mint láttuk, bár komoly nehézségekbe ütközik, a *basilicás* zárason túl is eredményezett még néhány feltevést. A korábbi elképzelések és a régészeti feltárások alapján elkészült Gismondi-modell⁹²⁵ képviseli a *forum* szerkezetének sokáig legjobbnak tartott rekonstrukcióját. Ez a *Forum Iuliummal* való hasonlóságon alapulva töltötte ki az ismeretlen részeket. Így a legkézenfekvőbb szerkezeti felépítése a templommal szemközi oldalnak az, hogy ezen az oldalon is oszlopcarnok állt, és maga a *forum*, ily módon hasonlított a görög *buleuterion* szerkezetéhez. Ezt a modellt finomította Filippo Coarelli,⁹²⁶ aki elvetette a *forumokat* körbeölelő út elképzelését, és megrajzolta a határoló fallal érintkező, *triporticusos* szerkezetű *Augustus-forumot* (92. ábra). Ugyanez az elképzelés jelenik meg Cavallerónál is.⁹²⁷

⁹²⁴ *Basilica Aemilia, Curia Iulia, Theatrum Pompei*, hogy csak néhányat soroljunk az építetőkről elnevezett középületek közül.

⁹²⁵ Arch. Italo Gismondi, 1938 - Pianta dei Fori Imperiali. Inedita. ASSAR di Palazzo Altamps, INV. 1912. Cm 105 × 38. In: Fedora 2007. 80.

⁹²⁶ Coarelli 1975. 102–103.

⁹²⁷ Ld. 88. ábra.

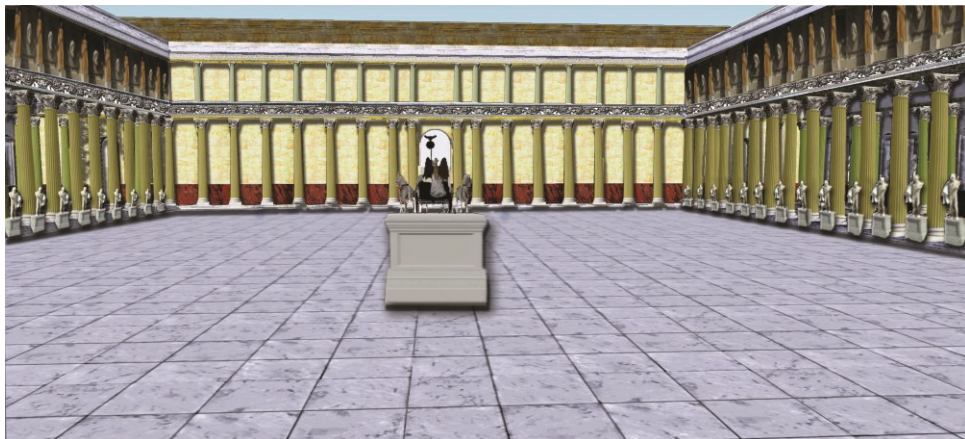


92. ábra: A császárforumok triparticusos szerkezete (Coarelli 1975. 102–103 alapján: T. Horváth Ágnes)

Ez a szerkezeti felépítés helyesnek is látszott mind a korábbi példák, mind a római építészeti igény szerint. A hiányos bizonyítékok miatt ugyanis a legegyszerűbb egy ismert szerkezeti megoldást, a teret körülvevő *triparticus*-t feltételezni, melynek térbővítvényei a hivatalos eljárások színhelyeül szolgáltak. A *forum* ezen részéből feltárt néhány méternyi rész azonban ezt sem támasztja alá,⁹²⁸ a régészeti bizonyítékok ezt a szerkezetet is cáfolni látszanak.

⁹²⁸ Rizzo 2000. 67; Rizzo 2001. 226–227.

Carnabuci rekonstrukciója szerint a *forumot* lezáró déli oldalra egy egyenes falat kell képzelnünk.⁹²⁹ Ez nemcsak keretezte és behatárolta az Augustus-*forumot*, hanem egyszersmind átjárót is biztosított Caesar *forumára*. A leletek egy magas és masszív falat valószínűsítenek,⁹³⁰ amelyeknek tufa tömbjei nagyon hasonlítanak a *forum* északi oldalának építőköveihez,⁹³¹ következésképpen maga a fal is hasonló lehetett. Egy 30 méter magas, egyenes építmény, amely lezárta nemcsak a *forum* keskeny oldalát, de a *porticusokat* is.



93. ábra: A forum hátsó oldali lezárásának látványterve. (T. Horváth Ágnes)

A 2004–2007-es ásatási évadok eredményei azt sugallják, hogy a térnek ez az oldala sokkal tagoltabb volt, mint azt korábban gondolták.⁹³² A fal maga egy pilaszterek előtt álló oszlopokkal tagolt szerkezet lehetett, amely szerkezeti megoldás nagyon hasonlíthatott a későbbi Nerva-*forum* fal elé helyezett, kiugró oszlopsorához (93. ábra). Ez mint látványelem ugyanis a *porticusos* tér benyomását keltette, anélkül, hogy ténylegesen nagyobb helyet foglalt volna a *forum* területéből. A korszak *porticusokkal* övezett, *quadriporticusos*, illetve *triporticusos* tereinek építészeti igénye ezzel – legalábbis a látvány tekintetében – itt is teljesült. A *triporticus* impressziójának ez az építészeti megoldás mindenképpen megfelelt, ugyanakkor nem bontotta meg a tér arányait. Ennek

⁹²⁹ Carnabuci 2010. 130.

⁹³⁰ Rizzo 2000. 67. sqq.

⁹³¹ Bauer 1985. 229–234.

⁹³² Carnabuci 2010. 130.

valószínűsítésre szolgálhat a *porticus* attikájának díszítése, amelynek elrendezése ugyanezt az ál-*porticusos* elrendezést mutatja. Hasonlót feltételezünk a templomcella hosszanti falának *podiumon* álló oszlopsora esetében is, és lényegében ehhez a típushoz sorolható a *porticusok* hátsó falának pilaszteres féloszlopainak sora is. A szerkezetet mint a szűk terek kiszélesítésének és a római esztétikai igényeknek megfelelő látványelemet használta később a Nerva-*forum* határoló falának oszlopsora is, és feltűnik a Traianus-*forum* különböző térelemeinek esetében is. És bár ennek az építészeti megoldásnak a követő példáit jól látjuk a *forum* közvetlen környezetében is, azt, hogy honnan ered, nem tudjuk megmondani. Ez az esztétikai megoldás is egyike volt a *forumon* megjelenő azon nóvumoknak, amelyek a későbbiekben rendkívül népszerűek lettek, és elterjedtek.

Az természetesen kérdéses, hogy az attika szerkezete milyen formában folytatódott a hátsó fali oldalon. Feltehető, hogy a kariatidák sora körbeölelte a *forumot*, de ennél talán valószínűbb, hogy az attika szintjén csak a párkányzat építészeti elemei folytatódtak, és az emeleti rész tagolása pilaszterekkel történt, amelyek egy második oszlopsort imitáltak. Az utóbbi esetben a pilaszterek közeiből a pajzsok is hiányozhattak.

A fal tényleges tagolásának régészeti leletekkel történő alátámasztása azonban a további ásatási évadok feladata lehetne. Így arra a kérdésre, hogy helyes volt-e a fenti gondolatmenet, szintén csak ezen ásatások fényében adhatunk kielégítő választ.

3. 2. 3. Az Augustus- és a Caesar-forum közötti kapcsolat

A két *forum* kapcsolata a megfelelő és elégséges adatot hozó ásatások hiányában sem igazolható minden kétséget kizáróan. A szakirodalomban két hipotetikus elképzelést alakítottak ki, mindkettő feltűnt már a Gismondi-féle rekonstrukciókon is. Az egyik elképzelés szerint a két *forum* határoló fala között egy keskeny, kövezett út húzódott, amely közvetlen összeköttetést teremtett a Traianus-*forumtól* a Nerva-*forumig*.⁹³³ Ez látható egy kiadatlan, 1938-as Gismondi-rekonstrukción,⁹³⁴ és néha fel-feltűnik a szakirodalomban is. Italo Gismondi és Pierino Di Carlo 1933–1937 között készített plasztik modellje is ezt az elképzelést tükrözi.⁹³⁵ A két *forumot* határoló falnak azonban ebben az esetben igen közel kellett lennie egymáshoz, és közöttük csak egy síkátorszerű

⁹³³ Delfino 2010. 129; Vö. La Rocca 2006.

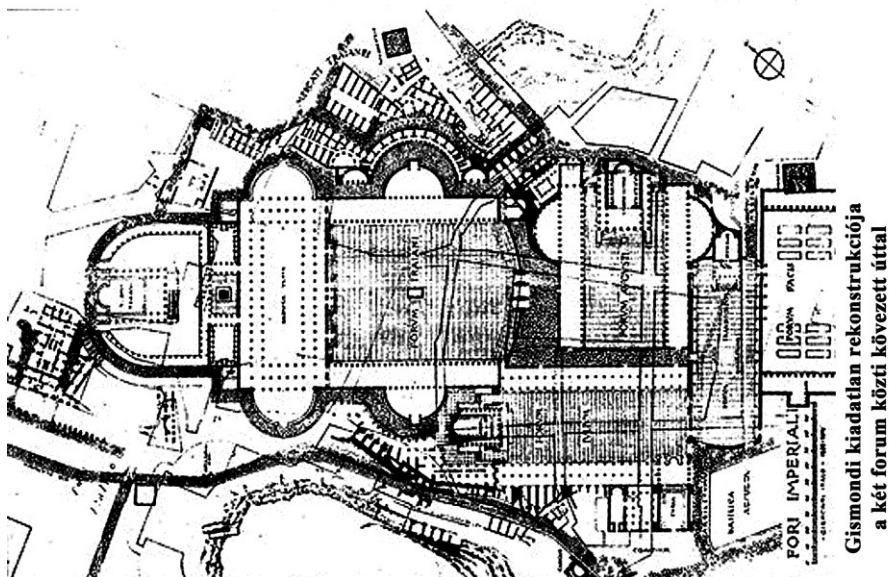
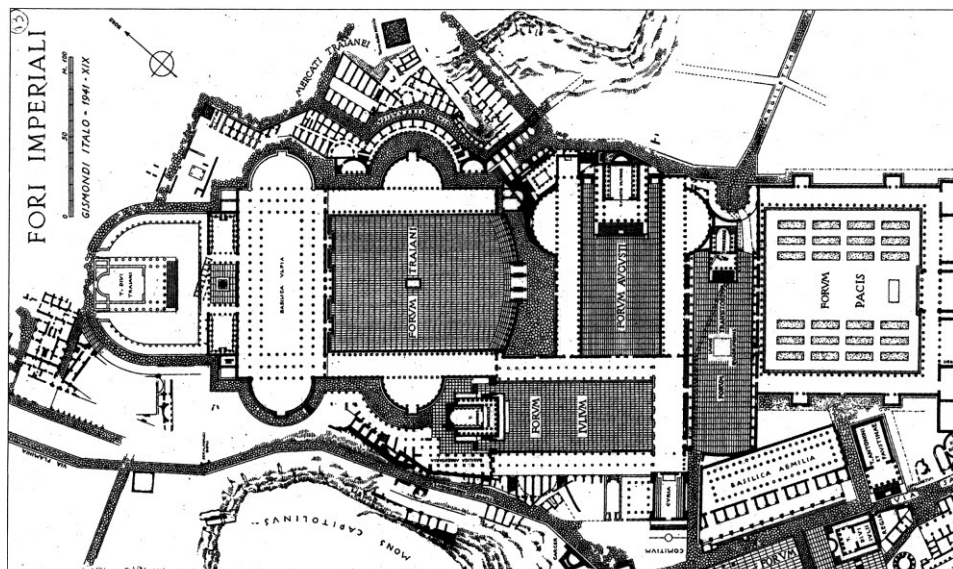
⁹³⁴ Gismondi 1938. in: Fedora 2007. 80.

⁹³⁵ Ma a Museo della Civiltà Romanában található. (Plastico di Roma imperiale)

utca húzódnak. Ebből a sikátorból nyílt volna egy vagy több bejárat mindhárom *forum*hoz. Ezt a lehetőséget azonban már maga Gismondi is elvetette. A sikátor maga szükségtelen lehetett, ha a *forum*okat határoló falak érintkeztek, és közöttük a *forum*ok közti átjárást biztosító ajtókat nyitottak. Látvány tekintetében mindenképp impozánsabb volt egyik *porticus*ból átmenni egy másik *porticus*ba, mint kilépve az egyik *forum*ról a másik határoló faláig átmenni egy, a *forum*ok fala által lesötétített, szűk, a közbiztonság és minden bizonnyal a köztisztaság tekintetében sem megfelelő sikátoron. Ha eltekintünk a közbiztonságot érintő megjegyzéstől, még mindig megmarad egy utolsó érv, amely elveti a *forum*ok közti sikátor lehetőségét, ez a helyszűke, amely igazolhatja, hogy minden négyzetméternyi helyet igyekeztek hasznosan felhasználni és a leggazdaságosabban beintegrálni saját *forum*ukba.

A másik elképzelés szerint a *Forum Augustum* és a *Forum Iulium* között közvetlen kapcsolat volt. A két *forum* közötti szabad átjárást, azaz a nyitott *porticus*okkal való összekötést el kell vetnünk. Ellentmond ennek elsősorban az, hogy tudjuk, hogy az Augustus-*forum*ot fallal vették körül. Emellett, ha ismét az esztétikai szempontokat nézzük, akkor meg kell említenünk, hogy a Caesar-kori *Forum Iulium porticus*ai faszerkezetűek voltak, szemben az Augustus-*forum* márvány *porticus*ával. A kettő egybenyitása sem esztétikailag, sem építészeti nem felelt volna meg az elvárásoknak. Ugyancsak cáfolja a lehetőséget az, hogy a római építészetből teljesen hiányzik a szabad terek építészeti összekapcsolása, és nem valószínű, hogy ez kivétel lett volna. A császár-*forum*ok mindegyike önálló és zárt alkotás, amelyeknek természetesen vannak ki- és bejáratai, de ezek csak megközelíthetővé teszik az önálló tereket, de nem kapcsolják össze őket egységes téregyüttessé.

A két *forum* közti közvetlen kapcsolat tehát a határfalak fizikai érintkezése lehetett. Feltételezték, hogy a *Forum Augustum* egyenes záródású fallal érintkezett a Caesar-*forum*mal. Feltehetően úgy, hogy a *Forum Iulium* északkeleti fala, és a *Forum Augustum* délnyugati fala egybeesett. Ezen a falon lennie kellett valamiféle bejáratnak, amely biztosította az átjárást a Caesar-*forum*ra. Gismondi 1941-es rekonstrukciója három átjárót ábrázol, egy-egy bejárat a *porticus*okon, és egy hármast ajtóval a tér központi tengelyében. Alaprajza nem magyarázza teljesen elképzelését, és ellentétben áll a korábbi modellel, amely egyetlen ajtót képzel el, amely a szűk sikátorból nyílik. A két *forum* közös falán a későbbi rajz szerint egy három oszlopköznyi bejárat, talán egy főbejárat nyílt (94. ábra).



Gismondi 1941-es rekonstrukciója

Gismondi kiadatlan rekonstrukciója
a két forum közti kövezettől

94. ábra: Gismondi-rekonstrukciók a forumokról (Közli: Braccalenti–Carnabuci 2011.)

4. A FORUM FŐBEJÁRATA

Korábban a *forum* megmaradt, északi oldali, nem különösebben impozáns bejáratait ismerve, azt feltételezték, hogy az Augustus-*forum* főbejárata a *Forum Iulium* felől volt. Az északi határoló falon, a templom két oldalán elhelyezett átjárók, amelyek a Suburába vezettek, meglehetősen szűkek voltak, és nem feleltek meg egy nagyszabású épületkomplexum díszesnek képzelt bejáratának. Ezért azt feltételezték, hogy a *forum* reprezentatív bejárata a Mars Ultor-templommal szemközi oldalon nyílt, de szerkezetére nem találtak régészeti bizonyítékot. Ha a *forum* fala a *Forum Iulium* porticusával, illetve azokkal a *tabernákkal* érintkezett, amelyeket az oszlopsor mögött feltételeznek, akkor, mint Eugenio La Rocca⁹³⁶ rámutatott, itt sem lehetett egy monumentális díszkapuval számolni. A falon nyitott átjárók meglehetősen szűk nyílások voltak, és építészeti szempontból szerény megoldásoknak minősíthetjük őket.⁹³⁷ Laura Braccalenti⁹³⁸ rekonstrukciója – hasonlóan Gismondi 1941-es alaprajzához – három bejáratot valószínűsít, egyet-egyét a *porticusok* főtengelyében, és egyet a Mars Ultor-templom tengelyében, a tér közepére nyitva.

Így, a jelenlegi tudásunk alapján feltételezhetjük, hogy a *forum* maga egy teljesen zárt terület volt, aminek bejáratait építészeti szempontból nem hangsúlyozták, nem voltak tágasak, és inkább megszürték, mint átengedték a nagy tömegeket. Ez ugyan kevésbé felel meg az ókori díszterekről alkotott romantikus elképzeléseknek, de teljes mértékben egybecseng a római építészeti szokásokkal. A rómaiak épületei és építészeti együttesei nem kifelé reprezentáltak, hanem a belső tér látványára koncentráltak. A többször is hangsúlyozott *domus-forum* párhuzamnak ez az építészeti megoldás mindenben megfelelt.

⁹³⁶ La Rocca 2006. 125 sqq.

⁹³⁷ Carnabuci 2010. 132.

⁹³⁸ Braccalenti–Carnabuci 2011. 62.

XII. „SUMMI VIRI”: A HALHATATLANOK CSARNOKA

A *forum* szerkezeti felépítését követve, az előkerült irodalmi és régészeti adatok alapján a *porticusok* és az *exedrák* adtak otthont annak a szoborparknak, amely nemcsak díszítette, de gondolatilag leginkább alátámasztotta Augustus római történelemről és kora politikájáról vallott nézeteit. A római kiválóságoknak ez a panteonja képviselte igazán Augustus ideológiai programját, amelyen keresztül Róma hatalmát és dicsőségét, a múlthoz kötötten megjósolt nagyszerű jövőjét volt hivatva propagálni. Olyan történelmi személyek kerültek itt bemutatásra, akik alkalmasak voltak a birodalom növekedését és Augustus legitimitását bizonyítani. Augustus a különleges és újszerű építészeti térben sajátos szobrászi programot dolgozott ki, hogy mások dicsőítése által saját nagyságát bizonyítsa.

Suetonius megalapozta a történelem megjelenítésének ezt a programját, miszerint: „*Proximum a dis immortalibus honorem memoriae ducum praestitit, qui imperium p. R. ex minimo maximum reddidissent. Itaque et opera cuiusque manentibus titulis restituit et statuas omnium triumphali effigie in utraque fori sui porticu dedicavit, professus et edicto: commentum id se, ut ad illorum vitam velut ad exemplar et ipse, dum viveret, et insequentium aetatium principes exigerentur a civibus*”.⁹³⁹ Kimondva és deklarálva: *exemplum virtutis*, azaz vizuális erénykatalógus, amelynek „követelményrendszerével” az összehasonlításban Augustus megállja a helyét.

A római történelem eme képeskönyve a *mos maiorum* felidézésével Róma erkölcsi megújulását idézte, úgy, hogy nem engedte a nézőknek elfelejteni, hogy ezt a megújulást kinek is köszönhetik. A templom és az abban elhelyezett hadijelvények, az *area* közepén álló *quadriga* a diadal ideológiájának megjelenítői voltak. A „*summi viri*” pedig Róma katonai történetének a nagyság és a világbirodalom felé ívelő folyamatosságát mutatták be. Ugyanazokat az erényeket képviselték, amelyeket Augustus *clipeus virtutis*án megjelenített-

⁹³⁹ Suet. Aug. 31: „A halhatatlan istenek után leginkább a hadvezérek emlékét tisztelte, akik a római nép hatalmát a legalacsonyabb fokról a legmagasabbra emelték. Ezért, megtartva a régi feliratokat, mindegyiknek helyreállította a maga épületét, szobraikat pedig diadalmenetben viselt díszruhájukban, az isteneknek ajánlva elhelyeztette *forum*ának két oszlopcsarnokában; azután kiáltványában közhírré tette: ezt gondolta ki, hogy a polgárok őt még életében, az eljövendő korok princepsait pedig később, ezekkel a hadvezérekkel mérhessék össze.” (ford. Kis Ferencné)

tek, s amely erények összefoglalóan magában a *princeps*ben testesültek meg. A példaképként a kortársak elé állított személyek kiválasztásakor a hadi erények mellett tehát a belső béke megteremtésében játszott szerepük is nagy súllyal esett a latba.⁹⁴⁰

Augustus ideológiai programját kutatva, a *forum*nak ez a része váltotta ki a legtöbb vitát, és talán ezt elemezték a legtöbben. Forrásaink azonban adottak, és elég szűkösek ebben a tekintetben is, így a kutatók sem a szobrokról magukról, sem a szoborpark összetételéről nincsenek egységes állásponton.

Forrásaink már a szobrok nagyságát és anyagát illetően is ellentmondanak egymásnak. Hol életnagysághoz közelítő, hol azt meghaladó méretűnek írják le őket. Cassius Dio⁹⁴¹ szerint bronz szobrok voltak,⁹⁴² de a *Historia Augustában* Lampridius márványként említi őket.⁹⁴³ A nagyságbeli különbség a két anyagból is adódhat, azonban az is lehet, hogy a méret méltóságjelölő, mint általában az ikonográfiában. A legkézenfekvőbb volna azt feltételezni, hogy mindkét forrásnak igaza van. Az életnagyságúnál nagyobb, Luna márványból készült szobrok a szoborfülkékben álltak, míg az életnagysághoz közelítő bronzszobrokat a *porticus*ok oszlopai előtt helyezték el.⁹⁴⁴ Ez magyarázná az anyagbeli különbségeket is, és esztétikai szempontból is megfelelő lenne. A festett márvány a falfülkékben és a bronz az *area fori* fehér hététerében ugyanazon esztétikai elveket követi, mint a *forum* egész dekorációs programja. Sajnos ezt a kényelmesnek tűnő megoldást is felül kell azonban bírálunk, ugyanis a *forum* márvány szobortöredékei több olyan szoborra utalnak, amelyek kerek szobrok voltak. Így tehát az elhelyezést illetően nem a két anyag különbsége lehetett a meghatározó. Grüll Tibor feltételezi, hogy az exedrák központi fülkéinek szobrai készültek bronzból,⁹⁴⁵ de ő maga is elismeri, hogy erre sincs bizonyíték, tehát az anyagbeli eltérést a kiemelt funkcióval sem tudjuk magyarázni.

A rendezett szoborpark pusztá léte komolyan elütött a korábbi közösségi terek elrendezésétől. A fogadalmi emlékhelyeken a kultuszszobor általában a templom vagy a tér fő tengelyében állt, és ritkán fordult elő, hogy egynél több legyen belőle. Ettől két fontosabb közösségi tér tért el, a Forum Romanum és

⁹⁴⁰ Vö. Grüll 2011. 77.

⁹⁴¹ Cassius Dio, 55. 10. 3.

⁹⁴² Találtak néhány bronz töredéket. Vö. Rinaldi Tufi, 1981. 69–84.

⁹⁴³ SHA, Alex. Sev. 28: „*exemplo Augusti qui summmorum virorum statuas in foro suo e marmore collocavit additis gestis.*”

⁹⁴⁴ Vö. Zanker 1968. 15.

⁹⁴⁵ Grüll 2011. 77.

az *Area Capitolina*, ahol a római polgárok *senatusi* engedéllyel – egy idő után már a nélkül is – felállíthatták szobraikat. Mindkét helyszínen állandó helyhiánnyal küzdöttek, és időről időre megtisztították azokat, eltávolítva az oszlopok és szobrok közül jó néhányat. A „feleslegessé vált” emlékek egy részét a továbbiakban is megőrizték, csak átvitték a város valamely kevésbé frekvenciát helyére. Ezekben a tereken a győzelmi emlékek felállítása nem valamiféle előre tervezett elgondolás szerint történt, hanem az üres hely határozta meg elhelyezésüket. Ezzel szemben a *Forum Augustum* volt az első olyan városi tér, ahol előre meghatározott koncepció alapján, topográfiai helyüket pontosan kijelölve, több tengelyre szervezeten állították fel a szobrokat.

A szoborpark tartalmát illető sok bizonytalanság között is van néhány biztosnak tűnő pont, amikor a személy és a topográfiai pont is meghatározható. Ennek alapján kijelölhetjük azokat a fő pontokat és tengelyeket, amelyre a *forum* teljes képi programja épült. A legbiztosabb három tengely: a nyugati-ban Aeneas, a keletiben Romulus, az északiban Caesar, Venus, Mars és Augustus volt a központi figura, a tematikai szervező erő.

A szoborpark elemeit tekintve a főbb tartalmi mondanivalót is biztosan ismerjük: Ovidius elbeszélte,⁹⁴⁶ hogy Augustus mitikus őseit helyezte el *forumán*. Suetonius szerint⁹⁴⁷ pedig Augustus a győztes hadvezérek szobrait állíttatta ide, Lampridius⁹⁴⁸ szerint azonban a „*summi viri*” szobrai álltak itt, tehát ősök és hadvezérek, mindenki, aki jelentősnek számított a római történelemben. Ez utóbbit alátámasztják az előkerült márványtöredékek, amelyek egyaránt ábrázolnak tógás és katonai viseletben megőrzött alakokat.

A szobrok elhelyezésének legkézenfekvőbb helyei a *porticusok* és az *exedrák* fülkéi. Ezek számát és a bennük elhelyezett képmásokat a kutatók többféleképpen magyarázzák. Az *exedrák* alsó, három méternél magasabb fülkéiben életnagyságúnál nagyobb szobrok is állhattak. A felső sor fülkéi jóval kisebbek, ezért Platner⁹⁴⁹ feltételezi, hogy az alsó szint fülkéiben római

⁹⁴⁶ Ovidius, *Fasti* 5. 563–566.

⁹⁴⁷ Suet. Aug. 31. 1: „*Itaque et opera cuiusque manentibus titulis restituit et statuas omnium triumphali effigie in utraque fori sui porticu dedicavit, professus et edicto: commentum id se, ut ad illorum vitam velut ad exemplar et ipse, dum viveret, et insequentium aetatum principes exigerentur a civibus.*”

⁹⁴⁸ SHA Alex. Sev. 28. 6: „*Statuas colossas vel pedestres nudas vel equestres divis imparatoribus in foro Divi Nervae, quod Transitorium dicitur, locavit omnibus cum titulis et columnis aereis, quae gestorum ordinem continerent, exemplo Augusti, qui summorum virorum statuas in foro suo e marmore conlocavit additis gestis.*”

⁹⁴⁹ Platner–Ashby 1929. 222.

személyiségek szobrai, a felsőkben *tropaemumok* (tróféák) voltak.⁹⁵⁰ Erre itt nincs régészeti bizonyítékunk, de a *Forum Traiani* oszlopcsarnokának attikáján látható *tropaemumok* elhelyezésének ötlete innen is származhat. Az augustusi hősök csarnokában tehát a *gens Iulia* érdemes tagjainak, a győztes hadvezéreknek és a hadizsákmánynak a parádéja volt látható. A pontosabb képet erről a parádéről már nehezebb megrajzolni.

A szobrok egyértelmű helyét az új régészeti felfedezések sem teszik sokkal bizonyosabbá. Teljes pontossággal nem tudjuk meghatározni, hogy hol, és kinek a szobra állt. Kísérletet tehetünk azonban az itt elhelyezett szobrok meghatározására. Ennek forrásai részben irodalmiak, az antik *auctorok* utalásai,⁹⁵¹ legfőképpen Vergilius Aeneisének híres alvilágjáró passzusai, részben régészeti, a megtalált szobortalapzatok feliratai és a *vadimoniumok*.⁹⁵²

Számos próbálkozás történt már a szobrok számának, feliratainak és elhelyezésének rekonstruálására, amelyek nemcsak a *Forum Augustum* területéről előkerült feliratokat, hanem a Róma más területeiről származókat is figyelembe vették. Miután a Római Birodalomban, különösen a császárkultusz terjedése után szokássá vált a római épületeket, tereket másolni, ezért számba vették azokat az *elogiumokat*, töredékeket is, amelyek feltehetően egy olyan szoborparkhoz tartoztak, amely az augustusi hősök csarnokához hasonlóan örökítette meg Róma nagyjait. Ha ezeket és az *auctorok* utalásait – különösen Vergilius Aeneisének VI. énekét, amit gyakran elemeztek úgy, mint ami a *Forum Augustum* szobrainak a felsorolása⁹⁵³ –, összevetjük, akkor 75–77 szobrot valószínűsíthetünk.⁹⁵⁴ Azt, hogy ez a szám hogyan viszonyul az Augustus-kori valósághoz, nem tudjuk.

1. RÉGÉSZETILEG LEHETSÉGES SZOBORHELYEK

A szobrok számát mindenekelőtt a *forum* fizikai feltételei szabják meg. Amíg a *forum* körül csupán *duoporticus*t és két exedrát rekonstruáltak, a szobrok elhelyezésének elképzelése más képet nyújtott, mint az új, a déli oldalon is exedrakkal bővített, azaz a jelentős mértékben lerövidített

⁹⁵⁰ Zanker 1968. 15. not. 67.

⁹⁵¹ Suet. Aug. 31. 1; Ovidius, Fasti 5. 563–566; Plinius, Nat. Hist. 22. 6. 13; Gellius, 9. 11. 10; SHA, Alex. Sev. 28. 6.

⁹⁵² TH; TPSulp.

⁹⁵³ Vergilius szóhasználata, a *video, agnosco, occurro, cerno, conspicio, aspicio* erősítik meg azt az elképzelést, hogy valódi látvány van mögötte. Vö. Scarth 2007. 65.

⁹⁵⁴ Ld. 3. sz. melléklet.

*porticus*ok esetében. Korábban Schön⁹⁵⁵ 250, Spannagel⁹⁵⁶ 238, Degrassi⁹⁵⁷ 108, a legutóbb Geiger⁹⁵⁸ alapján Grüll⁹⁵⁹ 86 szoborhelyet valószínűsített.

Augustus alatt a szobrok elhelyezése szempontjából a négy exedra közül a két nagyobb, korábban is ismert, északi exedra szoborhelyként biztosnak tűnik. Itt két sorban 15–15 szoborfülkét alakítottak ki. Amennyiben a déli exedrákban elfogadjuk, hogy a *praetorok* irattára volt, akkor itt a szobrok számára kevesebb hely juthatott, ha egyáltalán ide is állítottak ilyet.

Ha figyelembe vesszünk minden lehetséges helyet, akkor a következő eredményre juthatunk. A nyugati oldalon a *porticus* és a fal találkozásánál állt a „kolosszus-aula”, itt egyetlen monumentális szobor állt. A nyugati exedra középső fülkéjében egy szobrot, vagy egy szoborcsoportot lehetett elhelyezni. Ettől északra és délre 7–7 fülke állt az alsó sorban, és 15 a felsőben. A nyugati *porticus* vonalában az exedra és a „kolosszus-aula” között 2 fülke, a *porticus* két exedra közötti falán további 5 vagy 6 fülke volt.⁹⁶⁰ A *porticus* udvari oldala mentén 30 oszlop⁹⁶¹ tartotta a párkányzatot. Ha a szobrok az oszlopközökben álltak, akkor elméletileg 29 szoborhellyel számolhatunk, ha az oszlopok előtt, akkor viszont ugyanannyi, ahány oszlop, azaz 30 szobor elhelyezésére volt lehetőség. Miután a két diadalív megépült a templom két oldalán, a velük párhuzamos, két északi oszlop előtti, és/vagy talán két–két oszlopközi szoborhely megszűnt.

A keleti oldalon a *porticus* és a tűzfal találkozásánál az északi falon 3 fülke volt. A keleti exedra középső fülkéjében a nyugatival egybevágóan egy szobrot, vagy egy szoborcsoportot lehetett elhelyezni. Ettől északra és

⁹⁵⁵ Schön 1945.

⁹⁵⁶ Spannagel 1999.

⁹⁵⁷ Degrassi 1945.

⁹⁵⁸ Geiger 2008.

⁹⁵⁹ Grüll 2011. 76.

⁹⁶⁰ Régészetileg bizonyítatlan, de tény, hogy a hosszanti falakon is nyílt valamiféle ajtó. Ezek inkább szűk nyílások voltak, igazodtak a falon elhelyezett fülkékhöz, viszont a szoborhelyek számát csökkentették.

⁹⁶¹ A legjobb rekonstrukciók alapján az *area fori* oldalánál mindkét oldalon 28–28 oszlop állt, azaz összesen ötvenhat szobor elhelyezésére adott lehetőséget. Ehhez hozzá lehet számolni a *porticus*ok hátsó falának fülkéit, ahol az oszlopok kiosztásának alapján az oszlopközöknek megfelelően szintén fülkék álltak. Itt újabb 25–25 szoborral számolhatunk. Korábban az oszlopközökben álló szobortalapzatot számolva éppen 50–50 szobor jöhetett szóba, amely, mint kerek szám, mindenképpen arra készítette az elemzőket, hogy ehhez közelítsenek. A mai feltárások alapján ez azonban nem volt ennyire szimmetrikus és kerek. A korábbiakkal szemben az új exedrák felfedezése jelentősen csökkentette a *porticus*ok hátsó falának, illetve az azon elhelyezett fülkének a számát.

délre 7–7 fülke állt az alsó sorban, és 15 a felsőben. A keleti *porticus* vonalában, az északi falon 1 fülke, a két exedra között 6 vagy 7 fülke állt.⁹⁶² A *porticus* udvari oldala mentén természetesen a nyugati oldallal azonos számú, azaz 30 oszlop előtt, illetve 29 oszlopközben helyezhettek el szobrokat.

Ez, mindent összeadva: az első szinten 48 fülke, a másodikon 30, azaz 78 fülke a hátsó falakon, és a szobortalapzatok, oszlopközben vagy oszlopok előtti elhelyezésétől függően összesen 59 vagy 60, illetve a diadalkapuk megépítése után 58 vagy 59 szabadon álló szobortalapzat a *porticusok area* felé néző oldalán.

Ha már Augustus idején mindet megtöltötték, akkor itt 136–138 portrészobor állt, kivéve, ha Platner⁹⁶³ és Zanker alapján az exedrák felső emeletének fülkét *tropaeum*okkal töltjük meg, akkor 106–108 portrészobor és 30 *tropaeum*. Az előkerült régészeti leletek szerint nagyon valószínű, hogy Augustus idején még nem volt minden lehetséges helyen szobor, csak a későbbiekben népesült be teljesen. Az is erősen valószínű, hogy az exedrák felső szintjén nem szobrok, hanem valóban *tropaeum*ok álltak. Az így fennmaradó közel száz szoborhely még mindig elég teret ad a találgatásoknak.

Az exedrákban elhelyezett szobrok számáról és az ábrázolt személyekről is eltérőek a vélemények. Az 1924–26-os ásatások alatt az északi exedrában megtalált *elogium*ok alapján a *gens Iuliana* a köztársaságkorban érdemeket elért három tagjának, illetve öt, még Romulus előtti királynak a szobrát lehet valószínűsíteni. Zanker ezek számát már 14-re teszi, és szerinte is *tropaeum*ok és nem portrék voltak a felső fülkékben.⁹⁶⁴ Spannagel⁹⁶⁵ viszont a felső emeletre is szobrokat képzel, és mindösszesen 31 *aediculát*⁹⁶⁶ népesít be a két exedrában az ösökkel. A nyugati exedra felső szintjére 17⁹⁶⁷ Romulus előtti királyt állít, akiknek sora a keleti olda-

⁹⁶² A Geiger 2008. 102–108. feltételezte 7-es elrendezés mellett szóló érv lehetne ez a megállapítás, de a régészeti rekonstrukciós rajzok a két oldalon eltérő elrendezésben 6 fülkét tüntetnek fel. A nyugatiban 5+1, a keletiben 2+4-es elrendezésben, állnak, míg a 7. fülke helyén mindkét oldalon átjárót (ajtó) mutatnak a rajzok.

⁹⁶³ Platner–Ashby 1929. 222.

⁹⁶⁴ Emlékjel. Eredetileg a harcmezőn állították fel, egy rúd, amire felakasztották az ellenségtől zsákmányolt fegyvereket.

⁹⁶⁵ Spannagel, 1999. 267–287.

⁹⁶⁶ Nem tud kitölteni minden lehetséges helyet, ha csak az alsó sort nézzük, akkor a két exedrában 15-15 alsó, és ugyanennyi felső fülke áll a rendelkezésére.

⁹⁶⁷ A szám a fülkék alapján nem stimmel, ugyanis az alsó sornak megfelelően 7+7+1= 15 fülke áll rendelkezésre.

lon magával Aeneasszal kezdődik, és körülveszik Romulust, mint végső figurát a római állam és a *gens Iulia* közös ősei.

Zanker elképzelése szerint viszont a *gens Iulia* tagjai csak a nyugati exedrát foglalták el, a köztársaság nagyjai viszont a keleti exedra és a két oszlopcsarnok fülkéit is. Ennek viszont ellentmond Spannagel,⁹⁶⁸ aki szerint a *gens Iulia* tagjai számára nem lett volna elegendő ennyi hely, és az oszlopcsarnokokban nemcsak a szokásos fülkéket veszi lehetséges szoborhelyül alapul, hanem a *forum* tere felé néző oszlopközökbe is szobrokat helyez. Ezt a megmaradt szobortalapzatok is alátámasztják, csak azt nem igazolják, hogy a szobrok valóban az oszlopközökben álltak, és hogy kiknek a szobra állt rajtuk. Ennek az elképzelésnek némiképp ellentmond az a legújabban előkerült, városalaprajzot mutató töredék,⁹⁶⁹ amely nem az oszlopközökben, hanem az oszlopok előtt, a lépcsőn ábrázolja a szobortalapzatokat (95. ábra).



95. ábra: A Templum Pacisban talált töredék (Visitor Center Imperial Fora. FP 134. Fotó: T. Horváth Ágnes)

⁹⁶⁸ Spannagel, 1999. 288–299.

⁹⁶⁹ A Templum Pacis ásatásai során előkerült töredék, amely az Augustus-*forum* egyik exedrájának részletét ábrázolja. Ennek alapján a szobrok nem az oszlopközökben, hanem az oszlopok előtt, a lépcsőn álltak. Vö. Carnabuci 2006. 173.

Ennek alapján úgy tűnik, hogy a *porticus*okba vezető lépcsők teljes magasságába, mint a templomlépcsőn az oltárt, szobortalapzatot építettek. Így ezek tagolhatták a lépcsőket. Mivel a töredék csak a *porticus* legvégét mutatja, nem tudhatjuk, hogy minden szabadon álló szobor esetében ilyen alapozáson történt-e, vagy csak a végén, esetleg bizonyos oszlopközönként álltak így a szobrok. Régészeti bizonyítékunk az in situ is látható maradványokon a lépcsőkbe történt beépítésre szintén nincs. A gyakorlati szempontokat figyelembe véve az oszlopközökbe állított alapzatok és szobrok gátolták volna a közlekedést, elfogva a szabad teret a *porticus*ok és a *forum* tere között, így jobb megoldásnak tűnik, ezt a lehetőséget elvetni. A rómaiak szimmetria igénye feltételezi a szobrok jelenlétét minden oszlop előtt, de fenn kell tartanunk annak lehetőségét, hogy nem állt minden alapzaton szobor, illetve, hogy azok az idők során cserélődtek.

Mint felirataink bizonyítják, szokássá vált a császárok szobrait elhelyezni ezen a *forumon*. A szoborpark a későbbiekben is bővült.⁹⁷⁰ A feliratok alapján még legalább 8 későbbi, azaz Augustus kora után élt személyről tudunk, akiknek szobrát itt állították fel. Ezek között több feliraton is szerepel Nerva,⁹⁷¹ Marcus Aurelius és Antoninus Pius.⁹⁷² Ugyancsak meg kell jegyeznünk, hogy az átépítések következtében az Augustus korához képest a fentiekben kiszámított szoborhelyek száma jelentősen megváltozhatott. A két déli exedra lebontása után a korábbi régészeti rekonstrukciókhoz nagyon hasonló fizikai állapotok jöttek létre. Ha a déli exedrák falának vonalában megszüntették az *armarium*okat, tehát a *porticus*ban nem kaptak helyet az irattári anyagokat tároló szekrények, akkor ezen a későbbi falrészen is lehetőség nyílhatott szoborfülkék kialakítására. Miután ezt a részt nem tárták fel, nem tudhatjuk, hogy vajon ezen átépítések követték-e a római esztétikai igényt, és valóban kialakították-e azokat a szoborfülkéket, amelyeket a rekonstrukciók szinte egybehangzóan valószínűsítenek. Ha ezt elfogadjuk, akkor a két hátsó falon 17–17 szoborfülke állhatott, és összesen oldalanként 46, azaz a két oldalon 92 fülke és 58 oszlop nyújtott kereken 150 szobor elhelyezése számára megfelelő környezetet.

A teljes fenti hipotézist felülírhatja egy eddig nem vizsgált tény. Ha figyelembe vesszük a fülkék sekélységét, feltehetnénk, hogy nem szobor-

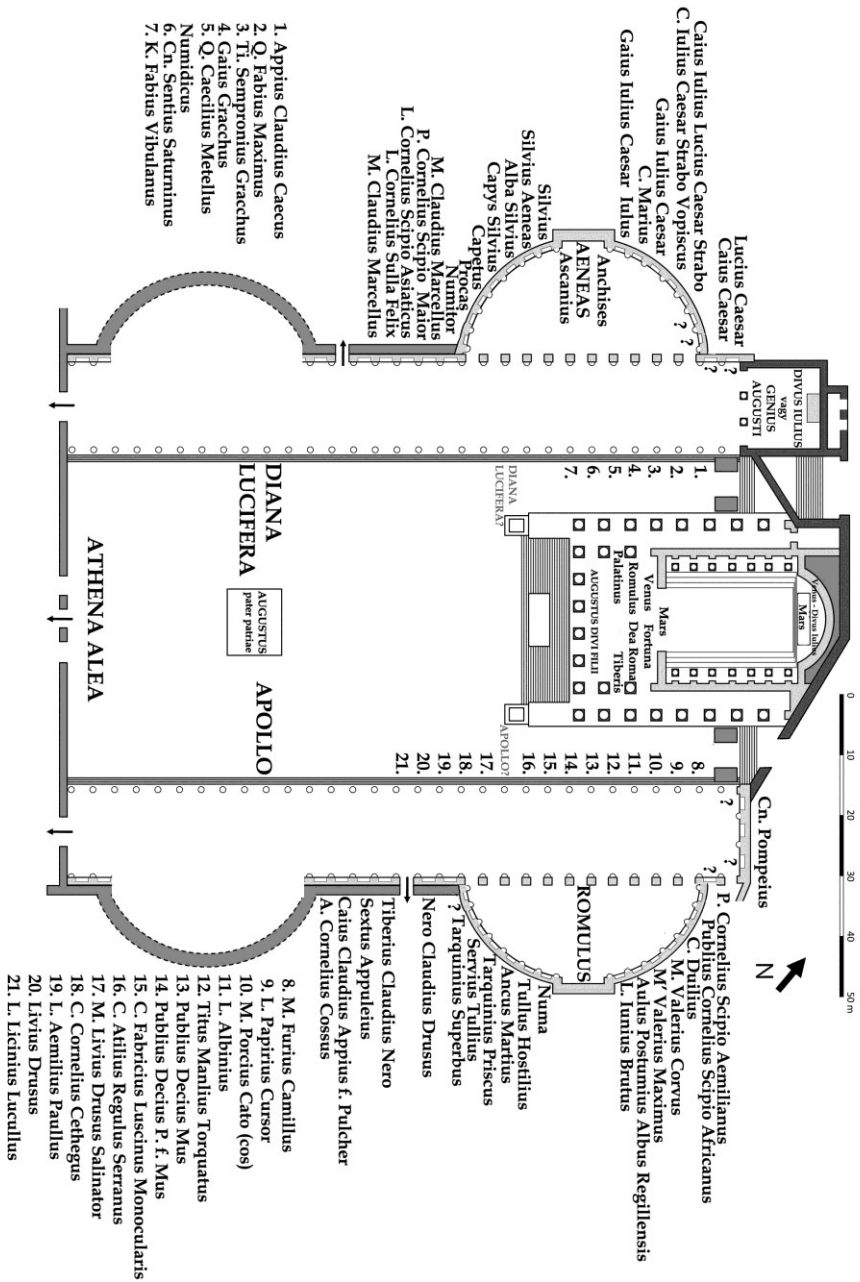
⁹⁷⁰ CIL 6. 1386; Tacitus, *Annales* 4. 15; 13. 8.

⁹⁷¹ CIL 6. 40489

⁹⁷² CIL 6. 36938 (1), cfr. pp. 4353–4354 (2), AE 1904, 0112. AE 1904, p. 46 s. n. 170.

fülkék voltak, hanem az *armariumok*nak adtak otthont. Ebben az esetben kérdéses, hogy az *exedrák* és *porticusok* fülkéi már Augustus korában is szoborfülkének készültek volna. Ha eredendően nem erre a célra szánták őket, akkor a szobrok csak az oszlopok előtt, illetve a kiemelt, mélyebb fülkében állhattak, esetleg az *exedrák* felső szintjén. Ez a helyzet a déli *exedrák* lebontásával megváltozott, az irattárat valahová máshová telepíthették, és a felszabaduló fülkébe szobrokat állíthattak. Ez magyarázhatná az *elogiumok* elhelyezésének problémáját is.

Ha csak az oszlopok előtt voltak szobrok, akkor számukat tekintve Vergilius híres passzusait szó szerint kell vennünk, és az általa megnevezett személyek listája nagyjából fedi az oszlopok elé felállított személyek számát. Ezt, a mindezidáig nem vizsgált lehetőséget fontosnak tartottam megjegyezni, jelezvén, hogy minden elmélet, amely ebben a tárgyban született, vagy születik, mennyire támadható a hiányos forrásanyag többféle-
képpen történő összerakásának lehetősége miatt.



96. ábra: A szoborpark rekonstrukciója (T. Horváth Ágnes)

2. A SZOBORPARK REKONSTRUKCIÓJA

A szóba jöhető szobrok feliratainak töredékei alapján kísérletet tehetünk, hogy jó közelítéssel felvázoljunk egy hipotetikus Augustus-kori állapotot⁹⁷³ (96. ábra). Természetesen az adott személyek jelenléte is bizonytalan, az, hogy pontosan hol állt a szobra, még bizonytalanabb. Az általam felvázolt rekonstrukció a rendelkezésre álló forrásanyag tekintetében néha elég pontos, többségében azonban csak feltevésekre támaszkodik, például a szubjektív fontossági sorrendre, illetve a kronologikus rendre. Az első esetben a több forrásban való megjelenés volt a döntő, egyes helyeken a fontossági sorrend alapján a kronologikus sorrend újraindul, az utóbbi esetben pedig a római történetírás minden műfajának linearitása és erős annalisztikus hagyománya volt a döntő. Mindkettő erősen vitatható, annak ellenére, hogy a kortárs megítélést igyekeztem figyelembe venni.⁹⁷⁴

A szobrok elhelyezkedése szempontjából a fontossági sorrendre két topográfiai hely is szóba jöhet. Az egyik esetben a rangosabb személyeket az exedrákba helyezhetjük, ugyanis az írott forrásokból tudjuk, hogy ott a római állam és a *gens Iulia* ősei szerepeltek, így aki oda bekerült, mindenképpen fontos szerepet játszott a római történelemben.

A másik kiemelt hely a *forum* teréről is jól látható, az oszlopok előtt elhelyezett szobortalapzatok lennének. Az itt megjelenő szobrok jelenthették azt az általános példát, amelyet minden római elé oda szerettek volna állítani: ők képviselik a római történetírók által hangoztatott erények példatárát.

A szoborparkban megjelenő személyeket leginkább Vergiliusszal szokták párhuzamba állítani. Az elemzők általános közvélekedése az, hogy a római nagyság szimbolikus felvonultatása a *forumon* Vergilius Aeneisének Alvilágjárására reflektált.⁹⁷⁵ Az elemzések általában megegyeznek abban a tényben, hogy aki megjelent a költőnél, az megtalálható volt a *forumon*, de ez nem mindenkire nézve tűnik igaznak. Ez megnehezíti a rekonstrukciót, hiszen nehéz eldöntenünk, hogy kik lehettek a kimaradó személyek. Ugyanis jelenlegi ismereteink alapján a *forumon* lehetségesen megjelenő személyek közül a különböző forrásokból 85 személy azonosítható Augustus korából, Vergiliusnál viszont csak 45 *summi viri* jelent meg, de ezek közül csak 24 azoknak a száma, akiknek a személyét, pontosabban szobrának meglétét valamiféle régészeti bizonyíték is alátámasztja,

⁹⁷³ Ld. 1. és 2 sz. melléklet

⁹⁷⁴ Ld. 83. ábra: a *forum* szoborparkjának rekonstrukciós térképe.

⁹⁷⁵ Vö. Verg. Aen. 6. 703–892.

illetve Vergiliuson túl 12 további személy köthető egyéb irodalmi utalás alapján a *forum*hoz.

A *forumon* megjelenő személyek portréinak valódi otltlétére legkézenfekvőbb bizonyítékok a szobrok feliratai. A római feliratok és töredékek közül⁹⁷⁶ mintegy 225–300 köthető a *Forum Augustum*hoz. Mivel ezek töredékek, természetesen nem ugyanennyi feliratot, tehát ennél jóval kevesebb személyt jelentenek.⁹⁷⁷ Magáról a *forumról* 110 *elogium* töredék került elő,⁹⁷⁸ Róma más helyeiről, a Forum Romanumról, a Pantheonból és egyéb római helyről még 42, azaz összesen 152, amelyek alapján a Vergiliusnál szereplő 42 személy több mint felének *elogiumát* valószínűsíthetjük magából a városból. Ezen túlmenően számba jöhetnek még a vidéki töredékek,⁹⁷⁹ így Arretiumból 7, Pompeiiből 2, Laviniumból 2, Nápolyból és Méridából 1-1 *elogium* került elő, amihez még a Pompeiiben megtalált két, a szoborpark alakjaira utaló *vadimoniumot* is hozzászámolhatjuk.

Ha ezt a listát tovább vizsgáljuk, több érdekességet figyelhetünk meg. A valószínűsített, teljes lista egyötöde látszik bizonyítottnak, ugyanis körülbelül 46 olyan személyt találunk rajta, akinek a neve több helyről is „megerősített”, s ezek fele⁹⁸⁰ megegyezik a *Forum Augustumról* előkerült *elogiumokkal*. A *Forum Augustumon* talált *elogiumok* közül tízet nem támaszt alá más forrás, a többi viszont megtalálható vagy irodalmi forrásban, vagy a többi városban talált feliratok között is.

A beazonosítható személyek mellett 93 olyan töredéket találtam az általam elérhető, publikált forrásokban, amely régészeti, epigráfiai, vagy prosopográfiai⁹⁸¹ meghatározva az Augustus kori *forum*hoz tartozhatott. Ezek azonban nem adnak több információt. Ezekből a töredékből jelenleg nem állapítható meg, hogy vajon a vergiliusi listát erősítik-e, vagy attól függetlenül felállított személyek *elogiumához* vagy *titulusához* tartoztak.

⁹⁷⁶ Ld. CIL 6.

⁹⁷⁷ Van olyan eset, amikor több felirat alkot egy *elogiumot*, de vannak párhuzamosságok is.

⁹⁷⁸ A lelőhelyek rögzítése nem minden esetben volt pontos.

⁹⁷⁹ A római császárfórumok gyorsan divatot teremtettek, másolataikon feltehetően ugyanúgy a római erénykatalógust jelentő személyek állhattak, mint római példaképükön.

⁹⁸⁰ 24 személy.

⁹⁸¹ Itt nem a személy, pusztán a viselt hivatal alapján meghatározva a kort.

A vidéki városok *forumain* talált *elogiumok*, valamint irodalmi utalások csak Aeneas, Silvius Aeneas, Romulus és Q. Fabius Maximus személyének ottlétét támasztják alá a *Forum Augustum*on.

A *forumhoz* kapcsolható személyek három csoportba sorolhatók: az elsőbe a mitikus ősök tartoznak, akik Róma alapítóinak és egyszersmind a *gens Iuliának* is a mitologikus ősei voltak. Közülük öt⁹⁸² csak Vergiliusnál szerepel, Aeneas jelenlétét azonban több forrás is alátámasztja.

Róma őseinek következő csoportja az albai királyoké. A tizenöt uralkodóból itt csak nyolc név azonosítható, kettőt⁹⁸³ csak Vergilius említ, kettőnek csak a felirata került elő,⁹⁸⁴ négyen viszont felirataikkal is alátámasztják a vergiliusi listát,⁹⁸⁵ és egy személy még ennél is több forrásból is ismert.⁹⁸⁶ A római királyok közül Romuluson kívül senkinek sincs régészetiileg bizonyítható felirata a megtalált anyagban. Ottlétük a *forumon* csak a vergiliusi közlésből vehető bizonyosnak. Geiger feltételezi,⁹⁸⁷ hogy a Rómához szorosan kötődő albai királyok mellett 14 idegen király és harcos királynő is szerepel. Ennek azonban semmiféle régészeti bizonyítéka nincs, a királyok esetében Geiger Cornelius Neposra⁹⁸⁸ való hivatkozását ebben az esetben nem tekinthetjük bizonyító erejűnek. Ugyancsak el kell vetnünk a harcos királynőkre⁹⁸⁹ történő utalást, közülük⁹⁹⁰ ugyanis mindössze Dido hozható kapcsolatba a római történelemmel. Az ő személye sem a vergiliusi romantika jegyében jelenik meg,⁹⁹¹ tragikus halálának oka egy lybiai király, és nem Aeneas, tehát a harcos királynők egyike sem jellelhetne *exemplumot* a rómaiak számára.

A mitikus ősök, az albai és római királyok mellett 27 különböző római *gens* képviselői találhatóak meg a listán. Semmi meglepő sincs ebben, hiszen Róma korai történelmét ezek a nemzetségek határozták meg. A többség csak egy-egy képviselőjével szerepelteti magát a listán. A több sze-

⁹⁸² Monoecus (Héraklész), Latinus vagy Lavinius, Lavinia, Capys, Ankhiszész

⁹⁸³ Silvius, Numitor.

⁹⁸⁴ Capys, Capetus.

⁹⁸⁵ Ascanius, Silvius Aeneas, Alba Silvius, Procas.

⁹⁸⁶ Procas.

⁹⁸⁷ Geiger 2008.

⁹⁸⁸ Geiger 1979.

⁹⁸⁹ Paradoxographoi 213–218.

⁹⁹⁰ Semiramis, Zarinaea, Nitocris (Egyiptom), Nitocris (Babilón), Argeia, Dido, Atossa, Rhodogune (Parthia), Lyde, Pheretime, Thargelia, Tomyris, I. Artemisia (Caria), Onomaris.

⁹⁹¹ Gera 1997. 7–8.

méllyel is megjelenő nemzetségek alkotják a szoborpark hangsúlyos elemeit, ezek pedig három római nemzetség, a *gens Cornelia*,⁹⁹² a *gens Claudia*⁹⁹³ és a *gens Iulia*⁹⁹⁴ jeles képviselőit vonultatják fel. A három nemzetiségből a *gens Cornelia* tagjai közül csak egy⁹⁹⁵ személy van, aki csupán Vergiliusnál szerepel, így tehát valós megjelenése kétséges. A *gens Claudia* minden képviselője több forrásból is megerősíthető, érdekes viszont a *gens Iulia* kérdése, amelynek tagjai közül, ha Augustust leszámítjuk, szintén csak egyetlen⁹⁹⁶ személy jelenlétét támasztja alá több forrás is. Viszont általánosságban tudjuk, a források nevek felsorolása nélkül közlik, hogy a Iuliusok ott szerepeltek a szoborkiállításon.

Mindent egybevetve Augustus korában 55 személy jelenléte mondható nagyon valószínűnek, a források alapján azonban ezek közül csak 30 fogadható el még nagyobb biztonsággal. Közülük ki kell emelnünk a Caesarral és Augustusszal valamiképpen rokoni kapcsolatban lévőket. Ha Caesart és Augustust is beleszámítjuk, akkor heten alkotnak szoros, vérrokonságot;⁹⁹⁷ és még másik öt személy sorolható a tágabb rokoni körbe.⁹⁹⁸

A többiek Róma azon nagyjai, akik nincsenek kapcsolatban az előző kettővel, de vagy a katonai (*triumphatores*), vagy a polgári életben (*summi viri*) voltak kiemelkedő alakjai a történelemnek. Közülük öten viselték⁹⁹⁹ a köztársasági korban elég ritkán adományozott *imperator* címet. A szoborpark kiválasztási elveit körüljárva Grüll Tibor fejtette ki,¹⁰⁰⁰ hogy elsődlegesen a viselt címek határozták meg a kiválasztást, miszerint a *pater patriae*, a *princeps senatus*, a magánszemélyként viselt *imperium* és a többszörös *consul*ság lehetett a meghatározó elv. Érvelésének lényege, hogy ezek mutatnak egyértelműen magára Augustusra. Ő sem ért egyet Alföldy Gézával,¹⁰⁰¹ aki szerint a *forum* történelmi alakjai mind *imperatorok* lettek volna. Ez csak részben lehetett igaz, ha a megjelenő

⁹⁹² 8 fő.

⁹⁹³ 6 fő.

⁹⁹⁴ 7 fő.

⁹⁹⁵ A. Cornelius Cossus.

⁹⁹⁶ Gaius Iulius Caesar.

⁹⁹⁷ C. Iulius Caesar Strabo, Gaius Iulius Caesar, C. Marius, C. Iulius Caesar, Augustus Caesar, Caius és Lucius Caesar.

⁹⁹⁸ Appius Claudius Caecus, L. Cornelius Sulla Felix, M. Claudius Marcellus, Nero Claudius Drusus, Cn. Pompeius.

⁹⁹⁹ Lucius Aemilius Paullus, Sulla, Caesar, Octavianus, Gaius Iulius Caesar, Pompeius.

¹⁰⁰⁰ Grüll 2011. 76.

¹⁰⁰¹ Alföldy 1991.

nóalakokat vesszük, azonnal cáfolható. Ha csak a szobrok helyzetét nézzük, akkor viszont elfogadható az, hogy az egyik oldal rendező elve a hadvezéri kiválóság lehetett.

3. A SZOBROK ELRENDEZÉSE

Minden gondos vizsgálat mellett is jócskán maradtak „üres helyek” a *forumon*, mintegy 40 szoborhelyet nem tudtam „betölteni” az Augustus kori állapotokat rekonstruálva. Úgy tűnik, mintha a szobrok csak a *forum* exedrának és *porticusainak* fülkéiben, illetve a *porticusok* előtt csak a *forum* oszlopainak fele előtt álltak volna. Vonzó lenne azt mondani, hogy a templom által „takart” oldalakon nem álltak szobrok, de ennek a megtalált FUR-töredék gyökeresen ellentmond, ugyanis épp ott ábrázol egy oszlop előtti talapzatot. A töredék későbbi keletkezése viszont azt is jelentheti, hogy Augustus idején a szobrok elrendezése más lehetett, a későbbiekben viszont megszorodtak a képmások, és minden lehetséges szoborhelyet betöltöttek. Itt lehet ismét utalni arra, hogy a *porticusok* fülkéi esetleg nem szoborhelyek voltak, de ennek eldöntése még tovább bonyolítaná a lenti gondolatmenetet, ezért figyelmen kívül kell hagynunk.

A két központi figura, a Róma legendás alapításának emlékezetét őrző Romulus és Aeneas, már a Kr. e. II. században a római művészet központi figurái voltak, és fontos szerepet töltöttek be egészen a IV. századig. Személyüket azonban a művészet által közvetített hivatali propagandában saját hatalmuk legitimizációjának jelölésére, a Iulius–Claudius-dinasztia alatt mindenképpen meghatározó motívumként használták.¹⁰⁰² Mint Zanker kifejti,¹⁰⁰³ Augustus mitológiai programjában semmi újdonság sincs, de viszonya ezekhez a történetekhez mégis újszerű. A két mondatör – a trójai és Romulus – összekötése teljesen új színezetet adott ennek a mitológiai programnak. Az augustusi felfogás szerint Aeneas és Romulus nemcsak Róma, de a *gens Iulia* ősei is voltak, és az augustusi propaganda különböző elemei nem engedték elfeledni, hogy ennek a nemzetségnek a tagjai mit is tettek Rómáért. Emellett nem elhanyagolható az sem, hogy a *gens Iulia* isteni őseiként kiválasztott Mars a rómaiak *virtusát* garantálta, Venus pedig a termékenységet és a bőséget.¹⁰⁰⁴ A *virtus* és *abundantia* kettőssége és egyben összekapcsolása a szobrok elhelyezésében is, de már a templom ikonográfiájában is

¹⁰⁰² Albertson 2008. 2.

¹⁰⁰³ Zanker 1990. 195.

¹⁰⁰⁴ Zanker 1990. 195.

megmutatkozott, így fejezvé ki a római eredetmítosz kettősségét is. Egyik oldalon a Venus és leszármazottai, a *gens Iulia*, a trójai ág, a másik oldalon Mars és leszármazottai, a Romulus képviselte római ág. Azonos töről fakadtak, mindkettő szerves része volt Róma nagyságának, a hódító Róma katonai dicsőségével párba állított családi ősök jelezték, hogy a béke áldásai honnan is származnak. Augustus tudatosan, vagy csak ráérezve a dologra, megoldotta azt a problémát, hogyan helyezhető halandó ember az istenek közé anélkül, hogy az isteni tiszteletet erőszakosan akarná kikényszeríteni a közösségből. Az istenek és halandók ezen csarnoka alapján a rómaiak és a római történelmi emlékezet azok közé sorolta, akik között megjelent a *forumon*: az istenek és római hősök közé.

3. 1. Az északnyugati exedra

3. 1. 1. A *gens Iulia* ősei

Ide helyezték azokat az államférfiakat, akik Augustus nemzetségének, a *gens Iuliának* voltak az ősei.¹⁰⁰⁵ Egy, a későbbiekben kifejtendő gondolatmenet alapján valószínűnek tartom, hogy ide, illetve az ehhez az oldalhoz tartozó *porticus*ba a római nagyok közül a politikus államférfiak szobrai állították.

3. 1. 1. 1. *Pius Aeneas*

Az exedra középső, oszlopokkal elválasztott fülkéjében állt Aeneas szobra. A provinciális rekonstrukciók alapján¹⁰⁰⁶ nem is egy szobor, hanem egy szoborcsoport töltötte meg ezen az oldalon a kiemelt személyiségek számára szánt *aediculát*. A rekonstrukció alapján egy nagyjából két méter széles talapzaton, a fülkét teljesen kitöltve állt a kb. 2,9 méter magas csoport.

¹⁰⁰⁵ Ovidius, *Fasti* 5. 563–564: „*hinc videt Aenean oneratum pondere caro et tot Iuleae nobililatis avos.*”

¹⁰⁰⁶ A szoborcsoport rekonstrukciójának alapja elsősorban az emeritai csoport, amelynek alapján a római Museo dei Fori Imperialiban is mint legvalószínűbb rekonstrukciót mutatják be. Az ábrázolt csoport szinte változatok nélkül jelenik meg a pompeii freskón, és a Budapesten látható, az actiumi csata emlékére ajánlott domborművön (Szépművészeti Múzeum Lelt. sz. 2000. 24. A) is. Ezen a domborművön egy római erények, Honos és Virtus (Virtus Romana) által vezetett, négy ló vontatta díszkocsi (*tensa*) oldalán a római östörténet három fontos állomása látható: Aeneas menekülése Trójából, Alba Longa alapítása (a laviniumi koca csoda-jele) és a tropaeumot szerző Romulus. Vö. Szilágyi 2013.

Aeneas állandóan visszatérő alakja az augustusi ideológiai központi figurája volt. Bár már korábban is feltűnt a személye, a trójai kapcsolat fontosságát az állam vonatkozásában Augustus előtt nem emelték ki.¹⁰⁰⁷ Több olyan család élt Rómában, akik isteni eredetre vezették vissza családfájukat, és volt közöttük olyan is,¹⁰⁰⁸ mint például a Memmiusok, akik trójai gyökerekkel büszkélkedtek. De a család trójai származása náluk nem kapcsolódott az állam trójai eredetének hangoztatásához. Ez volt az új elem. Róma és Aeneas kapcsolata a Kr. e. III. században merült fel először, s ez az eredetmítosz akkor nem is a rómaiak számára volt fontos. Ez a motívum a szicíliai görög történetíróknál bukkant fel először, akik Róma egyre növekvő hatalmának igazolására kezdték el kutatni a város eredetét. Az általuk kidolgozott mitologizáló diplomácia, Dido átka, mint a trójai–pun ellentét áthághatatlan oka lett Vergilius Aeneisében is a pun háborúk indoka.¹⁰⁰⁹ Ebből a külpolitikai nézőpontú eredettörténetből a *gens Iulia* alakította ki a belpolitikai fontossággal bíró *historiát*. A Kr. e. II. századtól kezdődően, hogy a többi, magát isteni eredetre visszavezető római családhoz hasonlóan politikai tökétté kovácsoljon származásából, ők is egyre erőteljesebben hangsúlyozták a *gens Iulia* Venustól való származását, Venushoz pedig a trójai eredetmondán, Aeneason keresztül vezetett az út.

Lucretius Venust még csak „*Aeneadam genetrix*”-ként szólította meg a *De rerum naturában*,¹⁰¹⁰ ahol még nincs szó Róma ősanjáról. Venusból, az egyes nemzetségek védőistennőjéből, Aeneas figurájának kiemelésével, Augustustól kezdődően lett egyértelműen az egész római nép ősanja. A város trójai alapításának legendája is ezután kerül be a történetírói elbeszélésekbe,¹⁰¹¹ mint Erskine rámutatott,¹⁰¹² korábban nem volt szerves része a római önazonosság tudatnak.

¹⁰⁰⁷ Erskine 2001. 16.

¹⁰⁰⁸ Dion. Hal. 1. 85. 3. szerint ötven római család volt trójai eredetű.

¹⁰⁰⁹ Miután Aeneas elhagyta, Dido megátkozta hűtlen kedvesét. Ettől kezdve már nemcsak a görög–trójai, hanem a pun és minden trójai leszármazott ellenségként tekintett egymásra. Róma, mint trójai kolónia ellen a görög–trójai ellentét okán Pürrhosz Akhilleusz leszármazottjaként lépett hadba (Kr. e. 280). Segesta városa pedig az első pun háborúban (Kr. e. 263) a közös trójai eredetre hivatkozva állt végül Róma mellé.

¹⁰¹⁰ Lucretius, 1. 1.

¹⁰¹¹ Sallust. Catilina, 6. 1: „*Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio Troiani, qui Aenea duce profugii sedibus incertis vagabantur cumque eis Aborigines, genus hominum agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum.*”

¹⁰¹² Erskine 2001. 36.

Augustus Aeneasra alapozta ideológiai programját. A Trójából menekülő hős először a Caesar halála után veretett pénzérmén¹⁰¹³ jelent meg. Ekkor még, a Venus-érmek ábrázolásaihoz hasonlóan,¹⁰¹⁴ Octavianus hatalmának legitimitását voltak hivatva erősíteni azáltal, hogy hangsúlyozták az ifjú *triumvir* Caesarral való kapcsolatát.¹⁰¹⁵ Augustus és a *gens Iulia* isteni eredetének példázatán túl, ahol Aeneas a dicső múlt megtestesítője, a későbbi halotti sztéléken való megjelenésének okát a lélek végső győzelmének kifejezésében, illetve a vergiliusi *pietas* megjelenítésében keresték.¹⁰¹⁶ Aeneas képviselte ugyanis az Augustus-kor legfontosabb vezérmotívumaként újból és újból megjelenő erényt, a *pietast* (jámborság, kegyesség).¹⁰¹⁷ Vergilius, mintegy visszatükrözve az augustusi kor szemléletét, kissé kiterjesztette a szó általános jelentését.

Az égő városból apját vállain hurcolva kimentő hős a *pietas* alapjelentését, a szülőkkel szembeni helyes magatartást eleveníti meg. Ez az erény nem egyszerűen a szó alapértelmében van jelen, hanem az ember és az isten kapcsolatának sajátos kifejezője, leginkább azt jelenti, hogy egyedül az emberi *pietas* képes elnyerni az isteni támogatást, s biztosítani a földiek javát.¹⁰¹⁸ A római „*do ut des*” vallási szemlélet szerint pedig a „*pietas iustitia adversum deos*”¹⁰¹⁹ alapján csak az lehetett összekötő kapocs az isteni és emberi világ között, aki ezzel az erénnyel rendelkezik. A Iulius–Claudius-dinasztia számára saját, az isteni természetből fakadó magasabbrendűségüket bizonyítandó, sokkal fontosabb volt őseik közül Aeneas személye és a trójai származás hangoztatása, mint a városalapító Romulusé.¹⁰²⁰ Aeneas jelentette a birodalom polgárháborúk utáni újjászervezésének ideológiai alapját.

¹⁰¹³ RRC 1974: 502; BMCRR. not. 4257–8.

¹⁰¹⁴ RRC 1974: 503; BMCRR. not. 4277.

¹⁰¹⁵ Erskine 2001. 19.

¹⁰¹⁶ Erdélyi 1934. 54.

¹⁰¹⁷ Zanker 1990. 203; Ovidius, *Fasti* 5. 563: „*hinc videt Aenean oneratum pondere caro.*”

¹⁰¹⁸ Powell 2008. 33.

¹⁰¹⁹ Cicero, *De nat. deor.* 1. 116.

¹⁰²⁰ Erskine 2001. 18. n. 9.



97. ábra: A pompeii freskó Aeneas csoportjának rekonstrukciója. (T. Horváth Ágnes)

A szoborcsoport megjelenésére több képi forrást vehetünk számba.¹⁰²¹ A legismertebbek egyike egy Pompeiiiben talált,¹⁰²² mára már szinte teljesen elpusztult falikép,¹⁰²³ amelyről Camaggio¹⁰²⁴ már bizonyította, hogy a *forum* kultuszszobrának ábrázolása lehet (97. ábra); a másik egy provinciális Augustus-*forum* másolat, a méridai városközpont szoborcsoportja.¹⁰²⁵

¹⁰²¹ A szoborcsoport ábrázolására ld. Erdélyi 1934.

¹⁰²² Pompeii IX. 13. 5. M. Fabius Ululitremulus háza.

¹⁰²³ A jelenlegi állapotokra ld. <http://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R9/9%2013%2005.htm>. A képeket publikálták: NSc 1913. 144–145; Varone–Stefani 2009. 469, 471–72.

¹⁰²⁴ Camaggio 1928. 125–47.

¹⁰²⁵ A Museo di Fori Imperialiban bemutatott provinciális csoportot alkotó töredékek Méridában és Madridban találhatóak. Ankhiszész: Museo Nacional de Arte Romano di Mérida (inv. MNAR 33675 és MNAR 34597) FA 2489; Aeneas (inv. MNAR 33676). FA 2490; Ascanius: Museo Archeologico Nazionale di Madrid (inv. MAN 34432) FA 2488. Az ábrázolásmód a későbbiekben is megmarad, így például feltűnik a Magyar Nemzeti

Ezek alapján hagyományos, a családfák *stemma*táját megjelenítő ábrázoláson Aeneas egyik kezével fiát, Ascaniust vezeti, miközben apját, Ankhiszészt is vállaira emelve, futva menekül Trója lángjai közül. Ankhiszész kezében (egy ládikában) menti ki a városból a házi isteneket, a Palladiumot. A mozgalmas jelenet jól ismert a római irodalomból¹⁰²⁶ és az ábrázoló művészetből is.¹⁰²⁷ Ez a művészi beállítás a Mediterraneum nyugati felében igen népszerű volt, míg a keletiben alig találkozhatunk vele.¹⁰²⁸

A kompozíció legmagasabb pontja, a házi isteneket szimbolizáló Palladium, az égi, az isteni leszármazáshoz köti Ankhiszészt, aki alatt a szó szoros értelmében vertikális síkban megjelenítve következnek utódai: Aeneas és Ascanius. A csoport horizontálisan Ascaniusszal kezdődik, akit bár kézen fog apja, de Arya szerint mégis úgy tűnik, mintha ő vezetné Aeneast.¹⁰²⁹ A jövő felé siető gyermek, a jelent képviselő apa visszanez a múltat képviselő égő város felé, míg a múlt képviselője, Ankhiszész előre, a jövőbe tekint. A múlt és az isteni eredet bizonyossága szó szerint Aeneas vállán érkezett Rómába.

Ha hihetünk a későbbi másolatoknak,¹⁰³⁰ akkor Aeneas a *forum* szoborcsoportján – sokatmondóan – nem trójai, hanem római öltözékben,¹⁰³¹ mégpedig katonai páncélban és a római *patriciusok* lábbelijében távozott Trójából, vagy fogalmazhatunk úgy is, hogy katonai diadalmenetben vult be Rómába. Fia, kezében pásztorbottal, a fríg pásztorok viseletét, apja

Múzeum Kötárának egyik sírkövén is (MNM 27.1903.2.), mutatván, hogy a szoborcsoport megőrizte hagyományos képi megjelenését.

¹⁰²⁶ Verg. Aen. 2. 707. sqq.

¹⁰²⁷ Az irodalmi alkotások ugyan csak Vergiliustól kezdődően állították be így az Aeneas-képet, falfestményeken (ld. IX. 13. 5 Pompeii. 1913. NSc 1913. 144.) azonban már az Aeneis megszületése előtt századokkal is így ábrázolták. Falfestmények, gemmák, mozaikok visszatérő motívuma, ahol a beállítás szinte minden esetben ugyanaz. Vö. Spannagel, 1999. 86–89, 90–132, tab. 3. 3, 5, tab. 4. 1–11, tab. 5. 1–11, 6. 1–2, 7. 5.

¹⁰²⁸ Spannagel 1999. 90–132.

¹⁰²⁹ Arya 2002. 11.

¹⁰³⁰ Emerita Augusta római *forum*ának romjai között talált, a Mercati Traianiban kiállított töredékek: Lelt. sz. FA 2492. Ez a viselet már hagyományosnak számított, így ábrázolták a Pompeiiiben talált freskók és terrakották is.

¹⁰³¹ A római ábrázolások jellemzője, hogy Aeneas római viseletben jelenik meg, így pl. a Tabula Iliaca Capitolina (Inv. MC0316) domborművén, a Museo Archeologico Nazionale di Napoli terrakotta csoportján (Inv. no. 110338). Ugyanez a beállítás jelenik meg a provinciális változatokon, pl. Musée National du Bardo (Inv. no. 2125) oltárán, gemmákon: Antikensammlung, Staatliche Museen, Deutschland (Inv. no. FG 6495), Martin von Wagner Museum, Deutschland (Inv. no. KL. 425) stb.

pedig a római papok öltözékét hordja. Hármasuk pusztja megjelenésével a kisázsiai eredet (bevándorolt polgár), a római identitás (bennszülött hagyomány), a profán és a szent, a polgár, a pap és a katona, azaz a római múlt, jelen, valamint a reményteli jövő, a teljes római társadalom és történelem miniatürizált sűrítőmánya.

3. 1. 1. 2. *A gens Iulia képmásai*

A szoborcsoport baloldalán,¹⁰³² az exedra déli részén Aeneas egyenes leszármazottai, az Ascaniusszal kezdődő alba longai királyok képviselték Róma eredetét.¹⁰³³ A forrásokból rekonstruálható 21 legendás királyból Ovidius csak hatot említ. Közülük régészetileg is alátámaszthatóan csak öt¹⁰³⁴ jelenik meg. Az exedrában a számuk bizonytalan, valószínűsíthetően, a római királyokkal párhuzamos elhelyezésük miatt, azok számával azonos lehetett az albai királyszobrok száma. Ezért saját rekonstrukciómát a vergiliusi listából egészítettem ki Silvius és Numitor nevével. Az előbbit az Aeneastól vagy Ascaniustól való¹⁰³⁵ egyenes leszármazása indokolja, és mint a dinasztia ősapja jelenik meg. Numitor, Romulus nagyapjaként pedig a római ággal való összekapcsolódást szemlélteti.

Az exedra északi részére a *gens* jeles képviselőinek szobrai kerültek. A valószínűsíthető listából¹⁰³⁶ C. Iulius Caesar Strabo, Caius Iulius Caesar, C. Marius, C. Iulius Caesar, Augustus Caesar, Caius és Lucius Caesar neve kerülhet szóba. Augustus maga törölhető a listából, nem tételezhető fel, hogy ebben a kontextusban ábrázoltatta volna saját magát, valószínűleg beérte a tér közepén, a *quadrigán* megjelenő portréval, illetve a „koloszszus-aulába” valószínűsített *Genius Augusti* ábrázolással. Szintén kétséges, hogy az itt elhelyezett ősök között szerepelt-e Augustus örökbefogadó atyja, Iulius Caesar. Ezt a lehetőséget Zanker kizárja,¹⁰³⁷ Favro viszont megerősíti.¹⁰³⁸ Azon tény alapján, hogy a *summi viri* figurái között logikailag nem állt sem *deus*, sem *divus*, inkább arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy ezt a sort nem Caesar, hanem a dinasztia valamely más, jelenlegi ismereteink alapján be nem azonosítható, érdemes tagja

¹⁰³² Ld. 3. sz. melléklet.

¹⁰³³ Ovidius, *Fasti* 5. 563–566.

¹⁰³⁴ Ascanius, Silvius Aeneas, Alba Silvius, Procas (Proca Silvius).

¹⁰³⁵ Mitológiai genealógiájuk bizonytalan.

¹⁰³⁶ Ld. 1. sz. melléklet.

¹⁰³⁷ Zanker 1968. 20. not 113.

¹⁰³⁸ Favro 1996. 96.

nyitotta. Caesar legvalószínűbben a „kolosszus-aulában”, illetve a templomcellában kaphatott helyet.

Saját rekonstrukciós elképzelésem az, hogy az exedrák alsó sorában 7–7 sekélyebb és 1 mélyebb fülke volt, s ennek megfelelően, itt Aeneas állt a kiemelt helyen, egyik oldalán 7 albai király, másik oldalán hét, Augustusszal szoros rokonságban lévő személy állt. Ezeknek feliratai mind megvannak.¹⁰³⁹ A felső fülkékben, tekintve, hogy bár az albaiak fontosak voltak a római eredetmítosz szempontjából, de az augustusi történet szemlélet szerint ezen túlmenően elhanyagolható szerepet játszottak magának a városnak a történelmében, ezért inkább a *tropaeumok* elhelyezését tartom valószínűnek.

3. 2. Az északkeleti exedra

A szemközti oldali exedrában Róma alapítóinak és a római történelemnek a nagyjai sorakoztak.¹⁰⁴⁰ Ebben az exedrában és a hozzá tartozó oldal *porticus*ában harciasabb szellem uralkodhatott. A *forum* ideológiájának logikájából kiindulva itt a férfias *virtus*nak teret engedve a hadvezérek (*triumphatores*) szobrai álltak.

Az albai királyokkal ellentétben – bár Vergilius a teljes római királylistát felsorolta –, régészeti bizonyítékunk csak Romulus *forumon* elhelyezett szobrára van. Összevetve a szemközti oldal régészeti bizonyítékokkal is alátámasztott legendás királyaival, a római szimmetria igényének jegyében legalább ötnek itt is jelen kellett lennie. Ha a példamutató élet volt a megjelenítettek ideológiai apropója, akkor Tullus Hostilius vagy Lucius Tarquinius Superbus „kimaradhatott” a királyok sorából. Ez a találgatás azonban rögtön cáfolható lehet azzal, hogy a római királylista, már a hetes szám¹⁰⁴¹ miatt is, inkább teljes lehetett, és nem a rómaiak számát redukálták, hanem az albaiak számát igazították hozzájuk. Emellett szól az exedra fülkéinek száma is. Sokkal könnyebb ugyanis az albaiakból az érdemeseket kiemelni, mint eldönteni, hogy a kimaradó rómaiak helyére kit állíthattak. Emellett a római királylista sajátossága, hogy minden egyes tagja hordozott valamit azokból az erényekből, amelyek közösen alkották a római jellem

¹⁰³⁹ Ld. 1. sz. melléklet.

¹⁰⁴⁰ Ovidius, *Fasti* 5. 565: „*hinc videt Iliaden.*”

¹⁰⁴¹ A hétnek, mint mitikus számnak itteni megjelenése sem volt véletlen, ld. hét domb, hét király stb.

alapvonásait, és valamennyien, még a nem teljesen feddhetetlenek¹⁰⁴² is hozzájárultak a város politikai értelemben vett várossá, városállammá történő alakításához.

A hét király listája Romulusszal kezdődik. Ő áll a központi *aediculában*, és nem valószínű, hogy ugyanarról a személyről, legyen az bármilyen fontos is a római történelemben, egy tudatos válogatásban, egymás mellett két szobrot is felállítottak volna. Ebben az esetben azonban a meglévő hét szoborfülke egyike gazdátlan maradt. Spannagel,¹⁰⁴³ aki a királyszobrokat az exedra felső szintjére helyezi, a szemközi oldalon Aeneast kétszer szerepelteti, amiből annak kell következnie, hogy ezen az oldalon Romulusnak is kétszer kellett szerepelnie. Az aeneasi oldalon könnyű a több királyból logikusan a sorba illeszthetőt találni, itt azonban megoldhatatlan a kérdés. Remust, Romulus ikertestvérét a város alapításának mítoszában játszott szerepe miatt¹⁰⁴⁴ nem lett volna szerencsés itt elhelyezni. Az ő neve egyébként egyetlen feliratos forrásunkon sem szerepel sem Rómában, sem a vidéki töredékek között. Ide kerülhetett volna Brutus, a köztársaság megalapítója, de az ő személye, ha szoroson vesszük a tematikus válogatást, akkor kilóg a királyok közül. Am jelzője Vergiliusnál ugyanaz, mint Marsé: *ultor*,¹⁰⁴⁵ így személyének beemelése az exedra alakjai közé, összecsenghet a *forum* alapgondolatával. Maradna még a kétszer szerepeltetett Romulus lehetősége, akkor viszont a szemközi oldalon Aeneasnak kell kétszer szerepelnie, „kiütve” ezzel Silviust a listáról. Ebben az esetben a szobrok elhelyezésének általam rekonstruált képe (95. ábra) az északnyugati oldalon Romulusszal kezdődött volna. Feltehetnénk fordított kronológiai sorrendet is, hogy ne jelenjen meg ugyanaz a személy közvetlenül kétszer egymás mellett, akkor viszont Tarquinius Superbus állt volna Romulus mellett, akiknek közelsége szintén nem kívánatos gondolatokat ébreszthetett a szemlélőben. A kérdés megoldása tehát jelenlegi tudásunk alapján nem egyszerű, lehetséges, hogy

¹⁰⁴² A Romulusszal kezdődő listáról mindjárt Romulus is kimaradhatott volna, hiszen a városalapítás mítosza maga is hordozott néhány elfeledésre ítélt dolgot. A többiek historizáló történetei közül pedig szintén találhatnánk a korabeli erkölcsi felfogással talán nem, de a keresztényi erkölcsrendbe már annál inkább ütköző pontot, hogy önkényesen kijelentsük, ennek, vagy annak az uralkodónak nincs helye a példaképek csarnokában.

¹⁰⁴³ Spannagel, 1999. 267–287.

¹⁰⁴⁴ Kellemetlen módon emlékeztetne egy kétes *auguriumra*, szemben az *augurium augustummal*, illetve a testvérgyilkosságra.

¹⁰⁴⁵ Verg. Aen. 6. 817–818: „uis et Tarquinius reges animamque superbam/ ultoris Bruti, fascisque uidere receptos?”

a kronologikus és tematikus rend a *forumon* nem volt annyira szigorú, mint ahogyan azt mi, szabályt teremteni vágyóan, feltételezzük.

A római királyok mellett – mint a Mars-leszármazottak –, római hadvezérek (*triumphatores*), *imperatorok* kellettek, hogy megjelenjenek. Pontosan ezek személyét azonban lehetetlen eldönteni.

3. 2. 1. Romulus triumphans

Az exedra középső *aediculájában* Romulus szobra állt, akit a szabin Caenina királyát legyőző, a harcban az ellenséggel saját kezűleg végző, és a *spolia opimával* diadalmasan hazatérő hadvezérként ábrázolták¹⁰⁴⁶ (98. ábra). Jobb kezében lándzsát tartott, vállai fölött a *spolia opima* függött, amit elsőként ő nyert el a római történelemben. Ő a *virtust* (a férfias bátorság) képviselte.¹⁰⁴⁷ A *virtus* a római nemesség hadi dicsőségének és katonai érényének egyik aspektusa volt. Mint Aeneas párja, jól kiegészíti, és egyszersmind ellenpontozza a szemközti oldalon bemutatott augustusi ideológiai válogatást. Vállain nem kegyes őse, hanem a legyőzött ellenségtől elvett fegyver volt.¹⁰⁴⁸ Szemközti elhelyezésük azonban ezen túlmenően is sugallhat valamit. Mint Michaela Janan¹⁰⁴⁹ rámutat, Romulus *virtusa* épp a *pietas* ellen irányult, hiszen azon a királyon aratott győzelmet, aki éppen a *pietas* megsértését akarta megbosszulni. Ez a *virtus* pedig nem illeszkedik bele egy általános logikába, Aeneas és Romulus nem ugyanazon erkölcsi nézőpontból képviselik az általuk fémjelzett érényeket. Ovidius szemében a városalapító kezében lévő *tropaeum* egy másik dolgot is eltakar, feledteti a közelmúlt testvérgyilkosságát. Azonban az ovidiusi költői intertextualitás ilyen értelmezése, a *forum* építészeti mondanivalójának oly módon történő értékelése, hogy a városalapító testvérgyilkos, illetve a kegyességet megsértő, a könyörgőt megölő gyilkos, nem vihet bennünket az egész épületegyüttes és ideológiai koncepció félreértelmezéséhez. Kétségtelen tény, hogy a Romulus-mítosz – amely minden valószínűség szerint nem belső keletkezésű, hanem rosszindulatú momentumokkal terhelt, klasszicizálódott változata az eredetinek – sok mentegetőzésre adhatott okot. Talán nem is véletlen, hogy Octavianus inkább a másik vonalat, a keleti eredetet, trójai őstörténetet, a hellén harmóniát hangsúlyozta ideológiai programjában.

¹⁰⁴⁶ A pompeii és emeritai rekonstrukciók alapján.

¹⁰⁴⁷ Zanker 1990. 203.

¹⁰⁴⁸ Ovidius, *Fasti* 5. 565: „*hinc videt Iliaden unieris ducis arma ferentem.*”

¹⁰⁴⁹ Janan 2001. 5.



98. ábra: A pompeii Romulus triumphans freskó rekonstrukciója. (T. Horváth Ágnes)

A szobor megjelenéséről még annyi támponttal sem rendelkezünk, mint az Aeneas szobor esetében. Az ábrázolásnak kevés hagyománya van a korábbi művészetben. Egy ritka érmeképpel rokonítható, amely a L. Valerius Flaccus verette *denarius*¹⁰⁵⁰ változatain található. Ezek előlapján szárnyas Victoria-fej, hátoldalán a hellenisztikus hagyományt követő ábrázoláson, félmeztelen Mars, kezében lándzsával és válla fölött *tropaeum*mal látható, mellette búzakalász. Ennek a beállításnak azonban nincs több nyoma a római művészetben.

¹⁰⁵⁰ SRCV I 183, Sydenham 565, Crawford 306/1, RSC I Valeria 11.

Megfontolandó azonban itt is, hogy ez is hagyományhű Romulus ábrázolás volt, amelyet főként a fentebb már említett, a Pompeiiben, Fabius Ululitremus *fullonicájának* falán¹⁰⁵¹ talált, egymással szemközt elhelyezett freskók párhuzamként szoktak leírni. Romulus mozdulata, a vállán Ankhiszészt menekítő Aeneas mozdulatának párja, csak itt nem a múltba, hanem a jövőbe mutat: a *tropaeum*, a legyőzött ellenségtől zsákmányolt hadizsákmány a vergiliusi gondolatot láttatja:

„*Tu regere imperio populos, Romane, memento:
hae tibi erunt artes, pacisque imponere morem,
parcere subiectis et debellare superbos.*”¹⁰⁵²

Ezen túlmenően erőteljes hangsúlyt kap Augustus személyében a sikeres katonai vezető, aki Egyiptom, Illyria és Actium hőse, és aki a parthusoktól visszaszerzett hadijelvényeket a romulusi *spolia opima* párhuzamaként helyezte el saját *forumán*.

Pietas és *virtus*, a két legfőbb erény azok között,¹⁰⁵³ amelyek a *Curia Iuliában* elhelyezett arany *clipeuson* szerepeltek,¹⁰⁵⁴ és amelyek a *forumon* is megjelentek. Ez a *clipeus virtutis*, amely hellenisztikus világban a tiszteltetés népszerű szimbóluma volt, Rómában pedig a csatában bajtársukat megmentő katonákat illette meg, Augustus esetében misztikus szimbólummá vált.¹⁰⁵⁵ Erényei: *virtus*, *clementia*, *iustitia*, *pietas*. Ezek az erények nem egyeznek meg a már a görög filozófiában megjelenő fő erényekkel: *fortitudo*, *temperantia/continentia*, *iustitia*, és *prudentia/sapientia*.¹⁰⁵⁶ Rokonthatók, de különbségeik nagyon beszédesek. A *fortitudo* ugyanúgy a férfi bátorsága, mint a *virtus*, csak a test, és nem a szellem erejére helyezve a hangsúlyt. A *temperantia* a szellem által féken tartott vágy, a *continentia* az önmegtartóztatás, és a *clementia* ezekkel összevetve a kímélet, a *pietas* rokona. A legnagyobb különbség a *prudentia* (tehetség) és *sapientia* (bölcsség) felcserélése a *pietasszal*, ami a vallás körébe tarto-

¹⁰⁵¹ IX. 13. 5 Pompeii. 1913. Tropaiont hordozó Romulus. In: NSc, 1913. p. 144, 145.

¹⁰⁵² Verg. Aen. 6. 847–853: „Ám a te mesterséged, római, az, hogy uralkodj./ El ne feledd - hogy békés törvényekkel igazgass./ És kíméld, aki meghódolt, de leverd, aki lázad!” (Ford.: Lakatos I.)

¹⁰⁵³ Az ott szereplő erények: *virtus*, *clementia*, *iustitia*, *pietas*

¹⁰⁵⁴ SENATVS/POPVLVSQVE ROMANVS/IMP CAESARI DIVI F AVGVSTO/COS VIII DEDIT CLVPEVM/VIRTVTIS CLEMENTIAE/IVSTITIAE-PIETATIS-ERGA/DEOS PATRIAMQVE. Vö. RIC I 42a (pg. 44); RSC I 294.

¹⁰⁵⁵ Zanker 1990. 95.

¹⁰⁵⁶ A téma részletes elemzésére ld. Wallace–Hadrill 1981.

zik, hit, és nincs köze az egyén tehetségéhez és gondolkodásához. Ennek alapján születtek azok az elméletek, amelyek Augustust mint zsarnok diktátort értékelték, és csak az 1990-es évektől kezdődően indult meg a kép finomítása az augustusi ideológiai program részletesebb elemzésével.¹⁰⁵⁷ A legfőbb érv ez ellen, hogy bár a közösségtől is elvárt erényeket állított új megvilágításba, de az Augustus által is gyakorolt erényekről van szó. Ezek alapján a „ne gondolkodj, higgy” elv itt félreértelmezés, nem jelentheti az ideológiai megfélemlítés eszközt, hanem azt a régi, vallásos hiten alapuló magatartásformát fejezi ki, amelyet Augustus emelt ki a trójai eredetmítoszából, hogy ellenpontozhassa vele a romulusi városalapítás nem éppen szalonképes momentumait.

3. 2. 2. Summi viri

Romulus mellett az exedra északi oldalán a *summi viri*, azaz a köztársaság nagy alakjainak portréi foglaltak helyet, s a győztes hadvezérek és államférfiak szoborsora tovább folytatódott a *porticusok* oszlopcsarnokai-ban. Ez a tiszteleti szoborkiállítás részben még a köztársaság korának hagyományait követte, amikor a *ius imaginis* alapján minden római polgár, aki tett valamit az államért, megkapta azt a jogot, hogy tetteit megörökítse. Ezen túlmenően a válogatás nyilvánvalóan Augustus hatalmának legitimációját is jelentette. Bartsch még ennél is továbbmegy, szerinte¹⁰⁵⁸ ezek a szobrok nemcsak azt a célt szolgálták, hogy Augustus ideológiai azonosulását jelezzék, hanem mivel itt folytak a bírósági tárgyalások, bizonyos példaképek állítottak a polgárok elé, mint akikkel azonosulni, vagy akiket felülmúlni hivatottak.

A szobrokat fehér pavonazettóból faragták.¹⁰⁵⁹ A fennmaradt, igen csekély számú töredék is azt mutatja, hogy a részletekre is odafigyelő, finoman kidolgozott munkák voltak. A ruhák arra engednek következtetni, hogy az alakok a köztársasági kor portrétílusában készültek. Ezek a nagy görög szobrászokat utánozták, Pheidiaszt, aki a rómaiak szemében a *gravitas* és *maiestas* mestere volt, és Polükleitoszt, aki számukra a *sanctitast* jelentette.¹⁰⁶⁰ A megtalált márványtöredékek között több tógás alak lába is előkerült, ezek *mulleust (calcei patricii)*, a római

¹⁰⁵⁷ Zanker 1990.

¹⁰⁵⁸ Bartsch 1998.

¹⁰⁵⁹ Coulston–Dodge, 2000.

¹⁰⁶⁰ Hölscher 2004. 52.

magistratusok jellegzetes lábbelijét viselték,¹⁰⁶¹ jelezve, hogy a *forum* szobrai valóban hivatalt viselt férfiakat testesítettek meg. Ezek viselete egybecseng a szobrok feltételezett azonosításával is, ugyanis a *calcei patricii* megkülönböztető jelvénye (*insignia*) volt az albai és a római királyoknak, valamint a *patriciusok*nak is.

A viselettöredékek alapján különböző társadalmi osztályok és állami hivatalok betöltői képviseltették magukat a *forumon*. A papságra utal a fedett fejjel (*capite velato*) ábrázolt alak,¹⁰⁶² a *praetorra* a kézben hordott *mappa* és a pecsétgyűrű (*anulus aureus*).¹⁰⁶³ A legtöbb figura tógás, de nem feltétlenül „polgári” (*toga virilis alba*) öltözetben. A festékmaradványok alapján egyesek az ún. „*toga pictát*”, azaz a *triumfáló* hadvezérek hímezett díszruháját viselték. A győztes hadvezérek tehát nem minden esetben jelentek meg páncélban (*statua loricata*). A *loricata* vélhetően kiemelt viselet volt, Mars és Augustus *quadrigán* álló alakja így jelent meg, a *forum* szobrai közül azonban nem tudjuk megmondani, hogy hányan, és főként azt nem, hogy kik viselték még a teljes parancsnoki páncélzatot.

Augustus, úgy tűnik, a kiemelkedő férfiak közül bár válogatott, és jogában állt meghatározni, hogy kiknek a szobra ne kerüljön ide, de nem minden, korábban népszerűtlen politikust kívánt a *damnatio memoriae* büntetésével kiiktatni a történelemből. Az egymással versengő államférfiak közül nem csak a győztes jelent meg, sőt a volt politikai ellenfelek, Augustus megbékélési politikája jegyében, egymással párhuzamosan, vagy egymás mellett, vagy egyazon oldalon álltak. Példa erre többek között Sempronius Gracchus és Scipio Aemilianus Africanus, vagy Marius, Sulla, Pompeius és Lucullus, akiknek fülkéi alatt görög feliratok örökítették meg nagyságukat.¹⁰⁶⁴

Nemcsak az különösen érdekes, hogy kiknek a szobra állhatott a *porticusok*ban, hanem az is, hogy kik maradtak ki onnan. Cato minor, Brutus, Cicero, Cassius, Antonius és Sextus Pompeius jelenlegi ismereteink alapján mindenképpen hiányoznak a köztársaságkori történelem nagyjai közül,¹⁰⁶⁵ s ha megnézzük, akkor nem is meglepő, hogy a Caesar-ellenes csoport tagjai nem szerepelnek ebben a sorban. A római nagyságok

¹⁰⁶¹ Létezett a *calcei senatorii* is, de a festékmaradványok vörös színt mutatnak.

¹⁰⁶² FA 2560 a.

¹⁰⁶³ FA 2507.

¹⁰⁶⁴ Bartsch 1998.

¹⁰⁶⁵ Vö. Geiger 2008. 98.

szobrainak köre ugyan a római történelem egyfajta tükörképe volt, de a tükröt Augustus tartotta közönsége elé, és követendő példaként természetesen nem állított ki olyat, aki nem állt mellette, vagy Caesar mellett. A dicső múlt ezen panteonja tehát nem pusztán a nemzeti emlékezet, hanem a nemzeti felejtés, a *damnatio memoriae* közttere is volt.

A *virī magni* között Augustus, mint már említettem, Favro szerint igen,¹⁰⁶⁶ mások szerint nem szerepeltette Caesart.¹⁰⁶⁷ Nem azért, mert nem illett volna bele ebbe az együttesbe, és természetesen nem a *damnatio memoriae* miatt, hanem azért, mert szerepének tudatos hangsúlyozása, felsőbbrendűségének, isteni mivoltának elismertetése más helyet kívánt. Az északi oszlopcsarnok végében álló „kolosszus-aulába” Lugli és Zanker eredetileg *Divus Iulius*t, azaz a megistenült Caesart állítja. Ezt váltotta fel később Augustus *Genius*ának szobra. Ezzel párhuzamosan a keleti oldalra is feltételeznek egy hasonló termet, ahová Pompeius szobrát helyezik. A terem létét a szimmetria igényen túl semmi sem igazolja, és a *forum* szerkezete csak látszólag volt szimmetrikus. Ezen az oldalon a keleti *porticus* északi lezáró oldalában három fülke nyílt, itt, a nagyobb, középső fülkében állhatott Pompeius szobra. A feltevés azonban tartogat némi ellentmondást. Nem magának Pompeiusnak a szerepeltetése jelent fejtörést, hiszen nemcsak ellenfele volt Caesarnak, de közeli munkatársa is, és ezen túlmenően a *gens Iuliá*val való dinasztikus kapcsolata miatt is helye lehetett a szoborcsarnokban. Pályája, elismertsége mindenképpen méltóvá teszi arra, hogy szobrot kapjon a *forumon*. Különösen akkor, ha tisztában vagyunk azzal a római szokással is, hogy a legyőzött ellenfeleket nem becsülték le, hiszen méltó riválist legyőzni nagyobb dicsőség. Arról már nem is beszélve, hogy híveinek megnyerése nem kis politikai tőkét jelenthetett. Caesar és Pompeius párhuzamos elhelyezése, mint más ellenlábások szoborpárjaié a *forumon*, vonzó ötletnek tűnik, de kitüntető kiemelése nem látszik indokoltnak. Személye azon a hangsúlyos helyen, ahová szobrát az elemzők állítják, kilóg a sorból. Pompeius ugyanis nem istenült meg, és az a gondolat, amit a *forum* északi oldalának szobrai képviseltek, Caesar – Mars – Pompeius, nem ad hozzá semmit az augustusi ideológiához. Mars Ultor itt a Pompeiuson bosszút álló Caesar szerepében állna, de itt, a *forumnak* ezen a kiemelt részén, nem lett volna szerencsés a polgárháborús ideológia megjelenítése.

¹⁰⁶⁶ Favro 1996. 96.

¹⁰⁶⁷ DeRos 1992. 113. not. 19.

3. 3. Nők szobrai a forumon

Nincs pontos elképzelésünk, hogy a „*summi viri*” szobrai között szerepeltették-e a Iulius-dinasztia érdemeket szerzett nőtagjait is, akár elkülönítve a férfiaktól, akár azok mellett. Geiger elképzelését a harcos királynők megjelenítéséről a fentiekben már elvetettük. Azonban az általa összeállított lista, amely a római történelem példaadó hősnőit tartalmazza, már okot ad az elgondolkodásra. A geigeri hetes elrendezésnek megfelelően Lavinia, Hersilia, Carmentis, Tanaquil, Lucretia, Virginia és Cloelia szobrai álltak volna a *forumon*.¹⁰⁶⁸ A listával nehéz lenne vitatkozni, mindössze annyi ellenérvet hozhatunk fel, hogy nincs rá sem régészeti, sem epigráfiai bizonyíték, ami nélkül a fenti hipotézis nehezen áll meg.



99. ábra: Augustus kori női alakot ábrázoló töredék (Museo dei fori Imperiali, FA 2578 a. Fotó: Tóth Sándor László)

¹⁰⁶⁸ Geiger 2008. 102–108.

A fellelt szobortöredékek között a *kariatidáktól* eltérő öltözékű nőalak-töredékek is előkerültek¹⁰⁶⁹ (99. ábra). Ezek viszont azt jelentik, hogy valóban állhattak női alakok a férfiak között. Kiletüket nehéz meghatározni, mindössze ruhatöredékek maradtak ránk. A korra datált leletek azonban valószínűsítik, hogy Augustus korában is voltak itt női szobrok. A *Museo dei Fori Imperiali*ban kiállított szobortöredékek között láthatunk egy olyat, amely egy női alak ruhájának alsó részét mutatja, egy hosszú, talán görög ruháét, amely teljesen fedte az asszonyi alakot. E fölött nem stólát, hanem szintén görögös *himationt* visel. Az alsó, gazdagon redőzött, nehezebb szövetű ruhadarab fölött ez a felsőruha egy vékony, szinte áttetszően finom anyagból készült, amelyen átsejlenek az alsó ruha redői. Ez a kítűnő szobrászi munka lehetne Iulia Augustának (Livia Drusilla), Augustus feleségének ruhaviselete is.¹⁰⁷⁰ Ő mindenképpen helyet kaphatott volna ebben a szoborparkban. Tekintve azonban a római női divatot, amely különösen a hivatalos megjelenéskor nem változott jelentősen, a személy meghatározhatatlan. Ha a Iulius–Claudius-dinasztia neves nőtagjai mellett maradunk, lehetett Atia, vagy Octavia is.¹⁰⁷¹ A későbbi korokhoz tartozó töredékek közül azonban előkerültek nők feliratai is, így például tudjuk,¹⁰⁷² hogy Julia Domna, Septimius Severus második felesége szobrot kapott a *forumon*.¹⁰⁷³ Ezek a képmások azonban csak azt erősíthetik, hogy nem volt szokatlan az uralkodócsaládok nőtagjainak ábrázolása és szobraik felállítása nyilvános, hivatalos helyen.

3. 4. Istenszobrok a forumon

A *forumon* elhelyezett szobrok között Mars, Venus és a megistenült Caesar szobrán túlmenően tudomásunk van Athena Alea,¹⁰⁷⁴ Diana

¹⁰⁶⁹ Ld. pl. FA 2578 a leltári számú a Mercati Traianiban. Ezt a szobortöredéket Kr. e. 2-re, tehát a *forum* megnyitásának korára datálják.

¹⁰⁷⁰ A szobor ugyan görög viseletet mutat, de az összeállítás igen hasonlít arra a sűrűn redőzött khitón fölött viselt, széles, és egészen az alsó lábszárig leengedett *stolára*, amit Iulia viselt pl. azon a szobron, amely Iuliát Opsként ábrázolja. (Párizs, Louvre)

¹⁰⁷¹ Vö. Geiger 2008. 112–115.

¹⁰⁷² CIL 6. 40676.

¹⁰⁷³ Róma, Casa dei Cavalieri di Rodi, inv. 2662.

¹⁰⁷⁴ Gardthausen 1891. I. 974; II. 589; Pausanias, 8. 46. 1–5. „της δε Ἀθηνᾶς το ἀγάλμα της Ἀλέας το αρχαιον, συν δε αυτη και υος του Καλυδωνιου τους οδόντας ἐλάβεν ο Ῥωμαίων βασιλευς Αυγουστος, Ἀντώνιον πολέμω και το Αντωνίου νικήσας συμμαχικόν, εν ω και οι Ἀρκάδες πλην Μαντινέων ησαν οι ἄλλοι. [...] Ῥωμαίους δε της

Lucifera szobráról¹⁰⁷⁵ és egy elefántcsont Apollo ábrázolásról.¹⁰⁷⁶ Pontos helyzetüket is ismerjük, ottlétük azonban tovább bonyolítja a *summi viri* szobrainak elhelyezkedését. Nem tudjuk, hogy pontos helyzetüknek volt-e valamilyen ideológiai háttére, és kapcsolatba hozták-e őket a körülöttük felállított személyekkel.

3. 4. 1. Athena Alea

Ha hihetünk Pauszaniásznak, akkor az Endoiosz készítette elefántcsont Athena Alea szobor a *forum* bejáratánál állt¹⁰⁷⁷ (100. ábra). Az árkádiai istennő, Alea, kezdetben önálló istenség volt, jelentős tiszteletnek örvendett Aleában, Mantineiában és Tegeában, később azonosították Athenával (Athéné). Augustus a szobrot Antonius legyőzése után, a kalüdóniai vadkan agyaraival együtt, Tegeából vitte Rómába. A kultuszhely, ahonnan a szobor származik, Athéné legkorábbi ismert kegyhelye volt. A szobor minden bizonnyal olyan kegytárgy volt, amely komoly tiszteletnek örvendett. Felállítása a *forum* bejáratánál ezt a tiszteletet kötelező jelleggel kiválthatta a belépőkben. Maga a kultuszszobor a Palladiumra és Róma alapítására is utalt.¹⁰⁷⁸ Egyetlen topográfiai probléma adódik itt: hol volt a bejárat, ahol felállították? A legkézenfekvőbb hely, a *Forum Iuliummal* párhuzamos, és az azzal összeköttetésben lévő oldal bejárata. Az ezen az oldalon valószínűsített három kapu közül a középső, a *forum* tengelyében lévő a legvalószínűbb. Így Athena és Mars egymással szemben, vagy párhuzamosan, ugyanazon vonal mentén állnának, és kijelölnék a *forum* fő-tengelyét. A szobor a bejáratnál, legvalószínűbben a bejárattal szemközt, de már a *forum* terén állhatott. Pontosabb topográfiai helyzete, nagyságának, valamint helyzetének a *forum* istenszobraihoz, illetve Augustus *quadrigájához* való viszonyulásának ismerete nélkül, meghatározhatatlan.

Ἀθηνᾶς το ἀγάλμα τῆς Ἀλέας ἐς τὴν ἀγορᾶν τὴν ὑπο Αὐγουστοῦ ποιηθεῖσαν, ἐς ταυτὴν ἔστιν ἰόντι. τοῦτο μὲν δη ἐνταῦθα ἀνάκειται ἐλέφαντος δια παντος πεποιημένον, τέχνη δὲ Ἐνδοίου”

¹⁰⁷⁵ TH. 6. Tab. 2. pag. 4.

¹⁰⁷⁶ Plinius, Nat. Hist. 7. 53. 183: „*Nec non et proximo anno, dum consulari viro in aurem dicit, eques Romanus ante Apollinem eboreum qui est in foro Augusti*”; Plinius, Nat. Hist. 7. 183: „*ante Apollinem eboreum qui est in foro Augusti*”; Plinius, Nat. Hist. 34. 48: „*ex quibus duae ante Martis Ultoris aedem dicatae sunt*”; Iuvenalis, l. 127–130.

¹⁰⁷⁷ Pausanias, 8. 46. 4.

¹⁰⁷⁸ Zanker 1968. 23.



100. ábra: Endoiosz Peiszisztratosznak ajánlott Athéné szobra az Akropolisz Múzeumban. (Fotó: T. Horváth Ágnes)

3. 4. 2. Apollo és Diana

Az isteni ikrek, Apollo és Diana szobrának elhelyezkedéséről már több támpontunk van. A *forum*hoz kapcsolódó bírósági idézések (*vadimonia*) egyike alapján¹⁰⁷⁹ Diana Lucifera¹⁰⁸⁰ a *porticus* oszlopsorának 10. oszlopánál állt. Az idézett *vadimonium* szerint a szobor vagy a *porticus* 9–10, vagy 10–11 oszlopa között, a nyugati *porticus*ban, vagy a 10. oszlop vonalában, a *forum* terén, a *porticushoz* vezető lépcsőn állt. Én, az idézett tábla szövegére hagyatkozva, az utóbbit tartom valószínűbbnek.¹⁰⁸¹ A szobor elhelyezkedésének pontosítását a *forum*ról felfedezett legújabb FUR-töredék is segítheti,¹⁰⁸² és ennek alapján kimondhatjuk, hogy Diana egy ilyen, a lépcsőkön felépített talapzaton lévő piederstálon állt.



101. ábra: Diana Lucifera. (RSC Claudia 15.)

¹⁰⁷⁹ TH. 6. Tab. 2. pag. 4. „*in foro Aug(usto) ante sign(um) Dianae Lucifera[e] ad co[lumnam] / X,*”

¹⁰⁸⁰ Martialis 10. 70. 7–8: „*Nunc ad luciferam signat mea gemma Dianam, / Nunc me prima sibi, nunc sibi quinta rapit.*” A martialis helyet eddig az aventinuszi Diana szentélyre vonatkoztatták, de az epigrammában Martialis elfoglaltságai a *forum*hoz is köthetők.

¹⁰⁸¹ Indoklásául ld. a *forum* funkcióiról írott fejezetet.

¹⁰⁸² Carnabuci 2006. 157–171.

A kérdés mindössze annyi, hogy a *forum* melyik oldalától kezdve számoljuk az oszlopokat. Ez történhetett a Subura felőli északi oldal, illetve a Forum Romanum felőli déli oldalról kiindulva. Az első eset ellen csak azt lehet felvetni, hogy akkor az oszlopok helyett más idézésekben¹⁰⁸³ topográfiai megjelölésként talán nem szerepelne a Mars Ultor-templom *podiuma*. Mellette szól viszont, hogy a városi forgalom tekintetében¹⁰⁸⁴ a *forumot* a Subura felől lehetett a legkönnyebben megközelíteni. Ha erről az oldalról számított oszlopok előtt volt, akkor nagyjából a templom lépcsője előtti szökőkút vonalában, attól kissé délre állhatott. Így semmi sem takarta a rálátást, és abban a vonalban állt, amely elkülöníti a *forum* szakrális részét a gyakorlatiasabb oldalától.

Ha a Caesar-*forum* felőli déli oldalon állt, akkor viszont helyzete valamiképpen az Augustus-*quadrigával* volt összhangban. Így a vele szimmetrikusan, a szemközti oldalon elhelyezett Apollóval mintegy közrefogták a *princeps*et, és egy új „istenit” (*divus*) gondolati tengelyt jelöltek ki a *forumon*.

A szobor megjelenéséről semmilyen adatunk nincs. Diana Lucifera alakja a köztársaságkori szobrászatban nem jelenik meg. Ábrázolására támpontként a Kr. e. 42-ben vert¹⁰⁸⁵ sorozat¹⁰⁸⁶ érmei szolgálhatnak (101. ábra). Ezen az istennő hosszú ruhában állt, hátán a szokásos íjjal és tegez-zel. Mindkét kezében hatalmas, földre támasztott fáklyát tartott.

A szemközti oldalon álló Apollo megjelenése is hagyománykövető lehetett. Az isten, fején babérmákoszorúval, lanton játszik (Apollo Citharoedus), mint azt Augustus az actiumi csata emlékére veretett *denarius* mutatja¹⁰⁸⁷ (102. ábra). A lantjátékosok díszes öltözékét, az *epiporpmát* viseli, jobb kezében tartja a *kitharát*, a balban a pengetőt. A típus legszebb szobrászi emléke ma a Vatikáni Múzeumokban található Kr. u. 2. századi római márványmásolat,¹⁰⁸⁸ amelynek mozdulata csaknem

¹⁰⁸³ TH. 15. Tab. 1. pag. 2; TPSulp. 15. Tab. 1. pag. 2.

¹⁰⁸⁴ Itt több útvonal is találkozott, és nem kellett átverekednie magát a Forum Romanumon és az Argiletumon áramló tömegen.

¹⁰⁸⁵ Pl. Sear Imperators 183; Crawford 494/22; Crawford 494/23; Calicó 6a.

¹⁰⁸⁶ P. Clodius M. f. Turrinus érméi.

¹⁰⁸⁷ Collection of Professor J. E. Seaver [James E. Seaver (1918–2011) ókori történetet tanított a University of Kansason. Antik éremgyűjtő volt. A gyűjteményét a professzor halála után 2011-ben aukcióra bocsátották, az érmekép az aukció katalógusából ismert]; RIC 1 171a; Lyon 28; RSC 144.

¹⁰⁸⁸ Apollo Musagetes, Musei Vaticani Coll. Pio–Clementino. Inv. 310.

megegyezik az éremveretével (103. ábra). A két ünnepi viseletű, tetőtől talpig felöltöztetett istenszobor összhangban lehetett, és stílusában hasonlított a templomcella katonai díszben pompázó, szintén felöltöztetett Mars szobrával.



102. ábra: Apollo Citharoedus. (RIC I. 171a.)

A szoborról így emlékezik meg a *forum* szobrairól szellemeskedő Iuvenalis:

*„sportula, deinde forum iurisque peritus Apollo
atque triumphales, inter quas ausus habere
nescio quis titulos Aegyptius atque Arabarches
cuius ad effigiem non tantum meiere fas est”.*¹⁰⁸⁹

¹⁰⁸⁹ Iuvenalis, l. 128–131.: „sportula, majd a Forum, hol a jogban jártas Apollo/ s a győzők szobra közé oda merte tetetni sajátját/ egy arabarches, egy rossz hírű egyiptomi jöttment;/ ennek a képmását nem csak levizelni lehetne...” (ford. Muraközy Gyula)



**103. ábra: Apollo Musagetes (Musei Vaticani, Inv. 310.
Fotó: T. Horváth Ágnes)**

Pontos elhelyezkedését tekintve Iuvenalistól sem kapunk tájékoztatást, de a diadalmas hadvezérek vitriolos emlegetése alapján, a keleti oldalon, a Romulus kijelölte *triumphatorok* közelében volt. Valahol a Mars Ultor-templom homlokzatával párhuzamosan helyezkedhettek el, s ha az istenségeknek a törvényesség megőrző szerepét nézzük, a törvénykezési térként használt *forum*rész elválasztó vonalát is jelenthetik. Ha ismételten átgondoljuk a szobrok elhelyezésének tengelyét, akkor egy újabb képzeletbeli vonalat kaphatunk. Ezek szerint a *forum* hosszanti főtengelyében három szobor állt: az Augustus-*quadrigát* közrefogva az egymással szemközt elhelyezett Mars kultuszszobor és Athena Alea. Az utóbbi kettő mindegyike hadisten, a háború két, egymástól elválaszthatatlan aspektusát képviselték: Mars a *virtuson* alapuló hadi dicsőséget, Athena a háború mesterségének kifinomult tudományát. Kettejük között állt Augustus, aki mindkettő lényegét egyesítette magában. Ettől nyugatra Venus és Diana, illetve az *exedrában* a Venushoz köthető gens Iuliát képviselők állnak. Ha ebben az aspektusban nézzük Dianát, akkor az őserők istennőjével, a természeti erők megfelelő működéséért felelős istenséggel van dolgunk. A szemközti oldalon Caesar, Fortuna, Roma, Apollo alkot sort. Köztük első pillanatra nehezebb asszociációt találni, de ha az *exedrában* lévő Romulusszal együtt tekintünk rájuk, akkor világos, hogy mindazon erények gyakorlati oldalát jelenthetik, amelyek elvi megalapozásáért a szemközti oldal istenségei voltak a felelősek. Így áll a két oldalon a megtestesített politika és a politikai gyakorlat, a szellem és a tett képviselőinek sora.

A négy tengelypont: Mars, Diana, Apollo és Athena nagyon érdekesen bontja két részre a *forum* szobrainak üzenetét (104. ábra). Az istenek funkciónak összetett világa más és más olvasatba helyezi magukat az istenségeket. Ha háromszögekbe csoportosítjuk őket, a felső részben hármast alkotó Mars–Diana–Apollo a háborúhoz kötődik,¹⁰⁹⁰ a szemközti háromság Athena–Diana–Apollo pedig az államvédő istenekhez tartozik.¹⁰⁹¹ Így Diana és Apollo elválasztó vonalat képez a *forum* háborús ideológiai vonala, a fogadalmi templom és az ahhoz köthető szertartásrend, valamint a tényleges állami funkciók között. Ha elfogadjuk a bíróságok meglétét a *forumon*, és a nyugati *porticusba* és *exedrába* helyezzük a *praetor urbanus*

¹⁰⁹⁰ Artemisz (Diana) nemcsak vadász volt, hanem az amazonok istennője is. (Pausanias 7. 2. 6; 3. 25. 3; 2. 31. 4; 4. 31. 7); Apollo szintén kötődik a háborúhoz, pl. Boedromiosz jelzőjének mitikus eredete alapján.

¹⁰⁹¹ Artemisz mint az ősök és a haza védője: ld. Aiszkhülosz, Heten Thébai ellen 87 sqq; 448 sqq; Apollón Theoxeniosz pedig az idegenek védelmezője.

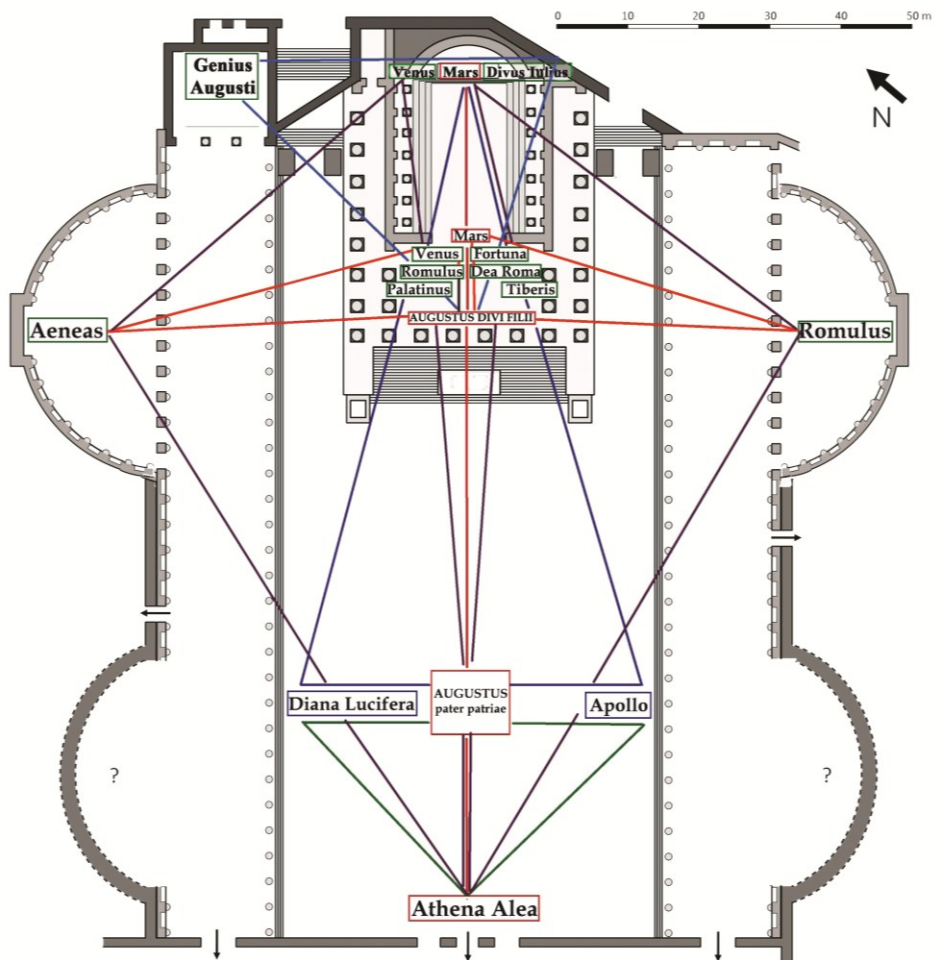
bíróságait, a keleti oldalra pedig a *praetor peregrinus*ét, akkor a két istenség ezeket az állami funkciókat is felügyeli, ugyanis Diana (Artemisz) mint a ház úrnője, illetve annak védelmezője¹⁰⁹² óvja áttételesen a hazát. Apollo vele szemben mint Apollón Theoxeniosz, az idegenekkel való méltányos bánásmódért volt felelős.

A *forum* vízszintes tengelyének két fő pontja Aeneas és Romulus között húzódik. Kettejük között a templom homlokzatának feliratán csatlakozik Augustus *divi filius*, és így három isteni leszármazott alkot csoportot.¹⁰⁹³ Mindketten a római államalapítások középpontjai. Aeneas a trójai alapításé, és ezen oldal háromszögét a Venus–Aeneas–Athena hármasa alkotja. A Venus Genetrixről leszármazott Aeneashoz a városvédőként¹⁰⁹⁴ megjelenő Athéné tartozik. A szemközti oldalon Mars Paterhez kötődik Romulus, a római alapítás központi alakja, akihez mint városalapítóhoz fűzhető Athéné személye. Az északi vízszintes tengelyen a két isteni ős – Mars és Venus – két oldalán Caesar és Octavianus isteni megjelenése (*Divus Iulius* és *Genius Augusti*, illetve *divi filius*) alkot egy gondolati sort. Minden tengely, minden gondolati ív középpontját maga Augustus jelenti, akit a templom feliratán az isteni személyére (*divi filii*) való utalás az istenek közé emel, miután a *pater patriae* az emberek tömege fölé emelte. Így válik Augustus a *summi viri* (legkiválóbb férfiak) és *triumphatores* (győztes hadvezérek) fölé emelt *hérósszá*, illetve istenné ('*divus*' isteni).

¹⁰⁹² Bár szűz istennő, nemcsak a fiatal lányok védőistennője (Philomeirax), de mint nővér (Paidotrophosz), mint a szülés istennője (Orszilokhia) az asszonyoké is, aki az asszonyok és lányok szent rítusainak táncát is vezeti (Hégemoné).

¹⁰⁹³ Aeneas Venus, Romulus Mars, Octavianus az Isteni Caesar, és a gens Iulia leszármazási mítosza alapján Venus isteni leszármazottja.

¹⁰⁹⁴ Polioukhosz és Poliatisz, vagy Erüma (a védelmező).



104. ábra: A forum ikonográfiájának vonalai.
(T. Horváth Ágnes)

4. PORTICUS AD NATIONES („A NÉPEK CSARNOKA”)?

A *forumon* elhelyezett szobrok között meg kell emlékeznünk egy olyan szobortalapzatról, amely az északkeleti exedra közepéről került elő, az ún. Arco dei Pantani környékén. A felirat szerint¹⁰⁹⁵ Hispania Ulterior Baetica állíttatta Augustusnak, aki ekkor már a *pater patriae* címet viselte. Ez a cím arra utal, hogy a szobor a *forum* felavatása után készült, és valamikor a felszentelés után került talán az északkeleti exedrába vagy *porticus*ba. A szobor, amelyet 100 font¹⁰⁹⁶ aranyból öntöttek, egyes feltételezések szerint a provincia (Hispania Ulterior Baetica) allegorikus megjelenítése volt. Ebben az értelemben a szobor mondanivalója beleillene a *porticusok* attikáján megjelenő *clipeusok* és kariatidák kontextusába, amely a meghódított népeket – Gallia, Egyiptom – és az *exemplum servitutist* jeleníti meg. A *clipeusok*on szereplő, két frissen meghódított tartomány mellé az augustusi hispániai háborúk eredményeképpen odaillene a pacifikált Hispania nagylelkű adománya. Mindezeket támaszthatja alá Velleius Paterculus is,¹⁰⁹⁷ aki szerint Augustus *forumát* a leigázott népek feliratai ékesítik. A szöveghely egyértelműen „*titulis*”-t említ, többes számban, tehát feltételezhetjük, hogy nem pusztán a hispániaiak felirata díszíthette a *forumot*. Kérdés azonban, hogy ezek a népeket jelképező szobrok feliratai voltak-e, vagy esetleg *tropaeumok*,¹⁰⁹⁸ vagy a visszaszerzett hadijelvényeken, illetve azok alatt álltak a legyőzött népre, népekre utaló feliratok. Grüll¹⁰⁹⁹ a Velleius Paterculus szöveghely és provinciális régészeti párhuzamok alapján felveti, hogy esetleg az Augustus-*forum* oszlopcsarnoka lehetett a *porticus ad nationes*. Érvei között a provinciális *forum* másolatok, a La Turbie-ben felállított *tropaeum Augusti*, az aphrodisiaszi Sebasteion kétségtelenül bizonyítják a leigázott népekkel való büszkélkedést, a „hősök csarnokának” és a „népek csarnokának” egyesítését, de bármily óvatosan teszi is le voksát a közvetlen hatás mellett, csak szakirodalmi véleményekkel

¹⁰⁹⁵ CIL 6. 31267: „Imp(eratori) Caesari / Augusto p(atri) p(atriciae) / Hispania Ulterior / Baetica quod / beneficio eius et / perpetua cura / provincia pacata / est auri / p(ondo) C”

¹⁰⁹⁶ 32, 74 kg.

¹⁰⁹⁷ Vell. Pat. 2. 39.2: „Divus Augustus praeter Hispanias aliasque gentes, quarum titulis forum eius praenitet, paene idem facta Aegypto stipendiaria.” (Az isteni Augustus Hispanián és azon népeken kívül, amelyek nevei a forumát ékesítik, Róma adófizetőjévé tette Egyiptomot. ford.: Hoffmann Zsuzsanna)

¹⁰⁹⁸ A szobrok elhelyezése kapcsán az exedrák emeletén elhelyezett *tropaeumokról* ld. a Régészetileg lehetséges szoborhelyek c. fejezetet.

¹⁰⁹⁹ Grüll 2011. 79–80.

érvel, és ezeken túlmutató primer forrással ő sem tudja alátámasztani azt a megállapítást, hogy az augustusi „népek csarnoka” valóban a *forum* egyik oszlopcsarnokával egyezett volna meg. Míg a „*porticus Iulia*” kapcsán meg merem kockáztatni a *forum* egyik *porticus*ával, vagy *porticusszakasz*ával való azonosságot,¹¹⁰⁰ a *porticus ad nationes* esetében kevésnek tartom a primer forrásanyagot ahhoz, hogy ezt az azonosságot ki merjem jelenteni. Sokkal inkább valószínűnek tartom azt, hogy a topográfiaileg lehetségesnek tartott a Pompeius-színház bejárati *porticus*ával, vagy a *Porticus Pompeiana*e északi, hosszanti oszlopcsarnokával, a *Hecatostylum*mal azonosított csarnok volt az eredeti minta,¹¹⁰¹ az volt a *porticus ad nationes*, ahonnan az Augustus-*forum* ikonográfiájának szellemében a provinciális *forum* másolatok átvették a *simulacra gentium* ábrázolásokat. Rómában is fontos volt a győzelmi ikonográfia, de a provinciákban ennek egészen más volt a jelentése. Ott sokkal nyíltabban kellett hangoztatni Róma nagyságát és erejét, és az augustusi propaganda a *simulacra gentium* ábrázolással ezt erősen hangsúlyozta is. A birodalomszerte elterjedt ábrázolástípus toposzát vették át aztán az építészeti dekorációban, és így kerültek az allegorikus nőalakok a *Forum Transitorium*ra és a *Hadrianaeum*ba is az *Orbis Terrarum* feletti uralom, vagy a Birodalom nagyságának kifejezőjeként.

Ezen túlmenően, ha szó szerint értelmezzük Velleius Paterculust, akkor a „*titulis*” valóban azt jelenti, amit jelent, tehát nem pusztán feliratot, hanem *titulus*okat, azaz a *triumphatores* és *summi viri* szobrainak feliratai közül a *titulust*, amelyeken büszkén jelenhettek meg a provinciális tisztsek. A *praeniteo* igét,¹¹⁰² ugyan fordíthatjuk ’csillog, ragyog’ értelemben, de ha már módosítani akarjuk a Paterculus fordítást,¹¹⁰³ akkor sokkal találobbna tartanám az „amelyek nevei által *forum*át többre becsülik”, vagy

¹¹⁰⁰ Az elnevezés jogosságát a létrehozó gens névadóként való szerepeltetése mellett a gens *Iulia* tagjainak minden kétséget kizáró jelenléte, mint primer forrásanyag (szobor, elogium) is alátámasztja.

¹¹⁰¹ Bár a *simulacra gentium* ábrázolás újítását Augustusnak tulajdonítják, tudjuk, hogy egy egyébként ismeretlen szobrász, Coponius 14 szobrot készített azokról a népekről, akiket Pompeius legyőzött. (Plinius, *Nat. Hist.* 36. 41.) Ez feltehetően hozzáköthető a *porticus ad nationes*hez, s ha ahhoz kötjük, akkor Pompeius campus martiusi építkezéseinek helyszínéhez közel kell keresnünk. Ennek alapján az ötletet (*simulacra gentium*) magát Pompeiusnak kell tulajdonítanunk, a *porticus ad nationes* pedig sokkal inkább a Campus Martiuson, mint a *császárforumok* területén fellelnünk.

¹¹⁰² Alföldy 1992, 67–75.

¹¹⁰³ Grüll 2011. not. 51.

„a titulusok által túlragyogja a többi”¹¹⁰⁴ fordítást. Ez sokkal kézenfekvőbb, mint az a feltételezés, hogy a provinciák neveinek aranybetűi a legyőzött népek allegóriáinak szobrai alatt csillogtak. Korábban már kifejtettem, hogy a *litterae aureae* használatára csak a templom dedikációs feliratán találunk régészeti bizonyítékot, így Grüll elméletét el kell vetnünk. Az augustusi koncepció nem az *exemplum servitutis* verbális hangsúlyozása volt a *forumon*, hanem a személyes példák felsorakoztatása, tehát a birodalom nagyságát nem azok a népek jelképezték, amelyeket meghódított, hanem azok az államférfiak, akik mindezt megcselekedték. Ezért valószínűnek tartom, hogy bár finom utalásokban – *clipeusok*, kariatidák, hadijelvények – jelen vannak a meghódított népek, a lényeg a háborúk árán kivívott béke, az új aranykor, amelynek szellemébe nem illik bele a *porticus ad nationes* mondanivalója. Mit kezdünk hát az egyedül előkerült hispaniai szoborfelirattal? A szobortalapzat egy aranszobrot tartott, amelynek anyagán túl mibenlétéről semmit sem tudunk. Lehetett ugyan pusztán allegorikus provincia ábrázolás (*simulacra gentium*), de inkább egy szoborcsoport, a *princeps* vagy *Genius*ának aranszobra, amelyhez esetleg a provinciát jelképező nőalak, vagy nőalakok társultak. Hasonló lehetett azokhoz az éremveretekhez, amelyen a leigázott provinciát jelképező nőalakok megkoronázták a győztest, vagy az őt megtestesítő katonát.¹¹⁰⁵ A beállítás korántsem a leigázottak és megbüntettek engesztelő adománya a diadalmas győztesnek. Sokkal inkább ajándék a *pater patriae* jótéteményeiért (*beneficio eius*), folyamatos gondoskodásáért (*perpetua cura*), a provinciában megteremtett békéért (*provincia pacata*). Szó sincs a leigázott nemzetek megjelenítéséről, itt a felirat szerint kézzelfoghatóan van jelen a béke, a jólét, az arany, az atyai gondoskodás, tehát ez a szobor is ékesen kifejezi azt, amit Augustus a *forummal* ki akart fejezni, az aranykort teremtő *princeps* eszményét. A szobor talán adóként érkezett, mint az *aurum coronarium*, és a *praetor peregrinus* hivatala közelében állították fel. Így jelezték az idegenekről történő gondoskodást, a Birodalomba integrálódott népekkel való törődést. Ugyanazon az elv alapján kapott helyet a *forumon*, mint amely elv alapján Augustus a szoborpark alakjait válogatta a nemzeti emlékezet színterére. Jelenléte esetleges, Augustus valószínűleg meglátta benne a lehetőséget, amellyel ugyanazt a mondani-

¹¹⁰⁴ Vell. Pat. 2. 39.2: „*Divus Augustus praeter Hispanias aliasque gentes, quarum titulis forum eius praenitet, paene idem facta Aegypto stipendiaria.*”

¹¹⁰⁵ Vö. Kuttner 1995. 77–78. Ld. még Crawford 470/1 b, c, d típusú veretek.

valót fejezheti ki, amelyet a szoborparkkal és azok felirataival hangsúlyozni kívánt. Ezt elfogadva nem kell tehát a többi legyőzött provinciára utaló feliratot keresni a későbbi ásatások anyagában, hanem elfogadhatjuk, hogy nem itt volt a *porticus ad nationes*.

XIII. AREA FORI

A szó hagyományos értelmében már nem az *area* képviselte magát a *forumot*, mint a korábbi korszakokban, hanem feladatainak egy részét az az épületegyüttes vette át, amely körülvette. Az állami élet hivatali ténykedései csak érintették, de az *areát* a hagyományos *forumi* funkciókra csak másodlagosan használták.

A *forum* középponti tere 125×90 méter nagyságú, téglalap alakú, nyitott terület volt. Oldalainak aránya nagyjából megfelel a vitruviusi ideálnak.¹¹⁰⁶ A középvonalában elhelyezett Augustus-*quadriga* kivételével üres volt. A térről három lépcső vezetett fel a *porticusokba*. A lépcső lábánál, az oszlopok előtt, kör alakú kutakat fedtek el a márványtáblák. Ezek voltak azok az esővízgyűjtő tartályok, amelyekbe a kövezetben kialakított csatornák levezették az esővizet.

A templom pódiumával szemközti téren, akár a Basilica Iulia lépcsőjén, az unatkozó rómaiak a bírósági tárgyalásokra várva, vagy csak látványosságra vadászva, játékkal múltatták az időt, és a padlózatba *tabula lusoria*, azaz táblás játék, valamiféle sakk vagy dámajáték tábláját karcolták.

A tér maga a *porticusokkal* ellentétben egyszínű, fehér, Luna márvánnyal volt borítva. Korábban azt feltételezték, hogy pontos geometriai középpontjában állt Augustus szobra. A legfrissebb ásatások azonban semmi jelét nem találták a tér közepén egy ekkora szobor alapozásának. Nincs okunk feltételezni, hogy az antik források által is említett mű nem létezett volna, csak a tér közepe topográfiai megjelölést kell kissé revideálnunk, s mint ahogy a Traianus-*forum* esetében, itt is fel kell tennünk, hogy a szobor bár a főtengelyben, de nem a tér geometriai középpontjában, hanem attól valamivel délre, a Caesar-*forum* irányába eltolva helyezkedett el.

1. AZ AUGUSTUS-QUADRIGA

A templom felől az istenek, az exedrák fülkéiből Róma dicső ősei büszkén tekinthettek a nagyszerű utódra,¹¹⁰⁷ aki megőrizte a múltat, helyreállította a köztársaságot, bőséget és békét teremtett a birodalomban.

¹¹⁰⁶ Vitruvius a *forumok* ideális arányát 2 : 3-ban látta (Vitruvius 5. 1. 2.), az augustusi *area* aránya 2,1 : 3.

¹¹⁰⁷ Wallace-Hadrill 1993. 57.

A szobor helyzete akkor is szimbolikus, ha nem az abszolút értelemben vett geometriai középpontban állt. A tér központi helyére helyezték, a templom főtengelyébe, ugyanakkor az exedrák közé is. A fenti elemzés alapján lehetségesnek tartom, hogy bár a hosszanti főtengelyben állt, de inkább a déli oldalhoz közelebb, a Diana és az Apollo szoborral egy vonalban. Ugyanakkor helyzete a déli exedrákhoz igazítva, valahol az exedrák és a *porticus*ok határoló fali metszéspontjának vonalában lehetett. A korábbi feltevések a rómaiak abszolút szimmetriára való törekvésén alapultak. A legfrissebb régészeti feltárások alapján erről az abszolút szimmetriáról alkotott képünket azonban felül kell bíráljunk. Úgy tűnik, hogy a szimmetriára való törekvés pusztán axiális, azaz egy középponti tengely mentén tartották kötelezőnek, és bár szabályos, gyakran középpontosan szimmetrikus geometriai alakzatokkal operáltak, az e tárgyban született elméletek nem állják meg a helyüket.¹¹⁰⁸ A centrális térszervezetek helyett inkább az axiális tereket kedvelték, annak ellenére, hogy maga az Augustus-*forum* is jelez a centrális terek irányába mutató tendenciákat. A Traianus-*forum* ásatásai már igazolták azt a tényt, hogy a *forum* alapítójának szobra nem állt a *forum* tengelyeinek geometriai metszéspontjában. Ez a főtengely mentén történő eltolás nem bontotta meg a szimmetriát, ugyanis a középtengelyre építkező szimmetria sértetlen maradt.

Maga a szobor a római győzelmi szobrok hagyományát követhette. Valószínűleg magas posztamensen állt. Az oszlopszék díszítéséből csak a „*Pater patriae*” feliratot valószínűsíthetjük teljes bizonyossággal. Emellett lehetséges díszítőelemként itt is felmerült az erősen kopott, az oltár alsó részének díszítéseként is azonosított akantusz-spirál megléte.¹¹⁰⁹ A magas piedesztálon Augustust győztes hadvezérként ábrázolták. Konvencionális alkotásként az *imperator* egy *quadrigán* állt, és egy Victoria tartotta fölötte a győzelmi koszorút (105. ábra). A tér közepén álló diadalkocsi volt a betetőzése a *forum* ikonográfiai mondanivalójának. A hadvezéri öltözetű szobor jelenítette meg Augustus *virtusát*. Ez az ábrázolás tette a *spolia opimát* szerző Romulus párhuzamává. Ha elfogadjuk, hogy Aeneas szintén római hadvezéri öltözetben jött Rómába, akkor egyszersmind az aeneasi *pietas* is kifejeződhetett benne. A két oldal szoborparkja, a fent már vázolt, barát és ellenség, egymásnak némileg ellentmondóan különböző erényeket megtestesítő férfiak parádéjának mintegy gyújtópontjában álló Augustus,

¹¹⁰⁸ Ld. pl. Wightman 1997.

¹¹⁰⁹ Ikonográfiájához ld. a templomról írt fejezet lépcsőről, illetve annak oltáráról írt részét.

ezen ellentmondások között is kemény kézzel tartotta a gyeplőt. Személyében egyszerre volt jelen mindkét erény (*pietas* és *virtus*), a Mars képviselte dicsőség és a Venus szimbolizálta bőség. Ezek alapján Augustus saját személyét isteni őseivel azonosította, Venusszal és fiával, Aeneasszal, valamint Mars fiával, a városalapító Romulusszal



105. ábra: Quadriga egy Augustus kori érmen (RIC 264.)

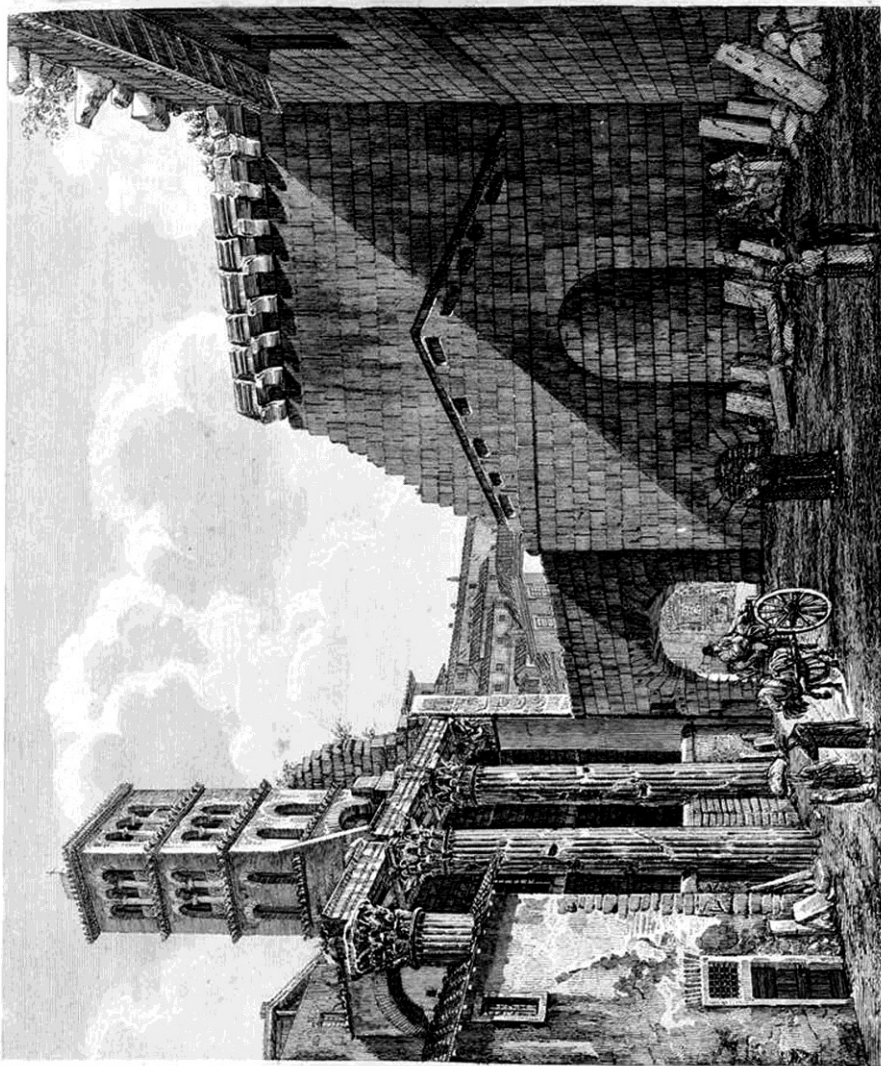
A szobrot a *senatus* állíttatta fel, amikor a *pater patriae* (a haza atyja) megtisztelő címet adományozta Octavianusnak.¹¹¹⁰ Ezt örökítette meg a szobor talapzatának felirata. Mivel a *pater patriae* és a *patria potestas* fogalma egymástól elválaszthatatlan,¹¹¹¹ a felirat megerősíti a *pater familias*ok kiterjesztett feladatát: felelős az állam anyagi bőségéért, a hagyományok és az istenek tiszteletéért, a római polgárok erkölcsi jólétéért.

¹¹¹⁰ Augustus, RG 6. 26.

¹¹¹¹ Alföldy 2004. 27.



106. ábra: A forum maradványai a tűzfalal. (Fotó: T. Horváth Ágnes)



View of Augustus' altar, Area de Marston?

107. ábra: Luigi Rossini 1839-es metszete

XIV. A FORUMOT HATÁROLÓ FAL

A *forum* építészeti elemei közül ez a legimpozánsabb maradvány, amely ugyan nem szépségével, de monumentalitásával a mai látogatót is lenyűgözi (106. ábra). A templom háta mögött kezdődően, az egész *forum* körül egy 33–36 méter magas, szépen faragott kőtömbökből épült, magas fal emelkedett. Építésénél még nem használtak kötőanyagként betont. Hogy biztosítsák a megfelelő stabilitását, két technikai eljárást alkalmaztak, részben faszögekkel rögzítették, részben dupla kötésben, a hosszú és rövid oldaluk váltakozásával rakták le a tömböket.¹¹¹² A fal tehát *opus quadratum* technikával készült, építőanyaga tufa, főként *grotta oscura*¹¹¹³ *lapis Gabinusszal*¹¹¹⁴ keverve, de egyes darabjait travertin tömbökből faragták. A travertint a nagyobb igénybevételnek kitett részeken alkalmazták. A rakott fal megerősítése céljából a tufa falazat tömbjei közé travertin sorok kerültek. Ez a travertin erősítés vertikálisan három, megközelítően egyenlő¹¹¹⁵ részre osztotta a falat, és ugyanezt az anyagot használták a nyílások (kapuk, ablakok) erősítésére is. Az egészet kívülről egy tűzálló kövekből készült keverékkel vakolták be,¹¹¹⁶ ami peperinót¹¹¹⁷ és *lapis Gabinust*¹¹¹⁸ tartalmazott. Ez a kőpor réteg a puhább tufát időjárásállóvá tette, jobban ellenállt a téli fagyoknak, esőnek, jobban bírta a nyári meleget, és kevésbé volt gyűlékony. A *forumra* néző belső oldalon a falat stukkó és márványlapok borították. A fal tetejét konzolos koronázópárkány zárta le.¹¹¹⁹ Ennek felépítése egyszerűbb volt, mint a *forum* többi épületének koronázópárkányáé. Alulról felfelé egy *spira* után egy *küma recta*,

¹¹¹² Ún. header–strecher technika.

¹¹¹³ Sárga, porózus vulkanikus tufa, főként Veii mellől szállították Rómába annak meghódítása utáni időktől.

¹¹¹⁴ Gabiiban bányászott peperino, kékes–szürke, durva és erős textúrázatú, kemény kőzet.

¹¹¹⁵ Az alsó harmad valamivel magasabb, a két felső 12–13 sor, az alsó talán 20–23 sor tufa volt. Az alsó harmad a *porticusok* magasságának felelt meg, a második a templom mennyezetének magasságát mutatja.

¹¹¹⁶ A falak külső felületének fedésére használt, mész, cement és kőpor alapú vakolat a mai napig használatos. Esztétikai, hő- és vízzáró réteg.

¹¹¹⁷ Lapis Albanus: Az Albai hegyekben bányászott kemény, szemcsés tufa, több színben is előfordul.

¹¹¹⁸ A lapis Albanushoz hasonló tulajdonságú, de annál tűzállóbbnak tartott kőzet.

¹¹¹⁹ A fal tetejét lezáró koronázópárkány mára már jórészt leborult, de még jól látszik pl. Luigi Rossini 1839-es metszetén a keleti *porticus* feletti részen.

majd két *spira* alkotta a konzolok alatti részt. Valamennyi párkányrész minta nélküli.

A *forumot* határoló falnak több funkciója volt. A legújabb geológiai felmérések és ásatások tükrében ez csak a későbbi állapotokat szemlélve igaz. Korábban legelfogadottabban abban látták fő feladatát, hogy elkerítette a területet a szomszédos Subura nyomorúságos szennyétől, illetve védte az esetleges tüzek ellen, amelyek a környező bérházak között gyakorta fellobbantak. Az elkerítés, amely a római építészet egyik fő jellemzője, valóban szükséges lehetett a Subura tőszomszédságában, ahol az emeletes *insulák* szemete a szó legszorosabb értelemben az utcán landolt, így a *forumnál* magasabban lévő, a környező dombok lejtőire telepített bérházak mocskától valóban el kellett különülni. Ez a nézet különösen a XVIII. századi nagy városépítészet, Bernini és Valadier nyilatkozatai után terjedt el, akik a Szt. Péter tér és a Piazza del Popolo tervezésekor az antik elvekre hivatkozva hozták létre saját munkájukat.¹¹²⁰ Kétségtelen, hogy a tűz-, és a tűzben leomló házak esetleges pusztításaitól való védelem is fontos szempont lehetett megtervezésekor. Funkciói közül azonban nem hagyhatjuk ki a statikai szempontokat sem. Mivel a terület az északi és nyugati irányba egyaránt emelkedett, a szintkülönbségek kiegyenlítését minden tekintetben szintezve csak a *forum* építményei alatt végezték el, így, főként az északkeleti részen, a nagyobb emelkedő felé, a falnak alátámasztó szerepe is volt, hogy a későbbi *Forum Traiani* és a Mercati helyén lévő természetes és mesterséges tereptárgyak meg ne csússzanak. Ez az eddig szinte teljesen figyelmen kívül hagyott megtámasztó funkció adhatta a fal megépítésének elsődleges funkcióját, s a későbbi szemlélők által tűz- és omlásveszély miatti létrehozását csak másodlagosként értékelhetjük. Létrehozásában ugyancsak fontos szerepet játszott az az igény, hogy korlátozza, elzárja az átmenő forgalomtól. Megépítését ez, és ezzel együtt bizonyos esztétikai szempontok is igazolták. Ez a fal két világ határvonalát is jelentette. A *plebs* Suburáját elválasztotta a szó magasztos értelmében vett római polgár világától. Mint Gallia Comata még meg nem szelídített, és Gallia Togata már romanizált világa, úgy különült el a két negyed egymástól. Ahogy Augustus a római polgárt, *toga* viseletre szinte kötelezve, kívánta megkülönböztetni a tarka, sötét ruhát viselő, polgárjog-

¹¹²⁰ Borsari 1884. 5. not. 1.

gal nem rendelkezőktől,¹¹²¹ ugyanúgy ragyogott ki a *forum* temploma ünnepi fehéren a színes márványborítás közül. Ott a polgári durva egyszerűség, itt a *maiestas* uralkodott, és a *forum* csak előcsarnoka volt azoknak a tereknek, amelyek a *publica magnificentiát* képviselték.

A fal északi része kétszer is szögben hajlik, először a templomcella apszisának középvonalától jobbra, pontosan 60°-os szögben fordul el. Elérve a *porticusok* hátsó falát, ismét megtörik, hogy azokat szabályosan, 90°-ban lezárja. Ezt az egyenetlenséget a baloldalon úgy oldották fel, hogy a templom baloldalától a *porticus* irányába egy keresztfalat emeltek. Ez egy nagyjából egyenlőszárú háromszöget alkotva, a geometriai szabályosság látszatát kelti. Az építészeti struktúrának ez azon eleme, amely minden kétséget kizáróan rámutat, hogy bár látszólagosan a terepviszonyokhoz alkalmazott, kényszerű tervezéssel állunk szemben, de a *forumot* nagyon gondos és pontos geometriai tervezés alapján szerkesztették.¹¹²²

A porticusokba vezető lépcsősor és a templom *podiuma* között mindkét oldalon széles, utcaszerű átjáró jött létre, amely a gyalogosforgalmat direkt módon keresztülvitte a *forum* hosszanti oldalai és a suburai átjárók között. A fal északi része a mai napig áll. Rajta keresztül két átjárón át lehetett a Suburából megközelíteni a *forumot*, nyugaton (a templom baloldalán) egy háromívű, keleten (a templom jobboldalán) egy egyívű boltozatos kapun keresztül. Az előbbihez az oldalfal mögötti, toronyszerű átjárón lehetett eljutni, az utóbbi a tűzfalon át közvetlenül, a Suburába vezetett.

A *forum* és a Subura szintkülönbségét két lépcsősorral egyenlítették ki, ami a Mars Ultor-templomtól vezetett felfelé, mutatván, hogy a terület észak–déli irányba emelkedett. A kelet—nyugati szintkülönbséget jelzi, hogy míg a keleti oldalon hét lépcsőn lehetett a ma Arco dei Pantaninak nevezett bejáráshoz feljutni, addig a másik oldalon, a hármas átjáróhoz ennek épp a duplája, tizennégy lépcsőfok vezetett.

Az 1980-as évek vizsgálatai érintették a tűzfal Subura felőli oldalát is. Ennek eredményeképpen közvetlenül a nyugati oldali kapu mellett két, a falba épített trapezoid alakú szobát vagy *tabernát* tártak fel.¹¹²³ A felsőbb szintekről nem maradt sok emlék, de feltehetően toronyszerűen követte a tűzfal magasságát. Ez a toronyszerű építmény valószínűleg egy lépcsőház

¹¹²¹ Suet. Aug. 40. Az *aediliseknek* ügyelnie kellett arra, hogy a *forumon* köpeny nélkül, fehér *togá*ban jelenjenek meg a polgárok.

¹¹²² Vö. Wightman 1997. 64–68.

¹¹²³ Bauer 1985. 229.

volt, amelyen keresztül a *porticusok* tetejére, és az *exedrák* magasabb részeire juthattak fel. A lépcsősor a földszinten egy boltozatos szobában kezdődött, első szakasza kőből, a magasabb részekben pedig fából készült. Az egész lépcsőt egy későbbi időszakban, feltehetően egy tűz utáni felújítás során boltozatos cementépítménnyel váltották fel. Később a földszinten két ablakot is nyitottak. Végül, talán az ókor vége felé, a boltozatokat és a lépcsőt is lebontották, faszerkezetekkel, egymás fölött elhelyezkedő galériás helyiségekre bontották a tornyot (lépcsőházat), és talán raktárként használták.¹¹²⁴ Az innen kiinduló utcán egy köztársaságkori *domus* állt,¹¹²⁵ amelynek oszlopokkal körülvelt *atriuma* szintén előkerült.

A keleti átjárót a középkortól kezdődően Arco de' li Pantaninak¹¹²⁶ (Arco dei Pantani) nevezik (107. ábra). Az elnevezés arra utal, hogy a *forum* talajszintje a környező részeknél alacsonyabban lehetett, megállt rajta a víz, ugyanis a '*pantano*' olaszul mocsarat, sarat, kátyút, pocsolyát és ennek egyéb szinonimáit jelenti. A márvány térburkolatot eszerint a középkorra részben felszedték, vagy elborította a föld, feltöltődött. A *Cloaca Maxima* – feltehetően karbantartás híján –, nem működött. A területet századok hosszú során át elhanyagolták, csak a XVI. század második felében csapolták le.

¹¹²⁴ Bauer 1987. 763.

¹¹²⁵ Ld.: A Sextus Pompeius-*domus*.

¹¹²⁶ Vagy: Arco dei Pantani.

XV. A DIADALKAPUK (ARCUS DRUSI ET GERMANICI)

A diadalkapuk nem tartoztak a *forum* eredeti építményei közé. Kr. u. 19-ben Tiberius állíttatta fel őket, hogy megörökítse fiának, Drususnak és unokaöccsének, Germanicusnak germaniai győzelmét.¹¹²⁷ A diadalkapuk a Mars Ultor-templom két oldalánál, a Suburához közeli oldalon, a templom hosszanti oldalának délről számított hatodik és hetedik oszlopa¹¹²⁸ magasságában álltak (108. ábra). Mindkettő a porticusok és a templom pódiuma közötti „utca” Suburába vezető kijáratánál emelt lépcsősor előtt helyezkedett el. Erős pillérekben nyugvó, egykapus diadalívek voltak. Alapozásukon túl nem tudunk többet megjelenésükről, feltehetően a hasonló szerkezetek hagyományát követték, és a tufa/tégla építményt kívülről márvánnyal burkolták. Külső díszítésükben sem üthettek el sem a szokásos díszítőelemektől, sem a *forum* egyéb részeitől. Minden bizonnyal a templom és *porticus*ok megjelenéséhez igazították őket. Ez annyit tesz, hogy ha azon oszlopok vagy féloszlopok szolgáltak díszként, akkor azok korinthuszi rendűek voltak, és kidolgozásukban a *forum* görögös oszlop- vagy pilaszter-fejezeteit követték. A tetejükön Drusus és Germanicus diadalkocsis alakja hirdette felállításuk okát.

A Drusus-ív feliratának nagyobb töredékei nem kerültek elő, de nagyon hasonlíthattak arra a szobortalapzat felíratra (*elogium?*),¹¹²⁹ amely ma a Casa di Cavalieri Rodiban található. A rekonstruált szöveg:

[NERO]CL[A]JUDIUS[TI] TI(BERI) F(ILIVS) / [DRU]SUS
GERMAN[I]CUS / [CO(N)S(UL)] PR(AETOR) URB(ANUS)
Q(UAESTOR) AUG(UR) IMP(ERATOR) / [APP]ELLATUS IN
GERMANIA

A két diadalkapu felállítása tovább erősítette a *forum* északi oldalának szabályos, geometrikus felépítésének látszatát, és eltakarta a két oldal suburai átjárójának a különbözőségét is. A templom oldalánál magasodva eltakarták az egyenlenségeket és egységesítették a látványt. Ezen túlmenően a két diadalkapu összhangban állt a *Forum Iulium* építészeti megoldásával is, ahol a templom két oldalánál hasonló diadalkapuk álltak.

¹¹²⁷ Tacitus, *Annales* 2. 64; CIL 6. 911 =31199; vö. 912 =31200

¹¹²⁸ Az északi határoló faltól számítva a 2. és 3. oszlop között álltak.

¹¹²⁹ CIL 06. 40330; fig. β. (először 1934-ben publikálták [AE 1934, 0151]) és a később idefűzött töredék: CIL 06. 40330; fig. α. (AE 1985, 0042.)

A Drusus-ív travertin alapozását és feliratának, illetve díszítőelemeinek néhány töredékét az 1920-as évek ásatásai hozták a felszínre.¹¹³⁰



108. ábra: A diadalívek egyikének helyzete (Rekonstrukció: T. Horváth Ágnes)

¹¹³⁰ Ricci 1930. 164.

XVI. A FORUM ÉS AZ AUGUSTUSI IDEOLÓGIA

1. A FORUM IDEOLÓGIÁJÁRÓL A HAGYOMÁNYOS NÉZŐPONTBÓL

A *forum*ban, mint építményben, megvalósult mindaz, ami a római építészeti szellemet általánosságban jellemezte: a gyakorlatiasság, a reprezentáció és a történelmi dokumentáció. Térszervezésében nem üt el a belső térre koncentrááló római építésmódtól, de több szintű, egymásból kibomló, korábban nem alkalmazott szerkezetű belső tereket alkotott. Nem a templom tömegével kiemelt súlyvonal mentén szimmetrikusan elhelyezett térfelek szigorúan kiegyensúlyozott és egyforma kompozíciója ez, hanem többsúlypontos tér, amelynek elemei hármas tagolásúak, a kultuszhely, az uralkodói reprezentációs színtér és az államigazgatási tér ötvözetét adják. A *forum*, mint szellemi alkotás a *pietas*, a *virtus*, a termékeny gazdagság, a béke és a család integrált szimbólumaként, Augustus „vizuális ideológiai programjának” csúcspontjaként épült meg. Formakincsét a gazdagság szülte ión építészet pompakedvelő ornamentumai határozzák meg, amelyben a ráció és a motívumgazdagság kapcsolódik egybe. A rajta megjelenő képi program lényegében ugyanaz, mint az Ara Pacis programja. Nem olyan emlékmű volt, amely durván és erőszakosan hirdeti saját nagyszerűségét és érdemeit, hanem a múlttal való azonosulásban az állami és a családi dicsőség szép napjai fonódtak össze.¹¹³¹ Augustus idején a politikai szimbólumok csak részben jelentek meg teljes nyíltságukban, direkt módon. Legtöbb esetben félig-meddig rejtett utalások formájában találkoztak velük. A nagy építmények archaizáló – az etruszk, italicus és a köztársasági hagyományra visszanyúló –, valamint hellenizáló formavilága egy új, hivatalos építkezési stílust teremtett. Az első ránézésre klasszikus formavilágúnak tűnő *forum* számos eleme nem felelt meg a klasszikus ízlésnek, mint La Rocca fejtegette,¹¹³² kissé barokkos, nem annyira letisztult. Augustus eklekticizmusa meglehetősen nyilvánvaló válogatás volt, Róma színesen összetett örökségéből azokat az elemeket gyűjtötte össze, amelyek egy új egységet alkothattak egy új nézőpontú római hagyományban. Megjelenik benne minden, amit Augustus nagyra becsült, akár a hagyománytiszteltet okán őrizte meg, akár utazásai során látta, csodálta meg, és tartotta fon-

¹¹³¹ Vö. Wallace-Hadrill, 1993. 57.

¹¹³² La Rocca 1998². 203–275.

tosnak saját építkezésein megjeleníteni ezeket. Legnagyobb bőséggel a hellenisztikus művészet formakincsének elemeit használta. Egyszerre volt jelen a klasszikus görög, a hellenisztikus – elsősorban az alexandriai és kisázsiai, a rodoszi – és az újattikai motívumkincs. Ezek közül az attikai formanyelv programszerű alkalmazása a legszembetűnőbb. Ennek az irányzatnak a tudatos múltba fordulása tökéletesen megfelelt az augustusi szándéknak, ő is a múlt egyfajta újraértelmezését, aranykor voltának elmúltát és annak újjáteremtését tűzte ki célul. Az általa felhasznált építészeti díszítőelemek azonban nagyon finom, apró módosításokkal megváltoztak, és bár tipológiailag megegyeznek, de a kivitelezés módja már nem minden esetben ugyanazt a látványbeli eredményt hozta létre. Nem lényegi változások, de a díszítések kialakításának sajátosan római módja már itt is tetten érhető. Egyet érthetünk Zankerrel, hogy nem egyes épületek, hanem a görög művészet egésze volt a modellje.¹¹³³ Azt is mondhatnánk, hogy nem teremtett új formavilágot, hiszen csak válogatott ezek közül a római művészetben addig még nem, vagy alig, esetleg másként alkalmazott motívumok közül. Ez azonban nem lenne igaz. Nagyon céltudatos módon használta fel a már meglévőt. Minden esetben aktualizált, átlényegített, vagy más kontextusba állítva kissé megváltoztatta a felhasznált elemek formáját vagy mondanivalóját. Építészeti formakincsének elsődleges funkciója a *dignitas* és *auctoritas* közvetítette császári hatalom kifejezése volt.¹¹³⁴ A szokatlan párosítások és hangsúlyáthelyezések újszerű megvilágításba helyezték ezt az üzenetet. Mindezekhez még elsőrangú, művészi kidolgozás is járult, olyan magas minőségű és mesterségbeli tudással¹¹³⁵ párosítva, amely lélegzetállítóan újjá tette az augustusi formavilágot.

Rendkívül izgalmas megfigyelni, ahogy komolyan törekedett a látszólag összeegyeztethetetlen elemek összehangolására. Célja, amely a „bennszülött római” (a latin hagyomány) és a „bevándorolt római” (trójai menekültek), a barát (római) és ellenség (albai) hagyományának ötvözése volt, nagyszerűen teljesült ebben a műben.

Ha ismételten végigtekintünk az Augustus-*forum* ikonográfiáján, világosan látszik az az üzenet, ami Augustus politikai propagandájának kö-

¹¹³³ Zanker 1968. 11.

¹¹³⁴ Zanker 1968. 11.

¹¹³⁵ A kijelentés csak erős megkötésekkel és általánosságban igaz, ugyanis ugyanazon díszítőelem a *forum* különböző pontjain sokszor egymástól eltérő minőséget képviselt.

zépöntjában állt. Ez pedig nagyon egyszerű volt. Az aranykor (*aurea aetas*) képzetén alapult, és a görög virágkor, a *quasi aurea aetas* formakincsében öltött alakot. Öt fő pillére a *pietas*, *virtus*, *pax*, *abundantia* (*copia*)¹¹³⁶ és a *familia* volt.

Az istenek akaratának sugalmazásával közös platformra helyezkedett Róma legendás alapítóival, a Iulius nemzetség isteni őseivel, s mindezt mint Caesar örököse, a hatalom legitimizálásával kötötte össze. A *forum* közepén álló szobor felirata, a *pater patriae* adta meg az Augustus önéletírásában olyannyira hangsúlyozott¹¹³⁷ *auctoritast*. Az Augustus-*forum*, mint a Forum Romanum is, ugyanúgy, ahogy azt egy család *domusa* tette meg a *pater familias*nak, tükrözte a történelmi ősök által kiszabott politikai irányt. Ugyanúgy, mint a *pompa funebris imago*inak sora, a *forum* szobrai a legitimitás kifejezőeszközei voltak. A *pater familias* és a *pater patriae*, a család és a birodalom történelme szorosan összefonódott. Hiába kapott maga a *forum* állami funkciókat, már nem ugyanazt a történelmi ideológiát képviselte, mint például a Caesar előtti Forum Romanum, azaz nem állami, hanem valójában – Augustus pénzén, saját ingatlanán épült – dinasztikus *forum* volt, a *gens Iulia* dicsőségét hirdető köztér. A családi dicsőséget megjelenítő köztér ötlete sem volt új, magáról a Forum Romanumról eredhet, ahol a *Basilica Aemilián* Aemilius Lepidus¹¹³⁸ helyeztette el családi őseinek arcképét, de hasonlóan cselekedett már Appius Claudius, aki Bellona templomát gazdagította elődei képmásainak *clipeusaival*.¹¹³⁹

Olyan ikonográfiai elemek kapcsolódtak itt össze, amelyek a művészet eszközeivel kifejezett, sokrétű programot hordoztak. A római nagyság, és annak kinyilatkoztatása, az ősökkel és Róma köztársaságkori történelmé-

¹¹³⁶ Bőség.

¹¹³⁷ Augustus, RG 34: „*In consulatu sexto et septimo, postquam bella [civil]ia oxstinxeram, per consensum universorum [potitus reru]m om[n]ium, rem publicam ex peae potestate ~ in senatu[s] populique Rom[ani] [a]rbitrium transtuli. Quo pro merito meo senatu[s] consulto Au]gust[us] appellatus sum et laureis postes aedium mearum v[estiti] publice corona[que] civica super ianuam meam fixa est ~ [et clu]peus [aureu]s in [c]uria Iulia positus, quem mihi senatum pop[ulum]que Rom[anu]m dare virtutis clement[ia]eque iustitiae et pietatis causa testatu[m] est pe[r] eius clupei [inscription]em. Post id tem[pus] auctoritate [omnibus praestiti, potest]atis au[tem] nihilo amplius habu[i] quam ceteri qui mihi quoque in ma[gis]tra[t]u conlegae ffuerunt[.]”*

¹¹³⁸ Plinius, Nat. Hist. 35. 4. 13.

¹¹³⁹ Plinius, Nat. Hist. 35. 3. 12.

vel való azonosulás volt az a politikai szólam,¹¹⁴⁰ amely a köztársaság helyreállításáról szólt. A múltbéli szokások csorbíthatlan megőrzésének látszata volt a *principatus* lényege. A Romulus képviselte *virtus* (vitézség, bátorság), és az Aeneas által szimbolizált *pietas* (a család, az állam és annak istenei iránti hűség) mellett a *summi viri* és tetteik által a *romanitas* (rómaiság) és *gravitas* (erő, hatalom) is jelen volt, s együttesen azt jelezték, hogy Augustus tudatosan hangsúlyozta a hagyományos római értékek felélesztését. A római hősökkel szembeni tisztelet, ami a vallás megújításának jegyében igen fontos volt, a hőstiszteleten keresztül egyre inkább az Augustus iránti feltétlen tiszteletet is jelentette. Ezt a tradíciót folytatták az Augustus *Genius*ának szentelt szobor felállításával, ami által maga a *forum*, szimbolikusan, a Birodalom jelképévé vált. A családfő *Genius*a a házon örködött, Augustusé a birodalom felett. Ez a gondolat már többször is kifejtésre talált: a *forum* és a családi otthon párhuzama, a „*domus forensis*”,¹¹⁴¹ ahol a *forum* a *domus atrium*ának felel meg, természetesen nagyságrendekkel hatalmasabb léptékben.¹¹⁴² Ezt a gondolatot fejezte ki Augustus is, amikor kijelentette: „*In privato solo Martis Ultoris templum forumque Augustum ex manubiis feci.*”¹¹⁴³ Ez a kijelentés ugyanis nem csupán azt a szokást hangsúlyozta, hogy a római polgár kötelességei közé tartozik a hadizsákmány egy részét visszajuttatni a római néphez, hanem azt is, hogy ami itt felépült, az nem a *senatus populusque Romanus* műve. Az egész *forum*, templomostul a *princeps* magánbirtoka, a háza, s így nyert a *forum*–*domus* párhuzam – a *pater familias* mint *pater patriae* – igazi megerősítést.

A *forum* látványtervében fontos szerepe volt a múltnak. Az a kép, ami itt és ettől az időtől kezdve birodalomszerte megjelent, az egy új, Augustus által újrafogalmazott múlt-kép volt. Egy olyan történelmi tükör, amelynek minden egyes lapja valamiképp Augustusra utal.¹¹⁴⁴ Augustus mindenképpen fontosnak tartotta, hogy az újjászervezett Róma, Róma alapítói és a város legősibb istenei közötti kapcsolatot is hangsúlyozza. Ezért kerültek át *forum*ára olyan funkciók, amelyek valaha a legősibb állami központban voltak, és ezért igyekezett a Mars Ultor-templom külső megjelenésében a Iuppiter Optimus Maximus-templomra reflektálni.

¹¹⁴⁰ Augustus, RG 8. 5.

¹¹⁴¹ Pollini 2012. 23.

¹¹⁴² Rowell 1962. 228.

¹¹⁴³ Augustus, RG 21.

¹¹⁴⁴ Vö. Grüll 2011. tanulmányával.

A római szellem megnyilvánulása mellett a caesari hellenisztikus monarchia megteremtésének igénye is feltűnik, de más eszközökkel. A *forumon* az Erechteion kariatidáinak és az athéni Parthenón Propülaiajáról átvett lábazatoknak tudatos alkalmazása az attikai hellén szellem átültetése, az athéni művészeti–szellemi örökség folytatásának deklarációja volt.¹¹⁴⁵ A kariatidák ugyanakkor, ha hihetünk Vitruviusnak,¹¹⁴⁶ a birodalmi eszme fenyegető kifejezései is, a képileg megformált *exemplum servitutis*:¹¹⁴⁷ így jár, aki szembeszáll a hellenizált (romanizált) világgal, bűnei miatt rab-szolgává válik. Ez azonban nem pusztán a meghódítottaknak szólt. A politikai okokból konzervatív *senatus*, amely a római hagyományokhoz művészeti tekintetben is ragaszkodott, most kapott egy olyan *forumot* a *Curia* tözsomszédságában, amely a hellenisztikus stílus fölényének érvényre juttatásával hirdeti önnön győzelmét. Az, hogy ezt Augustus megtehetette, hatalmának szilárdságát jelentette. A módszer pedig, ahogyan megtette, az „áthallásos ikonográfia” ugyanúgy működött, mint maga a *principatus*, a látszat és valóság kettős szerepében.

Ezen túlmenően a *forumon* több helyen megjelenő *imitatio Alexandri* – főként az Apellész-festmények direkt utalása Nagy Sándorra –, a birodalomalapító és világhódító program kifejezői. Minduntalan előkerülnek a hódító birodalomnak az eszméi, ugyanakkor a győzelmet hozó háborút és a hadsereget közvetlenül csak a tér közepén álló győzelmi szobor jelképezte. Az egész téren a *Pax Romana* uralkodik. De még ennél is több: a *Pax deorum*. A kariatidák közötti pajzsok¹¹⁴⁸ Iuppiter-fejei a Iuppiter-Amon típust (is) képviselik, s ugyanazt a gondolatot folytatják, mint amelyet az Ammon-oázisban Alexandrosz deklarált: ő maga isten, aki isten fiaként született. A *cella Divus Caesarja* a megistenülés görög koncepciója alapján¹¹⁴⁹ a „*divi filius*” istenektől született őse, akinek isteni felmenői, a római mitológia Mars istene, és a trójai alapítástörténet Venusa, ugya-

¹¹⁴⁵ Rehak 2006. 6.

¹¹⁴⁶ Vitruvius 1. 1. 5: „*Ideo qui tunc architecti fuerunt aedificiis publicis designaverunt earum imagines oneri ferendo conlocatas, ut etiam posteris [nota] poena peccati Caryatium memoriae traderetur.*”

¹¹⁴⁷ Vitruvius 1. 1. 5. Vö. Gowing 2005. 147.

¹¹⁴⁸ Direkt utalásként Alexandroszra, a Parthenónra és a pajzsokra, több kutató is felvetette a gondolatot, hogy a pajzsok azért kerültek díszítőelemül a *porticusok* falára, hogy reflektáljanak Alexandrosz arany pajzsára, amit a granikoszi csata után ajánlott fel Athénének. Ez azonban, bár tetszetős magyarázat, már túlmutathat azon a gyakorlaton, amit a rómaiak alkalmaztak. Az *imagines clipeatae* alkalmazása Rómában bevett szokás volt.

¹¹⁴⁹ Winkes 1969; Ganzert 1990; Flower 1996.

nezt fejezték ki. A propaganda nagyon finom, mentes minden erőszaktól. Óvakodik magát hellenisztikus istenkirályként feltüntetni, a heroizálás jegyében a *pompa funebris*re való utalás, a tettei jutalmául csak halála után istenné váló halandó, aki mégis a kiválasztottak, az istenek közé tartozik, nagyon ügyesen megválasztott politikai agitációs program volt.¹¹⁵⁰ A program bevált, a hellenisztikus gyakorlatnak megfelelően Augustust egyre jobban imádták, különösen az ezzel a szokással tradicionálisan bíró keleti tartományokban. Ez a program egybehangzott az „Augustus” megtisztelő cím elfogadásával. Ugyanis ez, a korai római használatban kizárólag vallási értelemben használt fogalom, amely a Lar-kultuszhoz és az *augurok* tevékenységéhez kötődött, Octavianus esetében a Romulus cím visszautasításával ugyanazt fejezte ki, csak nem politikai, hanem vallási kontextusban, mint az „új Romulus”. De még ennél is továbbment, ugyanis a fogalom a keleti kultuszokból átvett *'szebasztosz'*, illetve ennek hellenizált *'augousztosz'* változata kizárólag az isteneket, illetve az istenkirályokat illette meg, megelőlegezve ezzel Octavianusnak nemcsak az istenek akaratából történő új államalapítást, de az istenek közé tartozását is. A heroizáció/önheroizáció folyamata szintén nem volt szokatlan jelenség Rómában sem, hiszen történelmi példákat már láttunk az isteni tisztelettel megtisztelt földi halandók esetében,¹¹⁵¹ de a tény, hogy *Divus Iulius* istenkirályi törekvései, amelyek kudarcot vallottak a római *senatus* politikai konzervativizmusán, most a „*divi filius*” önheroizáló politikájában sikerhez vezettek, nem pusztán tény, hanem komoly fegyvertényként értékelhető. Ez az a program, ami leginkább dicséri Octavianus/Augustus vagy tanácsadói propagandisztikus politikájának zsenijét.

A *forum* jellemzőbb mondanivalója azonban a győzelem. Mint Rehak kifejti,¹¹⁵² a város különböző részei között a győzelem tematikája volt az összekötő kapocs. Az Augustus által elhelyezett győzelemistennők megés kijelölték a fontos helyeket. A Mars Ultor-templom előtt Nagy Sándor

¹¹⁵⁰ Az egész összhangban áll a Hercules-kultusszal. A *princeps* és Hercules párhuzama (az ellenségei felett győzedelmeskedő, istenné váló hős) már Augustus alatt is többször megnyilvánult, gondolok itt pl. az emlékművek közül a monacói Héraklész-szentély melletti Augustus-*tropaeumra*, vagy az irodalmi források közül Propertius 4. 9. elégiájára.

¹¹⁵¹ Egyetlen példaként csak az itáláldozat elrendelést hoznám a győztes hadvezérek pl. C. Duilius, vagy Marius esetében.

¹¹⁵² Rehak 1990.

Nikéi,¹¹⁵³ a *forum* közepén álló *quadrigán* az Augustus feje fölé koszorút tartó Victoria csak folytatása volt egy sorozatnak. Alexandrosz istennői közül kettő a *Regia* előtt állt,¹¹⁵⁴ a pontifex maximus emblemikus és a legősibb szakrális hagyományt ápoló épületén. A *Curia Iuliában*, a „Győzelem oltárán” a Globuson álló Victoria szobra,¹¹⁵⁵ amelyet Augustus a *pompa funebris* szakrális tárgyaként helyezett el még halála előtt az ülésteremben,¹¹⁵⁶ a Palatinuson a Magna Mater szentélyében felállított szobor, a *Divus Iulius*-templom frízének archaikus Victoriái, a babérkoszorús *clipeus virtutis* hordozó nőalakok a Palatinuson, és később a Divi Augusti-templomon, kijelölik az új városközpontot, amely magába foglalja az ősi, és az újjáalapított birodalom magját.

De nem csak a Victoriák sugallják a győzelmet, nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy az *ornamenta triumphalia* szinte minden egyes személy öltözékén megjelent, aki itt emlékszobrot kapott.

A *forum* tehát magáról a háborúról és a győzelemről szól, de olyan kontextusba helyezve, hogy a *pater patriae* – a haza, és a rajta *patria potestasszal* örökődő *princeps senatus* a domináns, és nem az *imperator*. Nagyszerű vizuális megjelenítése a *Res gestae divi Augustinak*,¹¹⁵⁷ az augustusi *auctoritasnak*. Elvitathatatlan kifejezése annak, hogy a *Pax Augusta* a *Victoria Augustából* fakad.

2. A FORUM IKONOGRÁFIÁJÁRÓL MÁSKÉPP

A *forum* a maga építészeti konstrukciójával, színeivel, fényeivel rengeteg ingert jelentett a szemlélő számára. Ha alaposan körülnézünk benne, a fentebb elmondottakkal egybehangzó, de attól megközelítése miatt mégis különböző, lélegzetelállító non-verbális kommunikációval találkozunk. A *forum* építészeti és szobrászati elemekben kifejezett ideológiai programja ugyanolyan sokrétű, mint az irodalomban, a törvényekben, vagy az érmekepek megválasztásában kifejezett program. Ékesen jelzi, hogy minden utalásában, a megjelenített gondolatok minden apró mozzanatában csak a

¹¹⁵³ Plinius, Nat. Hist. 34. 18. 48.

¹¹⁵⁴ Plinius, Nat. Hist. 34. 18. 48.

¹¹⁵⁵ Cassius Dio, 51. 22. 1. A szobrot a tarentumi győzelem után (Kr. e. 272.) zsákmányolták Pyrrhostól, és az actiumi csata után helyezték el az egyiptomi hadizsákmánnyal együtt a Curiában.

¹¹⁵⁶ Aicher 2004. 89.

¹¹⁵⁷ Augustus, RG 34: „*Post id tempus praestiti omnibus dignitate, potestatis autem nihilo amplius habui quam qui fuerunt mihi quoque in magistratu conlegae.*”

legműveltebb, a politikában, művészetekben – és főleg hellén művészetekben is – jártas, legfelső társadalmi réteg számára volt teljesen érthető. A tömeghez csak részleteiben jutott el, főként csodálatot és bámulatot keltve. A módszer, ami érvényre jutott, az az „áthallásos ikonográfia”, amire fentebb, a hellén szellem érvényre juttatásánál már utaltam. És itt, a korábbiakat összefoglalva, de ugyanakkor minden díszítőelemet apró részleteire szétszedve újra kell értelmeznünk a *forum* díszítőelemeinek jelképes mondanivalóját.

A szakirodalmat olvasva, a *forum* ikonográfiájának elemzésekor általánosan jellemzően levonják a végső tanulságot, hogy a *forumot* a háború és a béke szimbólumai uralják. A háború istenének, Mars Ultornak ajánlott templom, a visszaszerzett hadijelvények, a *porticusok* attikájának *clipeusai*, a kariatidák mind a háborúról, illetve az egyéb ikonográfiai elemek a háború útján megszerzett békéről, a jólétről és az eljövendő aranykorról szólnak. Ez a legvégső summázat a helyén is való, de meg lehet nézni ettől konkrétabban is ezeket az ikonográfiai összetevőket.

Az Ara Pacis ikonográfiáját elemzők közül leginkább összefoglalóan, és talán elsőként David Castriota,¹¹⁵⁸ később, botanikai aprólékosággal, Giulia Caneva¹¹⁵⁹ mutatott rá a *forum* díszítőmotívumaiként is megjelenő növényi elemek összetett voltára, illetve az ezek összességéből, más nézőpontból létrehozott jelentéstartalmakra. Az elemzésekből kiderült, hogy a hellenisztikus mintául szolgáló képzőművészeti alkotások, például egyes pergamoni domborműveken, olyan szimbolikusan összerakott növénytársulásokat ábrázolnak, amelyek magukba foglalják a tölgy, szőlő, mák, rózsa, babér, borostyán, és valószínűleg a búza egyes elemeit. Ez a botanikailag egy az egyben nem azonosítható „bőségszaru” több Augustus-kori műalkotáson is megjelenik, és általában tizenkét növény¹¹⁶⁰ egyes elemeiből tevődik össze.¹¹⁶¹ Kétségtelen tény, hogy nem valóságos, hanem valóságosnak tűnő fantázianövények, és azok stilizált változatai népesítik be az egész díszítőművészetet. Ezek jelképi értéke és súlya természetesen koronként és művenként változó, de elvitathatatlan. A díszítőművészet minden esetben jelképeket használ. A valóság általánosított és stilizált ábrázolásának esetében csak művészi kivitelezés kérdése az elvonatkoztatás mér-

¹¹⁵⁸ Castriota 1995.

¹¹⁵⁹ Caneva 2010.

¹¹⁶⁰ Búza, szőlő, borostyán, alma vagy a birs, mák, tölgy, fenyő, gránátalma, mirtusz, füge, körte, és olíva.

¹¹⁶¹ Vö. Castriota 1995. 13–33.

téke, de az alapvető motívumok minden esetben kimutathatóak. Van néhány, széles körben elfogadott és mindenki által ma is felismert jelkép, amelyet a tárgykörben született elemzések során sokan körüljártak már, de az alkotóelemek apró darabokra bontása, illetve az egész és a rész más nézőpontba helyezése sokáig nem volt elemzési szempont. Felmerülhet a kérdés, szükséges-e az eddig egységesen kezelt motívumokat felbontani alkotóelemeikre, vagy ennek épp ellenkezőjeként, az eddig részekként kezelt elemeket most más nézőpontból, egységes képként értékelni? Nem akadémiai eredményekre jutunk-e ezáltal, olyan következtetések levonásával, amelyek a kor emberére nem voltak jellemzőek? A későbbi korok tudásának belesűrítése az elemzésekbe természetesen kikerülhetetlen, viszont azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a későbbi korokban a korábbiakból megőrzött jelentéstartalmak éltek tovább. Olyan jelképek, amelyek a mai ember számára nem egyértelműek, az Augustus-kor emberének mondhattak mást, sokkal többet, mint a későbbi generációknak. Az egybefonódó mintákból kirajzolódó formák pedig ugyanúgy másként láttathatták magukat, mint a felhők, vagy a klasszikus „kép a képben” minták, ahol például a kehely két egymással szembenéző arc profilját rejti. Megvilágítás, nézőpont, vizualitás mértéke és szubjektív hozzáállás kérdése, hogy kinek mit mond egy ábra.

Mindezek után, amikor újraértelmezzük a *forum* díszítőelemeinek ikonográfiáját, arra a kérdésre kell választ keresnünk, hogy az istenek vizuális metonímiájaként kezelt növényi és figuratív elemek vajon ugyanazt az istenvilágot és jelentéstartalmat tükrözik-e, mint a *forum* fentiekben már leírt egésze.

2. 1. Növények: valóságú növényi ábrázolások

A *forum* minden díszítőelemét megvizsgálva, a párkányzaton, a *clipeus*okon, az ismert szoborelemeken bőségesen találkozhatunk növényi díszítőelemekkel. Ősidők óta szimbólumként használt egyes növényi elemek, mint a bimbó, virág, szár, spirális kacs, termés alkotják a díszítőművészet alapelemeit. Ezeket a canevei¹¹⁶² módszert követve, alkotóelemeikre szétszedve, arra az eredményre jutunk, hogy 60,¹¹⁶³ botanikailag többé-kevésbé jól azonosítható növényt rejtenek. Ezekre bőségesen utaltam már a *forum* díszítőelemeinek leírásakor és elemzésekor. Az ábrázolásmód stilizációs szintje, illetve a maradványok kopottsága vagy töredékessége természetesen nehezítik a pontos azonosítást, de a legtöbb esetben növénycsaládok különböző tagjai, vagy taxonómiailag ugyan egymástól távol álló, de külsőre egymáshoz hasonló, és igen közeli szimbolikus értékkel bíró növények alternatíváit lehetett felfedezni. Az ábrázolásmódnak ez a sokrétűsége, amellyel valóságúnak látszó, de egyes növényi részekből álló fantázianövényeket hozott létre, ikonográfiailag lélegzetelállítóvá teszi a *forum* mondanivalóját. Akár az Ara Pacison, itt is jellegzetes növényi részekből – szár, csészelevél, szíromlevél, termés, bibe, termés – jöttek

¹¹⁶² Caneva 2010.

¹¹⁶³ *Acanthus mollis* [medveköröm], *Acanthus spinosus* [tüskés medveköröm], *Alcea* [mályva], *Alchemilla vulgaris* [palástfü], *Allium sativum* [fokhagyma], *Allium triquetrum* [háromélű hagyma], *Anemone* [szellőrózsa], *Anthemis* [festő pipitér], *Anthemis/Chrysanthemum* [pipitér, vagy krizantém (margitvirág)], *Arum italicum* [olasz kontyvirág], *Asparagus* [spárga], *Asperula aristata* [csövesvirágú müge], *Asphodelus albus* [fehér aszfódelosz], *Bryonia* [földi tök], *Bulbocodium* [egyhajúvirág], *Campanula* [harangvirág], *Carlina acaulis* [szártalan bábakalács], *Carthamus tinctorius* [sáfrányos szeklice], *Colchicum* [kikerics], *Convolvulus* [apró szulák], *Cupressus sempervirens* [ciprus], *Cyclamen* [ciklámen], *Cydonia oblonga* [birs], *Cynara cardunculus* [articsóka], *Dianthus* [törökszegfű], *Dracunculus vulgaris* [közönséges sárkánykontyvirág], *Ecballium* [fecskendező, vagy kirobbanó uborka], *Fagus* [bükk], *Gagea* [tyúktarék], *Helianthemum* [napvirág], *Hibiscus* [hibiszkusz], *Hyacinthus* [jácint], *Iris* [nőszírom], *Juglans regia* [dió], *Laurus* [babér], *Lavatera* [madármályva], *Lilium candidum* [fehér lilium], *Malus domestica* [alma], *Mandragora* [mandragóra], *Nymphaea* [lótusz], *Panicum miliaceum* [köles], *Papaver* [mák], *Phoenix dactylifera* [datolyapálma], *Phyllitis scolopendrium* [gímpáfrány], *Plantago* [útifű], *Punica granatum* [gránátalma], *Quercus* [tölgy], *Quercus pubescens* [molyhos tölgy], *Romulea* [romulusvirág], *Rosa* [rózsa], *Salix* [fűz], *Scabiosa* [ördög szem], *Silene conica* [homoki habszegfű], *Sonchus* [mezei csorbóka], *Sternbergia* [vetővirág], *Tragopogon* [közönséges bakszakáll], *Umbelliferae* [ernyősvirágzatúak], *Urginea Maritima* [tengeri hagyma], *Verbascum* [ökörfarkkóró], *Vitis* [szőlő].

létre a *forum* növényi ornamentikus elemei, amelyek dekoratív elemmé történő elrendezése ismét más és más ikonográfiai alapszimbólumok szerint hozta létre a végleges ábrázolási formát.

Ezt az „augustusi kert” a legegyszerűbben talán a *forum* leginkább domináns díszítőelemén, magán a korinthuszi oszlopfőn lehetne szemléltetni (109. ábra). Köztudott, legalábbis Vitruvius¹¹⁶⁴ által közvetítve az terjedt el a köztudatban, hogy a korinthuszi oszlopfőt egy halotti áldozati kosár ihlette, amelyben egy akantuszborok nőtt.¹¹⁶⁵ Callimachus – ha hihetünk Vitruviusnak – akkor a természet ihlette *kalathoszra* olyan egyéb elemeket is felvett, amelyek stílárisan már léteztek – szintén a természetből merítve –, a korábbi korok díszítőművészetében. Konkrétan az augustusi oszlopfőn legalább tíz különféle növényi elemet tudunk megkülönböztetni. Ezek elemzése alapján az oszlopfő a halálon diadalmaskodó élet, az újjászületés jelképe. A halotti szertartáshoz köthető akantusz mellett az élet durvaságát, keménységét, a megsebzettséget az akantuszborokból felfelé törekvő *cauliculus* szárán az articsóka¹¹⁶⁶ képviseli. Ezt a megsebzettséget gyógyítja a mályva,¹¹⁶⁷ az ördög szem,¹¹⁶⁸ és a közönséges bakszakáll.¹¹⁶⁹ Az eredményes gyógyítás a feltámadásban és az újjászületésben folytatódik, amit az ökörfarkkóró¹¹⁷⁰ és a vetővirág¹¹⁷¹ képvisel. Ez utóbbi már továbbvisz minket a termékenység szimbólumok felé, hiszen maga a növény a föld alatt is képes megtermékenyülni, és két általános szimbólumban csúcsosodik ki, az ernyősvirágzatúak¹¹⁷² szárában és a nőszirmokban.¹¹⁷³ Az ernyősvirágzatúak,¹¹⁷⁴ például az édeskömény nemcsak Dionüszosz botjaként (thürszosz), a termékenység extázis jelképeként ismert,

¹¹⁶⁴ Vitruvius 4. 1. 9–10.

¹¹⁶⁵ Vitruvius 4. 1. 10. „*Tunc Callimachus qui propter elegantiam e subtilitatem artis marmoreae ab Atheniensibus catatechnos fuerat nominatus, praeteriens hoc Monumentum animadvertit eum calathum et circa foliorum nascentem teneritatem, delectatusque genere et formae novitate ad id exemplar columnas Apud Corinthios fecit symmetriasque constituit; ex eo in operis perfectionibus Corinthii generis distribuit rationes.*”

¹¹⁶⁶ *Cynara cardunculus*.

¹¹⁶⁷ *Alcea*.

¹¹⁶⁸ *Scabiosa*.

¹¹⁶⁹ *Tragopogon*.

¹¹⁷⁰ *Verbascum*.

¹¹⁷¹ *Sternbergia*.

¹¹⁷² *Umbelliferae*.

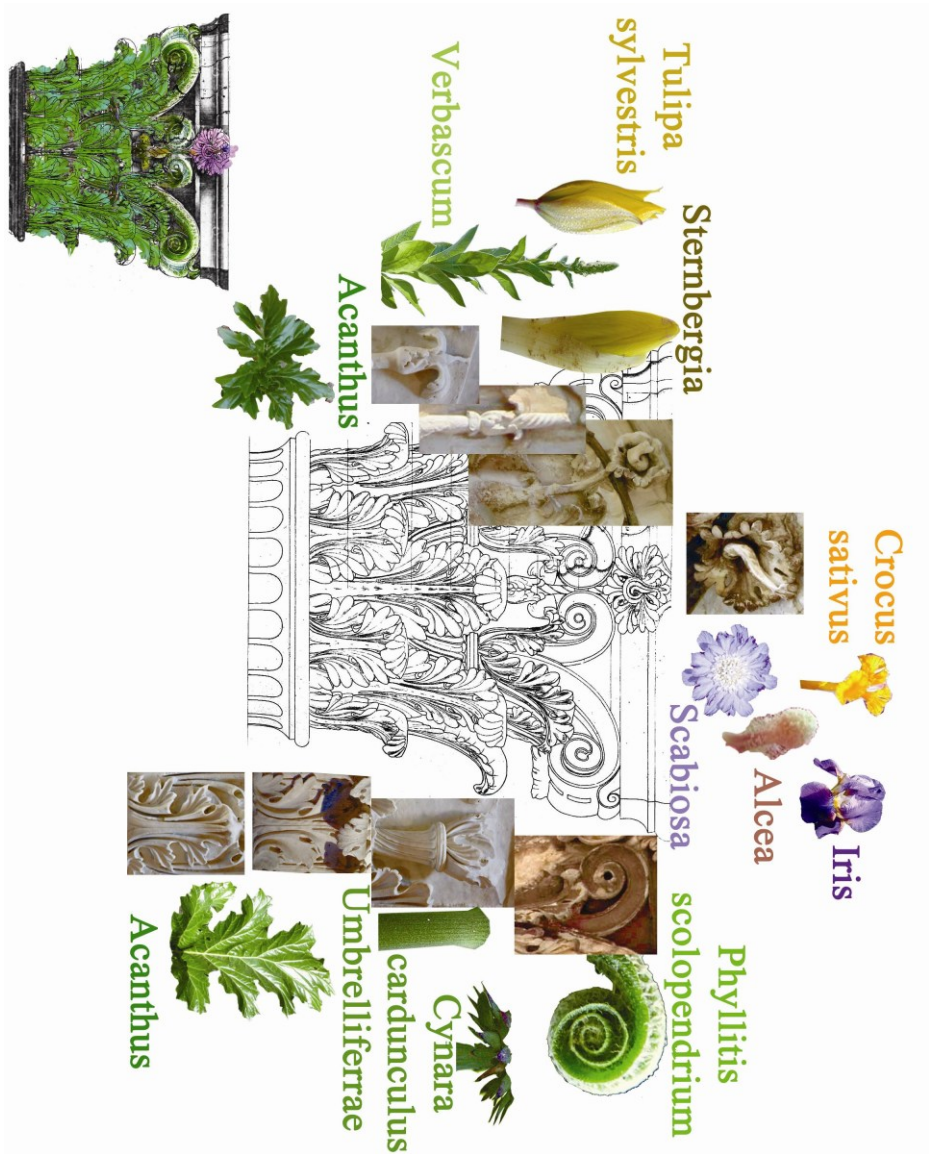
¹¹⁷³ *Iris*.

¹¹⁷⁴ *Umbelliferae*.

hanem Prométheusz ebben hozta el tüzet az istenektől, hogy megmentse az emberiséget. Ez a megváltó és felfelé törekvő növényi szár ível az oszlopfő tetejéig, amelynek *abacus*-rozettája tetőzi be az oszlop szimbólumtárát. A rozetta közepében ívelő bibe háromfelé hajló végét a nőszírom¹¹⁷⁵ ihlette, amely nemcsak a termékenység és jólét fallikus jelképe, de a prófécia virága is.

Ebbe az oszlopfőbe sűrítve a feltámadás és a halálon való győzedelmeskedés mellett számos isten is jelen van. Az alvilági sötét erőket, de a föld alól eredő termékenységet szimbolizáló Hádész (Pluto) mellett a gyógyító istenek, az alvilági sötéttel szembehelyezett Apollo és Aszklépiosz (Asclepiades) is képviselteti magát. Az emberiséget pártoló *hérósz*, Prométheusz mellett Dionüszosz is az élet és halál kapcsolatáról mesél, ahogyan Irisz is, akinek szivárványa összeköti az Alvilágot az Olümposszal.

¹¹⁷⁵ Iris



109. ábra: A forum oszlopfője, és azok a növények, amelyek ihlethették (Montázs: T. Horváth Ágnes)



110. ábra: A porticus belső párkányzatának fríze. Botanikai párhuzamok. (T. Horváth Ágnes)

2. 2. Növények: szimbolikus ábrázolások

Ugyanez az ikonográfiai elv érvényesül a *forum* stilizált díszítőelemein. A két legdekoratívabb példa a *porticus* oszlopsori párkányzatának belső fríze, és az egyik *clipeus*.

A párkányzat belső frízének növényi motívumai: az aszfodélosz,¹¹⁷⁶ amelyben a lelkek laknak, a királyok szimbóluma; az articsóka,¹¹⁷⁷ ami a megsebzettséget, halált hordozza; a gímpáfrány,¹¹⁷⁸ amely mint általános apotropaikus szimbólum a halálos mérgű állatok elleni védelmet nyújtó, elhárító erő; a mezei csorbóka¹¹⁷⁹ gyógyító erejénél fogva, az újjászületés virága; a csövesvirágú müge,¹¹⁸⁰ és a *metamorphosist* jelképező sáfrányos szeklice¹¹⁸¹ (110. ábra). A sor a ciklámenen¹¹⁸² és a babéron¹¹⁸³ át vezet, amely a halál utáni életet, az *imitatio Alexandri*¹¹⁸⁴ jegyében a királyok halhatatlanságát és az újjászületést is jelképezi, valamint gyógynövény mivoltának átvitt erejével fejezi ki az Ara Pacis központi ideológiáját, a nemzet sebeinek begyógyítását. Végezetül megjelenik a pálma,¹¹⁸⁵ a Nap fája, Apollóé, aki itt a pálmában a győzelem útján kivívott békét testesíti meg.

A *clipeus* stilizált növényi ornamentikájának a mondanivalója viszont a győzelmet hirdeti (111. ábra). A középső istenalakot leszámítva, mint pajzs, már önmagában is bajelhárító mondanivalója van. Ugyanúgy a gímpáfránynak,¹¹⁸⁶ amely a magot kétszeresen is jelképező, napsugarakat is imitáló központi minta belsejében támasztja alá a cseppformájú motívumként jelentkező nősziromot.¹¹⁸⁷ Ehhez társul a mandragóra¹¹⁸⁸ és a szőlő,¹¹⁸⁹ mint az újjászületés és jólét mágikus erejének szimbólumai, amelyeket az isteni erőt és hatalmat, a győzelmet szimbolizáló növények, a Romulus-virág¹¹⁹⁰ és a molyhos tölgy tesznek teljessé.

¹¹⁷⁶ Asphodelos.

¹¹⁷⁷ Cynara cardunculus.

¹¹⁷⁸ Phyllitis scolopendrium.

¹¹⁷⁹ Sonchus.

¹¹⁸⁰ Asperula aristata.

¹¹⁸¹ Carthamus tinctorius.

¹¹⁸² Cyclamen.

¹¹⁸³ Laurus nobilis.

¹¹⁸⁴ Diodorus Siculus 18. 26–27.

¹¹⁸⁵ Phoenix dactylifera.

¹¹⁸⁶ Phyllitis scolopendrium.

¹¹⁸⁷ Iris.

¹¹⁸⁸ Mandragora.

¹¹⁸⁹ Vitis.

¹¹⁹⁰ Romulea.



111. ábra: Stilizált növényi ornamentika az egyik clipeuson.
(T. Horváth Ágnes)

3. A FORUM FŐ SZIMBÓLUMAI

A *forum* szimbólumrendszerében nagyon sok csoportosító elvet alkalmazhatnánk. A legfontosabb motívumok azonban egyértelműen, és szinte kivétel nélkül a fény szimbólumai közé tartoznak. A legtöbb növény, mint az akantusz, a lótusz, a *Dracunculus* (kontyvirág), a *Verbascum* (ökörfarkkóró) a fény felé törekvés, vagy a Nap szimbóluma. Ugyanakkor a világfák világszférák közötti kapcsolatát jelenítik meg, az élet és halál teljességét, az újjászületést és a bőséget. A tárgyi elemek, amelyek leginkább hatalmi szimbólumok, ugyancsak beilleszthetők a fényszimbolikába, így a kandelábermotívum, a *hasta* (lándzsa), az íj és a lant is. A fényt jelképező szimbólumok között kiemelt szerepet játszanak a Napszimbólumok, amelyek szintén a termékeny bőség, a hatalom kifejezői is.

3. 1. Az akantusz

A *forum* növényi ikonográfiájának középpontjában az akantusz áll. Minden főbb dekorációs elemen feltűnik. Mindenekelőtt önmagában, a természetűséget követő formában ábrázolják. A halotti szertartások növénye, ily módon a *forumon* az ősök tiszteletének kultuszához, a *pompa funebris* jelképeihez (ciprus, *clipeus imaginata*, kariatida) tartozik. Emellett, mint gyógynövény, elsősorban Apollo és Aszklépiosz növényeként a gyógyító, és betegségeket elhárító szerepe sem elhanyagolható. Ily módon a halhatatlanság, a feltámadás egyik kifejezője. Ugyancsak igen erős apotropaikus szerepe is.

A természetű akantuszbokor- vagy levél ábrázolások mellett az „akantusznak” több megjelenési formája is van. Egyes száakra feltekeredő motívumoknál a szeldelt levélrészek olaj- vagy szőlőlevél, illetve babérlevél formázatot mutatnak, máshol, különösen a háromfelé nyíló levélbimbók ábrázolásokon a tölgylevél mintázat mutatható ki.

Az akantusz maga az Ara Pacison a termékenység istenek közötti harmónia, a *concordia deorum* kifejezője.¹¹⁹¹ Szinte minden istenhez köthető. Apollo mellett Dionüszosz/Liber, Kübelé/Magna Mater, Diana/Artemisz/Potnia Theron, Hélios/Sol, Erósz/Cupido, Niké/Victoria¹¹⁹² mítoszaiban is felbukkan. Stilizált, a természetű ábrázolásoktól eltérő megjelenési formái ugyancsak egyértelműen utalnak Iuppiterre, Apollóra, Dionüszoszra. Ezért tekinthető átvitt értelemben, az *aurea aetas* képzetkörébe tartozóan, az istenek metonímiájának. S mint ilyen, magával Augustusszal is azonosítható.

3. 2. A kígyó motívumai

A kígyó az antik mitológia összetett jelképe,¹¹⁹³ általában szoláris szimbólum. A Nap sugarait, és az azokból áradó termékenységet szimbolizálja. Vedlése és megújulása miatt a halhatatlanság jelképének is tartották. A kígyómotívumok közé tartoznak mindenekelőtt a hullámok, a díszítőelemek indáinak hullámozása. Minden, ami ritmikusan ismétlődik, tükröződik, spirálisan csavarodik, ezt az elemet juttatja eszünkbe. Konkrét megnyilván-

¹¹⁹¹ Pollini 2012. 300.

¹¹⁹² Pollini 2012. 280. not. 52–57.

¹¹⁹³ A kígyó az életet és halált is hordozza. Jó és rossz kettőssége ugyanúgy hozzá kötődik, mint a megújulás képessége. Egyaránt hozzátartozik a földhöz (*khtonikus* erő), a vízhez, az Alvilághoz és az Éghez.

nulási formája minden spirálisan csavarodó növényi szár, amely a *forum* párkányzatának domborművein megjelenik. Ezekon formai és jelentéstartalmi tekintetében egyaránt kötődik az akantuszhoz, mint például a *porticusok* udvarra néző párkányzatán. Az élet–halál–feltámadás–bőség jelentéstartalom nyilvánul meg a „kolosszus-aula” girlandjain is. Leginkább két istenséghez köthető, Athénéhez, akinek perszifikációja, és Apollóhoz.

A hullám – és így a kígyó – elvonatkoztatott formája a meander. A végtelenség, a halhatatlanság és a hatalom általános jelképe. Ez kétféle formában is megjelenik a *forumon*, a futókutya, mint hullám-meander, a végtelenség jelképét adva a fenti szimbólumrendszerhez, és a napszimbólumok között szereplő szvasztika (*gammadion*). Mindkettő megtalálható a Mars Ultor-templom dekorációs elemei között.

3. 3. A hatalmi jelvények: a *lituus*, a *sceptrum* és a *hasta*

A hullámvonalak vetítik elénk a jelképtár következő csoportját, a hatalmi szimbólumokét. Ezek a szimbólumok erős szakrális töltéssel rendelkeznek, mind a *lituus*, mind a lándzsa (*hasta*), mind a *sceptrum* esetében.

A hatalmi szimbólumok közül a *lituus* hordozza a legkönnyebben megérthető szakrális mondanivalót. A *lituus*, az *augurok* botja, a jóslatkérés eszköze volt, a mágikus erő növelésére szolgált, az istenek és emberek közötti kapcsolatot szimbolizálja¹¹⁹⁴ (112. és 114. ábra). Mint az *auguráció* eszköze, a városalapítás jelképe is. Jelenléte a *forum* motívumai között az új birodalomalapítás jelképrendszerének fontos összetevője. Nem direkt módon jelenik meg, hanem a növényi ornamentika részét képezi. A díszítőelemeken a spirálban végződő növényi inda egyértelműen a *lituus* szimbóluma. Egyedül és összetett dekorációs forma részeként a *forum* számtalan helyén fellelhető. Közvetlenül az államalapításra (*augurium augustum*), Romulusra és a *Genius Augustira* utal.

A *sceptrum*, a jogar, előbb az istenek, majd a királyok, végül a *magistratusok imperiumának* (*sceptrum eburneum*)¹¹⁹⁵ szimbóluma volt (112, 114. és 116. ábra). Az etruszkoknál még papi jelkép, ami a hatalom – az *imperium* – legáltalánosabb kifejezőjévé (*sceptrum Augusti*) vált. Valóságos eredete és szakrális tartalma – kapcsolata a *lituusszal* – kétségtelen,

¹¹⁹⁴ Pollini 2012. 137.

¹¹⁹⁵ Elefántcsont *sceptrum*. A *consuli* hatalom jelképe Rómában.

az a hatalmi szimbólum, amit *par excellence* a nagy isten jelképének tekintenek, itt az *apotheosis* jelentéstartalmát is hordozza.

A lándzsa (*hasta*) eredendően termékenységsszimbólum, fallikus jelkép volt. Az antikvitásban jórészt a harcos vadászistennők jelképeként jelent meg (Pallasz Athéné, Artemisz). A hatalmi szimbólumok közül ez a legerősebb, az abszolút teljhatalmat képviseli. Nem pusztán a harc, az erőben megnyilvánuló elnyomó hatalom kifejezője, a világtengelyt és a fényt is jelöli. A világszférák összekötője, illetve a Nap sugarainak megjelenítője volt.

A rómaiaknál a lándzsát mint szimbolikus tárgyat egyértelműen Marsra vonatkoztatták. Legfőltettebb ereklyéje, a *hasta Martis* közvetlenül magát az istent, az isten jelenlétét szimbolizálta. Így a *forum* minden lándzsa-szimbólumában ott rejlik a templom névadó istenségének konkrét jelenléte is.

3. 4. A sas (aquila)

A hatalmi szimbólumok egy másik elemét a sas jelenti, Iuppiter madara, az ég és a Nap, az isteni uralom és akarat jelképe. A rómaiaknál a Birodalom, a nagyhatalmi törekvések kifejezője. A sas Marius óta volt a római legiók jelvényeinek legfontosabb szimbóluma. Mint lélekmadár az *apotheosishoz* is kötődik, így hidat képez a földi és az égi hatalom, a világszférák között.



112. ábra: A fülkék alatt futó fríz és Róma hatalmi szimbólumai: a hasta, a sas, a sceptrum és a lituus. (Montázs. T. Horváth Ágnes)

Minden V alakú, kettéágazó ág és virág ezt a szimbólumot hordozza. A *forum* dekoratív elemei közül legteljesebben a *porticusok* és *exedrák* fülkéi alatt futó frízen található meg, ahol valamennyi hatalmi szimbólum, a *lituus*, a *sceptrum*, a lándzsa (*hasta*) és a sas is megjelenik (112. ábra).

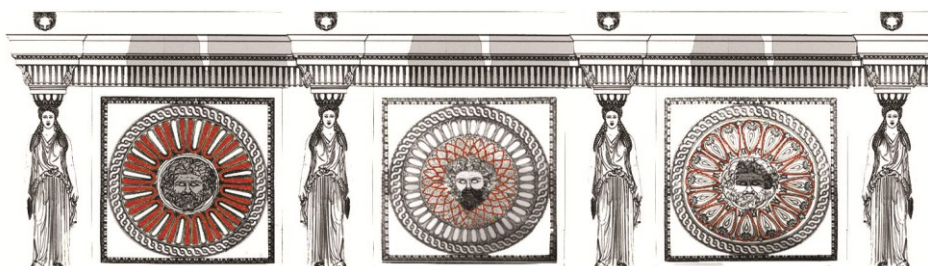
Ikonográfiailag ez a dombormű keretezi a szoborfülkéket, kiemelve az azokban elhelyezett szobrok kapcsolatát a római birodalmi eszmével.

A sas mint hadijelvény nem pusztán Marsra mutat, hanem konkrétan felidézi az Augustus által visszaszerzett hadijelvényeket, és utal azok propagandisztikus fontosságára is.

3. 5. Napszimbólumok

A fényszimbólumok direkt megjelenési formája a Nap, amely az élet forrásának egyetemes, férfiúi szimbóluma. A horizonton megtett vándorlása miatt az univerzális körforgás, az élet és halál, az újjászületés kifejezője.

A Nap jelképei közé tartozik először is a szvasztika, amely szintén sokrétű, és androgyn jelkép, a *forumon* alapvetően napszimbólumként, Iuppiter/Apollóhoz, illetve általános termékenységi jelentésében Iunóhoz és Dianához kötődően van jelen. A Naphoz, amely összefoglalóan az élet, tekintély, férfiaság és uralkodás, a Püthagorasz-féle számszimbolika értelmében a hetes kötődik. A *forum* díszítésében a püthagoreus szám is,¹¹⁹⁶ de növényi szimbólumai, a pálma, a Helianthemum [napvirág], a lótsusz, de még a Naphoz is köthető akantusz is szinte minden díszítőelemen megtalálható. A legszembetűnőbb a Iuppiter-Amon párhuzam,¹¹⁹⁷ ahol a *clipeusok* mintázata mindhárom pajzs esetében félreérthetetlenül a napsugarakra utal (113. ábra). A Naphoz tartoznak a világszférák kapcsolatait idéző jelképek (láncza, világfa, kandeláber), az íj és a sas, az Ég madara is. Így Iuppitertől Marsig, Apollótól Hádészig szinte minden isten hozzárendelhető ehhez a szimbólumkörhöz.



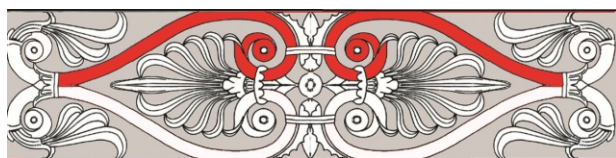
113. ábra: Az attika clipeusainak Nap-szimbólumai. (T. Horváth Ágnes)

¹¹⁹⁶ Ld. számszimbolika.

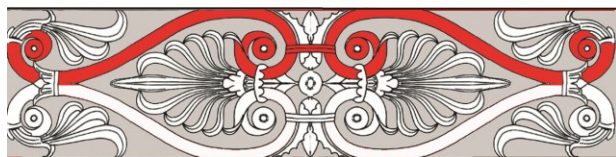
¹¹⁹⁷ Iuppiter égisten, de nem napisten.

3. 6. Az íj

Az íj is a napszimbólumok körébe tartozik. Íve a Nap égi útját jelképezi Keletről Nyugatra. A napistenek attribútuma, Apollo esetében igazságosztó és büntető szerepkörrel rendelkezik. A *forumon* a kígyózó indák, a *lituus* motívumai között, általában a palmettákat átkötő *balteusok* formái képviselik, például a „kolosszus-aula” festett drapériáján. Legszebb stilizált példája a *porticusok* belső párkányzatának frízén látható, átfedésben a „kandeláber”, az „Apollo lantja”, a *sceptrum*, és a *hasta* motívumokkal. Formája a felajzott íj a nyílvezzővel, amely az igazságosztó Apollo jelenlétét asszociálja (114. ábra).



lituus

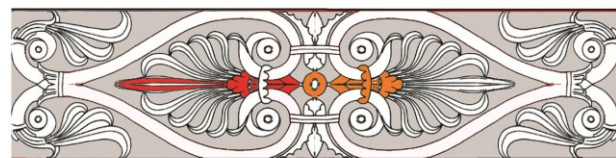


meander



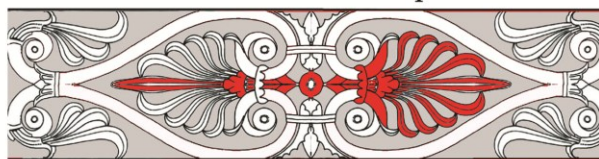
Apollo íja

Apollo lantja

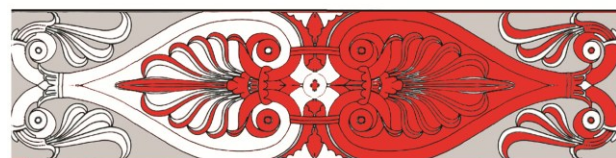


hasta

sceptrum



kandeláber



Dracunculus vulgaris

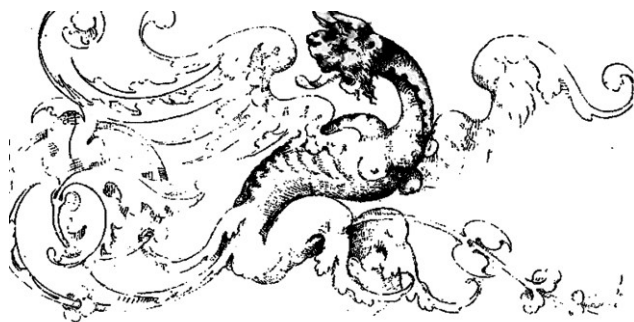
114. ábra: A porticus oszlopsori párkányzata belső oldali frízének ikonográfiai motívumai. (T. Horváth Ágnes)

3. 7. Összetett motívumok

A fenti motívumok legtöbbször nem önmagukban álló, minden kétséget kizáró, vagy minden tévedés nélkül azonosítható jelzések voltak, hanem egy nagy egész részeiként alkottak egymással összefüggő, és egymást átfedő hálót. Ennek a hálónak is voltak olyan, apró elemekből álló, de önmagában is egységet alkotó, összetett motívumai, amelyek közül legalább kettőt külön is ki kell emelnünk. Ezek a „kandeláber–Dracunculus vulgaris” és az „Apollo lantja” motívumok (114. ábra).

3. 7. 1. „Kandeláber” – Dracunculus vulgaris

A „kandeláber” az egyik legösszetettebb motívum, amely szoros összefüggésben van a „Dracunculus vulgaris” motívummal (115. ábra). A kandeláber – egyes esetekben a fáklya – az ég felé törekvés, a fény jelképe. Mint minden oszlopszerű motívum, erősen fallikus jelkép, a termékenység férfiúi megjelenítője. Az ég felé meredő, ugyanakkor kígyószerű középső rész sokszoros jelentéstartalma az Ég és a Föld közötti kapcsolatot (életfa), az életet és halált, a termékenységet hordozza. Az egymásra halmozott virágok összetett motívumaként a Dracunculus vulgaris fejezi ki legjobban a mondanivalóját. A nevében a kígyót – a görög-római mitológia sárkányalakját idéző növény egy androgyn jelkép, amelynek alsó virágpártája a nőiség, a befogadó termékeny erő kifejezője, melynek közepéből magasan kiemelkedő, elnyújtott bibéje a megtermékenyítő férfierő ityfallikus megjelenítője.



115. ábra: A Dracunculus-motívum egy fantáziarajzon (Papers of British School of Rome 1971. 163. ábra)

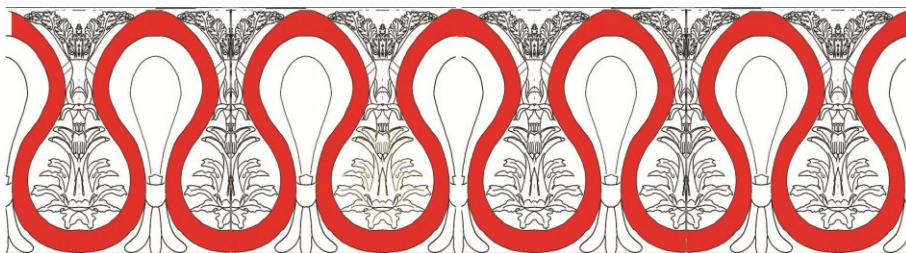
A motívum a gyógyító és a fény aspektusain keresztül igen erősen kötődik Apollóhoz. Önálló díszítőelemként jelenik meg az oszlopfőkön, de a mintázat, hogy egyértelműbb nem is lehetne az apollói utalás, szorosan egybeolvad az ún. „Apollo lantja” motívummal is. Két legmutatósabb példája ennek megjelenésére a *porticus*okban a hátsó falí ú. szalagos fríz, és az oszlopsor belső párkányzatának domborműve. Mint az oszlopfő, a fülkék fölötti szalagos- és a fülkék alatti anthemion fríz jelen lévő motívuma, a sashoz hasonlóan, ikonográfiailag keretezi a fülkéket. Az akantusz mellett ez a legerősebb allegorikus tartalmat hordozó jelkép a *forumon* (114. és 116. ábra).

3. 7. 2. „Apollo lantja”

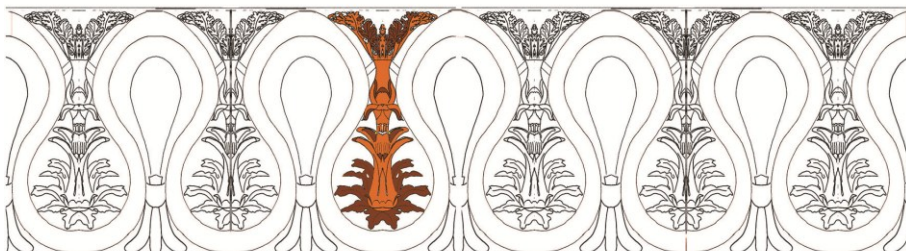
A kandeláber motívummal gyakran egybeolvadó, azt átfedő mintázat a *lyrára*, Apollón teknőchátú hangszerére utal. Ez a hangszer a latinban a *fides* nevet viseli, ugyanazt, ami a ’hitet’ jelenti. Így a rómaiaknál a *lyra*¹¹⁹⁸ (*fides*) az emberek közti egység (*concordia*) és harmónia szimbóluma. Ugyanott jelenik meg, ahol a *Dracunculus*-motívumok. Mind a két fény-jelkép Apollo jelenlétét emeli ki a *forumon*. A *porticus* oszlopsorának belső frízén az „Apollo lantja” és az íj motívum egymáson, vagy ha a tengelyesen szimmetrikus ábrát nem egységben, hanem külön tekintjük, egymás mellett, vagy egymással szemben állnak,¹¹⁹⁹ ezáltal ábrázolva Apollót, a harmónia istenét, és Apollót, az igazságos ítélet végrehajtóját (114. és 116. ábra).

¹¹⁹⁸ Totius latinitatis lexicon 1865. s.v. ’Lyra’. 829.

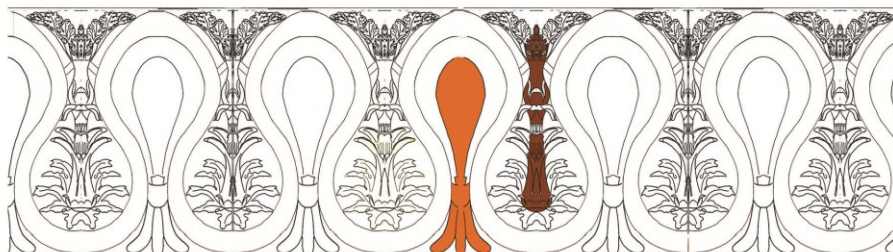
¹¹⁹⁹ Ld. 113. ábra



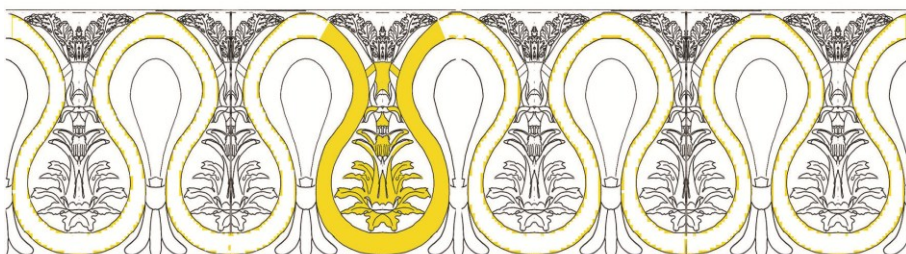
meander



kandeláber



sceptrum és hasta



Apollo lantja

116. ábra: A porticusok hátsó falı párkányzatának ikonográfiai motívumai.
(T. Horváth Ágnes)

4. SZIMBÓLUMOK JELENTÉSÜK SZERINT

A *forum* ikonográfiai teljességét mutatja, hogy a dekoráción a legáltalánosabban használt és ismert szimbólumcsoportok mindegyikének megtalálhatóak az elemei. Így jelen vannak az apotropaikus-,¹²⁰⁰ az élet-,¹²⁰¹ az erő- és hatalom-,¹²⁰² a férfi princípium,¹²⁰³ a női-, anyai-,¹²⁰⁴ a születési- és újjászületési,¹²⁰⁵ a termékenységi- és bőség-szimbólumok.¹²⁰⁶ Az ezek által közvetített jelentéstartalmak közül legerősebben és legnagyobb számban a halál legyőzését, a bajok elhárítását, az újjászületést szimbolizáló jelképek jelennek meg. A mellékelt táblázat számai természetesen nem pontosak és kizárólagosak, hiszen az egyes szimbólumok jelentéstartalmai sem azok, de igen jó megközelítésben mutatják, hogy a halál legyőzésének motívumai önmagukban is nagyobb számban jelentkeznek, mint a *forum* egyéb ikonográfiai összetevői. Mellettük az élet, az élet és halál kapcsolatát jelző, illetve az istenekkel való kapcsolatot jelentő jelentéstartalmak magasan felülmúlják a lét teljességéhez tartozó, és a halotti szertartási elemeket sugalló mondanivalót, és így a halál pusztán a démoni erők és a megsebzettség és a halálos fenyegetés jelenlétére utaló jelképekben nyilatkozik meg. Különösen kiemelendő, hogy a halálhoz vezető háború szimbólumai, a növényi és állati eredetű ikonográfiai elemeken egyáltalán nincsenek jelen, a tárgyak pedig, amelyek háborús jelentéstartalmakat is hordoznak (*hasta*, *clipeus*, íj), nem a pusztítás, hanem a hatalom jelképeiként, hatalmi szimbólumként funkcionálnak.

¹²⁰⁰ Fény/világosság, fokhagyma, gyógynövények, gyöngy, gyűrű, harang, íj és nyíl, koszorú, kör, nőszirm/írisz, oroszlán, pajzs, pentagramma, piros/vörös, szegfű, tölgyfa, tulipán, tükör, zene.

¹²⁰¹ Fa (életfa), fonal/fonás, gyümölcs/termés, hullám, irattekercs, kerék, kötél, mag, piros/vörös, tükör, víz.

¹²⁰² Ág/vessző, Árész/Mars, bíbor, jogar, kör, lándzsa, oroszlán, oszlop, öv, pajzs, sas, szarv, tölgyfa, Zeusz/Iuppiter.

¹²⁰³ Adónisz, Apollón/Apollo, Árész/Mars, Dionüszosz/Bakkhosz/Liber-Bacchus, ég, fallosz, háromszög, Hermész/Mercurius, íj és nyíl, kígyó, kos, lándzsa, Nap, oszlop, szakáll, szarv, tölgyfa, Zeusz/Iuppiter.

¹²⁰⁴ Ág/vessző, Aphrodité/Venus, bokor, bőségszarv, Démétér/Ceres, fa, gyöngy, háromszög, Héra/Iuno, Hold, kagyló, kehely, kosár, körte/körtefa, lilium, lóbusz, rózsaszál, tojás.

¹²⁰⁵ Fű/füvek, kígyó, mag, Nap, nyolc, tojás.

¹²⁰⁶ Ág/vessző, alma/almafa, fa, fallosz, föld, gabona/búza, gránátalma, gyümölcs/termés, kígyó, kosár, mag, mák, makk, öt, pálma, Plutosz, spirál, szőlő, tojás, virág.

5. SZÁMSZIMBOLIKA

A fentiekkel nagyjából azonos eredményre juthatunk, ha a *forumon* megjelenő elemek számszimbolikáját vizsgáljuk. Nem állítván azt, hogy a püthagoreus számelméletet tudatosan alkalmazták volna, de a számok és mennyiségek jelképes jelentéstartalmi erősen hatottak az ókor emberének gondolkodásmódjára. Így a *forumon* megjelenő számokat a következő módon is értékelhetjük:

A kettő [2] hagyományosan női princípium, az életet adó, termékeny nőiség szimbóluma. A bináris szemlélet alapján a Forma mellett, amelynek a száma az egy (1),¹²⁰⁷ az Anyagot (2),¹²⁰⁸ a forma alapját képviseli. Csak a megkettőzések és párhuzamok révén van jelen a *forumon*. Szemben Kellum¹²⁰⁹ férfias *forumának* elméletével, az axiális szimmetriára való törekvés, a két ellentétes oldalon megjelenő háború és béke, polgári és katonai szimbólumok kettőssége, mint egymást kiegészítő bipolaritás van jelen. A kettő Venushoz kötődik, aki viszont hangsúlyosan jelzi a női világ – anyaság, termékenység – jelenlétét a *forumon*.

A három [3] a férfi princípiuma. A tökéletesség és a harmónia jelképe, mert van kezdete, közepe, vége.¹²¹⁰ A béke és a megegyezés szimbóluma. Kifejezői részben a háromszirmú virágok, a hármasságok. Nemcsak a termékenységet leginkább kifejező kazettákon, de a *sceptrumokon*, – például a *clipeusokon*– vagy a Pegasus-oszlopfő *abacusán* is megjelenik. Az utóbbi kettő a férfias és hatalmi szimbólumokhoz kötődik. A szám egyértelműen Marshoz tartozik, akinek személye ezen a szimbólumkörön keresztül is a hatalmat és a termékeny békét szimbolizálja.

Az öt [5] a harmónia, a mikrokozmosz jelképe. A női 2 és a férfi 3 összege. Kifejezői az ötszirmú virágok, amelyek beborítják a *forumot* a cella lábazatától gerendázatáig, és a palmetták, amelyek megjelentek a párkányzaton át a tetőzetig. A legáltalánosabban előforduló szám, amely komolyan kiemeli az augustusi *concordia* igényét.

A hét [7] az égi harmónia, a lant, Apollón jelképe. A rómaiak hagyománytisztelő száma, a hét király, hét fülke stb. jelképezi a *forumon*.

¹²⁰⁷ Platónnál az Ideák világa.

¹²⁰⁸ Platónnál az emberek világa, a földi valóság.

¹²⁰⁹ Kellum 1996. 170–183.

¹²¹⁰ Ld. Aristotelés, Poética 7.

1. táblázat: A *forum* ikonográfiai elemeinek megoszlása jelentéstartalmuk szerint

		porticus	exedra	Kolosszus-aula	templom		
élet	élet fája	xx		xx	x	5	49
	termékenység (női)	xx	x	xxxx	xxxxxx	13	
	termékenység (férfi)	xxx	xx	xx	xxxxxx	12	
	fény	x	xx	xx	x	6	
	Nap	xxxxx		xxx	xx	10	
	növekedés	x			x	2	
	vegetatív erő	x				1	
halál	démoni erők	xxx	x	xx	xx	8	21
	megsebzettség	xx	x	xx	xxxx	9	
	méreg	x	x	x	x	4	
a halál legyőzése	apotropaikus: általános bajelhárító	xxx			x	4	153
	apotropaikus halállal szemben védő	xxx	x	xx	x	7	
	gyógyítás	xxxxxxxxxx xx	xxxx	xxxxxxxxxxx	xxxxxxxxxx	34	
	újjászületés	xxxxxxxxxx xxxxxxxxxx	xxxxxx	xxxxxx	xxxxxxxxxx xxxxxxxxxx	48	
	újjászületés forrása: víz	x		x		2	
	újjászületés, föld	xx	x			3	
	feltámadás reménye	xxx	x		xx	6	
	örökkévalóság, földi	xx			x	3	
	Halál utáni örök élet			x	x	2	
	halhatatlanság	xxxxx	xx	xx	xxxxxx	15	
	halhatatlansága, a királyok:	xxxxx	xx	xxx	xxxxx	15	
begyógyítani a nemzet sebeit	xxxxx	xx	xx	xxxxx	14		
béke	győzelem	xxxxx	xxx	xxxx	xx	14	40
	a győzelem útján kivívott béke	xxx		xx	x	6	
	gazdagság	xxx	x	xx	xx	8	
	jólét	xxxx	xx	xxx	xxx	12	
háború					0	0	
kapcsolat élet és halál között	körforgás	xx			x	3	20
	metamorphosis	xxxxxx	xxx	xxx	xxxx	17	
kapcsolat az istenekkel	babona	xxxx	x	xxxx	xx	11	29
	mágikus erő	x			xx	3	
	jóslás, prófécia	xx	x			3	
	hatalom	xxxx	x	x	x	7	
	királyi hatalom	xx			x	3	
	teremtés	x		x		2	

6. A FORUMON MEGJELENŐ ISTENEK: A NUMEN MIXTUM ÉS CONCORDIA DEORUM JELENSÉGE

A *forum* ikonográfiai elemzését a jelképes jelentéstartalmakhoz kapcsolt istenek áttekintésével kell zárunk. Két nem isten, de isteni tekintélyű személlyel – Augustus és Alexandrosz¹²¹¹ – együtt huszonhárom isten jelenik meg jelképeiben a *forumon*. A „jelenlét” természetesen itt is esetleges, mert elemzésünk ezen pontján nem a konkrét istenszobrokat vettük számba, hanem az ikonográfiai elemeket, és nem számoltuk meg egyesével a *sceptrumokat*, *hastákat*, vagy babérleveleket a díszítőelemekben, amire nincs is lehetőségünk, tekintve a *forum* maradványainak töredékes voltát, de az általános megközelítésben képet kaphatunk az isteni jelképekben jelen lévő istenségekről. Vagy mégsem? Nehéz eldönteni, hogy egy-egy elem, amely a mitológiában hol ehhez, hol ahhoz az istenhez tartozik, éppen kit „személyesít” meg a *forumon*. Az áttekintés érdekessége, hogy a növényi ornamentika többrétegűsége, amely alapján egy-egy motívum nem csupán egy-egy isten jelképe lehet, létrehozta a „*numen mixtum*”¹²¹² jelenségét, amely az augustusi ideológiában az istenek összeolvadásával nem a szinkretizmust, hanem a *concordia deorumot* fejezi ki.

Ha mégis megpróbáljuk az egyes elemeket egy vagy több istenhez társítottan, mennyiségileg elemezni, már első ránézésre meglepő képpel szembesülünk. Ha a táblázatba foglalt előfordulási gyakoriságokat nézzük, joggal felvetődhet a kérdés: mégis, kinek a *forum*a ez? Ugyanis a Mars Ultornak szentelt templom *forumán* a jelképeiben leginkább kiemelt isten Apollo, Augustus személyes védőistene. A szorosan hozzá kötődő Dionüszosz (Bacchus), akivel együtt az élet és a halál teljességét szimbolizálják, valamint Aszklépiosz (Aesculapius) a *forumon* belül a leghangsúlyosabban vannak jelen. A rend (Apollo) és a káosz (Dionüszosz), a büntetés és igazságos bíraskodás istenei, akiket a triász harmadik tagja (Aszklépiosz) a gyógyulás irányába mozdít el. A második „kör” a hatalom letéteményesei, a Iuppiter képviselte legfőbb isteni hatalom, a birodalmat nagyra tévő bőség istennőjével, akik mellett példaképként áll Alexandrosz, és Augustus, akiben összefoglaltatik mindaz, amit a többiek jelentenek. És végül csak a „harmadik körben” jelenik meg a névadó Mars, akihez Venus és Diana társul, valamint az emberekhez legközelebb álló

¹²¹¹ Diodorus Siculus 18. 26–27.

¹²¹² Pollini 2012. 278.

hérósz, Prométheusz. Ennek a négy istennek a nagyjából azonos súlyú jelenléte jelzi leginkább, hogy nem Árész, hanem Mars Pater van jelen a templomban és a *forumon*, hogy nem egy háborús, pusztító aspektust képvisel, hanem a megszelídíthetetlen természet (Artemisz) és a megművelt kertek (Aphrodité) istennőjével együtt a természet békéje mellett a társadalmi béke felett atyai védnökséget vállaló, ha úgy tetszik, „polgári” istennel van dolgunk.

Ha pedig összehasonlítjuk a kettős szerepkörben jelen lévő, de polgári aspektusaiban domináns Marsot (Mars Pater) a *forumon* az ikonográfiai elemekben legtöbbször megidézett Apollóval, akkor nagyszámú párhuzamot fedezhetünk fel közöttük. Augustus valláspolitikájában a *principatust* jelentő Apollo ugyanúgy „funkciót rabolt” Iuppiter Optimus Maximustól, mint Mars. Az előbbinek a Sibylla-könyvek átvitelével tekintélyre emelt temploma a kultuszát a Iuppiter-kultusz mellé, vagy fölé emeli, ugyanúgy, ahogy az *Augustus-forum* funkcióátvételei teszik ezt Marsszal. Mindkét isten „bosszúálló”, Mars nevében az, míg Apollo konkrétan az actiumi csata védőistene volt. Mindkét istennek vannak vegetációs, termékenységi aspektusai. Mars eredendően vegetációs istenből lett hadistenné. Egyet érthetünk Maróti Egonnal, aki leírja Mars *metamorphosis*ának az Ambarvalia ünnepség és a hadra kelés idejének egybeesésével történő kialakulását,¹²¹³ és ebben a munkájában ugyancsak ő mutatott rá, hogy a mezőgazdasági szakirodalomban Vergilius és Horatius munkái hogyan helyezik Apollót a földművelő istenek élére.¹²¹⁴ Így a párhuzamok a legteljesebben jelzik, hogy a *numen mixtum* jelensége a *forumon* összeolvasztja Mars és Apollo alakját, az egyiket Róma archaikus ősapjának, a másikat pedig a *principatus*nak a védőistensége szerepébe állítva. A jelenséget erőteljesen kiemeli, hogy a *forum* istenszobrai között a Mars ábrázolások mellett önállóan csak Apollo és Diana, Athena Alea és Venus szerepel. Az utóbbiak közül Venust Marshoz, Athenát pedig Marshoz is és Apollóhoz is társítottan csak részleges funkciómegjelenítésnek tarthatjuk, így egyértelmű, hogy Apollo és Mars együttesen jelenítik meg mindazokat a propagandisztikus elemeket, amelyek Augustus valláspolitikáját, és természetesen politikai gondolatmenetét is fémjelzik.

¹²¹³ Maróti 2010. 145.

¹²¹⁴ Maróti 2010. 145–147.

2. táblázat: A dekorációs elemek által megidézett istenek

	porticus	exedra	„kolosszus- aula”	templom	
Apollón/Apollo	XXXXXXXXXXXX	XXXXX	XXXXXXXXXXXX	XXXXXXXX	32
Dionüszosz/Bacchus	XXXXXXXX	X	XXX	XXXXXXXX	18
Aszklépiosz/Aesculapius	XXXXXX	XX	XXXX	XXXXXX	17
Ceres / Démétér	XXXXXX	XX	XX	XXXXXX	16
Augustus	XXXXX	XX	XX	XXXXXX	14
Zeusz / Iuppiter	XXXXXXXX	XX	XX	XXX	14
Alexandrosz	XXXXX	XX	XX	XXXX	13
Aphrodité/Venus	XXX		XXX	XXXX	10
Árész/Mars	XX	XX		XXXXXX	9
Artemisz/ Diana	X	X	XXX	XXX	8
Prométheusz	XX	XX	XX	XX	8
Kártia	XXX	X	X	XX	7
Artemisz Karüátisz	XX	X	X	XX	6
Hádész/ Pluto	XX		X	XX	5
Perszephoné /Proserpina	XX		X	XX	5
Adónisz	X		X	XX	4
Erinnüszök/Furiák	X	X	X	X	4
Irisz	X	X	X	X	4
Nemeszisz/Pax-Nemesis	XX	X	X		4
Héliosz /Sol	XX			X	3
Héra / Iuno			XX	X	3
Hyacinthus	XX	X			3
Athéné/Minerva	X				1

XVII. A FORUM AUGUSTUM AUGUSTUS UTÁNI TÖRTÉNETE

1. AZ AUGUSTUS-KOR UTÁNI TÖRTÉNET

Augustus *forum*ának épületei építtetője korában zárt egységet alkottak, de alig épült fel, azonnal megkezdte önálló életét, folyamatos átalakulását. Az Augustust követő építészeti változások és a középkori újrahasznosítás külső megjelenésében és funkciójában teljesen átformálta ezt az építészeti emléket. A mai látogató számára romjai nem hagynak különösebb teret a képzeletnek, jelentős része a föld alatt van vagy elpusztult, ezért ugyan-csak elő kell vennünk minden képzelőerőnket, ha a *forumot* lelki szemeink elé kívánjuk képzelni. Szerencsétlen módon az idők során több utat is vág-tak rajta keresztül, megmaradt épületeit részben lerombolták, így a jelen-legi feltárások is nehézségekbe ütköznek, mégsem fejezhetjük be a *forumról* írott munkát ezen átalakulások ismertetése nélkül.

A *forum* elkészülte után szinte azonnal megkezdte átalakulását, épület-együttese, építészeti formája folyamatosan változott. Változott funkciói-ban, változott a kiállított szoborpark tekintetében, de változott alaprajzi elrendezésében is. Augustus *forumát* sem kerültek el a várost sújtó kataszt-rófák, már az ókorban elindult az eredeti forma megváltoztatása. Többszö-ri kisebb-nagyobb restauráció és nagyobb mértékű bontás is bekövetkezett az Augustus-kori szerkezetben. Legnagyobb szerkezetbeli változásai a két szomszédos *forum* megépítésekor valósultak meg.

Először a déli exedrák semmisültek meg. Az exedrák felfedezésekor először azt feltételezték, hogy elsőként a *Forum Transitorium* építésekör bontották le a déli exedrák egyikét, a délkeletit, majd a Traianus-*forum* megalkotása körül ennek nyugati párja is megsemmisült. Ma Carnabuci nem tartja kizártnak, hogy mindkét exedrát egyszerre bontották le, mégpe-dig Domitianus építkezései alatt.¹²¹⁵ Ez, tekintve, hogy az egyik exedra elbontása sutává, aszimmetrikussá tette volna az épületegyüttes szerkeze-tét, nagyon valószínű. A római építészet nehezen tűrte meg az axiális szimmetria megbontását, s ha a délkeleti térbővítmény lebontását az új *forum* létrehozása megkövetelte, feltétlenül figyelembe kellett venni az

¹²¹⁵ Braccalenti–Carnabuci 2011. 40.

uralkodó esztétikai elveket, hogy helyreálljon az Augustus-*forum* szimmetriája, lebontották a párhuzamos oldali exedrát is.

Ezzel a bontással a *forum* alaprajza tökéletesen megváltozott. A korábban kettős exedrával záródó hosszanti oldalak formája jelentősen módosult, mindkét oldalról eltűnt a két déli térbővítmény, és a *forum* négyzetesen záródó oldalainak térhangsúlya ettől kezdődően a Mars Ultor-templom térségére helyeződött át. A szükségszerű bontás, bár törekedtek egy harmonikus alaprajz kialakítására, felborította az Augustus-kori kiegyensúlyozott téralakítást. Nem véletlen, hogy a *forum* geológiai kényszerű szabálytalanságait észrevéve, de a statikai kényszert figyelmen kívül hagyva, a későbbi korok kissé értetlenül álltak a *forum* ezen későbbi formáját elemézve, s néha képtelen ötleteknek engedve¹²¹⁶ igyekeztek magyarázatot adni erre a szokatlan és a római építészettől oly idegen megoldásra. Az ókorban ezután a *forum* épületei érintetlenül maradtak, csak a természeti katasztrófák okozta károkat kellett helyreállítani. Épületeinek fizikai állapotáról nincs információnk, de irodalmi utalásokból tudjuk, hogy funkciói közül néhány még sokáig és változatlanul működött. Ez természetesen a használható állapot mellett szól, azaz maga az építmény meg kellett, hogy feleljen azoknak az elvárásoknak, amelyeket egy működő hivatal támasztott: nem lehetett romos, megközelíthetetlen, életveszélyes. Ez pedig folyamatos karbantartást jelent. A források tanúsága szerint Claudius és Traianus is sűrűn használták bírósági épületként.¹²¹⁷ Ez a funkciója nyilván sokáig megmaradt, talán Traianus építkezésekor kezdte tekintélyét veszteni, s vált inkább emlékhellyé.

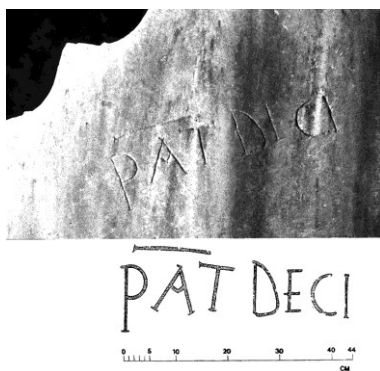
A későbbi korokban aztán a bíróságok egyéb közterekre kerültek át, így a területet más célra kezdték hasznosítani. A késő antikvitásból tudomásunk van róla, hogy a Traianus-*forum* egyes részeihez hasonlóan,¹²¹⁸ okta-

¹²¹⁶ Ezek között talán a leginkább elfogadhatatlan Barbara Kellum elmélete, amely egy falloszhoz hasonlítja (Kellum 1996), s amelyet többen is átvettek, pl. Friedman 2001. 28–29. Augustus jellemét vizsgálva nem kell komoly lélekbúvárnak lenni ahhoz, hogy lássuk, kitűnő ön- és emberismerettel rendelkezett. Nagyszerű érzéke volt a manipulatív befolyásoláshoz, ezért talán utolsóként feltételeznénk róla, hogy ehhez a rómaiaktól talán valóban nem idegen, de mégis durva eszközhöz kellett volna folyamodnia saját maszkulinitásának bizonyítására.

¹²¹⁷ Suet. Claud. 33; Cassius Dio, 68.

¹²¹⁸ Vö. Marrou 1932. pp. 93–110.

tási, iskolai célokra használták.¹²¹⁹ A funkcióvesztés és funkcióváltás mellett, számunkra ismeretlen okból, a komolyabb fizikai bomlás is megindult. A császárkorban ugyanis a földrengések, árvizek és egyéb természeti katasztrófák okozta károkat még helyrehozták. A *forum* egyik nagy restaurálójá Hadrianus volt.¹²²⁰ Az átfogó restauráció Hadrianus hellenizmus iránti csodálatának egyik megnyilvánulása lehetett. A keleti *porticus* gondos helyreállító munkájának bizonyítékai azok az oszlopfők, amelyekkel ezen a területen találkozhatunk. Az augustusi oszlopfők plasztikusabb, finomabb munkái mellett találhatunk néhány, minden hasonlóság ellenére csak erősen sematizálódott hadrianusi mintát is.¹²²¹ Az oszlopfők mellett kijavították a koronázópárkányt is. Ennek a restaurálásnak köszönhető, hogy sokáig a cella díszítését, így a különleges szépségű Pegasus-fejes oszlopfőket is hadrianusinak tartották.¹²²² A későbbi oszlopfők azonban beszédesen különböznek az augustusi kor alkotásaitól. Puhábban plasztikusak, kevesebb bennük a dinamika, a levélélek tépettek, már nem körte alakú szelveléssel záródnak a belső oldalon, és pontszerű lyukak sorakoznak a levélszárakon. Megformálásuk már nem másolatra, hanem átiratra utal, nem a teremtő képzelet alakította át őket római mintára, hanem az öncélú dekorativitás-igény.



117. ábra: A Decius-felirat. (Ganzert 1996. 191. nr. 6, foto: G. Ponti. Taf. 76. 1–3)

¹²¹⁹ Nel Laur. 68. 2. (f. 171v): „Ego Sallustius legi et emendau[i] Romae felix Olibrio et Probino/ v(iris) c(larissimis) cons(ulibus) in foro Martis controversiam declamans oratori Endelechio rursus Constantinopoli recognovi Cesario et Attico cons(ulibu)s.”

¹²²⁰ SHA, Hadr. 19.

¹²²¹ Zanker 1968. 11.

¹²²² A téves azonosítást tisztázza: Strong–Ward–Perkins 1962. 1–30.

A Birodalom utolsó századaiban azonban már nem fordítottak különösebb figyelmet a középületek és közterek folyamatos állagmegóvására. A keresztény állam az egyház céljaira nem hasznosítható pogány tereket egyenesen elhanyagolta, és szabad rablást engedélyezve támogatta azok széthordását. A helyi kirablás mellett Kr. u. 410-ben Alarich vizigótjai, majd 455-ben Geiserich vandáljai fosztották ki a várost,¹²²³ és vittek el minden mozdítható értéket a középületekről. Ez a pusztítás a *forumot* sem kímélte. Könnyíthette a dolgot, hogy a területet szinte állandóan érintő földrengések után a megrongálódott épületeket már nem tartották karban, így a megsérült épületrészek tovább bomlottak. Feltehetően legkorábban az oszlopsorok dőltek le, és a *porticusok* tűntek el.

Egy oszlopdobon felfedezett, V. századra datált, „PAT(RICI) DECI” felirattöredék alapján,¹²²⁴ arra következtetnek, hogy a templom párkányzata ekkor már ledőlt, s a birodalom neves arisztokrata családja, a Deciusok valamelyik tagja, vagy a 486. év *consulja*, Basilius Decius, vagy az 529. év *consulja*, Flavius Decius, nevét belevésetve, igényt tartott a szépen megmunkált márványra (117. ábra). A felirat helyzete¹²²⁵ arra utal, hogy maga az oszlop ekkor már nem állt, tehát mint újrahasznosítható építési alapanyagot már eltávolították eredeti helyéről. A templom szisztematikus lebontása, és elemeinek felhasználása tehát már az V. vagy VI. században megkezdődött. A burkolatok egy részéből meszet égettek, az oszlopokat és dekoratív elemek többségét elhordták, elvesztek. Kevésről tudjuk, hogy hová lett, így például arról van tudomásunk, hogy a VII. század során köveit, oszlopaikat a keresztény templommá átalakított Pantheon¹²²⁶ restaurálásánál használták fel.

¹²²³ Procopius szerint a kikötőben süllyedtek el szobrokkal megrakott hajói. Procopius, De bell. vand. 1. 5. 4–9.

¹²²⁴ Meneghini–Santangeli Valenzani 1996. 78–91; AE 1996, AE 1996, 0244; Ganzert 1996. 191 nr. 6, foto: Taf. 76. 1–3; http://www.edr-edr.it/edr_programmi/view_img.php?id_nr=003101-2

¹²²⁵ A felirat a részekből álló oszlop egyik szeletének alján található, olyan helyen, ahová egy álló oszlop esetében nem kerülhetett volna fel.

¹²²⁶ 608-ban Phocas császár ajándékozta IV. Bonifác pápának, és S. Maria ad Martyres néven Mária és a Mindenszentek tiszteletére szentelték.

2. A FORUM ÉS KÖRNYEZETÉNEK TÖRTÉNETE A KÖZÉPKORBAN ÉS A MODERN KORBAN

A *forum* középkori helyzetéről szűkösek az ismereteink. A források közül a korai itinerariumok, a közjegyzői és egyházi iratok (végrendeletek, adásvételek, adományozások stb.) mellett a képi ábrázolások is nagyon fontosak annak megítéléséhez, hogyan is változott a környék képe. A terület beépítettségéhez a térképek, az épületek megjelenésének rekonstruálásához pedig a metszetek, rajzok és festmények adhatnak támpontot. Ezek ugyan mozaikszerű képet alkotnak, és egyes forráscsoportjaink gyakran ellentmondanak egymásnak, mégis egyedüli lehetőségünk egy épülettörténeti rekonstrukcióra. További probléma, hogy bár vonzó lenne hinni, hogy az általuk tükrözött kép hiteles, látnunk kell, hogy például az egyes térképek pontatlanok és gyakran egymást felhasználva, és nem a korabeli helyzetet felmérve készültek. A térképek valójában inkább térképszerű ábrázolásnak nevezhetők a közép- és újkorban, hiszen a térbeli sajátosságokat túlnyomó többségükben nem térképi formában jelölő grafikus ábrázolásmódokat alkalmaznak, hanem panorámatérképek, madártávlati vagy térhatású térképek, metszetek és perspektívák. A metszetek és látképek pontosabbnak látszanak, de ott is számolnunk kell a vedutista hagyománnyal¹²²⁷ és a capriccio-műfajjal.¹²²⁸ A középkori forrásanyagból úgy tűnik, a benünket jelen esetben leginkább érdeklő Augustus-*forum* neve és épületei szinte teljesen kitörlődnek a korabeli római topográfiából. Sem tájékozdási pontként, sem jelentősebb helyként nem szerepelnek.

A korai középkor századaiban a *forum* területe egyre gyorsabban pusztult. A VI–VIII. században az antik *basilicákat* átalakították keresztény templomokká. Az Augustus-*forum* területén nem épült egyházi épület, s a források általános hallgatása arra utal, hogy a környék elnéptelenedett, kihalt. A X. századra Róma közigazgatásilag szétesett, a régi városközpont teljesen megszűnt. A város kisebb részekre tagolódott, gyér lakossággal. A korábbi világváros egymástól független, falusias településmagvakban létezett tovább.

¹²²⁷ A veduta alapvetően utcakép. Reális és pontos túlnyomó többségében, azonban egy részük a korabeli utazók keresletére számítva keletkezett, így gyakori a korábbiak másolása, amely nem a pillanatnyi, hanem korábbi, bár valós képet tükrözi. A fényképek megjelenésig a legpontosabb látványelemnek tekinthetők.

¹²²⁸ A veduta egyik formája, amelyen az épületelemek felismerhetőek, reálisak, de topográfiailag átrendezve, a képet átkomponálva mutatja be.

A *császárforumok* közül az *Augustus-forum* pusztult leggyorsabban, a középkori forrásokból szinte teljesen kitörlődött. A VIII–IX. századi állapotáról az *Itinerarium Einsiedlense*¹²²⁹ tájékoztathatna. Ez a leírás bővelkedik templomokban, de a *császárforumok* topográfiai elemei közül csak a *Traianus-forumot* és oszlopot említi meg. Egyházi szempontból ezen a részen semmi néven nevezendő emlékmű nem létezett, következésképpen említésre sem méltó pusztá vagy rommező lehetett.

A *forumok* területe összeolvadt, megsüllyedt, majd elindult a feltöltődés is. Az antikvitás előtti domborzati viszonyok kezdtek újra kialakulni, az elvadult vidék a domboldal felé feltöltődött, az *Augustus-forum* közepe felé pedig ismét megsüllyedt. A X. századra a *császárforumok* építményeiből csak a masszívabb részek maradtak meg. Ez az *Augustus-forumot* tekintve az északi tűzfalat és a keleti oldal határoló falát jelentette, valamint a nyugati oldalon az északnyugati exedrának dőlő *domust*. Feltehetően állt még a templomcella keleti falának egy része és maga a *podium*. De eltűnt a *Caesar-forummal* szomszédos fal, a két *forum* területe egybeolvadt. A *Forum Transitorium* és a *Traianus-forum* határoló falai még álltak. Ezeknek a részeknek a megőrzésében játszott szerepet a X. században itt létrejött templom és monostor, a *San Basilio ad scala mortuorum*.¹²³⁰ Ugyanebben a században megkezdték az *area* és a *porticusok* kövezetének felszedését. Az épületek márványai áldozatul estek a kincskeresőknek, a templom északi és nyugati oldalának oszlopait gyorsan elhordták, a templomot szinte a *podiumig* lerombolták. Földrengés pusztította, a templom üreges alépítményei nem bírták a terhelést, az épület összedőlt. Feltehetően a *porticusok* különlegesen kialakított, boltozatos mennyezetszerkezete sem állta ezeket a megpróbáltatásokat. A tűzfal által körülvett területen a határoló fal mellett csak a templom *podiuma* dacolt az idővel, megkezdődött a feltöltődés, a természet elkezdte visszavenni, amit visszahódíthatott. A *forum* geomorfológiai helyzetéből adódóan az elmaradó helyreállítások folyamatosan vízvezetési problémákat okoztak. Nem pusztán arról van szó, hogy a környező dombhátak csapadékvize ide folyt volna le, hanem a terület alatt haladó *Cloaca Maxima* is folyamatosan problémákat jelentett. Miután rendszeres karbantartás hiányában a magas vízállás mellett nem elnyelte, hanem kiöntötte a vizet, a

¹²²⁹ Lanciani itinerario 1889.

¹²³⁰ Legkorábbi említése 955-ben történt. Ld. részletesen a templom történetéről szóló fejezetben.

terület ismét elmozsarasodott. Erre utal a tűzfal átjárójának Arco dei Pantani elnevezése.

A X–XIII. század között a régi úthálózat átalakult. A *vicus*ok jó része eltűnt, és kanyargós gyalogösvények váltották fel az ókori utak egy részét, melyeknek nyomvonala véletlenszerűen haladt a terepviszonyok és a romok között. Úgy tűnik, hogy az egykori észak–déli forgalom már nem volt jelentős. Sem a *Forum Transitorium*, sem az egykori *porticus*ok nyomvonalaiban nincs nyoma jelentősebb útvonalnak. Az *Augustus-forum* kelet–nyugati irányban volt átjárható, és az északnyugati *exedra* felől átlósan, valamint az egykor a *Caesar-forummal* közös fal vonala mentén vezettek utak a *Forum Transitoriumra* és a még álló falaitól védett, művelt kertekké alakított *Basilica Aemilia* irányába. A város egykori főtengelyében fekvő *császárforumok*, az idevezető utak (*Via Lata*, *Argiletum*, *Via Sacra*) helyébe új városi tengelyek alakultak ki, amelyek a *Vatican* és a *Laterani* terület között húzódtak, és elkerülték ezt a térséget.

A X–XI. században a *Traianus-oszlop* körzetében az ún. *Campus Kaloleonis*¹²³¹ és a *via Biberatica* környéke (*regio Biberatica*) szinte kizárólagos mezőgazdasági művelésbe ment át. A kertek szinte teljesen elfoglalták, s úgy tűnik, bennük nem épültek házak. Ez alól csak a *Caesar-* és a *Nerva-forum* volt kivétel. A térség másik, közkeletű elnevezése ekkor már a „*Pantani*”¹²³² volt. A környék közigazgatási egységeit a „*campók*”¹²³³ adták. Maga a szó szántóföldet, mezőt jelöl, s jól tükrözi a korabeli állapotokat, amelyet a mocsár és a szántóföld jellemez.

A topográfiai nevek a *Forum Augustum* és környéke tekintetében a XII. században is a teljes bizonytalanságot tükrözik. Valami megmaradt a hagyományból, de a korabeli állapotok nem kedveztek a pontos azonosításnak. Az *Itinerario di Benedetto Canonico*¹²³⁴ *Nerva forumaként* nevezi meg a *Traianus-forumot*, *Caesar-forumaként* a *Forum Romanumot*.¹²³⁵ Az útleírásban *Nerva-forumként* azonosítható részek magukba olvasztották az *Augustus-* és *Caesar-forum* területét. A *Mirabilia*¹²³⁶ szerint a területet ekkorra már sűrűn beépítették. Ez azonban inkább az egykori *forumok* pere-

¹²³¹ A *Traianus-forumtól* a *Nerva-forumig* terjedő terület.

¹²³² Jelentése: mocsár.

¹²³³ A környéket *Campo Carleóként* határozták meg, míg a közeli *Forum Romanum* a *Campo Vacchino* volt. Mindkettő erőteljesen tükrözi a terület kihalt, lakatlan mivoltát.

¹²³⁴ *Benedek kanonok* II. *Ince* pápa (1130–1143) alatt működött.

¹²³⁵ *Valentini–Zucchetti* 1943. 213–214, 218, 219.

¹²³⁶ *Mirabilia Romae* 1869.

meire volt érvényes, az Augustus-*forum* továbbra is lakatlan maradt. A *forumok* területe ekkor már nem különült el egymástól. A Mirabiliában a „*Palatium Traiani et Hadriani*”¹²³⁷ a Traianus-*forum*tól a Nerva-*forum*ig terjedő területet jelölte, belefoglalva az Augustus-*forum* területét is. Ez a terület elnevezés megmaradt a Mirabilián alapuló későbbi iratokban, így a XIII. századi *Le miracole de Romában*,¹²³⁸ a XIV. század második felében keletkezett *De mirabilibus civitatis Romae*-ban,¹²³⁹ és megőrzi a XV. századi *Tractatus de rebus antiquis urbis Rome*¹²⁴⁰ is.

Ezt a topográfiai meghatározást váltotta fel a Mirabilia újabb, 1250 körüli változatában a „*mercato de Augusto*”: „*infra quello termine fue lo palazzo cho due merchatora de Nerva*”,¹²⁴¹ illetve: „*Et foro xi mercata: mercato Maiure, mercato de Cesare, mercato de Augusto, mercato de Nerva, mercato de Traiano.*”¹²⁴² A „*mercato*” nem pusztán a későbbi *Mercati Traianeire* vonatkozik, hanem tükörképe annak a változásnak, ami ezen a térségen belül nagyjából egy évszázad alatt végbemehetett. A kereskedelmi negyed, amely itt az ókorban is a természetes közlekedési útvonal, az Argiletum mentén jött létre, a középkorban is megtelepedett a városrészeket összekötő közlekedési utak mentén. A kereskedelmi élénkülés pedig a falusias jelleg eltűnését mutatja, minden bizonnyal a meginduló vagy felgyorsuló urbanizációs folyamat jelzője volt.

1263-ban már jelentősebb adatokat is találunk a környék városiasodására. A S. Maria in Campo Carleo¹²⁴³ templomnak már 30 hívét ismerjük,¹²⁴⁴ valamint maga a templom 15 házat, köztük kétszinteseket is birtokolt a területen. A gyümölcsösében márvány falat említenek, amely kétségtelesen valamelyik *forum*hoz tartozott.¹²⁴⁵ A korábbi mezőgazdasági hasznosítás az antik falak között folytatódott, de ugyanezek a falak adhattak alapot

¹²³⁷ Mirabilia VI; Mirabilia XXIV: „*Palatium Traiani et Adriani*”; Mirabilia XXIX: „*Ante palatium Traiani, ubi fores palatii nunc permanent*”.

¹²³⁸ *Le miracole de Roma* 1915. 562–587, és Valentini–Zucchetti 1943. 116–136; Cod. Gaddiano 148.

¹²³⁹ Rosell 1360.

¹²⁴⁰ *Tractatus de rebus antiquis urbis Rome*.

¹²⁴¹ Codex Riccardiano N.I. 15/1925. 41r.

¹²⁴² Cod. Gaddiano 148.

¹²⁴³ Pontos alapítási dátumát nem ismerjük, egyes források alapján már a X. században is állt itt templom, amely azonos lehet a későbbi S. Maria templommal.

¹²⁴⁴ S. Silvestre in Capite, cass. 38, perg. 90 (1238).

¹²⁴⁵ ASR, Arch. Osp. SS.mo Salvatore ad Sancta Sanctorum, cass. 510, n. 1588. Bufalini térképe is falmaradványokat mutat.

a magasabb házak felépültének is. Míg a házak puszta léte még nem feltétlenül a városias településképre utal, a kétszintes épületek felépülte azonban már mindenképp a szaporodó lakosság és a térség bővülő helyigényét kihasználó urbánus jelenségnek tekinthető.

Az urbanizáció és a terület lakóinak gazdagsága mellett szól, hogy 1264-ben újabb templom és kolostor telepedett meg a térségben, a Chiesa di Sant'Urbano a Campo Carleo. A IV. Orbán által felszentelt templom alapítását egy nemes hölgy, Giacoma Bianchi¹²⁴⁶ nagylelkű adományának köszönhetette.

A „*contrata Campi Carlei*”¹²⁴⁷ elnevezés is ebből a századból származik, de úgy tűnik, a korábbi Campo Kaloleoni (Campus Kaloleonis), amelyet 1083-ban már „*Campo Caro Leonis*”-nak neveztek egy bizánci nemes, Carolei di Leone után, és mezőgazdasági művelésű lehetett, ekkor még központi szerepet játszott. A „*campo*” közigazgatási egység mellett megjelenő új forma, a „*contrata*”¹²⁴⁸ azonban már minőségi változást mutat. Ezek a „*contraták*” ugyan nem a mai értelemben vett városnegyedek, hanem csupán egy-egy jelentősebb intézmény vagy utca köré csoportosuló néhány ház, ingatlan vagy utca alkotta. Ezek az aprócska körzetek azonban mégis jól mutatták a nagy, lakatlan terület szerveződését, benépesedését. A régi *campo* szétesett, és más elvek alapján szerveződött újra. Az urbanizáció robbanásszerűen megindult, különösen az egyházi épületek és ingatlanok szaporodtak el. A körzet parókiális¹²⁴⁹ templomot kapott, azaz megkezdődött egy új közigazgatási szervezet kialakulása, az egyházközségek kiépülése is. Ezek központja lehetett a korábban már említett Santa Maria in Campo Carleo, a térség egyik legrégebbi temploma, amelynek alapítása a X. századra mehet vissza, de csak a későbbiekben van megfogható forrásunk róla. A korábbi kertekbe házcsoportok települtek, és a Campo Carleo-negyed lassan átalakult, maga a tér és az utca is részben beolvadt a későbbi via Alessandrinába.

¹²⁴⁶A bejárat feletti felirat: „Anno ab incarn[at]ione D[omi]ni MCCLXIV, ind[ic]tione VII mens[e] Augusti die "ssu" [secundo], Urbanus Papa Quartus hoc monasterium fieri fecit ad preces Iacob[a]e fili[a]e Petri Blanci in domo patris sui. Ave Maria gratia plena.”

¹²⁴⁷A Campo Carleo negyed. A negyed itt inkább környékként értelmezendő.

¹²⁴⁸Contrata vagy contraða. A régies szó jelentése lehet városnegyed, de hosszú utca is.

¹²⁴⁹A parókia szó legerjedtebben paplakot, lelkészi hivatalt, illetve az itt betöltött állást jelenti. Itt a szó azon jelentése számít, ami a parókia körül létrejött hívő közösséget is magába foglalja, azaz az egyházközséget.

Az egykori *forum* területén elterülő „*campo*” területe kezdett átalakulni és megjelent egy új elnevezés: *Campo Torrecchiano*. Ez a toponímia urbanizációs szempontból azért fontos, mert bár még megvan a *campo*, de annak jellemzője egy építmény, a „*torre*”, amely azokat az erődített tornyokat jelenti, amelyeket a gazdag, és egymással rivalizáló családok¹²⁵⁰ építtettek a mai *via dei Fori Imperiali* környékén a *Forum Romanum* és a *császárforumok* területén. Az egymással versengő nemesek a környék gazdasági fellendülését és az igazi városiasodás zálogát jelentették.

A XIV–XV. században szinte csak az *Arco dei Pantanin*ak nevezett ív¹²⁵¹ az egyetlen azonosítható része az *Augustus-forumnak*, és ez a toponímia gyakran kerül elő tájékoztatói pontként a leírásokban. Az *Arco dei Pantani* ismeretén túlmenő egyetlen kivétel talán az 1363 körül keletkezett *Edificazione di molti palazzi e tempi di Roma*,¹²⁵² amely *Iulius Caesar forum*aként azonosította a területet: „*Ancho nello campo de Iulio Cessero, dove mo è la ecclesia de Sancto Baxilio, fo el Tempio di Carmete, la quale fo dea, che anontiava le venture ai fantini, quando naseano.*”¹²⁵³ A megnevezés hibás ugyan, de az azonosítás jó, ismeri a *San Basilio*-templomot is. Ennek a templomnak a forrásokban való feltűnése jelentőségének emelkedését is mutatja.

A fenti – „*campo de Iulio Cessero*”¹²⁵⁴ – megnevezés azonban nem lehetett általános, az *Arco dei Pantani* adott nevet a környéknek. Az egykori *forum* keleti részén új, apró városrész, a „*contrata Arcano*e” jött létre, amely valószínűleg, mint „*contrata*”, csak egy útra vagy utcaszakaszra korlátozódott. Az *Arco dei Pantanin* átvezető úton, vagy annak a *forum* körüli részén a *latiumi* élénkülő gazdaságban vezető szerephez jutó állattenyésztő családok, mint például a *Dello Preite* és *Della Valle* család ingatlanjai álltak. Itt az utca szakosodott üzletekkel települt be, a fenti csalá-

¹²⁵⁰ A „*Torre dei Conti*” a *Conti* és *Annibaldi* családé volt a mai *Largo di Corrado Riccin*. A „*Torre di Cencio Frangipane*” a *Frangipane* családé a *Caesar-forumon*, ugyancsak az övék volt a „*Torre Cartularia*” és „*Torre de Miranda*” ugyanebben a térségben. A „*Torre del Campanaro*” a *Phocas*-oszlop környékén állt, a „*Torre dell'Inserra*” A *SS. Cosma e Damiano* templom mellett, a „*Torre dei Colonna*” a *via Quattro Novembrén* volt. Ma is áll a *Torre della Milizia*, a *Torre del Grillo*, és a *Turris Subura*.

¹²⁵¹ Az *Augustus-forum* *Suburába* vezető átjárója az északi tűzfal keleti oldalán.

¹²⁵² Az eredeti kézirat, a „*La edification de molti pallazi & tempii & altri grandissimi edificii de roma*” 1363-ban keletkezett, de elveszett. A későbbi kiadásai közül a *Velencében* 1480-ban kiadott *Edificazione di molti palazzi e tempi di Roma*. 1480.

¹²⁵³ *Edificazione di molti palazzi e tempi di Roma*. 1480. fol. 27–31.

¹²⁵⁴ *Iulius Caesar* mezeje.

dok ingatlanjaiba ezek mézszárszékei kerültek. Az utcán, az üzletek előtt kínálták az árut, a földszinti üzletek szolgáltak a húsfeldolgozásra, az emeleteket pedig a boltok és a mézszárszékek tulajdonosai foglalták el. Ebben a kereskedelmi megélénkülésben már szerepet játszottak a környék templomai is.

Ugyancsak vezető birtokos volt a térségben a Conti család, amelynek ingatlanjai a Torre dei Conti körül álltak, s ahol egy másik városnegyed, a „*contrata Turris Comitis*”¹²⁵⁵ alakult ki. Ebben a negyedben is érdekelt volt a Szent Bazil-kolostor (monasterio S. Basilio), amely épületein túl nemcsak az Augustus-*forum* területén bírt kerteket, hanem 1334-ben ebben a negyedben már két ház és a benne lévő üzletek is a konvent tulajdonában voltak, s amelyet úgy vásároltak meg: „*retro sunt palatia domini Stephani de Comitis.*”¹²⁵⁶ Ehhez a negyedhez csatlakozott a Szent Bazil-kolostor által megnevezett másik városrész, a „*contrata apothecarum S. Basili.*” Az *apotheca* raktárat, éléstárat jelent, és itt a szó többes számú jelentéséből az tűnik ki, hogy egy egész városnegyednyi területen, azaz több ingatlanon és utcán birtokoltak olyan magtárákat, raktárákat, amelyek a kolostor gazdasági tevékenységének nem csekély mértékét mutatta. 1334-ből már pontosan ismertek a kolostornak a térségen belüli ingatlanjai,¹²⁵⁷ amelyek mutatják, hogy ekkor már a kolostor volt a térség urbanizációjának egyik mozgatója. Az adásvételi szerződésekben előforduló „*Domus et apothecae Monasterii et ecclesie Sancti Basili*” ingatlanvagyonra a későbbiekben még tovább gyarapodott, a XV. századra jelentős mértékben megnövekedett, házak, üzletek és pajták tartoztak hozzá.

Nemcsak a San Basilio birtokolta a területet, hanem a S. Martina és S. Adriano templomok birtokleírásaiban is szerepel néhány ház, de leginkább a kertjeik foglalták el az egykori *forum* területének egy részét. A bazilitáktól a XIV. század elején a Máltai Lovagrend vette át a monostort és annak tulajdonát, amelyben ekkor már házak, üzletek és kertek szerepeltek.¹²⁵⁸

Az úthálózat átalakulása is megindult, a mai modern via di Tor dei Conti nyomvonalát már intenzíven használták: a „*via qua itur a Sancto Basilio versus militias*” többször is előfordult az adásvételi szerződések-

¹²⁵⁵ A Torre dei Conti-negyed.

¹²⁵⁶ BAV, Vat. Lat. 10372, f. Ir.

¹²⁵⁷ Passigli 1989. 281-287.

¹²⁵⁸ Fiorini 1951. és Barroero 1983. 171–180. A rend birtokleírására ld. BAV, Vat. lat. 10372, Liber Prioratus Urbis ordinis S. Iohannis Ierosolimitani, a. 1334, f. Irv.

ben. Ez az út a Du Pérac térképen a via Biberaticával kötődik össze, s alkot egy fő közlekedési útvonalat.

A XV. századi *Tractatus de rebus antiquis urbis Rome*¹²⁵⁹ topográfiai-
lag még a hagyományhoz kötődik, bár megemlíti, hogy az „*arca Noe*”
romlott (vulgariter) változata az Arcus Nervaenek,¹²⁶⁰ és ott található a San
Basilio-templom. A mű az Augustus-*forumot* egyértelműen Nerva palotá-
jaként azonosítja: „*Palatium Nervae fuit ubi nunc est Sanctus Basilius cum*
oratorio suo et triumphali arcu.”¹²⁶¹ Az antik romok és a rajta megépült
modern építmények, a „palazzo vecchio” nevezett kolostorépület a
palotát asszociálta, a szomszédos, sokáig fennálló Nerva-*forumot* pedig
nevében is jobban megőrizte a népi emlékezet.

A XVI. század során az egykori Augustus-*forumon* a két északi exedra
és az északi tűzfal védelmében megmaradt építménycsoport, bár nem tar-
tozott szervesen össze, de mégis egységet alkotott. A keleti tűzfal déli ol-
dalánál a Nerva-*forum* néhány házból álló tömbjétől eltekintve az Augus-
tus-*forum* területe azonban még mindig érintetlennek, kihaltnak tűnik.

1515-ben Albertini még mindig összekeverte az Augustus-*forumot* a
Nerva-*forummal*, de leírása talán közelebb áll a megőrzött szerkezetek
leírásában a valósághoz, mint a korábbi források: „*Palatium Nervae apud*
forum eius erat e sectis quadratisque lapidibus absque calce, positis inter
turrim Comitum et Militiae, adhuc dirutum, mirabile visu, cernitur: in quo
sunt ingentes columnae marmoreae inclusae cum ecclesia Sancii
Basilii.”¹²⁶²

A XVI. században megjelentek a korábbi vázlatszerű térképektől és lát-
képektől eltérő, egyre pontosabb képet mutató ábrázolások. Ezek a fenti
urbanizációs folyamatot kevésbé tükrözik, mint a korabeli szerződések és
adománylevelek. A XVI–XVII. századi térképes ábrázolások alapján a
város urbanizációs motorja a Vatican, és az ahhoz közel eső területek, a
Campus Martius. Mintha választóvonal lenne a Traianus-oszlop-
Capitolinus vonalában. A korabeli „város” a via Clementina¹²⁶³–Tiberis-

¹²⁵⁹ *Tractatus de rebus antiquis urbis Rome*. Digital edition by Maurizio Campanelli.
Kritikai kiadása: Valentini–Zucchetti 1953. 110–150. A szöveg a Firenzei Biblioteca
Nazionale, Ms. Magl. XXVIII 53 (M) alapján készült.

¹²⁶⁰ *Tractatus de rebus antiquis urbis Rome* 11.

¹²⁶¹ *Tractatus de rebus antiquis urbis Rome* 7.

¹²⁶² *Opusculum de Mirabilibus*; Valentini–Zucchetti 1953. 477.

¹²⁶³ Egykor via dell’Orto di Napoli és via del Cavalletto, 1525-től via Clementina, ma via
Babuino.

Trastevere–via Pia¹²⁶⁴ és a Vatican között virágzott. Az egykori városközpont, a *császárforumok*, a Forum Romanum és a város ettől északra és nyugatra fekvő részei az Aurelianusi városfalon belül kihaltak tűnik, a kertek között csak egy-egy romot tüntetnek fel.

A legkorábbi nyomtatott térkép Leonardo Bufalini fametszete volt.¹²⁶⁵ Ez volt az első valódi térkép a korábbi látképek után. Az 1551-ben keletkezett mű szerint az egykori *császárforumok* területén két kanyargós út vezetett észak–déli irányba. Az egyik a clivus Argentariusba torkollott, a másik, amelyiknek a nyomvonala az egykori Argiletum nyomvonalát követte, a Forum Romanumhoz vitt. Ez arra mutat, hogy a korábbi ösvényekkel ellentétben egy észak–déli irányultságú forgalom tért vissza. Ezen a szabálytalan négyszögletű területen belül még néhány fal vélhetően az antik struktúrák maradványait mutatja. A Nerva-*forum*ként és palotájaként azonosított térségen belül a térkép bár jelöli, de nem nevezi meg a San Basilio-templomot. A térkép alapján úgy tűnik, hogy a konvent épülete fallal körülvett apró sziget, és kevésbé volt jelentős, mint a külön számmal jelölt San Salvator,¹²⁶⁶ a S. Urbanus¹²⁶⁷ és a S. Maria de Angelis.¹²⁶⁸ A *forum* beépíttelenséget támasztja alá Ugo Pinard 1555-ös vedutaszerű térképe, amelyen kis szigetekként állnak egyes épületek, s alig azonosítható valami a korábbi épületelemekből. 1557-ben Sebastiano del Re térképén, a „*Roma con li forti*”-n a más nézőpont miatt ugyanennek a kornak már némiképp azonosíthatóbb elemei is feltűnnek. A Quirinalis oldalához tapadva, a Traianus-oszlop mellett apró kockaként látható a S. Basilio épülete.

A korábban fel nem darabolt terület a század második felében kisebb negyedekre tagozódott. 1566-1570 között Prospero Boccapaduli, a „maestro delle strade” létrehozta a via Alessandrinát, a Torre dei Contit és a Traianus-oszlopot összekötő utcát. Emellett kiépült a via Bonella, amely a chiese di S. Adriano e S. Martina mellől indult, majd a Forum Romanumon és az Arco dei Pantanin keresztül vezetett a Suburába. Talán ez az útépítés is hozzájárult ahhoz, hogy a térségről több információhoz

¹²⁶⁴ Az egykori via Nomentana átépítésével létrejött új utca, amely a porta Pián vezetett át. Michelangelo tervezte.

¹²⁶⁵ Leonardo Bufalini (XV. sz. vége–1552), Roma (Roma: Antonio Blado 1551 [Antonio Trevisi 1560]) jelzetű kép. Pontos elérhetőségét ld. Bibliográfia. Képi források: mikrofilm, képarcívum.

¹²⁶⁶ A térképen 162. számmal jelölve.

¹²⁶⁷ A térképen 163. számmal jelölve.

¹²⁶⁸ A térképen 166. számmal jelölve.

jutottak. Pirro Ligorio 1570-ben megjelent térképének látványelemei az antik épületek voltak. Ha eltekintünk az antik feliratok hamisítójaként ismert építész szándékos tévedéseitől, akkor hasznos információhoz juthatunk. Ligorio már feltünteti az Augustus-forumot, igaz, a *Forum Transitorium* topográfiai helyén. Nála a *Forum Transitorium* bekerített, hatalmas udvara egy fallal körbezárt terület, déli oldalon egy kapuval. A *Forum Augusti* nagyjából a *porticus* vonalában kezdődő nyitott térség, és néven nem nevezve, de szintén fallal körülvett térként jelöli a *porticus* vonalától az egykori *podium*ig tartó területet. Ezen belül áll a templom *pteron*jának három megmaradt oszlopa, és az elkerített részen kívül a San Basilio-templom tornya.

1557-ben Étienne Du Pérac térképén a *császárforumok* területe egységes, fallal körülvárt térség. Az Arco dei Pantani mellett jól látszanak az ún. Porticus Absidata és a Minerva-templom maradványai. A templom *podium*ának irányába a feltöltődés egy domb kialakítását mutatja. Az Arco dei Pantani egy fallal körülvárt területre vezet, amely mellett szintén elfalazott négyszögletű térségen belül állnak a templom és a konvent épületei. Nyugaton a régi köztársaságkori *domus*ra felhúzott épületrész, amely előtt, a déli részen magas kerítés mögötti kert látható. A *forumok* többi részén néhány fallal elkerített telek, illetve a középső területek irányába szabályosan felosztott konyha- és gyümölcsöskertek állnak. Már áll a S. Maria-templom (Spolia Christo)¹²⁶⁹ is, de kissé zavaró, hogy a S. Basiliót S. Urbaniként azonosítja.¹²⁷⁰

Ennél is izgalmasabb Du Pérac antik rekonstrukciója. Ugyan a Caesar-forumot a *Templum Pacis* helyére azonosítja, de az Augustus-forumról alkotott rekonstrukciója igen figyelemreméltó. A tűzfal és a templom a helyén van, jól látta a két hosszanti oldali *porticus* helyzetét is. A két teret azonban – minden bizonnyal a korabeli viszonyok hatására – egy szabad utcával választotta el, nem látta az exedrák helyzetét, és az *area fori* területére egy kerek templomot képzelt. Ennek a kettős *porticusszal* övezett, középen kerek templommal kiegészített városképnek az eredetét a pompeii festmények látképeiben találhatjuk meg, ami jól mutatja, hogy Du Pérac alaposan tanulmányozhatta az antik leleteket.

A XVI. század végén Antonio Tempesta 1593-as, madártávlatú, perspektivikus térképe mutatja először kézzelfoghatóan az egykori San Basilio

¹²⁶⁹ A térképen 105. számmal jelölve.

¹²⁷⁰ A térképen 103. számmal jelölve.

épületegyüttesét.¹²⁷¹ A Torre dei Contit körülölelő épületek mellett a *forum* tűzfalához aprócska templom és annak harangtornya tapad. A templom meghosszabbított vonalában az egykori kolosszus auláig egy épület áll. Ehhez mindkét oldalon többszintes épületszárny csatlakozik. Előttük, a későbbi via Alessandrina felé – a térképen „*Pantani*” – magas fallal körülvett kert volt.

Az írott forrásokban a „chiesa di S. Maria de Archa Noe” vagy „S. Maria in Foro” vagy „S. Maria de macello” vagy „S. Maria in macello martyrum” toponímiák egyrészt a *forumon* felépített templomra utalnak, részben viszont a mézárszékekre, amelyek, úgy tűnik, továbbra is uralták a térség kereskedelmét. Ez a rész már a XIV. században kereskedelmi központnak számított, és a birtokosok között a feltörekvő kereskedő családok, mint például az Arcioni és Corvini nevei jelzik a térség gazdasági pezsgését.

A XVII. század elején, 1625-ben jelent meg Giovanni Maggi fametszete. A figyelemre méltó vedutista térkép a korábbiaknál részletgazdagabb képet festett a valamikori *forum* területéről. Az egykori San Basilio épület-tömbjében kivehető a központi kertet porticusszal övező épület, a templom és annak harangtornya, a fallal körülvett kert. A keleti exedra területén megvan a keleti oldalon az udvar, mely köré eltérő magasságú, többszintes épületek települtek. Ez magába olvasztja a *Forum Transitorium* épületelemeit is.

Úgy tűnik, a XVII. század eleje és vége között az intenzív városiasodás elérte a *császárforumok* területét. Míg Maggi térképe még a XVI. századi állapotokhoz hasonló, addig a későbbi munkák, így Falda térképe szerint a városiasodás már eddig terjedt, és a sűrűn beépített terület határa a Quirinalis és Palatinus közötti területen volt. A korábban egységes, szabálytalanul művelt területen szabályosan felparcellázott művelt kertek látszanak. Ez a kép egészen a XX. század első évtizedeiig nagyjából változatlan is marad.

¹²⁷¹ A térképen „M. de Cathacum” jelöli.



118. ábra: Falda térképe (részlet)

A barokk Róma legjobb térképe az 1676-ban kiadott Giovanni Falda mű (118. ábra). A kolostor magas fallal és épülettömbökkel körülvevett együttese két részre tagolódik. Jól megkülönböztethető a „*palazzo vecchio*” és a „*palazzo nuovo*” épületrésze. A „*palazzo vecchio*” elemei között a tűzfalnak támaszkodó kicsi templom emelkedő hatalmas harangtorony áll. Keleten látszik az egykori peron gerendázata. Ettől délre egy két elemből álló építmény helyezkedik el. Az északi rész keskeny épülete az oszlopok mögött a templomfalhoz igazodik, és túlnyúlik a déli, L alakú épületen. A magas épület déli szárnyán, az emeleten szögletes ablakok sorakoznak. A keleti oldalal párhuzamosan emelt épületrésze egy téglalap alakú udvart zár körül. Innen kiindulva a „*palazzo nuovo*” épülettömbje magasodik. Ez egy zárt udvart kerít körül. Ez az egész egy, a Campo Carleo irányába szűkülő, ötszögletű területen áll. A belső udvart árkádos *porticus* veszi körül. A külső falon szigorú ablakok sorakoznak. A „*Li Pantani*” nevet viselő utca felé az épületet magas fallal körülvevett kert egészíti ki.

Az Arco dei Pantani túloldalán négy, egyforma magas épületből álló házsor áll. Ezek egy szabálytalan négyszög alakú *insula* nyugati oldalát alkotják. Ennek közepén két épületelemből álló, többszintes épület és fal szolgál válaszfalul. A nyugati rész udvar, a keleti kert volt.

Giambattista Nolli híres térképe 1748-ban jelent meg. Az építész, aki a térképészet nagymestere is volt, tizenkét évet áldozott a korabeli Róma térképének elkészítésére. Itt részletesen tanulmányozható a bennünket érdeklő épületegyüttes minden eleme. A San Basilio-templom tűzfalhoz tapadó részéhez csatlakozva egy téglalap alakú épület, az egykori templom alaprajza látható, amelyet a konvent épülete foglal el. Felfedezhető a templom tűzfalon nyitott bejárata, ugyanúgy, ahogy a konventé is. A templomhoz csatlakozóan két téglalap alakú épület foglalja el az északi oldali tűzfal teljes hosszát. Közöttük helyezkedik el az utcára nyíló bejárat, amely a szabályos téglalap alakú udvart körülfogó *porticus*ba vezet. Nyugaton az exedra külső falának szabálytalan vonalát követő épületrész áll. Az udvar és a régi épület előtt fallal körülvett kert. Ennek központi útja a külső bejárat meghosszabbított vonalába esik. Az udvar és a régi épület között két szabályos négyszög alakú ágyás, az épület előtt más formájú, négy részre osztott, trapezoid alakú ágyások, amelyeket középen szökőkút díszít. A nyugati oldalon fák állnak.

Az Arco dei Pantani másik oldalán zárt, majdnem szabályos négyszög alakú épülettömb található, amely magába foglalja a keleti exedrát. A régi monostorépület déli végével szemben bejárat nyílik az épületekkel körülvett, fordított Z alakú udvarba. Ettől eltekintve, a pár évtizeddel előbbi térképhez képest¹²⁷² a tömb szinte tökéletesen zártan beépült.

A Du Pérac-térkép alapján még falak határolják azokat a kerteket, amelyeket a San Basilio és Santa Martina templomok birtokoltak.

A XIX. század során ez a kép nem változott, sem a fenti térképekből dolgozó Venenzio Monaldini,¹²⁷³ sem Augusto Fornari¹²⁷⁴ nem változtatott rajta. A XX. század nagy változása pedig a via del Impero megépítése lesz, amely gyökeresen átalakítja a terület forgalmát és szerkezetét.

Mint látjuk, a forrásanyag kevés fogódzót ad a várostörténetbe ágyazott Augustus-*forum* történetéhez. Azonban amennyire lehetséges, az Augustus-*forum*ra koncentrálna részletesen is meg kell néznünk annak építéstörténetét.

¹²⁷² 1676: Falda.

¹²⁷³ A térkép 1843-ban jelent meg.

¹²⁷⁴ A térkép 1866-ban jelent meg.

XVIII. A FORUM TERÜLETÉN LÉVŐ ÉPÜLETEK ÉPÍTÉSTÖRTÉNETI VÁLTOZÁSAI

A *forum* területe a történelmi átalakulás során két nagy tömbben változott. Az eredeti épületstruktúrák közül csak az északi határoló fal egy része, az északi exedrák külső fala, az exedrához kapcsolódó ún. Pompeius-*domus* és a Mars Ultor-templom egyes részei maradtak fenn. A *forum* északi része a S. Basilio-templom és a bazilita kolostor, illetve a Rodoszi lovagrend épületével együtt formálódott. A terület határa az egykori Mars Ultor-templom *podium*ának vonala volt, amely előtt a kolostor létrehozása után falat húztak, hogy elhatárolják a környező profán terektől. Ennek a résznek az épülettörténete összetettebb, mint a déli területé, így részletesebb ismertetésére külön fejezeteket szántunk.¹²⁷⁵ A déli részen nagyobb antik épületstruktúrák nem maradtak fenn, a feltöltődés, majd a tudatos területrendezés alkalmassá tette a beépítésre, amire csak a késő középkorban került sor. Ez a beépítés történetileg eseménytelenebb volt, mint az északi terület folyamatos átépítése, mivel nem voltak tekintettel, pontosabban nem kellett tekintettel lenniük a még meglévő ókori épületekre. Ennek a résznek az áttekintése szükségképpen vázlatosabb lesz, hiszen az itt létrejött városrész nem őrzött meg semmit az antik struktúrákból, pusztán ráépült és elfoglalta a területet.

¹²⁷⁵ Ld. Terrazza Domiziana c. fejezetet.



119. ábra: Az Alessandrina-negyed (Meneghini 2011. 165. fig. 6. felhasználásával: T. Horváth Ágnes)

1. A FORUM DÉLI RÉSZEINEK ÁTALAKULÁSA: AZ ALESSANDRINA-NEGYED

A *forum* déli része sokáig kert, pusztuló mocsár volt,¹²⁷⁶ amelyen utak vezettek keresztül. Úgy tűnik, hogy a környező *forum*okkal szemben, ahol korán kialakult egy középkori épületekből álló, falusias településmag, itt hiányoztak a házak. A nyugati részen az egykori Traianus-*forum* bejáratából kialakított épületet leszámítva nem volt nagyobb építmény. Itt, és az egykori Caesar-*forum*mal érintkező déli részen a *forum*ot határoló fal is

¹²⁷⁶ Ld. a terület általános elnevezése: Pantani, azaz mocsár.

eltűnt. A keleti tűzfal mentén, a *Forum Transitorium*mal közös területen néhány házból álló házcsoport telepedett meg. Ezek feltehetően a határoló falakra épültek rá. A régi porticusok és az *area fori* területe összeolvadt, az eredeti domborzati viszonyok irányába megindult a feltöltődés és egy lankás-dombos terület jött létre, amelyen hamar megtelepedett a növényzet. Az elvadult terület csak a reneszánsz idején kezdett újból a környező városrészekhez kapcsolódni, az itt megjelenő épületek csak a XIV. századra alkottak összefüggő lakótömböt.¹²⁷⁷ A műveletlen területek között ezután megművelt kertek is virultak, így a S. Maria Nova kolostorának kertje: „*dell'ortum magnum vocatum lo pantano*”, amely lényegében az egykori Augustus- és Caesar-*forumok* területére kiterjedt.¹²⁷⁸ A *forum* területe ugyan jelentősen átalakult, az antik szerkezet szinte teljesen elpusztult, de az a kevés, ami megmaradt belőle, mégis felkeltette a reneszánsz jeles építészeinek figyelmét. Baldassare Peruzzi és Giuliano da Sangallo¹²⁷⁹ több vázlatot is készített róla. Az első rekonstrukciói is ekkor készültek el. Antonio Labacco¹²⁸⁰ nagyon jó közelítéssel rajzolta meg a templom alaprajzát, és készített rekonstrukciót a tűzfalról, a párkányzatról, a templom és a cella oszlopfőiről. Ugyancsak az elsők között rajzolta meg a külső cellafal rekonstrukcióját Sebastiano Serlio,¹²⁸¹ de különösen ki kell emelni Palladio építészetről írt könyvének¹²⁸² a Mars Ultor-templomot tárgyaló fejezetét.¹²⁸³

1570-ben V. Pius unokaöccse, Michele Bonelli kezdte tanulmányozni a *forum* maradványait. Az addigra már feltöltött, teljesen beépített területen a lakónegyed radikálisan megváltoztatta az ókori városképet, az *area forik* beépültek, a lakótömbök között új úthálózat jött létre, csak egyes utcák őriztek meg valamit az egykori utak nyomvonalából.¹²⁸⁴ A terület újjászervezésével V. Pius pápa Michele Bonellit, az „alexandriai bíborost”¹²⁸⁵ bízta

¹²⁷⁷ Az 1931–32-es építkezések során ezt a tömböt lebontották, La Rocca 2006. évi ásatásai érintették ezt a területet.

¹²⁷⁸ 1405-ben a San Basilio és a S. Adriano közötti terület.

¹²⁷⁹ Codex Vaticanus Barberinus Latinus 4424. fol. 63v.

¹²⁸⁰ Labacco 1552.

¹²⁸¹ Serlio, 1540. Tav. LXXXV.

¹²⁸² Palladio 1570.

¹²⁸³ 4. könyv 7. fejezet.

¹²⁸⁴ Ld. Catasto Gregoriano. Pl. a via della Croce Bianca nagyjából a régi Argiletum nyomvonalán haladt.

¹²⁸⁵ Bonelli a piemonti Alessandrinában született. A várost 1168-ban alapították III. Alexander (Alessandro) pápa tiszteletére. A név németes-görögös és olaszos változatának kettőssége innen ered.

meg, hogy hajtsa végre a szükséges szerkezetátalakításokat, és hozza helyre a vízelvezető rendszert. 1570-ben az utakért felelős Prospero Boccapaduli¹²⁸⁶ elvégeztette a terület lecsapolását. A mocsaras terület „visszanyerése”¹²⁸⁷ érdekében a negyedet mintegy három méter magasan feltöltötték. Ez annyit jelentett, hogy a területet az egykori Mars Ultor-templom *podium*án létrejött konvent épületeinek magasságához színtezték, s minden korábbi épületelem a feltöltés alá került. Az építkezés az úthálózat átalakításával kezdődött, átépítették a középkori, önkényesen létrejött utakat, valamint 1584-ben három új utcát nyitottak meg, a via Alexandrinát, a via Cremonát, valamint a területrendezőről elnevezett via Bonellát. Így az Augustus-*forum* déli területe a via Alessandrina – via Bonella – via della Priorato utcák közötti térség építménytörténethez kapcsolódott. A via Alessandrina és a via Bonella egy-egy lakónegyedet hozott létre, a két utca kereszteződése pedig kettéosztotta ezeket, így itt négy jelentősebb épülettömb formálódott. A via Alessandrina és a via Priorato között ebben a tömbben a XIX. századra 38–40, külön kataszteri számmal jelzett¹²⁸⁸ ingatlan jött létre (119. ábra). A via della Marmorella – via Priorato és via Bonella közötti tömb insulája túlnyúlt az Augustus-*forum* területén, és elfoglalta a Caesar-*forum* egykori területét is.¹²⁸⁹ A középkori házak egy részét az útépítésekkel párhuzamosan elbontották, vagy átépítették, a helyükön nagyobb és jelentősebb nemesi lakások és palazzók épültek meg. Az ún. Alessandrina-negyedhez tartozott a *forum* területén létrehozott monostor. Ez őrizte meg leginkább az eredeti szerkezeteket.

Az útépítéssel párhuzamosan, ezen az egykor a *forum* déli részéhez tartozó területen, az antik romok feltérképezéséhez is hozzákezdtek. Ezt segítette az is, hogy a terület birtokosai, a Della Valle és a Ghislieri családok nagyszabású építkezésekbe kezdtek. Az 1. épülettömböt¹²⁹⁰ 1597-ben vásárolta meg Michele Ghislieri „*pro fabricanda domo*”,¹²⁹¹ azaz házépítési célból. Először a Palazzo Ghislieri¹²⁹² épült fel, majd ennek nyugati olda-

¹²⁸⁶ Lanciani 1897. 307.

¹²⁸⁷ Hivatalosan „bonifica”, azaz megújítás volt az elnevezés, amely az elmocsarasodott részt tekintet nélkül az alatta lévő szerkezetekre ezen a módon szárította ki.

¹²⁸⁸ Catasto Gregoriano 1616–1630, 1631, 1585–1589.

¹²⁸⁹ Catasto Gregoriano 1639–42, 1684–86.

¹²⁹⁰ A térség épülettömbjeinek tulajdonosaira ld. 2. sz. melléklet és 117. ábra.

¹²⁹¹ ASR, 30 Notai Capitolini, notaio Melchiorre Vola, ufficio 13, voi. 82. p.; 89. p.; 242 p., per l’anno 1590 fra giugno e luglio.

¹²⁹² Nem azonos a ma a via Giulián álló épülettel.

lánál a Palazzo Longhi.¹²⁹³ A XVI. században a későbbi negyed kataszteri felosztása szerint mintegy nyolc helyrajzi számmal jelölt telek épült be. A tulajdonosok között több építőmestert¹²⁹⁴ és kertészt¹²⁹⁵ is találunk. A polgári foglalkozást űzők közé ékelődnek a nemesi családok, és egyházi méltóságok,¹²⁹⁶ a paloták mellett szerényebb épületek, sőt pajták is álltak. Gyakori volt, hogy az egyes házak emeletet kaptak, és oda új birtokosok települtek. (2. számú melléklet)

A Mars Ultor-templom nyugati oldalával párhuzamosan, a keleti *porticus* nyomvonalában ez idő tájt épült meg az Arco dei Pantanin átvezető via Bonella (1567–1570). Az új utca ugyan egy régi közlekedési útvonalat követett, amely a *forum* terén, keleti *porticus* előtt, a templom oldalánál a Drusus-íven keresztül a Suburába vezetett, de nyomvonala ebben a formájában kettévágta a teret, és elválasztotta a keleti exedrát a *forum* területétől. A Bonella-negyed házai szinte magukba olvasztották a keleti exedrát, és az eltűnt *porticus* területét. Közvetlenül az Arco dei Pantaninak nevezett átjáró mellett, a kolostorépülettel párhuzamosan a via Bonellára nyíló, földszintes épülettel övezett, négyszögletes udvar állt, amelynek hátsó oldalán az egykori tűzfal magasságáig felnyúló, kereskedelmi célú épület emelkedett. Ez magába olvasztotta az északkeleti exedra falát. Ettől délre, a via Alessandrináig négy kisebb, három-négyszintes épület állt. Ez a rész eleve kereskedelmi célokat szolgált, és a szomszédos Nerva-*forummal* együtt a mészárszékek körzete is volt.¹²⁹⁷

Az Augustus-*forum* ekkor megtalált köveinek jó részét a két új negyed megépítésekor újrahasznosították. A templom korinthuszi oszlopfejezetei és a *forum* egyéb díszítőelemei olyan különleges minőséget képviselnek, hogy nem csoda, hogy hamar eltűntek a szépre fogékony későbbi építetők – főként egyházi – épületeiben. Ez a tendencia a szépen faragott díszítőelemek, vagy a nemes márványok esetében teljesen természetes, de szinte kuriózumként, a *forum* építésére használt faanyag is jól bírta az idő múlását. A fa általában a múlandó építőanyagok közé tartozik, de jelen esetben

¹²⁹³ A Longhi család 1596 óta bérlőként lakta az épületet, amelyet a későbbiekben átépítettek.

¹²⁹⁴ Giovanni Angelo di Bella, Stefano de Pinis, Bernardini da Vedano, Flaminio Ponzio.

¹²⁹⁵ Petrus Brunazzius.

¹²⁹⁶ Pl. Ercole Preschimbeno canonico Lateranense e nobile Bolognese, a bolognai származású lateráni kanonok.

¹²⁹⁷ Ezt őrzi a chiesa di Santa Maria degli Angeli in Macello Martyrum templom neve, amely a via Alessandrina sarkán állt. Még a XX. század elején is több mészárszék állt a via Bonellán.

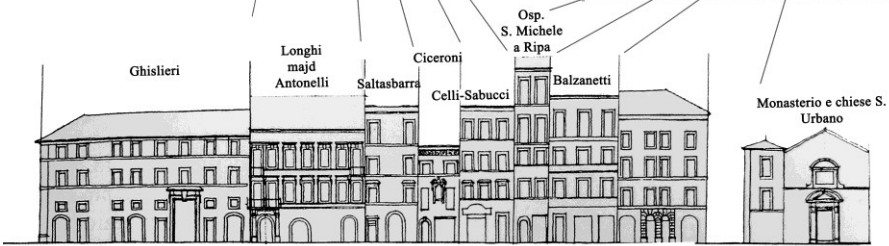
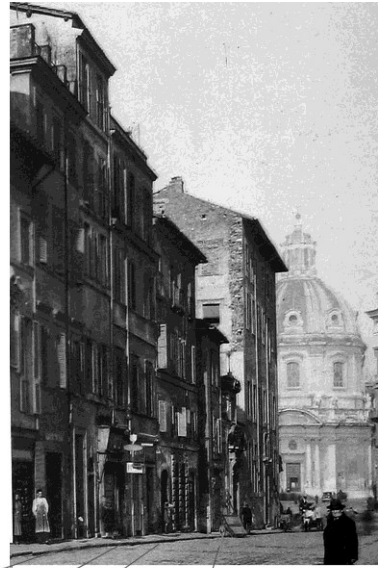
kitűnő állapotban lévő darabokat találtak. A XVI. században többet is felhasználtak a tufa és travertin tömbök rögzítésére, illetve a márvány panelek illesztésére használt faszegekből.¹²⁹⁸ Flaminio Vacca 1594-ben kelt emlékiratában ámulva írta le, hogy még az asztalosok sem tudták, hogy miféle fából lehetnek.¹²⁹⁹ Nem véletlenül jegyezte meg Plinius, hogy az Augustus-*forum* építéséhez használt, a raetiai Alpokban kitermelt faanyagot a legjobb időben vágják ki, és a fák legjobb korát választották,¹³⁰⁰ hiszen századokkal később is használhatóak voltak. Kitűnő állapotuk építőiket is dicséri, hiszen oly pontosak voltak az illesztések, hogy az egyébként igen nedves környezetben is megőrizték a fa eredeti állapotát.

A XVII–XVIII. században lényeges elemek a *forum* maradványai közül ezen a déli területen nem kerültek elő. Az építkezések nem szűntek meg, a városnegyed itt található insulái elérték azt a képet, amely a modern századokban is jellemezte őket. A via Alessandrinára néző házak elég eltérő képet mutattak, a két nagy palotát (Ghislieri, Longhi–Balzanetti) leszámítva, keskeny, kétablaknyi teret foglaló épületek voltak, melyek magassága sem egyezett meg. A Palazzo Ghislierit többször átépítették, a XVIII. században egy új emeletet húztak rá, ami megkövetelte az alapozás megerősítését is, de ez lényegében nem változtatott a lakónegyed megjelenésén. A földszinti üzletek talán tulajdonost váltottak, de a negyed fő elemeiben változatlanul maradt meg egészen addig, amíg a XX. század elején a via del Impero építéskor le nem bontották (120. ábra).

¹²⁹⁸ Vacca 1594. 89. (p. 37); Mem. L. 3. xiii. 1884. 402. Idézi Platner–Ashby 1929. 220.

¹²⁹⁹ Vacca 1594. 89. (p. 37): „*Mi ricordo aver sentito dire da Ottavio Maji che per accomodare un monastero di Monache rinchiuso nel Foro di Nerva, furono gettati certi quadri di peperino, ne' quali, tra l'uno, e l'altro vi erano alcune spranghe di legno da ogni banda fatte a coda di rondine, così ben conservate, che si potevano rimettere in opera; e nessun falegname conobbe di che legno fossero.*”

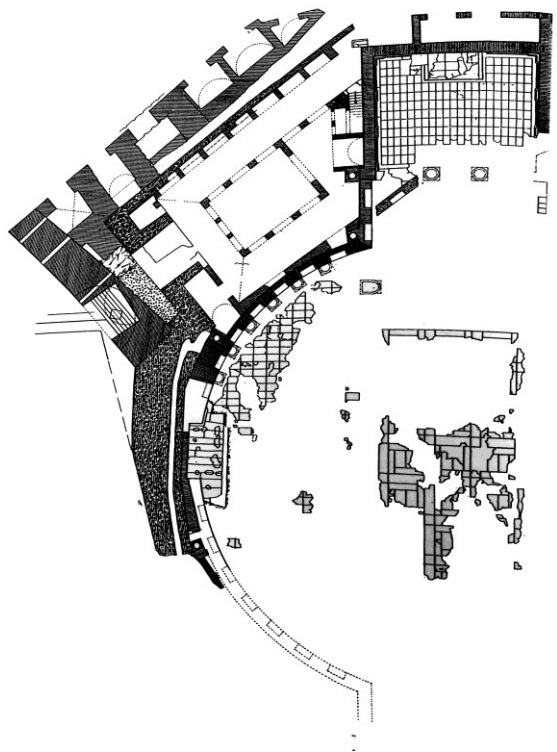
¹³⁰⁰ Plinius, Nat. Hist. 16. 191.



120. ábra: A via Alessandrina háztömbje. (Meneghini 2011. 229. fig 17. alapján: T. Horváth Ágnes)

2. A FORUM ÉSZAKI RÉSZÉNEK ÁTALAKULÁSA: A „DOMITIANUS-TERASZ” (TERRAZZA DOMIZIANEA)

Az egykori *forum* északi részének területe a déli résszel szemben nem pusztult el teljesen, hanem építészeti elemei a történelem során egyes későbbi struktúrákba integrálódtak. Ennek köszönhetően bizonyos részei, bár átalakultak, de ugyanakkor meg is őrződtek, és új építményekként funkcionáltak tovább. A *forum* temploma, az északi tűzfal és a nyugati exedra a mögötte lévő, egykori antik építményekkel együtt egy olyan épületegyüttes részévé vált, amelynek történetét a régészeti szakirodalom a „Terrazza Domiziana” név alatt tárgyalja. Az elnevezés onnan ered, hogy az épületegyüttes fő struktúráját adó építmény téglabélyegeinek többsége Domitianus korából származik.



121. ábra: A nyugati exedra régészeti maradványai
(Meneghini 2011. 22.)

Nem egy valódi teraszról van szó, hanem egy többrétegű építményről, melynek egyes, részben valóban teraszszerűen elhelyezkedő rétegei, különböző történelmi korokból származnak. Ezeknek vizsgálata az Augustus-*forum* története szempontjából is fontos, ugyanis egyes elemei meghatározták részint már az építéskor kialakított szerkezetet, részint a későbbiekben magába foglalták a *forum* egyes épületelemeit.

2. 1. A Pompeius-domus

A „Domitianus-terasz” legrégebbi régészeti rétege, a Sextus Pompeius-domus időben megelőzi a *forum* építésének korát. Ez az építmény késő köztársaságkori keletkezésű, a Kr. e. I. század második feléből való (121. ábra).

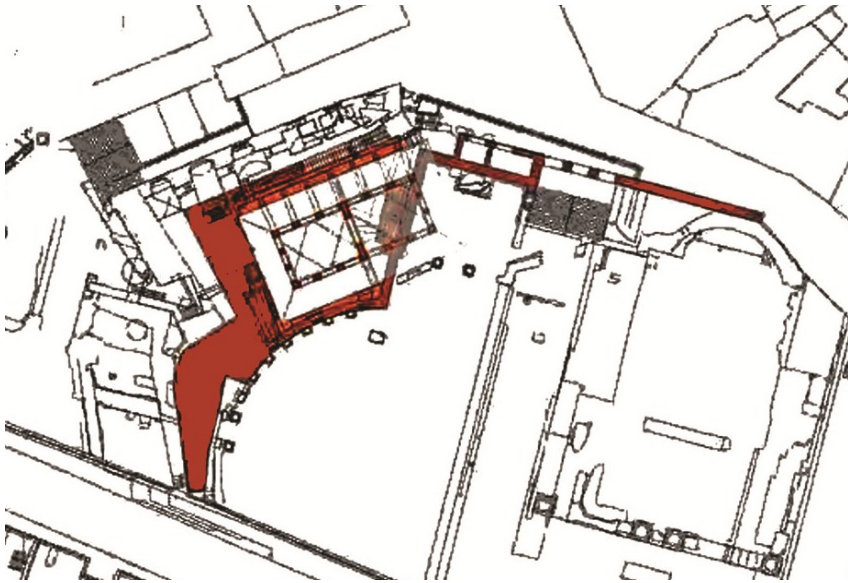
A ház közvetlenül a *forum* tűzfala mellett állt, a Subura és a későbbi *forum* határánál.¹³⁰¹ Eredetileg az Argiletumra, illetve az Argiletumot a Via Latával összekötő utcára nyílhatott.¹³⁰² A köztársaságkori építményt ma Sextus Pompeius házával azonosítják. Ennek az azonosításnak Ovidius¹³⁰³ leírása az alapja, amely szerint egyetlen ház sincs olyan közel Augustus *forum*ához, mint Pompeiusé. Az irodalmi adatok alapján pontos megjelöléséről nincs tudomásunk, de az augustusi építkezések által többé-kevésbé érintetlenül hagyott, és a középkorban a Rodoszi lovagrend által használatba vett épületbe beépített *atrium*os *domus* maradványai, egy négyszögletes udvar körül elhelyezkedő, boltozatos folyosó alapján is világos, hogy az antikvitásban ez nem lehetett a *forum* szervesen tervezett eleme, hanem önálló épületként működött (122. ábra). A megmaradt rész azonban nem lehetett a teljes *domus*, csak annak egy darabja, a ház központi magja, amelyet különböző használatra szánt helyiségek vettek körül.¹³⁰⁴ Az épület belső része minden átépítés és funkcióváltás ellenére, szinte érintetlenül vészeltte át az évszázadok beavatkozásait.

¹³⁰¹ Tortorici–Eck 1995. 160.

¹³⁰² Tortorici 1991. 74.

¹³⁰³ Ovid. Ex Pont. 4. 5. 9–10.

¹³⁰⁴ A 90. ábra rekonstrukcióján látszik, hogy az atrium egy részét lebontották, hogy helyet kapjon az ún. „kolosszus-aula” és az exedrát ezzel összekötő *porticus*-rész.



122. ábra: A Pompeius domus és az Augustus kori szerkezetrészek viszonyának rekonstrukciója. (T. Horváth Ágnes)

Mint már egy korábbi fejezetben tárgyaltuk, Augustus telek-kisajátításai során érintetlenül hagyta az építményt. Ha valóban Pompeius háza volt, akkor annak meghagyása, és az építkezés során nyilvánvaló kényelmetlen kerülgetése egyesek szemében azt valószínűsítheti, hogy Augustus tudatosan nem akarta felvásárolni az ingatlant, ugyanis figyelembe véve a családi kapcsolatokat, úgy tűnhet, hogy igyekezett a telekvásárlások során megóvni azok érzékenységet, akik politikai támaszai lehettek. Így ez a *domus*, bár minden bizonnyal az építkezés útjában állt, mégis a helyén maradt. Ez az érvelés azonban semmivel sem támasztható alá. Sextus Pompeius személye,¹³⁰⁵ ha egyáltalán az ő házáról van szó, nem lehetett olyan fontos, hogy politikai szempontból a vele való konfrontációt Octavianusnak erősen kerülnie kellett volna. A tulajdonos, Sextus Pompeius, az azonos nevű Sextus Pompeius Magnus leszármazottjának tűnik, és tekintettel annak politikai szerepére, a *triumvir* Pompeius Magnus lázadó fiának örökösei inkább azok közé tartoztak, akik politikai karrierjük miatt

¹³⁰⁵ PIR² 584. Kr. u. 14-ben *consul*, Tiberius alatt (27–30) Asia helytartója. Nagy irodalom pártoló.

maguk keresték Augustus jóindulatát, mintsem azok közé, akiket Augustus igyekezett volna megnyerni. A *domus* megmaradását tehát nem politikai indokok magyarázzák, az ezen túlmutató okok között, mivel esztétikailag sem magyarázható meghagyása, csak építészeti–statikai indokokat kereshetünk. A ház tehát nem állt az építkezés útjában, nem azt kerülgetve építették meg a nyugati exedrát, hanem éppen fordítva, a szó szoros értelmében ez volt a támpont, amihez az exedra hozzáépült. A *domus* átlósan támogatja az északi exedra és a „kolosszus-aula” oldalsó falát, azt a pontot, amely a legjobban veszélyeztetett helyzetben állt, ugyanis meg kellett tartania a természetes partfal ránehezülő súlyát. A szögben hajló fal, amit az exedra és a *porticus* oldala, illetve a „kolosszus-aula” alkotott, könnyen átszakadhatott volna, így a *domus* haránt irányú támasztékként történő meghagyása statikailag mindenképp indokolt volt. A feltehetően az önmagában is teraszos *domus* szerkezetét a magas oldalon nem bontották meg, hanem meghagyták, és mint oldalsó támpillér funkcionált, ami már az építkezés idején is biztosította az exedra határoló falának stabilitását. Erre ugyancsak szükség lehetett, amit a *domus* hátsó falának és az exedra külső felének hatalmas alapozású támasza is bizonyít. Ennek korát nem tudom pontosan megállapítani, tény, hogy a domitianusi építkezés már ehhez igazodott. Feltehető, hogy a szerkezet építése közben felmerült nehézségek tették szükségessé a külső megtámasztást, amely a *domus* falát is, és félkörívben az exedra falát is megtartotta. Hogy a *domusra* mint tartóelemre feltétlenül szükség volt, igazolja az a tény is, hogy a *domus*nak a *forum* épületével érintkező fala adja meg azt a szöveget, amely a templom apszisának középpontjából kiindulva pontosan 120°-ban záródik. A tűzfal törése a templom jobb oldalán ehhez igazodik, és a nyugati oldal suburai átjárójához húzott fal, illetve a *porticus* oldalától a „kolosszus-aulához” tartó ferde fal is ehhez tartozott. A házra, mint támaszra építették tehát magát a *forumot*, megtartását már a tervezés szakaszában tudatosan bekalkulálták a későbbi struktúrába. Ha ezt elfogadjuk, akkor nyugodtan feltételezhetjük azt is, hogy az épület nem maradt meg eredeti tulajdonosa birtokában, hanem Augustus azt megvásárolta, és felhasználta az építkezéskor úgy, ahogyan a legcélszerűbb volt, részben lebontva, de lényegében a már megépített struktúrát érintetlenül hagyva, és mellé építkezve. A *domust* ugyan valóban nem bontották el teljesen, de részleges elbontása, szerkezetének átalakítása, valamint a fölé magasodó kerületi fal mindenképpen jelentősen csökkentette annak kényelmét. Így erősen valószínű, hogy eredeti lakói számára már nem volt lakható úgy, mint a *forum* megépülése

előtt. Ezt erősíti az is, hogy nem tudunk arról, hogy eredeti tulajdonosa használta volna még a *forum* megépítése után is, ezért sokkal valószínűbb a fenti feltevés, hogy tulajdonjogilag is átkerült a *forum*-komplexumhoz,¹³⁰⁶ és annak valamiféle kiszolgáló épületévé lett.

A *forum* északkeleti része részint erre a *domusra*, részint a természetes domborzatra¹³⁰⁷ támaszkodva épült meg. Ezt bizonyítja az exedra külső falának egy része, amely egyszerű vakolatlan téglafal, és mentes mindenmű, máshol fellelhető – vakolat, stukkó vagy márvány – burkolattól.¹³⁰⁸ Ez a puszta fal, tekintve a római építési elveket, nem lehetett olyan helyen, ahol látható volt. A *domus*, amely tökéletesen illeszkedik az északi exedrához, tehát támfalként szolgált, amelynek szerkezeti stabilitása korábban már kiállta a próbát, tehát biztosította a felépítendő falazat stabilitását is. Meghagyásával Augustus jelentős munkát takarított meg. Ráadásul, az épület geológiailag a Quirinalis magaslatainak, a Collis Latiarisnak és a Collis Mucialis vagy Sanqualis lejtőjének azon a kritikus érintkezési pontján áll,¹³⁰⁹ ahol a *domus* lebontása egyaránt megbonthatta volna a már kialakított teraszos szerkezeti struktúra és a természetes partfal egyensúlyát is. Itt tehát elengedhetetlen szükség volt a megtámasztásra, amit mi sem bizonyít jobban, mint a terület geológiai térképe. A természetes domborzati viszonyok tekintetében jelentős földmunkák folyhattak, ugyanis a *domus quadriporticusa* hat méterrel áll a *forum* terének szintje felett, tehát ezt a szintkülönbséget mindenképpen meg kellett támasztani.¹³¹⁰

Az építkezéskor az eredetileg téglalap alakú *domus* egy része már Augustus idején eltűnhetett. Az ismert része egy kelet–nyugati tájolású, nagy, trapéz alakú építmény, amelynek travertin falai *opus quadratum* technikával készültek. Az udvar körül boltívekkel fedett, mészkő blokkokon nyugvó pillérek egy kerengőszerűen körbefutó *porticus* áll. A *forum* nyugati *porticus*ához igazodó szerkezeti rész megmaradt, a „kolosszus-aula” irányába eső részt azonban elvágták, így a *domus* eredeti alaprajza trapéz alakúra módosult. A téglalap alakú udvar hosszabbik oldalán feltehetően

¹³⁰⁶ Vö. a *forum* geológiai viszonyairól szóló fejezettel.

¹³⁰⁷ Lugli 1946. 289–290.

¹³⁰⁸ Tortorici 1993. 16. 13. ábra.

¹³⁰⁹ Delfino 2010. 29.

¹³¹⁰ Legújabbán ld. Pentiricci–Schingo 2000. 325. A Salita del Grillo ásatásainál megtalált, és egy nagy platformként azonosított építészeti maradványt feltehetően egy Augustus kori építménynek tartja, amely a megerősítési és átalakítási munkák része lehetett. Funkciója nem tisztázott.

hét, a rövid oldalon négy pillér állhatott. Ebből a hosszanti oldalon csak öt pillér maradt meg, de a mögöttük elhelyezkedő helyiségek párhuzamos pillérkiosztása mindezt valószínűsíti. Hogy a tető stabil maradjon, a *forum* felőli oldalon megerősítették a megmaradt pillért és itt egyetlen boltív vezetett be az *atriumba*, a szemközti oldalon viszont az eredeti állapotnak megfelelően, három. Az első lebontott pillér a *porticus* és a *domus* találkozási pontján volt, ahol a *domus* felőli oldalon erős öntött fal biztosította a két építmény megfelelő szilárdságát. A *quadriporticust* egy sor szoba veszi körül, amelyeket teraszokon rendeztek el a Quirinalis lejtőjén. Ezekből is lebonthatták a *forum* felőli oldalon álló, egykori helyiségeket, hogy csak az erős, pilléres kerengőszerű folyosó maradt meg. Az épület építési technikája közeli analógiát mutat a „Tabularium” boltíves oszlopcsarnokainak pilléreivel, ami Sulla korára, vagy általában a késő köztársasági korra datálja az épületet.¹³¹¹

Eltűnt a ház eredeti, Suburára nyíló bejárata is.¹³¹² Maga a *domus porticusa* érintkezik a *forum* északkeleti exedrájával és az ezen oldali *porticusszal* is. Az épület végénél megmaradt egy ókori lépcső, amely a *domus* felső szintjére vezetett. Ezt használták, és használják a mai napig a Casa dei Cavalieri di Rodi bejárataként.

A *forum* építésekor nem volt közvetlen kapcsolat a *domus* és *forum* között. Fekvése, és talán használata miatt azonban szeparáltságát hamar elvesztette, közvetlenül a *Forum Augustum*hoz kapcsolódott, annak egyfajta *vestibulum*a lett. Hamar összekötötték a „kolosszus-aulával”, így a Suburába való átjárás errefelé is lehetővé vált. Nem tudunk ugyan arról, hogy mikor került állami használatba, de feltételeztem, hogy már maga Augustus is megvásárolhatta, ha elfogadjuk statikai fontosságát az építkezéskor. Magánházként történő további felhasználása így erősen kétséges, az ókorban a *forum* funkcióihoz, vagy magának a *forum*nak a fenntartásához kapcsolt hasznosítást valószínűsíthetünk. Suetonius alapján néhányan feltételezték, hogy egy időben a Saliusok házaként funkcionált.¹³¹³ Ez, tekintve a Mars Ultor-templomot, mint a hadisten legtekintélyesebb szentélyét, nagyon is hihető. Az azonban már kevésbé, ami a Giuseppe Gatteschi-rekonstrukción¹³¹⁴ is kérdőjellel jelenik meg, amely szerint a

¹³¹¹ Delfino 2010. 21; vö. Tortorici 1991. 74.

¹³¹² Tacchi 2013. 140.

¹³¹³ Suet. Claud. 33. 1; vö. Ricci 1930. 175.

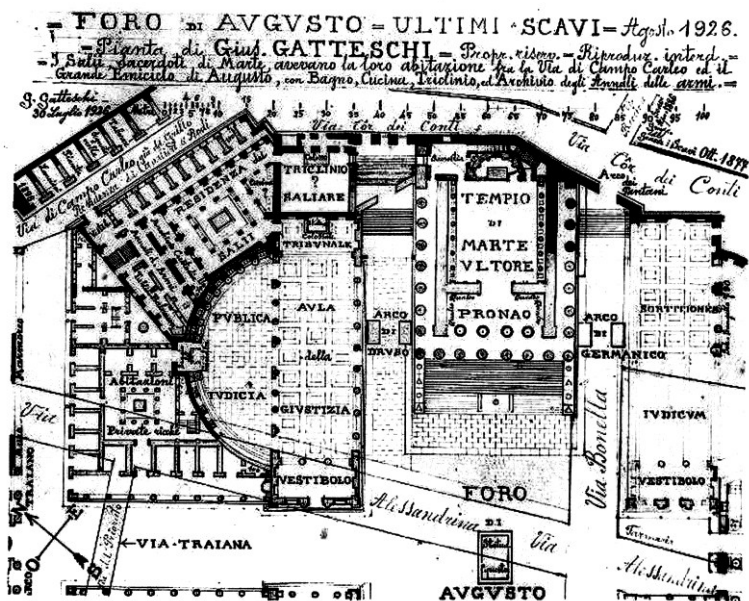
¹³¹⁴ Gatteschi, 1924.

„kolosszus-aula” lett volna a Saliusok *tricliniuma*, azaz ebédlőterme¹³¹⁵ (123. ábra). A kettő közötti átjáró minden bizonnyal későbbi eredetű. Sokkal inkább valószínűsíthető, hogy a *forum* működésére felügyelő *procurator* hivatali-, és magánrezidenciája volt. Mivel jól megközelíthető, de nem szabadon átjárható, ez a *vestibulum* hivatali célokat szolgálhatott, és a fenti kettő bármelyike megfelelt ennek.

A *domus* a középkor során együtt formálódott a *forum* északi részével. Ez a tény, hogy nem különült el, hanem a tűzfal két oldala mint szerves egész funkcionált a későbbiekben, tovább erősíti a fentebb már megállapítottakat, hogy statikai szükségszerűség fogta össze a két épületelemet, hiszen a későbbiekben sem bolygatták a szerkezetet. A *domus* a IX. században beépült a bazilika monostorba. A ház *atriumát* körülvevő *quadriporticus*, egy időben az apácák mosodaként és szappanfőzőként használták. Később, amikor a Rodoszi lovagrend átvette az épületet, átalakították egy Keresztelő Szt. János tiszteletére szentelt kápolnává.¹³¹⁶

¹³¹⁵ A Gatteschi-alaprajz több ponton is téves, de jól mutatja azt az első komoly rekonstrukciós törekvést, amelyet Giuseppe Gatteschi a források, a numizmatikai és régészeti források, helyszíni felmérések alapján végzett. Kitűnő rekonstrukciót ad a templomról, és a megmaradt exedra, illetve az előtte futó *porticus*-szakasz funkciójáról. A környező épületek szövetétől hol jobban, hol kevésbé elvonatkoztatva az első komolynak tekinthető alaprajza a *forumnak*.

¹³¹⁶ További történetét ld. a Casa dei Cavalieri di Rodi történetét taglaló fejezetnél.



123. ábra: Gatteschi alaprajza a forumról

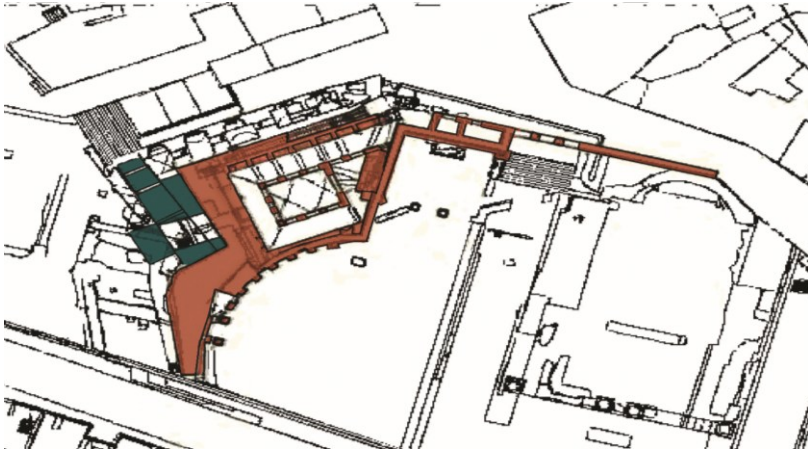
2. 2. Domitianus Nymphaeuma

A „Domitianus-terasz” következő régészeti rétege és építészeti fázisa, a téglalapítmény pecsétes tégláinak tanúsága szerint Domitianus-kori. Az Augustus-forum építkezésekor már folyt területrendezés ezen a részen is, de a komolyabb munkálatok Domitianus idején kezdődtek meg, és Traianus alatt fejeződtek be.¹³¹⁷ Az itteni létesítmény egy hatalmas terv része volt, amely a már meglévő császárforumok teljes északi területét érintette.

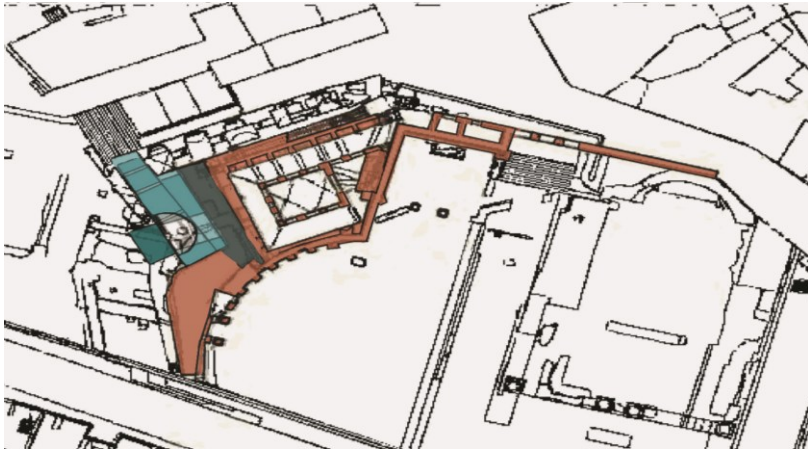
A köztársaságkori *domus* nyugati oldala mentén monumentális *opus latericium* fal épült, amely összhangban a geológiai viszonyokkal, többszintes épületelemet alkotott (124–126. ábra). Ennek elülső részén egy félkör alapú, hatalmas exedra készült, amely az emeleti fal síkjától a földszinti rész építményének homlokzatáig nyúlt. Ez lehetett a Domitianus építtette *nymphaeum*, amelynek homlokzata egybeeshetett az exedra homlokzatával.¹³¹⁸

¹³¹⁷ Ricci 1930. 181–182.

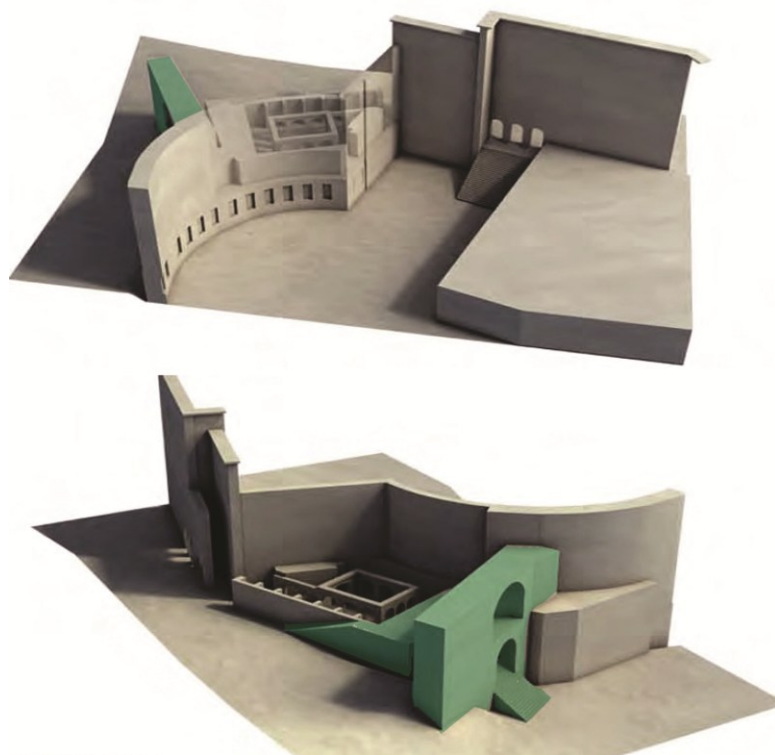
¹³¹⁸ Tacchi 2013. 141.



124. ábra: A domitianusi építmény alapozása. (T. Horváth Ágnes)



125. ábra: A domitianusi építmény felső szintje.
(T. Horváth Ágnes)



**126. ábra: A domitianusi építmény látványterve
(Tacchi 2013. 165. alapján: T. Horváth Ágnes)**

A falon ma is nagyszámú ötszög alakú nyílás látható, ezeket azonosították a vízvezetékek kivezető nyílásaival.¹³¹⁹ Ezek a vezetékek tovább futnak a falban, végül a Cloaca Maximának abba a szakaszába vezetnek, amelyik a *Nerva-forum* alatt haladt.¹³²⁰ A falban elhelyezett teljes vízrendszert nem tárták fel, ezért egészen pontosan nem lehet meghatározni a vízmű rendeltetését és teljes működési elvét sem.

A kitűnően konzervált állapotban megmaradt homlokzati falon egymás fölött, két szinten négy nagy, boltozatos fülke helyezkedett el, a felsők ívelt alaprajza ma is látható. Az alsóknak négyzetes volt az alaprajza, de

¹³¹⁹ Meneghini 2009. 114.

¹³²⁰ Tacchi 2013. 141.

ez az idők során eltűnt a későbbi beépítések alatt. Ehhez a két szinthez egy monumentális lépcső csatlakozott, tehát egyértelműen nyilvános épület volt, minden bizonnyal Domitianus hatalmas, teraszos *nymphaeum*a, szökőkutas nimfa-szentélye, amit a Capitoliumra vizet szállító *Aqua Marcia*-ág táplált. Az építmény fő frontját is nehéz meghatározni. Úgy tűnik, maga a terasz lehetett a fő front, azaz a Suburára nézett, ami megerősíteni látszik azt, hogy az *Augustus-forum* főbejáratai is a Subura felőli bejáratok lehetnek. Hogy a teraszt milyen célra szánták, és hogy ez megvalósult-e, ma már eldönthetetlen. Egy széles lépcső vezetett fel az alsó szint mennyezetének magasságában húzódó, hatalmas teraszra, amely a homlokzat mögött a Pompeius-*domus* magasságában helyezkedett el. Ha a széles feljárót tekintjük, akkor viszont ez tűnik a homlokzati oldalnak, ugyanis a *domus* északi, hosszanti oldala mentén egy kisebb és keskenyebb lépcsőn lehetett feljutni ugyanide, ez biztosította a hozzáférést a Subura felől. Az is elképzelhető, hogy mindkét oldalon álltak látványelemek, a *nymphaeum* a mai via dei Fori Imperiali felőli oldalon működött, a hátsó oldalon pedig valamilyen reprezentációs tér volt.

A látványos építmény, amely Domitianusnak az egész területre kiterjedő építkezésének egy részlete volt csupán, sohasem készült el teljesen, tehát pontos mibenlétét is csak találgathatjuk. A maradványok alapján kikövetkeztetett teraszos *nymphaeum* előképe a caesari terv lehetett. Érdekes lenne tudni, hogy mennyi készült el Caesar *nymphaeum*ából, s hogy vajon az augustusi és az azt követő korszakok mennyit őriztek meg belőle.

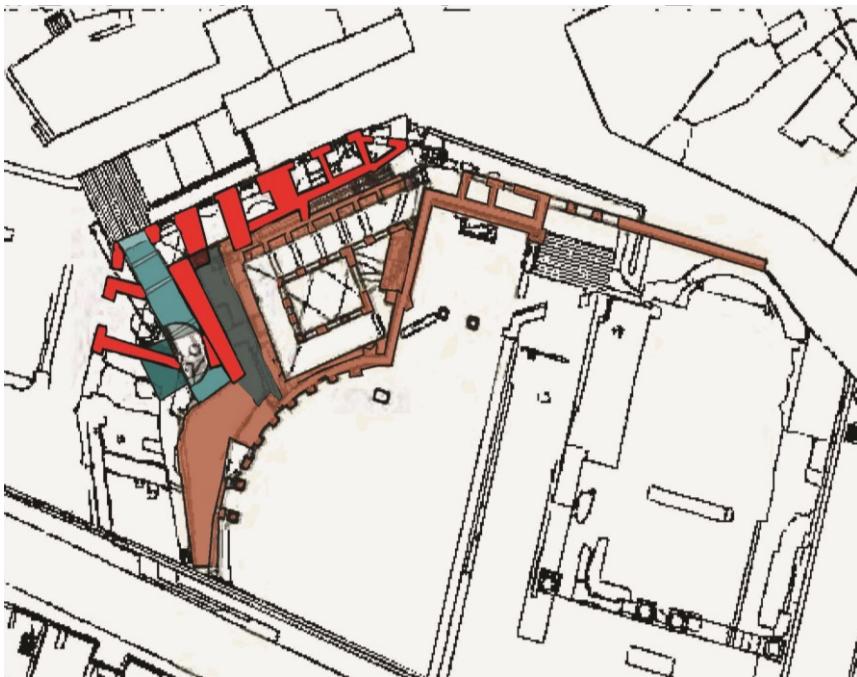
A szökőkutas díszkert, illetve a díszudvar közvetlen, ötletadó mintája pedig a Vespasianus építtette *Templum Pacis* díszudvara lehetett. Nem tudni, mennyit vett át Domitianus annak szerkezetéből, de mindenképp annak monumentalizált, vagy csak a terepviszonyokhoz igazított kiterjesztése lett volna, amely körülölelte a *császárforumok* ezáltal egységessé tett területét.

A domitianusi tervet nem fejezték be, nemcsak a *damnatio memoriae* miatt, hanem azért sem, mert a látványos díszkert nem volt szervesen használható része a városközpontnak, amelyet a *császárforumok* kialakítása már önmagában is elvágott és elzárt a korábbi városi élettől.

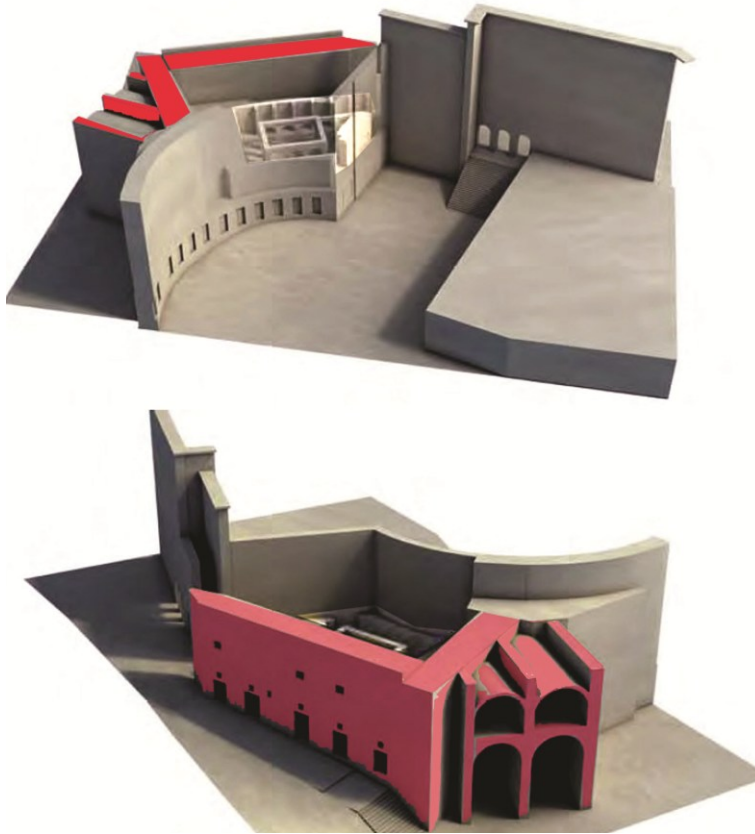
2. 3. Traianus építkezése

Röviddel a domitianusi építkezés után az épületszerkezet ismét átalakult. A megkezdett építmény homlokzata, talán éppen a Traianus-*forum* építésének munkálatai miatt, ledőlt, ennek nyomait megtalálták a Traia-

nus-*forum* keleti oszlopcsarnokában. Traianus egy olyan épületegyüttest alkotott ezen a részen, amely magába foglalta a régi építmények nagy részét is. A *forumon* végzett talajmunkák miatt meggyengült szerkezeteket megerősítette, és szervesen hozzákapcsolta *forumának* kettős *porticusához* (127–128. ábra).



127. ábra: A traianusi átépítés alaprajza.
(T. Horváth Ágnes)



**128. ábra: A traianusi építkezés látványterve
(Tacchi 2013. 166. alapján: T. Horváth Ágnes)**

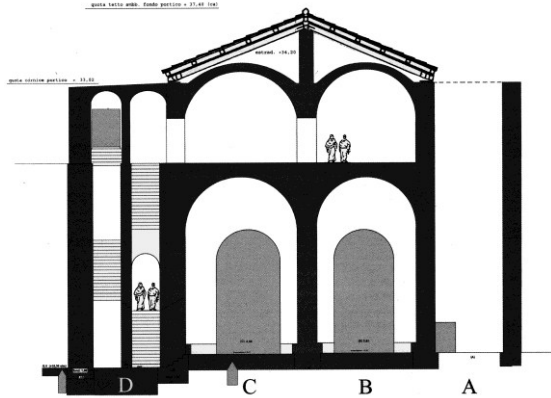
A ledőlt homlokzat jelezte, hogy a legfontosabb a meglévő építmények megerősítése volt. Az Esquilinus dombhát feszítő hatása és a városi forgalom sérülékennyé tette a rosszul tervezett, vagy a korábban nem elég jól megépített épületelemeket. Ebben a szakaszban a Pompeius-*domus* négyoldalú *porticus*ának *impluviuma* még nyitott maradt, de megépült egy új, súlyos, római betonból készült támfal, amely nekitámaszkodott az Augustus-*forum* falához húzott korábbi támasztéknak. Ugyanakkor megtámasztotta a domitianusi mű ledőlt homlokzata mögött még megmaradt, félkör alaprajzú, felső szinteket is. Ez a beton alapozás magába foglalta a korábbi, domitianusi teraszt, és az oda vezető lépcsőt is. Az egykori *domus* oldalánál

lévő szobákat egy, a *forum*hoz csatolt új falra merőlegesen húzott, emeletes építménnyel zárták le. Ennek hátsó fala a *domus* külső oldalával majdnem párhuzamosan, attól ék alakban kissé eltérve épült meg. Így a dombhát irányába egy új, erős falazat stabilizálta két oldalról is a régi *domust*, illetve az Augustus-*forum* exedróját. A mai via di Campo Carleo felőli oldalon a földszinten egy, a Suburára nyíló *tabernasor* jött létre. A Traianus-*forum*ról széles lépcsősor vezetett fel ide. A *tabernasor* szerves kapcsolatban állt a *Mercati Traiani* szemközti épületkomplexumával. A Domitianus-*nymphaeum* kétszintes, boltozatos helyiségeit átépítve, ezt az épületelemet összekötötték a Traianus-*forum*mal. Egy keskeny lépcsőház, és egy kétszintes, összesen négy helyiségből álló épületrész alkotott egy furcsa, trapezoid alaprajzú építményt. Ennek földszinti, magas termei közvetlenül kapcsolódtak a Traianus-*forum* keleti *porticus*ához (ún. *porticus trisegmentata*),¹³²¹ amelynek vége előtt egy szűk folyosóval a domitianusi építmény lezárult. Erről a folyosóról volt megközelíthető a két földszinti boltozatos terem (129–130. ábra C és B betűvel jelzett helyisége), és talán a falhoz támaszkodó keskeny, háromszög alakú helyiség is (128–129. ábra A betűvel jelzett helyisége). A folyosó északi oldalán a *forum* északi *porticus*ába vezető két bejárat állt, és ezzel szemben helyezkedtek el a domitianusi épületbe vezető ajtók. A Traianus-*forum* keleti- és északi *porticus*a között nem volt közvetlen kapcsolat, a domitianusi építmény a keleti *porticus* vonalában egy fallal lezárult. Ha a két *porticus* között nem is volt közvetlen kapcsolat, a domitianusi épület mindkét irányból megközelíthető volt. A *forum* keleti *porticus*ához egy szűk lépcsőház kapcsolta (129–130. ábra D betűvel jelzett helyisége). Innen is be lehetett jutni a közvetlenül a lépcső mellett elhelyezkedő, földszinti terembe. (129–130. ábra C betűvel jelzett helyisége)

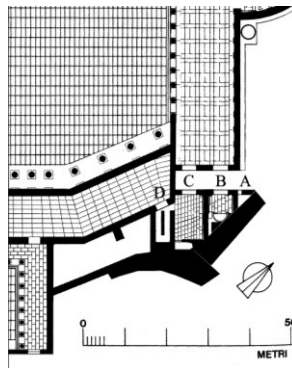
Az emeletre vezető lépcsőház meglehetősen szűk, mindössze 1,6 méter széles volt, és három lépcsőfordulóval vezetett fel a későbbi reneszánsz loggia szintjén lévő helyiségekbe. Itt, az emeleti szinten, két 5,5 m magas, boltívvel fedett helyiség található. Miután a lépcsőház igen keskeny volt, ezért Meneghini kizárta annak tömegek általi általános használatát, és feltetelezte, hogy itt egy lakást alakítottak ki, ami szolgálati célú lehetett, talán a *procuratoré*, aki az egész Traianus-*forum* komplexum működéséért volt felelős.¹³²²

¹³²¹ A Traianus-*forum*ot a keleti oldalon lezáró, megtört ívű, három részből álló *porticus*.

¹³²²Meneghini 2009. 172. és 191. not. 25.



129. ábra: A traianusi építmény hosszmetsete
(Meneghini 2009. 115. fig. 132.)



130. ábra: A traianusi állapot
(Meneghini 2009. 114. fig. 130.)

A földszinten a lépcsőház melletti magas helyiség (129–130. ábra C be-tűvel jelzett helyisége) boltíveit szép stukkóborítás fedte, amelynek egyes darabjait az 1930-as évek ásatásai során megtalálták, és restaurálták.¹³²³ A hasonló funkciójú tér analógiája alapján, Meneghini ezt hivatali helyi-séggként értelmezte,¹³²⁴ amit a *forum* felől könnyen, de nem korlátlanul le-hetett megközelíteni. Így az egykori *nymphaeum* átalakult. A megerősített

¹³²³ Meneghini 2009. 116.

¹³²⁴ Meneghini 2009. 115.

struktúra minden bizonnyal a szomszédos Augustus-*forum* stabilitását is szolgálta, de ugyanakkor biztosította az új *forum* biztonságát is. Miután Rómában általános, hogy a leggazdagosabban használjanak ki minden területet, így a meglévő építmény új funkciót kapott. Megmaradt a közösséget szolgáló építménynek, de nem pusztá gyönyörködtetésre vagy reprezentációs célokra szánták. Szerkezete nem szolgálhatott különösebb esztétikai élménnyel, de annál hasznosabban használták fel. Talán valóban a *procurator* hivatala és szolgálati lakása működhetett benne.

2. 4. A Casa dei Cavalieri di Rodi épületegyüttese

A „Domitianus-terasz” harmadik régészeti–történeti és építészeti fázisát a Rodoszi Lovagok Háza, a negyediket pedig annak reneszánsz loggiája jelenti. Ez az építményrész azonban nem önállóan formálódott, hanem története az Augustus-*forum* építményeinek átépítésével van szoros összefüggésben, ezért azok építménytörténetével együtt kell vizsgálnunk. A Traianus-*forum* megépültével a *forum* és annak környezete elnyerte azt a végleges építészeti formát, amelyet a kora középkorig lényegi változtatások nélkül megőrzött. Szerkezete változatlan maradt, még ha építményeinek állaga már hagyott is némi kívánnivalót. Az idők múlásával funkcióit veszítve, előbb vagy utóbb előtérbe kellett kerülni az újrahasonosítás kérdésének.

A terület újrahasonosításnak két útja létezett a kora középkorban, a polgári és az egyházi. A polgári hasznosítás azt jelentette, hogy az antik építmények stabil építészeti struktúrájához igazítva, a ledőlt szerkezeteket újrahasonosítva, szinte teljesen átépítve a régebbi építményszerkezeteknél egyszerűbb épületeket húztak fel, s használták lakhelyül. Ez a forma az Augustus-*forum* esetében nem mutatható ki. Elég sokáig tartott, amíg az egyházi felhasználásra sor került. Ebben az esetben a régi építményeket az egyház kevésbé radikálisan, de célszerűen átalakította a maga szempontjai szerint. Ez történt a *forum* esetében is.

2. 4. 1. Chiesa di San Basilio al Foro di Augusto¹³²⁵ és a baziliták alapította épület későbbi története

2. 4. 1. 1. A Chiesa di San Basilio al Foro di Augusto épülete

Az Augustus-forum újrahazsnosításának első eleme tehát a *podium* és templomcella újbóli felhasználása volt. Arról nincs forrásunk, hogy mennyire volt használható az épület, illetve annak maradványa az egyház céljaira, de nem lehetett kifogástalan állapotban, mert akkor talán korábban elfoglalták volna.¹³²⁶ Valószínűleg egy már meglévő, de számunkra ismeretlen épületet kihasználva, a IX–X. században az egykori Mars Ultor-templom egyházi kezelésbe ment át, és caesareai Szt. Vazulnak szentelték, és ugyanakkor egy kolostort is alapítottak a szerzet számára. A San Basilio-templom pontos alapítási dátumát nem ismerjük, a Szicíliából a szaracénok elől menekülő baziliták telepedtek le itt.¹³²⁷

A templom nevét elsőként 955-ben II. Agapitus pápa bullája említi: *San Basilio ad scala mortuorum*. Elnevezését (*scala mortuorum*)¹³²⁸ a szerzetesek által a templom *podium*ába vágott lépcsőről és cinteremről nyerte. Ugyanezen a néven rögzítette az 1088-as évnél a Regestum Farfense is. A templom alapítása és a baziliták megtelepedése új funkcióval és új névvel látta el a *forumot*. Ettől kezdve „*Foro di San Basilio*” néven emlegették a helyet.¹³²⁹ A pápai kiváltságlevelek szerint Róma egyik legjelentősebb monostora volt. Jelentőségének megítélése nem a jelen munka célja, tényként látszik azonban az, hogy alapítása után, kiváltságai ellenére sem játszott fontos szerepet a városrész életében, nem vonzott maga köré birtokosokat, nem épültek a körzetben házak, csak a reneszánsz idején vált a térség urbanizációs mozgatóerejévé.

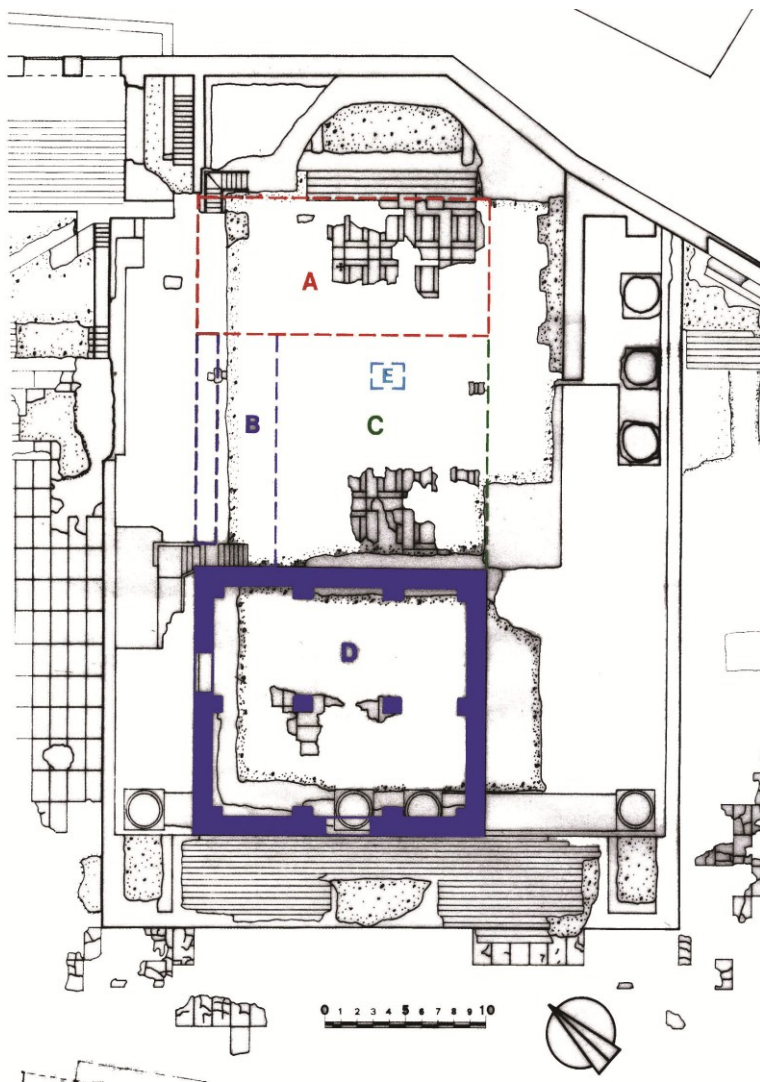
¹³²⁵ Egyéb nevei: S. Basilio ai Monti; S. Basili iuxta palatium Traiani imperatoris; S. Basilio de arca Noe; S. Giovanni Evangelista in Campo Pacis.

¹³²⁶ A két legkorábbi templommá alakított római épület a térségben az ún. Romulus-templomból kialakított SS. Cosma e Damiano (527), illetve a Curiából kialakított S. Adriano (630) volt.

¹³²⁷ Ricci 1930. 172.; Meneghini–Santangeli Valenzani 1996. 81–91; Meneghini–Santangeli Valenzani 2007. 139–143.

¹³²⁸ Hülsen 1927. 208.

¹³²⁹ Ricci 1930. 174.



131. ábra: A San Basilio templom és konvent a templom podiumán.
(Meneghini 2009. 210. fig 275. alapján T. Horváth Ágnes)

Később a templomot „San Basilio de Archa Noe” néven is ismerték. A furcsa elnevezés eredete kettős. Egyrészt egy elferdült névből, másrészt a korabeli állapotokból eredt. Az előbbinek is két magyarázata van, ebből az egyik, hogy a „Palladio”, tudniillik a Forum Palladio elferdült kiejtéséből ered. A Palladio már önmagában is torzult alak, a „Le Colonacce” frízének nőalakjára utal, amelyet Pallasz Athénének véltek. Ez természetesen nem az Augustus-, hanem a szomszédos Nerva-*forum* egyik elnevezése volt. A másik elnevezés a ma Arco dei Pantaninak nevezett ív Arcus Nervae¹³³⁰ elnevezéséből származtatja.¹³³¹ Az „Archa Noé” mint a „Palladio”, vagy a „Nervae” népies elferdítése lehetett, és a később új jelentéstartalommal bővülő, asszociatív elnevezés pedig onnan származik, hogy az elmocsarasodott *forum*okon időnként oly mély víz volt, hogy azon sajkákat lehetett látni. A kolostor úgy emelkedett az egykori Mars Ultor-templom *podium*án a moscsár fölé, mint egykor Noé bárkája uralta a vízözönt. Az elmocsarasodás lehetett a legfőbb ok, amiért a többi *császárforum*tól eltérően Augustus egykori *forum*a nem mutatta nyomait egy középkori falusias település kialakulásának. A baziliták szerzete továbbra is birtokában tartotta az egykori templomkörzetet, de a *forum* nagy része lakatlan és használaton kívüli volt.¹³³² Sokáig úgy vélték, a korai középkorban egyáltalán nem települt ide senki. Az 1998–2000 és 2006–2007 közötti ásátások eredményeként a nyugati oszlopcsarnok középső szakaszán azonban településnyomokat találtak.¹³³³ Minden valószínűség szerint mindössze egyetlen, a Caesar-*forum* egyik háztípusához hasonló lakóház épült meg itt, melynek ivóvíztároló, esőgyűjtő ciszternáját, majd 2007-ben élelmiszertároló gödrének maradványát¹³³⁴ is megtalálták. A jelek azt mutatják, hogy csupán ez a magányos ház állt az egykori *forum*on, amelyet a X. és XI. században használtak. Ennek az épületnek és a közeli szerzetnek a kapcsolatát semmi sem mutatja, tulajdonosáról sincs információnk.

A templom megalapítása után a baziliták legelőször a templom pronaoszáat foglalták el. A romos templomcellában szerény méretű *oratorium*ot (kápolna) alakítottak ki (131. ábra D). A Mars Ultor-templom *podium*ának nyugati oldalába lépcsőt építettek, majd ez alá, magának a *podium*nak az építményébe a *podium* hosszanti oldalának irányában egy

¹³³⁰ Nerva kapuja.

¹³³¹ Lanciani 1880. 19.

¹³³² Meneghini 2009. 219.

¹³³³ Meneghini 2009. 219.

¹³³⁴ Meneghini 2009. 220.

folyosóról kétoldalt négy-négy elágazó helyiséget vágtak, és a monostor kriptájaként használták.¹³³⁵ Ez (*scala mortuorum*)¹³³⁶ adott később nevet a templomnak.

A San Basilio-templom és a monostor létrehozása körül nemcsak az egykori Mars Ultor-templom *podium*át vették használatba, hanem az ún. Sextus Pompeius-*domus* is. A köztársaságkori építményt a későbbi korokban, talán a Traianus-kori építkezések által létrehozott, a *domus* északi oldalán lévő szobákat lezáró fal és az így kialakított *tabernák* átalakításával, egy sor földszinti *taberna*, és egy emeletnyi hálószoza egészítette ki.

A baziliták monostora idővel az egész *podium*ot elfoglalta. A nedvesedő *forum* használatra leginkább alkalmas része ez a szokatlanul magas *podium* volt, amely kiemelte a rá épített épületeket az egyre terjedő mocsárból. A templom egykori pronaoszát átalakították. Itt, az ókori homlokzati fölépcső szélénél épült meg az első közös használatú építmény, egy ebédlő, azaz a *refektorium*. Ennek bejáratát az egykori templom homlokzati lépcsősorának irányából lehetett megközelíteni. A templomcellából kialakított kápolna (*oratorium*) (131. ábra A) lett az alapja a későbbi, talán XI–XIII század között megépített templomnak. A kápolna és a *refektorium* között, a *podium* északnyugati oldalának szélén – feltehetően a templom régi oszlopainak felhasználásával – egy *porticust* hoztak létre (130. ábra C), e mögött volt a kolostor udvara, vagy kertje (131. ábra D).¹³³⁷ Itt még egy új kutat is létesítettek (131. ábra E), amely a vizét az Aqua Marciából nyerte. Erre azért volt szükség, mert a vizenyős területen nem volt egészséges ivóvíz. A baziliták első épületét többször is átalakították. A kápolna, illetve az ebből kiépített templom az egykori cella apszisa és a tűzfal közé is beférközött. Feltehetően a cella hátsó falának legalább részleges elbontásával, a meglévő építőanyagot felhasználva hozták létre. A *podium* keskeny oldalán állt, a keleti oldalon egy apró apszissal záródott, amelyet az eredeti templomcella háta mögötti, szögben megtörő tűzfalhoz igazítottak. Az apszis nem ért el az eredeti cella oldalfaláig. A S. Basilio egyhajós templom volt, külső oldalát korai gótikus támpillérek támasztották meg. Az ásatások során előkerült marad-

¹³³⁵ A legkorábbi ásatások azt feltételezték, hogy a templom *aerariuma* volt. Helyzete azonban, éppen az oszlopok alatt helyezkedtek el, bizonyította, hogy nem a templom készítésekor építették őket, hiszen vésszen meggyengítették volna az alapozást, amely nem bírta volna el az oszlopok súlyát. Mint Ricci rámutat, csak akkor készülhettek el, amikor az oszlopok már nem álltak a templom homlokzata előtt. Ricci 1926. 6.

¹³³⁶ Hülsen 1927. 208.

¹³³⁷ Meneghini–Santangeli Valenzani 1996. fig. 148.

ványok alapján Paroli ugyan feltételezett egy görög kereszt alaprajzot, de a kereszthajót az eredeti *oratorium* alaprajzának tartotta.¹³³⁸

Az épületegyüttes magja, a kolostor temploma mint *oratorium* már a IX. századtól létezett, eredeti díszítéséről nem tudunk. Az apszist korai freskók díszítették, az apszis feletti részen szűk ablak nyílt, ahogyan az oldalfal felső részét is keskeny, román ablakok világították meg. A San Basilio-templom ma ismert freskói a XIII. században készültek, amelyek a kor stílusában ábrázolták a szenteket, akik között természetesen Nagy Szt. Vazul is ott szerepelt. A „Mária Imádása”, a Krisztus és a szentek ábrázolása már a korai bizánci emlékeknél jóval finomabb munka volt. A töredékek azt mutatják, hogy a megmaradtnál több szentet is ábrázoltak, Keresztelő Jánost, Szt. Vazult és Szt. Pált és Máriát a gyermek Jézussal, illetve egy felirat Szt. Benedekre is utal.¹³³⁹ A freskó rozettás díszítményének ragyogó színei ma is megkapóak, az alakok apró részletei gótikus finomsággal elegyítik a bizánci stílusjegyeket. A templom bontásakor néhány töredéküket megőrizték, ezek ma a Casa dei Cavalieri di Rodi Sala Bizantinának nevezett termében¹³⁴⁰ láthatók.

A templom berendezéséről és díszítéséről némi képet alkothatunk azon maradványok alapján, amelyek ma ugyanott láthatók. Az épületdíszek jellegzetesen bizánci stílusjegyeket mutatnak, a keleti rítusú szerzetesi közösség minden bizonnyal ragaszkodott a hagyományaihoz, amikor ezeket használta. Ezek közé tartozik néhány párkánytartó konzol, amelyeken palmetták és fonatok tipikus formái láthatók. Ezek nagyban különböznek az egykori templom konzoljaitól, magam csak remélem, hogy nem azok átfaragásával jöttek létre. Megvan a templom IX. század első felére datált *ciboriuma* is. Négy sima törzsű oszlop között ugyanennyi ív alkotta az oltár fölött a baldachint. Az oszlopfők kompozitnak látszanak, de már középkori módon, román jegyeket mutató, leveles, kissé suta faragványok, amelyekből felfelé kunkorodó kacsok képezik a volutákat. Az oszlopfők nem egyformák. Az íveket elegáns fonatsor fogja közre, az archivolton pedig bonyolult fonatos minta, az önmagába visszatérő, végtelen fonat, illetve pávák láthatók. Mindkettő gyakori a bizánci ábrázolóművészetben. Mindkettő ugyanazt jelenti, az isteni végtelen erőt, a teremtés és örökkévalóság kettősségét. A páva, amely a keresztény mitológiában a megújulás és a teljesség jele,

¹³³⁸ Angelelli 1998. 12. not. 30.

¹³³⁹ Angelelli 1998. 10.

¹³⁴⁰ Casa dei Cavalieri di Rodi.

Krisztus-szimbólum is, részben szintén az örökkévalóság, részben a feltámadás jelképe. Itt szinte vonalasan stilizált, de mégis életszerű az ábrázolásuk. Az ívek tetejét göndör fürtökre emlékeztető futókutya motívum zárja le. Ez az egyetlen motívum, amelynek előképe fellelhető az antik *forumon* is. Bár egyes részleteiben finom faragás is megfigyelhető, összességében innen-onnan összeszedett munkának tűnik, a díszítések nem illeszkednek, az egyes oldalak sután kapcsolódnak egymáshoz. Látszik a művön, hogy megalkotásakor a szellemiség, és nem a külső volt a fontos. A fennmaradt emlékek között a *ciborium* mellett különösen érdekes egy oltártöredék, amely négy pávát ábrázol, amint egy edényből kinyúló szőlőn lakmároznak. Párhuzamot vonhatnánk ugyan az egykori Augustus-*forum* uralkodó ikonográfiai motívuma, a „kandelábermotívum” és eme díszítőelem között, azonban a kettő nincs kapcsolatban egymással, az elrendezés a Bizánca keletéről bekerült, nagyon ősi, életfa-motívumokat idézi.

Az északnyugati exedra közepe és a *podiumon* létrejött szerzetesi épületek között az *area forit*, egyes utalások alapján úgy tűnik, időnként alacsony fallal elkerítették. Ezen belül a *forum* alacsonyabban fekvő területén később a szerzetesek kertet alakítottak ki, így jött létre előbb az „*Orto grande di San Basilio*”¹³⁴¹ az északnyugati exedrától délre eső *porticus*rész és a kapcsolódó *area fori* vonalában, majd 1263-tól ismert az „*Orto dello Spedale di San Basilio*”¹³⁴² azaz a szerzetesek toszkán típusú botanikus kertje.¹³⁴³ Ez utóbbi az északnyugati exedra előtti *porticusszakaszt* foglalta el. Mivel a bazilita szerzetesek főként földműves és kézműves munkából éltek, ez nagymértékben befolyásolhatta gazdaságukat, de erősen hatottak a környék gazdasági életére is. Az egykori *forum* konventen kívül eső részeit is az egyház birtokolta, több templomnak is volt itt veteményese.¹³⁴⁴

A legelső, a jelentősebb átépítések előtti, az egykori Mars Ultor-templom *podiumán* létrejött épületet *palazzo vecchio*nak (régipalota) is nevezték. Ez korán egy északi szárnyal terjeszkedett a tűzfal mentén, és összekötötték a „kolosszus-aulán” keresztül a régi Pompeius-*domusban* kialakított épületrésszel. Az egykor a *forum* és a Subura kapcsolatát biztosító, a mai Piazza

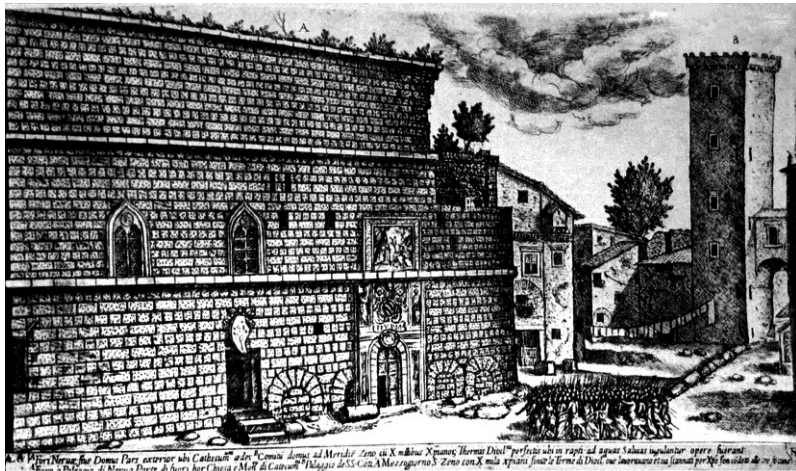
¹³⁴¹ A S. Basilio nagy kertje.

¹³⁴² A S. Basilio ispotályának kertje.

¹³⁴³ A gyógynövények termesztése és felhasználása a szerzetesi ispotályokban általános volt. A térségben a S. Lorenzóban in Miranda templomban játszik majd nagy szerepet a botanika tudományának művelése.

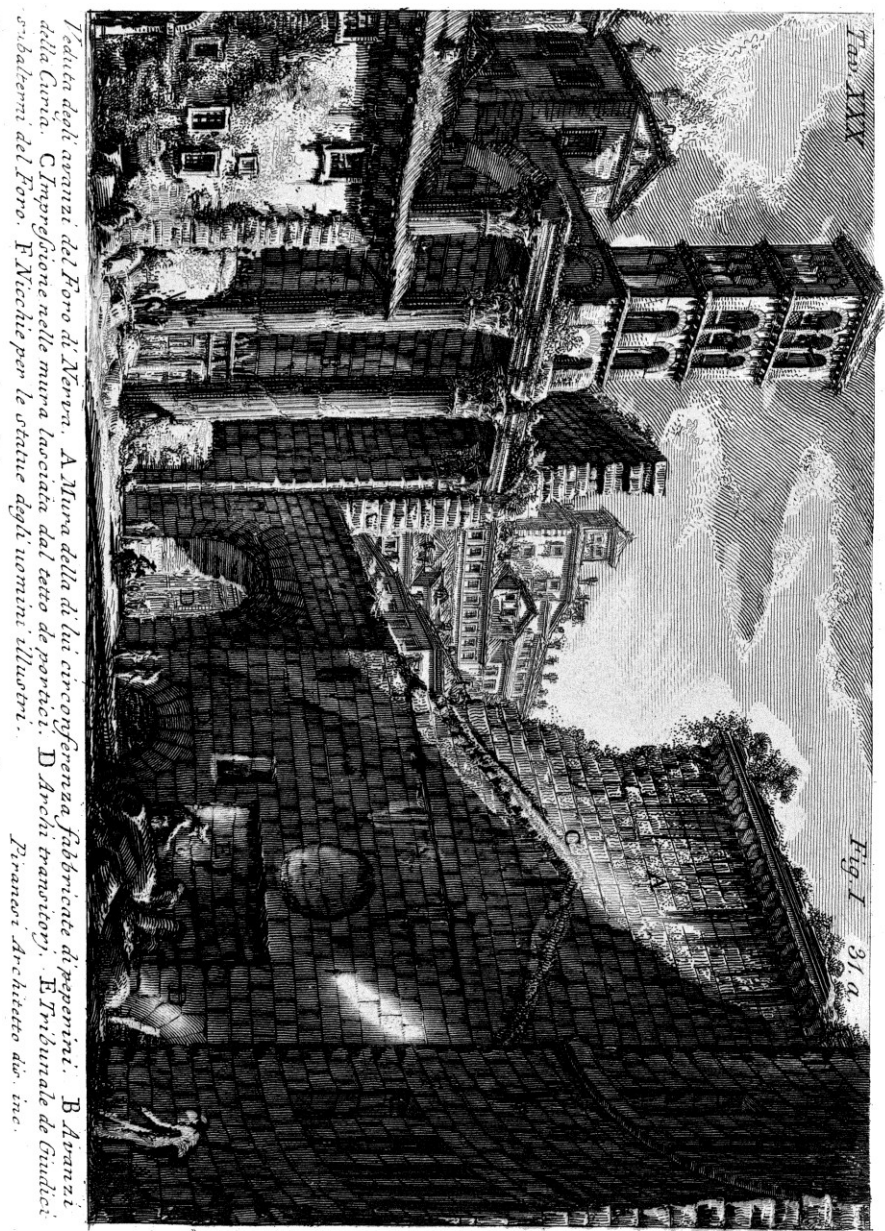
¹³⁴⁴ Pl. a S. Maria Nova, amely az egykori Venus et Romae-templomban épült fel, kertet birtokolt a *császárforumok* területén.

Grillóra vezető lépcső vázának nagy része érintetlen maradt, és egészen 1466 végéig használták. A templomhoz, hogy a hívők is hozzáférhessenek, korán bejáratot törtek a tűzfalon keresztül. Ez egy egyszerű ajtó volt, amely néhány lépcsővel vezetett be a Mars Ultor-templom *podiumán* kialakított templomba. Ha számba vesszük a képi forrásanyagunkat, akkor nagyon valószínűnek tűnik, hogy a város közlekedése szempontjából a via Alessandrina megépítéséig a mai via Tor de Conti nyomvonalán haladó út volt ezen a részen az egyik főút, és a *forum* északi tűzfala volt a konvent főhomlokzata¹³⁴⁵ (132. ábra). A konvent épületének hátsó oldala a kertekre nyílt. A tájolás és a megközelítés teljesen megfordult, a Mars Ultor-templom egykori tájolása, mint meghatározó nézőpont, már nem számított a továbbiakban. A *forumok* területén megszűnt az észak-déli átmenő forgalom, és az a térség is csatlakozott a Vatican és a Lateran közötti kelet-nyugati forgalomhoz. Ez a csatlakozás azonban nem jelentette azt, hogy maga közvetlenül a városi közlekedést meghatározó főút lett volna, mindössze azt mutatja, hogy a *császárforumok* és a Forum Romanum tökéletesen jellegtelen és egyházi szempontból – és ebből következően a város élete szempontjából – jelentéktelenné vált. A városias életmód pedig az Augustus-*forumtól* északra és nyugatra mutatta éledésének jeleit.



132. ábra: Alo Giovannoli metszete 1620 körül.

¹³⁴⁵ Vö. Alo Giovannoli metszetét (132. ábra). Ugyanez a kép tűnik fel Vasi 1758-as, és Piranesi 1774-es metszetén is.



133. ábra: Piranesi metszete (1784)

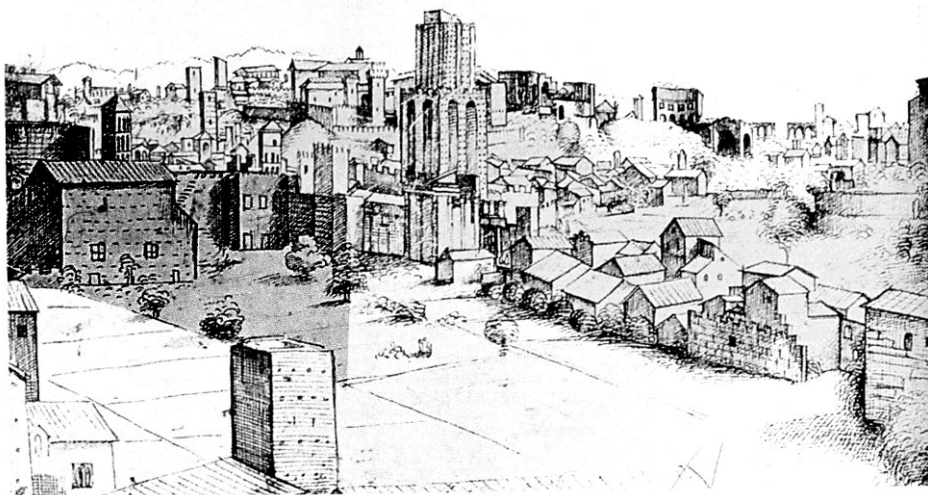
A XII–XIII. században a bazilita templom és kolostor területén egy sor átépítés következett. A templom keleti végén, a templomcella oldalfalára támaszkodva egy jellegzetes, téglából épült, négyszintes, román stílusú harangtornyot emeltek, amely még jól látható a XVIII. századi metszeten is (133. ábra). Az első szint egyetlen boltíves emelet, a második két különálló, íves záródású, a harmadik és negyedik szint háromosztású, a templomok kerengőjének stílusában, oszlopokon nyugvó boltíveket tart. A tornyot szabályos sátozotttetővel fedték. Ez az átépítés biztosította a Mars Ultor-templom keleti oldalán a ma is álló oszlopok túlélését. Mivel a templom apszisa nem támaszkodott az egykori Mars Ultor-templom külső cellafalához, a torony alsó részét feltehetően valamilyen módon összeköttették azzal. A tornyot tartó fal és az egykori külső *pteron* stabilitását kezdetben csak egy, a cellafalnak támaszkodó egyszintes épület biztosította, később, a régi cellafal mögötti, emeletesre bővített középkori templomhoz a gótikus támpillérek mintájára megépített támívvvel csatlakoztatták, hogy a három megmaradt oszlop tartotta párkányzat a helyén maradjon. Nemcsak a harangtorony stabilitására kellett figyelniük, hanem magának a templomnak az egykori *forum* belseje felé eső oldalát is meg kellett támasztani. Ezt három, koragót támpillérrel oldották meg. A másik oldalon az egykori tűzfal elég stabilá tette az épületet.

A XIII–XV. század közötti időszakban a konvent és annak épületei, de maga a városnegyed sem mutat különösebb fejlődést. A Pantani közepén főként mezőgazdasági művelésű telkek között apró szigetként jöttek létre a templomok és monostorok, és még apróbb, de egymáshoz csatlakozó utcaserű alakzatokba rendeződtek a falusias porták. Csak a XIV. század második felében¹³⁴⁶ tűnik fel a templom neve, ami a térség jelentőségének megélénkülését mutatja. A templom és a konvent XV. század eleji¹³⁴⁷ állapotát jól mutatja a Codex Escorialensis képe (134. ábra) a *császárforumok* területéről. Jól látszik a konvent egykori *refektorium*ából kialakított magas, zömök épület, amelyhez a keleti oldalon egy alacsonyabb toldalék társult. A déli oldalon bejárat nyílt, három ajtó is kivehető a vázlaton. Az épület mögött, a tűzfal és a konvent zárt épülettömbje között magasodik a templom tornya. A déli rész, az egykori *area fori* irányában nyitott, nem

¹³⁴⁶ Edificazione di molti palazzi e tempi di Roma. 1480. Eredeti kézírata 1363 körül keletkezett.

¹³⁴⁷ A Codex (Real Monasterio el Escorial inv. Codex Escorialensis 28-II-12) rajzainak keletkezését 1506–1508 közé teszik.

látszik a konvent kerítése sem. Ezen ábra alapján ekkor még főleg kertek álltak itt.¹³⁴⁸ Mint fentebb már utaltam rá, ez az oldal lehetett a konvent hátsó oldala, a magas, zárt épülettömb bejáratai inkább csak a szolgalmi utak és a kertek elérését szolgálhatták. Az ablakok számának csekély volta is mutatja, hogy maga az épület főhomlokzatával másfelé nézett. A templom keleti oldala mentén felépült kétszintes építmény, feltehetően az eredeti *refektorium* átépítésével jött létre, az előtte lévő, alacsonyabb toldalék pedig azon a részen épülhetett meg, amely a *refektorium* fala és az egykori *podium* pereme között az első birtokba vételkor szabadon állt. Ennek ablakai a keleti *porticus* előtti útra nyíltak.



134. ábra: A Codex Escorialensis ábrája (Meneghini 2009. 220. fig. 291. alapján, sötétebb kiemelés, tőlem: T. Horváth Ágnes)

Az északi oldalon, a tűzfalhoz közel, több emeletnyi magasságban beépítették a területet, úgy, hogy a templom *podium*ának magasságában szintezték és feltöltötték a *forum*ot. Ez a feltöltés a későbbiekben elérte az egykori *porticus*ok fülkesorának magasságát. Így az egykori *forum* ókori épületszerkezeti alapjai a föld alá kerültek. Bár a későbbi bontások miatt a középkori építkezésekről nem tudunk pontos képet alkotni, a későbbi met-

¹³⁴⁸ A vázlat szabályos négyszög alakú kerteket mutat, amelyeket nem választottak el egymástól.

szetek alapján úgy tűnik, hogy az eredeti tűzfal travertin választóinak megfelelően alakították ki a szinteket. A bejáratok a valaha volt suburai oldalon nyíltak. Itt a metszeteken jól kivehető a templomba vezető, a laikus közönség számára is nyitott, reneszánsz bejárati ajtó, a kolostorbejárat, és láthatóak a második szint II. Pál pápa (1464–1471) idején készült, csúcsíves keretbe foglalt, lóhereíves, kétosztatú ablakai is. Ezekkel párhuzamosan a déli falba is hasonló ablakokat helyeztek el. Ezek biztosítottak megfelelő világosságot a templombelső számára.

A *podiumon* új épületet emeltek, amelyet továbbra is „*palazzo vecchio*nak” (*palatium vetus*), régi palotának hívták. Ettől megkülönböztették a végső formájában a rodoszi lovagok épületét, a „kolosszus-aulá”-t és az északi exedrát is magába olvasztó, az augustusi építménytől egészen a Quirinalisig húzódó északi oldali épületegyüttest, amelyet „*palazzo nuovo*”-nak (*palatium novus*), új palotának neveztek. A belső épületeket az északi oldalon összekötötték a „kolosszus-aulával” és az északnyugati exedra külső falához tapadó épülettel. Az egykori *podiumon* létrejött konvent (*palazzo vecchio*) és az északnyugati épületek (*palazzo nuovo*) között egy *triporticus*szal körülvett kerengő állt, a közepén a kolostor kertjével. Az építmény új gazdát kapott, és itt jött létre a Rodoszi Lovagok Háza, amely az északi exedra külső ívén épült, és a mai Salita del Grillo és a Piazza del Grillo irányába nyílt.

A XVI. század második felére (1566) a városi közlekedés megélnékvült, a lakosság száma ugrásszerűen megnövekedett. A megváltozott forgalmi igények kielégítésére megépült a via Alessandrina, amely párhuzamosan haladt a mai via Tor de Contival. Ekkor a kolostor hátsó bejárata még közvetlenül a via Alessandrinára nyílt, egy hatalmas ajtó biztosította a bejárást a konventbe. A korábbiaktól eltérően az épület oldalánál már egy emeletnyi fal övezte a konvent kertjét. A XVII. századra a déli részen a kerítés délebbre húzódott, a kolostorépület is a kerítésen belülré került és a konvent épülete és kolostorkert közös fallal záródott. A XVIII. századra a kolostor területe a déli oldalon tovább terjeszkedett, a fal magassága duplájára nőtt, és megszűnt a közvetlen kapcsolat a konvent épülete és a via Alessandrina között. A konvent épületének egykori bejárata most a kolostorkertre nyílt. A kert két részre tagolódott, a *triporticus* által közrezárt díszudvarra és az ettől délre álló, feltehetően gazdasági hasznosítású zöldség- és gyümölcskertre. Az északi falnál álló *triporticus* is emeletnyit nőtt, boltíves záródású kerengője kétemeletnyi magasan övezte a korábbi tereket. Az általuk közrezárt belső udvar mögött egy szabályos, négyszögletes,

egymást derékszögben metsző utakkal osztott kert zöldült, közepén szökőkúttal.

A kolostor területét tehát gondosan elkerítették, az elkerítő fal pontos mibenléte a déli oldalon egyszerű, könnyen lebontható és újjáépíthető, téglából rakott falnak tűnik, de a keleti oldalon a határfal nem határozható meg ilyen egyértelműen. Ennek magyarázata, hogy az egykor „*palatium vetus*”-nak nevezett épületrész 1518-tól ideiglenesen kikerült egyházi használatból, azaz a Rodoszi Lovagrend bérbe adta Marcantonio Cosciari gabonakereskedőnek. Bár a világi hasznosítás fél évszázad múlva megszűnt, mégis ennek a felhasználási módnak századokon át történő apró átalakításait tükrözhetik a rajzok, festmények és metszetek.

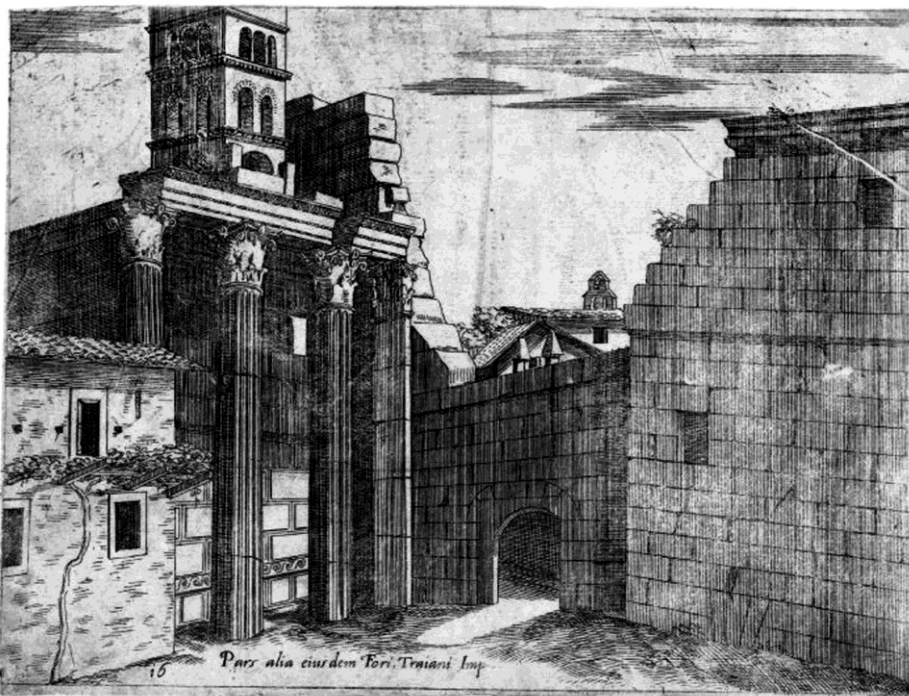
Ezeket a konvent épületének keleti fala hol magába foglalja, hol szabadon hagyja a templom három megmaradt oszlopát. Ennek az oldálnak a változása a képi emlékeken a XVI. századtól követhető nyomon. Apró, lényegében nem túl jelentős változások láthatók ezeken, amelyek azonban a folyamatos átalakulást jelzik. Giovanni Antonio Dosio ceruzarajza¹³⁴⁹ az 1547–1565 közötti időből idilli képet mutat, a fal keleti oldalához épített, faszerkezetű lugasra felfuttatott növény, feltehetően szőlő árnyékolta házról. A kolostor és a templom területét folyamatos kerítés övezi, amely mögött egy emeletnyi magas épület áll (135. ábra). Ehhez az épület sarkánál egy magasabb építmény támaszkodik.¹³⁵⁰

Egy századdal később a határoló fal ezen az oldalon eltűnik, az oszlopok az utcafronton szabadon állnak, és az épületek is átalakultak. 1627-ben Bartholomaeus Breenbergh még egy egységes utcafrontú, magas épületet festett meg, amelynek nem volt kapcsolata a Mars Ultor-templom oszlopaival. Ehhez hasonló Maggi 1649-es metszete, amely ezt a házat egy szabályos antik *tabernával* az utcára nyíló épületként ábrázolta. A rajz tanúsága szerint a terület feltöltése meghaladta a *podium* magasságát, az oszlopok lábazata és az oszlopszárak alsó része is föld alá került. A kolostor területének keleti oldalán felhúzott épület Vasi 1758-as metszetén a Maggiétól elütően két, eltérő magasságú, egymásnak támaszkodó háznak tűnik. A legfelső szinten a nagyobbik négy, a kisebbik két ablakkal nyílik az utcára. Előttük egy kerítés mögött kert tűnik fel.

¹³⁴⁹ Firenze, Uffizi, GDSU, Codex: inv. 2515 A r. in: <http://census.bbaw.de/easydb/censusID=43726>

¹³⁵⁰ Ugyanezt az elrendezést mutatja De' Cavalieri, Giovanni Battista/Dosio, Giovanniantonio 1569. rajza is.

Piranesi és Luigi Rossini metszetei ennek az épületnek az ábrázolásában nagyon hasonlítanak, sarkain kővel erősített ház, amelynek kőkeretes, rácsokkal védett apró ablakai és utcára nyíló ajtaja volt.¹³⁵¹ Piranesi metszetén¹³⁵² jól látszik az épület fala, amely nem nyitott *tabernával*, hanem egyszerű ajtóval nyílt az útra, és amely már a dominikánus apácák konventjének itteni új épülete volt.



135. ábra: Giovanni Antonio Dosio ceruzarajza
(Firenze, Uffizi, GDSU inv. 2515 A r)

¹³⁵¹ Rossini épülete teljesen szabályos, míg Piranesinél az ablakok ad hoc ötletként születtek, eltérő nagyságúak. Az ajtó Rossininél szabályos téglalap, Piranesinél íves záródású.

¹³⁵² Tav. XXX.

A különbözőségeik ellenére azt állapíthatjuk meg, hogy a konvent épületei a keleti oldalon két, egymásnak támaszkodó, eltérő magasságú építményből álltak, amelyek közül az egyiknek valamiféle kapcsolata volt az utcafronttal. A két különálló épület, a via Bonella 80. és 81. szám később az új épületben egybeolvadt, de megmaradt a két bejárat.¹³⁵³ A metszeten a XIX. század elején a torony stabilitását biztosító pillér már az első oszlopot is magába foglaló, a valamikori *pteron* vonalában felépülő földszintes épület tetejére támaszkodik.¹³⁵⁴ A harangtoronyot, amely ismeretlen okból – talán egy földrengés következtében – előbb félig ledőlt, instabil állapota miatt 1838-ban teljesen lebontották. Az 1858 körüli Gaetano Cottafavi-metszeten és a korszak fényképein látszik, hogy a templomcella falát megemelték, és a harmadik oszlopot vaspánttal rögzítették a falhoz. A templom *pteron*jának három oszlopát vasrácsos kerítés választotta el a szilárd kőburkolatot kapott via Bonellától. A terület lezártasága az épület előtt húzódó, és egyre formálódó utca és a megmaradt három oszlop vonalában változott. J. Merigot a XVIII. század végén olyan megjelenést sejtet, amely a templom régi oszlopait szabadon hagyja. Luigi Rossini 1839-es képe a templom mögött már magas, egységes épületet mutat, amely elől eltűnt a kerítés, viszont az oszlopközöket, bár nem falazták be teljesen, de alsó részén, nagyjából a Suburába vezető átjáró magasságáig elrekesztették. A XIX. századra, úgy tűnik, ezt a részt valamiféle raktárnak használhatták, a két szélső oszlop között folyamatos, talán vert fal volt, a középső részen viszont fa ajtóval záródott. A XIX század végi és a XX. század eleji fényképek tanúsága szerint a via Alessandrina–via Bonella sarkán álló épület ismét a kerítés vonaláig húzódott, és önálló épületként jelenik meg, melynek a via Bonellára nyíló része hatalmas, ablak nélküli falból állt, egyetlen bejáratral a három oszlop felé eső részen. Ekkor már a konvent épülete és a templom közötti részen alacsony fal, és pilaszterekkel tagolt, nyársas vasrudakból álló kerítés kerítette el az utcától a három oszlopot (137. ábra).

¹³⁵³ Ld. Antonio Aquaroni 1870 körüli metszetén.

¹³⁵⁴ Vö. J. Carter metszetével: Temple of Mars Ultor, including architectural plans, in the Forum of Augustus, Rome, Italy. Published by Longman & Company, Paternoster Row, 1821. Elgar Collection.

2. 4. 1. 2. A konvent keleti *porticus*ban birtokolt tulajdonai

A konvent keleti oldalának *tabernája*,¹³⁵⁵ illetve a Mars Ultor-templom megmaradt oszlopai közötti térnek raktárként történő felhasználása azt mutatja, hogy a XIV–XV. században ebben a térségben kialakult „*contrata apothecarum S. Basilii*” (a Szt. Bazil raktárainak negyede) komolyan értendő. A termelő munkát végző kolostor, majd az ingatlanokat a bazilitáktól átvevő ispotályos rend, de később az apácák is bekapcsolódtak a térség gazdasági életébe. A keleti *porticus* és az *exedra* szinte teljesen ledőlt. Az így kialakult, a tűzfaltól még megtámogatott térség alkalmas volt kocsiszínek, gabonaraktárnak. A korai metszetektől kezdődően azt látjuk, hogy ez a terület hamarabb feltöltődött, mint az *Augustus-forum* más része.¹³⁵⁶ Természetes geológiai viszonyai a *Nerva-forum* Minerva templomának *podiuma* magasságáig töltődtek fel, s a szomszédos területekkel összehasonlítva, dombot alkottak. A XVII. században már *insulaszerű* épületegyüttesel rendelkezik, melynek házai egy nagy udvart zárnak körül. A XVIII. században már az *Augustus-forum* keleti *porticus*ának vonalában is földszintes épületegyüttes alakult ki. Jellegében a szomszédos *Forum Transitorium* területén kialakult kereskedőházhoz igazodott, és mint Hubert Robert 1759-es ceruzarajza és Ippolito Caffi 1853-as akvarelljei bizonyítják, istállók, kocsiszínek, raktárak alkották, egy kereskedőház nyüzsgő épületegyüttesének része lett. A rajzokon gyakorta feltűnő kétkerekű taligák és kordék az ókori suburai nyüzsgő kiskereskedelmi forgalom későbbi felidézői. Ha a rajzokon látható kövek, gerendadarabok nem a szokásos díszítőelemei az antik épületek környékének, akkor itt építési tevékenység is folyhatott, amelynek alapja már a korai időktől fogva a környező területek márványainak kifosztása volt. Ennek előzménye a XVI. század eleji Cosciari-szerződés, aki engedélyt kapott a környék márványainak kifosztására.

A *porticus* hátsó fala mentén elfalazták az északkeleti *exedrát*, amely feltehetően gabonaraktárként működött.¹³⁵⁷ A létrejövő új építmények egy része az egykori *forum* tűzfalához támaszkodott. Az egykori északkeleti *porticus* templom felőli oldalához felhúzott fal épületei az *exedra* mögötti *porticus*részen idővel megnöttek, és a XIX. század második felére több-

¹³⁵⁵ Maggi, 1649-ben kiadott rajza.

¹³⁵⁶ Ha csak az 1758-as Vasi metszetet nézzük, akkor is látszik a felső nézőpont, az Arco dei Pantani túloldalán haladó ösvény a kerítés magasságában fut.

¹³⁵⁷ Vö. Hubert Robert 1759-es vázlatával.

emeletes épületté magasodtak. Az új épületek a via Bonella magasságához színteződtek. Innen egy lakóház bejárata és boltok nyíltak a via Bonellára. Az exedra előtti részt is fal választotta el az utcától, amely hol léckerítés-ként, hol alacsony épületként, kocsiszíneként, hol falként, majd a bontás után vasrácsos kerítésként jelent meg. Ez vezetett az exedraban működő kocsiszínekhez és raktárakhoz.

2. 4. 2. Casa dei Cavalieri di Rodi

A XII. század során a bazilitákhoz csatlakoztak a johannita szerzetesek¹³⁵⁸ is, akik talán ugyanabban a templomban működtek, és egészen a XIV. század végéig többször is helyreállították és átépítették a kolostort és a templomot. A lovagrend első itáliai és római jelenlétére először 1214-ből van adatunk, ekkor „*in domo sancti Basili*”¹³⁵⁹ volt a székhelyük, azaz együtt éltek a bazilitákkal, vagy azokat váltották a régi helyükön. Ezt erősíti IX. Gergely pápa 1230. máj. 18-án kelt rendelete, amely ugyanide teszi székhelyüket.¹³⁶⁰

Ebben a korszakban fedték be fa tetőszerkezettel a Pompeius-*domus quadriporticusát*. A belső tér keresztboltozatos fedést kapott. Több épület is megépült, főleg az augustusi tűzfal hosszában, és szervesen összekapcsolódtak egy épületkomplexummá.

Az épületben élt a perjel (prior), használták a templomot, és ennek függelékeként a rend profiljához illeszkedően egy aprócska kórházat is alapítottak. A többi helyiség a zarándoklaton, vagy úton lévő lovagrendi szerzetesek találkozóhelye volt, s egyszersmind átmeneti szállásul is szolgált. Az egész környék a Rodoszi lovagrend bázisául szolgált, a „Casa” szomszédságában a Rodoszi lovagrend 3 gyógyszertárat és 23 házat is birtokolt, többek között a környező tornyok közül a Torre dei Contit és a Torre delle Miliziét is.

¹³⁵⁸ Cavalieri dell'Ordine dell'Ospedale di San Giovanni di Gerusalemme, vagy Cavalieri di Malta. Magyarul johannitáknak, Jeruzsálemi, rodoszi és máltai Szent János szuverén ispotályos rendnek, vagy Máltai Lovagrendnek is nevezzük. Az 1070 táján Jeruzsálemben, az Alamizsnás Szent Jánosról elnevezett kápolnában létrejött ispotályos rend tagjai 1291 után Ciprusra, 1310-ben Rodoszra költöztek át, ahonnan a török terjeszkedés elől 1530-ban Máltára telepedtek. A rend 1798-ban, Napóleon alatt elhagyni kényszerült a szigetet, ezután 1834-ben telepedett le Rómában, ahol ezen épületben a mai napig területenkívüliséget élveznek.

¹³⁵⁹ Montini 1955. 326. 335. n. 2; Zippel 1921. 169.

¹³⁶⁰ Regesti Vaticani (Arch. Vaticano), n. 15. e. 156.

A lovagok, akiket 1310-től rodoszi lovagoknak neveztek egészen az 1300-as évek végéig ebben a kolostorban maradtak, ekkor átköltöztek az Aventinusra, ahol 1312-ben megkapták a S. Maria-templomot.

A teljes nevén Jeruzsálemi Rodoszi és Máltai Szent János Szuverén Ispotályos Rend építményének magja nem a korábbi bazilita épületkomplexum, hanem az egykori Sextus Pompeius-*domus* volt. A későbbiekben a Subura és a *Forum Augustum* közötti *vestibulum*ként funkcionáló épület a „kolosszus-aulá”-ra részben nyitott volt. Ez az egész komplexum, amelyet már a IX. század első felében beépítettek a bazilita szerzetesek monostorába,¹³⁶¹ egészen a XV. századig nagyobb átépítések nélkül őrizte ezt a formát. Az épületszerkezet egyáltalán nem volt homogén, a század elejére az épület állaga elég jelentősen romlott. 1426. szeptember 7-én V. Márton pápa Ardicino della Porte bíborost bízta meg az épület felügyeletével.¹³⁶² Della Porta építészeti beavatkozásainak nyomát vitatják, de jelentősen nem változtatott az épület állagán. Az 1430-as évek első felében egyházi kezelésben, de magánhasználatban (Palazzo) volt. Ardicino della Porte bíboros kényelmes lakást alakított ki benne, és csak halála után, 1434-ben kapták vissza a Lovagok.¹³⁶³ Az épületen azonban egészen II. Pál pápa beiktatásáig nem sokat változtattak. II. Pál 1466-ban Giovanni Battista Orsini perjel közreműködésével Marco Barbót, a velencei származású bíborost bízta meg az építkezéssel, aki szülőhazájának mestereivel, talán ugyanazokkal, akik a Piazza Venezia palotáját emelték, átépíttette az épületet, ami 1467 és 1470 között gyökeresen átalakult (136–137. ábra). A „palatium Sancti Basilii”-nek nevezett palotát régi fényében, vagy még annál is szebbé téve kívánták felújítani, hogy a rend visszatérjen ide az aventinusi székhelyéről. Ezt a bejárat felett hatalmas felirat örökítette meg.¹³⁶⁴

Az építkezéshez még mindig az antik alapokat használták. Megtartották a Pompeius-*domus quadriporticus*át, és a római lépcsőnek azt a szakaszát, amely a Domitianus-terasz vastag faláig vezetett fel. Innen a régi római lépcső helyett újat építettek, amely a Pompeius-*domus porticus*ába vezetett, és a központi csarnokot kiterjesztették az *Augustus-forum* északi

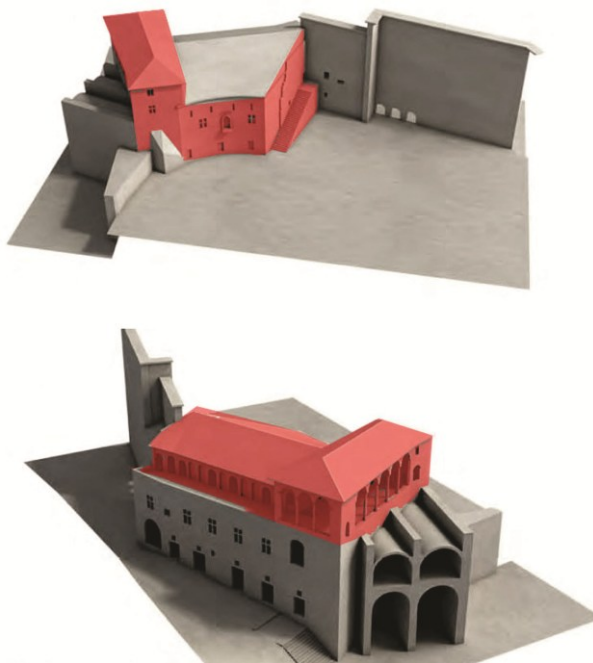
¹³⁶¹ Chiesa di San Basilio al Foro di Augusto.

¹³⁶² Fiorini 1951. 15.

¹³⁶³ Montini 1955. 327.

¹³⁶⁴ IVSSV PAVLI II PONTIFICIS MAXIMI EX / PROV ENTIBVS PRIORATVS — M. BARBVS / VINCENTINVS PRAESVL TT. S. MARCI / PRAESBITER — CAR. AEDES VETVSTATE / COLLAPSAS AVGVSTIORI ORNATV RESTITVIT

exedrája felé. Az átépítéssel megteremtették a kapcsolatot a ház *vestibuluma*, és a szomszédos, *palatium vetus*nak nevezett épületegyüttes, valamint a S. Basilio-templom között.



136. ábra: A Casa loggiája (Tacchi 2013. 167. alapján T. Horváth Ágnes)

Eddig a bejárat a *Forum Augustum* felől volt. Most új homlokzat és bejárat épült a Piazza del Grillo oldalán, ahol az egykori Mars Ultor-templom *podiumánál* magasabb talajszintet továbbra is jelezték a római korból megmaradt és használt lépcsőfokok. Az új bejárat mellett áll az egykori *tabernák* elfalazott sora. A korábbi főhomlokzatra, az exedra belső ívére egy reneszánsz keretbe helyezett gótikus, lóhereíves ablakot építenek. Orsini teljesen lezárta a *domus quadriporticusát*, és egy külső lépcsőt emeltetett, amelynek fokai nyomot hagytak a falon, úgy, hogy a mai napig láthatóak a *forum* exedrájának belső oldalán. Így megszűnt a közvetlen kapcsolat a *domus* és az egykori *forum* között. A lépcső az új épület emeletére vezetett. Magát az eredeti *atriumot* kétszintesre építették, a vakolat itt is meg-

őrizte a lépcsők nyomát. Az emeleten közvetlen kapcsolat jött létre a szobák, és az alsó szint *tabernái* között.¹³⁶⁵ A leglátványosabb rész, a mai napig, az épület felső szintjének loggiája. Az épület magán viseli a velencei építészet néhány jellegzetes vonását. Így a nagy, latin kereszt (guelph kereszt) alakú¹³⁶⁶ ablakokat, amelyek a római kora reneszánsz építészet egyik jellegzetes elemévé válnak, és a velencei gótika hármass ívű, lóhere záródású ablakformáit.¹³⁶⁷ Ez a motívum tűnik fel a mai via dei Fori Imperialira néző oldalon a loggia két oldalán lévő ablakokon. A nyugati oldal díszítései épek, szimmetrikus párja már nélküli a márványdíszeket, egyszerű íves záródású ablak, de az épület via di Campo Carleo felőli oldalán megismétlődő hasonló stílusú ablakok,¹³⁶⁸ illetve az augustusi exedra belső falán kialakított hasonló erkély jelzi, hogy valaha az ablakok nagy része is ilyen lehetett. Ugyanebben a stílusban készültek el a régi San Basilio-templom ablakai, amelyek a templom bejárata fölött nyíltak. A Piazza Venezia környéki velencei negyed II. Pál alatt pápai központ volt, így nem csodálkozhatunk, hogy a pápa, az oszmánokkal szembeni háborúban a vele szövetséges Velence, és a rodoszi lovagok római városi környéke a velencei stílusjegyeket viseli magán.

Ettől a stílustól kissé elüt maga a loggia. A Palazzo Venezia ugyanebben a stílusban megépített belső udvari loggiájának oszlopai robusztusabbak, pilaszterszerű alsó szintje ugyan korinthuszi rendű oszlopfőkkel díszített, de sokkal inkább tűnik középkori megoldásnak, mint a Casa loggiája. Ennek *Forum Traianira* néző hosszanti oldalán öt, a Salita del Grillóra nyíló oldalon három ívből kialakított oldala légies, finom megjelenésével kiemelkedik a környező épületek építészeti elemei közül. Vitathatatlanul reneszánsz munka, hasonló a Palazzo della Cancellaria belső udvarának Bramante építette loggiájához, bár annál kissé visszafogottabb, egyszerűbb. Maguk az oszlopok elegánsan kacsúak, de az oszlopfők elnagyoltak, valamiféle átmenetet képeznek a klasszikus korinthuszi és középkori leveles oszlopfők között. Az elegáns loggia karcsú oszlopokon nyugvó ívei megtervezőjének Giuliano da Sangallót tartják. A firenzei mester harmonikus reneszánsz építményéről nagyszerű kilátás nyílik a Traianus-forumra. A loggiát ekkor freskókkal is díszítették. A megbízást 1471 után

¹³⁶⁵ Tacchi 2013. 146.

¹³⁶⁶ Ez volt a Palazzo Venezia külső homlokzatának jellegzetes ablaktípusa.

¹³⁶⁷ Ezek (a latin kereszt ablakokkal együtt) megtalálhatók még pl. a Palazzo e Collegio Capranica épületén.

¹³⁶⁸ Ld. pl. Salone dell'arengario ablakai.

és 1491 előtt, feltehetően Barbo megbízásából teljesítették. A tájat, és pajzsokon római császárokat ábrázoló munkát Andrea Mantegna iskolájának tulajdonítják.

A mai Piazza del Grillón lévő, a *Forum Augustum*ot körülvevő tűzfalon nyitott ajtó vezetett a palotába is. A régi S. Basilio-templom bejárata fölött is ekkor vágták a tűzfalba a gótikus ablakokat, amelyek felett II. Pál pápai címere díszlik. Itt építették meg a Sextus Pompeius-*domus*ból a Keresztelő János tiszteletére felavatott kápolnát és a hozzá csatlakozó sekrestyét. Ennek neve a korai időben *S. Giovanni de campo Turriciano* volt. Ennek az a magyarázata, hogy a közelben állt a Torre de' Conti, aminek elferdített nevéből ered az elnevezés. Egyéb nevei voltak: S. Giovanni in Campo, illetve a XVI. századtól S. Giovanni del palazzo di Nerva, az előzőt talán a Forum Romanum akkori elnevezéséről, a Campo Vaccinóról, vagy a szintén legelőként funkcionáló déli fórumrészről kapta. Az utóbbit értelemszerűen a *Forum Transitorium*ról nyerte, amelynek építményét a középkori átalakulások során lakóházként használták, s eredeti funkcióját Nerva palotájaként vélték megtalálni.

Az antik márványok széthordása ekkor is folytatódott. 1477-ben a San Basilio *atrium*ában kibontották és eladták az antik márványt. 1518-ban Marcantonio Cosciari gabonakereskedő a Giovanni Antonio della Roverével kötött szerződése alapján¹³⁶⁹ az apátság területéről a Campanile lábánál levő tömböket adatta el, majd 1540-ben 56 szekér építőanyagot termeltek ki az antik épületszerkezetekből.¹³⁷⁰ Cosciari maximálisan kiaknázza a számára megnyíló lehetőséget, és az ismét márványbányaként használt antik építmények kincsei vagy a kőfaragó- és építőmesterek műhelyeiben, vagy a mészégetők kemencéiben tűntek el.

Amikor Marco Barbo felépíttette az Aventinuson a rend új palotáját, akkor az épület átmenetileg magánkézbe került. A fent említett Marcantonio Cosciari az 1518-as szerződés egy másik pontja értelmében megkapta a „*palatium antiquum ecclesie sancti Basilii*”, azaz a *palatium vetus* területét, hogy szabadon használja. A megkötés csak az apátsági templom, a harangtorony és a régi oszlopok térségét vette ki a tetszőleges felhasználás alól. A templomot meg kellett erősíteni, és a szabad rablás csak a kőanyagra terjedt ki, szerződése külön megemlíti, hogy az arany-ézüst- és más fémtárgyak, szobrok – jelezvén, hogy akkor még gyakran

¹³⁶⁹ Lanciani 1902. 185–186.

¹³⁷⁰ Ricci 1930. 162.

kerülhettek elő ilyenek az antik épületek bontásakor – az apátot illetik. Cosciari a márványok eladásából szerzett 400 dukáton megerősítette az épületet, és lakás, illetve raktár, csűr céljára használta. A világi felhasználás mintegy ötven éven keresztül tartott, de hatása sokkal tovább érezhető az épületeken. A Cosciari által használt építmény egy jellegzetes vidéki kereskedőház képét mutatta. Az Arco dei Pantanihoz vezető úton is elkerített, istállószerű negyed alakult. Itt a Cosciari által emelt pajtákat és kunyhókat csak 1888-ban bontották le.

2. 4. 3. Santissima Annunziata ai Pantani

V. Pius (1566–1572) pápa 1566-ban,¹³⁷¹ egy november 26-án kelt rendeletében a baziliták monostorát a domonkosoknak adományozta.¹³⁷² A világi kezelésben lévő épületet innentől ismét egyházi célokra használták. Ekkor az 1542-ben létrejött Istituto delle Neofite delle Domenicane della Santissima Annunziata¹³⁷³ szervezete vette használatba, és Santissima Annunziata ai Pantani¹³⁷⁴ néven szentelték újjá a dominikánus apácák részére. A konvent meglehetősen nagy területet foglalt el, és összetett épületegyüttest alkotott. A főbejárat a via Tor de' Contiról nyílt, ugyanonnan, ahonnan az egykori bazilita templom is. A templomot valószínűleg ekkor is átépítették. Mindkettőnek megvan a bejárata. A templom összeépült a kolostorral, bejáratát már két pilaszter előtt álló, két ión oszlop keretezte, amelyek egy párkányzaton nyugvó tünpanont tartottak. Ezt valamikor közepén elvágták, hogy helyet csináljanak a ma is látható, Angyali üdvözlést ábrázoló domborműnek.

A kolostor bejárata fölött ma az alapító V. Pius felirata látható. Egykor a pápai címer is fölötte díszlett, mára már nincs a helyén. Ez a bejárat egybeesett az Augustus-forum nyugati, Suburába vezető hármás átjárójának a *porticus* felé eső átjárójával. Ez a bejárat egy folyosóra nyílt, amely a lovagok középkori palazzóján kialakított kerengőbe vezetett. Ezt a három oldalról *porticus* által körülfogott udvart a déli oldalon a kolostor kertjének fala határolta. A nyugati exedrát és a templom *podium*ának egy részét alakították át kertté, amelynek közepén, a bejárat folyosó tengelyében egy

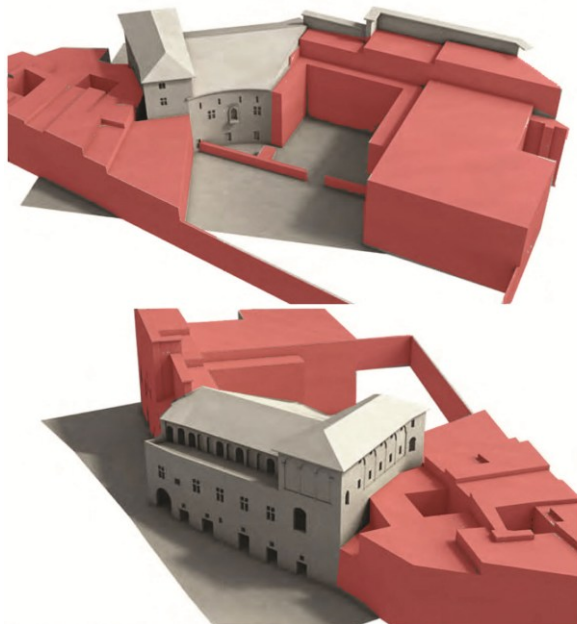
¹³⁷¹ Packer 1997. 311.

¹³⁷² Lanciani 1913. 25.

¹³⁷³ A szervezet eredeti célja a zsidó családok keresztény hitre térés és apácává lett leányainak segítése, nevelése és a rendbe való beillesztése volt.

¹³⁷⁴ Suore Neofite Domenicane della Santissima Annunziata.

út vezetett, amely mentén magasabb növényzet, fák alkottak sétányt, ennek egyik kereszteződésében szökőkút állt. Később a nyugati oldalon, az egykori félköríves exedrára merőlegesen, kétszintes, árkádos, folyosószerű épületet emeltek. A helykihasználás tökéletes példája a szinte minden négyzetcentimétert hasznosan felhasználó római építészetnek.



137. ábra: A reneszánsz negyed. (Tacchi 2013.
168. alapján T. Horváth Ágnes)

A templom strukturálisan nem különült el a kolostorépülettől, de önálló utcai bejáratát megőrizte. A mai via Tor de' Conti oldalán ekkor vágták a *forum* tűzfalába a ma is látható ablakokat. A konvent nyugati szárnya a Rodoszi lovagrend épülete volt. A jobb helykihasználás érdekében befalazták a loggiát, és ekkor vakolták le annak reneszánsz freskóit is. A világi művészetet ugyan nem tűrték meg a falak között, de a kolostor Parlatoriumába egy Sebastiano del Piombo freskó került, amely a Golgotát ábrázolja. A műnek csak a fele menekült meg a bontáskor, ez is látható a Casa dei Cavalieri di Rodóban. A velencei mester, az érett reneszánsz kor római vezető művésze volt, a festmény Rómába érkezése után készült, még erőteljesen a velencei

színek és formák jellemzik. Ez a munka a legfinomabb alkotás azok közül, amelyek az ókor után az épületegyüttesbe kerültek.

A jobb helykihasználás érdekében a nagy belmagasságú épületet boltozatokkal kettéosztották és kétszintesre alakították. A loggia befalazott íveibe ablakokat vágtak. A kétszintesre alakított épületrésznek megfelelően ívenként alulra egy nagyobb, és felülre egy kisebb, jellegtelenül puritán, zsalus ablak került. A padló és a falak díszítése is áldozatul esett az átalakítás során. Mindent fehérre meszeltek, vízszintes válaszfalakkal osztották el a teret, a Pompeius-ház *atrium*át két oldalról keskenyebbre vették, elfalazták és ismét mosodának és műhelynek használták. A *quadriporticus* elfalazott részét raktárként hasznosították. Itt tárolták a mosásra használt edényeket a fűzfavessző nyalábokat, a kosarakat. Feltehetően az utóbbiak itt is készültek. Kőkádakat építettek be áztatásra és mosásra. A boltívek és pillérek teteje megfeketedett, átnedvesedett és felütötte a fejét a penész.

A kolostor főépületét a kerengőből lehetett megközelíteni, amely a baziliták egykori épületén, a *podiumon* jött létre. A baziliták eredeti épülete a *forum* területén belül ekkorra már alaposan átalakult. A *podiumon* kialakított építmény *refektoriuma* és a kertbe vezető *porticusa* eltűnt, a keleti oldalon viszont az egykori *oratoriumra* merőlegesen egy új épületszárnyat emeltek. Az *oratorium* alapjain is egy új szárny épült, területét megnagyobbították, és emeletessé tették, és keletre, az utca felé kicsit túlnyúlt az egykori *podiumon*, és magába foglalta a megmaradt három oszlop közül a délit is. A három oszlop egy oldalbejárat *porticus*át alkotta. A templom *pteronját* a földszint magasságában befalazták, faajtó zárta a második és harmadik oszlop közötti részt. A templom harangtornya mögött, a tűzfal magasságáig nyúlik az emeletessé lett kolostorépület. Nem tartozott ugyan a kolostorhoz, de az egykori *forumhoz* igen, az az *insula*, amely a keleti *porticus* és az exedra területén jött létre. Az Arco di Pantanótól a *porticus* végéig egy L alakú, földszintes épület állt, amelynek bejárata a kolostorépület sarkával szemben nyílt, rövidebb szárra pedig a tűzfalra támaszkodott. A bejárat másik oldalán egy másik L alakú, hatalmas, emeletes épülettömb jött létre, amely magába foglalta a valamikori exedra falát is. A két tömb közötti udvar körül, a kolostorral szemközti, földszintes rész, Robert Hubert képeinek tanúsága szerint istálló és kocsiszín lehetett. A nagyobb épületben pedig magtár vagy egyéb raktár működhetett. A környéken élénk kereskedelmi tevékenység folyt. A városrendezés ezt a területet is elérte. Megépült a via Alessandrina és Bonella is. A via Bonella a *Curia* oldalától indult, áthaladt az Arco dei Pantanin és annak túloldalán a via Baccináig tartott. Az utat elegáns főutcának szánták, és nevezetes épületek is

álltak rajta. Így a Santa Maria in Macello Martyrum templom, amely nevében őrzi az utca jellegzetes üzleteinek, a mézsárszékeknek, illetve az egykori Macellumnak a nevét. A templom csaknem szemben állt a Nerva-forum megmaradt oszlopaival. Ezt kapta meg később a takácsok kollégiuma és védőszentjük után Sant'Agata de' Tessitori néven szentelték újjá. Ugyancsak itt volt az Accademia San Luca, Róma első művészeti akadémiája. Az utcára azonban leginkább a vendéglők voltak a jellemzők, amelyek közül a későbbiekben legalább ötöt pontosan azonosítani is tudunk. A via Bonella 5. szám alatt állt az Osteria della Villetta, az 1-ben az Insegna Mascherone,¹³⁷⁵ a 31-ben, a XVII. század óta ismert Insegna della Corona,¹³⁷⁶ a 35. szám alatt állt a Caffè del Foro di Traiano és a 61. szám alatt az Osteria della Vetrina. Mint a XX. század elején T. H. McAllister cége forgalmazta készített laterna magica képe is tanúsítja,¹³⁷⁷ itt forgalmas utca alakult ki, az egykori istállókat emeletes palotává alakították, amelynek földszintjén a kor stílusának megfelelő elegáns portálú boltok álltak (138. ábra).



138. ábra: T. H. McAllister laterna magica

¹³⁷⁵ A jó fordítás talán az álarchoz címzett osteria lehetne.

¹³⁷⁶ A Korona.

¹³⁷⁷ T. H. McAllister, S03i2773l01. jpg. Brooklyn Museum, Lantern slide number: 39. in: [http://www.brooklynmuseum.org/opencollection/archives/image/3337/set/a69b6eab4809a8e95af8c7624d52799c?referring-q="+S03i2773l01](http://www.brooklynmuseum.org/opencollection/archives/image/3337/set/a69b6eab4809a8e95af8c7624d52799c?referring-q=) (Letöltve: 2013. november 22.)

A via Alessandrina a Traianus-oszloptól a Nerva-*forumig* haladt, és nagyjából merőleges volt a via Bonellára. Mindkét utca fontos közlekedési út volt, de radikálisan szétvágta az antik szerkezeteket, és új városi struktúra kialakításának az alapjait vetette meg. Az utcáról elnevezett negyed ásatásai bizonyítják, hogy a középkori, szegényes épületek fölött igényes nemesi paloták épültek ebben az időben.



139. ábra: Jacob van der Ulft *via Bonellája*
(Haarlem, Frans Hals Museum, Cat. No 273.)

A kolostorkertet a via Alessandrinától magas, erődzerű fallal választották el. Az építkezések újabb márvány épületelemeket hoztak napvilágra. 1606-ban V. Pius a Mars Ultor-templom, de főként a szomszédos *Forum Transitorium* területéről származó márvány egy részét elszállította a Fontana dell'Acqua Paola építéséhez.¹³⁷⁸ A márványok kirablása még a XVIII. században is tartott. A század második felében, a németalföldi aranykor egyik tájképfestőjének, Jacob van der Ulftnak tulajdonított egyik képen¹³⁷⁹ a via Bonella mentén, a kolostor oldalában munkások darabolják fel, faragják

¹³⁷⁸ A Gianicolón épült fel.

¹³⁷⁹ A legutóbbi időben „Ismeretlen németalföldi festő 1650/1680” szerepel a katalógusokban.

újra a márvány architrávot, amely mellett talán a *porticus*ok frízének egy darabja fekszik¹³⁸⁰ (139. ábra).

A baziliták egykori temploma a XVII. században, a dominikánus apácák idején gazdagodott olyan értékekkel, amelyeket a korabeli szerzők is megemlítenek. A templom freskóit a VIII. Orbán szolgálatában álló, Velletriből származó mester, Marco Tullio Montagna készítette 1639–1642 között. A freskók nagy része a régészeti feltárás miatti bontás következtében megsemmisült, de két lunetta, amely Mária születését, illetve mennybemenetelét ábrázolja, és néhány töredék alapján elképzelhetjük,¹³⁸¹ hogy milyen lehetett. Az oltárképet 1764-ben Gaetano Lapis festette Guido Reni Angyali üdvözlésének¹³⁸² egyfajta másolataként. A mellékoltárt Domenico Consolano Szent Vazult, Keresztelő Jánost és János evangélistát ábrázoló festménye díszítette.

Ippolito Caffi 1831-es akvarelljén (140. ábra) már látszanak a bomlás jelei. A harangtorony alsó szintjéhez támasztékot építettek, de ez nem óvta meg a pusztulástól, hamarosan le kellett bontani. 1839-ben a kolostorszárny romba dőlt, de a domonkos rendi apácák még egészen 1924 augusztusáig itt éltek. Ekkor a *forum*on meginduló munkák miatt a Madonna dei Montiba költöztek át.

Ezután kezdték el az épület részleges, *Forum Augustum* felőli részének lebontását. 1946-ban az épületet újra a Máltai Lovagrend kapta meg. Viszsaállították a Piazza del Grillo felőli bejáratot, és megkísérelték az épület eredeti formáját visszaadni, például leverték a loggia freskóra felvitt vakolatot is. A hely minden szűkössége ellenére a rend nagymesterének aranyozott vas trónusával a vallási szertartások fényűző keretét adta. Az épület sokáig a rend tulajdonaként területenkívüliséget élvezett, a kápolnát csak rendkívüli engedéllyel használhatták esküvők alkalmából. Ma, az épület lézeres stratigráfiai felmérése után¹³⁸³ tárgyalások folynak, hogy a *császárforumok* új múzeumának egyik részlege elfoglalhassa az épületet.

¹³⁸⁰ A kép a capriccio műfajának jellegzetes darabja, topográfiailag keveset mond, ugyanis az Arco dei Pantani mögött a Traianus-oszlop áll, ami mögött felsejlik a Colosseum is. Ez azonban, már a műfajból magából is fakadóan a jellegzetességeket összesíti, azaz ez a tevékenység még jellemző lehetett Rómában.

¹³⁸¹ Ezek a töredékek a Museo di Romában megtekinthetők.

¹³⁸² Az eredeti Reni festmény ma a Louvre-ban van.

¹³⁸³ „La Casa dei Cavalieri di Rodi nuovo museo ai Fori imperiali” È l’intenzione della Sovrintendenza capitolina che ha in progetto di lavorare con l’Ordine dei Cavalieri di Rodi e di Malta, La Repubblica (01/03/2013); 2013 februárjában és márciusában konferenciát tartot-



140. ábra: Ippolito Caffi képe a konventről. (Caffi: Bagni di Paolo Emilio (1857). Museo di Roma–Palazzo Braschi)

tak az épület stratigráfiai felméréséről:http://www.iccrom.org/eng/news_en/2013_en/field_en/02_11_Casa_dei_Cavalieri_di_Rodi_IT.pdf

XIX. A FORUM ÁSATÁSAI

A szépre érzékeny művészek kutatásain és a márványra éhes építetők márványokat kereső és újrahasznosító ásatásain túl a *forum* felkeltette a régészek érdeklődését is. Feltárását is megkezdték, először a XV, majd a XIX. században. 1477-ben IV. Sixtus részleges feltárást indított a templom nyugati oldalán. Az ásatások érintették a *podiumon* lévő épületegyüttes mellett az északnyugati exedrát is. Ekkor került elő az a felirat,¹³⁸⁴ amely alapján a Saliusok és a *forum* kapcsolatát feltételezték, valamint Lanciani utal egy Fra Giocondo által megörökített, szellemes, a győzelmet elősegítő mondókára, egy *tabula lusoriára* is.¹³⁸⁵

1567 októberében az Aqua Felice feltárása is érintette a térséget. Az eredményekről sokat nem tudunk, a szerződése értelmében a vállalkozó, Antonio Lorione (Ilarione?) köteles volt saját költségén felszínre hozni az antik maradványokat. A pontos leletekről nem tudunk.¹³⁸⁶

A XVI. század második felének várostérképei, mint Leonardo Bufalini (1551) és Étienne du Pérac (1577) térképei azt mutatják, hogy a jelentősen megváltozott városképben a *forumok* területének nagy részét már kertek és növények foglalják el, de a magas falak egy része még állt. Ezeken a térképeken az Augustus-*forum* eredeti formája alig felismerhető. A térképek mellett újból meg kell említeni a reneszánsz mestereket, az ifjabb Antonio da Sangallót, Sallustio Peruzzit és Andrea Palladiót, akik behatóan tanulmányozták az antik épületeket, akiknek felmérései fontos képet nyújtanak a reneszánsz kori állapotokról, s nagymértékben segítik az épületkomplexum rekonstrukcióját. Ennek a korszaknak az eredménye volt a megnövekedő római lakosság számára új lakhelyeket kialakítandó, az egykori városközpont rendezése. Az új útrendszer kialakítása és az Alessandrina-negyed létrehozása azonban nem járult hozzá jelentős mértékben a régészeti anyag gyarapításához. Az építkezések előhoztak ugyan bizonyos antik szerkezeti elemeket, de mivel nem tudatos feltárások voltak, csak áttételes adatokra támaszkodhatunk az előkerülő struktúrák vonatkozásában.

¹³⁸⁴ CIL 2158: „mansiones Saliorum”.

¹³⁸⁵ Lanciani 1902. 80. A *tabula lusoria* szövege: „Cresco per crepas/ gaudeo per ploras/ invide morere.” Fordítása körülbelül így hangzik: Nyerek, ha kiabálsz, örülsz, ha sírsz, meg fogsz halni (ti. legyőzlek). Ez a győzelem apotropaikus mondókája volt.

¹³⁸⁶ Lanciani 1903. 74.

Antonio Tempesta (1593) és különösen Giovan Battista Nolli (1748) térképei bizonyítják az Augustus-*forum* tűzfalának meglétét. 1585-ben az *area fori* déli területein építkezések folytak, így nagyszabású feltáró munkákat folytattak itt, természetesen nem azzal a céllal, hogy az antik romokat kutassák.

Részleges feltárások folytak 1606-ban Zaccagnini, majd 1681-ben a szomszédos területen templomot birtokló kapucinusok vezetésével, végül a későbbiekben, 1778–1786 között a templom *podiuma* előtti teret kutatták a via Alessandrina vonalában.

Az első komoly régészeti kutatás a XIX. században kezdődött meg. A feltárási munkákban elől jártak a Római Francia Akadémia¹³⁸⁷ tudósai. Az antik szerkezetekre rakódott, későbbi épületek rétegeit először Louis-Sylvestre Gasse térképezte fel 1803–1805-ben. Alaprajzi megközelítése jó, de nem minden ponton helytálló. Az oldalsó *pteron* oszlopainak számát eggyel megtoldotta, és nála a tér egészen másként illeszkedik a templom-exedra északi oldalhoz. Sem az általa a tér közepére képzelt körszentély, sem a tér déli oldalához, a Basilica Aemiliától kölcsönzött alaprajzon rekonstruált részletek nem helytállóak. Kitűnő azonban a cella rekonstrukciójának kísérlete, valamint az oszlopfők finom rajza. A korszak legjobb rekonstrukcióinak Uchrad rajzai mellett mégis Francesco Saponieri¹³⁸⁸ felmérését tekinthetjük.

A bazilita templomhoz a XII. században épített harangtorony 1828-ra statikailag vészesen meggyengült, és ezért tízévnyi, a megőrzésére és helyreállítására tett hasztalan kísérlet és hatalmas viták után, 1838-ban lebontották. A vitákhoz maga Stendhal is csatlakozott, amikor némiképp ironikusan megjegyezte: „Tous désirent qu'il soit démoli, mais il appartient à l'église de l'Annonciation. Quand aurons-nous un Pape assez philosophe pour permettre qu'un édifice consacré au culte soit démoli, et cela pour augmenter le plaisir profane des dilettanti?”¹³⁸⁹

¹³⁸⁷ Ecole Française de Rome. A publikációk alapján: 1785-ben Louis Combes, a francia építész nyert ösztöndíjat az akadémiára (Temple de Mars Vengeur et le Forum d'Auguste); 1805 vagy 1806-ban Louis-Sylvestre Gasse (Temple de Mars Vengeur); 1843-ban Toussaint François Joseph Uchard (Temple de Mars Vengeur); 1869-ben Louis Noguét (Forum d'Auguste) végzett ásatásokat és restaurációs munkát a területen. A dokumentációra ld. Roma antiqua 1992.

¹³⁸⁸ Eredményét ld. Valadier 1810–1826. VII. Tempio detto di Marte Ultore.

¹³⁸⁹ Stendhal 1883. 324.

A felmérések is folytatódtak. 1842-ben a templom keleti oldalán még álló három oszlop és a *podium* mentén kiterjedt feltárásokat végeztek. Ennek eredményeként nyújtotta be 1843-ban a *forum* rekonstrukciójának a mai szemmel is elfogadható rajzát Toussaint François Joseph Uchard az École des Beaux Arts-nak. Neki köszönhető a templom eredeti szerkezetének jobb megértése is. Uchard munkáját Louis Noguet finomította tovább, aki 1869-ben részint a későbbi épületrészeket mérte fel pontosabban, részint elvégezte a *porticusok*, illetve az exedrák lefedésének restaurációs munkáit is. Ő volt az, aki megkísérelte a szomszédos Nervaforumtól való elválasztását is.

1881. május 16-án a városrendezési terveknek megfelelően Róma városa megvásárolt Angelo Contigliozzától egy mintegy 950 m²-es területet,¹³⁹⁰ amely magába foglalta a keleti exedra és a *porticus* jelentős részét. A területet a korábbi évszázadokban sűrűn beépítették, ezt az antik szerkezetek elérése miatt szinte földig rombolták. Itt ezután Rodolfo Lanciani vezetésével indulhatott meg 1888 és 1889-ben az első tudományos feltárás. A *forum* területére rakódott két régészeti réteget teljesen eltávolították. Ekkor a *forum* északi, ma is látható részét vizsgálták. A nyugati exedrát 1852-ben, a keletit 1888-ban kezdték meg feltárni. Az előkerült feliratos anyagot G. Gatti tette közzé 1890-ben.¹³⁹¹ A szisztematikus ásatások Corrado Ricci irányítása alatt folytatódtak.

A XX. század elejének legnagyobb városi problémája a közlekedés racionalizálása volt, amelynek egyik legnagyobb bontási terve a via Cavour létrehozása volt. Az úthálózat átalakítása ekkor még csak részben érintette a *forumok* területét. A városrendezésre kiírt tervpályázatok között 1911-ben készült el az az ásatási terv, amelyben Corrado Ricci az antik épületek felszínre hozását minden későbbi építmény rovására a leginkább elsőbbséget élvező feladatként kezelte, úgy, hogy igyekezett maximálisan figyelembe venni a már meglévő városképi elemeket (141. ábra). Ásatásainak mottója: „un minimo di demolizioni e un massimo di risultato archeologico e monumentale”.¹³⁹² A via Alessandrina és az Alessandrina-

¹³⁹⁰ Lanciani 1889. 26.

¹³⁹¹ Gatti 1890².

¹³⁹² Ricci 1911. 449. A minimális bontás és maximális régészeti leletanyag feltárásának elve. A bontások során körvonalazta, hogy az építészetileg értékesebb elemeket, mint például a Flaminio Ponzio tervezte ház homlokzatának díszítőelemeit a Campo Carleo 7. szám alatt, át kell helyezni és meg kell őrizni.

negyed szinte érintetlenül hagyásával¹³⁹³ nagyjából a két északi exedra vonalában felszabadította volna az antik épületelemeket, hogy egy páratlan műemlékegyüttes bemutatásával reprezentálja a császári Róma nagyságát. A műemlékegyüttes teljes kiszabadítása nem volt a célja, bontásai a látható épületelemek feltárását és helyreállítását célozták meg. Elképzelése a kevésbé értékes elpusztítása az értékesebb régészeti és műemléki anyag felszínre hozása érdekében, végül megvalósult, ha nem is abban a formában, ahogyan Ricci oly lelkesen elképzelte. Ezt tükrözi a *forumok* feltárásáról írt cikkéhez¹³⁹⁴ Lodovico Pogliaghi által megrajzolt rekonstrukciós kép, amely a mai állapotnál impozánsabb maradványokat és látványtervet feltételezett. Még Ricci sem tudhatott arról, hogy az 1909-ben létrehozott via Cavourhoz hasonló, az antik műemlékegyüttes jelentős részét elpusztító terv készül alig egy évtized múlva. Akkor ugyan teljessé válhatott volna az egész negyed feltárása, de az új utépítési koncepció megvalósításánál már nem vették figyelembe Ricci érveit. A via del Impero építésénél már nem a műemlékek felszabadításának régészeti szempontjai vezették a bontást, hanem a politikai propaganda.

Az eredeti terv szerint meginduló bontások számos antik épületelemet a napvilágra hoztak, többek között a Drusus- és Germanicus-diadalívek alapjait, elkülönítették az exedrák és porticusok szerkezeteit, és egyéb töredékeket.

1924-ben a városrendezés SS. Annunziata lebontásával folytatódott. A bontás során újra felfedezték a bazilita templomot, de ebből a történeti rétegből csak az apszis festményeinek megőrzésére törekedtek. Fokozatosan kisajátították és lebontották a területen lévő lakóingatlanokat. Quirino Giglioli 1926-ban elsőként adott hírt a „kolosszus-aula” felfedezéséről. Ugyanebben az évben egyesítették az addig egymástól elkülönülten kezelt régészeti területeket. Az 1926–29-es ásatások során restaurálták az oldalsó oszlopsort, 1927–29 között pedig helyreállították a Casa dei Cavalieri di Rodi felé eső antik szerkezetet, a nyugati exedra és *porticus* maradványait. 1927-től megkezdték a *forum* eredeti padlózatának rekonstrukcióját. A

¹³⁹³ Ld. Ricci 1911. 40–41. tábla, amelyeken jól látszik az egybenyitott *császárforumok* területe, amelyek impozáns régészeti parkként keretezik az Alessandrina-negyed peremén az újonnan épített II. Victor Emmanuel-emlékmű környezetét. Ebben a tervzetben a via Cavour vezetett volna a Caesar-*forum* oldalánál a Traianus-*forum* mellett a II. Victor Emanuel-emlékmű mellett a Piazza Veneziaára. A régi és az új, a római–olasz nagyság találkozása nagyszerűen megfelelt a korabeli hazafias korszellemnek.

¹³⁹⁴ Ricci 1911. 40–41 tábla és a kihajtható melléklet.

„kolosszus-aula” pilasztereinek és fêloszlopainak helyreállításakor már törekedtek az új rekonstrukciók anyagbeli és színbeli elkülönítésére, hogy megfigyelhetők legyenek az eredeti és a kiegészített részek. A fal- és oszlopszerkezeteket vasrudakkal és abroncsokkal megerősítve állították helyre. A munka 1933-ig folytatódott, mikor is befejezték az exedra és a mellette futó *porticus* maradványainak konzerválását. Italo Gismondi 1933-ban készítette el a *császárforumok* alaprajzának évtizedekig meghatározónak tekintett változatát.

A restaurálás azonban mit sem von le abból a tényből, hogy az 1928–32 között folyó építkezések¹³⁹⁵ ismét radikálisan megváltoztatták a terület képét. 1931-ben fogadták el, és egészen 1958-ig érvényben is maradt az a tervzet, amely meghatározta Róma teljes építészeti arculatát. Ebben még a via Cremona kiszélesítésével kötötték volna össze eredetileg a Piazza Veneziát a via Cavourral, de 1932-ben, miközben a bontási munkák már folytak, előzetes tervek nélkül elhatározták a Colosseumot a Piazza Veneziával összekötő egyenes főút létrehozását. Ez teljesen elpusztította Veliát, s Corrado Ricci, aki igyekezett legalább az antik műemlékeket megóvni, és amennyire lehet megakadályozni a főút későbbi nyomvonalának kialakítását, teljesen kiszorult az ellenőrzési folyamatokból, a bontást és építést Antonio Muñoz vette át. Ő egyszemélyi felelősként hozhatott döntéseket, és az új főútvonalat „zseniális ötletként” kezelve,¹³⁹⁶ a régi városszerkezetet teljesen figyelmen kívül hagyva, kiépítette a parádékra alkalmas utat. 1933-ban a via del Impero (ma: via dei Fori Imperiali) megépítése kettévágta az ásatásokat is. Az Augustus-*forum* területének mintegy 50%-a szinte vizsgálatlanul, és vizsgálhatatlanul eltűnt az új műút alatt. A *forumok* közepén kialakított kertet Muñoz azért hozta létre, mert úgy gondolta, ott később bármikor el lehet végezni a szükséges régészeti feltárásokat. A tudományos kutatás tehát vereséget szenvedett a propagandával és a politikai presztízzsel szemben.

A későbbi munkát az is nehezítette, hogy a 20-as évek ásatásainak és a gyors útépitésnek a dokumentumai meglehetősen szűkszavúak és hiányosak. Magának a sugárútnak a területén a bontásokat nem követte tudományos feltárás, és a megtalált leleteket, illetve ezek elemzésének eredményeit sem közölték tudományos cikkekben.

¹³⁹⁵ A via dei Fori Imperiali építése.

¹³⁹⁶ Mignanelli 2006. 39.

A munkálatok az út által nem érintett területeken azonban még folytatódtak. Ezt a részt gondosan felmérték, és ennek alapján készült el Italo Gismondi¹³⁹⁷ komoly, nagyon sokáig a teljes régészeti szakirodalmat is befolyásoló rekonstrukciós modellje (1933–1937).

A Traianus-*forum* déli oldalát feltáró 1930-as ásatások hozták felszínre az Augustus-*forum* addig ismeretlen épületelemeit. Ahhoz, hogy az antik romok előkerülhessenek, földig rombolták a később keletkezett épületelemeket, de ezekkel együtt elenyészett az antik romok egy része is. Az ókori építmény ma szinte alapjáig lerombolt állapotban látható. A díszítményeket csaknem teljesen elhordták az előző korokban, csupán néhány helyen maradt meg *in situ* néhány pilaszter, díszléc és sárga numidiai márványtörredék. Feltárták az oszloplábazatokat, illetve a tetőről a földalatti csatornába vezető vízelvezető rendszer egy részét is. A 40-es évek kutatásai az addig már felszínre hozott épületelemeket érintették.

1945-ben a területet a Máltai Lovagrend bérelte ki, akik megkezdték az árkádos *atrium* restaurálását. Ekkor megnyitották az eredeti íveket, és egy kis, elegáns kápolnát építettek és szenteltek Keresztelő János tiszteletére. A Rodoszi lovagrend temploma így továbbra is megőrizte a Sextus Pompeius *domus*ának nevezett köztársaságkori *domust*.¹³⁹⁸ A második világháború után sokáig a puszta állagmegóváásra figyeltek. Az 1967-es ásatás is az oszlopcsarnok második oszlopa környéki területeket és az Augustus-kori padlózat szintjének rekonstruálását célozta. A korszak legmeglepőbb felfedezése a *forum* területének bronz- és vaskori maradványainak felszínre kerülése volt.

Ezután sokáig nem foglalkozott ezzel sem a régészeti irodalom, sem maguk a régészek nem érintették a területet. A városi szennyezés, amelyért elsősorban az erősen növekvő autóforgalom volt a felelős, azonban újból előtérbe állította az ókori városközpont emlékeinek kérdéskörét. A régészeti városközpont helyzetére La Regina 1978-ban drámai riportban hívta fel a figyelmet.¹³⁹⁹ 1979-ben a Soprintendenza Archeologica di Roma megtárgyalta a problémát, és Antonio La Regina vezetésével – aki 1979–2005 között volt a szervezet vezetője –, kidolgoztak egy akciótervet, amely az ásatások és feltárások mellett egy régészeti park kialakítását is célul tűzte ki. A rétegtani feltárások meg is kezdődtek Andrea Carandini

¹³⁹⁷ Filippi 2007; Pavia, 2006.

¹³⁹⁸ Packer 1997. 313.

¹³⁹⁹ Cederna 1978. 15.

vezetésével, a terv megvalósítása azonban a pártpolitikai csatározások közepette megfeneklett.

Az 1980-as években, némiképp nyugodtabb politikai légkörben fordult ismét az érdeklődés az *Augustus-forum* felé, amit „Kaiser Augustus und die verlorene Republik” című emlékezetes kiállítás vezetett be Berlinben (1988), majd megszülettek az új monográfiák.¹⁴⁰⁰ 1989–1995 között újabb ásatások indultak, amelyek az eddig még nem ismert területeket érintették, és igyekeztek feltárni a különböző *forumok* területeinek érintkezési pontjait. Ekkor a *Forum Transitorium* déli részét kutatták. Ezután két, a *Mercati Traianib* megrendezett kiállítás, az 1995-ben bemutatott „I luoghi del consenso imperiale - Il Foro di Augusto, Il Foro di Traiano” és a 2002-ben megnyitott „I Marmi Colorati della Roma Imperiale” vezette be a *császárforumok* új múzeumának bemutató anyagát, amelyben a legutóbbi évek régészeti eredményei kaptak helyet.

1996-ban kezdték restaurálni a Mars Ultor-templom külső *pteronját*. A munkálatok fontos információkat adtak az épület Luna márvány borításának színezéséről és magáról az építési technikáról. 1996–1997-ben a „kolosszus-aula” egyes építészeti elemeit állították helyre. Az eredeti márvány burkolat és a hatalmas szobor alapzata már a helyszínen volt, ezeket az 1930-as években rekonstruálták. Végül 1999-ben a templomot körülvevő *Pietra Gabina* és piros *Grotta Oscura* tufa kövekből készült falat és a *forum* északi részét állították helyre, felmérték, és fényképezték. Ugyancsak helyreállították a templomcella apszissal szembeni oldali padlójának színes márványburkolatát.

Az intenzív ásatások 1991–1997, 1998–2000 és 2004–2007 közötti évadai is foglalkoztak az *Augustus-forum* területével. Az 1991–1997 és a 2004–2007 közöttiek a *forum* déli részének egyes részeit, az 1998–2000-es ásatások pedig a *forum* északnyugati exedrája és a *Traianus-forum* közötti területet érintették.

A legújabb ásatási eredmények alapján teljesen újragondolták az *Augustus-forum* alaprajzi szerkezetét és az épületek színes márvánnyal és színezett, festett fehér márvánnyal történt díszítését. Ugyancsak a legutóbbi, 2000-es jubileumi ásatások eredménye, hogy feltártak egy második, az ismert exedránál nagyobb, félköríves térbővítmény-párna utaló alapozást, amely teljesen megváltoztatja a *forumról* alkotott eddigi elképzelésünket. A modern ásatások részletes adalékokkal szolgálnak az alépitmények és

¹⁴⁰⁰ Ganzert 1996. és Spannagel 1999.

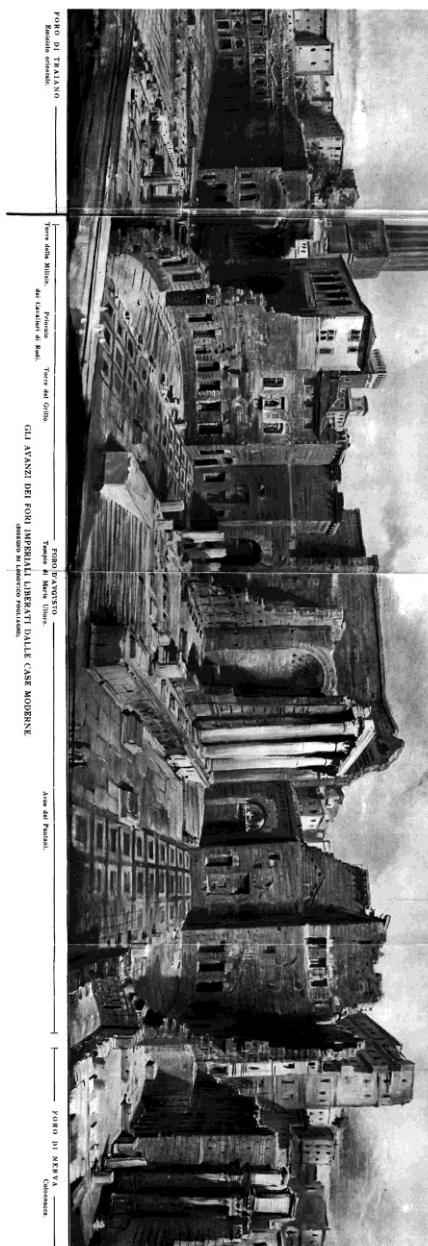
márvány töredékek tekintetében, de csak egyetlen lelet utal Mars *forumára*, egy elegáns lándzsahegy, amelyhez hasonlót csak keveset találtak, s amely minden bizonnyal rang és státuszjelölő lehetett.¹⁴⁰¹

A 2004–2006-os, a *Forum Traiani* területét érintő ásatások során¹⁴⁰² az Augustus-*forumból* egy új terület került napvilágra. A via Alessandrina és a via dei Fori Imperiali közötti feltárások a *forum* terének az északi-középső részét érintették és az ezen a részen a késő középkor utáni beavatkozások nyomait tárták fel.

2013 novemberében a via Alessandrina mentén folytatott ásatások befejeztével rendezték a területet, és az utat sétálóutcává alakítva, a középkori negyed feltárt részét a látogatók számára megtekinthető állapotban 2014-ben ismét átadták a nagyközönségnek. Maga a régi via Alessandrina nem szűnt meg, az egykori nyomvonal alá került részek, illetve a via dei Fori Imperiali alatti részek ásatásai – az anyagi kérdéseken túl főként a városi infrastruktúra igényei miatt – továbbra is váratnak magukra

¹⁴⁰¹ Meneghini–Santangeli Valenzani 2011. 74. fig. 26.

¹⁴⁰² Meneghini–Santangeli Valenzani 2007. pp. 43–60.



141. ábra: Pogliaghi rekonstrukciós festménye a kibontott császárforumok területéről. (Ricci 1911. kihajtható melléklet)

BIBLIOGRÁFIA

RÖVIDÍTÉSEK

- AAASzeged = *Acta antiqua et archaeologica*. Szeged.
ActaAArtHist = *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia*
AE = *Archaiologikē ephēmeris: periodikon tēs en Athēnais Archaiologikēs Hetaireias*
AJA = *American Journal of Archeology*
AJPh = *American Journal of Philology*
ANS = *American Numismatic Society*, New York
Arachne = Central object-database of the Research Archive for Ancient Sculpture at the University of Cologne and the German Archaeological Institute
ArchÉrt = *Archeológiai Értesítő*
ASR = *Archivio di Stato di Roma*
AttiPontAcc = *Atti della Pontifica Accademia Romana di Archeologia*
BaBesch = *Bulletin Antieke Beschaving (Annual Papers on Classical Archaeology)*
BAV = *Biblioteca Apostolica Vaticana*
BC = *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*. Rome 1872-
BdA = *Bolletino d'Arte*
BEFAR = *Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome*
BM = *British Museum*.
BMC = *British Museum*.
BMCRE¹ = H. Mattingly–R. Carson: *A Catalogue of Coins of the Roman Empire*, London 1926–1962.
BMCRE = Mattingly, Harold: *Coins of the Roman Empire in the British Museum*. I–VI. London, British Museum Publications, London, 1975.
BMCRR = Grüber, H.: *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, Oxford 1970, 3 vol.
BullCom. = *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*. Roma.
Calicó = Calicó, E. Xavier: *The Roman Avrei*. X. & F. Calico, Barcelona, 2003. I: *From the Republic to Pertinax*. 196 BC–193 AD.
CBN = Giard, Jean-Baptiste: *Catalogue Bibliothèque Nationale de France, Catalogue des Monnaies de l'Empire Romain*, I Auguste. Paris, 1976.

- Census: Census of Antique Works of Art and Architecture Known in the Renaissance. Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften and Humboldt-Universität zu Berlin. Hozzáférés: <http://census.bbaw.de/>
- CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin 1863–
- Cohen= Cohen Description Historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain second edition, Tom. I–VIII. Paris, 1880–1892.
- Crawford = Crawford, M.: Coinage and Money under the Roman Republic. Berkeley and Los Angeles, 1985.
- CRR = Sydenham, E.: The Coinage of the Roman Republic. Spink & Son, Londra, 1952. (reprint, Rockville Centre, NY, 1995)
- CSHB = Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
- DAI = Deutsches Archäologisches Institut
- DArch = Dialoghi di Archeologia
- FA = Forum Augustum (leltári szám)
- GDSU = Firenze, Gabinetto Disegni e Stampe degli Uffizi
- GDSU = Gabinetto Disegni e Stampe degli Uffizi
- ILS = Dessau, Hermann: Inscriptiones Latinae Selectae. Berlin 1892–1916, 3 vols.
- Inscr. Ital. = Degrassi, A., ed. Inscriptiones Italiae XIII: Fasti et Elogia. Rome 1937.
- JdI = Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
- JRS = Journal of Roman Studies
- Laur. = Firenze, Bibliotheca Laurenziana
- LCL = Loeb Classical Libaray
- LTUR = Lexicon topographicum urbis Romae. Eva Margareta Steinby (ed.), Quasar, Roma, 1993–2000. [1: A–C. 1993; 2: D–G. 1995; 3: H–O. 1996; 4: P–S. 1999; 5: T–Z. 2000; 6: Indici, Addenda et corrigenda. 2000.]
- MDAI(R) = Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung.
- MEFRA = Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité
- MemL = Memorie della Classe di Scienze Morali, Storiche e Philologiche della R. Accademia dei Lincei.
- MGH AA = Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi.
- Müller = Müller, Ludwig: Die Münzen Des Thracischen Königs Lysimachus. Copenhagen, 1858.

- NSc = Notizie degli Scavi di Antichità. R. Accademia dei Lincei, 1876–1940.
- PBSR = Papers of the British School of Rome
- PIR = Groag, E.– Stein, A.– Peterson, L.: Prosopographia Imperii Romani (1933–).
- PIR¹ = Prosopographia Imperii Romani saec. I. II. III, ed. P. de Rohden and H. Dessau, Berlin 1897–1898.
- PWRE = Paulys Real-Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft
- RBPh = Revue Belge de Philologie et d'Histoire
- R. t. Szgy. 1998. = Római történelem. Szöveggyűjtemény. szerk.: Borhy L. Osiris, Bp. 1998.
- RIC = Mattingly, H.–Sydenham, E. A.: The Roman Imperial Coinage, London 1923–1994, 10 vols.
- RömMitt = Römische Mitteilungen = Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung [=MDAI(R)]
- RPC = Burnett, A.–M. Amandry. Roman Provincial Coinage II: From Vespasian to Domitian (AD 69–96). (London, 1999).
- RRC= Crawford, Michael H.: Roman Republican Coinage. Cambridge University Press, 1975.
- RSC = Seaby, H. A.–Sear, David R.: Roman Silver Coins I. Republic to Augustus London, 1978.
- Sear Imperators = Sear, David R.: The History and Coinage of the Roman Imperators 49–27 B. C. Spink, London, 1998
- SMBPK = Staatliche Museen zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz
- TAPhA = Transactions and Proceedings of the American Philological Association
- TH = Tabulae Herculanae. I–VI. ed. Vincenzo Arangio-Ruiz, Giovanni Pugliese Carratelli, Inst. für Römisches und Gemeines Recht, 1965.
- TPSulp = Tabulae Pompeianae sulpiciorum. ed. Camodeca, G. Quasar, Roma, 1999. (Camodeca 1999)

ANTIK AUCTOROK

- Act. Arval.= Acta fratrum Arvalium quae supersunt. rest. Guil. Henzen. Berolini, 1878. CCXXXVIII.
- Aiszkhülosz, Heten Thebai ellen = Aiszkhülosz drámái. Magyar Helikon, Budapest, 1971.

- Amm. Marcell. = Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri XXXI*.
In: Ammianus Marcellinus: Roman History. I–III. Transl. Rolfe, J. C.
(LCL No. 300, 315, 331) 1935–
- Ammianus Marcellinus: Róma története, ford.: Szepesy Gyula. [A jegyzetek és utószó: Adamik Tamás] Európa Könyvkiadó. Budapest, 1993.
- Appianos, BC = Appianos, Rhómaikón emphylión. In: Appianos, A római polgárháborúk. ford. Hahn I. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967.
- Appianosz: Róma története – Sapiencia humana sorozat. Osiris Kiadó. Budapest, 2008.
- Aristotelés, Poética = Aristotle: Poetics. Introduction, Commentary and Appendixes by D. W. Lucas. Clarendon Press, Oxford, 1972.
- Augustus, RG = Mon. Anc. Mommsen Th., *Res Gestae Divi Augusti*, Berlin, 1865.
- Caesar, *De bello gallico* = Gaius Julius Caesar *Commentarii de bello Gallico*. Ed. T. Rice Holmes. Oxford, Clarendon Press, 1914.
- Carmen Arvale = Carmen Arvale. CIL I/2. 369–370.
- Cassiod. Chron. = Cassiodorus *Chronica*. In: Mommsen, Th. (ed.) MGH. AA. XI (Chron. Min. II), Berolini, 1894. 109–161.
- Cassius Dio = Cassius Dio, *Historiae Romanae*. In: Dio's Roman History. Cary, E. (ed.) William Heinemann, London, The Macmillan Co. 1914. New York, [LCL 32, 37, 53, 66, 82, 83, 175, 176, 177.]
- Cato, *De agric.* = Cato, *De agricultura*. In: Marcus Porcius Cato, „On Agriculture”; Marcus Terentius Varro, „On Agriculture”. William Davis Hooper, transl. Harvard: Loeb Classical Library, 1934.
- Cicero, *de nat. deor.* = Cicero. *On the Nature of the Gods*. Academics. H. Rackham. (transl.) LCL 268. Harvard University Press, Cambridge, MA, 1933.
- Dig. = *Digesta*. In: *Digesta*. I–II. P. Krueger–Th. Mommsen. (ed.) Vol. I: 2. Dublin–Zürich, 1962 Vol. II: 2. Dublin–Zürich, 1963.
- Diodorus Siculus = Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*. In: Diodorus Siculus. Walton, Francis R., (ed.); C. H. Oldfather, et al. (transl.) Diodorus Siculus. *Diodorus of Sicily in Twelve Volumes*, London, Cambridge (Mass.), (1933–1967).
- Dion. Hal. = Dionysios Halicarnasseus, *Antiquitates Romanae*. In: *Dionysiou tou Halikarnasseos tes Romaikes*. *Dionysiou tou 'Alikarnasseos tes Romaikes arhaiologias ta sozomena: Dionysii Halicarnassensis antiquitatum Romanarum quae supersunt: Graece et Latine*. Firmin Didot et Sociis, Parisiis [1886].

- Ennius = Quintus Ennius: Fragmente, Otto Schönberger (Ausgew., übers., hrsg.), Reclam, Stuttgart, 2009.
- Fasti Maffeiani = In: Fasti et Elogia, ed. Attilio Degrassi. Rome: Istituto Poligrafico dello Stato, 1963.
- Fasti Praenestini. In: Inscr. Ital. 132. 17.
- Fer. Cum. = Feriale Cumanum. CIL X. 8375.
- Gellius = Aulus Gellius, Noctes Atticae. In: The Attic Nights of Aulus Gellius. transl. J. C. Rolfe. Harvard UP, Cambridge. Cambridge Mass., W. Heinemann Ltd., London, 1927.
- Homérosz, Odüsszeia = Devecseri Gábor művei. Homérosz, Íliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények. Magyar Helikon, Budapest, 1974.
- Horatius, Ep. = Horatius, Epistulae. In: Quintus Horatius Flaccus: Opera. S.(tefan = István) Borzsák Teubner, Leipzig, 1984.
- Horatius, Carm. = Horatius, Carmina. Quintus Horatius Flaccus: Opera. Borzsák, (hg.v.) Teubner, Leipzig, 1984.
- Iuvenalis = Iuvenalis. D. Iunii Iuvenalis Satirarum libri quinque. Sulpiciae Satira. rec. C. F. Hermann. Lipsiae, Teubner, 1897.
- Livius = Livius, Ab urbe condita. In: Livy. History of Rome. I–II. Canon Roberts (transl.), E. P. Dutton and Co., New York, 1912.
- Lucretius = Lucretius, de rerum natura. In: Lucretius. De Rerum Natura. W. E. Leonard. E. P. Dutton. 1916.
- Macrobius = Ambrosius Theodosius Macrobius, Saturnalia. In: Saturnalia. apparatu critico instruxit in Somnium Scipionis commentarios. Ambrosius Theodosius Macrobius, selecta varietate lectionis ornavit Iacobus Willis. Teubner, Lipsiae, 1963.
- Martialis = Martial Epigrams, Vol. I–III. D. R. Shackleton Bailey (ed. transl.), Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1993. LCL 94, 95, 480.
- Ovid. Ars. am. = Ovidius, Ars amatoria. In: P. Ovidius Naso. Amores, Epistulae, Medicamina faciei femineae, Ars amatoria, Remedia amoris. R. Ehwald. (ed.), R. Merkel (transl.). Teubner, Leipzig, 1907.
- Ovid. Ex Pont. = Ovidius, Epistulae ex Ponto. In: Ovid. Tristia. Ex Ponto. A. E. Wheeler. (transl.) LCL, London, William Heinemann Ltd. 1939.
- Ovid. Fast. = Ovidius, Fasti. In: P. Ovidius Naso. Ovid's Fasti. J. G. Frazer (transl.). MA. William Heinemann Ltd.; Harvard UP, London, Cambridge, 1933.
- Ovid. Trist. = Ovidius, Tristia. In: P. Ovidius Naso. Tristia. (transl.) A. L. Wheeler. MA. Harvard UP, Cambridge, 1939.

- Paradoxographoi. ed. Westermann, A. Black et Armstrong, Brusvigae–Londini, 1839.
- Paul. Sent. rec. = Sententiae receptae Paulo tributae. In: <http://www.ancientrome.ru/ius/library/paul/>
- Pauli exc. ex lib. Pomp. Festi = Sexti Pompei Festi De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome. Walter de Gruyter, 1997.
- Pausanias = Pausaniae Graeciae descriptio. 3 Bände. Maria Helena Rocha-Pereira. (Hrsg.) Teubner, Leipzig 1973–1981.
- Pauszanasz = Pauszanasz: Görögország leírása II. (ford.) Muraközy Gy. Pallas Stúdió, Budapest, 2000.
- Plinius, Nat. Hist. = Plinius C. Caecilius Naturalis Historia. In: Historie naturelle livre XXXI. (ed., ford.) G. Serbat. Paris, Les Belles Lettres, 1972.
- Plut. Caes. = Plutarchos, Caesar. In: Plutarchi Vitae parallelae
- Plut. de Fort. Rom. = Plutarchos, De fortuna Romanorum In: Plutarch. Moralia. Frank Cole Babbitt. (transl.) Harvard University Press, London. 1936. vol. 4.
- Pol. Silv. = Polemius Silvius, Laterculus: Quae sint Romae. In: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Polemius_Silvius/4*.html
- Procopius, De bell. vand. = Procopius: De bello vandalico. CSHB vol. 1. Bonn, 1833.
- Propertius = Sextus Propertius, Elegies. In: Propertius. Charm. V. Katz. (transl.) Los Angeles. Sun & Moon Press. 1995.
- Sallust. Catilina = Sallustius, Coniuratio Catilinae. In: C. Sallustius Crispus: De coniuratione Catilinae / Die Verschwörung des Catilina. Karl Büchner (hrsg., übers.), Reclam, Stuttgart 1986
- Servius, ad. Aen.= Maurus Servius Honoratus In Vergilii Aeneidem commentarii. In: Servii grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii, Georgius Thilo, Hermannus Hagen (ed.), 3 voll., Teubner, Lipsiae, 1881–1902.
- Servius, Eclog. = Maurus Servius Honoratus, Commentary on the Eclogues of Vergil. In: Servii grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii, Georgius Thilo, Hermannus Hagen (ed.), 3 voll., Teubner, Lipsiae, 1881–1902.
- SHA = Scriptores Historiae Augustae. In: The Scriptores Historiae Augustae. Magie, D. (transl.) LCL 39–41. Harvard UP, Cambridge–Massachusetts–London, 1991.

- SHA, Alex. Sev. = Aelius Lampridius: Vita Alexandri Severi.
- SHA, Hadr. = Aelius Spartianus: De vita Hadriani. In: *Scriptores Historiae Augustae*.
- Strabon = The Geography of Strabo. Transl. Horace Leonard Jones–John Robert Sitlington Sterrett. Heinemann, London 1917–1932.
- Suet. Aug. = Suetonius, Divus Augustus.
- Suet. Caes. = Suetonius, Divus Iulius.
- Suet. Cal. = Suetonius, Caligula.
- Suet. Claud. = Suetonius, Divus Claudius.
- Suet. Tiber. = Suetonius, Tiberius.
- Suet. Vitell. = Suetonius, Vitellius.
- Suetonius = Lives of the Caesars, John C. Rolfe (Transl.), Harvard Univ. P., Cambridge–Massachusetts, Heinemann, London, 1959–1960.
- Suetonius összes művei. Ford. Kis Ferencné-Kopeczky Rita, Budapest, Osiris, 2004.
- Tacitus, Annales = Tacitus Annales. In: Cornelius Tacitus. Annales ab excessu divi Augusti. Ch. D. Fisher (trasl.), Clarendon Press. Oxford. 1906.
- Tertullianus, Apologeticus = Q. S. F. Tertulliani quae supersunt omnia, ed. Fr. Oehler, Leipzig, 1851–1854, 3 vols.
- Varro, Rerum rusticarum libri tres. In: Marcus Terentius Varro: Gespräche über die Landwirtschaft. Dieter Flach (hrsg.). Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1996–2002.
- Vell. Pat. = Velleius Paterculus, Historiae Romanae. In: C. Velleius Paterculus, Historia Romana. (ed., transl.) Marion Giebe, Stuttgart, Reclam, 1989.
- Velleius Paterculus, Róma története. Ford., jegyz., utószó: Hoffmann Zsuzsanna. Lectum, Szeged, 2007.
- Verg. Aen. = Vergilius, Aeneis. In: Bucolics, Aeneid, and Georgics of Vergil. J. B. Greenough (transl.). Ginn & Co., Boston. 1900.
- Vitruvius = Vitruvius, De Architectura. In: Vitruvius Pollio. On Architecture. F. Krohn (hrsg.), Teubner. Lipsiae. 1912.

KÖZÉPKORI ÉS RENESZÁNSZ FORRÁSOK

- Albertini 1510 = Albertini, Francesco: Opusculum de Mirabilibus Novae et Veteris Urbis Romae, Romae 1510 (Reprint 1972). In: <http://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&bandnummer=bsb00022230&pimage=00001&v=100&nav=&l=it>

- Aldrovandi 1556 = Aldroandi, Ulisse: Di tutte le statue antiche, che per tutta Roma in diversi luoghi, e case particolari si veggono, raccolte e descritte, (...) opera non fatta piu mai da scrittore alcuno. In: Mauro, Lucio: Le antichità della città di Roma, Venetia 1556.
- Aldrovandi 1562 = Aldroandi, Ulisse: Appresso tutte le statue antiche, che in Roma in diversi luoghi, e case particolari si veggono, raccolte e descritte, (...) in questa quarta impressione ricorretta. In: Mauro, Lucio: Le antichità della città di Roma, Venetia 1562.
- Anonymus (Palladio másolója) [1600 körül] = Anonymus (Palladio másolója) [1600 körül]. Berlin, SMBPK, Kupferstichkabinett: inv. KdZ 17525 r. A
- Anonymus Magliabechianus: Tractatus de rebus antiquis et situ urbis Romae. [1541] Ms. lat. X. 231. Venezia, Bibl. Narziana. In: Valentini, R.–Zucchetti, G. (eds.) Codice topografico della città di Roma. vol. IV. Roma, 1953. 110–150. A digitális változat szövege: Florence, Biblioteca Nazionale, Ms Magl. XXVIII 53 (M). Digital edition by Maurizio Campanelli. In: <http://www.medievalrome.eca.ed.ac.uk/tractatus-de-rebus-antiquis-urbis-rome>
- BAV, Vat. Lat. 10372 = Liber Prioratus Urbis ordinis S. Iohannis Ierosolimitani, a. 1334; Le Liber prioratus urbis de l'ordre de Saint-Jean-de-Jérusalem. ed. critique du Vat Lat. 10372. [édité par] Dominique Moullet. Taranto, Centro studi melitensi, 2004.
- Bufalini, Leonardo: Pianta di Roma. Roma, 1551.
- Catasto Gregoriano = ASR, Presidenza Generale del Censo. Catasto Urbano di Roma. Archivio di Stato di Roma: Progetto Imago II. Catasto Urbano. In: http://www.cflr.beniculturali.it/Urbano/s_brogliardi.php?Rione=Monti&Path=Imago\Brogliardi\Impianto\Monti.
- Cod. Gaddiano 148. = Anonymous author of the Miracole di Roma. [1250 körül]. Firenze, Bibl. Medicea-Laurenziana. In: http://telota.bbaw.de/exist/servlet/db/census/scripts/browse.xql;jsessionid=8rixczna8knec5bfixa3e6g?docID=Codex_Gaddiano.xml&pageID=42v%20&citID=T002_0029#T002_0029.
- Cod. Ricc. N. I. 15/1925 = Anonymus, Delle mirachole di Roma prima della meta e dello chastello. [1250 körül]. Firenze, Bibl. Riccardiana.
- Codex Coburgensis = Anonymus Coburgensis (1550–1640). Kunstsammlungen der Veste Coburg, Kupferstichkabinett. Inv. no. Hz 2. In: <http://census.bbaw.de/easydb/censusID=54997>

- Codex Coner = London, Sir J. Soane's Museum, vol. 115. [Codex Coner].
In: <http://census.bbaw.de/easydb/censusID=45875>
- Codex Escorialensis = Codex Escorialensis inv. Codex Escorialensis 28-II-12. Real Monasterio El Escorial. (Egger 1905–1906)
- Codex Rediano 77 = Strozzi, Alessandro: Mappa Roma. [1460–1475].
Codex Rediano 77. fol. VIIv - VII r. Firenze, Bibl. Medicea-Laurenziana. In: <http://census.bbaw.de/easydb/censusID=207141>
- Codex Riccardiano N. I. 15/1925 = Delle mirachole di Roma prima della meta e dello chastello. [1250 körül]. Firenze, Biblioteca Riccardiana.
In: http://telota.bbaw.de/exist/servlet/db/census/scripts/browse.xql?docID=Codex_Riccardiano.xml&pageID=41r&citID=T004_0025#T004_0025.
- Codex Vaticanus Barberinus Latinus 4424 = BAV, Codex Vaticanus Barberinus Latinus 4424. (Giuliano da Sangallo Codex)
- Da Sangallo Antonio il Giovane [1518–1520] = Da Sangallo Antonio il Giovane [1518–1520]. Firenze, Uffizi, GDSU. inv. 790 Ar. In: <http://census.bbaw.de/easydb/censusID=238819>
- Da Sangallo Giovanni Francesco [1548 előtt] = Da Sangallo Giovanni Francesco [1548 előtt]. Firenze, Uffizi, GDSU. Codex: inv. 1852 Ar. E. In: <http://census.bbaw.de/easydb/censusID=204496>
- De' Cavalieri, Giovanni Battista/Dosio, Giovannantonio 1569 = Chicago, Univ. Libr.: Speculum Romanae Magnificentiae. no. C 398. In: Cavalieri, Giovanni Battista: Cosmo Medici Duci Florentinor et Senens. Urbis Romae aedificiorum illustrium quae supersunt reliquiae summa cum diligentia a Ioanne Antonio Dosio stilo ferreo ut hodie cernuntur descriptae et a J. B. de Cavaleriis aeneis tabulis incisis repraesentatae. [Florenzia?] : [s. n.], 1569. Közli: A Descriptive Catalogue of Engravings from the University of Chicago Library's: Speculum Romanae Magnificentiae, Chicago, 1973. vol. I, no. C 398.
- Dosio, Giovannantonio [1547–1565] = Dosio, Giovannantonio [1547–1565]. Firenze, Uffizi, GDSU: inv. 2515 Ar. In: <http://census.bbaw.de/easydb/censusID=43726>
- Dosio, Giovannantonio [1547–1570] = Dosio, Giovannantonio [154–1570]. Firenze, Uffizi, GDSU: inv. 91. Av. In: <http://census.bbaw.de/easydb/censusID=242054>
- Edificazione di molti palazzi e tempi di Roma 1480 = Inc. La edificatation di molti pallazi & temperii & altri grandissimi edificii de roma, exc. M:CCCC.LXXX. in Venezia. [1480]. London, British Library, Department of Printed Books: IA21293. In: <http://telota.bbaw.de/exist/servlet/db/census/>

scripts/browse.xml?docID=Edificazione.xml&pageID=5v&citID=T001_0050#T001_0050.

Fulvio, Andrea: *Antiquaria Urbis*, Roma, 1513.

Gamucci 1569 = Gamucci, Bernardo: *Le antichità della città di Roma: raccolte sotto breuita da diuersi antichi et moderni scrittori / per M. Bernardo Gamucci da San Gimignano; et con nuouo ordine fedelmente descritte, et rappresentate con bellissime figure, nel modo che a' tempi nostri si trouano...* Vinegia: Giouanni Varisco et compagni, 1569.

Giovannoli, Alo: *Vedute degli antichi vestigj di Roma di Alo Giovannoli divise in due parti la prima contiene mausolei, archi, colonne, e fabbriche pubbliche, la seconda rappresanta terme, anfiteatri, e tempj. Comprese in rami 106. Parte prima [-seconda].* Roma, 1616. Foglio 21.

Labacco 1552 = Labacco, Antonio: *Libro d'Antonio Labacco appartenente a l'architettura nel qual si figurano alcune nobili antiquità di Roma, [1552 (1558?)]* In: http://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view%5blayout%5d=buch_item&search%5bconstraints%5d%5bbuch%5d%5balias%5d=Labacco1557&search%5bmatch%5d=exact.

Lafrery 1574 = *Speculum Romanae magnificentiae omnia fere quaecunq. In Urbe monumenta extant partim iuxta antiquam partim iuxta hodiernam formam accuratiss. delineata repraesentans; accesserunt non paucae, tum antiquarum, tum modernarum rerum Urbis figurae nunquam antehac aeditae Antonius Lafreri exx.* Roma, 1574 (?)

Ligorio = Ligorio, Pirro *Antichità Romane*, vol. XV. Torino, Archivio di Stato di Torino.

Marliani 1544 = Marliani, Bartolomeo: *Urbis Romae topographia*, Roma, 1544. [*Vrbis Romae topographia B. Marliani ad Franciscvm regem gallorvm eivsdem vrbis liberatorem invictvm.*]. 3. 9.

Nel. Laur. 68. 2. = *Apuleii Platonici Madaurensis De magia libri II.* Biblioteca Medicea Laurenziana, Firenze - IT-FI0100. In: <http://teca.bmlonline.it/ImageViewer/servlet/ImageViewer?idr=TECA0000871054&keywords=apuleius#page/348/mode/1up>

Palladio 1570 = Palladio, Andrea, *I quattro libri dell'architettura...* Venise, D. De Franceschi, 1570. In: http://architectura.cesr.univ-tours.fr/Traite/Notice/ENSBA_LES1338.asp?param=

Peruzzi, Baldassarre, [1519 körül] = Peruzzi, Baldassarre, [1519 körül]. Firenze, Uffizi, GDSU, inv. 632 Av. A. In: <http://census.bbaw.de/easydb/censusID=67105>

- Peruzzi, Sallustio [1536–1552] = Peruzzi, Sallustio [1536–1552]. Firenze, Uffizi, GDSU. Codex inv. 676 A r. B. In: <http://census.bbaw.de/easydb/censusID=47252>
- Peruzzi, Sallustio [1536–1567] = Peruzzi, Sallustio [1536–1567]. Firenze, Uffizi, GDSU: inv. 657. Ar. In: <http://census.bbaw.de/easydb/censusID=62094>
- Petrarca 1492 = Petrarca, Francesco: De remediis utriusque fortunae, Cremonae, B. de Misintis ac Caesaris Parmensis, 1492. In: https://la.wikisource.org/w/index.php?title=Pagina:Petrarca_-_De_remediis_utriusque_fortunae.djvu/161&action=edit&redlink=1,modern átírásban:
<http://ww2.bibliotecaitaliana.it/xtf/view?docId=bibit000299/bibit000299.xml&chunk.id=d3715e11703&toc.depth=1&toc.id=d3715e165&brand=bibit>.
- Pomponius Laetus = Pomponius Laetus: Excerpta a Pomponio dum inter ambulandum cuidam domino untramontano. [1479 körül.] Venezia, Bibl. Marciana. Ms. lat. X. 195.
- Presidenza generale del censo. Catasto urbano di Roma. Brogliardi. I.10. Archivio di Stato di Roma: Progetto Imago II. Catasto Urbano. In: http://www.cflr.beniculturali.it/Urbano/s_brogliardi.php?Rione=Monti&Path=Imago\Brogliardi\Impianto\Monti
- Presidenza generale del censo. Catasto urbano di Roma. Piante. I. I–XVIII. Archivio di Stato di Roma: Progetto Imago II. Catasto Urbano. http://www.cflr.beniculturali.it/Urbano/s_piante.php?Rione=Monti&Foglio=I
- Rosell 1360 = Rosell, Nicolás: De mirabilibus civitatis Romae. Kritikai kiadása: R. Valentini–Zucchetti 1943. 181–196. Digital edition by Claudia Bolgia. In: <http://www.medievalrome.eca.ed.ac.uk/de-mirabilibus-civitatis-romae/de-mirabilibus-civitatis-romae#1>
- Serlio 1540 = Serlio, Sebastiano: Il Terzo Libro Di Sabastiano Serlio Bolognese, Nel Qval Si Figvrano, E Descrivono Le Antiqvita Di Roma, Venice, F. Marcolini, 1540. In: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/serlio1544>
- Signorili, Descriptio = Signorili, Nicolo: Descriptio Urbis Romae eiusque excellentiae; Vat. lat. 10687; Cod. Vat. lat 10687 [1427 körül].
- Vacca 1594 = Vacca, Flaminio: Memorie di varie antichità trovate in diversi luoghi della città di Roma. 1594. In:

http://it.wikisource.org/wiki/Memorie_di_varie_antichit%C3%A0_trovate_in_diversi_luoghi_della_citt%C3%A0_di_Roma
 van Heemskerck, Maarten [1532–1537]¹ = van Heemskerck, Maarten [1532–1537]. Heemskerck Album I. fol. 21v. SMBPK, Kupferstichkabinett, inv. 79. D. 2. In: http://census.bbaw.de/index/TopFrameSet?eadb_frame=top&easydb=4ac71jj3ptvcdjmae9nplojhe7
 van Heemskerck, Maarten [1532–1537]² = Heemskerck, Maarten van. Heemskerck Album I. fol. 21v. A. = Heemskerck, Maarten van, Berlin, SMBPK, Kupferstichkabinett, Sammlung der Zeichnungen und; Druckgraphik. Heemskerck Album I. fol. 21v. A. In: <http://census.bbaw.de/easydb/censusID=61547>

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aicher 2004 = Aicher, Peter J.: Rome Alive: Original sources. Bolchazy-Carducci Publishers, Wauconda, 2004.
- Albertson 2008 = Albertson, Fred C.: The Changing Concept of Urbs Roma in Late Antiquity: Rome's Foundation Legends as Represented in the Arts of the 4th and 5th Centuries. In: Language and the Scientific Imagination: Proceedings of the 11th Conference of the International Society for the Study of European Ideas (ISSEI), 28 July–2 August 2008 at the Language Centre, University of Helsinki, Finland. <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/15354>. Letöltve: 2012. július 11.
- Alföldy 1991 = Alföldy, Géza: Augustus und die Inschriften: Tradition und Innovation. Die Geburt der imperialen Epigraphik. In: *Gymnasium* 98 (1991) 289–324.
- Alföldy 1992¹ = Alföldy, Géza: L'iscrizione dedicatoria del tempio di Mars Ultor. In: *Studi sulle epigrafe augustea e tiberiana di Roma*. Roma, 1992. 17–32.
- Alföldy 1992² = Alföldy, Géza: Studi sull'epigrafia augustea e tiberiana di Roma. Quasar, Roma, 1992.
- Alföldy 2004 = Alföldy Géza: A római császárok és feliratos emlékeik. Antik „médiümök” a hatalom szolgálatában. *Ókor* 2004/2, 27–33.
- Angelelli 1998 = Angelelli, Walter: Affreschi medievali dalla perduta chiesa di San Basilio ai Pantani nel Foro di Augusto. *Bollettino d'arte*. 31/105–106 (1998) 9–32.
- Annibaldi 1934 = Annibaldi, Giovanni: 'Roma, Trovamenti vari di antichità, *NSc* VI/10 (1934) 205–220.

- Antognoli–Bianchi 2009 = Antognoli, Luca–Bianchi, Elisabetta: La Cloaca Maxima dalla Suburra al Foro Romano. *Studi Romani* LVII 1–4 (2009) 89–126.
- Arya 2002 = Arya, Darius Andre: The Goddess Fortuna in Imperial Rome: Cult, Art, Text. Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy. The University of Texas at Austin, 2002. [In: <http://www.lib.utexas.edu/etd/d/2002/aryada026/aryada026.pdf>]
- Avagliano 2011 = Avagliano, Alessandra: L’Ares tipo Borghese: una rilettura. *Archeologia Classica*, LXII (2011) 41–76.
- Bablitz 2007 = Bablitz, Leanne: *Actors and Audience in the Roman Courtroom*. Routledge, London–New York, 2007.
- Baiani–Ghilardi 2000 = Baiani, Serena–Ghilardi, Massimiliano: *Crypta Balbi - Fori Imperiali*. *Archeologia urbana a Roma e interventi di restauro nell’anno del Grande Giubileo*. Baiani, S.– Ghilardi, M. (a cura di), Kappa, Roma, 2000.
- Barroero 1983 = Barroero, Liliana: Le chiese dei Fori imperiali: demolizioni, dispersione del patrimonio artistico. In *Via dei Fori Imperiali*, Marsilio, Venezia, 1983.
- Bartoccini 1929 = Bartoccini, Renato: *Le Terme di Leptis*. Bergamo, 1929.
- Bartsch 1998 = Bartsch, Shadi: Ars and the man: the politics of art in Vergil’s Aeneid. *Classical Philology*, 93/4 (1998) 329–332.
- Bauer 1985 = Bauer, Heinrich: Ricerche sul muro perimetrale e sul portico del Foro di Augusto. In: *Roma archeologia nel centro I* (1985) 229–234.
- Bauer 1987 = Bauer, Heinrich: Nuove ricerche sul Foro di Augusto. In: *L’Urbs: espace urbain et histoire (Ier siècle av. J.–C.–IIIe siècle ap. J.–C.)*. Actes du colloque international de Rome (8–12 mai 1985). Rome: École Française de Rome, 1987. pp. 763–770. (Publications de l’École française de Rome, 98)
- Bernard 2012 = Bernard, Seth G.: The two-piece Corinthian capital and the working practice of Greek and Roman masons. In: *Masons at Work*. ed. Robert Ousterhout, Renata Holod, and Lothar Haselberger, University of Pennsylvania, Philadelphia, 2012. (http://www.sas.upenn.edu/ancient/masons/Bernard_Corinthian_Captials.pdf. letöltve: 2013. 12. 21.)

- Berry 2006 = Berry, Michael: Hercules and Augustus Propertius 4.9: A Political Reading. University of Tasmania, 2006. [In: http://eprints.utas.edu.au/7805/1/01Front_Berry.pdf]
- Bertacchi 1995 = Bertacchi, Luisa: Il Foro e la Basilica forense di Aquileia: gli scavi fino al 1989, *Antichità Altoadriatiche* 42 (1995) 142–145.
- Bloch 1939 = Bloch, Raymond: L' „Ara Pietatis Augustae”. *MEFRA* 56 (1939) 81–120.
- Bodel 1995 = Bodel, John: Chronology and Succession 2: Notes on some Consular Lists on Stone. In: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 105 (1995) 279–296. 289.
- Bonnefond 1987 = Bonnefond, Marianne: Transferts de fonctions et mutation idéologique: le Capitole et le Forum d'Auguste. In: *L'Urbs: espace urbain et histoire (Ier siècle av. J.–C.–IIIe siècle ap. J.–C.)*. Actes du colloque international de Rome (8–12 mai 1985). Rome: École Française de Rome, 1987. pp. 251–278. (Publications de l'École française de Rome, 98)
- Bothmer 1962 = Bothmer, Dietrich von: A Gold Libation Bowl. In: *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*. 1962. 154–166.
- Borsari 1884. = Borsari, Luigi: *Il Foro di Augusto ed il tempio di Marte Ultore*. Roma, 1884.
- Braccalenti–Carnabuci 2011 = Braccalenti, Laura–Carnabuci, Elisabetta: Nuove ipotesi per una rilettura del settore meridionale del Foro di Augusto. *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* CXII (2011) 35–65.
- Bridel 1994 = Bridel, Philippe: Le programme architectural du forum de Nyon (Colonia Julia Equestris) et les étapes de son développement. In: *La ciutat en el món romà*. I. Tarragona, 1994. 137–152.
- Broughton 1948 = Broughton, T. Robert S.: The Elogia of Julius Caesar's Father. *AJA* 52 (1948) 323–330.
- Budai-Balogh 2011 = Budai-Balogh, Tibor: A hatalom művészete. Páncélos szobrok az Aquincumi Múzeum gyűjteményében. *Budapest Régiségei* XLIV (2011) 138–164.
- Bustany–Bustany 2005 = Bustany–Leca, Catherina–Bustany, David: Archaeological Research and Cultural Heritage: towards a New Vision of the Augustan Forum. In: Vergnienx R. et Delevoie C., éd. (2006), *Actes du Colloque Virtual Retrospect 2005*, *Archéovision* 2, Editions Ausonius, Bordeaux, 103–106.

- Camaggio 1928 = Camaggio, Maria: Le statue di Enea e di Romolo nel Foro di Augusto. *AttiPontAcc* 58 (1928) 125–47.
- Camodeca 1999 = Camodeca, Giuseppe: *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum* (TPSulp.). Edizione critica dell'archivio puteolano dei Sulpicii. 2 Vols. *Vetera* 12. Quasar, Rome, 1999.
- Caneva 2010 = Caneva, Giulia: Il codice botanico di Augusto: Roma, Ara Pacis: parlare al popolo attraverso le immagini della natura = The Augustus botanical code: Rome, Ara Pacis: speaking to the people through the images of nature. Gangemi editore, Roma, 2010.
- Carnabuci 1996 = Carnabuci, Elisabetta: I luoghi dell'amministrazione della giustizia nel Foro di Augusto, Napoli, 1996.
- Carnabuci 2006 = Carnabuci, Elisabetta: La nuova Forma del Foro di Augusto: considerazioni sulle destinazioni d'uso degli emicicli. In: R. Meneghini, R. Santangeli Valenzani (a cura di), *Forma Urbis Romae. Nuovi frammenti di piante marmoree dallo scavo dei Fori Imperiali* (BCom, Suppl. 15), Roma, 2006, 173–195.
- Carnabuci 2010 = Carnabuci, Elisabetta: Forma e funzione del Foro di Augusto. *Scavi* (2010) 103–139.
- Castriota 1995 = Castriota, David: *The Ara Pacis Augustae and the Imagery of Abundance in Later Greek and Early Roman Imperial Art*. Princeton University Press, Princeton, 1995.
- Cavallero 2014 = Cavallero, Fabio G.: Edifici per la produzione e il commercio, in A. Carandini, P. Carafa (a cura di), *La Roma di Augusto in 100 monumenti*, UTET Editore, 2014. 257–259.
- Cavallero–Delfino–Di Cola 2012 = Cavallero, Fabio G.–Delfino, Alessandro–Di Cola, Valeria: La ricostruzione dei Fori Imperiali. In: Carandini, Carafa (a cura di), *Atlante di Roma Antica. Biografia e ritratti della città*, Electa, Milano, 2012. 207–214.
- Cederna 1978 = Cederna, Antonio: Drammatico appello del sovrintendente ai beni archeologici La Regina. I monumenti di Roma vanno a pezzi, in «Corriere della sera», Milano, 21 dicembre 1978, pag. 15. In: http://www.archiviocederna.it/pdf/articoli/637/00637_01.pdf
- Cloud 1971 = Cloud, J. Duncan: *Parricidium: from the lex Numae to the lex Pompeia de parricidiis*. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 88 (1971) 1–66.
- Coarelli 1975 = Coarelli, Filippo: *Rom. Ein archäologischer Führer*. (übers. Agnes Allroggen-Bedel.) Herder, Freiburg–Basel–Wien, 1975.

- Coarelli 2008 = Coarelli, Filippo: *Rome and Environs: An Archaeological Guide*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles, 2008.
- Colini 1923 = Colini, Antonio Maria: *Indigni sui frontoni dei templi di Roma*. *BullCom* 51, (1923) 299–347.
- Coulston, J. C. N.–Dodge, H. = Coulston, Jonathan Charles Nelson–Dodge, Hazel: *Ancient Rome: the Archaeology of the Eternal City*. Coulston, J. & Dodge, H. (eds.). Oxford University School of Archaeology. Oxford, 2000.
- Croon 1981 = Croon, Johann H.: *Ideologie des Mars Kultus unter dem Principat und ihre Vorgeschichte*, *ANRW* 17/1 (1981) 257–258.
- Cyrino 2012 = Cyrino, Monica S.: *Aphrodite*. Routledge, 2012.
- David 1995 = David, Jean–Michael: *‘Le tribunal du prêteur: contraintes symboliques et politiques sous la République et le début de l’empire’*. *Klio* 77 (1995) 371–385.
- De Angelis D'Ossat 1946 = De Angelis D'Ossat, Guglielmo: *La sella fra il Campidoglio e il Quirinale. Acquedotto Marcio. Capitolium XXI*. 4–5–6 (1946) 17–23.
- Degrassi 1945 = Degrassi, Attilio: *Virgilio e il Foro di Augusto*. *Epigraphica* 7 (1945) 88–103.
- Delfino 2010 = Delfino, Alessandro: *Le preesistenze del Foro di Augusto*. In: Meneghini–Santangeli Valenzani 2011. 9–32.
- DeRos 1992 = DeRos Evans, Jane: *The art of persuasion: political propaganda from Aeneas to Brutus*. University of Michigan Press, 1992.
- Desgodets 1771 = Desgodets, Antoine Babuty: *Les edifices antiques de Rome*. A. Zwemmer Ltd, London, 1771.
- D'Espouy 1923 = D'Espouy, Hector: *One hundred selected Plates from Fragments D'Architecture Antique*. The Library of Architectural Documents Volume II. Pencil Points Press, New York, 1923.
- Dinsmoor 1913 = Dinsmoor, William Bell: *Studies of the Delphian treasuries. II: The four Ionic treasuries*. In: *Bulletin de correspondance hellénique*. 37 (1913) 5–83.
- Dinsmoor 1950 = Dinsmoor, William Bell: *The Architecture of Ancient Greece: An Account of Its Historic Development*. Biblio & Tannen Publishers, New York, 1950.
- Drew 1925 = Drew, D. L.: *Horace, Odes I. XII. and the Forum Augustum*. *The Classical Quarterly*, 19/ 3–4 (Jul.–Oct., 1925) 159–164.
- Egger 1905–1906 = Egger, Hermann: *Codex Escorialensis. Ein Skizzenbuch aus der Werkstatt Domenico Ghirlandaios, unter*

- Mitwirkung von Christian Hülsen und Adolf Michaelis, A. Hölder, Wien, 1905–1906.
- Erdélyi 1934 = Erdélyi, Gizella: Aeneas menekülése. Dombormű a székesfehérvári múzeumban. *ArchÉrt* 47 (1934) 49–55.
- Erskine 2001 = Erskine, Andrew: Troy between Greece and Rome. Local Tradition and Imperial Power. Oxford, Oxford University Press, 2001.
- Favro 1992 = Favro, Diane: „Pater urbis”: Augustus as City Father of Rome. *Journal of the Society of Architectural Historians* 51/1 (Mar., 1992) 61–84.
- Favro 1996 = Favro, Diane: The Urban Image of Augustan Rome. New York: Press Syndicate of the University of Cambridge, 1996. 89–232.
- Filippi 2007 = Filippi, Fedora (a cura di), Ricostruire l' antico prima virtuale Italo Gismondi Un architetto per l' archeologia (1887–1974). Quasar, Roma, 2007.
- Fiorini 1951 = Fiorini, Guido: La Casa dei Cavalieri di Rodi al Foro di Augusto. Roma. 1951.
- Flower 1996 = Flower, Harriet I.: Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture. Oxford, Clarendon Press, 1996.
- Frank 1937 = Frank, Tenney: The New Elogium of Julius Caesar's Father. *AJPh* 58 (1937) 90–93.
- Frank 1938 = Frank, Tenney: Augustus, Vergil, and the Augustan Elogia. *AJPh* LIX.1. (1938) 91–94.
- Friedman 2001 = Friedman, David M.: A Mind of Its Own: A Cultural History of the Penis. The Free Press, New York, 2001.
- Fuchs 1969 = Fuchs, Günter: Architekturdarstellungen auf römischen Münzen der Republik und der frühen Kaiserzeit. W. de Gruyter, Berlin, 1969.
- Galinsky 1972 = Galinsky, Karl: The Herakles Theme. The adaptations of the hero in literature from Homer to the 20-century. Basil Blackwell, Oxford, 1972.
- Galinsky 1992 = Galinsky, Karl: Venus, Polysemy, and the Ara Pacis Augustae, *AJA* 96 (1992) 457–75.
- Ganzert 1990 = Ganzert, Joachim: Der Mars-Ulitor-Tempel: Fusion von Orient und Okzident. In: Akten des XIII. internationalen Kongresses für klassische Archäologie, Berlin 1988, ed. Deutsches Archäologisches Institut, Mainz, von Zabern. 1990. 538–41.
- Ganzert 1996 = Ganzert, Joachim: Der Mars-Ulitor-Tempel auf dem Augustusforum in Rom, von Zabern, Mainz, 1996.

- Gardthausen 1891 = Gardthausen, Victor Emil: *Augustus und seine Zeit*. I–II. Teubner, Leipzig, 1891.
- Gates 2011 = Gates, Charles: *Ancient Cities*. Routledge, Oxon–New York, 2011.
- Gatteschi 1906 = Gatteschi, Giuseppe: *Restauro grafico del Monte Capitolino – Foro romano e monumenti circostanti nell’anno 300 d. C.*, (1897), Tipografia di G. Balbi, Roma. 1906.
- Gatteschi 1924 = Gatteschi, Giuseppe: *Restauri della Roma Imperiale con gli stati attuali ed il testo esplicativo in quattro lingue*, Roma, Comitato di azione patriottica fra il personale postale-telegrafico-telefonico 1924.
- Gatti 1889 = Gatti, G.: *Trovamenti riguardanti la topografia e la epigrafia urbana*. *BullCom.* 17 (1889) 475–482.
- Gatti 1890¹ = Gatti, Giuseppe: *Roma, Nuove scoperte nella città e nel suburbio*. *NSc IV.* (1890) 318–322; (1899) 32–36, 384–386.
- Gatti 1890² = Gatti, Giuseppe: *Frammenti scolpiti ed iscritti trovati al Foro d’Augusto*. *BullCom.* 18 (1890) 251–259.
- Gatti 1899 = Gatti, Giuseppe: *Monumenti epigrafici rinvenuti nel Foro Romano*. *BullCom.* 27 (1899) 205–247.
- Geiger 1979 = Geiger, Joseph: *Cornelius Nepos, de regibus externarum gentium*. *Latomus* 38 (1979) 662–669.
- Geiger 2008 = Geiger, Joseph: *The First Hall of Fame. A Study of the Statues in the Forum Augustum*. *Mnemosyne Supplementa* 295. Brill, Leiden-Boston, 2008.
- Gera 1997 = Gera, Deborah Levine: *Warrior Women. The Anonymous Tractatus de mulieribus*, Leiden, 1997.
- Gonzalez 2000 = *Traiano Emperador de Roma*. J. Gonzalez (a cura di), *L’erma di Bretschneider*, Roma, 2000.
- Gowing 2005 = Gowing, Alain M.: *Empire and memory: The representation of the Roman Republic in imperial culture*. Cambridge UP, Cambridge, 2005.
- Gradel 2002 = Gradel, Ittai: *Emperor Worship and Roman Religion*. Clarendon Press, Oxford, 2002.
- Gros 1976 = Gros, Pierre: *Aurea Tempia. Recherches sur l’architecture religieuse de Rome à l’époque d’Auguste*. *BEFAR*, 231. Rome, 1976.
- Gros 2006 = Gros, Pierre: *Le modèle du Forum d’Auguste et ses applications italiques ou provinciales. Etat de la question après les dernières découvertes*. In: M. Navarro, J.-M. Roddaz (éd.), *La*

- transmission de l'idéologie impériale dans l'Occident romain. Bordeaux, Paris, 115–127.
- Grüll 2011 = Grüll, Tibor: „Kőre írt szavakkal”. Az Augustus-forum szerepe a római történelmi emlékezet formálásában. *Ókor* X/4. (2011) 72–84.
- Gsell 1899 = Gsell, Stéphane: Les statues du temple de Mars Ultor à Rome. In: *Revue archéologique*, XXXIV (1899) 37–43.
- Hahn 1975 = Hahn, István: Róma istenei. Gondolat, Bp. 1975.
- Hannah 1997 = Hannah, Robert: The Temple of Mars Ultor and 12 May. *MDAI(R)* 104 (1997) 527–535.
- Hartswick 1990 = Hartswick, Kim J.: The Arés Borghese Reconsidered *Revue Archéologique. Nouvelle Série, Fasc. 2* (1990) 227–283.
- Hekster 2004^a = Hekster, Olivier: Hercules, Omphale, and Octavian's 'Counter-Propaganda'. *BABesch* 79 (2004) 171–178.
- Hekster 2004^b = Hekster, Olivier: The Constraints of Tradition Depictions of Hercules in Augustus' Reign. In: *Orbis Antiquvs. Studia in honorem Ioannis Pisonis*. Eds. C. Gazdac et al., (Bibliotheca musei Napocensis, 21). Cluj-Napoca: Napocae, 2004. 235–241.
- Hölscher 2004 = Hölscher, Tonio: The language of images in Roman art. Cambridge, 2004.
- Hülsemann 1890 = Hülsen, Christian: Gli elogi di C. Duilio e di C. Mario sul foro di Augusto. *MDAI(R)* 5 (1890) 305–312.
- Hülsemann 1891 = Hülsen, Christian: Un frammento ritrovato sul foro di Augusto. *MDAI(R)* 6 (1891) 151.
- Hülsemann 1894 = Hülsen, Christian: s.v. 'Antoniarum basilica'. In: *PWRE* I/2. (1894) 2567.
- Hülsemann 1902 = Hülsen, Christian: Neue Inschriften vom Forum Romanum, *Klio* 2 (1902) 227–283.
- Hülsemann 1927 = Hülsen, Christian: Le Chiese di Roma nel Medio Evo. Leo S. Olschki, Firenze, 1927.
- I luoghi del consenso imperiale. I. = I luoghi del consenso imperiale. Il Foro di Augusto – il Foro di Traiano. Introduzione storicotopografica. E. La Rocca–L. Ungaro–M. Milella. (cura di) Progetti Museali Editore, Roma, 1995.
- Janan 2001 = Janan, Micaela: The Politics of Desire. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 2001.
- Jones 1912 = Jones, Henry Stuart: A Catalogue of the Ancient Sculptures Preserved in the Municipal Collections of Rome - The Sculptures of the Museo Capitolino. Clarendon Press, Oxford, 1912.

- Jones 2005 = Jones, Ashley E.: An altar imagined. A historical survey of the construction and deconstruction of the Ara Pietatis Augustae. In: *Ricerche di Storia dell'Arte*. 8 (2005) 5–12.
- Kaser 1949 = Kaser, Max: *Das altrömische ius. Studien zur Rechtsvorstellung und Rechtsgeschichte der Römer*. Göttingen, 1949.
- Kellum 1996 = Kellum, Barbara: The Phallus as Signifier: The Forum of Augustus and Rituals of Masculinity. In: Kampen, N. ed. *Sexuality in Ancient Art*. Cambridge, 1996.
- Kleiner 1992 = Kleiner, Diana: *Roman Sculpture*. Yale UP, New Haven and London, 1992.
- Kleiner 2005 = Kleiner, Diana, E.: *Cleopatra and Rome*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 2005.
- Kleiner 2009 = Kleiner, Diana: From Brick to Marble: Augustus Assembles Rome. In: *CosmoLearning. Lecture of Yale*: <http://www.cosmolearning.com/video-lectures/from-brick-to-marble-augustus-assembles-rome-6777/> (Letöltve: 2009. dec. 5. 19:27.)
- Kockel 1983 = Kockel Valentin: Beobachtungen zum Tempel des Mars Ultor und zum Forum Augustus. *MDAI(R)* 90.2 (1983) 421–448.
- Kockel 1995 = Kockel, Valentin: s.v. 'Forum Augustum'. In: *LTUR II*. (1995) 289–295.
- Kokkinos 1992 = Kokkinos, Nikos: *Antonia Augusta: Portrait of a Great Roman Lady*. Psychology Press, 1992.
- Kokkinos 1995 = Kokkinos, Nikos: The Honorand of the Titulus Tiburtinus: C. Sentius Saturninus? In: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 105 (1995) 21–36.
- Koortbojian 2013 = Koortbojian, Michael: *The Divinization of Caesar and Augustus*. New York, Cambridge University Press. 2013.
- Kousser 2005 = Kousser, Rachel: Creating the Past: The Venus de Milo and the Hellenistic Reception of Classical Greece. *AJA* 109/2 (2005) 227–250.
- Kousser 2008 = Kousser, Rachel Meredith: *Hellenistic and Roman Ideal Sculpture: The Allure of the Classical*. Cambridge UP, Cambridge 2008.
- Köves-Zulauf 1995 = Köves-Zulauf, Thomas: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Telosz Kiadó, Bp. 1995.
- Kuttner 1995 = Kuttner, Ann L.: *Dynasty and Empire in the Age of Augustus*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–Oxford, 1995.

- La Rocca–Meneghini–Ungaro 1995 = La Rocca, E.–Meneghini. R.–Ungaro, L.: I luoghi del consenso imperiale. Introduzione storico-topografica. Progetti Museali Editore, Roma, 1995.
- La Rocca 1995a = La Rocca, Eugenio: Il programma figurativo del Foro d'Augusto. In: I luoghi del consenso imperiale I. 74–90.
- La Rocca 1995b = La Rocca, Eugenio: s.v. 'Gens Iulia, ara'. In: LTUR II. (1995) 369–370.
- La Rocca 1998¹ = La Rocca, Eugenio: Il Foro di Traiano e i fori tripartiti. Appendice: porticus e basiliche nel Foro di Augusto. *RömMitt* 105 (1998) 169–172.
- La Rocca 1998² = La Rocca, Eugenio: Artisti rodii negli horti Romani. In: *Horti Romani*. ed. Cima, M. La Rocca, E. L' Erma di Bretschneider, Roma, 1998. 203–275.
- La Rocca 1999 = La Rocca, Eugenio: s.v. 'Pietas Augusta, Ara'. In: LTUR IV. (1999) 87–89.
- La Rocca 2000 = La Rocca, Eugenio: Il Foro di Traiano in base alle pi. recenti ricerche. In: Gonzalez 2000. 251–285.
- La Rocca 2001 = La Rocca, Eugenio: La nuova immagine dei Fori Imperiali. Appunti in margine agli scavi. *RömMitt* 108 (2001) 171–213.
- La Rocca 2006 = La Rocca, Eugenio: Passeggiando intorno ai Fori Imperiali, in L. Haselberger, J. Humphrey (edd.), *Imaging Ancient Rome. Documentation – Visualization – Imagination. Proceedings of the Third Williams Symposium on Classical Architecture, 2004.* (JRA Supplementary Series 61.), Portsmouth–Rhode Island, 2006, 120–143.
- LaFleur 2010 = LaFleur, Richard A.: *Scribblers, Sculptors, and Scribes: A Companion to Wheelock's Latin and Other Introductory Textbooks.* Harper Collins, New York, 2010.
- Lanciani 1880 = Lanciani, Rodolfo: *Topografia di Roma Antica. I commentarii di Frontino.* Salviucci, Roma, 1880.
- Lanciani 1889 = Lanciani, Rodolfo: Il Foro di Augusto. *BullCom.* 17 (1889) 26–34, 73–79.
- Lanciani 1897 = Lanciani, Rodolfo: *The ruins and excavations of ancient Rome: A Companion Book for Students and Travelers,* Macmillan and Co., Ltd., London, 1897.
- Lanciani 1902 = Lanciani, Rodolfo: *Storia degli scavi di Roma e notizie intorno le collezioni romane di antichità, vol. I. (1000–1530),* Ermanno Loesher & Co., Roma, 1902.

- Lanciani 1903 = Lanciani, Rodolfo: Storia degli scavi di Roma e notizie intorno le collezioni romane di antichità, vol. I. (1531–1549), Ermanno Loesher & Co., Roma, 1903.
- Lanciani 1913 = Lanciani, Rodolfo: Storia degli scavi di Roma e notizie intorno le collezioni romane di antichità. Ed. Leonello Malvezzi Campeggi. vol. 4. Ermanno Loescher, Roma, 1913.
- Lanciani itinerario 1889 = Lanciani, Rodolfo: L'itinerario di Einsiedeln e l'ordine di Benedetto Canonico. Monumenti antichi, 1 (1889) 437–552.
- Latte 1967 = Latte, Kurt: Römische Religionsgeschichte. Beck, München, 1967.
- Le miracole de Roma 1915 = Le miracole de Roma. Digital edition by Claudia Bolgia. In: E. Monaci, Archivio della Società Romana di Storia Patria, 38 (1915) 562–587.
- Liebeschuetz 1979 = Liebeschuetz, J. H. W. G.: Continuity and Change in Roman Religion. Oxford, 1979.
- Lindner 2007 = Lindner, Molly: The Woman from Frosinone. *Memoirs of the American Academy in Rome*. 51–52 (2007) 68–71.
- L'Orange 1962 = L'Orange, H. P.: Ara Pacis Augustae. La zona floreale. In: *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia*. 1 (1962) 7–16.
- Luce 1963 = Luce, J. V.: Cleopatra as Fatale Monstrum (Horace, Carm. 1. 37. 21). In: *The Classical Quarterly New Series*, 13/ 2 (Nov., 1963) 251–257.
- Lugli 1946 = Lugli, G. Roma antica. Il centro monumentale. G. Bardi, Roma, 1946. [Boston–New York, Houghton Mifflin and. Co. 1897.]
- Maróti 2010 = Maróti, Egon: Apollo kultuszának szerepe Augustus politikai propagandájában. *AAASzeged Suppl.* XII (2010) 143–148.
- Marrou 1932 = Marrou, Henri–Irénee. La vie intellectuelle au forum de Trajan et au forum d'Auguste. In: *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 49 (1932) 93–110.
- Maxfield 1981 = Maxfield, Valerie A.: The military decorations of the Roman army. University of California Press, Berkley–Los Angeles, 1981.
- Meneghini–Santangeli Valenzani 1996 = Meneghini, R.–Santangeli Valenzani, R.: Episodi di trasformazione del paesaggio urbano nella Roma Altomedievale attraverso l'analisi di due contesti: un isolato in Piazza dei Cinquecento e l'area dei Fori Imperiali. *Archeologia Medievale*, XXIII (1996) 53–99.

- Meneghini 2009 = Meneghini, Roberto: I Fori Imperiali e i Mercati di Traiano. Storia e descrizione dei monumenti alla luce degli studi e degli scavi recenti. Libreria dello Stato. Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Roma, 2009.
- Meneghini–Santangeli Valenzani 2006 = Meneghini R.–Santangeli Valenzani, R. (ed.), *Formae Urbis Romae*, (Supplementi del Bullettino della Commissione Archeologica Comunale), Roma, 2006.
- Meneghini–Santangeli Valenzani 2007 = Meneghini, R.–Santangeli Valenzani, R.: I Fori Imperiali – Gli scavi del Comune di Roma 1991–2007, Viviani Editore, Roma, 2007.
- Meneghini–Santangeli Valenzani 2011 = Meneghini, R.–Santangeli Valenzani, R.: Scavi dei Fori imperiali. Il Foro di Augusto, l'area centrale. L'Erma di Bretschneider, Roma, 2011.
- Mészáros 2008 = Mészáros István: Rendetlen oszloprendek. Ókor 7/4 (2008) 60–66.
- Mignanelli 2006 = Mignanelli, L.: I Fori Imperiali. L'apertura di via dell'Impero. In: F. Coarelli (a cura di), *LTUR, Supplementum II. 2, Gli scavi di Roma 1922–1975*, Quasar, Roma, 2006. 39–43.
- Mirabilia Romae 1869 = *Mirabilia Romae: e codicibus Vaticanis emendata*, Berolini [Nicolai Schade] 1869. In: <http://rara.biblherz.it/Dg430-4690>; és *Mirabilia urbis Rome*. Digital edition by Claudia Bolgia. R. Valentini and G. Zucchetti (eds), *Codice topografico della città di Roma*, vol. 3, Rome, 1946. 17–65. kritikai kiadása alapján. In: <http://www.medievalrome.eca.ed.ac.uk/mirabilia-urbis-rome/mirabilia-urbis-rome#24>
- Montini 1955 = Montini, Renzo U.: L'Ordine di Malta in Roma: La casa dei Cavalieri di Rodi al Foro di Augusto. *Capitolium* XXX/11 (1955) 326–336.
- Nash 1961 = Nash, Ernest: *Bildlexikon zur Topographie des antiken Rom*. Tübingen, Wasmuth, 1961.
- Norden 1939 = Norden, Eduard: *Aus altrömischen Priesterbüchern*. C.W. K. Gleerup, Lund, O. Harrasowitz, Leipzig, 1939.
- Opusculum de Mirabilibus = *Opusculum de Mirabilibus noce et veteris Urbis Rome editum a Francisco Albertino Florentino*. In: <http://rara.biblherz.it/Dg450-1150>.
- Packer 1997 = Packer, James E.: *Trajan's Forum: A Study of the Monuments*. University of California Press, Berkeley, 1997.

- Pál 2010 = Pál Katalin: A nevetés színre lép. In: Szövegek között 15. (2010) (Irodalomtörténet és elmélet, komparatiztikai tanulmányok) szerk. Fried István, Kovács Flóra, Lengyel Zoltán. Szeged, 83–109.
- Papaggeli, Kalliopi: Eleusis. The Archeological Site and Museum. Latsis Group, Athen, 2002.
- Paribeni 1932 = Paribeni, Roberto: Le Terme di Diocleziano e il Museo Nazionale Romano, Rom, 1932.
- Paribeni 1933 = Paribeni, Roberto: Iscrizioni dei Fori Imperiali. NSc VI/9 (1933). 431–523.
- Passigli 1989 = Passigli, Suzanna: Urbanizzazione e topografia a Roma nell'area dei Fori imperiali tra XIV e XVI secolo. Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen-Age, Temps modernes 101/1 (1989) 273–325.
- Pavia 2006 = Pavia, Carlo: Roma antica, com'era: storia e tecnica costruttiva del grande plastico dell'urbe nel Museo della Civiltà Romana. Gangemi Editore, Roma 2006.
- Pentiricci–Schingo 2000: Pentiricci, Massimo–Schingo, Gianluca: Ritrovamenti in via di Tor de'Conti, Piazza del Grillo, via di Campo Carleo. BCom 101 (2000) 317–326.
- Platner–Ashby 1929 = Platner, Samuel Ball–Ashby, Thomas: A Topographical Dictionary of Ancient Rome, London, Oxford University Press, 1929.
- Pollini 2012 = Pollini, John: From Republic to Empire: Rhetoric, Religion, and Power in the Visual Culture of Ancient Rome (Oklahoma Series in Classical Culture 48). University of Oklahoma Press, 2012.
- Powell 2008 = Powell, Anton: Virgil the Partisan. A study in the re-integration of Classics. Classical Press of Wales, Swansea, 2008.
- Rehak 1990 = Rehak, Paul: The Statues of Alexander the Great in the Forum Augustum and the Regia. American Journal of Archaeology 94 (1990) 312.
- Rehak 1990a = Rehak, Paul: The Ionic Temple Relief in the Capitoline – The Temple of Victory on the Palatine? Journal of Roman Archaeology 3 (1990) 172–186.
- Rehak 2006 = Rehak, Paul: Imperium and Cosmos. Augustus und the Northern Campus Martius. University of Wisconsin Press., Madison (WI), 2006.
- Reinach, RSt = Reinach, Salomon: Répertoire de la statuaire grecque et romaine. 5 vols. Ernest Leroux, Paris, 1897–1924.

- Reusser 1996 = Reusser, C.: s.v. 'Mars Ultor (Capitolium)'. In: *LTUR III*. (1996) 230–1.
- Ricci 1911 = Ricci, Corrado: Per l'isolamento e la redenzione dei fori imperiali, *BdA* 5 (1911) 445–455.
- Ricci 1926 = Ricci, Corrado: Foro di Augusto – La Scala Mortuorum. *Capitolium II/1*. (1926) 4–8.
- Ricci 1930 = Ricci, Corrado: Il foro d'Augusto e la casa dei Cavalieri di Rodi. *Capitolium VI* (1930) 4. 157–189.
- Rich 1998 = Rich, J.W.: 'Augustus' Parthian Honors, the Temple of Mars Ultor, and the Arch in the Roman Forum. *PBSR* 66 (1998) 71–128.
- Richardson 1992 = Richardson, Lawrence. Jr.: A new topographical dictionary of ancient Rome. Johns Hopkins UP, Baltimore, 1992.
- Rinaldi Tufi 1981 = Rinaldi Tufi, Sergio: Frammenti delle statue dei summi viri nel foro di Augusto. *DArch. III/1* (1981) 69–84.
- Ripari 1993 = Ripari, A.: L'Aula del Colosso. In: *I luoghi del consenso imperiale I*. 63–73.
- Rizzo 2000 = Rizzo, Sergio: Il progetto Fori Imperiali. In: *Baiani–Ghilardi 2000*. 62–78.
- Rizzo 2001 = Rizzo, Sergio: Indagini nei fori Imperiali. Oroidrografia, foro di Cesare, foro di Augusto, templum Pacis, *RömMitt* 108 (2001) 228–230.
- Rogers 1998 = Rogers, J. H.: Origins of the ancient constellations: I. The Mesopotamian traditions. *Journal of the British Astronomical Association*, 1/108. (February 1998) 9–28.
- Rohden–Winnefeld 1911 = Rohden, Hermann von–Winnefeld, Hermann et al. (hrsg.): Die Antiken Terrakotten im Auftrag des Archäologischen Instituts des Deutschen Reichs, Band IV, 1. Architektonische römische Tonreliefs der Kaiserzeit. Berlin and Stuttgart, 1911.
- Roller 2009 = Roller, Duane W.: The Temple of Mars Ultor: What Was Being Avenged? *Classical Association of the Middle West and South. 105th Annual Meeting, Minneapolis, Minnesota, April 1–4, 2009. Section C*. 2009. ápr. 3-án elhangzott előadásáa.
- Roma antiqua 1992 = *Roma antiqua: „envois” degli architetti francesi, 1786–1901: grandi edifici pubblici*. [catalogo a cura di Paola Ciancio Rossetto, Giuseppina Pisani Sartorio, François-Charles Uginet]. Edizioni Carte segrete, Roma, 1992.
- Rose 2005. = Rose, Charles Brian: The Parthians in Augustan Rome. *AJA* 109 (2005) 21–75.

- Rowell 1937 = Rowell, Henry Thompson: *The Alban Kings of the Forum Augustum*. *TAPhA* 68 (1937) xxxvii–xxxviii.
- Rowell 1962 = Rowell, Henry Thompson: *Rome in the Augustan Age*. University of Oklahoma Press, Norman, 1962.
- Roxan 1985 = Roxan, Mary M.: *Roman Military diplomas 1978 to 1984*. University of London Institute of Archaeology, London, 1985.
- Sauron 1981 = Sauron, Gilles: *Aspects du néo-atticisme à la fin du Ier siècle avant J.–C.: formes et symboles*. In: *L'Art décoratif à Rome à la fin de la République et au début du principat. Table ronde de Rome (10–11 mai 1979)*. École Française de Rome, Rome, 1981. 285–319. (Publications de l'École française de Rome, 55)
- Scarth 2007 = Scarth, Elizabeth-Anne Louise: *Mnemotechnics and Virgil: The Art of Memory and Remembering. A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts in the Department of Greek and Roman Studies*. University of Victoria, 2007. [<https://dspace.library.uvic.ca/bitstream/handle/1828/235/Rome1.pdf?sequence=1>]
- Schäfer 1998 = Schäfer, von Thomas: *Spolia et signa: Baupolitik und Reichskultur nach dem Parthererfolg des Augustus*. *Nachrichten der Akademie Göttingen, Phil.-Hist. Klasse*. Nr. 2 (1998) 43–123.
- Schön 1895 = Schön, Georg: *Die Elogien des Augustusforum und der Liberde viris illustribus urbis Romae*, Cilli, 1895.
- Schreiter 2003 = Schreiter, Charlotte: *Römische Schmuckbasen in Renaissancezeichnungen. Interpretationsmöglichkeiten aus archäologischer Sicht*. In: *Pegasus. Berliner Beiträge zum Nachleben der Antike*, 4 (2003) 37–66.
- Sear 1982 = Sear, Frank: *Roman Architecture*. Routledge, London, 1982.
- Simon 1967 = Simon, Erika: *Ara Pacis Augustae*. Wasmuth, Tübingen, 1967.
- Simpson 1977 = Simpson, Christopher J.: *The date of dedication of the temple of Mars Ultor*. *JRS* 67 (1977) 91–94.
- Simpson 1993 = Simpson, Christopher J.: *A shrine of Mars Ultor revisited*. *RBPh* 71 (1993) 116–122.
- Spannagel 1999 = Spannagel, Martin: *Exemplaria Principis. Untersuchungen zu Entstehung und Ausstattung des Augustusforums*. Verlag Archäologie und Geschichte, Heidelberg, 1999.
- Stamper 2005 = Stamper, John: *The architecture of Roman Temples: the Republic to Middle Empire*. Cambridge UP, Cambridge, 2005.

- Stemmer 1978 = Stemmer, Klaus: Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen (Archäologische Forschungen, 4) Berlin, 1978.
- Stendhal 1993 = Stendhal: Promenades dans Rome. I. Calmann Lévy, Paris, 1883.
- Strazzulla 1990 = Strazzulla, Maria José: Il principato di Apollo. L'Erma di Bretschneider, Roma, 1990.
- Strazzulla 1991 = Strazzulla, Maria José: Iconografia e propaganda imperiale in età augustea: le lastre Campana. In: E. Herring, R. Whitehouse and J. B. Wilkins (ed.). In: Papers of the Fourth Conference of Italian Archaeology 1, The Archaeology of Power, 1 (1990) 241–252.
- Strong–Ward–Perkins 1962 = Strong, Donald Emrys–Ward–Perkins, J. B. The Temple of Castor in the Forum Romanum. *PBSR* (1962) 30. 1–30.
- Syme 1986 = Syme, Ronald: The Augustan Aristocracy. Clarendon Press, Oxford, 1986.
- Szilágyi 2013 = Szilágyi János György: Antik Gyűjtemény. Vezető az Antik Gyűjtemény állandó kiállításához. Negyedik terem – 3. In: <http://www2.szepmuveszeti.hu/hyperion/lexikon.php?id=410>. (Letöltve: 2013. 05.10. 21:12.)
- Tacchi 2013 = Tacchi, Gaia Lisa: Documentazione e conoscenza di complessi architettonici stratificati: rilievo integrato e rappresentazione della Casa dei Cavalieri di Rodi al Foro di Augusto. Scuola Nazionale di Dottorato in Scienze della Rappresentazione e del Rilievo. Dipartimento di Storia, Disegno e Restauro dell'Architettura, Roma, 2013. In: <http://padis.uniroma1.it/bitstream/10805/2069/1/TESI%20Tacchi%20Gaia%20Lisa.pdf;jsessionid=D5236B6380AA69166F040CF17DF10D87> (letöltve: 2013. augusztus 25. 18:37)
- Taylor 1931 = Taylor, Lily Ross: The Divinity of the Roman Emperor. Porcupine Press, Philadelphia, 1931.
- Thompson 1968 = Thompson, Margaret: The Mints of Lysimachus. In: Essays in Greek Coinage. presented to Stanley Robinson, Oxford, 1968. 163–182.
- Toebelman 1923 = Toebelman, Fritz: Römische Gebälke. I. Atlas, Carl Winter, Heidelberg, 1923.
- Torelli 1992 = Torelli, Mario: Typology & Structure of Roman Historical Reliefs. University of Michigan Press, 1992.

- Tortorici 1991 = Tortorici, Edoardo: *Argiletum: commercio speculazione edilizia e lotta politica dall'analisi topografica di un quartiere di Roma di età repubblicana* L'Ermà di Bretschneider, Roma, 1991.
- Tortorici 1993 = Tortorici, Edoardo: *La „Terrazza domiziana”, l'Acqua Marcia ed il taglio della sella tra Campidoglio e Quirinale*. *BullCom* XCV/ 2 (1993) 7–24.
- Tortorici–Eck 1995 = Tortorici, E.–Eck, W. s.v. 'Domus: Sex. Pompeius'. In: *LTUR* II. (1995) 160.
- Totius latinitatis lexicon 1865 = *Totius latinitatis lexicon: opera et studio*, 3. ed. Forcellini, E., De Vit, V. Prati, typis Aldinianis, 1865.
- Tuccio 2006 = Tuccio, Christopher J.: *Landscape Symbolism of Imperial Rome. Reflecting the Transitions from Republic to Empire*. Honors Thesis Presented to the College of Agriculture and Life Sciences, Landscape Studies of Cornell University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Research Honors Program. Ithaca, 2006.
- Ungaro–Vitali 2004 = Ungaro, Lucrecia–Vitali, Maria Luisa: *Die bemalte Wandverkleidung der „Aula del Colosso” im Augustusforum*. In: Brinkmann, Vinzenz–Wünsche, Raimund (Hrsg.), *Bunte Götter. Die Farbigkeit antiker Skulptur. Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek, München 2004*. 216–218.
- Ungaro 2004 = Ungaro, Lucrezia: *La decorazione architettonica del Foro di Augusto*. In: S. Ramallo Asensio (ed.), *La decoracion arquitectonica en las ciudades romanas de Occidente*, (Cartagena, 2003), Murcia, 2004. 17–36.
- Ungaro 2007 = Ungaro, Lucrezia: *Il Foro di Augusto*. In: *Il Muaei di Fori Imperiali nei Mercati di Traiano*. a cura di Ungaro, L. *Electa*, Milano, 2007. 118–130.
- Ungaro–Milella–Vitti 2004 = Ungaro, Lucrezia–Milella, Marina–Vitti, Massimo: *Il sistema museale dei Fori Imperiali e i Mercati di Traiano*. In: J. Ruiz de Arbulo (ed.), *Simulacra Romae, Roma y las capitales provinciales del Occidente Europeo*. *Estudios Arqueológicos*, Reunión Tarragona, 12–14 diciembre 2002, Tarragona 2004, 11–47.
- Vaglieri 1900 = Vaglieri, Dante *Nuove scoperte al Foro Romano*. *BullCom*. 28 (1900) 57–74.
- Valadier 1810–1826 = Valadier, Giuseppe, *Raccolta delle piu insigni fabbriche di Roma antica e sue adjacenze misurate nuovamente e dichiarate dall'architetto Giuseppe Valadier illustrate con osservazioni*

- antiquarie da Filippo Aurelio Visconti ed incise da Vincenzo Feoli, Roma, 1810–1826.
- Valentini–Zucchetti 1943 = Valentini, Roberto–Zucchetti, Giuseppe: Codice topografico della città di Roma. Roma, 1943. vol. 3.
- Valentini–Zucchetti 1953 = Valentini, Roberto–Zucchetti, Giuseppe: Codice topografico della città di Roma. Roma, 1953. vol. 4.
- Varone–Stefani 2009 = Varone, Antonio–Stefani, Grete: *Titulorum Pictorum Pompeianorum qui in CIL Vol. IV collecti sunt: imagines* (Studi della Soprintendenza Archeologica di Pompei 29). ‘L’Erma’ di Bretschneider, Rome, 2009.
- Villanueva 2006 = Villanueva, Ángel Ventura: *El Forum Augustum: reflexiones sobre su configuración arquitectónica y su funcionalidad judicial* (A propósito de la „Basilica Antoniarum Duarum”). *Romula* 5 (2006) 59–84.
- Viscogliosi 2000 = Viscogliosi, Alessandro: *I Fori Imperiali nei disegni d’architettura del primo Cinquecento*, Gangemi, Roma 2000.
- Wallace-Hadrill 1981 = Wallace-Hadrill, Andrew: *The Emperor and His Virtues*. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 30/3 (1981) 298–323.
- Wallace-Hadrill 1982 = Wallace-Hadrill, Andrew: *Civilis Princeps. Between citizen and king*. *JRS* 72 (1982) 32–48.
- Wallace-Hadrill 1993 = Wallace-Hadrill, Andrew: *Augustan Rome*. Bristol Classical Press, London, 1993.
- Wesenberg 1984 = Wesenberg, Burkhardt: *Augustusforum und Akropolis*. *JdI* 99 (1984) 161–185.
- Wightman 1997 = Wightman, Greg: *The imperial fora of Rome*. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 56/1 (1997) 64–88.
- Wilmanns 1873 = Wilmanns, Gustav: *Exempla Inscriptionum Latinarum*. Vol. I. Berlin, 1873.
- Winkes 1969 = Winkes, Rudolf: *Clipeata Imago: Studien zu einer römischer Bildnisform*. Bonn, R. Habelt, (Habelts Dissertationsdrucke. Reihe klassische Archäologie; 1), 1969.
- Wissowa 1912 = Wissowa, Georg: *Religion und Kultus der Römer*. Munich, 1912.
- Wood 1999 = Wood, Susan E.: *Imperial Women: A Study in Public Images, 40 B.C.–A.D. 68*. Leiden, 1999.
- Zanker 1968 = Zanker, Paul: *Forum Augustum: Das Bildprogramm*. Tübingen, 1968.

Zanker 1990 = Zanker, Paul: The Power of Images in the Age of Augustus. Alan Shapiro, tr. Ann Arbor. 1990.

Zippel 1921 = Zippel, Giuseppe: Ricordi romani dei Cavalieri di Rodi. In: Archivio Romani della Storia Patria, XLIV (1921) 169–205.

KÉPI FORRÁSOK: MIKROFILM, KÉPARCHÍVUM¹⁴⁰³

Anonymus Coburgensis no. 129. = Codex Coburgensis no. 129. In: http://census.bbaw.de/detail/fullView?eadb_frame=EZDB_565c0ac31ea5a&easydb=uu7f51qe9ke9emqboo9une20v6&grid_id=13236&table_id=72&select_id=10069689&currframe=sidebarframe&cid=detail_CS_DocumentViewer&parent_select_id=10069689.

Arachne Serial number 899537. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/899537>

Arachne Serial number 899538. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/899538>

Arachne Serial number 899539. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/899539>

Arachne Serial number 899540. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/899540>

Arachne Serial number 899541. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/899541>

Arachne Serial number 899542. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/899542>

Arachne Serial number 899543. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/899543>

Arachne Serial number 899544. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/899544>

Arachne Serial number 899545. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/899545>

Arachne Serial number 899546. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/899546>

Arachne Serial number 899597. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/899597>

¹⁴⁰³ A kötetben elemzett, de nem közölt képi források elérhetősége. A kötetben közölt képek forrását ld. A képek forrásai c. fejezetben.

- Arachne Serial number 940999. In: [http://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view\[layout\]=marbilderbestand_item&search\[constraints\]\[marbilderbestand\]\[searchSeriennummer\]=940999](http://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view[layout]=marbilderbestand_item&search[constraints][marbilderbestand][searchSeriennummer]=940999)
- Arachne Serial number 941021. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/941021>.
- Arachne Serial number 941054. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/941054>
- Arachne Serial number 941055 = Arachne Serial number 941055. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/941055>.
- Arachne Serial number 941063. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/941063>
- Arachne Serial number 899534. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/899534>
- Arachne Serial number 899534. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/899534>
- Arachne Serial number 899535. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/899535>
- Arachne Serial number 899535. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/899535>
- Arachne Serial number 899536. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/899536>
- Arachne Serial number 899536. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/899536>
- Bufalini, Leonardo (XV. sz. vége–1552), Roma (Roma: Antonio Blado 1551 [Antonio Trevisi 1560]). In: <http://www3.iath.virginia.edu/waters/BufaliniComp/BufaliniComp.htm>
- Carter, J.: Temple of Mars Ultor, including architectural plans, in the Forum of Augustus, Rome, Italy. Published by Longman & Company, Paternoster Row, 1821. Elgar Collection.
- Codex Coner. fol. 099 r. (Ashby not. 132). In: http://census.bbaw.de/detail/fullView?eadb_frame=EZDB_565c0bf3f2df3&easydb=uu7f51qe9ke9emqbo09une20v6&grid_id=13236&table_id=72&select_id=10067468&currframe=sidebarframe&cid=detail_CS_DocumentViewer&parent_select_id=10067468.
- Codex Rediano 77 = Strozzi, Alessandro: Mappa Roma. [1460–1475]. Codex Rediano 77. fol. VIIv - VII r. Firenze, Bibl. Medicea-Laurenziana.

- Da Sangallo Antonio il Giovane [1518–1520] = Da Sangallo Antonio il Giovane [1518–1520]. Firenze, Uffizi, GDSU. inv. 790 Ar. In: http://census.bbaw.de/detail/fullView?eadb_frame=EZDB_565328846b82c&easydb=8mlcv0k52sn22e1kfvopu9bet0&grid_id=13236&table_id=72&select_id=10059783&currframe=sidebarframe&cid=detail_CS_DocumentViewer&parent_select_id=10059783.
- Da Sangallo Antonio il Giovane [1518–1520] = Da Sangallo Antonio il Giovane [1518–1520]. Firenze, Uffizi, GDSU. inv. 790 Ar. In: http://census.bbaw.de/detail/fullView?eadb_frame=EZDB_565c12beee5bb&easydb=1cquf5of2u3on4hncqup3fti90&ls=2&grid_id=13236&table_id=72&select_id=10059783&currframe=sidebarframe&cid=detail_CS_DocumentViewer&parent_select_id=10059783.
- Da Sangallo Giovanni Francesco [1548 előtt] = Da Sangallo Giovanni Francesco [1548 előtt]. Firenze, Uffizi, GDSU. Codex: inv. 1852 Ar. E. In: http://census.bbaw.de/detail/fullView?eadb_frame=EZDB_56532a0d2557e&easydb=hclhrn72sot4pahsj8dlp8hmr6&grid_id=13236&table_id=72&select_id=10062747&currframe=sidebarframe&cid=detail_CS_DocumentViewer&parent_select_id=10062747.
- Da Sangallo Giovanni Francesco [1548 előtt] = Da Sangallo Giovanni Francesco [1548 előtt]. Firenze, Uffizi, GDSU. Codex: inv. 1852 Ar. E. In: http://census.bbaw.de/detail/fullView?eadb_frame=EZDB_565c145148c3b&easydb=a2771olid6b0v9ki88jbkc746&grid_id=13236&table_id=72&select_id=10062747&currframe=EZDB_565c14017e0bc&cid=detail_CS_DocumentViewer&parent_select_id=10062747.
- Dosio, Giovannantonio [1547–1565] = Dosio, Giovannantonio [1547–1565]. Firenze, Uffizi, GDSU: inv. 2515 Ar. In: http://census.bbaw.de/detail/fullView?eadb_frame=EZDB_565bfe147ab47&easydb=uugehgb7vpp5umnuke0pkn6nc1&grid_id=13236&table_id=72&select_id=10070725&currframe=EZDB_5652d72969b2d&cid=detail_CS_DocumentViewer&parent_select_id=10070725.
- Dosio, Giovannantonio [1547–1565] = Dosio, Giovannantonio [1547–1565]. Firenze, Uffizi, GDSU: inv. 2515 Ar. In: http://census.bbaw.de/detail/fullView?eadb_frame=EZDB_565c14d50d26a&easydb=scpccu4s8j5b9nv0jnc410lrt2&grid_id=13236&table_id=72&select_id=10070725&currframe=sidebarframe&cid=detail_CS_DocumentViewer&parent_select_id=10070725.
- Dosio, Giovannantonio [1547–1570] = Dosio, Giovannantonio [1547–1570]. Firenze, Uffizi, GDSU: inv. 91. Av. In:

http://census.bbaw.de/detail/fullView?eadb_frame=EZDB_565bfe5ca466a&easydb=gh6c68h1iadsshkpk16h4g0ul4&grid_id=13236&table_id=72&select_id=10074899&currframe=EZDB_5652d72c4c82d&cid=detail_CS_DocumentViewer&parent_select_id=10074899.

Dosio, Giovannantonio [1547–1570] = Dosio, Giovannantonio [154–1570]. Firenze, Uffizi, GDSU: inv. 91. Av. In: http://census.bbaw.de/detail/fullView?eadb_frame=EZDB_565c15278e65e&easydb=ch1no8vgqv84a57s0kbcqqmhb7&grid_id=13236&table_id=72&select_id=10074899&currframe=sidebarframe&cid=detail_CS_DocumentViewer&parent_select_id=10074899.

FA 142 (?)¹ = Arachne Serial number 941019. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/941019>.

FA 142 (?)² = Arachne Serial number 941020. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/941020>

Falda = Falda, Giovanni Battista: Nuova pianta et alzata della città di Roma con tutte le strade, piazze et edifici di tempi, palazzi, giardini et altre fabbriche antiche e moderne come si trovano al presente nel pontificato di N.S. Papa Innocentio X con le loro dichiarazioni nomi et indice copiosissimo. Roma, 1676–1756. In: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b69358178>.

Giovannoli, Alo: Vedute degli antichi vestigj di Roma di Alo Giovannoli divise in due parti la prima contiene mausolei, archi, colonne, e fabbriche pubbliche, la seconda rappresenta terme, anfiteatri, e tempj. Compresa in rami 106. Parte prima [-seconda]. Roma, 1616. Foglio 21. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/buchseite/368596>, <http://arachne.uni-koeln.de/item/buchseite/368598>; <http://arachne.uni-koeln.de/item/buchseite/368600>.

Hubert Robert 1759 = Nyilvános hozzáféres: <https://www.flickr.com/photos/dealvariis/7535881112/>.

Labacco 1552. 10. Labacco, Antonio: Libro d'Antonio Labacco appartenente a l'architettura nel qual si figurano alcune nobili antichità di Roma, [1552 (1558?)] 10. Plate: Passato Edifitio. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/buchseite/211717>.

Labacco 1552. 3–4 = Labacco, Antonio: Libro d'Antonio Labacco appartenente a l'architettura nel qual si figurano alcune nobili antichità di Roma, [1552 (1558?)] 3–4. Plate Pianta del Tempio nel Foro di Traiano. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/buchseite/211706>.

- Labacco 1552. 7. Labacco, Antonio: Libro d'Antonio Labacco appartenente a l'architettura nel qual si figurano alcune nobili antichità di Roma, [1552 (1558?)] 7. Plate: Le Parti del. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/buchseite/211712>.
- Lafrery 1574 = *Speculum Romanae magnificentiae omnia fere quaecunq. in Urbe monumenta extant partim iuxta antiquam partim iuxta hodiernam formam accuratiss. delineata repraesentans; accesserunt non paucae, tum antiquarum, tum modernarum rerum Urbis figurae nunquam antehac aeditae* Antonius Lafreri exx. Roma, 1574 (?) In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/buchseite/473083>.
- Lafrery 1574. = Jacobus Bos, Pyrrhus. In: <http://arachne.uni-koeln.de/item/buchseite/473083>
- Maggi 1649 = Maggi, Giovanni: *Aedificiorum et ruinarum Romae ex antiquis atque hodiernis monimentis liber primus[-seco[n]dus]/summo cum studio incisus ac delineatus à Io. Maggio Romano. Romae, Io. Jacobus de Rubeis formis ..., 1649.* In: <http://hdl.handle.net/2027/gri.ark:/13960/t3cz3sb8p>
- Palladio 1570. 17. = Palladio, Andrea: *Il quattro libri* 1570. In: <http://architectura.cesr.univ-tours.fr/Traite/Images/LES1338Index.asp>.
- Papers of the British School at Rome. 1971 = *Papers of the British School at Rome. vol. II.* ed. Ashby, T. Johnson Reprint Corporation, New York, London, 1971. fig. 163.
- Peruzzi, Baldassarre, [1519 körül] = Peruzzi, Baldassarre, [1519 körül]. Firenze, Uffizi, GDSU, inv. 632 Av. A. In: http://census.bbaw.de/detail/fullView?eadb_frame=EZDB_5652e1b48e782&easydb=ekiit5d8eu295jpsjgcfu1ug65&grid_id=13236&table_id=72&select_id=10059281&currframe=sidebarframe&cid=detail_CS_DocumentViewer&parent_select_id=10059281.
- Peruzzi, Baldassarre, [1519 körül] = Peruzzi, Baldassarre, [1519 körül]. Firenze, Uffizi, GDSU, inv. 632 Av. A. In: http://census.bbaw.de/detail/fullView?eadb_frame=EZDB_565c1a9d65f3e&easydb=a2771olid6b0v9ki88jbkc746&grid_id=13236&table_id=72&select_id=10059280&currframe=EZDB_565c1a9564796&cid=detail_CS_DocumentViewer&parent_select_id=10059280.
- Peruzzi, Sallustio [1536–1552] = Peruzzi, Sallustio [1536–1552]. Firenze, Uffizi, GDSU. Codex inv. 676 A r. B. In: http://census.bbaw.de/detail/fullView?eadb_frame=EZDB_565c034d86e80&easydb=spq8a7lqrm71o43vgevn91m7o7&grid_id=13236&table_id=72&select_id=10059676

&currframe=sidebarframe&cid=detail_CS_DocumentViewer&parent_select_id=10059676

Peruzzi, Sallustio [1536–1552] = Peruzzi, Sallustio [1536–1552]. Firenze, Uffizi, GDSU. Codex inv. 676 A r. B. In: http://census.bbaw.de/detail/fullView?eadb_frame=EZDB_565c1cab7de66&easydb=c9f31fp52lp8c6gg0omofsfal5&grid_id=13236&table_id=72&select_id=10059676&currframe=sidebarframe&cid=detail_CS_DocumentViewer&parent_select_id=10059676.

Peruzzi, Sallustio [1536–1567] = Peruzzi, Sallustio [1536–1567]. Firenze, Uffizi, GDSU: inv. 657. Ar. In: http://census.bbaw.de/detail/fullView?eadb_frame=EZDB_565c030f9f9ed&easydb=vvqebo0bss2eto3sss003hfic2&grid_id=13236&table_id=72&select_id=10059644&currframe=EZDB_5652d72b8f72a&cid=detail_CS_DocumentViewer&parent_select_id=10059644.

Peruzzi, Sallustio [1536–1567] = Peruzzi, Sallustio [1536–1567]. Firenze, Uffizi, GDSU: inv. 657. Ar. In: http://census.bbaw.de/detail/fullView?eadb_frame=EZDB_565c1c5d4796e&easydb=5u6i6k85mshoh48plcnjh4vhr1&grid_id=13236&table_id=72&select_id=10059644&currframe=sidebarframe&cid=detail_CS_DocumentViewer&parent_select_id=10059644.

Piranesi 1774 = *Antichita Romanae*. Volume 1. Fig. I–II (tav. XXX): vestiges du forum de Nerva.

van Heemskerck, Maarten [1532–1537]¹ = van Heemskerck, Maarten [1532–1537]. Heemskerck Album I. fol. 21v. SMBPK, Kupferstichkabinett, inv. 79. D. 2. In: http://census.bbaw.de/detail/fullView?eadb_frame=EZDB_565c00ada997c&easydb=4ac7ljj3ptvcdjmae9nplojhe7&grid_id=13236&table_id=72&select_id=10004781&currframe=sidebarframe&cid=detail_CS_DocumentViewer&parent_select_id=10004781.

van Heemskerck, Maarten [1532–1537]² = Heemskerck, Maarten van. Heemskerck Album I. fol. 21v. A. = Heemskerck, Maarten van, Berlin, SMBPK, Kupferstichkabinett, Sammlung der Zeichnungen und; Druckgraphik. Heemskerck Album I. fol. 21 v. A. In: http://census.bbaw.de/detail/fullView?eadb_frame=EZDB_5652dc7c54e39&easydb=24t6ohbv98g8tu2hk61smrldr7&grid_id=13236&table_id=72&select_id=10004781&currframe=sidebarframe&cid=detail_CS_DocumentViewer&parent_select_id=10004781.

van Heemskerck, Maarten [1532–1537]² = Heemskerck, Maarten van.
Heemskerck Album I. fol. 21v. A. = Heemskerck, Maarten van, Berlin,
SMBPK, Kupferstichkabinett, Sammlung der Zeichnungen und;
Druckgraphik. Heemskerck Album I. fol. 21 v. A. In:
http://census.bbaw.de/detail/fullView?eadb_frame=EZDB_565c15d982b09&easydb=uu7f51qe9ke9emqboo9une20v6&grid_id=13236&table_id=72&select_id=10004781&currframe=sidebarframe&cid=detail_CS_DocumentViewer&parent_select_id=10004781.

Vasi, Giuseppe: Delle magnificenze di Roma antica e moderna. Libro ottavo. Che contiene i monasteri e conservatori di donne. All' Eminentissimo, e Reverendissimo Principe D. Girolamo Colonna della S.R.C. cardinale camarlingo, arciprete della Basilica Liberiana, e Gran Priore dell' Ordine Gerosolimitano. In Roma nella Stamperia di Niccolò e Marco Pagliarini Mercanti di Libri a Pasqujino MDCCLVIII. Tav. XXV.

MELLÉKLETEK

1. SZ. MELLÉKLET: A FORUM SZOBRAINAK FORRÁSAI

Név	Lelőhely/forrás	Szöveg
Monoecus (Héraklész)	Vergilius, Aen. VI. 830–831.	<i>aggeribus socer Alpinis atque arce Monoeci/ descendens, gener aduersis instructus Eois!</i>
Trójai ősök		
Capys ¹⁴⁰⁴	Vergilius, Aen. VI. 768.	<i>et Capys et Numitor et qui te nomine reddet</i>
Ankhiszész ¹⁴⁰⁵	Vergilius, Aen. VI. 854.	<i>Sic pater Anchisés, atque haec mirantibus addit</i>
	Vergilius, Aen. VI. 867.	<i>tum pater Anchisés lacrimis ingressus obortis</i>
Aeneas	Roma, Forum Augustum ¹⁴⁰⁶	<i>Aen[e]a[s Veneris f(i]lius)] /Latin[orum rex/Regnav[it an-nos III].</i>
	Pompei, Forum ¹⁴⁰⁷	<i>Aenea[s Ven]eris / et Anchisa[e f(i]lius) Troia]nos / qui capta Tr[oa] bello s]uper/ [fue]rant in It[alia]m adduxit. / Bell]um su[scepit- -/ -~]en[- - / - -]lbu[—] / [oppidum Lavinium] cond[idit/ et ibi regnavit an]nos tris. In / [bel]lo Lauren[ti] sub]ito non con/[pa]ruit ap-pel[latus]q(ue) est Indigens / [pa]ter et in deo[rum n]umero relatus.</i>
	Ovidius, Fasti V. 563.	<i>hinc videt Aenean oneratum pondere caro/ et tot Iuleae nobilitatis avos;/ hinc videt Iliaden umeris ducis arma ferentem/claraque dispositis acta subesse viris.</i>

¹⁴⁰⁴ Ankhiszész apja, Aeneas nagyapja.

¹⁴⁰⁵ Capys és Themiste fia, az Aphrodité-től született Aeneas apja. ILS 63.

¹⁴⁰⁶ Ins. Ital. 13. 3. p. 9. not. 1; Paribeni 1933. 457–458. not. 79.

¹⁴⁰⁷ Ins. Ital. 13. 3. p. 69–70. not. 85; CIL 1. p. 283. not. 20; CIL 1². p. 189. not. 1; CIL 1. 808; ILS 63; Wilmanns 1873. not. 622.

Név	Lelőhely/forrás	Szöveg
Itáliai ősök		
Latinus ¹⁴⁰⁸	Vergilius, Aen. VI. 875.	<i>nec puer Iliaca quisquam de gente Latinos</i>
Lavinia ¹⁴⁰⁹	Vergilius, Aen. VI. 764.	<i>filius, anne aliquis magna de stirpe nepotum?</i>
	Lavinium ¹⁴¹⁰	<i>Lavinia Latini/ filia</i>
Iulus	Vergilius, Aen. VI. 788.	<i>quae postquam Anchisès natum per singula duxit/ incenditque animum famae uenientis amore,</i>
Silvius Aeneas	Lavinium, ¹⁴¹¹	<i>Silvius Aeneas / Aeneae et Laviniae filius.</i>
	Roma, Forum Augustum ¹⁴¹²	<i>[Aeneas] Sil[vius/ Iuli] filius) / [Aeneae ne]po[s. / Regnavit a]nn(os) XXXI.</i>
	Vergilius, Aen. VI. 769–770.	<i>Silvius Aeneas, pariter pietate uel armis egregius, si umquam regnandam/ acceperit Albam.</i>
Alba Silvius	Róma, Forum Augustum ¹⁴¹³	<i>[Al]ba [Silvius Latini filius). Regnavit ann(os) XXXIX]</i>
	Vergilius, Aen. VI. 763.	<i>Silvius, Albanum nomen, tua postuma proles,</i>
Silvius fia	Róma, Forum Augustum ¹⁴¹⁴	<i>[- - - Si]lvii f[ilius). / [Regnavit]t Albae ann(os) [- - -].</i>
Proca Silvius ¹⁴¹⁵	Róma, Forum Augustum ¹⁴¹⁶	<i>[Pr]oca [Silvius Aventini f[ilius). Regnavit Albae ann(os) XXIII]</i>
Procas ¹⁴¹⁷	Vergilius, Aen. VI. 767.	<i>proximus ille Procas, Troianae gloria gentis,</i>
Numitor ¹⁴¹⁸	Vergilius, Aen. VI. 768.	<i>et Capys et Numitor et qui te nomine reddet</i>

¹⁴⁰⁸ Faunus és Marica fia, Latium királya. ILS 62.

¹⁴⁰⁹ Latinus és Amata lánya, Aeneas felesége.

¹⁴¹⁰ ILS 62.

¹⁴¹¹ CIL 1. p. 283. not. 21; CIL 1². p. 189. not. 3; ILS 62a; Wilmanns 1873. not. 617b.

¹⁴¹² Ins. Ital. 13. 3. p. 9–10. not. 2; Paribeni 1933. 456–457. not. 78; Rowell 1937.

¹⁴¹³ Ins. Ital. 13. 3. p. 10–11. not. 3.

¹⁴¹⁴ Ins. Ital. 13. 3. p. 11. not. 4; Paribeni 1933. 474. not. 116.

¹⁴¹⁵ Dion. Hal. 1. 71. 4; Diodorus Siculus fr. 7. 5. 12.

¹⁴¹⁶ Ins. Ital. 13. 3. p. 11. not. 5.

¹⁴¹⁷ Aeneas Silvius unokája. Numitor és Amulius apja.

¹⁴¹⁸ Procas fia, Rhea Silvia apja, Romulus és Remus nagyapja.

Név	Lelőhely/forrás	Szöveg
Római királyok		
Romulus	Pompeii, Forum ¹⁴¹⁹	<i>Romulus Martis / [f]ilius. Urbem Romam / [condi]dit et regnavit annos / duodequadragesima. Isque/primus dux duce hostium / Acrone rege Caeninensium interfecto spolia opi[ma]/Iovi Feretrio consecra[vit] / receptusque in deoru[m]/numerum Quirinu[s] / appellatu[s] est.</i>
	Ovidius, Fasti V. 565.	<i>hinc videt Aenean oneratum pondere caro/ et tot Iuleae nobilitatis avos;/ hinc videt Iliaden umeris ducis arma ferentem/claraque dispositis acta subesse viris.</i>
	Vergilius, Aen. VI. 778.	<i>Romulus, Assaraci quem sanguinis Ilia mater</i>
Numa Pompilius	Vergilius, Aen. VI. 810–811.	<i>regis Romani primam qui legibus urbem/fundabit</i>
Tullus Hostilius	Vergilius, Aen. VI. 814.	<i>Tullus in arma uiros et iam desueta triumphis</i>
Ancus Martius	Vergilius, Aen. VI. 815.	<i>quem iuxta sequitur iactantior Ancus</i>
Tarquinius Priscus	Vergilius, Aen. VI. 817.	<i>Tarquinius reges</i>
Servius Tullius	Vergilius, Aen. VI. 817.	<i>Tarquinius reges</i>
Tarquinius Superbus	Vergilius, Aen. VI. 817.	<i>Tarquinius reges</i>
Summi viri		
Brutus (cos.) ¹⁴²⁰	Vergilius, Aen. VI. 818.	<i>ultoris Bruti, fascisque uidere receptos</i>
Aulus Postumius Regillensis ¹⁴²¹	Róma, Forum Augustum ¹⁴²²	<i>Latin[or]um exercitum [- -] / cae[sis m]ulti[s milit]ibu[s - - -] / Supe[r]bi f]iliis et gen[tilibus - -] / om[n] - - - p]errum[p - -] / spem [ademit - -] j aed[em]Castoris - -] / ex</i>

¹⁴¹⁹Ins. Ital. 13. 3. p. 70. not. 86. CIL p. 283. not. 22; CIL 1². p. 189. not. 4; CIL 1. 809; ILS 64; Wilmanns 1873. not. 623.

¹⁴²⁰Livius 2. 2. 8–11.

¹⁴²¹PWRE 22. 1. 1933–1935. s.v. ‘Postumius’ 3. Dict. 499 vagy 496, consul: 496.

¹⁴²²Ins. Ital. 13. 3. p. 17–18. not. 10; CIL 1². p. 197. not. 22. 3; CIL 6. 31623; Gatti 1801. 319. not. 3; Gatti 1890². 257. not. 1; Paribeni 1933. 473. not. 109.

Név	Lelőhely/forrás	Szöveg
		<i>s[poliis hostium vovit].</i>
M' Valerius Maximus ¹⁴²³	Róma, Forum Augustum ¹⁴²⁴	<i>[Faenore gravi] / populum sen[atus] / hoc auctore l[iberavit]. / Sellae curuli[s locus] / ipsi posteri[sque ad] / Murciae s[pectandi] / caussa pub[lice datus] / est. Prin[ceps in senatum] / semel l[ectus est].</i>
	Arretium, ¹⁴²⁵	<i>M(anius) Valerius / Volusi f[ilius] / Maximus / dictator augur. Primus quam / ullum magistratum gereret / dictator dictus est. Triumphavit / de Sabinis et Medullinis. Plebem / de sacro monte deduxit gratiam / cum patribus reconciliavit, Faenore gravi populum senatus hoc / eius rei auctore liberavit. Sellae / curulis locus ipsi posterisque / ad Murciae spectandi caussa datus / est. Princeps in senatum semel / lectus est.</i>
K. Fabius Vibulanus	Vergilius, Aen. VI. 845–846.	<i>quo fessum rapitis, Fabii? tu Maximus ille es, unus qui nobis cunctando restituis rem.</i>
A. Cornelius Cossus	Vergilius, Aen. VI. 841.	<i>tacitum aut te, Cosse, relinquat?</i>
Furius Camillus ¹⁴²⁶	Róma, ismeretlen helyről ¹⁴²⁷	<i>Veios post urbem / captam commigra/ri passus non est. / Etruscis ad Sutrium [d]evictis Aequis ei / [V]olscis subactis / tertium triumph[a]vit. Quart[um] se[dat]o / Velitern[orum bello et Gallis in Albano agro caesis - -].</i>
	Vergilius, Aen. VI. 825.	<i>et referentem signa Camillum</i>

¹⁴²³ PWRE 8a pt. 1. 116–120. s.v. ‘Valerius’ 243; dictator: 494.

¹⁴²⁴ Ins. Ital. 13. 3. p. 37–38. not. 60; Annibaldi 1934. 217–218.

¹⁴²⁵ Ins. Ital. 13. 3. p. 57–59. not. 78; CIL 1. p. 284. not. 23; CIL 1. p. 189. not. 5; CIL 1¹. 1826; ILS 50; Wilmanns 1873. not. 624.

¹⁴²⁶ PWRE VII. 324–348. s.v. ‘Furius’ 44. Dict. 396, 390, 389, 368, 367.

¹⁴²⁷ Ins. Ital. 13. 3. p. 38–39. not. 61; CIL 1. p. 285. not. 25; CIL 1². p. 191. not. 7; CIL 6. 1308; ILS 52; Wilmanns 1873. not. 626.

Név	Lelóhely/forrás	Szöveg
L. Albinus ¹⁴²⁸	Róma-Pantheon ¹⁴²⁹	<i>[Cum Galli ob]siderent Capito- lium / [virgines Ve]stales Caere deduxit / [ibi sacra at]que ritus sollemnes ne / [intermitte]rentur curai sibi habuit / [urbe re- cup]erata sacra et virgines / [Romam re v]exit.</i>
M. Valerius Corvus ¹⁴³⁰	Gell. NA 9.11.10	<i>Statuam Corvino isti divus Au- gustus in foro suo statuendam curavit. In eius statuae capite corvi simulacrum est rei pugnaeque, quam diximus, monimentum.</i>
Torquatus (cos.)	Vergilius, Aen. VI. 825.	<i>aspice Torquatum</i>
Publius Decius Mus ¹⁴³¹	Vergilius, Aen. VI. 824	<i>quin Decios Drusosque procul saeuumque securi</i>
L. Papirius Cur- sor ¹⁴³²	Róma, ismeretlen ¹⁴³³	<i>Bello Samnitium / cum auspicii repe/tendi caussa Romam / re- disset atque inte/rim Q. Fabius Amb[ust(i) f(ilius)] / Maximus mag[ister] / equitum iniu[ssu] / eiu]s proelio c[on]flixisset - -].</i>
Appius Claudius Caecus ¹⁴³⁴	Róma, Forum Augusti ¹⁴³⁵	<i>[Complu]ra oppi[da de Sam- ni]tib[us cepit. Sabinoru]m et Tus[corum exercitium] [fudit. P]ac[em fie]ri cu[m Pyrrho rege prohibuit.] In ce[nsuraviam Appiam stravit e]t aq[uam in urbem adduxit. Aedem Bellon]ae fe[cit].</i>

¹⁴²⁸ Klebs, PWRE I. 1313. s.v. ‘Albinus’ not. 3.; Tr. mil. 379?

¹⁴²⁹ Ins. Ital. 13. 3. p. 18–19. not. 11; CIL 1. p. 285. not. 24; CIL 1². p. 191. not. 6; CIL 6. 1272; ILS 51; Wilmanns 1873. not. 625.

¹⁴³⁰ Consul: 348.

¹⁴³¹ Háromszoros consul (Kr. e. 347, 344, 440), kétszeres dictator (Kr. e. 353, 349).

¹⁴³² PWRE XVIII pt. 3–4. 1039–1051. s.v. ‘Papirius’ 52. Dict. 325, 324, 310, 309; consul: 326, 320, 319, 315, 313.

¹⁴³³ Ins. Ital. 13. 3. p. 39–40. not. 62; CIL 1 p. 287. not. 27; CIL p. 192. not. 8; CIL 6. 1318; ILS 53; Wilmanns 1873. not. 627.

¹⁴³⁴ PWRE III. 2681–2685. s.v. ‘Claudius’ 91. consul: 307, 296.

¹⁴³⁵ Ins. Ital. 13. 3. p. 19. not. 12; CIL 1². p. 192 not. 9; CIL 6. 31606; Lanciani 1889. 77–78. Gatti 1889. 34; Hülsen 1890. 312.

Név	Lelőhely/forrás	Szöveg
	Arretium ¹⁴³⁶	<i>Appius Claudius / C(aius) f(ilius) Caecus / censor co(n)s(ul) bis dict(ator) interrex (ter) / pr(aetor) (bis) aed(ilis) cur(ulis) (bis) q(uaestor) tr(ibunus) mil(itum) (ter). Com/plura oppida de Samnitibus cepit / Sabinorum et Tuscorum exerci/tum fudit. Pacem fieri cum [P]yrrho / rege prohibuit. In censura viam / Appiam stravit et aquam in urbem adduxit. Aedem Bellonae / fecit.</i>
Publius Decius P. f. Mus	Vergilius, Aen. VI. 824	<i>quin Decios Drusosque procul saeuumque securi</i>
C. Fabricius Lusci- nus Monocularis ¹⁴³⁷	Róma- Forum Romanum (Basilica Aemilia), ¹⁴³⁸	<i>[C(aius) Fabricius C(aii) f(ilius) C(aii) n(epos) Luscinus] / [- - -] / [- - -]Lucanos Bruttiosque / devicit/ et ite[rum de eis triumphavit / aerari]o ex isdem /praedam intulit HS - - - / missus] ad Pyrrh[um regem ut captivos / redi]meret effe[ci]t ut ei populo Romano/ gratis red/derentu[r - - -].</i>
	Vergilius, Aen. VI. 844	<i>Fabricium uel te sulco, Serrane, serentem?</i>
C. Duilius ¹⁴³⁹	Róma, Forum Augustum ¹⁴⁴⁰	<i>[- - -] navis oc[- - - c]epit. Pri[m]us d[e Poeneis n]aval[em / tr(iumphum) egit./H]uic per[mi]sum est u[t ab e]pulis domum / [cum tibi]ne e[st f]unali rediret [et s]tatua c[u]m / [columna/ pr[o]pe a]ream Vulc[ani p]os[it]a.</i>

¹⁴³⁶ Ins. Ital. 13. 3. p. 59–60 not. 79; CIL 1. p. 287. not. 28; CIL I². p.192. not. 10; CIL 2. 1827; ILS 54; Wilmanns 1873. not. 628.

¹⁴³⁷ PWRE VI. 1931–1938. s.v. ‘Fabricius’ 9. consul: 282,278.

¹⁴³⁸ Ins. Ital. 13. 3. p. 40. not. 63; CIL 6. 37048; Vaglieri 1900. 61; Hülsen 1902. 263–264.

¹⁴³⁹ PWRE V. 1777–1781. s.v. ‘Duilius’ 3. consul: 260.

¹⁴⁴⁰ Ins. Ital. 13. 3. p. 20–21. not. 13; CIL I². p. 193. not. 11; CIL 6. 31611; ILS 55; Gatti 1890¹. 319. not. 4; Gatti 1890². 257. not. 2; Hülsen 1890. 305–308.

Név	Lelőhely/forrás	Szöveg
C. Atilius Regulus Serranus	Vergilius, Aen. VI. 844.	<i>Fabricium uel te sulco, Serrane, serentem?</i>
Q. Fabius Maximus ¹⁴⁴¹	Roma, Forum Augustum ¹⁴⁴²	<i>Q(uintus) Fabius Q(uinti) f(ilius) Maxim[us / dictator bis co(n)s(ul) qui]nquien[is / censor interrex b]is aed(ilis) cu[r(ulis) q(uaestor) bis tr(ibunus) mil(itum) bis pontiflex] aug(ur)].</i>
	Arretium ¹⁴⁴³	<i>[Q(uintus) Fabius] / Q(uinti) f(ilius) Maximus / dictator bis co(n)s(ul) (quinquiens) cen/sor interrex (bis) aed(ilis) cur(ulis) / q(uaestor) b(is) tr(ibunus) mil(itum) (bis) pontifex augur. / Primo consulatu Ligures sube/git ex iis triumphavit. Tertio et / quarto Hannibalem compluri/bus victoris ferocem subsequen/do coercuit. Dictator magistro / equitum Minucio quouis popu/lus imperium cum dictatoris/ imperio aequaverat et exercitui / profligato subvenit et eo nomi/ne ab exercitu Minuciano pa/ter appellatus est. Consul quin/tum Tarentum cepit triumphavit. Dux aetatis suae cautissimus et re[i] militaris peritissimus / habitus est. Princeps in senatum / duobus lustris lectus est.</i>
	Vergilius, Aen. VI. 845–846.	<i>quo fessum rapitis, Fabii? tu Maximus ille es, / unus qui nobis cunctando restituis rem.</i>

¹⁴⁴¹ PWRE VI. 1814–1830. s.v. ‘Fabius’. 116. Dict. 221, 217, consul: 233, 228, 215, 214, 209.

¹⁴⁴² Ins. Ital. 13. 3. p. 21. not. 14; CIL 1². p. 193. not. 12; Lanciani 1889. 74; Gatti 1889. 33.

¹⁴⁴³ Ins. Ital. 13. 3. p. 60–62. not. 80; CIL 1. p. 288 not. 29; CIL 12. p. 193. not. 13; CIL 2. 1828, ILS 56; Wilmanns 1873. not. 629.

Név	Lelőhely/forrás	Szöveg
M. Claudius Marcellus	Vergilius, Aen. VI. 855.	<i>aspice, ut insignis spoliis Marcellus opimis</i>
M. Livius Drusus Salinator	Vergilius, Aen. VI. 824.	<i>quin Decios Drusosque procul saeuumque securi</i>
P. Cornelius Scipio Maior	Vergilius, Aen. VI. 842.	<i>quis Gracchi genus aut geminos, duo fulmina belli,</i>
C. Cornelius Cethegus ¹⁴⁴⁴	Róma- Forum Romanum (Basilica Aemilia), ¹⁴⁴⁵	<i>[- - -] et Cenom[anos- - -] - - - d]ucem eo[rum- - -].</i>
M. Porcius Cato (cos)	Vergilius, Aen. VI. 841.	<i>quis te, magne Cato, tacitum aut te, Cosse, relinquat?</i>
L. Cornelius Scipio Asiaticus ¹⁴⁴⁶	Roma, Forum Augustum ¹⁴⁴⁷	<i>[L(ucius) Comeli]us P(ublili) f(ilius) S[ci]pio / Asia]ticus / [co(n)s(ul) pr(aetor) aed(ilis) cu]r(ulis) q(uaestor) tr(ibunus) [mil(itum)- - -].</i>
	Vergilius, Aen. VI. 843.	<i>Scipiadas, cladem Libyae, paruoque potentem</i>
L. Aemilius Paullus Macedonicus ¹⁴⁴⁸	Róma, Forum Romanum (Basilica Aemilia) ¹⁴⁴⁹	<i>Priore consu[latu de Liguribus- - -] / ris trium/phavit altero con- sulatu / deMacedonibus et rege Perse triu]mphavit / [- - -] con- sula/[tu- - -]lanos.</i>
	Arretium ¹⁴⁵⁰	<i>L(ucius) Aemilius / L(ucii) f(ilius) Paullus / co(n)s(ul) (bis) cens(or) interrex pr(aetor) aed(ilis) / cur(ulis) q(uaestor) tr(ibunus) mil(itum) tertio aug(ur). / Liguribus domitis priore / consulatu triumphavit. / Iterum co(n)s(ul) ut cum rege / [Per]se bellum gereret a p[o/pulo] ffactus est. Copias regis / [decem dieb]us quibus</i>

¹⁴⁴⁴ PWRE IV. 1277–1278. s.v. ‘Cornelius’ 88. consul: 197.

¹⁴⁴⁵ Ins. Ital. 13. 3. p. 40. not. 64; CIL 1². p. 341; CIL 6. 31630; Hülsen 1902. 264.

¹⁴⁴⁶ PWRE IV. 1471–1483. s.v. ‘Cornelius’ 337. consul: 190.

¹⁴⁴⁷ Ins. Ital. 13. 3. p. 21. not. 15; CIL 1², p. 194. not. 14; CIL 6. 31607; Gatti 1890². 255; Gatti 1890¹. 318.

¹⁴⁴⁸ Klebs, PWRE 1. 576–580 s.v. ‘Aemilius’ 114. consul: 182, 168.

¹⁴⁴⁹ Ins. Ital. 13. 3. p. 40–41. not. 65; CIL 1². p. 341; CIL 6. 31629; Gatti 1899. 386. not. 4; Gatti 1899. 243–244; Hülsen 1902. 262–263.

¹⁴⁵⁰ Ins. Ital. 13. 3. p. 62–63. not. 81; CIL 1. p. 289. not. 30; CIL 1². p. 194. not. 15; CIL 2. 1829; ILS 57; Wilmanns 1873. not. 630.

Név	Lelőhely/forrás	Szöveg
		<i>Mac[e/doniam atti]git delev[it / regem cum liberi]s cep[it]</i>
	Vergilius, Aen. VI. 838–840.	<i>eruet ille Argos Agamemnoniasque Mycenas/ipsamque Aeaciden, genus armipotens Achilli, ultus auos Troiae templa et temerata Mineruae.</i>
Ti. Sempronius Gracchus ¹⁴⁵¹	Arretium ¹⁴⁵²	<i>[Ti(iberius) S]empronius P(ublili) filius) / Gracchus [- - -].</i>
	TPSulp. 19. Tab. 1, pag. 2	<i>[C. La]ecan[i]o Basso co(n)s(ulibus) / [Q. Terentio] pr(idie) k(alendas)Febr(uarias) / [Rom]ae in foro Augusto / [ante] statuam Gracci / [ad colum]namquar/[tam prox]ume gradus / [hora n]ona C.</i>
	Vergilius, Aen. VI. 842.	<i>quis Gracchi genus aut geminos, duo fulmina belli,</i>
Gaius Gracchus	Vergilius, Aen. VI. 842.	<i>quis Gracchi genus aut geminos, duo fulmina belli,</i>
	TPSulp. 19. Tab. 1, pag. 2	<i>[C. La]ecan[i]o Basso co(n)s(ulibus) / [Q. Terentio] pr(idie) k(alendas)Febr(uarias) / [Rom]ae in foro Augusto / [ante] statuam Gracci / [ad colum]namquar/[tam prox]ume gradus / [hora n]ona C.</i>
P. Cornelius Scipio Aemilianus ¹⁴⁵³	Plinius NH 22.6.13 ¹⁴⁵⁴	<i>quod et statuae eius in foro suo divus Augustus inscripsit.</i>
	Vergilius, Aen. VI. 842.	<i>quis Gracchi genus aut geminos, duo fulmina belli,</i>
L. Mummius	Vergilius, Aen. VI.835– 836.	<i>ille triumphata Capitolia ad alta Corintho/uictor aget currum caesis insignis Achiuis.</i>
Q. Caecilius Metellus Numidicus ¹⁴⁵⁵	Róma, Forum Augustum ¹⁴⁵⁶	<i>Q(uintus) Caec[ilius] Q(uuiti) f(ilius) Metellus / Numidicus / censor co(n)s(ul) pr(aetor)- - -].</i>

¹⁴⁵¹ PWRE IIa. 1403–1409 s.v. ‘Sempronius’ 53. cos. 177,163.

¹⁴⁵² Ins. Ital. 13. 3. p. 63–64. not. 82; CIL 1. p. 289. not. 31; CIL I². p.195. not. 16; CIL 2. 1830; ILS 58; Wilmanns 1873. not. 631.

¹⁴⁵³ Consul: 147.

¹⁴⁵⁴ „et statuae eius in/oro suo divus Augustus subscripsit”

Név	Lelőhely/forrás	Szöveg
	Róma, Forum Augustum ¹⁴⁵⁷	<i>[- - -]statem[- - / - ce]nsor L. Eq[uitium censu prohibuit- - / -]s[- - -].</i>
C. Marius	Róma, Forum Augustum ¹⁴⁵⁸	<i>[C(aius) Marius C(aii) f(ilius) / co(n)s(ul) (septies) pr(aetor) tr(ibunus) pl(ebis) q(uaestor) a]ugur tr(ibunus) mil(itum). Extra / [sortem bellum cum I]ugurtha rege Numid(iae) / [co(n)s(ul) gessit eum cepit et] triumphans in / [secundo consu]latu] ante currumsuum / [duci iussit. Tertium co]nsul ap[se]ns creatus / [est. Quartum co(n)s(ul) Teut]onorum exerci[tum] / [delevit. Quintum co(n)s(ul)] / Cimbros fugavit ex ieis et / [Teutonis iterum triump]havit. Rem p[ub]licam turbatam / [s]edit[ionibus tribuni plebei et praetoris] / qui arm[at]i Capitolium occupaverant / [sextum] co(n)s(ul) vindicavit. Post LXX annum patria per arma / civilia expulsus armis restitutus septimum / co(n)s(ul) factus est. De manubieis Cimbric(is) et Teuton(icis) / aedem Honori et Virtuti victor fecit. Veste / triumphali calceis patriciis / [-- -].</i>
	Arretium, ¹⁴⁵⁹	<i>C(aius) Marius C(aii) f(ilius) / co(n)s(ul) (septies) pr(aetor) tr(ibunus) pl(ebis) q(uaestor) augur tr(ibunus) militum / Extra</i>

¹⁴⁵⁵ PWRE III. 1218–1221. s.v. ‘Caecilias’. 97. consul:109.

¹⁴⁵⁶ Ins. Ital. 13. 3. p. 21–22. not. 16; CIL 1². p. 196. not. 19; CIL 6. 31604.

¹⁴⁵⁷ Ins. Ital. 13. 3. p. 21–22. not. 16; CIL 1². p.196. not. 19; CIL 6. 31604; Lanciani 1889. 79; Gatti 1889. 34; Gatti 1890². 258. not. 4; Hülsen 1891. 151.

¹⁴⁵⁸ Ins. Ital. 13. 3. p.22–24. not. 17; CIL 1. p. 290. not. 32; CIL 1². p. 195. not. 17; CIL 6. 1315; CIL 6. 31598. Wilmanns 1873. not. 632; Hülsen 1890. 308–311.

¹⁴⁵⁹ Ins. Ital. 13. 3. p. 64–66. not. 83; CIL 1. p. 290. not. 33; CIL 1². p. 195. not. 18; CIL 2. 1831; ILS 59.

Név	Lelőhely/forrás	Szöveg
		<i>sortem bellum cum Iugurta / rege Numidiae co(n)s(ul) gessit eum cepit/ et triumphans in secundo consulatu / ante currum suum duci iussit. / Tertium co(n)s(ul) absens creatus est, / (Quartum) co(n)s(ul) Teutonorum exercitum / delevit. (Quintum) co(n)s(ul) Cimbros fudit ex / iis et Teutonibus iterum triumph[avit]. / Rem pub(licam) turbatam seditionibus tri(buni) pl(ebis)/ et praetor(is) qui armati Capitolium / occupaverant (sextum) co(n)s(ul) vindicavit. / Post LXX annorum patria per arma / civilia expulsus armis restitutus / (septimum) co(n)s(ul) factus est. De manubiis / Cimbric(is) et Teuton(icis) aedem Honori / et Virtuti victor fecit. Veste / triumphali calceis patriciis / [- - -].</i>
Livius Drusus	Vergilius, Aen. VI. 824.	<i>quin Decios Drusosque procul saeuumque securi</i>
Gaius Iulius Caesar ¹⁴⁶⁰	Róma, Forum Augustum ¹⁴⁶¹	<i>[C(aius) Iu]lius [C(aii) f(ilius) Caesar] / pater di[vi Iulii] / [p]r(aetor) q(uaestor) tr(ibunus) [mil(itum)- - -] / [C]olonos Cerce[nam deduxit]</i>
	Vergilius, Aen. VI. 830.	<i>aggeribus socer Alpinis atque arce Monoeci</i>
C. Iulius Caesar Strabo ¹⁴⁶²	Róma, Forum Augustum ¹⁴⁶³	<i>C(aius) Iulius L(uci) f(ilius) Caesar / Strabo / aed(ilis) cur(ulis) q(uaestor) tr(ibunus) mil(itum) bis (decem)vir / agr(is) dand(is) adtr(ibuendis)</i>

¹⁴⁶⁰ PWRE X. 185–186. s.v. ‘Iulius’ 130. *dictator, pater patriae* ca. 92.

¹⁴⁶¹ Ins. Ital. 13. 3. p. 13–14. not. 7; Paribeni 1933. 459–460. not. 81; Frank 1937. 90–93; Broughton 1948. 323–330.

¹⁴⁶² E. Diehl, PWRE X. 428–431. s.v. ‘Iulius’ 1351. *aedilis curulis*: 90

¹⁴⁶³ Ins. Ital. 13. 3. p. 11–13. not. 6; CIL 1. p. 278. not. 4; CIL 1². p. 198. not. 27; CIL 6. 1310; ILS 48; Paribeni 1933. 458–459. not. 80; Lanciani 1889. 76; Wilmanns 1873. not. 611e.

Név	Lelőhely/forrás	Szöveg
		<i>iud(icandis) pontif(ex).</i>
L. Cornelius Sulla Felix ¹⁴⁶⁴	Róma, Forum Augustum ¹⁴⁶⁵	<i>[L(ucius) Cornelius L(ucii) f(ilius) Sulla] Felix [dictator] co(n)[s(ul) bis pr(aetor) q(uaestor)].</i>
L. Licinius Lucullus ¹⁴⁶⁶	Arretium ¹⁴⁶⁷	<i>L(ucius) Licinius L(ucii) f(ilius) / Lucullus / co(n)s(ul) pr(aetor) aed(ilis) cur(ulis) q(uaestor) / tr(ibunus) militum aug(ur). / Triumphavit de rege Ponti Mithridate / et de rege Armeniae{e} Tigrane magnis / utriusque regis copiis conpluribus pro/elis terra marique superatis. Conle/gam suum pulsum a rege Mithridat[e] / cum se is Calchadona contulisset / opsidione liberavit,</i>
M. Claudius Marcellus ¹⁴⁶⁸	Róma, Forum Augustum ¹⁴⁶⁹	<i>[M(arcus) Claud]ius [C(aius) f(ilius) Marc]ellu[s aed(ilis) cur(ulis)] pont[if(ex)].</i>
	Vergilius, Aen. VI. 855.	<i>aspice, ut insignis spoliis Marcellus opimis</i>
Nero Claudius Drusus ¹⁴⁷⁰	Róma, Forum Augustum ¹⁴⁷¹	<i>[Nero] Cl[aud]iu[s] Ti(berii) f(ilius) / [Dru]sus Ge[r]man[ic]us / [co(n)s(ul) p]r(aetor) urb(anus) q(uaestor) aug(urr) imp(erator). / [Ex-stinct]us in Germania.</i>
Cn. Pompeius	Vergilius, Aen. VI. 831.	<i>descendens, gener aduersis instructus Eois!</i>
C. Iulius Caesar	Vergilius, Aen. VI. 769	<i>pariter pietate uel armis</i>
	Vergilius, Aen. VI. 831.	<i>descendens, gener aduersis instructus Eois!</i>

¹⁴⁶⁴ PWRE 4.1. (1900) 1522–1566. s.v. ‘Cornelius’ 392. dictator: 82–79, *consul*: 88, 80.

¹⁴⁶⁵ *Ins. Ital.* 13. 3. p. 24. not. 18; *CIL* I². p.196. not. 20; *CIL* 6. 31609; Lanciani 1889. 74; Gatti 1889. 33; Hülsen 1890. 311–312.

¹⁴⁶⁶ PWRE 13 (1927), 376–414. s.v. ‘Licinius’. 104. *consul*:74.

¹⁴⁶⁷ *Ins. Ital.* 13. 3. p. 66–67. not. 84; *CIL* 1. p. 292. not. 34; *CIL* I¹. 1832; *ILS* 60; Wilmanns 1873. not. 633.

¹⁴⁶⁸ A. Stein, *PIR*² D, 213–215, not. 925. *aedilis curulis*: 23.

¹⁴⁶⁹ *Ins. Ital.* 13. 3. p. 14–15. not. 8; Paribeni 1933. 470. not. 95.

¹⁴⁷⁰ A. Stein, *PIR*² D, 194–199. not. 8571. *consul*: 9.

¹⁴⁷¹ *Ins. Ital.* 13. 3. p. 15–16. not. 9; Paribeni 1933. 460–461. not. 82.

Név	Lelőhely/forrás	Szöveg
	Szobor a templomban	
Augustus Caesar	Augustus, Res Gestae VI. 26.	<i>pater patriae [felirat a quadrigán]</i>
	Genius Augusti	
	Vergilius, Aen. VI. 792.	<i>Augustus Caesar, diui genus, aurea condet</i>
M. Valerius Corvus ¹⁴⁷²	Gell. NA 9.11.10	<i>statuam Corvino isti divus Augustus in foro suo statuendam curavit</i>
P. Cornelius Scipio Aemilianus ¹⁴⁷³	Plinius NH 22.6.13:	<i>et statuae eius in foro suo divus Augustus subscripsit</i>
Cn. Sentius Saturninus (diadalmenet) ¹⁴⁷⁴	TPSulp. 13. Tab. 1, pag. 2	<i>Vadimonium fac[tum]/Truphoni Potamonis f(ilio) Alex(andrino) / in X[---]I k(alendas) Apriles primas Romae / in foro Augusto ante statuam / Cn. Senti Saturnini triumphae/[l]em hora quinta; HS MMM [dari] fide rogavit C. Sulpicius / [Cinnamu]s fide promisit / [Trupho Potamonis f(ilius) Alex(andrino)]</i>
	TPSulp. 14. Tab. 1, pag. 2	<i>[Vadimonium factum]/[Truphon]i[Potamoni]s f[il(io)] / Alexandrino [i]nk(alendas) Oct(obres) / primas Romae [i]n foro / Augusto ante statuam / Cn.Senti Saturnini / triumphae/[l]em hora</i>

¹⁴⁷² Consul: 348.

¹⁴⁷³ Consul: 147.

¹⁴⁷⁴ Kokkinos 1995. 21–36.

2. SZ. MELLÉKLET: AZ ALESSANDRINA NEGYED FORUMOT ÉRINTŐ HÁZTÖMBJEINEK TULAJDONOSAI

Tömb ¹⁴⁷⁵	Helyrajzi szám ¹⁴⁷⁶	Tulajdonos ¹⁴⁷⁷	Mai cím
1:			
	1625	Giovanni di Angelo de Bella Muratore ¹⁴⁷⁸ Michele Ghislieri Baron Giuseppe Piccolomini del fu Pietro ¹⁴⁷⁹	via del Priorato 46–via Alessandrina 81–86 – via Bonella 66–67
2:			
	1625	Michele Ghislieri ¹⁴⁸⁰ Michele Ghislieri Antonio Ghislieri Sacchetti Ghislieri Baron Giuseppe Piccolomini del fu Pietro	via del Priorato 46.— via Alessandrina 81–86. – via Bonella 66–67
3:			
	1623	Martino Longhi ¹⁴⁸¹ Ercole Crescimbene ¹⁴⁸² Crescimbene Domenico Finucci del fu Filippo Antonelli Domenico Ganucci	via del Priorato 44
4:			
	1623	Nicola Guaina ¹⁴⁸³ Mattei Longhi	via del Priorato 44

¹⁴⁷⁵ Meneghini–Santangeli Valenzani 2011. 74. sqq. alapján

¹⁴⁷⁶ Presidenza generale del censo. Catasto urbano di Roma. Brogliardi. I.10. Archivio di Stato di Roma: Progetto Imago II. Catasto Urbano. In: http://www.cflr.beniculturali.it/Urbano/s_brogliardi.php?Rione=Monti&Path=Imago\Brogliardi\Impianto\Monti

¹⁴⁷⁷ dipsuwebgis.uniroma3.it és <http://www.cflr.beniculturali.it/serie.html> dokumentumai alapján

¹⁴⁷⁸ 1597.

¹⁴⁷⁹ Az újjáépített palota 3. emeletét bírtokolta.

¹⁴⁸⁰ 1597.

¹⁴⁸¹ 1591.

¹⁴⁸² 1597–1599.

¹⁴⁸³ 1590–1599.

Tömb ¹⁴⁷⁵	Helyrajzi szám ¹⁴⁷⁶	Tulajdonos ¹⁴⁷⁷	Mai cím
		Domenico Finucci del fu Filippo Antonelli	
5:			
	1626	Stefano de Pinis ¹⁴⁸⁴ Battista stuccatore ¹⁴⁸⁵ Rossetti Canterani és Bonpiani Domenico del fu Ludovico ¹⁴⁸⁶ Saltasbarra	via Alessandrina 90–91
6:			
	1627	Petrus Brunnazzius ¹⁴⁸⁷ Pietro Brunacci Bernardo Brunacci marchese Giovanni Battista Casali Ciceroni	via Alessandrina 92–93
7:			
	1628	Bernardino da Vedano Bernardino Beroldi Rotelli Sabuci Clementinia Ciolli Rapetti Celli	via Alessandrina 94–95
8:			
	1630	Fr. Castiglione Ospizio de San Michele a Ripa Giovanni Podesta Sabuci	via Alessandrina 98–99
	1629	? Fra Castiglione Balzanetti Ospizio de San Michele a Ripa Livia Porcellaga Ospizio de San Michele a Ripa	via Alessandrina 96–97
9:			

¹⁴⁸⁴ 1590.

¹⁴⁸⁵ 1599.

¹⁴⁸⁶ A 2. emeletet birtokolta.

¹⁴⁸⁷ 1590.

Tömb ¹⁴⁷⁵	Helyrajzi szám ¹⁴⁷⁶	Tulajdonos ¹⁴⁷⁷	Mai cím
	1620	? Francesco Castiglione Antonio Benvenuti del fu Giuseppe Compagnia della SS.Madonna di Loreto dei Fornari	via del Priorato 37–39
10:			
	1621	Bernardino Bertoldi Celli–Sabuci	via del Priorato 40–41
11:			
	1622	? Pietro Brunacci Ciceroni	via del Priorato 42–43
12:			
	1623	? Stef. de Pine Battista Stuccatore de Rossi Domenico Finucci del fu Filippo	via del Priorato 44
13:			
	1631	? ? Fontana Pascucci	via Marmorella 8–12
	1642	? ? Eredi Fontana és Pascucci	via del Priorato
14:			
	1640	? ? Pietro Sozzi del fu Natale	via del Priorato 3–4
	1641	? ? Confraternita della Morte	via del Priorato 3–4
15:			
	1589	? ? Marchese Giuseppe Pasquali Capponi és Angeloni Stefano del fu Vincenzo	via Bonella 18–20
16:			

Tömb ¹⁴⁷⁵	Helyrajzi szám ¹⁴⁷⁶	Tulajdonos ¹⁴⁷⁷	Mai cím
	1588	? ? Antonio Fiori del fu Giovanni	via Bonella 16–17
17:			
	1587	? ? Alessandro Mongalli del fu Tiburzio	via Bonella 14–15
18:			
	1586	? ? Domenico Salvi del fu	via Bonella 11–13
19:			
	1585	? ? Maru?	via della Croce Bianca 77–80 via Bonella 8–10
20:			
	1595	? ? Francesco Gallina és Francesco Gallina	via Alessandrina 16–19- - via della Croce Bianca 43–45
21:			
	1594	? ? Conte Deleoni	via Alessandrina 11–12
	1593	? ? Conte Deleoni	via Alessandrina 10
22:			
	1604	? ? Luigi Maggi del fu Filippo és Luigi Maggi del fu Filippo	via Bonella 2–5
23:			
	1604	? ? Luigi Maggi del fu Filippo és Luigi Maggi del fu Filippo	via Bonella 2–5
24:			

Tömb ¹⁴⁷⁵	Helyrajzi szám ¹⁴⁷⁶	Tulajdonos ¹⁴⁷⁷	Mai cím
	1604	? ? Luigi Maggi del fu Filippo és Luigi Maggi del fu Filippo	via Bonella 2–5
25:			
	1603	? Egy belső magtárba vezető bejárat: Monache della SS.ma Annunziata	via di Tor de' Conti
26:		Monastero del' Annunziata	
	1611	Monache della SSma Annunziata	via Bonella 78–81
	1612	Chiesa della Ss.ma Annunziata	via del Grillo
	1613	Monache della SSma Annunziata	via di Campo Carleo 29–32

JEGYZETSZÓTÁR

A Á

abacus: fedőlemez, fejlemez, az oszlopfő vagy a pillérfő legfelső, az architrávhoz, ill. az archivoltéhoz kapcsolódó tagja. A dór fejezet abacusa négyzetes lap, az ión, a korinthuszi és a kompozit fejezetnél oldalait homorúan ívelték és változatosan díszítették.

abacus-rozetta: a korinthuszi oszlopfő abacusán, annak középvonalában elhelyezett rózsára hasonlító virág.

abundantia: ’bőség, teljesség, gazdagság’.

Acanthus mollis: nyugati medveköröm. Az ajakosvirágúak rendjébe tartozó, mediterrán növény, magas kóró vagy cserje. Mélyen karéjos és vágott levelei a klasszikus művészetek kedvelt motívumai.

Acanthus spinosus: Tüskés medveköröm. Levele osztottabb és mélyebben szeldelt, mint az Acanthus mollisé.

Accademia San Luca (Accademia nazionale di San Luca): 1593 Federico Zucchari alapította római művészeti akadémia. Célja az volt, hogy a pápai megrendelések kézműveseinek munkáját művészi szintre emelje. Később királyi rangú művészeti iskolává, majd egyetemmé vált.

Achilles: ld. Akhilleusz.

acrolith: ld. akrolithon.

Adónisz: Aphrodité kedvese, akit a féltékeny Árész vadkanná változva megölt. Alakja a meghaló és feltámadó istenek közé tartozik, története a sumer mitológiából, mint vándormotívum került át a föníciai területre.

Aedes Divi Augusti: A „Megistenült Augustus” temploma. Valahol a Forum Romanumon, vagy annak legközelebbi környezetében állt.

Aedes Martis: Mars temploma.

aedicula: kis templom, szentély, fülke.

aedilis curulis: Kr. e. 376-től a patriciusok közül választott aedilis. A plebeius aedilisekkel közös testületet alkottak.

aedilis: eredetileg a plebeiusok közül választott, a néptribunusoknak alárendelt római tisztségviselő. Feladatuk a városfelügyelet, az annona (gabonakészlet beszerzése) és bizonyos játékok megrendezése.

Aemilius Lepidus, Marcus (1) (Kr. e. 120–Kr. e. 77): A triumvir M. Aemilius Lepidus apja. Consul Kr. e. 78-ban.

Aemilius Lepidus, Marcus (2) (Kr. e. 90. körül–Kr. e. 13): Kr. e. 46-ban consul, Kr. e. 44-ben magister equitum, Kr. e. 12-ben pontifex maximus. A második triumviratus tagja.

Aemilius, Lucius Paullus Macedonicus (Kr. e. 229 –Kr. e. 160): kétszeres consul (Kr. e. 182, 168), censor (Kr. e. 164). Részt vett a 3. makedón háborúban, majd meghódította Epirust.

Aeneas Silvius: Aeneas déd- vagy ükunokája, Alba Longa királya.

Aeneas: trójai királyfi, Aphrodité és Ankhiszész fia. Róma mitikus alapítója, a Iulius–Claudius-dinasztia legendás ősapja.

Aeneis: P. Vergilius Maro Aeneasról szóló eposza.

aerarium militare: katonai kincstár, Augustus hozta létre Kr. e. 6. körül a hadseregfenntartással kapcsolatos költségek kezelésére.

aerarium Saturni (Aerarium populi Romani): a klasszikus értelemben vett államkincstár neve. A Forum Romanumon álló Saturnus-templom podiumában alakították ki. A quaestorok alá tartozott, akiket a senatus felügyelt. Az állami vagyonon túl itt tárolták a legiók jelvényeit, a réztáblára vésett törvényeket, a szenátusi határozatokat és különböző nyilvántartásokat.

aerarium: államkincstár.

Aesculapius: ld. Aszklépiosz.

africano (Marmo Africano, marmor Lucullaeum, lucullusi márvány): Kis-Ázsiai anthrakolit, Teosz szigetén is bányászták. Rózsaszín, vörös és fekete erezetű. Nevét Lucullusról kapta, aki Kr. e. 74-ben vitte először Rómába. Leginkább oszlopokat és padlóburkolatokat készítettek belőle.

Agapitus, II. pápa (?–955. november 8.): szentéletű pápa, akinek sikerült a Római Köztársaság zsarnok vezetőjét, Alberiket ellensúlyozni. Támogatta a cluny reformokat és elsimította a reimsi egyházszakadást.

agora: A görög városok központi tere, amely kezdetben piactérként és szentélykörzetként funkcionált, később az állami élet központja. Megszentelt hely, bűnösök nem léphettek be ide.

Agrippa, Marcus Vipsanius (Kr. e. 63–Kr. e. 12): Róma egyik legkitűnőbb hadvezére, államférfi. Augustus barátja és veje, kiszemelt utódja. Kr. e. 28-ban consul.

Akantha: nimfa, aki nem kívánja Apollón szerelmét. Védekezésül megkarmolja, mire az isten növényé, akantusszá változtatja.

akantusz: ld. Acanthus mollis.

Akharnai-relief: Az Akharnából az athéni Árész-templomba vitt oltár, amelyen Árész és Aphrodité kettőse látható.

Akhilleusz (Achilles): Péleusz és Thetisz fia, görög félisten, a trójai háború hőse.

akrolith (acrolithus): szobrászati stílus vagy módszer. Általában festett vagy aranyozott faszobor, amelynek ruhátlan részei márványból vagy elefántcsontból készültek.

Akropolisz: 1. felsőváros. 2. Athén erődített, ősi városi palotaközpontja, a tetején egy szent kerülettel, ahol többek között a város védőjének, Athénének a szentélye állt.

akrotérion: oromsarok. A görög templomok oromfalának csúcán és sarkain alkalmazott díszítés.

alabástrom: finom szemcséjű, áttetsző gipsz.

Alarich (395–410): nyugati gót király. 410-ben elfoglalta és kirabolta Rómát.

Alba Silvius: Alba Longa ötödik királya, Latinus Silvius fia.

Albinus, Lucius: plebeius származású férfi, aki Kr. e. 390-ben segített a Vestáknak a szent tárgyakat a gallok elől Caerae-be menekíteni.

Alcea (mályvarózsa): gyökere gyógyhatású, de általában kerti dísznövény.

Alchemilla vulgaris (közönséges palástfü): a rózsafélék családjába tartozó gyógynövény. Összehúzó hatású, gyulladáscsökkentő, fájdalomcsillapító.

Alea: istennő, eredetileg önálló funkciókkal bírt Árkádiában, majd beleolvadt Athéné személyébe.

Alexandrosz: ld. Nagy Sándor.

Algiers-relief: Karthágóból származik, ma Algírban, a Musée National des Antiquitésben látható. Feltehetően a császárkultuszhoz köthető oltár részeként a Iulius-

Claudius-dinasztia idején keletkezett. A mai azonosítás szerint a Mars Ultor-templom kultuszszobrait ábrázolja.

Alismataceae: hídőrfélék vagy vízililiomok. A hídőrvirágúak rendjének, mintegy 70 fajjal rendelkező növény családjába tartozó gyógy- és fűszernövény.

Alkamenész (Kr. e. V. sz.): Lémnoszról származó görög szobrász. Pheidiász tanítványa, Athén egyik legjelentősebb alkotója.

Allium sativum: fokhagyma. Az amarilliszfélék családjába tartozó gyógy- és fűszernövény.

Allium triquetrum: háromélű hagyma. Az amarilliszfélék családjába tartozó gyógy- és fűszernövény. Apró tulipánokra emlékeztető, dekoratív virágai, és háromszögletű, zölden erezett gerezdjei vannak.

Allium ursinum: medvehagyma. Az amarilliszfélék családjába tartozó gyógy- és fűszernövény.

Amaltheia: 'gondos'. Egy krétai kecske, aki tejjével táplálta a gyermek Zeust. Gyakran nimfaként ábrázolják.

Ambarvalia: a fratres Arvales végezte tisztító szertartás, a souvetauralia során a szertartásban résztvevő állatokat feláldozták Marsnak.

Amon: 'az elrejtett'. Egyiptomi isten, a szél, a levegő, a Nap istene, teremtő istenség.

Amor (Erósz, Cupido): Mars és Venus gyermeke, a vágy a szerelem istensége.

Amulius: Alba királya, Procas fia, Numitor testvére.

Ancus Martius (Kr. e. 641–616): Róma negyedik királya. Mitológiája szerint a társadalom- és a római közösségi kultusz megerősítője, béketeremtő uralkodó.

Anemone: szellőrózsa, vagy anemóna. A boglárkafélék családjába tartozó növénynevezettség.

Ankhiszész: dardániai király, Kapüsz és Themisztész fia, Aeneas apja.

Antares: a Scorpio csillagkép legfényesebb csillaga, szuperóriás.

ante-fal: az épület két oldalának falnyelvszerűen meghosszabbodott része, ami a végén található pillértagolással kiképzett nyúlvánnyal előcsarnokot hoz létre.

antefix: a koronázópárkányon elhelyezett márvány vagy terrakotta lapok sorozata, amely a kúpcserép-sorok végződését takarta.

anthemion: virágdísz. Legismertebb változatai a palmetta, az akantusz és a lótszimbó.

Anthemis: az őszirózsafélék vagy fészkesek rendjébe tartozó növénynevezettség. Legismertebb tagja az *Anthemis nobilis*, a római kamilla.

anthrakolit: a fekete színű márványok általános elnevezése.

Anti-Ares: 'Árés ellenfele'. Az Antares csillag eredeti neve. Ld. Antares.

Antonia maior [Iulia Antonia Maior] (Kr. e. 39–?): Antonius és Octavia minor idősebb lánya. Nero császár nagyanyja.

Antonia minor [Iulia Antonia Minor] (Kr. e. 31–Kr. u. 37.): Antonius és Octavia minor fiatalabb lánya. Claudius császár anyja.

Antoniarius duarum: 'a két Antoniának'. Antonia maior és Antonia minor közös elnevezése.

Antonius, Marcus (Kr. e. 83.–Kr. e. 30): politikus, hadvezér, a II. triumvirátus tagja.

Apellész: a Kr. e. IV. században élt, a leghíresebb görög festő volt, Nagy Sándor udvari művésze.

Aphrodité (Venus): a szerelem és a szépség istennője a görög mitológiában.

Aphrodité en képoisz: „kerti Aphrodité”. Alkamenész szobra után a természet folyamatos megújulásáért, a kertek termékenységéért felelős Aphrodité ábrázolásának típusa. Laza tartású, jobb könyökével oszlopra támaszkodó, ruhás nőalak.

Aphrodité hopliszmené: „fegyveres, vagy pajzsos” Aphrodité. Az istennő mítoszának harcosszerű momentumait (erőszakból fakadó születése, kapcsolata Arésszal stb.) kiemelő spártai kultusz központi alakja.

Apium graveolens: zeller. Az ernyősvirágzatúak rendjébe tartozó gyógy- és fűszernövény.

Apollo (Apollón): Zeusz és Létó (Iuppiter és Latona) gyermeke, a fény, a szellem viláosságának, a jóslásnak, a gyógyításnak az istene. A Múzsák karvezetője.

Apollo Actius: Apollo ősi temploma és kultusza Actiumban

Apollo Citharoedus: ’a lanton játszó Apollo’. Apollón Muszagetész (A Múzsák vezére) tipikus ábrázolása. Leghíresebb a Musei Vaticaniban látható, Szkopasz eredetije után készült római márványmásolat.

Apollo lantja: khelysz lyra, a Hermész készítette teknőchátú hangszer, amit Apollónnak adott. Apollón egyik attribútuma, az Apollón Muszagetész ábrázolások kelléke. Mint díszítőmotívum gyakran jelzi az isten személyes jelenlétét, például a korinthuszi oszlopok egyik formáján.

Apollón Boedromiosz: ’a megmentő Apollón’. Apollón thébai kultuszhelye, ahol a háborúban bajbajutottak megsegítőjeként tisztelték.

Apollón Muszagetész: ’a Múzsákat vezető Apollón’. A zene és a művészetek istene.

Apollón Theoxeniosz: ’az idegeneket védő Apollón’.

Apollón: ld. Apollo.

apotheca: raktár. éléstár.

apotheosis: kiváló emberek istenné emelése. Istenné válás.

apotropaikus: bajelhárító.

Appiades-kút: Caesar forumán Venus Genetrix-templom előtt felállított szökőkút, amit az Aqua Appia mentén szobrot kapott nimfák képmásainak Stephanus által készített másolataival díszítettek.

apszis (apsis): ’ív, kiöblösödés, boltozat’. Az épület végéhez csatlakozó, félkör alakú, kupolával fedett tér, a római basilicában legtöbbször félkörös félkealakú rész, melyben a szószék (rostra) állt. A keresztény templomokban a főhajót félkör alakban lezáró rész.

Aqua Appia: Róma első vízvezetéke. Kr. e. 312-ben Appius Claudius Caecus és C. Plautius Venox építtette. Az Aventinus, a Palatinus és a Capitolinus közötti igen sűrű lakosságot látta el vízzel.

Aqua Felice: római vízvezeték, V. Sixtus építtette 1586-ban.

Aqua Marcia: Q. Marcius Rex praetor által Kr. e. 144–140-ben felépíttetett vízvezeték, amely a Via Tiburtina és az aurelianusí városfalak mentén futott, és a Viminalis, Caelius, Aventinus, Palatinus és a Capitolinus vízellátását szolgálta.

aquila: ’sas’. A római legiók hadijelvénye. Ld. hadijelvények.

ara gentis Iuliae: a gens Iulia tiszteletére bemutatandó áldozatok számára épített oltár. Egy közülük a Capitoliumon (Area Capitolina) állt.

Ara Maxima Herculis: (a Legyőzhetetlen Hercules Nagy Oltára) a legkorábbi emléke a római Hercules kultusznak. Az oltár a Circus Maximus és a Palatinus határán állt a mai Bocca della Verità templomtól északra.

Ara Pacis Augustae: 'az Augustusi Béke Oltára'. Egy monumentális oltár a Marsmezőn, amelyet Kr. e. 13–9 között építtetett Augustus a Hispaniából és Galliából való hazatérése tiszteletére. Az Augustus-kori művészet egyik legjelentősebb alkotása.

Ara Pietatis Augustae: 'Az Augustusi Kegyelem Oltára'. Szerkezetileg hasonló volt az Ara Pacis Augustaéhoz, Tiberius Kr. u. 22-ben tett javaslatára építtette a senatus Livia egészségéért, és Claudius avatta fel Kr. u. 43-ban. Pontos helye nem ismert, egyes részeit felhasználták 303-ban az Arcus Novushoz, majd a Della Valle gyűjteménybe és a Mediciék tulajdonába kerültek. Néhány darabja a Villa Medici falába építve fennmaradt.

aranykor: Hésziodoszon alapuló mítosz, amely egy olyan ideális és tökéletes világról szól, amely az emberi gyarlóság miatt már elveszett. A római aranykort Ovidius énekelte meg a *Metamorphoses*-ben (Ovid. Met. 1. 101–111.)

Archa Noé: 'Noé bárkája'.

archetípus: öskép, szimbólum, valaminek az ősformája.

architráv (epistylum, episztülion): hevedergerenda. A görög templom homlokzati oszlop-gerendázatos rendszerének kiváltó eleme. Ezen nyugszik a födém szerkezet és a tetőgerendázat.

archivolt: a boltozat homlokíve, a homlokzaton megjelenő, tagozott felületet.

Arco de' li Pantani: Lásd: Arco dei Pantani.

Arco dei Pantani: 'A mocsár diadalíve'. Az Augustus-forum keleti, suburai átjárójának középkori elnevezése.

Arco di Pantano: ld. Arco dei Pantani

Arcus Drusi et Germanici: 'Drusus és Germanicus diadalíve'. Tiberius diadalívei, amelyeket fia és unokaöccse tiszteletére állíttatott fel a Mars Ultor-templom két oldalán.

Arcus Nervae: az Arco dei Pantani középkori elnevezéseinek egyike.

Area Capitolina: A Capitolium tere.

area fori: A forum tere.

Árész (Mars): hadisten. Zeus és Héra fia.

Árész Borghese: Alkamenész szobráról készült római márványmásolat, amely a Borghese-gyűjtemény része volt. 1807-ben Napóleon megvásárolta, ma a Louvre-ban látható.

Argiletum: A Subura és a Forum Romanumot összekötő, a Viminalis és Esquilinus közötti ősi útvonal.

Arisztobulosz († 160 Kr. e.): hellenisztikus zsidó filozófus, az alexandriai iskolából.

armarium: a neve a fegyver szóból ered, ezért eredetileg fegyvertárolásra használt, zárt, polcos szekrény lehetett. A későbbiekben ruhák, pénz, ékszerek vagy könyvek tárolására használták.

armilla: karperec.

Artemisz (Diana): Iuppiter (Zeusz) és Latona (Létó) lánya, Apollo (Apollón) ikertestvére. A szabad természet, a vadászat és a Hold istennője.

Artemisz Hégemoné: 'kórus és a tánc vezetője'. Artemisz kultusza Spártában.

Artemisz Karüátisz: a karüai Artemisz kultusza Karüaiban, amit Artemisznek és nimfáknak szenteltek és a lányok szent táncsal ünnepeltek.

Artemisz Orszilokhia: a nőket a szülésben megsegítő istennő.

Artemisz Paidotrophosz: a gyermekeket ápoló istennő.

Artemisz Philomeirax: 'a fiatal lányok barátja'. Az éliszi gymnasion melletti Artemisz-templom úrnője.

Arum italicum: olasz kontyvirág. A kontyvirágfélék családjába tartozó évelő gyógynövény.

Ascanius (Iulus): Aeneas és Kreusa fia, Priamosz unokája. Alba Longa alapítója.

Asparagus: spárga. A görögöknél gyógynövény, a római konyhában zöldségféle.

Asperula aristata: csövesvirágú műge. A galajfélék (buzérfélék) családjába tartozó gyógynövény.

Asphodelus albus: fehér aszfodélosz. A fűfafélék családjába tartozó évelő növény. Gyökérgumója ehető.

Aszklépiosz (Aesculapius): Apollón és Korónisz nimfa gyermeke, a gyógyítás és a gyógyhatású szerek mestere, akit halandóból Zeusz tett istenné. Gyermekeivel, Makháón (sebészet), Podaleiriosz (belgyógyászat), Panakeia (gyógyszerészet), Hügeia (közegészségügy), az orvostudomány egészét képviselik.

asztragalosz: (ostorfonat). Barázdált mintájú – apró, domború, gyöngy vagy ellipszis formákból álló pálcata vagy díszítőléc.

Athena Alea: Athéné Aleával azonosított istenségének arkádiai kultusza.

Athena Varvakeion: Athéné Varvakeionban talált szobra, amelyet Pheidiász kultuszszobrának másolataként azonosítottak.

Athena: Ld. Athéné.

Athéné (Pallasz Athéné, Athena, Minerva): Zeusz lánya, apja megtestesült gondolatainak jelképe. A mesterségek és hadtudomány istennője.

Athéné Erüma: 'a védelmező'. Athéné Poliatisz kultusza Tegeában.

Athéné Parthenósz: 'a szűz Athéné'. Az ő tiszteletére emelték a Parthenónt az athéni Akropoliszon.

Athéné Poliasz: 'városvédő' Athéné.

Athéné Poliatisz: 'a városvédő'.

Athéné Polioukhosz: 'a várost fenntartó'.

Atia Balba Caesonia secunda (Kr. e. 85–Kr. e. 43): Marcus Atius Balbus lánya, Octavia Minor és Octavianus anyja.

Atrium Libertatis: a censorok levéltára, valahol a Forum Romanum környékén volt. Itt őrizték a polgárok hivatalos jegyzékét, az ager publicus térképét és a rabszolga felszabadítási okiratokat.

atrium: a római domus központi része, nyitott tetű (impluvium), négyszögletű udvar, ahonnan a lakoszobák nyíltak. A családi élet fő színtere.

attika: a főpárkány feletti, a tetőt eltakaró mellvédszerű fal. Díszítőelemszerű, többnyire a tető elfedésére, a homlokzat magasítására, emeletsor kialakítására alkalmazták.

attikai ión lábázat: ld. attikai lábázat.

attikai lábázat: az ión oszlop Attikában kifejlesztett lábazata, amely egy nagyobb alsó és egy kisebb felső félköríves profilú korongból, köztük szalaggal szegélyezett homorú gyűrűből áll.

attributum: állandó tárgy, jelvény, amely egy adott személyt vagy istent a többiektől megkülönböztet.

auctor: szerző, író.

auctoritas: 1. törvénnyel ráruházott hatalom, hitelesség. 2. 'tekintély'.

augousztosz: 'tiszteletre méltó' (gör.).

augur: madárjós.

auguráció: beavatás, felavatás.

augurium augustum: az istenek által kegyesen kinyilatkoztatott madárjóslat.

augurium: az augurok jósló tevékenysége.

Augustus Caesar: ld. Augustus.

Augustus Geniusa: ld. Genius Augusti.

Augustus: Octavianus, Caesar Augustus [Caius Octavius Thurinus] (Kr. e. 27–Kr. u. 14): a principatus első császára.

Augustusi Béke Oltára: ld. Ara Pacis Augustae

augustusi béke: Az Augustus idején a Birodalomban uralkodó béke.

Augustus-mauzóleum (Mausoleum Augusti): A Tiberis és Via Flaminia közötti keskenyebb téren áll. Egyike Augustus legkorábbi építményeinek, Kr. e. 28-ban, hatodik consulsága idején készült. Nem csak a princeps nyughelye, ide temetkeztek Nerváig a császárokon kívül a Juliusok és Claudiusok családtagjai is.

Augustus-quadriga: Augustus diadalkocsin álló képmása, amit a senatus az Augustus-forum közepén állított fel. Feliratán – „Pater patriae” – a „haza atyjaként” üdvözölték.

Augustus-tropaeum (Tropaeum Augusti vagy Tropaeum Alpi): La Turbie-ben felállított győzelmi emlékmű, amelyet Vindelica és Raetia meghódítása tiszteletére emeltek. Az emlékmű központi magja egy 24 oszlopos peripterosz, amelynek belsejében a Galliába vezető tartományokat pacifikáló hadvezérek szobra állt, a tetején Augustus aranyozott bronz szobra.

aurea aetas: 'aranykor'. A római mitológiában Saturnus uralkodásának kora.

Aurelianusi városfal: Aurelianus (270–275) kezdeményezte a róla elnevezett, Rómát körülvevő új, 19 km hosszú, átlagosan 8 méter magas fal építését.

Aurora (Éósz): a hajnal örökké megújuló istennője, a Nap (Sol) nővére.

auspicium: az előjelek megfigyelése, madárjósítás. Az augurok szakrális tevékenysége.

Aventinus: egyike Róma hét dombjának. Nevét vagy egy albai királyról, vagy Héraklész és Rhea fiáról kapta.

axiális: tengelyirányú, tengelyhez tartozó.

axialitás: tengelyre szervezettség. A római építészet egyik alapelve.

Az Augustusi Kegyelem Oltára: ld. Ara Pietatis Augustae.

B

baccalature (baccellato): levélneyles díszítés, amely egymás mellé állított, függőleges, végükön ívben végződő, faragott díszítések sorából áll.

baccellato: ld. baccalature.

Bacchus: ld. Dionüszosz.

baldachin: 'lombsátor'. Oszlopokon nyugvó kő-, bronz-, fa- vagy textiltetőzet az oltárok, uralkodói-, főpapi trónszékek, ágyak vagy sírépítmények felett.

balteus: 'öv'. Eredetileg az ión oszlopfőn jelenik meg, mint dekoratív elem.

Barbo, Marco (1420–1491): velencei kardinális, II. Pál pápa harmad-unokaöccse. Aquileia patriarchája, pápai legatus Németországban, Magyarországon és Lengyelországban, hogy létrehozzanak egy törökellenes fellépést. Művelt humanista volt, az egyházi belharcolokban a Della Rovere és Borgia családok közötti egyensúly megteremtésén munkálkodott.

Barbo, Pietro: ld. II. Pál pápa.

bardiglio: Carrarában bányászott, cukorszemcsés, szürke márvány.

Basilica Aemilia: Kr. e. 179-ben Marcus Fulvius Nubilius és Marcus Aemilius Lepidus által emelt basilica a Forum Romanumon.

Basilica Antoniarum Duarum: 'a két Antonia basilicája'.

Basilica Argentaria: 'a fémművesek basilicája'. A Forum Caesaris tabernái mellett megépített, pillérekon nyugvó porticus.

basilica Floscellaria: 'a virágárusok basilicája'.

Basilica Iulia: Caesar kezdte meg építeni a Forum Romanumon, de csak Augustus fejezte be és avatta fel Kr. u. 19-ben. Főként a praetori bíróságok működtek benne.

Basilica Maxentii: Maxentius kezdte építeni 308-ban, Constantinus avatta fel 312-ben. A Forum Romanum utolsó római basilicája.

Basilica Ulpia: A Traianus-forum basilicája.

basilica Vestiarum: 'a kelmekereskedők basilicája'.

basilica: A szó eredetileg a görög királyok (baszileiosz) lakóházát (sztoa baszileiosz) jelentette. Korai formái a nagy porticusokból eredeztethetők. Hosszúak, oszlopokkal körülvett vagy oszlopsorokkal hajókra tagolt, nagy tömegek befogadására alkalmas csarnok. Jogügyletek intézésére, kereskedelmi és törvénykezési ügyek lebonyolítására jött létre. Eredetileg egyetlen téglalap alaprajzú, tág terű terem, aminek nagyméretű, belső terét oszlop- vagy pillérsorokkal leválasztott folyosó vette körül. Egyik oldalán a bejárat, másik oldalán díszes emelvény (tribunal) helyezkedett el. A tribunal néha félkör alakú térbővítményben (apszis) állt. Vitruvius által a leginkább követendőnek az az alaprajz látszik, ahol az épület szélessége legalább hosszúságának harmada. Középső tere magasabb, mint az azt övező folyosóé. A világosságot a folyosó teteje fölött, az oszlopközökön át kapja. Az emeletes folyosó nem lehet szélesebb, mint a központi tér (középhajó) harmada s az alsó oszlopok magasságának megfelel a folyosó szélessége. Ezt az elrendezést azonban nem mindig követték, volt, ahol többszörösen is osztották a teret.

bazilita: ld. baziliták.

baziliták: keleti, görög rítusú szerzetesek. Eredetük a III–IV. századi remetékre vezethető vissza. Első közösségüket Kr. u. 320 táján alapította Pakhomios egyiptomi szerzetes. Rendi szabályzatukat Nagy Szent Vazul (Basileios) kaisareiai érsek alkotta meg a IV. században.

Bellona: feltehetően szabin eredetű istennő, a római mitológiában Marshoz kötődik, mint testvére, vagy felesége, vagy leánya. Szentélye a Campus Martiuson állt, itt fogadták az idegen követeket, illetőleg a csatából hazatérő győztes hadvezéreket.

Benedek, Szt. (c. 480–543/547): Nursiai Szt. Benedek (San Benedetto da Norcia). A bencés szerzetesrend megalapítója.

Benedek, XIV. [Prospero Lambertini] pápa (1740–1758): Egyike a tudományosságáról és kedélyességéről ismert, legkiválóbb pápáknak.

beneficium: 'jótétemény, kedvezmény, szolgálat'. Az adott szövegösszefüggésben (beneficium Antoniarum duarum) jótékonyági adományról van szó.

Bernini, Giovanni Lorenzo (1598–1680): építész, szobrász, a római barokk vezető mestere. A Szent Péter bazilika hivatalos vezető építésze volt.

Boccapaduli, Prospero (1505–1585): Michelangelo Capitoliumot újjáépítő programjának vezetője. Jelentős régiséggyűjteménye volt.

boltív: íves tartószerkezet, amely képes jelentős tömeget nagy távolságot átívelve megtartani.

Bonelli, Michele (1541–1598): kardinális, a piemonti Alessandrinában született. V. Pius pápa rokona, aki dominikánus szerzetesként több magas rangot is betöltött (Camerlengo, hat pápaválasztó konklávé résztvevője stb.) egyházi személyiséggé lett. Róma városrendezésében a császárforumok és a Forum Romanum területét érintő átépítések fűződnek a nevéhez.

Bonifác, IV. (c. 560–615): pápa. A Bizánccal való jó viszony fenntartására törekedett. Phocasszal való baráti viszonya eredményeként megkapta a Pantheont, és Szűz Máriának és a mártíroknak szentelte.

Borghese-gyűjtemény: a XVII. században alapított gyűjtemény, amelyet a Borghese-család tagjai válogatta össze. Legfőbb gyűjtője Scipione Caffarelli-Borghese kardinális volt. Főként Raffaello-, Tiziano- és Caravaggio-festményeket és antik szobrokat vásároltak. A gyűjteményből 1807-ben Camillo Filippo Ludovico Borghese eladott sógorának, Napóleonnak 344 műtárgyat. Ezek ma a Louvre-ban vannak, a Rómában maradt darabok főként a Galleria Borghesében láthatók.

Bosszúálló Mars: ld. Mars Ultor.

Bosszuló Mars: ld. Mars Ultor.

Bramante, Donato (1444–1514): építész. Urbino, Milánó és Róma reneszánsz építészeinek egyike. Michelangelo ellenlábasa, 1506–1517 között a Szt. Péter bazilika vezető építésze.

Breenbergh, Bartholomaeus (1598–1657): németalföldi festő, itáliai és római tájképeiről ismert.

Bresciai Victoria: egy görög szobor után készült római másolat. A szobrot 1826. július 20-án találták meg a bresciai Capitolium lépcsője alatt, ahová elásták, feltehetően rituális áldozata lett a keresztények pogány kultuszok elleni támadásának.

Brutus, Lucius Iunius: a Iunius nemzetség ősapja, a Tarquiniusok elleni felkelés vezére, a hagyomány szerint az első római consul.

Brutus, Marcus Iunius (Kr. e. 85–42): politikus, a Caesar elleni összeesküvés egyik főszervezője, a dictator egyik gyilkosa.

Bryonia: földi tők. A tökfélék családjába tartozó, lágyszárú gyógynövény.

bukranion: ökörfej-disz. Állatáldozatot idéző, ökörkoponyát ábrázoló díszítő motívum.

Bulbocodium: egyhajúvirág. A kikericsfélék családjába tartozó virág. Mérgező alkaloidát termel.

buleuterion: tanácsház. A görög agorák jellegzetes épülete, amely egy négyzetes oszlopos előcsarnokból, és egy félköríves, vagy három oldalon lépcsőzetes nézőtérrel ellátott teremből állt.

Buxus sempervirens: örökzöld puszpáng. A puszpángfélék családjába tartozó cserje.

C

Cacus (Kakosz): eredetileg háromfejű, tüzet okádó isten, Héphaisztosz és Medusza fia. Alakja a római mitológiában istenből egyszerű halandó óriássá változott. Hercules kilencedik munkája során szabadította meg a Palatinuson lakó, emberevő szörnytől a környéket.

- Caecilius Metellus Numidicus, Q.** (Kr. e. 160–91): konzervatív senator, Marius ellenfele. Kr. e. 109-ben consul, a Jugurtha elleni háború vezére. Marius száműzetése után censor.
- Caecus, Appius Claudius** (Kr. e. 340– Kr. e. 243): Kr. e. 312-ben censor, consul Kr. e. 307, Kr. e. 296, dictator Kr. e. 292 és Kr. e. 285-ben. A Via Appia és az Aqua Appia építtetője.
- Caelus:** az Ég istene. A görög mitológia Uranoszának római párja. Augustus idején jelenik meg a római művészetben. Először Iuppiterrel hozzák kapcsolatba, majd a későbbi császárkorban a Mithrász-kultusszal.
- caerolum:** égkék, egyiptomi kék.
- Caesar, Caius Iulius** (Kr. e. 100–Kr. e. 44): hadvezér, politikus, triumvir.
- Caesar, Caius Iulius Strabo** (Kr. e. 130–87): Kr. e. 103-ban tribunus plebis, pontifex maximus Kr. e. 99-ben, 96-ban quaestor, 90-ben aedilis. Ismert levélíró és tragédiaköltő.
- Caesar, Gaius Iulius** (Kr. e. 135–85): Kr. e. 99/98 quaestor, 92-ben praetor. Caius Iulius Caesar apja, Marius sógora.
- Caesar, Gaius Iulius Caesar Vipsanianus** (Kr. e. 20–Kr. u. 4): M. Vipsanius Agrippa és Iulia fia, Augustus unokája.
- Caesar, Lucius Iulius Caesar Vipsanianus** (Kr. e. 17–Kr. u. 2.): Agrippa és Iulia második fia, Augustus unokája.
- Caffi, Ippolito** (1809–1866): festő. Főként építészeti struktúrák, tengerparti képek és városi látképek festőjeként tartják számon.
- calcei patricii** (esz: calceus patricius, mulleus): eredetileg az albai és római királyok rangjelző lábbelije, később a curulisi méltóságú magistratusok viselete. Vörösre festett bőrből készült, a caligánál zártabb volt.
- calcei senatorii:** a calcei patriciitól csak színében eltérő lábbeli. ld. calcei patricii.
- caligae** (esz: caliga): nehéz talpú, szögekkel kivert katonai bőrszandál.
- calix:** 'kehely'. Ld. cauliculus.
- Callimachus** [Kallimakhosz] (Kr. e. 310/305–240): görög költő, az alexandriai könyvtár tudósa, a bibliográfia tudományának kidolgozója.
- Camille Borghese** [Don Camillo Filippo Ludovico Borghese] (1775–1832): olasz nemes, Napóleon sógora, Paulina Bonaparte második férje. 1804-ben Franciaország hercege, 1808-ban Piemont kormányzója. A Borghese-gyűjtemény tekintélyes részét eladta Napóleonnak.
- Camillus, M. Furius** (Kr. e. ca. 446–365): római patricius származású államférfi, ötszörös dictator (Kr. e. 396, 390, 389, 368, 367), Róma második alapítójaként tisztelt hadvezér.
- campagus:** katonatisztek, hadvezérek, később a császárok megkülönböztető, magasan záródó, elől nyitott csizmája.
- Campana-relief:** a Kr. u. I. század közepétől a Kr. u. II. sz. közepig készített, festett terrakotta reliefek, amelyeket dekorációs célokra használtak fel. Nevét gyűjtőjükről, Gianpietro Campanáról kapta, aki 1842-ben publikálta először ezeket.
- Campanile:** 'harangtorony'.
- Campanula:** harangvirág.
- Campo Carleo** (Campo Kaloleoni, Campo Caro Leonis, Campus Kaloleonis): Carolei di Leone nevű nemes birtokáról elnevezett városrész.

Campo Caro Leonis: ld. Campo Carleo.

Campo Kaloleoni: ld. Campo Carleo.

Campo Torrecchiano: a tornyokról elnevezett római városnegyed a császárfórumok körzetében.

Campo Vaccino: a 'Tehenek mezeje'. A Forum Romanum elnevezése a XVI–XVIII. században, amikor közlegelőként hasznosították.

campo: 'szántóföld, mező'.

Campus Kaloleonis: ld. Campo Carleo.

Campus Martius: 'Mars-mező'. Kezdetben Róma pomeriumon kívüli katonai gyakorlótere, a külföldi követek fogadásának, a hadseregek indulásának és érkezésének tere. Augustus idején kezdik beépíteni.

cancelli fori: fából készült elválasztó korlát, amit védelemül, illetve a szavazások alkalmából állítottak fel a fórumon, hogy vezesse és kordában is tartsa a tömeget.

cancelli: 'sorompó, korlát, rekesz, kerítés'.

Capetus: Albai király, Capys fia.

capite velato: 'fedett fejjel'. Az áldozatbemutatók alkalmával a togával elfedték a fejüket.

Capitolinus (Mons Capitolinus): Róma hét dombja közül a legmagasabb. A város vallási életének központja volt. Déli oldalán épült Kr. e. 509-ben Iuppiter Capitolinus első szentélye. Később a szent hely a capitoliumi triász templomává bővült. Háromszor is leégett, utoljára Domitianus alatt építették újjá. Ide vezetett a győztes hadvezérek diadalmenete. A domb északi oldalát erődítménnyé alakították

Capitolium: a Capitolinuson létrejött, erődített városközpont számos templommal, oltárral és az Asylummal.

capriccio: 'szeszélyes, különös'. A veduta egyik formája, amelyben felismerhetőek ugyan egyes, a városra jellemző képelemek, de építészetileg átrendezett formában, különös kombinációkban jelennek meg.

Capricornus: 'kecskeszarvat viselő'. Elöl kecske, hátul hal keveréklény. A mitológiában hol Amaltheiával, hol Pánnal hozzák kapcsolatba. Mindkettő a bőséggel és termékenységgel van kapcsolatban. Letört szava a cornucopia.

Capuai Venus: a capuai színház romjai között talált szobor, amely az Aphrodité hoplizmené szobrok egyik alaptípusa. Ma a Museo Archeologico Nazionale-ban áll.

Capys: Albai király, Atys fia, Capetus apja.

cardo maximus: a római városok észak–déli főutcája.

Carlina acaulis: szártalan bábakalács. Az őszirózsafélék családjába tartozó növény.

Carlina: ld. Carlina acaulis.

Carmen Arvale (Carmen fratrum Arvalium): a Fratres Arvales archaikus szövegű imádása a Larokhoz és Marshoz.

Carmentis (Carmenta): nimfa. Árkádiából fiával, Evanderrel együtt ment Itáliába. Kultúrateremtő, írás tudományát megtanító istenség. Az ének és a jóslás támogatójaként közel állt a Camenákhoz. Később szülő nők segítőjének is tartották, istennőként tisztelték.

Carolei di Leone: a X. században élt bizánci nemes, birtokai voltak a császárfórumok körzetében.

Carthamus tinctorius: sáfrányos szeklice. Az őszirózsafélék családjába tartozó fűszer- és festőnövény.

Casa dei Cavalieri di Rodi: a rodoszi lovagok (később: Máltai Lovagrend) székháza Rómában, amely részben az Augustus-forum maradványaira épült rá.

Cassius Dio, Lucius Cocceianus (155 vagy 163/164–229 után): Consul suffectus 205 körül. Római senator, görög nyelven írt történeti munkát.

Cassius, Caius Longinus (Kr. e. 87 körül–Kr. e. 42.): a Caesar elleni összeesküvés egyik vezetője. Antonius megverte Philippinél.

Castor- és Pollux-templom: a Forum Romanumon áll, a római lovagrend egyik legfontosabb kultuszközpontja volt.

Cato, Marcus Porcius [Censorius, Sapiens, Priscus, az idősebb] (Kr. e. 234–149): Kr. e. 204-ben quaestor, 199-ben aedilis, 198-ban praetor és Kr. e. 195-ben consul. Kr. e. 184-ben censor.

Catullus, Caius Valerius (Kr. e. 84? - Kr. e. 54?): költő. A neóterikusok vezető egyénisége Rómában.

cauliculus: az oszlopfő növényi szár alakú díszítménye.

cella: 'kamra, fülke'. A templom elhatárolt része, ahol a kultuszszobor állt.

cement: hidraulikus kötőanyag, amely víz hozzáadásával a kötő- és adalékanyagokat tartósan összetartja.

censor: római tisztviselő, főként a vagyonbecslés tartozott a feladatkörébe.

Ceres (Démétér): Saturnus és Ops lánya, a növények, főleg a gabona ültetésének, és az anyai szeretetnek az istennője.

chiesa di S. Maria de Archa Noe (chiesa di S. Maria in Foro, chiesa di S. Maria de macello, chiesa di S. Maria in macello martyrum): templom San Basilio-templom körzetében.

Chiesa di San Basilio al Foro di Augusto: a Mars Ultor-templom podiumán kialakított bazilika templom.

Chiesa di Sant'Urbano a Campo Carleo: templom a via Alessandrina mentén.

chiese di S. Adriano e S. Martina: A Curia Iulia és a Secretarium Senatus épületében kialakított kettős templom.

chlamys: eredetileg a görög katonai viselet jellegzetes ruhadarabja, gyapjúból készült, varrás nélküli köpeny, amelyet többféleképpen is viseltek: az ágyék köré tekerve, vállon megtűzve, könyökkel átfogva.

ciborium: általában szarkofágok, trónok fölé épített, szilárd mennyezet. A keresztény építészetben a főoltár, a baptisterium és az atrium kútjának kiemelésére használták.

Cicero, Marcus Tullius (Kr. e. 104–43): szónok, államférfi. Kr. e. 63-ban consul.

Cinnamus, C. Sulpicius: bankár, Kr. u. 31–61 közötti ügyleteit örökítették meg a Tabulae Pompeianae Sulpiciorum táblái.

cipollino vagy marmor Carystium (Marmor Styrium): Karüsztoszból (Euboia) származó márvány. Szürke, sötét erezzel, néha barnásvörös színezéssel. Metszésétől függően többféle mintázatot mutatott: a szeletelt hagymára emlékeztette a rómaiakat (cipollino), de oldalirányú metszéssel hullámmintát adott (marinata).

ciprus (Cupressus): a ciprusfélék családjába tartozó fa. Nevét Apollo férfiszereleméről, Hérekész leszármazottjáról, Küparisszoszról kapta. Örökzöld, hosszú életű fa, ezért a halhatatlanság, az életfa jelképe.

Circus Flaminius: circus, Gaius Flaminius Nepos emelte Kr. e. 221-ben a Campus Martiuson.

cista: ld. kiszté.

claristorium: a basilica főhajója felső falának áttört ablakai.

Claudius, Appius Caecus (Kr. e. c. 340–273): római gazdag patricius családból származó politikus. Kr. e. 312-ben censor. Kr. e. 307-ben és 296-ban consul, 295-ben és 285-ben dictator. Nevéhez fűződik a Via Appia és az Aqua Appia építése.

Claudius, Tiberius Caesar Augustus Germanicus [Tiberius Claudius Drusus Nero Germanicus] (41–54): A Iulius–Claudius-dinasztia császára.

clementia: 1. 'irgalmasság, kegyesség.' 2. Az irgalom és a kegyelem etikai elveinek Caesarrel kezdődő perszifikációja.

clipeus imaginata: képmással ellátott pajzs. Általában az ősök mellképeit (imago clipeata) függesztették ki ezeken a pajzsokon a családi ház atriumában.

clipeus virtutis: 'az erények pajzsa'. Eredetileg katonai kitüntetés, azoknak a katonáknak járt, akik kitüntették magukat a csatában. A 'virtus' erkölcsi értelmében a bajokban megmutakozó szellemi erőt, a legfőbb férfiúi erényeket is jelképezte. Az Augustusnak a senatus által adományozott arany clipeus virtutison feltüntetett legfontosabb erények a clementia, a iustitia és a pietas voltak.

clipeus: 1. kerek bronzból készült katonai pajzs. 2. pajzs alakú lap, amelyre ráfestették, vagy rögzítették az ősök képmásait.

clivus Argentarius: a Caesar-forum és a Capitolinus között húzódó utca.

Cloaca Maxima: 'nagy csatorna'. A Tarquiniusok korában közmunkával épített vízvezető rendszer, amelynek legfontosabb szerepe a városközpont vízvezetésének megoldása volt.

Cloelia: legendás hősnő, aki mint tűz, a Tiberist átúszva megszökött Lars Porsennától. Miután visszavitték, az etruszk király bátorsága jutalmául szabadon engedte. Lovas szobrot kapott a Via Sacrán.

Colchicum: kikerics. A liliomfélék rendjébe tartozó növény. Nevét Kolkhiszról kapta, a legenda szerint Medea ezt használta fel varázsszereinek előállítására.

Collis Latiaris: római domb, egyike a Quirinalis magaslatainak (Collis Latiaris, Mucialis vagy Sanqualis, Salutaris). A császárforumok építésével elhordták.

Collis Mucialis vagy Sanqualis: az Esquilinus egyik magaslata.

Concordia (Harmonia): a megállapodás, egyetértés, összhang, családi együttérzés istennője.

concordia deorum: 'az istenek összhangja'.

concordia: 'egyetértés, megegyezés, összhang'.

Consolano, Domenico: festő.

consul ordinarius: hivatalban lévő consul.

consul suffectus: 'helyettes, pót-consul'. Olyan consul, aki akkor lépett hivatalba, amikor a consul ordinarius valamilyen oknál fogva alkalmatlanná vált hivatala betöltésére, vagy meghalt. Augustus idején előre megválasztják és az év második felében viselik a hivatalt.

consul: a római köztársaság alatt a legfőbb római magistratus, polgári és katonai jogkörökkel.

continentia: 'önzetlenség'.

contrata: egy-egy jelentősebb intézmény vagy utca köré csoportosuló néhány házból, ingatlanból vagy utcából álló közigazgatási egység a középkori Rómában.

Convulvulus: szulák. Lágyszárú, élő növényfaj. Futónövény. Dekoratív virágai ellenére gyomnövényként tartják számon, gyors növekedése és a környezetét megfajító, mindent elborító levelei miatt.

Cor Scorpii: Lásd: Antares.

Coriolanus, Caius Martius: római hadvezér, aki a volscusok Corioli városát foglalta el a Kr. e. V. században.

Cornelius, Cethegus C.: Kr. e. 197-ben consul, 194-ben censor. Scipio Africanus és M. Minucius Rufus mellett a Massinissával folytatott háború béketárgyalásainak résztvevője.

cornucopia: bőszaruzsaru.

corona civica: 'polgári koszorú'. A római hadsereg második legtekintélyesebb kitüntetése. Azoknak ítélték oda, akik harc közben megmentették egy római polgár életét. Odaítéléséhez meg kellett ölni a megmentett polgár ellenfelét, el kellett venni annak fegyvereit. Különleges kiváltságokkal járt, a játékokon a szenatori rend tagjainak sorában foglalhatott helyet, belépésükkor mindenkinek fel kellett állnia. Augustus után a császárok kitüntetése, megkülönböztető jelvényévé vált.

corona radiata: 'napkorona'. A Nap sugarait jelképező korona Sol Invictus, később az invictus melléknevet viselő istenek, Mars és Mithrasz attribútuma volt. Éremvereteken gyakran viselik a császárok.

corona triumphalis (laurea insignis): a győztes hadvezérek babérszálkos koszorúja.

corona: a koronázópárkány geiszonjának függőpárkány fölötti építészeti tagozata.

Corvus, M. Valerius (Kr. e. 370–270): hatszoros consul (Kr. e. 348, 346, 343, 335, 300, 299), dictator Kr. e. 342-ben és 301-ben, interrex Kr. e. 332-ben és 320-ban. Győzelmet aratott a volscusok, a samnisok és az etruszok felett, legyőzte Cales campaniai várost. Huszonháromszor jelölték consulnak, és huszonegyszer töltött be curulisi méltóságot. Százévesen halt meg.

Cosciari, Marcantonio: gabonakereskedő a XVI. században. 1518-ban kibérelte a Forum Augustum teljes területét a Máltai Lovagrendtől, és istállókká és raktárakká alakította.

Cossus, A. Cornelius: Kr. e. 428-ban consul, 426-ban tribunus militum consulari potestate. Legyőzve Lar Tolumniust, Veii királyát, másodikként szerzett spolia opimát a római történelemben.

cranium: a hadisisak koponyát fedő része.

Crassus, Marcus Licinius (Kr. e. 114–Kr. e. 53): politikus, hadvezér, az első triumvirátus tagja. Kr. e. 70-ben és 55-ben consul.

crimen inter sicarios: orgyilkosság, vagyis az előre kitervelt, aljas indokból elkövetett szándékos emberölés.

Cupido: ld. Amor.

Cupressus sempervirens: örökzöld ciprus. Gyógynövényként és szélfogóként használt fa. A temetők gyakori díszfája.

Curia Iulia: a senatus ülésterme, amit Caesar térrendezése után Augustus fejezett be. Tájolását a Forum Iuliumhoz igazították.

Curia Pompeiana: Pompeius Kr. e. 55-ben épített quadriporticusának (Porticus Pompeiana) exedrálja. Belső kiképzése alkalmassá tette a senatus üléseinek megtartására. Ebben az épületben gyilkolták meg Caesart. A Campus Martiuson állt, a Largo Argentina szent kerülete mellett, szemben Pompeius színházával.

Curia: a senatus ülésterme Rómában.

Cursor, L. Papirius: római hadvezér, ötszörös consul (Kr. e. 326, 320, 319, 315, 313), kétszeres dictator (Kr. e. 324, 309).

cursum honorum: a magistratusok betöltésének sorrendje. A szabály szerint harmincévesen lehetett valaki quaestor, negyvenévesen praetor és negyvenhárom évesen consul.

Cyclamen: ciklámen. A kankalinfélék családjába tartozó virág.

Cydonia oblonga: birs. A rózsafélék családjába tartozó fa, amelyet illatos gyümölcséért termesztnek.

Cynara cardunculus: articsóka. A fészkesvirágzatúakhoz tartozó zöldség- és gyógynövény.

Cs

császárforum: a császárok építtette polgári forum.

D

Da Sangallo, Antonio il Giovane (1484–1546): firenzei építész, Antonio Da Sangallo il Vecchio unokaöccse, Bramante tanítványa. 1520-tól a Szt. Péter bazilika főépítéze.

Da Sangallo, Giovanni Francesco (1482–1530): olasz építőmester és építész. Firenzében működött.

Da Sangallo, Giuliano (1443–1516): építész, mérnök és szobrász. Antonio Da Sangallo il Giovane testvére. A klasszikus ókor tanulmányozásának egyik úttörője. Lorenzo di Medici építéze, majd Bramante vetélytársa, 1514–15-ben a Szt. Péter bazilika építésvezetője.

damnatio memoriae: 'az emlékezet elítélése'. Az emlékezetből való kitörlés. Ítélet, amellyel a bűnösnek találtak nevét kivésték a feliratokból, rendelkezéseiket megsemmisítették.

Decius, Caecina Mavortius Basilius minor (működése: 486–510): 486 consul és praefectus urbi Romae, 486–493 között praefectus praetorio Italiae.

Decius, Flavius (működése: 529–546): 529-ben consul, 546-ban patricius. Amikor Totila gótgjai elfoglalták a várost, akkor menekült el Rómából.

dedikáció: ajánlás. Egy templom vagy középület ünnepélyes felszentelése. A dedikáló kézzel érinti a templom vagy épület ajtaját és a pontifex után mondja a hivatalos felszentelési formulát. Templom esetében a felszentelés napja bekerült a hivatalos naptárba és ünnepnapként tartották számon.

del Piombo, Sebastiano (1485–1547): reneszánsz festő, az 1510-es évektől Róma vezető mestere. Giorgione és Michelangelo követője, nagyban hatott Raffaellóra. Művészetében a firenzei rajzolás hagyománya egyesült a velencei kolorizmussal.

del Re, Sebastiano: XVI. századi rézmetsző.

della Porte, Ardicino: piacenzai származású jogtudós. Megözvegyülése után egyházi pályára lépett és V. Márton pápa alatt 1426-ban bíboros lett. A pápa egy 1426. szeptember 7-én kelt bullájában a Casa dei Cavalieri di Rodi és az ahhoz tartozó kórház használatára és javítására hatalmazta fel.

della Rovere, Giovanni Antonio (1513–1516): a Máltai Lovagrend nagymestere.

della Valle család: kereskedőcsaládként nemességet nyert, régi, megbecsült család volt. Legismertebb tagja Andrea della Valle (1463–1534) kardinális, a neves műgyűjtő, aki-

nek gyűjteményében dokumentáltak voltak jelen a császárfórumok területéről (Basilica Ulpia) származó szobrok.

Démétér: 'Földanya'. A földművelés és a termékenység istennője.

denarius: 'tíz egységből álló'. Római ezüst pénzegység, súlya 4,55–3,4 g között változott.

devotio: 'felajánkozás'. Az önfeláldozás ünnepélyes aktusa, amikor az életét ajánlja fel valaki az isteneknek, hogy megmentse hazáját.

diadém: nyitott, abroncsszerű korona, fejdísz.

Diana Lucifera: 'A fényt hozó Diana'. A latinok és etruszkok körében az erdőségek és a Hold istennője volt. Kultuszhelye Ariciában a latin szövetség közös szentélye volt. Kultusza a Kr. e. VI. században került be Rómába. Első szentélye az Aventinuson állt. Mindkét kezében fáklyával ábrázolták.

Diana: ld. Artemisz.

Dianthus: szegfű.

dictator: rendkívüli helyzetekben hat hónapra választott római magistratus. A többi hivatalnokkal ellentétben nincs társa, a hivatalban maradt tisztviselők hatalma alá kerültek. A hivatalt Sulla és Caesar teljesen átalakították, időtartamát kiterjesztették, és korlátlanul rendelkeztek a katonai erővel és a törvényhozással.

Didó: Belosz tyroszi király lánya, Karthágó királynője. Aeneas partra veti a vihar az épülő városban, a királynő szerelemre gyullad iránta, de Aeneasnak Zeusz parancsára tovább kell utaznia új hazájába. Didó szerelme távozásakor öngyilkosságot követett el. Máglyán elmondott átkát a későbbi pun háborúk mitologikus megokolásának tartják.

dignitas fori: a forum méltósága.

dignitas: érdem, méltóság, tekintély.

Diogenész (Kr. e. 404– Kr. e. 323): szinópeai filozófus. Tanai szerint a boldogság forrása az erényes élet, amelyet minden anyagi javunktól való megszabadulással érhetünk el.

Dionüszosz (Bacchus): Zeusz és Szemelé fia, a termékenység és a halál istene. Ünnepei a mezőgazdasági év rendszerébe illeszkednek, misztériuma a meghaló és feltámadó, a természet körforgását és örök megújulását jelképező istenek kultuszainak egyike.

Dioszkuroszok: 'Zeusz-fiak'. Ld. Castor, Pollux.

Dis Pater: khtonikus isten, az alvilági termékenységet képviselte. Később Plutóval azonosították.

Diszkobolosz: 'diszkoszvető'.

díszléc: építészeti tagozat, amelyet a felületek vízszintes tagolására, íves tagozatok elválasztására, vagy kötésére használnak. Felülete díszített.

divi filius: 'a megistenült fia', Octavianus Philippi utáni vallásos propagandájának központi eleme, a hivatalosan is istenné tett Caesarral való kapcsolatának kifejezője.

divi parentum: 'a szülők istenei'.

Divus Augustus: 'az isteni Augustus'. A halála után istenné lett Augustus neve.

Divus Caesar: 'az isteni Caesar'. A halála után istenné lett Iulius Caesar neve.

Divus Iulius: ld. Divus Caesar.

divus: 'isteni'. Az isteni tiszteletben részesített császárok címe.

do ut des: 'adj, hogy kapj'.

docimanium (marmor Phrygium, synnadicum, docimium, ma: pavonazetto): Finom kristályszerkezetű, selyemfényű, vörös kőzet. Augustus fedezte fel, oszlopok, padlózat, medencék készültek belőle, felhasználták a Mars Ultor templom építésénél.

docimium: ld. docimenium.

domestica mala: 'belföldi rossz'.

dominikánus: Domonkos-rendi szerzetes.

Domitianus, Titus Flavius (81–96): a Flavius-dinasztia uralkodója, Vespasianus kisebbik fia, Titus öccse.

Domitianus-nymphaeum: Domitianus építtette nimfa-szentély, hatalmas vízmű a Forum Augustum tőszomszédságában. Beépítették a Rodoszi Lovagok házaként ismert épület-részbe.

Domitianus-terasz: ld. Terrazza Domiziana.

domonkosok: ld. dominikánus.

domus forensis: 'forumi ház'. Eredetileg a forumon álló domus, majd a kifejezést a római domus és a forum hasonló felépítésének és funkciójának kifejezésére használták.

domus: a római lakóház, a villa urbanához hasonló városi palota.

dór fríz: triglyphüszokból és metopékból álló épületelem a dór oszloprendű épületek gerendázatán. A metopékat gyakran domborművekkel díszítették.

dór kúma: levél hullámtagozat. Négyzetes, vagy levélmintát mutató alátámasztó tagozat.

Dorüphorosz: 'Lándzsavívő'. Polükleitosz szobra, amelyben megfogalmazta a harmonikus emberi test első szobrászati kánonját.

Dosio, Giovannantonio (1533–1611): építész, szobrász. Rómában, Firenzében és Nápolyban alkotott. Brunelleschi és Michelangelo építészeti munkáinak ötvözője volt. Torquato Conti pápai hadvezér kezdeményezésére ő folytatta azokat az ásatásokat, amelyek napvilágra hozták a Forma Urbis Romae darabjait. Számos rajza maradt fenn, amelyen antik épületeket és azok rekonstrukcióit ábrázolják.

Dracunculus vulgaris: közönséges kontyvirág.

Dracunculus: a kontyvirágfélék növény családjá.

drapéria: általában egy falfelület díszítésére használt, szépen elrendezett textília.

Drusus, Livius: Kr. e. 91-ben tribunus plebis. Javaslati között volt a lovagrendiek felvétele a senatusba, a bíróságok újjászervezése, a szövetségesek római polgárjogának megadása. Javaslatait elutasították, őt magát meggyilkolták.

Drusus, Nero Claudius [Drusus Iulius Caesar] (Kr. e. 13– Kr. u. 23): Tiberius császár és Vipsania Agrippina fia. Ő fojtotta el Kr. u. 14-ben a pannóniai lázadást. Kr. u. 15-ben consul.

Drusus, Nero Claudius Germanicus maior [Decimus Claudius Drusus] (Kr. e. 39–9): politikus, hadvezér, a Claudius család tagja, Tiberius testvére.

Drusus-ív: a Drusus Claudius Nero, Tiberius fia tiszteletére felállított diadalkapu a Forum Augustumon.

Duilius, Caius: az első pun háború hadvezére. Kr. e. 260-ban consul, 258-ban censor. Hadászati újítása a csapóhíd, amellyel meg tudta nyerni a mylaei ütközetet, és amely a továbbiakban a római tengeri győzelmek alapjává vált.

duoporticus: kettős porticus.

E É

Ecballium elaterium: magrugó, vagy lövő, fecskendező, vagy kirobbanó uborka.

echinus (ekhinosz): pártag. az oszlopfőkön az oszloptörzs és az abacus közötti, párnaszerűen kidomborodó konvex vonalú építészeti tagozat.

École des Beaux Arts: 1648-ban Mazarin bíboros által alapított, francia Szépművészeti Akadémia. Több székhelyen is működik, festészet és szobrászat, illetve építészet oktatása célja. Programjának középpontjában a klasszikus ókori művészetek állnak.

életfa (világfa): összetett jelkép, amely a világtengely ábrázolása, a világszférák (alvilág, földi világ, ég: az istenek világa) közötti kapcsolatot biztosítja. Utal életre, halálra, növekedésre, termékenységre.

elogium: 'méltatás'. A halott életét és tetteit méltató sír- vagy szoborfelirat.

emplekton: három rétegből álló, töltelékes fál. Az opus caementicum egyik formája.

Endiosz: görög szobrász, Athénben alkotott a Kr. e. VI. század közepén. Neki tulajdonítják a források által megemlített aleai Athéné, epheszoszi Artemisz és az erüthraiai Athéné Poliasz szobrokat. Műveit elefántcsontból és fából faragta.

Enüó (Enyo, Bellona): a háború és a pusztítás, a terror és a vérontás istennője, Zeusz és Héra leánya, Árész testvére és társa a görög mitológiában.

Eósz (Aurora): a hajnal istennője.

epigráfia: történeti segédtudomány, felirattan.

epinaosz: az antik templomokban a cella mögött álló, a pronaoszhoz hasonló, nyitott csarnok.

epiporpama: vállon csattal rögzített köpeny, vagy palást. A zenészek hagyományos viselete.

episztülion: ld. architráv.

epitheton ornans: díszítő jelző. Különösen az eposzokban mágikus jellegű, állandóan visszatérő jelző, amely egyes személyek vagy jelenségek legjellegzetesebb tulajdonságát emeli ki.

Erechteion: Az athéni Akropolisz kultusztemploma, amit Athéné Poliasz, Poszeidón, Erechtheusz, Kekropsz, Herszé, Pandroszosz és Aglaurosz tiszteletének szenteltek. Kariatidák tartotta porticusáról ismert.

Erinnüszök (Furiák): Uranosz tengerbe hulló véréből születtek, a bosszúállás istennői. Hárman voltak, Aléktó, Tisziphoné és Megaira, akik elsősorban az apagyilkosság megbosszulásáért voltak felelősek.

Erósz (Amor, Cupido): a szerelem istene a görög mitológiában. Ld. Amor.

Esquilinus (Mons Esquilinus): egyike Róma hagyomány szerinti hét dombjának. Eredetileg Esquiliae volt, a város keleti felén emelkedő két domb, a Mons Oppius és a Mons Cispius közös neveként használták. Az elnevezés az „ex-colo”-ból származott, ami a településen kívülit jelentett. Ebből adódik, hogy temetőként használták, kezdetben a szegények sírjait ásták meg itt. A regio Esquilina a város négy régiója közül a második, és Oppiust, Cispiust, Suburát és Argiletumot foglalta magába. Később az előkelők vilálat építettek ezen a helyen, itt található Maecenasnak és Róma számos irodalmi személyiségének otthona.

Euterpé: Mnemoszüné és Zeusz leánya, a lírai költészet és a zene múzsája. Jelképe a fuvola.

ex manubiis: 'a hadizsákmányból'.

exedra duplex: kettős exedra.

exedra: térbővítmény. Az ókori építészetben az apszissal egyenértékű félköríves térbővíület.

exemplum servitutis: 'a szolgaság példázata'.

exemplum virtutis: 'erénykatalógus'.

F

Fabius Pictor, Quintus: Kr. e. 216-ban a rómaiak követségét vezette Delphoiba. Annalista történetíró.

Fabius, Q. Maximus Verrucosus Cunctator (Kr. e. 280–203): a második pun háború római hadvezére. Ötszörös consul (Kr. e. 233, 228, 215, 214, 209). 221-ben és 217-ben dictator.

Fabius, Quintus: talán a Kr. e. 57. év tribunus plebisének fia vagy unokája. Homo novus, Kr. e. 2-ben consul suffectus. Augustus megingathatatlan híve.

Fagus: bükk.

Falda, Giovanni Battista (1643–1678): építész, rézmetsző.

fallikus: faloszhoz hasonló, vagy jelentéstartalmában ahhoz kötődő. A férfiasághoz kapcsolódó.

familia: család.

fanum: felszentelt hely, szentély, templom.

Faustina, Annia Galeria minor (125–130 között–175): Antoninus Pius és Faustina maior lánya, Marcus Aurelius felesége.

favissa: szentélyen, templomon kívül, de a temenoszon (szent kerületen) belül a földbe ásott üreg, amelybe fogadalmi tárgyakat helyeztek el.

fejzet: oszlop, vagy pillér felső része, oszlopfő, pillérfő.

felicitas: termékenység, szerenese, boldog állapot, boldogság.

féloszlop: függőlegesen elmesztett oszlop fele, ami a metszésvonalon falhoz, vagy pillérhez támaszkodik.

félpalmetta: plasztikus dísz, egy palmetta felére hasonlít.

Feriale Cumanum: római fasti, Kr. u. 4–14 közé datálják. Cumaeből származik, és a császárkultusz születésének legfontosabb eseményeit is rögzíti, mint például a toga virilisének felöltése, születésnapján bemutatott áldozat, első consulsága, vagy a Sextilis hónap átkeresztelése.

Feriale Duranum: Dura Europos katonai tábor vallásos ünnepeit megőrkítő naptár. 1931–32-bern találta meg a Dura Europosban a Yale egyetem kutatóinak csoportja.

Festus, Sextus Pompeius (II. század vége): galliai grammatikus.

fides: 1. bizalom, hit, becsületesség, hűség. 2. a lyra (lant) latin megfelelője.

Flaccus, Lucius Valerius (†Kr. e. 73–69): hivatalos működését a tresviri (triumviri) monetalis tagjaként kezdte meg. Kr. e. 100-ban Marius consul társa, 97-ben censor, 86-ban princeps senatus. Részt vett a Mithridates elleni háborúban, de kapzsisága miatt katonái egy része átállt Sullához. Menesztett legatusa, Fimbria lázadása során halt meg.

Foeniculum vulgare: édeskömény. A zellerfélék családjába tartozó gyógy- és fűszernövény.

fogléc: ld. fogrovat.

fogrovat: elsőként a görög ión épületeken megjelenő, egyszerű díszítmény, függőleges hézagokkal elválasztott, konzolszerű hasábelemek sora. Általában a függőlemez alatt alkalmazták.

folia ima: 'alsó levél'. A korinthuszi oszlopfő akantuszleveleinek első sora.

folia proiecta: a korinthuszi és kompozit oszlopfőkön a cauliculus sarokvolutát megtámasztó, hosszabbik levele.

folia secunda: ’második vagy felső levél’. A korinthuszi oszlopfő akantuszleveleinek második sora.

fonatdíz: növényi, állati vagy szalagos mintaelemből kialakított épületornamentika.

Fontana dell’Acqua Paola (Il Fontanone): a „nagy kútként” ismert római szökőkút. A Gianicolón áll a San Pietro in Montorio templom mellett. 1610–12 között az Aqua Paola építésekor állította V. Pál pápa. Giovanni Fontana tervezte.

fontana: kút, szökőkút.

Forma Urbis Romae: Róma Kr. u. 203–211 között készített térképe (Severusi márvány térkép). 150 márványtáblán (18 × 13 méter) 1:240 méretarányal ábrázolta a korabeli Rómát. A Forum Pacis egyik termének falán állt. Töredékei a római topográfia fontos forrásai.

fortitudo: testi erő, merészség.

Fortuna Primigenia: Fortuna istennő egyik megjelenési formája, ’az elsőszülött szerencséje’.

Fortuna Redux: Fortuna istennő egyik megjelenési formája, a biztonságos hazatérést biztosító istennő.

Fortuna Virilis: Fortuna istennő egyik megjelenési formája, ’a férfias szerencse’, a férfiak karrierjét egyengető, és arra vigyázó istennő.

Fortuna: (’hozam, nyereség’) az etruszk Vortumna (’évenként forgó lány’) istennő latinizált változata. A szerencse, a sors istennője.

Forum Augustum (Forum Augusti): ld. Augustus-forum.

Forum Iulium: Caesar polgári foruma Rómában.

Forum Martis: ’Mars foruma’, az Augustus-forum egyik elnevezése.

Forum Nervae (Forum Transitorium): Nerva polgári foruma Rómában.

Forum Palladio: Nerva forumának a középkorban kialakult, elferdült névalakja, amely a Pallasz Athénének vélt nőalakra utal.

Forum Romanum: a római városközpont főtere, Róma első foruma.

Forum Traiani: Traianus foruma Rómában.

Forum Transitorium: ’átmeneti vagy átmenő forum’. Nerva forumának elnevezése, ami arra utal, hogy a forum az Argiletumon, Róma egyik fő közlekedési útvonalán jött létre.

forum: római köztér.

forum-basilica: olyan polgári basilica, amely közvetlenül a forumon helyezkedett el.

főpárkány (koronázó vagy koszorúpárkány): az épületeket felülről lezáró párkány. Elnevezései általában szinonimaként használhatók. Az antik épületeken általában háromrészes, geiszonból, frízből és architrávból áll. Ha attika van fölötte, csak főpárkányként említhető.

Fra Giocondo, Giovanni Giocondo (1433–1515): dominikánus szerzetes. humanista építész.

fratres Arvales: Dea Diának, a szántóföld istennőjének tizenkét tagú papi testülete Rómában. Augustus korától kezdődően a májusi Ambarvalia ünnepen ők végezték el a rómaiak egyik legszentebb áldozatát, a suovetaurilia megtisztító szertartását.

fríz: 1. képszék. A koronázópárkány része. Geometrikus vagy alakos dombormú, vagy festés díszítheti. 2. dombormú.

frontalitás: szembenézet. 1. Az a művészeti ábrázolásmód, amely az ábrázolt személyt szemből mutatja be, annak arca és egész teste csak szemközti nézőpontból látható. A

keleti művészetben a két testfél még tengelyesen szimmetrikus is. 2. az építészetben a homlokzatok hangsúlyozása.

fullonica: mosoda.

Furiák: ld. Erinnüszök.

FUR-töredék: a Forma Urbis Romaenak (FUR), Róma Kr. u. III. századi kataszteri térképeinek töredéke.

futókutya: ld. hullám-meander.

függőlemez: a főpárkány előrenyúló tagozata, nagyméretű konzolos lemez, peremén az esővizet a homlokzattól távol tartó vízzal.

fűzér: levelekből álló, gyakran gyümölcsökkel és virágokkal gazdagított, ívesen hajló díszítés.

G

Gabii mészkő (Lapis Gabinus): Gabiiban bányászott peperino kőzet. Nagyon hasonlít az albaihoz, de annál durvább textúrájú. A Kr. e. II. századtól használták, Tacitus szerint jobban tűrte az időjárás viszontagságait, mint a lapis Albanus, és „tűzálló” volt.

Gagea: tyúktaréj. A liliumfélék családjába tartozó hagymás növény.

Gaia (Gé): az őselemek egyike, a föld megtestesítője a görög mitológiában.

Gallus, Lucius Caninius: Kr. e. 18-ban triumvir monetalis, Kr. e. 2-ben Augustusszal consul suffectus, Kr. u. 8-ban africai proconsul. Tiberius alatt curatores alvei Tiberis et riparum et cloacarum Urbis és a quindecimviri sacris faciundis testület tagja is volt.

gammadion: ld. szvasztika-meander.

Ganümedész: Trósz fia, Zeusz elrabolta, felvitte az Olümposzra, és az istenek pohárnokává tette.

Geiserich [Gaiseric] (428–477): a vandálok és alánok uralkodója.

geiszipodész (gerendafej): a fődém fagerendájának a falsíkból kiemelkedő része.

geiszon: az ókori görög építészetben a párkány szimából és az azt alátámasztó tagozatokból álló koronájának a neve. Egyesíti az esővíz elvezetésének gyakorlati és a homlokzat lezárásának esztétikai funkcióját.

Geminus, Gaius Fufius: Kr. e. 2-ben consul suffectus volt. Vagy elhunyt, vagy az Augustus lányának, Iuliának a száműzetése körüli események miatt törölték a consul listáról.

genealógia: eredetkutatás, leszármazástan.

Genius Augusti: Augustus személyes védőszelleme. Kultusza Kr. e. 7-ben tűnik fel először Rómában a Lares Compitales tisztelettel szoros kapcsolatban. Később isteni tisztelete adja a császárkultusz alapját.

Genius: eredetileg a férfierő, a nemzőképesség megtestesítője, majd kísérő, védőszellem.

gens Claudia: a Claudius-nemzetség. A legenda szerint szabin eredetű, első prominens képviselője Attius Clausus, aki Kr. e. 504-ben, hogy véget vessen a szabin-latin konfliktusnak, átállt a rómaiak oldalára és nevét Appius Claudiusra változtatta.

gens Cornelia: a Cornelius-nemzetség. Róma köztársaságkorának egyik vezető nemzetsége, a legfőbb hivatalokat tagjai birtokolták a Kr. e. III. században. Első consulságot viselt tagja Servius Cornelius Cossus Maluginensis, a Kr. e. 485. év consulja volt.

gens Iulia: a Iulius-nemzetség. Róma egyik vezető, albai származású nemzetsége. Első consulságot viselt tagja Gaius Julius Iulus (Kr. e. 489) volt. A nemzetséghez a Caesar, a

Iulus, a Mento, és a Libo családok tartoztak. Az első három kétséget kizáróan patricius származású volt.

gens Memmia: a Memmius-nemzetség. Római plebeius nemzetség. Vergilius szerint Mnestus trójai hősöz leszármazottai. Első hivatalt viselő tagja Gaius Memmius Gallus, aki Kr. e. 173-ban praetor volt. A nemzetség a köztársaságkor végére a római nemesség kiemelkedő ágát képezte.

gens: római nemzetség.

gerendanyaláb: azonos irányba mutató gerenda köteg.

gerendaprofil: a gerenda főirányra merőleges síkmetszetének kontúrvonala.

gerendázat: a földemet képező gerendák összessége.

gerendázatfej – gerendafej: a földém gerendájának a falsíkból kiemelkedő, konzolosan túlnyúló része.

Gergely, IX. [Ugolino de'Conti di Segni] (c. 1167–1241): pápa. Párizsban és Bolognában tanult. 1198-ban diakónus-bíboros. 1227-ben választották pápává. Az ő pontifikátusát tekintik a pápaság és a császárság (II. Frigyes) utolsó nagy összecsapásának.

Germanicus, Iulius Caesar Claudianus [Nero Claudius Drusus Germanicus] (Kr. e. 15–Kr. u. 19): kiváló hadvezér, Claudius császár bátyja, Caligula apja.

Ghislieri, Michele Antonio (1504–1572): domonkos rendi szerzetes, 1566-ban V. Pius néven pápává választották. Reformér pápa, az ellenreformáció eszméinek gyakorlatba ültetésével célja az egyház megtisztítása és a nem katolikusok elleni harc volt.

giallo antico (marmor Numidicum, 'numidiai sárga'): A Chemtou barlangban bányászták, először Kr. e. 78-ban jelent meg Rómában. Sárga kristályokkal, vörös, fekete és sárga erezettel rendelkező rózsaszín kőzet.

Gianicolo: ld. Ianiculus.

girland: ld. füzér.

Globus: Földgolyó.

Gorgó-fő: Phorküsz és Kétó szörny lányainak feje. Medusza-fő.

Gorgók: Phorküsz és Kétó lányai, Eurüalé ('messze üvöltő'); Sztheinó ('erőteljes') és Medusza ('uralkodó'). Eredetileg gyönyörű leányok voltak, akiket, mert megsértették, Pallasz Athéné olyan rúttá változtatott, hogy aki rájuk nézett, azonnal kővé dermedt.

Gracchus, Gaius Sempronius (Kr. e. 154–121): Tiberius Sempronius Gracchus maior és Cornelia Scipionis Africana fia. Reformér politikus, Kr. e. 123 tribunus plebise. Fivére politikájának folytatója, a földtörvényt kiterjesztette volna a provinciákra, a lovagrendet be kívánta vonni az igazságszolgáltatásba, és megadta volna a polgárjogot a szövetségeseeknek.

Gracchus, Tiberius Sempronius maior (Kr. e. 210 körül–Kr. e. 154 után): politikus és hadvezér. Kr. e. 181-ben praetor, 178-ban consul, Kr. e. 169-ben censor. Tiberius és Caius Gracchus apja.

Gracchus, Tiberius Sempronius minor (Kr. e. c. 163–133): Tiberius Sempronius Gracchus maior és Cornelia Scipionis Africana fia. Reformér politikus, Kr. e. 133 tribunus plebise. Földtörvényével a kisbirtokosokat támogatta.

Gracchusok: itt: a Gracchus-testvérek, Gaius Sempronius és Tiberius Sempronius minor.

graffiti: 'felirat'. Falfirka.

gravitas: méltóság, erő.

griff: oroszlántestű, sasszárnyú, hatalmas csőrű és karmú mitologikus állat. Hatalmi szimbólum.

Grotta Oscura: sárgás színű, porózus tufa, leginkább a Kr. e. IV. században használták.

A Tiberis jobb partján bányászták.

grotta: barlang, üreg. Az építészetben mesterségesen létrehozott, boltozott üreg.

guelph kereszt ablak: kereszt alakú ablakdeszkákkal négy részre osztott ablak.

guelph kereszt: latin kereszt, a nyugati rítusú kereszténység legáltalánosabb jelképe.

Gy

gyékényfonat-minta: a burkolástechnikában használt, a gyékényfonást utánzó minta.

gyöngysor: az asztragalosz plasztikus díszítménye. Negyed-, fél-, vagy háromnegyed kör keresztmetszetű, kör vagy ovális díszítmény, amelyeket általában korongok határolnak el egymástól.

Győzelem oltára: Victoria oltára, amit a Curia Iuliában állítottak fel.

H

Hádész (Pluto, Dis, Dis pater): Nevének jelentése: 'láthatatlan'. Az Alvilág istene a görög mitológiában. Ura mindennek, ami a föld alatt van. Felesége Perszephoné, így a termékenységet is képviseli. Növényei a nárcisz és a cédrus.

hadijelvények: a római katonai egységek megkülönböztető jelvénye. Marius óta a legio jelvénye az aquila (sas), később oroszlán, Pegasus, kos, farkas, sárkány. A lovas csapatoknál ugyanezt a szerepet töltötte be a vexillum (zászló). Ha a csapatot kitüntették, a kitüntetést a hadijelvényre rögzítették. Elvesztése a legnagyobb gyalázatnak számított, megvédéséért, visszaszerzéséért mindent megtettek.

Hadrianaeum: a megistenült Hadrianus császár temploma.

Hadrianus, Publius Aelius Traianus (117–138): Az Antoninus-dinasztia császára.

Harmonia: 'egyetértés'. Árész és Aphrodité lánya, a szépség, a művészetek és az ideális rend védelmezője, az embereket összekötő szeretet és a polgárok közötti egyetértés és összefogás patrónusa.

hasta Martis: Mars lándzsája. A legenda szerint az égből esett le, és 11 másolatával együtt a Regiában őrizték. A hadi év kezdetekor (március 19) a consul megrázta (Mars vigila!), illetve a Saliusok hordozták végig a városon.

hasta: lándzsa.

Hébé (Iuventas): Zeus és Héra lánya, az ifjúság istennője. Ld. Iuventas.

Hecatostylum: 'száz oszlop'. A Porticus Pompeianae északi oldala mentén futó, kettős oszlopsorral díszített oszlopcsarnok neve volt. Vadállatok bronz, vagy legalábbis bronznak látszó szobrai, szökőkutak és növények díszítették (Martialis 3, 19. 1–2.).

Hedera: az aráliafélék családjába tartozó növényfajta. Örökzöld kúszónövény.

Helianthemum: napvirág. A mályvafélék rendjébe tartozó növény.

helices: a római korinthuszi oszlopok nyolc, az ión volutából kifejlődött, középvonalban érintkező spiráljának a neve. Ld. helix.

Héliosz (Sol): Hüperión és Theia gyermeke, a Nap istene a görög mitológiában.

hellén: görög.

hellenisztikus: 'görögös'. Civilizáció és korstílus. A görög kultúra Nagy Sándorral kezdődő (Kr. e. 336), és nagyjából az actiumi csatáig (Kr. e. 31) tartó korszaka.

helmet: a fej és a nyak védelmére szolgáló harci sisak.

hendecasyllabus: 'tizenegy tagú'. Spondeusból, dactylusból és három trocheusból álló antik versmérték. (– –, – ∪∪, – ∪, – ∪, – ∪) Ritmusa miatt gyakran alkalmazták epigrammák írására.

Héra (Iuno): ’oltalmazó, úrnő’. Kronosz és Rheia lánya, Zeusz felesége és testvére a görög mitológiában. A házasság és a gyermekáldás istennője.

Héraklész (Hercules): Zeusz és Alkméné fia, a görög mitológia legendás hērósza.

Hercules: ld. Héraklész.

Hermész (Mercurius): Zeusz és Maia pleiád fia, eredetileg a pásztorok és a nyájak termékenységének istene. Később az úton járók pártfogója, a kereskedők, a tolvajok, az utazók, az atléták, és a halottak alvilági vezetője, az istenek követje.

hērósz: hős. A görög mitológia félistene.

Hersilia: Romulus szabin felesége, aki kibékítette a szabinokat és a rómaiakat a szabin nők elrablása után.

Hésziodosz (Kr. e. VIII. sz. első fele): görög költő, legismertebb munkái az istenek születéséről szóló Theogónia és a parasztnaptár, a Munkák és napok (Erga kai hemerai).

Heszperidák (Heszperiszek): Atlasz és Nüx leányai, az este nimfái, Héra aranyalmáinak őrzői. Hárman voltak, Heszpera, (’az Esti’), Aiglé (’a Világos’) és Erütheia (’a Bíbor’).

Heszperiszek: ld. Heszperidák.

Hibiscus: mályvacserje. A mályvafélék közé tartozó növénynemzetség.

hierosz gamosz: ’szent nász’. Istenek nászának rituális megjelenítése, az istent képviselő pap és papnő nászának rituáléja.

himation: görög női viselet. A khitón felett viselt, nehéz kendő, ami a köpenyt helyettesítette.

Himerósz: az erószok (Erósz, Anterósz, Himerósz) egyike, a szexuális vágy születésének istene, Aphrodité kíséréje.

historia: tudás, elbeszélés, történelem. Mint történetírói műfaj (historiae), kortörténet, amit a szerző személyes tapasztalatai alapján írt meg. A gyakorlati, politikai oknyomozó történetírás műfaja. Általában megtartja az annalsztikus ábrázolásmódot, de a leírásból hiányzik az archaiológia (őstörténet), kizárólag kortörténettel foglalkozik. A műfaj megteremtőjének Sisennát tartják.

homéroszi kacaj: Franciából átvett kifejezés. Eredetileg: „aszbesztosz gelosz”, ’ki nem oltódó nevetés’, amikor az istenek nevetnek isteneken.

homo novus: ’új ember’. Olyan római politikus, aki családjából elsőként töltött be állami hivatalt.

Honos: a tisztelet, becsület, jó előmenetel perszonifikált istene.

Horatius, Quintus Flaccus (Kr. e. 65–8): római költő.

hornyolt: az alapsíkba süllyesztett díszítőelem.

Horologium Augusti (Horologium Divi Augusti): A Campus Martius északi részében állították fel, mint egy napóra „mutatóját” (gnómon). Felállításának apropója Egyiptom meghódításának 20. évfordulója volt. Felirata alapján a saisi (26.) dinasztia korából való, II. Psammetik (Kr. e. 594–589), készítette Ra napisten tiszteletére. A Héliopolisbeli Ra templomból hozatta el Augustus Kr. e. 10-ben a ma a Piazza del Popolón álló másik obeliszkkel együtt.

Hubert, Robert (1733–1808): francia vedutista festő. Tájképei és festői romok és tájak kombinálásából keletkezett képei (capriccio) tették ismertté. Tizenegy évet töltött Rómában a Francia Akadémián, Panini és Piranesi köréhez tartozott. Annyira megfogták az antik emlékek, hogy a Robert des ruines (’A romok Robertje’) becenevet kapta.

hullám-meander (futókutya): a tengeri hullámok tarajának stilizált és ismétlődő motívuma, ismétlődő spirális volutákból álló klasszikus díszítőminta. Főleg frízeken alkalmazták.

Humulus lupulus: komló. A kenderfélék családjának egyik nemzetsége. Élő kúszónövény, a sörgyártás alapanyaga, gyógynövény.

Hyacinthus: jácint. A spárgafélék családjába tartozó növénynemzetség.

I Í

Ianiculus (Gianicolo): Róma második legmagasabb dombja. A Tiberis nyugati partján áll, nem tartozik a hagyományos hét domb közé, kívül esett a pomeriumon. Ianus kultuszközpontja volt.

Ianus Quirinus: Augustus korában kialakult kultusz, amelyben egyesítették Ianus és Quirinus ősi kultuszát. Quirinus egyike volt a legkorábbi római istentriáznak, később Romulus apotheosisának tartották. Augustus politikájában emiatt kapott kiemelt szerepet. Ianus korábbi funkciói közül a hadba menetelt őrizte leginkább.

Ianus: ősi itáliai istenség, a kezdet, az eredet istene. Számos funkcióval rendelkezett.

identitás: én-azonosság, önmeghatározás.

II. Victor Emmanuel-emlékmű (Vittoriano, Monumento nazionale a Vittorio Emanuele II, Altare della Patria): fehér márványból készült, hatalmas épület, megépítéséhez feláldoztak egy egész városrészt. II. Victor Emmanuel emlékére emelték, hogy az olasz egység megteremtésének dicsőségét hirdesse. 1895-ben, Giuseppe Sacconi tervei alapján kezdték meg az építést, majd 1911-ben felavatták, de csak 1925-re készült el.

imagines clipeatae: az ősök arcmaisaival díszített vésett pajzsok.

imagines: imago többes száma. Ld. ott.

imago: az ősök képmása.

imitatio Alexandri: Nagy Sándor utánzása.

imitatio deorum: az istenek utánzása.

imitatio: utánzás

immoscapo (imoscapo): az építészetben oszlop vagy pillér alsó része.

imperator: a köztársaságkorban a főhatalmat (imperium) bíró közhivatalnok. A győztes hadvezér titulusa. Később a császári hatalom kifejezője.

imperium: hivatallal járó hatalom. Később, átvitt értelemben a birodalom.

impluvium: a római domusban az atrium közepén, a compluvium alatt kiképzett vízgyűjtő medence.

in situ: 'a helyszínen', eredeti helyén.

Insegna della Corona: A koronához címzett fogadó.

Insegna Mascherone. Az álarchoz címzett fogadó.

insignia triumphalia (ornamenta triumphalia): a győztes hadvezérek kitüntető jelvényei, amelyeket a diadalmenet során viseltek. Később diadalmenet helyett katonai kitüntetésként adományozták őket. Ezek a toga picta, tunica palmata, scipio eburneus és a corona laurea voltak.

insignia: hivatal, méltóság, hatalom külső ismertetőjelei, hatalmi jelvények.

insula: utcákkal határolt házcsoport, háztömb.

intercolumnatio: az oszlopközök és oszlopok méreteinek arányán alapuló építészeti felosztás.

ión oszloprend: Kis-Ázsiában kialakult oszloprend. Két változata volt, a kisázsiai és az attikai. Az oszlopféjezet és a lábázat díszítésében különböznek. Jellemzi a keleti faépítészetből fakadó könnyedség, a karesú arányok. Oszloptörzse általában 18 modulus magas, kannelúrázott. Oszlopfőjének legjellegzetesebb eleme a homlokoldalon csigavonalban csavarodó páros voluta és köztük a tojássorral díszített echinus. Párkánya hármas tagolású, az architráv 3–4 előreugró sávra (fascia) tagolódik. A geison függőlemezét két kúma közé fogott fogsor fogja alá, a corona meredek vonalú szima.

ión voluta: az íon oszlopfő jellegzetes díszítőeleme. A kisázsiai faépítészetben használt nyeregfából alakult ki. A homlokoldalon csigavonalban csavarodik, oldalnézetben párnatagként jelenik meg.

Iris: írisz, nőszírom. Növényneveztség, amely nevét a szivárványról kapta.

Irisz: Thaumasz és Élektra lánya, a szivárvány istennője, az istenek követe.

ispatályos rend: ld. Máltai Lovagrend.

Istituto delle Neofite delle Domenicane della Santissima Annunziata (A domonkos nővérek növendékeinek Angyali Üdvözlőnek szentelt intézete): 1542-ben jött létre Giovanni Torano kezdeményezésére, és 1543-ban III. Pál pápa erősítette meg hivatalosan a domonkos rend női kolostoraként. Az intézmény a zsidó családok által elhagyott lányokat vette pártfogásba, és nevelte katolikus hitben domonkos apácának. Első pártfogójuk Giulia Colonna volt, aki átengedte nekik a Piazza Margarán álló ingatlanait. 1566-ban V. Pius pápa átengedte nekik a korábban a Rodoszi lovagrend birtokában lévő ingatlant az Augustus-forum területén. Itt éltek 1924-ig, amikor a via Giovanni Lanza 124-be költöztek át.

ityfallikus: felálló férfiaságú.

Iulia Augusta: ld. Livia.

Iulia Caesaris filia [Iulia Caesaris filia] (Kr. e. 30–Kr. u. 14): Augustus és Scribonia lánya, Augustus egyetlen vér szerinti leszármazottja. Első férje Marcus Claudius Marcellus, a második Marcus Vipsanius Agrippa, a harmadik Tiberius volt. Kicsapongó életmódja miatt apja saját családvédelmi törvényei miatt kénytelen volt száműzni.

Iulia Domna (170–217): Septimius Severus felesége, Caracalla és Geta anyja.

Iulius-nemzetség: ld. gens Iulia.

Iulus: ld. Ascanius.

Iuno Lucina: Iuno egyik megjelenési formája, a szülés istennője.

Iuno: ld. Héra.

Iuppiter Capitolinus-templom: Iuppiter Optimus Maximus Capitoliumon álló temploma, a római állami vallás központi szentélye.

Iuppiter Fagutalis: Iuppiter megjelenési formája, a bükkfaliget Iuppiterje. Mint indoeurópai égistennek, szentélyei kezdetben magaslatokon álltak, így Rómában igen korán az Esquilinuson állt, mellette a szent bükkfa.

Iuppiter Optimus Maximus: Iuppiter megjelenési formája, 'a legnagyobb és legióságo-sabb Iuppiter'. Szentélye a Capitolinuson állt, és az állami kultusz központja volt.

Iuppiter: a római panteon feje, indoeurópai eredetű főisten, az ég, a villámlás istene.

Iuppiter-Amon: Iuppiter egyik megjelenési formája, az egyiptomi Amonnal azonosított Iuppiter.

ius civile: polgárjog. A római polgárookra vonatkozó jogi tételek összessége.

ius imaginis: az ősök képmásainak felállításának joga.

iusiustitia: igazságosság, méltányosság, jóság.

Iuvenalis, Decimus Iunius (c. 50–c. 130): római költő, satíraíró.

Iuventas (Hébé): az ifjúság istennője. A férfi togát öltött ifjak capitoliumi szentélyében áldozatot mutattak be tiszteletére.

J

János evangélista: Jézus legfiatalabb, gaetanai tanítványa. A negyedik evangélium, három apostoli levél és a Jelenések könyvének szerzője.

Jeruzsálemi Rodoszi és Máltai Szent János Szuverén Ispótyalos Rend (Johanniták, Rodoszi lovagrend, Máltai Lovagrend, ispotályos rend): 1080 körül Amalfiból származó kereskedők Jeruzsálemben, a beteg keresztes lovagok gyógyítására alapított ispotályaként létrejött egyházi lovagrend. 1113-tól független egyházi rend, később harcos, katonai szervezet. Jeruzsálem eleste után a rend Akkóba költözött, majd innen 1291-ben Ciprusra, végül 1310-ben Rodoszra. Szulejmán nyomására 1522-ben hagyták el Rodoszt, előbb Szirakúzában, majd Máltán telepedtek le. 1798-ban a britek elfoglalták Máltát, innen Triesztbe, Messinába, Cataniába mentek, végül Rómában telepedtek le. 1991-ben térhettek vissza Máltára.

Jézus: ld. Krisztus.

johannita: ld. Jeruzsálemi Rodoszi és Máltai Szent János Szuverén Ispótyalos Rend.

Juglans regia: közönséges dió.

Julia Domna: ld. Iulia Domna.

Juno Ludovisi: a Ludovico Ludovisi tulajdonában volt hatalmas márvány fej, amely a Kr. e. I. században készült, és Iunóként ábrázolja Antonia minort, Claudius császár anyját.

K

kalathosz: 'kosár'. Az építészetben a korinthuszi oszlopfő testének elnevezése.

kandeláber: mécses-, vagy gyertyatartó.

kandelábermotívum: a díszítőművészetben a fényt hordozó, ég felé törekvő motívumok neve. Lehet maga a kandeláber, de állhat növényi elemekből is.

kanéphorosz: kosárvívő. Bizonyos ünnepeken az áldozati kosarakat a fejükön hordozó lányok és az őket ábrázoló oszlopok elnevezése.

kannelúra: az oszloptörzsön hosszában futó függőleges vájat. Számuk 16–24 között változik. Keresztmetszetük ív-, félkör- vagy kosárgörbe. A korai császárkortól jött divatba az oszlopok alsó harmadát kannelúra nélkül hagyni.

kariatida (karyatida): oszlop helyett alkalmazott nőalak.

Kárüa (Karya): Dión lakóniai király lánya, akit nővéreivel együtt Apollón a jövőbe látás adományával ruházott fel, azzal a feltétellel, hogy nem árulhatják el az isteneknek. Dionüszosz szerelmével tüntette ki, de amikor Karüa nővérei meg akarták akadályozni kapcsolatukat, hogy ne szegjék meg Apollón feltételét, őket Dionüszosz sziklává, Karüát pedig diófává változtatta. A monda az alapja a később Karüa alakjával egyesített Artemisz Karüátisz kultuszának.

kazetta: hálós szerkesztésű, mélyített mennyezetmező, aminek közepén gyakori a rozetta vagy figurális díszítmény.

Kekropsz: Athén első, mitikus királya. A földből született, felső testét férfi, alsó testét kígyó vagy hal alakban ábrázolták. A kultúrateremtő hērōszok közé tartozik.

képszék: ld. fríz.

kerek szobor: olyan ábrázolásmód, amely a szoboralakot több nézőpontból más- és más formában mutatja, azaz a frontális ábrázolással szemben szabadon álló, körbejárható.

kerengő: a kolostorok belső, négyszögletes udvara. Körülötte oszlopokon körülfutó, keresztboltozatos folyosó, amely a szerzetesek séta közben végzett elmélkedő-szemlélődő imádságának hely volt.

Keresztelő Szt. János: Zakariás és Erzsébet fia, Jézus anyjának, Máriának a rokona. A pusztaban élt, majd prédikálni kezdett a Messiás eljövételéről, és bűnbánatot hirdetett. A Jordán vizében keresztelte meg az embereket. Heródes király lefejeztette.

khitón: ingszerű, gazdagon ráncolt görög ruha. Derékmagasságig összevarrt, vállain összevarrva vagy gombbal összefogva viselték.

khtonikus: földalatti, alvilági.

kikerics: ld. Colchicum.

Kisebb Attalida szoborcsoport: Kr. e. 230–220 között keletkezett szobrok csoportja, amelyet I. Attalosz pergamoni uralkodó rendelt meg a galaták fölötti győzelme emlékére, majd fia, II. Attalosz helyezett el az Akropoliszon. Gallok, perzsák, amazonok és gigászok haldokló és halott alakjaiból állt. Eredetije az Athéné Niképhorosz-templom teraszán álltak. Az athéniak fél életnagyságúak, a pergamoniak nagyobbak. Pauszanasz leírásából és mintegy húsz római másolatából ismerjük. A leghíresebb darabjai a Ludovisi Gyűjteményben „Haldokló gallus” és az „Öngyilkos gall” néven ismert szobrok.

kiszté (cista): általában kétfülű, henger alakú doboz vagy edény, amely főleg kozmetikai szerek, ékszerek tárolására szolgált. Sajátos formája a cista mystica, amelyben kígyót tartottak, és a Dionüszosz misztériumába való beavatás fontos kelléke volt.

kithara: görög pengetős hangszer, az ókori görög lírák hangszercsaládjának tagja. Hét – később tizenegy – egyenlő hosszúságú bélhúrja egy dobozszerű hangszertesttől indul, és a testhez csatlakozó két szarvszerű nyúlvány közötti kereszttrúdhoz fut.

Kleopátra [Cleopatra Thea Neotera Philopatőr kai Philopatris] (Kr. e. 51–30): Egyiptom királynője, a Ptolemaiosz-dinasztia utolsó tagja.

kolosszus-aula: az Augustus-forum egyik helyisége. A nyugati porticus végében állt, és egy hatalmas méretű szobornak adott otthont. Nevét erről kapta.

kompozit lábázat: ld. kompozit oszloplábázat.

kompozit oszlop: A kompozit oszloprend, amely a reneszánszig nem számított külön rendnek, a korinthuszi stílus késő római változata. Azért nevezik kompozitnak, vagyis összetettnek, mert fejezetét ión voluták és korinthuszi akantuszlevelek kombinációja alkotja. Az oszlop 20 modulus magasságú.

kompozit oszlopfő: ión voluták és korinthuszi akantuszlevelek kombinációjából megalkotott dekoratív oszlopfő. Tömöttebb, díszítettebb elemekből épül, kihasználva a két oszlopfő nyújtotta dekorativitást.

kompozit oszloplábázat: ld. római korinthuszi oszloplábázat.

kompozit oszloprend: a rómaiak megalkotta dekoratív oszloprend. Lábazata a római korinthuszi oszlopok lábazata, az oszlopfő az ión voluta és a korinthuszi akantuszlevelek kombinációja, párkányzata a római ión párkányzaton alapul.

kompozit párkányzat: a római ión párkányzaton alapul, függőlemeze általában konzol nélküli, a tojásléc és a szívléc sorrendje a kümán fordított.

kompozit: összetett. Általában a bonyolult összetételű oszlopfejek neve. Konkrétan azt a római eredetű oszlopfőt jelöli, amely az ión és a korinthuszi keverékéből jött létre.

kontraposzt: (ol. 'ellentét'): festészeti és szobrászati kompozíciós elv; az emberi testnek ellentétes irányú mozdulatokból kialakuló egyensúlyi helyzete. Az ókori görög klasszikus szobrászat nagy vívmánya.

konvent: (conventus): 'egybegyűlt testület'. A szerzetesek közössége.

konzol: falba befogott, arra merőleges tartóelem.

Koré: álló leányszobor, hosszú ruhában. Az archaikus görög szobrászat kedvelt tárgya.

korinthoszi oszlop: a dór – körkörösen formált oszlopfő – és az ión – könnyed arányok, dekorativitás – elemeiből létrejött oszlop. Lábazaton álló, kannelúrázott törzsű, karcsú, ión jellegű oszloptesten nyugvó, kosárformájú, akantuszlevelekkel díszített kalathosszal záródó oszlop.

korinthoszi oszlopfőjezet: ld. korinthoszi oszlopfő.

korinthoszi oszlopfő: kosár vagy kehely formájú, akantuszlevelekkel díszített forgástest (kalathosz) adja az alapját, amelyet két sorban akantuszlevelek díszítenek. A levelek közül felcsavarodó indák nőnek ki, amelyek az ívénegyszöges, lesarkított fejlemez sarkait támasztják alá. Az oszloptörzstől félpálcából és lemezből álló asztragalosz választja el.

korinthoszi oszloprend: a három görög oszloprend közül a legkésőbbben létrejött, a dór és az ión építészeti előnyeit ötvöző, dekoratív oszloprend. A görög területeken viszonylag ritka, elemei egymástól jelentősen eltérő változatokban léteztek (például Szelek tornya oszloprend, Lysikratés emlék oszloprend).

korinthoszi párkányzat: alapvetően ión rendszerű, de annál díszítettebb párkányzat. Jellemző eleme a függőlemez alátámasztó konzolsor.

koronázó tagozat: a főpárkány felső része (corona), a geison függőlemez feletti tagozat együttese.

koronázópárkány: ld. főpárkány.

koszorúpárkány: ld. főpárkány.

köztársaságkori domus: Sextus Pompeiusnak tulajdonított domus a Forum Augustum tőszomszédságában.

Krisztus (Jézus): az újszövetségi görög nyelvben a Messiás fordítása, nevének jelentése: krizmával (szentelt olaj) felkent. A kereszténység központi alakja, Isten fia, a Megváltó.

krüzelephantin: olyan akrolith szobor, amelynek ruhája aranyból, a meztelen testrészek elefántcsontból készültek.

kultuszszobor: egy templomban vagy szentélyben elhelyezett istenszobor, amely a kultusz központi alakját szimbolizálja, vagy jeleníti meg.

kupola: kör, vagy ellipszis alaprajzú, félgömbszerűen a csúcspontján záródó boltozat.

Kübelé (Magna Mater): fríg eredetű anatóliai istennő, az istenek anyja. Több istennel is azonosították, így Rheával és Magna Materrel is. Kultuszát a pun háborúk alatt hozták Rómába, Augustus valláspolitikájában, mint trójai istennő, ismét fontos szerepet kapott.

küma recta: választótagozat. Íveinek szerkesztési sorrendje: konkáv (homorú) majd konvex (domború).

küma reversa: választótagozat. Íveinek szerkesztési sorrendje: konvex (domború) majd konkáv (homorú).

küma: konvex és konkáv ívekből szerkesztett hullámtagozat. Választótagozatként, vagy nagyobb kiülésű tagozat alátámasztására használják. Általában szívléccel vagy tojásléccel díszítik.

L

Labacco, Antonio (c. 1495–1567): olasz építész. Az ifj. Antonio da Sangallo tanítványa volt Rómában. Az antik római építészetéről írt, saját kezűleg készített metszeteivel illusztrált könyve több kiadást is megért, igen népszerű volt.

lacuna: ’foghíj’. Díszítmények közötti hézag.

Ladón: Porküsz és Kétó, vagy Tüphón és Ekhidna fia, sárkánykígyó alakú százfejű szörny. Ő őrizte a Heszperiszek aranyalmáit.

Lampridius, Aelius: A *Scriptores Historiae Augustae* egyik szerzője. Ő írta a Commodus, Diadumenianus, Heliogabalus és Alexander Severus életrajzokat. Amennyiben valós személy volt, a III. században alkotott.

lándzsás tojásléc: peremes tojásformák és nyílszerű elemek ritmikus sora. Az ión épületeken jelent meg először a küma és a negyedpálcátagozatok plasztikus díszítményeként.

lantmotívum: Apollo lantjának stilizált motívuma.

Laokoón-csoport: Laokoón trójai papot és fiait ábrázoló csoport. Alkotói a rodoszi Hagészandrosz, Athénodórosz és Polüdórosz voltak, akik a patetikus stílust képviselő rodoszi-pergamoni iskolához tartoztak. A szobrot 1506-ban egy Felice de Fredis nevű paraszt találta meg az Esquilinuson lévő szőlőjében, Nero Domus Aureájának romjainál.

lapis Albanus: ld. peperino.

lapis Gabinus: ld. Gabii mészkő.

Lapis, Gaetano (1706–1773): olasz festő. A Raffaellóból merítkező, Carlo Maratta működése után marattescának nevezett klasszicista késő barokk stílus jellemzi. Jelentős munkái maradtak fenn a Palazzo Borghesében, a Palazzo Altieriben és szülővárosában, Cagliiban.

Lares: a házat, a családot és a keresztutakat, utazókat védő istenek.

Larok: ld. Lares.

laterna magica: „bűvös lámpás”. A diavetítő őse. Egy olajlámpa és egy lencse segítségével üveglapokra festett képeket lehetett vele kivetíteni.

Latinus (Lavinius): mitológikus király, Faunus és Marica nimfa fia, egy másik monda szerint Odüsszeusz és Kirké (vagy Heracles és egy arkádiai szüz) fia volt. Utódja Aeneas, aki feleségül vette Latinus lányát, Laviniát.

Latinus Silvius: albai király, Aeneas ükunokája, Aeneas Silvius fia.

Latona (Létó): Apollo (Apollón) és Diana (Artemisz) anyja.

Laurus nobilis: nemes babér. A babérfélék családjába tartozó fűszernövény. A harcban kivívott dicsőség, a hírnév, a győzelem, a halhatatlanság és a művészi nagyság jelképe.

Lavatera: madármályva. A mályvafélék családjába tartozó növény.

Lavinia: Latinus és Amata lánya, Aeneas felesége.

Lavinius: ld. Latinus.

Le Colonacce: ’az oszlopok’. A Nerva-forum megmaradt két oszlopának elnevezése a via Alessandrina mentén.

legio: a római hadsereg alapvető szervezeti egysége.

lépcsópofa: lépcsőoldal. A lépcsőket oldalról határoló falrész neve.

leszboszi küma: szívléc. Az egyszerű álló kümánál erőteljesebb ívelésű dízléc. Vitruviusnál a díszített küma megnevezése. Stilizált, szív alakú levelek és nyílhegyszerű elemek ritmikus sorával díszített küma.

leveles küma: nem szív alakú, hanem lándzsaszerű levelekkel díszített küma.

Liber (Liber pater): 'szabad'. A földművelés, szőlőművelés és a szabadság istene. Rómában a plebeiusok patrónusa. Később kapcsolatba hozták Dionüszoszsal és Bacchusszal.

Ligorio, Pirro (1513–1583): olasz festő, építész és régiségbúvár.

Lilium candidum: fehér liliom. A liliomfélék családjába tartozó növény.

lituus: az augurok görbe botja, amit a jósláskor használtak.

Livia Drusilla: ld. Livia Iulia Augusta

Livia Iulia Augusta [Livia Drusa vagy Drusilla] (Kr. e. 58–Kr. u. 29): Augustus harmadik felesége, első házasságából született fia Tiberius, a későbbi császár.

Livia: ld. Livia Iulia Augusta.

Livius Drusus Salinator M. (c. Kr. e. 254–204): a gens Iulia tagja, Kr. e. 219-ben és 207-ben consul. Részt vett a Metaurus melletti csatában. Kr. e. 204-ben censor.

lizéna: az épület síkjából kiugró, négyszög keresztmetszetű, függőleges falsáv.

loggia: 1. az utca vagy udvar felé árkádokkal nyíló folyosó. Lehet önálló építmény, vagy egy, vagy kétszintes elrendezésben állhat az épületek homlokzatán. 2. a mai szóhasználatban az épület testébe mélyedő, nyitott térrészt jelent.

lorica masculata: 'izom páncél'. Görög eredetű, azt a benyomást kelti, mintha viselője félmeztelen lenne. A római időkben a törzstisztek mitologikus alakokkal díszített megkülönböztető viselete volt.

lorica: páncél.

loricata: hadvezéri páncélban ábrázolt személy.

Lorione, Antonio: építési vállalkozó a XVI. században. Részt vett az Aqua Felice építésében.

lovagrend (equites, ordo equester): előbb census alapján a hadseregben betöltött szerepre utal, később a római társadalom második, a senatori rend utáni kiváltságos rendje.

Lucilla, Annia Aurelia Galeria (148/150–182): Marcus Aurelius és Faustina minor második lánya, Commodus testvére. Első férje Lucius Verus, apja társcsászára volt.

Lucius Verus, Aurelius Augustus [Lucius Ceionius Commodus] (130–169): Antoninus Pius adoptált fia, Lucilla első férje, Marcus Aurelius társcsászára (161–169).

Lucretia: Tarquinius Collatinus felesége. Sextus Traquinius szerelemre gyulladt iránta, de csak erőszakkal tudta magáévá tenni. A történetet Lucretia elmondta apjának és fivéreinek, és miután felszólította őket a bosszúra, öngyilkosságot követett el.

Lucretius, Titus Carus (Kr. e. 99 körül–Kr. e. 54 körül) római költő és filozófus. Egyedüli fennmaradt műve a De rerum natura (A dolgok természetéről).

Lucullus, Lucius Licinius (c. Kr. e. 117–Kr. e. 59/56): római hadvezér, politikus. Pompeius ellenfele, Sulla híve, a mithridatési háború egyik hadvezére. Kr. e. 74-ben consul.

lucullusi márvány: ld. africano.

ludi Martiales: a Mars Ultor-templom felszentelése tiszteletére május 12-én, évente megrendezett nyilvános játékok neve.

ludi Romani: Iuppiter tiszteletére rendezett nyilvános ünnepségsorozat szeptemberben.

ludi saeculares ('százados játékok'): Róma történetét végigkísérő, változó tartalmú, szakrális eredetű ünnepségsorozat. Kezdetben megtisztító jellegű szertartássorozat, a principatus idejétől pedig az állam felmagasztalásának eszköze.

ludi: nyilvános játékok Rómában.

ludus Troiae: Aeneas új hazába érkezésének tiszteletére a Circus Maximusban megrendezett játék. Az előkelők lovas viadala volt. Első említése Sulla diktatúrája idején történt.

Luna (Szeléné): a Hold istennője. ld. Szeléné.

Luna márvány (Luni márvány): Carrarában bányászott nagyon fehér, jó minőségű szobormárvány.

lunetta: 'kis hold'. Félköríves záródású falfelület, amely ajtók vagy ablakok felett, illetve a boltozati csigelyeken található.

luxuria privata: a magánszemély fényűzése.

lyra: görög húros, pengetős hangszer, nagyjából egyenlő hosszúságú húrjait egy üreges hangszertesttől kiindulva az arra rögzített két szarvszerű nyúlványon keresztbe vetett rúdhoz rögzítették.

M

Macellum: fedett piac, leginkább zöldséget és gyümölcsöt, hentesárut árultak benne. Négyszögletes udvarának közepén egy tholosz állt, körben porticusban elhelyezett üzletek sorakoztak.

Macrobius, Ambrosius Theodosius (395–423): grammatikus és neoplatónikus filozófus.

Madonna dei Monti (chiesa di Santa Maria ai Monti): római templom a császárfórumok közelében. A XIII. században a clarisszák kolostora állt itt. Miután ők elhagyták az épületet, lakásnak és pajtának használták, ahonnan csodás módon előkerültek a templom kegyképei.

Maggi, Giovanni (1566–1618): olasz festő. Életcélja Róma megörökítése volt. Minden utcát és minden épületet le szeretett volna rajzolni. Leghíresebbek a szökőkutakról készített metszetei. Halála után, 1625-ben tették közzé nagyléptékű és részletes Róma térképét.

magister equitum: lovassági főparancsnok.

magistratura: római közhivatal.

magistratus: római közhivatalnok.

Magna Mater: ld. Kübelé.

maiestas: méltóság, fenség.

Maison Carrée: 'négyzetes ház'. Az egyik legjobb állapotban fennmaradt római templom Nîmes-ben. Kr. e. 19-ben Agrippa kezdte építeni Gaius és Lucius Caesarnak ajánlva.

Máltai Lovagrend: ld. Jeruzsálemi Rodoszi és Máltai Szent János Szuverén Ispótályos Rend.

Malus domestica: nemes alma. A rózsafélék családjába tartozó gyümölcs.

Malvaceae: a mályvfélék növénycsaládja.

Mandragora (mandragóra, szerencsegyökér): a burgonyafélék családjába tartozó növény.

Mantegna, Andrea (1431–1506): padovai reneszánsz festő, aki főként Mantovában alkotott. A perspektíva nagymestere volt. Műveinek plaszticitása, elevensége, az alakok, a táj, és az épületek harmonikus egysége formateremtő volt.

Marcellus, Marcus Claudius (Kr. e. 42–Kr. e. 23.): Octavia Thurina minor és C. Claudius Marcellus fia, Augustus unokaöccse. Augustus örökösévé kívánta tenni, hozzáadta a lányát, de gyorsan ívelő karrierjét korai halála törte meg.

Marcus Aurelius [Marcus Annius Catillius Severus] (121–180, uralk.161–180): az Antoninus dinasztia ötödik császára.

Marius, Caius (Kr. e. 157–Kr. e. 87): néppárti politikus, hadvezér, hétszeres consul volt. (Kr. e. 107, 104, 103,102, 101, 100, 86).

marmor Lucullaeum: ld. africano.

marmor Lunensis: ld. Carrara.

marmor Numidicum: ld. giallo antico.

marmor Phrygium: ld. docimenum.

Mars (Árész): ld. Árész.

Mars Campester: ’sima, lapos, mezei Mars’, a Mars-mezővel van kapcsolatban. A Campust (katonai kiképzőtér) védő Mars. A kultusz kapcsolatban állt a Campestres-kultusszal. Ez kelta eredetű volt, és a Római Birodalomban a hadseregbe besorozott gall lovasokon keresztül terjedt el. A Campestres kapcsolódnak Eponához, a lovak és a lovasok védőszentjéhez, és a hármaskelta istennőhöz, a Matreshez és Suleviaehez, akik kiképzésük alatt vigyáztak a lovasokra.

Mars Capitolini: a capitoliumi Mars. Ma a Capitoliumi Múzeumokban őrzik, hatalmas szobor, amely a Nerva-forum területéről került elő, s a Mars Ultor-templom kultuszszobrának másolataként ismert.

Mars Conservator: a ’fenntartó, megőrző, helyreállító Mars’. A jelző eredetileg Iuppiterhez társult, Mars kultuszában annak eredeti, mezőgazdasági aspektusát jelentette, majd Victoria mellett a katonai potenciál egyik kifejezője volt.

Mars Custos: ’őrző’, Mars mezőgazdasági oldalának feladatából eredő katonai aspektusának, a védelemnek egyik kifejezője lett.

Mars foruma: Az Augustus-forum egyik elnevezése.

Mars Gradivus: ’az isten, aki növekszik’. Mars eredeti, mezőgazdasági isten funkciójából fakadó jelző, a növekedésért, a bőségért volt felelős. A nevet később a gradus szóból eredeztetik, és a katonai meneteléssel hozzák kapcsolatba. Papjai a Saliusok.

Mars Pater (Mars Pater Invictus): a legyőzhetetlen Mars. Eredetileg a családfők védelmezője volt.

Mars Quirinus: a curiák és a polgárok védelmezője. Azonosították az istenné lett Romulusszal.

Mars Silvanus: ’erdei’, eredetileg a növények, az erdők védelmezője.

Mars Tranquillus: ’a nyugalmat teremtő Mars’. A béke védelmezője.

Mars Ultor loricata: A Mars ábrázolások egy formája, a teljes hadvezéri páncélzatban ábrázolt hadisten.

Mars Ultor: a ’Bosszúálló Mars’. Augustus teremtette kultusz.

Mars-mező: ld. Campus Martius.

Marspiter: ld. Mars Pater.

Martialis, Marcus Valerius (38/41 körül–104): költő.

Márton, V. pápa [Ottone Colonna] (1368–1431): A nyugati egyházszakadás utáni első pápa. 1417-ben diakónusból választották pápává. Az egyházi állam újjászervezője. Végrehajtotta a konstanzi zsinaton elhatározott reformokat. Rómában renováltatta a

nagy bazilikákat és a vatikáni palotát, utakat, hidakat építtetett, és szervezett egy kis flottát.

márvány: kalcitból és/vagy dolomitból álló metamorf kőzet.

Maxentius, Marcus Aurelius Valerius (kb. 278–312): Diocletianus társ-augustusának, Maximianusnak a fia. 306–312 között a nyugati birodalomrész augustusa. Constantinus győzte le a Milvius melletti csatában.

Maximus, M^o Valerius Volusus: politikus, a Kr. e. 494. év dictatora. A patricius–plebeius harc idején sikeresen harcolt a volscusok, aequusok és az etruszkok ellen.

Maximus, Q. Fabius Allobrogicus (†Kr. e. 100 körül): hadvezér és politikus. Kr. e. 121-ben consul.

meander: szögletes, vagy más, bonyolult vonalban, esetleg ismétlődő módon húzódó, kígyószerű díszítmény.

Medusza: Proküz és Kétó lányainak, a Gorgóknak egyike a görög mitológiában. Fejükön élő kígyók voltak haj helyett, aki ránézett, kővé vált. Perszeosz (Perseus) győzte le, és levágott fejét Athénének ajándékozta. Mint bajelhárító jelvényt, a páncélokra viselték.

megaron: tornácból, és belső, zárt helyiségből álló, nyeregretetős, hosszházas elrendezésű épülettípus.

memento mori: 'emlékezz a halálra'. Tertullianustól elterjedt római anekdota, amely szerint a triumphuson vonuló hadvezér fülébe egy rabszolga ezt suttogetta, hogy emlékeztesse halandó voltára.

Mercati di Traiano: a Traianus-forum mellett álló épületegyüttes. Valamikor piacnak tartották, ma egyre inkább az a nézet, hogy a forumhoz kapcsolódó adminisztrációs tevékenységek színtere volt. Ma a császárforumok múzeumának ad helyet.

Mercati Traianei: ld. Mercati di Traiano.

Mercati Traiani: ld. Mercati di Traiano.

Mercurius: ld. Hermész.

Messalinus, M. Valerius Messalla (c. Kr. e. 36–Kr. u. 21 után): Marcus Valerius Messalla Corvinus fia, római senator. Kr. e. 3-ban és Kr. u. 3-ban consul.

Minerva: ld. Athéné.

modillion: korinthoszi párkánykonzol, gyámfej, konzol. Ld. konzol.

Monocularis, C. Fabricius Luscinus: Kr. e. 282-ben és Kr. e. 278-ban consul. Megvesztetethetlenségéről híres hadvezér a Pyrrhus elleni háborúk idején.

Monocus: 1. Héraklész neve. 2. hegy és kikötő Liguriában, a mai Monaco helyén.

monokróm: egyszínű.

monopterosz: olyan egyetlen oszlopsorral körülhatárolt szentélytípus, amelynek nem volt zárt cellája.

Montagna, Marco Tullio (1594–1649): Velletriből származó festő. 1617-től az Accademia San Luca tagja.

Monumenta Ancyranum: ankarai felirat. Augustus Res gestae divi Augustinak nevezett önéletírásának másolata a Roma istennőnek és Augustusnak szentelt templom falán. A Mausoleum Augustiban elhelyezett, bronz táblákra vésett eredeti szöveg nem maradt fenn, a Birodalomba szétküldött változatok közül ez a ma ismert legteljesebb.

mos maiorum (mores maiorum): 'az ősök szokásai'. A római szokásjog, általános vallási-, erkölcsi-, jogi normák rendszere.

Mummius, L. Achaicus: Kr. e. 146-ban consul, 142-ben censor. Ő rombolja le a legyőzött Korinthoszt, műkincseit Rómába viteti.

Mus, Publius Decius P. f.: Publius Decius Mus fia. Consul volt Kr. e. 312-ben, 308-ben, 297-ben és 295-ben. Apja devotióját követve ő is feláldozza magát a harmadik samnis háború alatt a győzelemért.

Mus, Publius Decius: Kr. e. 340-ben consul. Livius szerint elsőként áldozza fel önként az életét azért, hogy a jóslatot beteljesítve (ha a fővezér meghal, a rómaiak győznek) a rómaiak megnyerjék a csatát (devotio).

Musei Capitolini (Capitoliumi Múzeumok): 1471-ban alapította IV. Sixtus pápa. Folyamatosan gyarapodó gyűjteménye az antik művészet remekeinek. 1734-ben XII. Kelemen pápa nyitotta meg a nyilvánosság előtt. Ma a Piazza Campidoglio három nagy épületében (Palazzo Conservatorio, Senatorio, Nuovo) található.

Musei Vaticani (Vatikáni Múzeumok): II. Gyula pápa alapította gyűjtemény, amely a pápáknak adományozott, illetve az általuk vásárolt műkincseket tartalmazza. Hatalmas szobor- festmény- és könyvgyűjteményéhez tartozik a Sixtusi-kápolna és Raffaello stanzái is. A világ egyik leggazdagabb műgyűjteménye.

Museo dei Fori Imperiali: a császárforumok új múzeuma a Mercati di Traiano épületében. Az 1985-ig előkerült mintegy 40000 múzeumi darab tudományos feldolgozásának és kiállításának helyszíne.

Múzsák: Zeusz és Mnémoszüné lányai, a zene, a tánc, a tudományok és művészetek, valamint az emlékezés istennői.

N

Naevius Surdinus, Lucius: Augustus alatt praetor urbanus et peregrinus. Kr. u. 30-ban consul suffectus.

Nagy Sándor [Alexander, Alexandrosz] (Kr. e. 356–323): makedón uralkodó.

Nauküdesz (Kr. e. IV. sz.): görög szobrász. Argoszból származott, Polükleitosz és tanítványai köréhez tartozott. A Visconti-gyűjtemény diszkoboloszát neki tulajdonítják.

naumachia: tengeri csatát imitáló viadal. Speciálisan erre a célra kialakított, nézőtérrel körülvett, vízzel elárasztott küzdőtérre rendezték meg.

négyexedrás: négy térbővítménnyel ellátott.

Nemeszisz: sorsistennő, a hübriszt, a gögös elbizakodottságot büntető istennő a görög mitológiában.

neoattikai stílus: a Kr. e. II. század végén kezdődött stíluskorszak, amelynek középpontjában a klasszikus művek másolása, dekorációs célú megújítása állt. Historizáló, eklektikus művészeti körök stílusa, amely főként a rómaiak dekorációs igényeit elégítik ki.

Nero, Claudius Caesar Augustus Germanicus [Lucius Domitius Ahenobarbus] (37–68): a Iulius–Claudius-dinasztia utolsó császára.

Nerva, Marcus Cocceius (96–98): Az Antoninus dinasztia császára.

Nerva-forum: ld. Forum Nerae, Forum Transitorium.

Niké (Victoria): a győzelem istennője. Gyakran szárnyas nőalakként ábrázolták.

nimfa: mitologikus lények, a szépség, a termékenység, a természet alkotó és tápláló erőinek megtestesítői.

nugae: 'bolondság, üres beszéd, apróság'. Catullus nugaenak nevezi verseit, bolondozások, játszadozások, könnyű versek értelemben.

nugarius: Apróságokat, főként női csecsebecségeket és könyveket árusító kereskedő.

Numa Pompilius (Kr. e. 715–672): Róma második, mitikus uralkodója. A kultuszok létrehozójaként tartják számon.

numen mixtum: 'kevert istenség'. Olyan istenalak, amelyben több isten tulajdonságai egyesülnek.

Numitor: mitológikus alak, Alba Longa királya. Procas fia, Rhea Silvia apja, Amulius testvére.

nyaláb (fascia): eredetileg több százból álló köteg, az építészetben az architráv fagerendákból kialakult rétegeinek neve.

nyelvminta: ld. *baccalature*.

Nymphaea: tündérrózsa.

nymphaeum: a nimfáknak ajánlott szentély, általában természetes barlang volt vízfolyással. Később mesterségesen kialakított, boltozatos fülke, kút, szökőkút.

O, Ó

obelizk: magas, hegyesszögű csonka gúla, melynek tetejét piramidion koronázza. Egyiptomban napszimbólum, napóra és naptár szerepét töltötte be.

ocreae: pálhakürtök. A levélnyel és a szár találkozásánál cső formájúra összenőtt pálhalevél.

Octavia, Thurina Minor (Kr. e. 69–Kr. e. 11): Caius Octavius és Atia Balba Caesaria lánya, Octavianus nővére. Első férje C. Claudius Marcellus, a második Marcus Antonius volt.

Octavianus, Caesar Augustus [Caius Octavius Thurinus] (Kr. e. 27–Kr. u. 14): a principatus első császára.

okker: a legrégebben ismert, vastartalmú földfestékek közé tartozik. Változatai a sárgásbarna szín különböző változatait alkotják, mint világos- és aranyokker, valamint a vörösesbarna indiai vörös, a velencei és az angol vörös.

oktasztülosz: nyolcoszlopos. Olyan templom, amelynek homlokzati oldalán nyolc oszlop helyezkedett el.

oltár: áldozat bemutatására szolgáló építmény.

Opheltész: a thébai mondakör mitológikus alakja, Lükurgosz nemeai király fia. Egy zellerbokorban megfojtotta egy kígyó. Az ő emlékére rendezték az első nemeai játékokat.

Ops: a sabinoktól Rómába került ősi istenség, az aratás bőségét jelképezte.

opus caementicum (emplekton): 'töltött fal'. Olyan vegyes falazat, amelynek két függőlegesen falazott bélésfala közét habarcsba (a rómaiaknál természetes cementbe) rakott törmelékanyaggal töltötték ki.

opus latericium: téglapítvány (opus testaceum).

opus quadratum: hasáb alakú kövek azonos rétegvastagságban, kötőanyag nélkül, vízszintes sorokba rakása.

opus sectile (pavimentum sectile): geometrikus mintájú, kőintarziás padló.

oratorium: imaterem.

Orbán, IV. [Jacques Pantaléon] (1195–1264): pápa 1261–1264 között.

Orbán, VIII. pápa [Maffeo Barberini] (1568–1644): az utolsó olyan pápa, aki alatt a Pápai Állam terjeszkedni tudott. Kétes megítélésű részvétele a 30 éves háborúban biztosította az itáliai hegemóniát a pápaság számára. Komoly építkezései súlyos adóssággá sodorták.

Orbis Terrarum: a földkerekség.

ordo: rend.

ornamenta triumphalia (insignia triumphalia): győzelmi jelvények. A győztes hadvezérek diadalmenetben használt díszöltözéke és annak kellékei. Ide tartozott a tunica palmata, toga picta, scipio eburneus (sceptrum eburneum), corona triumphalis (corona laurea).

ornamentika: díszítőelemek összessége.

oroszlános vízköpő: az épületeken (a szimán) az esővíz elvezetését szolgáló, oroszlánfejet ábrázoló szobordísz.

Orsini, Giovanni Battista (?–†1476): a Máltai Lovagrend 39. nagymestere volt 1467–1476-ig.

orthosztat: általában kő lábazati elem.

Orto dello Spedale di San Basilio: A San Basilio kórház botanikus kertje.

Orto grande di San Basilio: A San Basilio-templom nagy botanikus kertje.

osteria: egyszerű ételekkel és borral szolgáló étkezde.

oszlop: kör keresztmetszetű függőleges támasz.

oszlopfő: az oszlopszár fölött elhelyezkedő fejezet, amelynek tetején a tetőszerkezet gerendázata nyugszik.

oszloplábazat: az ión, a korinthoszi és a kompozit oszlopok alján lévő tagozat.

oszlopszék (pedesztál, posztamens): az oszlopok alatti, négyzetes keresztmetszetű, hasábszerű alépítmény, amelyet profilos fejezettel és lábazattal láttak el. Szobortalapzatként is használják.

Ovidius, Publius Naso (Kr. e. 43–Kr. u. 17/18): költő.

Ö, Ő

övpárkány (osztópárkány): a többszintes épületek emeleit elválasztó párkány.

P

pajzs: a római építészet egy díszítőeleme. Korongszerű, pajzsra emlékeztető dísz, amelyet egy párkánygerendára vagy frízre rögzítettek.

Pál apostol (c. 5–67): a 13. apostol. Részt vett a korai keresztények üldözésében, majd a damaszkuszi úton látomása támadt, megtért. A korai egyház egyik legjelentősebb alakja, aki a pogányok körében is terjesztette a kereszténységet, és ezzel az egyetemes egyház létrehozója.

Pál, II. pápa [Pietro Barbo] (1417. február 23.–1471. július 26.): pontifikátusa alatt alakult ki a reneszánsz egyházra jellemző külső pompa. Elrendelte az ókori épületek és szobrok felújítását és kijavítását.

palaestra: a görög gymnasiumok része, tornacsarnok, a birkózás és a pankráció edzőtere. Egy négyszögletes udvar körüli oszlopcsarnok.

Palatinus (Collis Palatinus): egyike Róma hagyomány szerinti hét dombjának. A köztársasági korban templomokat és az állam vezető embereinek palotáit építették ide.

palatium novus: 'új palota'. A köztársaságkori domust is magába foglaló, a későbbi Rodoszi Lovagrend épületeként ismert épületegyüttes az Augustus-forum tőzomszéd-ságában.

palatium vetus: 'régii palota'. A Mars Ultor-templom podiumán létrejött bazilika épületegyüttes.

Palazzo Altamps: a XV. században épült reneszánsz palota. Altamps bíboros hatalmas könyv- és műgyűjteményt hozott létre benne. 1997-től a római nemzeti múzeumok egyik épülete.

Palazzo della Cancelleria: a XII. században a Tabularium épületén épült fel. Mai formáját Michelangelo tervei alapján Giacomo della Porta fejezte be. A Musei Capitolini gyűjteményének egyik épülete.

Palazzo e Collegio Capranica: Domenico Capranica kezdte építeni. Halála után az egyházra hagyta és oktatási intézményként kellett hasznosítani. A palota homlokzatán három, a Palazzo Venezia ablakaihoz hasonló, gótikus ablak áll.

Palazzo Ghislieri: a palota, a via Alessandrina, via Bonella és a via del Priorato által alkotott tömbben állt. 1930-ban lebontották.

Palazzo Longhi: Az Alessandrina-negyedben a Palazzo Ghislieri nyugati oldalán felépült palota. 1930-ban lebontották.

Palazzo Longhi–Balzanetti: ld. Palazzo Longhi.

palazzo nuovo: 'új palota'.

palazzo vecchio: 'régii palota'.

Palazzo Venezia (Palazzo San Marco): 1451-ben Pietro Barbo kezdte építeni. Erődített épület volt. Sokáig az osztrákok tulajdonában volt, 1916-ban került vissza az olasz állam tulajdonába. Ma múzeum.

pálca: konvex építészeti tagozat. Negyed-, fél- vagy háromnegyed kör keresztmetszetű. Díszített formája az asztragalosz.

Palladio, Andrea (1508–1580): reneszánsz építész. Legtöbb műve Vicenzában és Velencében áll.

Palladio-motívum (serliana, Serlio-motívum, Velencei ablak): reneszánsz hármass nyílásforma, középen boltíves záródású, szélesebb és magasabb, két oldalt keskenyebb és alacsonyabb, a boltváll magasságában egyenesen záródó nyílással. Palladio művei tették ismertté, építészeti használatban való elterjedését Serlio munkájának is köszönheti, ezért nevezik serlianának, vagy Serlio-motívumnak is.

Palladium: Athéné fából készült szobra, amely egyik kezében lándzsával, a másikban orsóval és guzsallyal ábrázolja az istennőt. A mítosz szerint Athéné maga faragta Pallasz tiszteletére, az égből hullott alá, és Aeneas mentette ki az égő Trójából. Azt tartották róla, hogy ahol a Palladion áll, ott ellenség nem hatolhat a városba.

Pallasz Athéné: ld. Athéné.

palmetta: pálmaleveleket utánzó stilizált díszítőmotívum.

paludamentum: katonai köpeny, hadvezéri köpeny.

Panathenaia: pánattikai játékok. A görög sportverseny, Kr. e. 566-tól rendezik meg. Az atlétikai számok mellett művészeti verseny is volt. Nem volt olyan rangos, mint a koszorús versenyek, díja nagymennyiségű olajjal töltött attikai kerámia volt.

Panicum miliaceum: köles. A perjefélék családjába tartozó növény.

Pantheon: Róma egyik ikonikus épülete. M. Vipsanius Agrippa építtette Kr. e. 27-ben a Mars-mezőn hagyományos római formában. Eredetileg Augustus és a gens Iulia tiszteletére szánták. Neve arra utal, hogy az összes isten számára felajánlott épület volt. Jelenlegi formája Hadrianus idejéből származik, aki teljesen átépítette. Kr. u. 609-ben IV. Bonifác pápa szentelte katolikus templommá Szűz Mária és a mártírok tiszteletére. Ide hordatta a keresztény vértanúk csontjait.

Papaver somniferum: kerti mák. A boglárkafélék családjába tartozó fűszer- és gyógynövény.

Papaver: mák. A mákfélék családjának névadó növénynemzetsége. Fűszer- és gyógynövény.

par excellence: 'elsősorban, kiváltképpen, különösképpen'.

parazonion: ld. parazonium.

parazonium (parazonion): széles markolatú, háromszög alakú tör. A görögöktől származik, de a rómaiaknál válik népszerűvé. Markolatát gömb vagy sas fej zárja le. A művészetben Virtus, Mars, Roma istennő és a császárok rangjelző díszfegyvere. A gladiuszal ellentétben a baloldalon viselték.

párkány: az épület homlokzati síkjából kiemelkedő, általában vízszintesen húzódó építészeti tagozat.

párkányzat: az épület gerendázatának elnevezése.

Parlatorium: fogadószoba. A kolostorok azon helyisége, ahol a szerzetesek és apácák a látogatókat fogadták.

parricidium: 1. apagyilkosság. 2. közeli rokon megölése.

Parthenón: Athéné Parthenosz (A Szűz Athéné) temploma, amely az athéni Akropoliszon áll. Kr. e. 448–438 között épült dór stílusban. Iktinosz és Kallikratész tervezte, a munkálatokat Pheidiasz felügyelte.

Paszitélész: Kr. e. I. századi, Dél-Itáliából származó ötvös és szobrász volt, aki Rómában Cicero köréhez tartozott.

pater familias: a családfő.

pater patriae: a haza atyja.

pater: apa, atya.

patera: áldozatok bemutatásakor használt lapos és széles csésze. Ld. phialé

patria potestas: atyai hatalom.

patricius: 1. Róma vezető, vallási és politikai tekintetben elkülönült társadalmi csoportja, kezdetben a magistraturák egyedüli birtokosai. 2. a későrómai korban magas állami tisztség, a császárok utáni második legtekintélyesebb ember.

patrius: atyai, az atyához tartozó, az őstől származó.

Pauszaniász (110–180): görög utazó és földrajzi író.

pavonazetto: ld. docimenium.

Pax Augusta: az augustusi béke.

pax deorum: 'az istenek békéje'.

Pax Romana: a római béke.

Pax: a Béke perszonifikációja.

pax: béke

Pax-Nemesis: Nemeszis egyik megjelenési formájaként Rómában a győztes hadvezérek, a gladiátorok, a venatorok védelmezője volt.

Pegasus (Pégaszosz, Pegazus): Poszeidón és Medusza gyermeke a görög mitológiában. Szárnyas ló, Bellerophontés hű segítőtársa.

Peiszisztratosz (c. Kr. e. 600–527): athéni arisztokrata, a város első türannosza. Uralma alatt a város gazdasága és kultúrája is virágzott.

pentagramma: szabályos ötszög átlói által alkotott ötágú csillag. Korábban Venushoz kötötték, később Püthagorasz-féle csillagként emlegették. Náluk a tökéletesség szimbóluma.

Pentelicumi márvány: kiváló minőségű szobormárvány, Athén mellett a Pentelikon és a Hymettos hegyen bányászták. Rendkívül szép fénye volt, alapvetően fehér, de egyes tömbjei színesek, zöldes, vagy rózsaszín árnyalatúak. Különösen Domitianus kedvelte.

peperino (lapis Albanus): tufa. Rómától 20 km-re az albai hegyekben bányászták. Kékes-szürke, erős textúrázatú, kemény kőzet, több színben is előfordul.

pephlophorosz: pephloszt viselő.

pephlosz: varrás nélküli, nehezebb gyapjuszövetből készült görög női ruhadarab, amit a vállon tüvel, vagy csomókkal rögzítettek. Eredetileg a dórok viselete volt.

Periklész (Kr. e. 495–429): athéni politikus, hadvezér. A görög-perzsa háborúktól a peloponnészoszi háborúig tartó athéni virágkor vezető államfője.

peripteros sine postico: etruszk hagyományokra visszamenő templomtípus. A templomot körülvevő oszlopsor véget ér az apszisnál. Vitruviusnál nem szerepel, az első ilyen a Caesar-forum Venus Genetrix temploma.

peripterosz: a templomcellát egy oszlopsoros folyosóval körülvevő templomtípus.

perisztaszisz: a görög templomok (peripterosz) cellája körüli oszlopsor, amely oszlopos folyosót (pteron) hoz létre.

Perszephoné (Proserpina): Démétér és Zeusz lánya, Hádész felesége. A termékenység istennője a görög mitológiában.

perszonifikáció: megszemélyesítés.

Peruzzi, Baldassare Tommaso (1481–1536): építész és festő. Bramante, Raffaello és Antonio da Sangallo munkatársa, dolgozott a Szt. Péter bazilika építésén. Az építészetről írt könyvét halála után tanítványa, Sebastiano Serlio adatta ki.

Peruzzi, Sallustio (1511/12?–1573): építész, festő, Baldassare Peruzzi fia. IV. Pál pápa alatt ő tervezi a konklávé számára a lakosztályokat, az Angyalvár főbejáratát és a gettőt körülvevő falat. 1567-től Bécsben dolgozott II. Maximilian megbízásából.

phalera: katonai kitüntetés. bronzból, ezüstből vagy aranyból készült kerek lemez, amit a katonák a vérten, a legiók a katonai jelvényeken rögzítettek. Isteneket, azok jelképét, később a császárok képmását ábrázolták.

Pheidiász (Kr. e. 500–430): szobrász. a görög klasszikus szobrászat központi alakja, az Olümpiában elhelyezett Zeusz szobrát az antik világ hét csodája között tartották számon. Ő készítette a Parthenónban felállított Athéné Parthenosz-szobrot. Művei római másolatokban maradtak fenn.

phialé (patera): áldozatbemutatóhoz használt sekély tál.

phialé meszomphalosz (patera ombelicata): belsejének közepén kiemelkedő mintával díszített italáldozati edény.

Philipposz, II. (Kr. e. 382–336). makedón uralkodó, Nagy Sándor apja.

Phocas, Flavius (602–610): bizánci császár.

Phoenix dactilifera: közönséges datolyapálma. A pálmafélék családjába tartozó növény.

Phyllitis scolopendrium: gimpáfrány.

piesztál: ld. oszlopszék.

pietas: 1. a kötelesség diktálta szeretet és megbecsülés. A fiak szülők iránti köteles tisztelete, vallásos istenfélelem. 2. szelídség, jóság, kegyelem.

Pietra Gabina: ld. Gabii mészkő.

pilaszter: az épület síkjából kiugró, négyzög keresztmetszetű, fejezettel és lábazattal képzett épületagoló elem. Kiülése általában csekély, a szélesség harmada.

pilaszter-fejezet: ld. pilaszter-fő.

pilaszter-fő: a pilasztereken alkalmazott, oszlopfőkhöz hasonló, síkban elhelyezkedő oszlopzárás.

pilaszter-lábazat: a pilasztereken alkalmazott, oszloplábazatokhoz hasonló, síkban elhelyezkedő oszlopzárás.

pillér: négyzet, téglalap vagy sokszög keresztmetszetű, szabadon álló függőleges támasz.

Piranesi Giovanni Battista (1720–1778): olasz grafikus, rézmetsző és építész. Római épületekről készített sorozata a klasszikus régészeti kutatások, a klasszicizmus művészeteszméjének kialakulásához vezető szellemi mozgalom alapja volt.

Piso, Cn. Calpurnius (Kr. e. 44–Kr. u. 20): Kr. e. 7. consulja. Hirtelen haragú, megosztó személyiség, Szíriában többször összeütközésbe került Germanicusszal, akinek halálával is megvádolták.

Pius, V. pápa [Michele Ghislieri] (1504–1572): az egyház megújulását és az egységes hit tisztaságát szolgálta.

Plantago: útifű. Az ajakosvirágúak rendjébe tartozó növénynemzetség.

plasztikus: a formákat térbeli valóságukban kifejező.

plebeius: kezdetben a patriciusokkal szemben a korlátozott polgárjoggal rendelkező csoport. A patricius–plebeius küzdelem lezajlása után a fogalom átalakult, a szegényebb polgárokat értették alatta.

plebs: nép, köznép, tömeg.

Plinius, Caius Caecilius Secundus [maior] (23–79): polihisztor író.

plinthosz: az íon oszlop- és pillérlábazat alsó, kis magasságú, négyzetes eleme.

Plutarchos, Lucius Mestrius (†120 körül): görög történétíró.

Pluto: ld. Hádész.

podium: a római épületek emelt járószintű alépitménye, amit rendszerint egy irányból, lépcsőn lehetett megközelíteni.

polikróm: többszínű.

Polükleitosz (Kr. e. V. század): szobrász. Fő műveit Kr. e. 460–420 között alkotta. A férfitest ideális arányainak megteremtőjeként tartották számon. Római másolatokban fennmaradt legismertebb alkotásainak egyike a Dorüphorosz (Lándzsavívő).

pomerium: a római városok megszentelt határa.

pompa funebris: temetési menet, az előkelők gyászszertartása.

Pompeii I. festészeti stílus: Kr. e. 200–60. Jellemzik a festett színes díszburkolatok, amelyek nemesebb anyagokból készült építőelemek képzetét keltik.

Pompeii III. festészeti stílus: kb. Kr. e. 20–Kr. u. 20. Ornamentális stílus vagy kandeláberes stílus. Jellemzi a dekoratív virágfüzérék, frízek, kandeláberek keretezte falfelületek kialakítása, „táblaképszerűség”. Kis, keretbe foglalt képeken csodás lények, apró emberkék, madárkák, rovarok jelennek meg.

Pompeius, Cnaeus Magnus (Kr. e. 106–Kr. e. 48): hadvezér, politikus, az első triumviratus tagja.

Pompeius, Sextus Magnus Pius (Kr. e. 75–Kr. e. 35): hadvezér, a Cnaeus Pompeius Magnus kisebbik fia, Octavianus és a második triumviratus nagy ellensége volt.

Pompeius, Sextus: Kr. u. 14-ben consul, Tiberius alatt (27–30) Asia helytartója. Nagy irodalom pártoló.

Pompeius-domus: ld. köztársaságkori domus.

Pompeius-színház (Theatrum Pompeianae): a Mars-mezőn építtette Pompeius, Kr. e. 55-ben. Róma első közszínháza volt.

ponderáció: mérlegelés, kiegyensúlyozás. A test mozgó testrészeinek különböző mozgásformában történő, harmonikus egyensúlyban történő kiegyenlítése. A klasszikus szobrászatban megjelenő alapelv, amely ettől kezdődően meghatározó elve az európai szobrászatnak.

pontifex maximus: a pontifexek testületének feje, az állam vallási vezetője.

populus Romanus: a római nép.

porfir (porphyr): Több formája van: Lapis Porphyrites vagy Lithos Romaion. Egyiptom keleti sivatagában található, Kr. u. 18-ban fedezték fel. Vörös/bíbor, apró fehér vagy rózsaszín szemcsékkel. Lithos Krokaetis vagy Lapis Lacedemonius ma: serpentino vagy zöld porfir (porphyr). Jellegzetes zöld színe van, Spártában bányászták. A Kr. u. I. századtól kerül Rómába, épületelemek, de ritkán szobrok is készültek belőle.

portál: főkapu. Az üzletek bejárati, kirakati része.

Porticus Absidata: a Forum Nervae északi oldalánál található félköríves építmény. Funkciója még nem teljesen tisztázott, főbejárat, vagy nymphaeum.

porticus ad nationes: Augustus építtette, a Róma által meghódított nemzetek allegorikus szobrai álltak benne. Topográfiai helye tisztázatlan, talán a Pompeius-színház melletti hecatonstylus egy része lehetett.

Porticus Gai et Luci: a Basilica Aemilia porticusa, amit Augustus unokáinak ajánlottak.

Porticus Iulia: több építmény is viselte ezt a nevet Rómában. 1. a Forum Romanum Aedes Divi Iulii körüli porticusa, 2. a Basilica Aemilia előtti Porticus Gai et Luci Regia felőli része 3. az Augustus-forum porticusának egy része.

Porticus Pompeianae: A Pompeius-színházhoz tartozó quadriporticus, amelyben a Curia Pompeiana is állt.

porticus trisegmentata: háromrészű porticus. A Traianus-forum bejárati részének porticusa is ilyen.

porticus: oszlopfolyosó, oszlopfolyosós kapuzat. Hátoldalán zárt, általában az épülethez kapcsolódó fedett folyosó.

Postumius Regillensis, Aulus Albus: Kr. e. 499-ben vagy 496-ban dictator, 496-ban consul. A Regillus-tó melletti csatában ő győzte le a latin szövetséget.

Poszeidón (Neptunus): Kronosz és Rheia fia, az olümposzi istenek közé tartozik. A korai görög vallásban főisten és hadisten. A világszférák felosztása után a tenger istene.

Potnia Theron ('az állatok úrnője'): a korai görög vallásosságban Homérosznál fordul elő először, a vadon élő állatok védelmezője. Artemisz előképe. A minószi civilizáció egyik istensége.

praetor peregrinus: Kr. e. 246-tól a külföldiekkel való kapcsolatok felügyeletére választott praetor.

praetor urbanus: praetorok elnevezése a praetor peregrinus tisztségének létrehozása után.

praetor: római magistratura, feladata a városi rend fenntartása, illetve ezen belül a polgári és büntetőjogi ügyekben való bírászkodás.

Praxitelész (c. Kr. e. 400–320): görög márványszobrász.

Proserpina (Perszephoné): Zeusz és Démétér lánya, Hádész felesége. A természet körforgásának istennője.

princeps iuventutis („az ifjúság vezetője”), szó szerint: ’első az arisztokrata ifjúság sorai-ban’): megtisztelő cím, eredetileg az arisztokrata ifjak lovasversenyének, a transvectio equitum vezetőjének a címe volt. Később így nevezték az ígéretes ifjakat, s ebből ala-

kult ki a trónörökösök megnevezése, ami bár a római titulaturából Gratianus és II. Valentinianus császárok után már nem mutatható ki, de a mai napig használatos a iuventutis elhagyásával a világ számos nyelvében.

princeps senatus: a senatus elnöke. Eredendően a legtekinélyesebb koros senator, akit bizonyos kiváltságok illettek meg a senatus ügymenetében.

princeps: eredetileg a princeps senatus, majd a principatus császáranak megjelölése.

principatus: a római császárság első korszaka, a köztársaság több politikai és társadalmi intézményének továbbélésével működött.

princípium: alapelem, vezérelv.

Proca Silvius: Alba Longa királya, Numitor és Amulius apja.

Procas: ld. Proca Silvius.

procurator: 1. olyan személy, aki valakinek az ügyeit annak megbízásából intézi. 2. a császári provinciák pénzügyi igazgatásával megbízott tisztviselő.

profán: nem beavatott, hétköznapi.

profanitás: a szent ellentéte. Világiasság, szentségtörés.

profanum: a megszentelt területen kívül fekvő.

Prométheusz: Iapethosz és Klümené fia, hērós a görög mitológiában. Ő teremtette az embert az istenek képmására, és tüzet lopott Hélios szekeréről az Olümposzról, hogy hasznos mesterségekre taníthassa őket. Zeusz lázadásáért megbüntette, a Kaukázushoz láncolva májából Zeusz sas madara lakmározott, amíg Héraklész meg nem szabadította.

pronaosz: a görög templom szentélye előtt álló oszlopos csarnokrész. Előcsarnok.

Propertius, Sextus (Kr. e. 50/45 körül– Kr. e. 15 után): latin elégiaköltő.

propraetor: praetorságot viselt személy, aki a helyi városi önkormányzati ügyeket leszámítva a provinciák igazgatását látta el.

propülaia: monumentális, oszlopos díszkapu, bejárat.

Proserpina: ld. Perszephoné.

prosopográfia: történeti segédtudomány, egy csoport adatainak összegyűjtésével foglalkozik. Kapcsolódik az archontológiához és geneológiához.

prosperitas: szerencse, siker, virágzás.

proszkүнészisz: az imádat kifejezése. Hozzá tartozott a csók és a leborulás.

proximi agnati: vérszerinti leszármazott, közeli rokon.

prudentia: előrelátás, okosság, értelem, tudás.

pszeudo-attikai sisak: a görög attikai sisak római változata. Szinte egyenesen kapcsolt nyakvédője volt, két oldalán arcvédő lemezek kapcsolódtak hozzá, és a füleket szabadon hagyta. Klasszikus formájában a praetorianusok ikonikus viselete.

pszeudodipterosz: áldipterosz. Görög templomtípus, amely a cellát két oszlopállás szélességű folyosóval, de csak egy oszlopsorral veszi körül.

pteron: a görög templomok cellája körüli folyosó, amelyet a perisztaszisz oszlopsora hoz létre.

pteruges: csikokra szabott vastag anyagból vagy bőrből készült szoknyaszerű függelék a páncélzat alján, illetve a vállon. Míközben védelmet biztosított, engedte a szabad mozgást is.

publica magnificentia: az állam nagyszerűsége, bőkezűsége, nyilvános pompa.

Punica granatum: gránátalma. A mirtuszvirágúak rendjébe tartozó cserje. Gyümölcsének magvairól kapta a nevét. A termékenységi szimbólumok közé tartozik.

piknosztülosz: az oszlopsorok oszlopainak elhelyezésekor mért távolság alapján 'sűrű oszlopos'. Két oszlop közötti távolság az oszlopok átmérőjének másfélszerese.

Pürrhosz [Pyrrhus] (Kr. e. 319/318–272): a molossusok királya, Kr. e. 306–302 és 297–272 között Epirus királya. Kora egyik legjobb hadvezére volt. A tarentumiak kérésére beavatkozott a rómaiak ellen vívott háborújukba.

Püthagorasz (Kr. e. 582–496): ión származású preszókratikus filozófus. Művei marandó eredményeket értek el a csillagászatban, matematikában és zeneelméletben.

püthagoreus: Püthagorasz filozófiai iskolájához tartozó.

Q

quadriga: négylovas harci kocsi.

quadriporticus: 'négyes porticus'. Négyszögletű teret mind a négy oldalán övező porticus.

quaestor: római tisztviselő, számuk 2-ről 20-ra emelkedett. Pénzügyekkel és bírósági ügyekkel foglalkoztak.

Quercus pubescens: molyhos tölgy. A tölgy nemzetség tipikusan európai fajtája.

Quercus: tölgy. A bükkfélék növénycsaládjának egyik nemzetsége.

Quirinalis (Collis Quirinalis): egyike Róma hagyomány szerinti hét dombjának.

Quirinus: eredetileg sabin hadisten, a korai római vallás első triászának tagja.

R

Raffaello, Santi (1483–1520): festő építész, az érett reneszánsz kiemelkedő mestere. Rómában főként II. Gyula pápa megbízásából dolgozott.

Ravenna-relief: egy Claudius-korból származó dombormű, amely feltehetően egy nagyobb emlékmű, talán egy oltár (ara gentis Iuliae) darabja lehetett. A rajta lévő jelenet Augustus apotheosisát ábrázolja. A ravennai Museo Nazionaleban őrzik.

refektorium: a kolostor ebédlője.

Regestum Farfense (Liber gemniagraphus, sive cleronomialis Ecclesiae Farfensis o Regestum Farfense): Gregorius Catinensis farfai szerzetes annalsztikus munkája, amely többek között a farfai kolostor apátjainak és a pápáknak a listáját is tartalmazta.

Regia: a királyság korában a római királyok hivatali épülete, később a pontifex maximus hivatala. A Forum Romanumon állt a Vesta-templom mellett.

regio: kerület. A korai korszakban négy (serviusi regio), Augustustól 14 adminisztratív körzetre osztották a várost.

Regulus, Serranus C. Atilius: Kr. e. 257-ben és 250-ben consul. Az első pun háború tábornoka, győzött a Lipari-szigeteken és ezért diadalmenetet szavaztak meg neki.

Remus: Mars és Rhea Silvia fia, Romulus ikertestvére, a városalapító ikrek egyike.

Reni, Guido (1575–1642): Scipione Borghese és V. Pál pápa pártfogoltja. Rómában, Bolognában és Nápolyban alkotott. Jelentős a Vatikán két termének kifestése, a S. Gregorio-templom, és a Santa Maria Maggiore bazilika Borghese kápolnájának oltárképe.

Res gestae divi Augusti: ld. Monumentum Ancyranum.

Rhea Silvia: Romulus és Remus anyja, Vesta-szűz.

Risorgimento: 'újjászerveződés'. Olasz nemzeti mozgalom, amely az egységes Olaszország megteremtését tűzte ki célul. A mozgalom az 1815. évi Bécsi Kongresszus után született és az Egyesült Olasz Királyság 1861-es kikiáltásához vezetett.

Rodoszi Lovagok Háza: ld. Casa dei Cavalieri di Rodi.

rodoszi lovagok: ld. Jeruzsálemi Rodoszi és Máltai Szent János Szuverén Ispotályos Rend.

Rodoszi Lovagrend: ld. Jeruzsálemi Rodoszi és Máltai Szent János Szuverén Ispotályos Rend.

Roma quadrata: Romulus palatinusi Rómája.

Roma Victrix: 'a győzedelmes Roma'. Roma istennő megjelenési formája, ábrázolása a Pallasz Athéné ábrázolásokkal rokon, a köztársaságkori érmeken sisakkal és carynxszel, később pajzzsal és parazoniummal mutatták be.

Roma: a megistenült Róma, vagy annak Geniusa, Róma istennő.

római beton: az ókori Róma építészeinek legnagyobb hatású találmánya a vulkáni hamuval (pozzolana) szilárdabbá tett caementum volt. Róma és Nápoly között gyakori egy vulkanikus kőzet, a pozzolana előfordulása. Ha ezt az etruszok találmányával, az égetett mésszel és vízzel elkeverték, erős habarcs lett belőle, amely víz alatt is kötött. Ehhez kőzúsalékot adva kísérletezték ki a betont.

Római Francia Akadémia (Académie de France à Rome): XIV. Lajos alapította 1666-ban a Palazzo Capranicában. Az akadémia azoknak a művészeknek adott otthont, akik elnyerték a Prix de Rome-t. Napóleon óta a Villa Mediciben működik.

római ión párkányzat: Architrávja három nyalábból áll, felül kúma koronázza. A fríz általában mintázat nélküli, szima, felül általában levéldíszes kumával zárul. A geison coronájának két eleme a dárdás tojásléc és a fogrovat, amelyet asztragalosz választ el egymástól. Fölötte függőlemez áll vízzel, ami felett egy szegőléccel zárt szima áll.

római korinthuszi oszloprend: a korinthuszi oszloprend római változata. Oszlopa plinthoszon álló attikai vagy kisázsiai lábazat, oszlopfőjén a cauliculus erőteljesebb és minden nyúlványa alátámasztja az ívnégyszöges abacust. Kalathosza általában tömöttebb. A gerendázata díszesebb. Az architráv nyalábjait asztragalosz és/vagy szívléc választja el és leszoboszi kúma koronázza. A fríz mintázat nélküli, felül szívléccel lezárva. A geison coronájának tagozatai: tojásléc, asztragalosz, fogrovat. A függőlemez kazetás-konzolos, a tetején szegőléc és leszoboszi kúma között vízköpőkkel ellátott szima.

római korinthuszi párkányzat: a görög korinthuszi rendű párkányzat konzolos koronázópárkányú, díszítettebb változata.

romanitas: rómaiság.

Romulea: Romulus-virág. A nőszirmfélék családjába tartozó növényfaj.

Romulus triumphans: 'a diadalmas Romulus'. Romulus ábrázolási módja, teljes páncéltatban, vállán a tropaeummal.

Romulus: Mars és Rhea Silvia fia, Remus ikertestvére, a város alapító ikreinek egyike.

Romulus-mítosz: Romulus és Remus születéséről és a városalapításról szóló mitikus történet.

Rosa canina: vadrózsa, csipkerózsa, gyepúrózsa. A rózsafélék családjához tartozó gyógy- és fűszernövény. Termése a csipkebogyó.

Rosa: rózsa. A rózsafélék növényfajához tartozó növényfaj.

Rossini, Luigi (1790–1857): olasz zeneszerző, Piranesi munkájának örököse.

rozetta: kör formájú, sugarasan osztott ékítmény. Felülnézetben ábrázolt szirmos virág.

Rufus, Gaius Vibius: máshonnan ismeretlen szobrász, akinek neve az Augustus-forum egyik kariatidáján maradt fenn.

S

- S. Adriano** (Chiesa di Sant'Adriano al Foro Romano): I. Honorius pápa 630-ben ezen a néven szentelte fel keresztény templommá a Curia Iuliát.
- S. Basilio-templom:** A Mars Ultor-templom podiumán épített bazilita templom.
- S. Giovanni de campo Turruciano:** A San Basilio templom neve, miután a Rodoszi lovagrend megkapta az épületet és Szt. Jánosnak szentelte.
- S. Giovanni del palazzo di Nerva:** ld. S. Giovanni de campo Turruciano.
- S. Giovanni in Campo:** ld. S. Giovanni de campo Turruciano.
- S. Maria ad Martyres:** ld. Pantheon.
- S. Maria Nova** (S. Francesca Romana): az Aedes Veneris et Romae porticusában kialakított templom a Forum Romanumon.
- Sabina, Vibia** (83–136/137): Salonia Matidia és Lucius Vibius Sabinus lánya. Hadrianus másod-unokatestvére és felesége.
- sacrilegium:** szentségsértés.
- Saepta:** a Campus Martiuson álló épület, amely a polgárok szavazását szolgálja. Caesar építtette újjá (Saepta Iulia).
- Sala Bizantina:** bizánci terem. A Casa dei Cavalieri Rodi egyik terme.
- Saliosok:** 'ugró papok'. patricius ifjak papi testülete, akik Mars szent pajzsát döngetve archaikus tánccal ünnepelték.
- Salix:** fűz. A fűzfafélék családjáéának névadó nemzetsége.
- Salone dell'arengario:** A Casa dei Cavalieri di Rodi egyik terme. A szónoki erkéllyel ellátott városháza díszterme után nevezték el.
- Salus:** az egészség megőrzéséért felelős istennő. Hügeiával azonosították.
- San Basilio de Archa Noe:** ld. S. Basilio.
- San Basilio:** ld. S. Basilio.
- sanctitas:** szentség, feddhetetlenség, sérthetlenség.
- Santa Maria in Macello Martyrum:** eredetileg Szt. Márk ereklyéinek szentelt templom, majd a környéken talált Mária kegykép miatt Máriának és a mártíroknak szentelték. A Nerva-forum fennmaradt oszlopai mellett állt. 1517-ben a takácsok céhének temploma lett és átnevezték Sant'Agata de' Tessitorinak. Az 1930-as években bontották le.
- Santa Maria Maggiore:** a bazilika egyike a négy patriarchális bazilikának és a hét főszékesegyháznak. A legenda szerint Liberius pápa csodalátásának helyén épült az Esquilinuson.
- Sant'Agata de' Tessitori:** ld. Santa Maria in Macello Martyrum.
- Santissima Annunziata ai Pantani:** ld. Istituto delle Neofite delle Domenicane della Santissima Annunziata.
- sapientia:** bölcsesség, okosság.
- sárkány:** mágikus lény. Hüllőszerű, szárnyas alakként ábrázolták, melynek mágikus tulajdonságai vannak.
- Saturninus, Cn. Sentius:** Kr. u. 4-ben consul suffectus. Germanicus társa Szíriában, annak halála után ő vette át a provincia kormányzását.
- Saturnus-templom:** a Forum Romanumon állt, egyike volt a városközpont legősibb templomainak.
- Saxa, Lucius Decidius:** római politikus, Caesar oldalán harcolt Pompeius ellen, a dictator meggyilkolása után Antonius lelkes híve, Szíria helytartója. Háborút kezdett a

parthusokkal, legyőzték, előlük Ciliciába menekült, de ott elfogták és kivégezték. A háborúban elvesztett hadijelvényeit is visszaszerezte Octavianus.

Scabiosa: ördög szem. A loncfélék családjába tartozó növényfaj.

scala mortuorum: 'a halottak lépcsője'.

sceptrum Augusti: 'császári jogar'. A római császárok rangjelző jelvénye, a tetején egy sassal.

sceptrum eburneum: 'elefántcsont jogar'. A római királyok etruszk eredetű hatalmi jelvénye, később a köztársaság vezető hivatalnokai, a consulok használták. Ezt kapták meg az imperator címmel kitüntetett győztes hadvezérek is.

sceptrum: hosszú pálca, melynek felső vége kissé hajlított volt. Hatalmi jelvény.

Scipio Aemilianus, P. Cornelius Africanus Numantinus [Scipio Africanus minor] (Kr. e. 185–129): consul volt Kr. e. 147-ben és 137-ben. Ő fejezte be a harmadik pun háborút. Az optimaták vezére volt a Gracchusok ellen.

Scipio, L. Cornelius Asiaticus: Kr. e. 190-ben consul volt, a punokat legyőző fivére segítségével legyőzte III. Antiochost.

Scipio, Publius Cornelius [Scipio Africanus maior] (c. Kr. e. 235–c. 183): Kr. e. 205-ben és 194-ben consul. Kr. e. 202-ben Zámánál ő győzte le Hannibált, és zárta le a második pun háborút.

scotia: ld. trokhillosz.

Sebasteion (Augustaeum): Aphrosisiasban a Kr. u. I. században Aphroditének, Divus Augustusnak és a római népnek szentelt templom.

senator: a római senatus tagja.

senatus populusque Romanus: 'a senatus és a római nép'. A római állam hivatalos megnevezése.

senatus: a királyok tanácsadó testületéből kialakult tanács, ami az államigazgatás legfontosabb ügyeiben járhatott el.

Septimius Severus, Lucius [Caesar Lucius Septimius Severus Pertinax Augustus] (193–211): a Severus-dinasztia császára, Geta és Caracalla apja.

serliana: ld. Palladio-motívum.

Serlio, Sebastiano (1475–c. 1554): építész. Baldassarre Peruzzi tanítványa. Legjelentősebb műve, az építészetről írt hét könyv generációkon keresztül meghatározta az európai építészeti ízlést.

Serlio-motívum: ld. Palladio-motívum.

Servius Tullius (Kr. e. 578–534): Róma hatodik királya.

sestertius: a köztársaság idején kisméretű ezüstpénz, Augustus pénzreformja után, 23-tól nagyméretű bronzpénz volt. Az ezüst kb. 4,5 gramm, a bronz 24–28 gramm súlyú volt.

Severus, A. Caecina: Kr. e. 1-ben consul, majd Moesia helytartója.

sextilis: 'a hatodik'. A márciussal kezdődő római év hatodik hónapja. A januári évkezdet után a nyolcadik hónap, átnevezik Augustus tiszteletére augusztussá.

Sextus Pompeius-domus: ld. köztársaságkori domus.

Sibylla-könyvek (Libri sibyllini): Tarquinius Superbusnak egy Sibylla által elhozott jóskönyvek. A Capitoliumon eleinte két, Kr. e. 367-től tíz, Sulla kora óta tizenöt személyből álló papi testület őrizte. Stilicho égettette el őket.

Sidus Iulium: az üstökös, ami Caesar halálakor jelent meg Róma egén. Caesar mennybe szállt lelkével azonosították.

signis receptis: a visszaszerzett hadijelvények.

signum (tsz. signa): ismertető jegy, hadijelvény.

Silanus (Szilanosz): ld. Marsyas.

Silene conica: homoki habszekfű.

Silvanus, M. Plautius: Livia császárné pártfogoltja, Kr. e. 2-ben consul.

Silvius Aeneas: albai király, Silvius fia, a mitológia szerint vagy Aeneas, vagy Ascanius unokája.

Silvius: albai király, a mitológia szerint vagy Aeneas és Lavinia, vagy Ascanius fia.

simulacra gentium: 'a népek képmásai'.

Sixtus, IV. [Francesco della Rovere] (1414. július 21–1484. augusztus 12): pápa. Rómát ő tette valódi fővárossá. Ő építette meg a Via Sistót, a Ponte Sistót és a Sixtusi kápolnát. Az építkezés mellett az antik Róma legcsodálatosabb szobraival bővítette a vatikáni ókori gyűjteményt.

Skorpió csillagkép: a 12 állatövi csillagkép egyike a déli égbolton. Legjobban júliusban látható.

sodales Augustales (sacerdotes Augustales): papi testület, amelyet Kr. u. 14-ben Tiberius állított fel a megistenült Augustus és a gens Iulia kultuszának ápolására.

Sol: ld. Hélios.

sommoscapo: az oszlopok vagy pillérek felső vége, tipikusan egy kiálló szegély, amelyhez a szár homorúan kapcsolódik.

Sonchus: csorbóka. A fészekvirágzatúak családjába tartozó növény.

spira: ld. torosz.

spirál: jellegzetes alakzat, síkban egyszerű csigavonal, térben általában tekercs.

spolia opima: az ellenség vezérértől szerzett hadizsákmány. Vagy a győztes hadvezér házában, vagy valamelyik templomban helyezték el.

spoliatio: építészeti műszó. Egy épület más építmények darabjait, díszítményeit felhasználó felépítése.

spoliazione: ld. spoliatio.

SPQR: senatus populusque Romanus.

SS. Annunziata: ld. Istituto delle Neofite delle Domenicane della Santissima Annunziata.

Stianus, Oppius: Antonius legatusa volt Kr. e. 38-ban a parthus háborúban.

statua loricata: hadvezéri díszbe öltözött személyt ábrázoló szobor.

statuae armatae: 'fegyveres szobrok'. Olyan szobrok, amelyek az ábrázolt személyeket fegyverzetben, páncélban ábrázolják.

stephané: diadémyszerű hajpánt.

Sternbergia: vetővirág. Az amarilliszfélék családjába tartozó növényfaj.

stilus: íróvessző.

stola: a római előkelő nők ujjatlan felsőruhája. A tunica fölött viselték, hossza félig eltakarta viselője lábfejét. Jellemzője volt az instita, az a pánt, amellyel a vállakon összefogták. A köztársasági korban a férjezett nők viselete.

stukkó: belső felületek díszítésére szolgáló speciális keverékű gipszvakolat, gipszplasztika, sík, fényezett felületű falburkolat.

sub divo: 'isteni felügyelet alatt', azaz szabad téren.

subsellium: alacsony, padhoz hasonló ülőalkalmatosság. A sellával ellentétben az alárendeltséget szimbolizálja. A senatorok a consulok jelenlétében ezen ültek a Curiában, illetve a bíróság előtt megjelentek is ilyeneken kaptak helyet.

Subura: Róma egyik városrésze (regio). A köztársaságkor végére a szegények, alacsonyabb rendű néposztályok, nyüzsgő, kétes hírű lakhelye.

Suetonius, Caius Tranquillus (70 körül–122 körül): történétíró.

Sulla, Lucius Cornelius Felix (Kr. e. 138–Kr. e. 78) politikus, hadvezér, Marius konzervatív ellenfele, dictator.

summi viri: 'a legkiválóbb férfiak'.

suovetauralia, suovetaurilia: a lustratio szertartásához kapcsolódó, a legszentebb áldozatnak tartott áldozatbemutató, amikor bikát, sertést és juhot áldoztak Marsnak.

synnadicum. ld. docimenum.

Sz

szalagfonat. díszítőmotívum, fonott szalagot utánoz.

szalagpárkány (lemezpárkány): egyetlen lemeztagból álló vízszintes faltagoló elem, amelyet osztópárkányként alkalmaznak.

számoszi oszloplábazat: a görög ión rendű épületek lábazattípusa. Szalagpárkánnyal tagolt spirárból és lapos, vízszintes kannelúrákkal tagolt toroszból áll.

szebasztosz: 'tiszteletre méltó'.

Szelené (Luna): a Hold istennője.

szemöldökfa: ajtó vagy ablaknyílás felső, vízszintes része.

szfinx: oroszlántestű, emberfejű szárnyas lény a görög mitológiában. Egyiptomi eredetű, hol jó, hol rosszindulatú, a hatalmat jelképezi.

szima: álló hullámtagozat. Profilvonala konkáv íveléssel kezdődik és konvex íveléssel zárul. Általában a főpárkányon, a függőlemez felett alkalmazzák. Lehet mintázat nélküli, máskor levél- vagy virágsorokkal díszítik.

szinkretizmus: a vallástörténetben különböző vallások elemeinek az összeolvasztása.

szívléc: a kúma díszítőmotívuma. Ld. leszboszi kúma.

Szkopasz (c. Kr. e. 395–350): görög szobrász és építész. Praxitelész tanítványa, Polükleitoszt az ő követőjének tartják.

sztelé: nagyméretű, faragott díszekkel vagy felirattal ellátott kőtábla.

sztülobatész: az ókori görög templomok krepidomájának (három vagy négylépcsős podium) felső felülete, amin az oszlopok állnak.

szvasztika-meander: egyenlő szárú kereszttek (szvasztika, gammadion) alkotta meander.

T

taberna: eredeti jelentése szerint deszkából (tabulae) összerótt kunyhó. Később, a házak utcákra vagy közterekre nyíló földszinti részeit is tabernáknak nevezték, ezeket kereskedők vagy iparosok vették bérbé kocsma vagy üzlet céljára. Tulajdonosaikat tabernariusoknak vagy negotiatoroknak nevezték.

tabernaculum: 1. az oltár oszlopos védőmennyezete. 2. az oltáriszentség őrzésére szolgáló szekrény.

tabula lusoria: malomhoz hasonló táblás játék.

Tabularium: a Forum Romanumot a Capitolium felé lezáró épület. Sulla építtette, talán levéltárként is funkcionált.

Tacitus, Publius Cornelius (Kr. u. 55/56– c. 117– 120): római történétíró.

tagozat: az épülethomlokzat elemei, amelyek egyes részeit összekötik, illetve felosztják.

Tanaquil: Lucius Tarquinius Priscus jóstehetségű felesége, Servius Tullius anyja, akinek hatására Rómába költöznek, férjét királlyá választják, majd annak halála után trónra segíti fiát is.

Tarquinius, Lucius Priscus (Kr. e. 616–579): Róma első etruszk királya. A városrendezést és urbanizáció kezdetét jórészt az ő nevéhez fűzi a hagyomány.

Tarquinius, Lucius Superbus (Kr. e. 535–510/509): az utolsó római etruszk király.

tégla: agyagból készült építőelem. Formába öntötték, kezdetben nyers, napon szárított formában használták, később kiégették. Formája általában téglatest alakú, de az építészeti igényeknek megfelelően változatos.

Téléphosz (Telephus): Héraklész és Augé fia, a trójai mondakör egyik hőse. Történetében párhuzamok mutathatók ki a Romulus- és az Aeneas-mítoszsal.

Teleszterion: ’beavatási terem’. Az eleusiszi misztériumok központi épülete.

Tellus: a Föld istene.

temperantia: ’mérséklet, mértékletesség, önuralom’.

Tempesta, Antonio (1555-1630): olasz festő és rézmetsző.

templom: vallási szertartások számára felszentelt épület.

templomcella: a templomok központi helyisége, az istenség háza.

templom-temenosz (peribolosz): elkülönített térség. Az ókori görög templomok körül kialakult, elkerített templomkerület, ahol oltárok, kincsházák, áldozati célra szánt építmények és tárgyak helyezkedtek el.

Templum Martis Ultoris: Mars Ultor temploma.

Templum Pacis: a Béke Temploma, a Vespasianus-forum egyik neve.

templum rostratum: különösen az angolszász szakirodalomban használt modern szak kifejezés, olyan templom, melynek podiuma szónoki emelvényként is használatos.

templum: augurációval felszentelt szakrális tér. Bizonyos állami és papi tevékenységeket csak ilyen térben lehetett elvégezni.

tensa: olyan szekér, amelyen az istenek szobrait hordozták körbe.

terminus post quem: az időpont, ami után valami nem történhetett meg.

Terra Mater: Földanya. A Föld istennője.

terra verde: Természetes zöld színű földfesték. Verona környékén bányászták.

terrakotta: tisztítás után formált és égetett agyag.

Terrazza Domizianea: az Augustus-forum mellett épült épületegyüttes, amelynek alapja a Pompeius-domus, és amely a későbbiekben magába foglalta a Rodoszi Lovagok házat.

Thaleia (Thalia): a színház, a pásztorének, a komédia műzsája. Kezében pásztorbottal, komikus maszkkal, hajában borostyán koszorúval ábrázolták.

therma: nagyméretű fürdőépület.

Thermae Traianei: a traianusi fürdő, ld. Thermae Traianu

Thermae Traiani: Traianus fürdője.

tholosz: 1. kör alaprajzú, legtöbbször heroón céljára kialakított építmény. 2. félgömbkúpola.

thorax: ’mellkas’. A mellvért középső, a mellkast takaró része.

thürszosz: tobozban végződő szüreti bot, Dionüszosz híveinek szőlőindával és repkénynyel díszített botja.

Tiberius, Iulius Caesar Augustus [Tiberius Claudius Nero] (14–37): A Iulius–Claudius-dinasztia császára.

titulus: 'felirat'. A tisztségek rövid listája.

toga picta: 'festett toga'. Általában bíbor lilára festett toga, amelyet aranszállal ki is hímeztek. A győztes tábornokok viselete volt, illetve ezt hordta a praetor urbanus, amikor a Ludi Apollinarison az istenek szekere után lovagolt, a praetorok a nyilvános játékokon, illetőleg a consulok és a császárok különleges alkalmakkor.

toga virilis (toga virilis alba): 'férfi toga'. A nagykorúságot jelző tiszta fehér toga. A senatus tagjainak a viselete.

toga virilis alba: ld. toga virilis.

toga: a római előkelők díszruhája.

tojásléc, tojássor: peremes tojásformák és nyílszerű elemek ritmikus sora. Főként az ión kúma (tojásléces kúma) és negyedpálcatakozatok díszítménye.

torosz (torus, spira): az attikai ión oszlopábazatok íves metszetű, konvex tagozata.

Torquatus, Titus Manlius: háromszoros consul (Kr. e. 347, 344, 440), kétszeres dictator (Kr. e. 353, 349). Harcolt a gallok, az etruszok és a latin szövetség ellen.

torques: eredetileg nyakperec. Ismert volt a keleti népeknél (perzsák, szkíták), a kelták a Kr. e. V. századtól viselték. Gazdagon díszített, státuszjelző ékszer volt, amely kultuszhoz, az istenábrázolásokhoz is kötődött. A keltáktól átvéve (ld. Titus Manlius Torquatus története) római katonai kitüntetés lett, amit azonban Rómában nem a nyakon, hanem a karon viseltek.

Torre de' Conti: ld. Torre dei Conti

Torre dei Conti: középkori erődített torony, amit a Vespasianus-forum egyik exedrája fölé emeltek.

Torre delle Milizie: III. Ince pápa idején (1198–1216) az Aretino család építtette fel, erődített torony volt, amely a Mercati Traiani területén állt.

Tragopogon: bakszakáll. A fészkesvirágúak családjába tartozó növény.

Traianus, Marcus Ulpius Nerva (98–117): Az Antoninus-dinasztia császára.

Traianus-oszlop: Traianus római forumán álló oszlop, amely a dák hadjáratokat jelentette meg.

travertin (lapis tiburtinus): szerves eredetű üledékes kőzet, mészkő. Egyes vulkanikus kőzeteknél keményebb, fehér színű. Róma és Tivoli között bányászták, a Kr. e. II. századtól a Kr. u. I. század elejéig használták. Alkalmas volt a márvány helyettesítésére, elsősorban kővezeteknél és egyéb épütelelemeknél használták.

tribunal praetoris urbi, tribunal praetoris: a praetorok hivatali emelvénye.

tribunus plebis: néptribunus. A római plebeiusok jogvédő hivatalnoka.

tribunus: ld. tribunus plebis.

triclinium: a görög és római lakóház, három, a lakomaasztalt U alakban körülvevő, beépített heverővel kiképzett ebédlője.

triglüphosz (triglif): 'három vájat'. A dór párkány frízét díszítő, metopékkal váltakozva elhelyezett, függőleges hornyokkal díszített kőlap.

trilobato: 'háromkaréjos'. Az építészetben: lóhere.

triporticus: hármas porticus. Egy teret három oldalról övező porticus.

tripus: háromlábú asztal, vagy edény-, illetve edénytartó. Áldozatoknál használták leginkább.

Triticum: búza.

triumphator: diadalmaskodó, diadalt ünneplő.

triumphatores: triumphator többes száma.

triumphus: diadalmenet. A győztes hadvezéreknek megítélt nagy, vagy teljes diadalmenet elnevezése.

triumvir: a triumviratus tagja.

triumviratus: 'három férfi'. Politikai szövetség a hatalom birtoklásáért, kettőt tart számon a római történelem, az elsőt Caesar, Pompeius és Crassus megegyezésének, a másodikat, már triumviratusként is deklaráltan Octavianus, Antonius és Lepidus szövetségként.

trokhiolosz: az ión rendszerű oszloplábazatok horonytagozata (homorú tagozat), amely az alsó és felső toroszhoz kis lemezekkel kapcsolódik.

tropaeum (tropaion): ellenség megfutamítása és a kivívott győzelem emlékére a harctéren felállított diadalmi emlék. Általában a zsákmány felhalmozásból állt.

tropaion: ld. tropaeum.

Trupho Potamonis: csak a vadimoniumból ismert személy.

tufa: vulkáni eredetű, lyukacsos szerkezetű kőzetek, több fajtáját is használták.

Tulipa sylestris: erdei tulipán. Aliliomfélék családjába tartozó gumós növény.

Tullus Hostilius (Kr. e. 673–642): Róma harmadik királya.

tunica: a görög és római korban férfiak és nők által is viselt ruhadarab. Egyszerű szabású, könyök feletti ujjrésszel rendelkező viselet, amelyen a bíborsávok jelezték viselője társadalmi státusát.

tükörkváder: lecsapott szélű, tükörformára faragott, homlokzati falazott kőelem.

tümpanon: ajtó és ablakzáradékok fölötti háromszög alakú díszítmény.

tűzfal: eredetileg függőleges zárófalazat, a nyeregtetők oldalzáró fala. A forum esetében kiterjesztett értelemben használják nem csak a templom mögötti, szűkebb értelemben vett tűzfalra, hanem a forumot teljesen körülvevő falra.

U Ú

Ulft, Jacob van der (1621–1689): németalföldi tájképfestő.

Ululitremulus, M. Fabius: mosodatulajdonos Pompeiiben.

Umbelliferae: az ernyősvirágzatúak rendjébe tartozó növények.

Urginea Maritima: tengeri hagyma. A spárgafélék családjába tartozó növény.

V

Vacca, Flaminio (1538–1605): szobrász. Ókori régiségeket vizsgáló munkája a *Memorie di varie antichità trovate in diversi luoghi della città di Roma*.

vadimonii: vadimonium többes száma

vadimonium: kötelezvény. A törvény előtti megjelenés határidejét tartalmazó irat.

Valadier, Giuseppe (1762–1839): építész, mérnök, várostervező és régész.

Van Heemskerck, Maarten (1498–1574): holland festő. 1532–36 között Itáliában számos antik romot és műemléket felmért és megörökített.

Vasi, Giuseppe (1710–1782): építész, rézmetsző, neves vedutista.

Vazul, Nagy Szt. (329/330–379): Baziliosz Magnosz. Egyházatya, a keleti típusú szerzetesség megalapítója.

veduta: 'látkép', részletes, tényszerű, realista festmény, rajz vagy metszet, amely egy várost, vagy épületet ábrázol. Általában fényképszerű pontossággal készültek, apró eltérésektől, vagy aránybeli pontatlanságoktól eltekintve hiteles ábrázolások.

Velencei ablak: ld. Palladio-motívum.

Velleius Paterculus, Marcus (Kr. e. 19–Kr. u. 31): történetíró.

venatio: ’vadászat’. Állathajszja az amphitheatrumokban.

Venus (Aphrodité): a növényi termékenység istene volt, később azonosították Aphroditével. ld. Aphrodité.

Venus Felix: ’szerencsés Venus’.

Venus Genetrix: az ősanya Venus.

Venus Libitina: a temetések és a halál istennője. Eredendően önálló istennő, később hozzák Venusszal kapcsolatba. Minden halálesetkor egy érmét kellett vinni a templomába.

Venus Verticordia: ’a szíveket elfordító Venus’. Az az istennő, aki lányokat megóvta attól, hogy letérjenek az erkölcs útjáról.

Venus Victorix: ’a győzelmes Venus’. Alakja Isztár kultuszához kötődik. A hadi aspektusok a kisebb diadalmenethez, az ovatiohoz kötik, ahol a könnyű és gyors győzelem reményében Venus mirtuszkoszorúját viselték.

Verbascum: ökörfarkkóró. Az ajakosvirágúak rendjébe tartozó növényfaj.

Vergilius, Publius Maro (Kr. e. 70–19): költő.

Vespasianus, Titus Flavius (69–79): császár, a Flavius-dinasztia alapítója.

Vesta Mater: ’Vesta anyja’. ld. Vesta.

Vesta: a családi tűzhely, a család védőistennője. Hesziával azonosították.

Vesták: ld. Vesta-szüzek.

Vesta-szüzek (Virgines Vestalis): Vesta papnői. A legtekintélyesebb női testület, tagjai előkelő nők, harminc évig szolgáltak.

vestibulum: 1. a kapu előtti előtér. Az épületek két szárnya közé zárt, elül nyitott udvar.
2. az épület belső beosztásához tartozó előtér, előcsarnok.

Veturia: Coriolanus anyja.

vexillum: ld. hadijelvények.

via Alessandrina (via Alexandrina): a via dei Fori Imperialival párhuzamos utca, a régi Via Recta kiterjesztésével jött létre 1500-ban. A körülötte megépített reneszánsz negyed volt az ún. Alessandrina-negyed.

via Baccina: utca, amely az Augustus-forum hátánál a via Tor de’Conti és a Salita del Grillo találkozásától a via dei Serpentiig halad a Suburában.

via Bonella: utca, amely nevét Michele Bonelliről kapta. A Curiától az Arco dei Pantanin vezetett a Suburába, keresztezve a via Salaria Vecchiát, belefutott a via del Priorato, és áthaladt a via Alexandrinán, végül a via de’ Tor di Conti után a via Baccinában folytatódott. Az 1930-as években megszüntették.

via Cremona: A via Salaria Vecchia folytatása a via Bonella és a via dei Carbonari között. Nem azonos a mai via Cremonával.

via dei Fori Imperiali: Mussolini felvonulási útvonala, az egykori via del Impero. A Colosseumot köti össze a Piazza Veneziaával. Nyomvonala keresztülhalad a császárfórumok területén.

via del Impero: ld. via dei Fori Imperiali.

via della Priorato: L alakú utca volt az Alessandrina-negyedben. A via Bonellától párhuzamosan haladt a via Alexandrinával, belefutott a via Marmorella, majd derékszögben megtörve csatlakozott a via Alexandrinához.

via di Campo Carleo: rövid utca az Augustus-forum oldalánál, amely ma a Piazza del Grillo és a Mercati Traiani ásatási területe között halad.

Via Lata: utca az ókorban, a mai via del Corso nyomvonalán haladt.

via Marforio: utca, amely egykor a via di San Pietro in Carcerétől haladt a Capitolium körül.

Via Sacra: a Forum Romanum legfontosabb útja, a felvonulási útvonal, amely a Capitolinusra vezetett.

via Tor de' Conti: utca az Augustus-forum suburai oldalánál a via Baccina és a via Cavour között.

Vibulanus, K. Fabius: consul volt Kr. e. 485-ben és 479-ben.

Victoria (Niké): a győzelem istennője. Ld. Niké

Victoria Alata: 'a szárnyas Victoria'.

Victoria Augusta: 'az augustusi Győzelem'.

Vicus Longus: 'hosszú utca'. Utca, amely az ókorban a Quirinalis és a Viminalis közötti völgyben futott és a Porta Collina előtt csatlakozott az Alta Semitához.

Vicus Sandaliarius: 'a sarukészítők utcája'. A Via Sacrával párhuzamos utca a császárfórumok szomszédságában.

vicus: egy adott közigazgatási egységhez (pagus) tartozó település, falu, esetleg egy városkerület (regio) része, amely saját piaccal és kultusszal rendelkezett. Később az ezek határán húzódó főút volt.

világfa: ld. életfa.

Villa Adriana: ld. Villa Hadriani.

Villa Hadriani: Hadrianus Tivoliban megépített villája. A komplexumhoz tartozott a palota, fürdő, nymphaeumok, gazdasági épületek, színház, könyvtár, a canopus (alexandriai Serapis zarándokhely mása), egy 60 oszlop övezte arany tér, a tengeri színház, valamint egy kerek, vonóhidakon keresztül megközelíthető sziget, melyet vízárók, oszlopcsarnok és fál vesz körül, és amely a császár kedvenc tartózkodási helye volt. Közélemben állt az athéni Sztóá Poikilé másolata. Mindezt utazásain összeszedett emlékekkel rakta tele.

Villa Medici: az egykori Lucullus-kert helyén álló szőlőkben kezdte el megépíteni Marcallo Crescenzi bíboros. 1576-ban Ferdinando de Medici szerezte meg az ingatlant, és Bartolomeo Ammanti tervei alapján befejeztette az építkezést. A villa minden lehetséges helyét megtöltötte, beépítette az antik épületekről szerzett ékítményekkel. 1803 óta a villa ad otthont a Római Francia Akadémiának.

Virginia: Virginius plebeius lánya, amikor Appius Claudius meg akarta erőszakolni, apja megölte.

virī magni: 'nagy emberek'. A római történelem nagyjai.

virī triumphatores: 'a győzedelmes férfiak'. Azok a hadvezérek, akiknek megszavazták a diadalmenetet.

Virtus Romana: 'a római Virtus'. Azoknak az erényeknek az összefoglalója, amellyel egy bátor, kiváló és köztiszteltetnek örvendő római férfinak rendelkeznie kell.

virtus: 'bátorság, vitézség'. A harcban megnyilvánuló férfiúi erény.

Virtus: a harci bátorság, a harcban való vitézség és az erények perszonalizált istene.

visor: 'szemlélő, néző'. Itt: sisakrostély.

Vitis: szőlő. A szőlőfélék családjába tartozó vitis vinifera (bortermelő szőlő) általános elnevezése.

Vitruvius, Marcus Pollio (Kr. e. 80/70–15): építész, hadmérnök és szakíró.

vízköpő: a csapadékvizet a homlokzattól eltávolító szerkezet neve.

vízorr: cseppfogó vájat, amely a függőlemez alsó pereme mellett helyezkedik el, amely negyed- vagy félkör keresztmetszetű, és a vízszintes alapsíkba vésve alakították ki. Feladata az, hogy megakadályozza a csapadékvíz visszafolyását a homlokzatra.

voluta: az íon oszlopfő fejlemeze és párnatagja közötti elem. Csigavonalban csavarodó, kis korongban záródó, felül vízszintesen egymásba kapcsolódó kettős tárcsa.

voluta-szem (oculus): a voluta középpontjában a csigavonalat lezáró tárcsa vagy korong.

Z

Zeusz (Iuppiter): Kronosz fia, a görög panteon feje.

zoomorf: emberek, istenek állatalakban történő ábrázolása.

ÁBRAJEGYZÉK

1. ábra: A Forum geológiai magasságvonalai (Színfokozatos domborzati kép Meneghini 2009. 18. alapján: T. Horváth Ágnes).....	26
2. ábra: A Forum tájolása (Carnabuci 2011. 36. alapján: T. Horváth Ágnes).....	32
3. ábra: Augustus aureusa a Capricornusszal (RIC I. 521)	56
4. ábra: ábra Augustus ezüst denarius (RIC I. 87a).....	57
5. ábra: Az athéni Akropolison lévő Augustus és Roma templomának rekonstrukciós rajza. Rose 2005. fig. 20. alapján, kiemelések tőlem: T. Horváth Ágnes	58
6. ábra: Mars Ultor capitoliumi temploma Augustus érmein (RIC I. 68; RIC I. 118; RIC I. 607; RIC I. 104.).....	60
7. ábra: A templom alaprajza (T. Horváth Ágnes).....	67
8. ábra: Iuppiter Capitolinus temploma. (Canina archaikus és Gatteschi klasszikus templomának rekonstrukciója alapján: T. Horváth Ágnes)	69
9. ábra: A templom homlokzati nézetének rekonstrukciós montázs (Toebelmann 1923. Taf. 39. felhasználásával T. Horváth Ágnes).....	73
10. ábra: A templom csúcs akrotérionjának lehetséges változatai. (Montázs: T. Horváth Ágnes)	74
11. ábra: Victoria az Ara Pietatis domborművén. (Museo dell’Ara Pacis, Roma. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	75
12. ábra: A templom oldalsó párkányzatának és a tetőzetnek a díszítése (Montázs: T. Horváth Ágnes)	84
13. ábra: A templom párkányzatának rekonstrukciója (T. Horváth Ágnes)	86
14. ábra: Szívléc variációk a forumon	87
15. ábra: A „tulipános forma” egy konzolon (FA 335. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	89
16. ábra: A templom architrávjának egy darabja a „tölgyleveles” kűmával. (Augustus-forum, in situ, FA 183. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	91
17. ábra: A Palladio és a Kockel által megrajzolt párkányzat rekonstrukciójának jól látható különbségei (T. Horváth Ágnes).....	93
18. ábra: Oroszlánfejes vízköpő (Museo dei Fori Imperiali, FA 2543. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	94
19. ábra: Konzol oldalnézeti képe. (Museo dei Fori Imperiali, FA 335. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	96
20. ábra: Konzol. A párnatag külső oldalának szalagfonatos díszje. (Museo dei Fori Imperiali, FA 335. Fotó: T. Horváth Ágnes)	97
21. ábra: A Mars Ultor-templom felirata. (Altair4 és Epigraphische Datebank Heidelberg, HD 024857 felhasználásával, T. Horváth Ágnes).....	101
22. ábra: Tabula lusoria (Augustus-forum, in situ. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	103
23. ábra: Erotikus jelenet graffitija. (Kockel 1983. 20. ábra, Taf. 121: kiemelés T. Horváth Ágnes).....	104
24. ábra: A templom oltárának lehetséges dekorációja. (Museo dei Fori Imperiali, FA 72-73 alapján. Fotók: T. Horváth Ágnes).....	107
25. ábra: A templom külső fala (Canina 1843 nyomán. T. Horváth Ágnes).....	109
26. ábra: A templomfal meandere (Monticelli alapján. T. Horváth Ágnes)	110

27. ábra: A templom megmaradt három oszlopának oszlopfői. (Augustus-forum, in situ. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	113
28. ábra: Az oszlopfő művészi rekonstrukciója (D'Espouy 1923. 56. ábra)	113
29. ábra: A forum egyik kazetta-rózsája. (Museo dei Fori Imperiali, FA 27. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	118
30. ábra: Mennyezeti kazetták. (Epidaurusi Tholos, Forum Augusti, athéni Parthenón. Fotók: T. Horváth Ágnes).....	122
31. ábra: Az architráv, az oszlopfő és a pteron mennyezete in situ a forumon. (Fotó: T. Horváth Ágnes)	123
32. ábra: Antonio da Sangallo vázlatrészlete a templomcella keleti podiumáról.....	125
33. ábra: Baldassare Peruzzi vázlata (Firenze, Uffizi, inv. 632A.)	126
34. ábra: Antonio Labacco rekonstrukciója Peruzzi vázlata alapján. (Labacco 1552. 10.).....	127
35. ábra: Sallustio Peruzzi vázlata az aerarium jelölésével (Uffizi, Firenze, inv. 676 Ar. Kiemelések: T. Horváth Ágnes)	131
36. ábra: A cella lizéna-fejezete (Museo dei Fori Imperiali, FA 2514. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	132
37. ábra: Az ún. „leveles kúma” és „nézőpontjai” egy abacus töredéken (Fotók és montázs: T. Horváth Ágnes).....	133
38. ábra: A Pegasus-oszlopfő (Museo dei Fori Imperiali, FA 2514. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	136
39. ábra: Raffaello: Madonna della Quercia	139
40. ábra: Hornyolt és lándzsás kannelurák egy oszloptest töredékén (Museo dei Fori Imperiali, FA 5460 és FA 5461. Fotó: T. Horváth Ágnes) ..	140
41. ábra: A cella dekoratív lábazata (Museo dei Fori Imperiali, FA 2516. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	141
42. ábra: A párkányzat Palladio rekonstrukcióján (Palladio 1570. 17.).....	143
43. ábra: A cella apszisának látványterve (Montázs az Altair4 Archeo 3D multimedia rekonstrukciója és a feltételezett szoborcsoport alapján. Fotók és montázs: T. Horváth Ágnes)	145
44. ábra: Az Algiers-relief és referális ábrázolásai (Fotók és montázs: T. Horváth Ágnes).....	148
45. ábra: A Ravenna relief és figuráinak referális ábrázolásai. (Fotók és montázs: T. Horváth Ágnes).....	152
46. ábra: Hadrianus és Sabina (Louvre, inv. MR 316; MA 1009. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	155
47. ábra: Marcus Aurelius és Faustina (Musei Capitolini inv. 652. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	157
48. ábra: Az Ostiai szoborcsoport. (Museo Nazionale Romano, Terme di Diocleziano, Inv. 108522. Fotó: T. Horváth Ágnes)	159
49. ábra: Mars Capitolini (Musei Capitolini, MC 58. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	162
50. ábra: Athena Varvakeion (Athén, Ethnico Archaologico Museo. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	165
51. ábra: Jacobus Bos rekonstrukciója Antoine Lafréry kiadásában (Bibliotheca Hertziana, Aufnahme-Nr. U. Pl. D 27383. Tav. 74.)	166
52. ábra: A primaportai Augustus (Musei Vaticani, 2290. Fotó: T. Horváth Ágnes) ...	170

53. ábra: Ares Borghese (Paris. Louvre, inv. 866. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	173
54. ábra: Alkamenész: Aphrodité (Louvre MA 414. Fotó: T. Horváth Ágnes)	176
55. ábra: Venus Victrix és Venus Genetrix (Montázs és fotók: T. Horváth Ágnes).....	182
56. ábra: A cella „görögös”, illetve „római” szoborcsoportjainak hipotetikus rekonstrukciója (Montázs. T. Horváth Ágnes)	183
57. ábra: Az FA 2562a töredék (Museo dei Fori Imperiali. Fotó: T. Horváth Ágnes) ..	186
58. ábra: A „Ravenna-relief” (Ravenna, Museo Archeologico Nazionale. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	190
59. ábra: A templom homlokzata az Ara Pietatis domborművén (Villa Medici, in situ, Museo dell’Ara Pacis, Róma. Fotók: T. Horváth Ágnes).....	192
60. ábra: A porticusok és exedrák átnézeti képe. (Studio „il Laboratorio” és H. Bauer 1987. 764. fig. 1. alapján. Montázs: T. Horváth Ágnes)	203
61. ábra: A padlózat gyékényfonat mintázatának rekonstrukciója. (Meneghini-Santangeli-Velenzani 2011. 91. fig 8. arányainak figyelembevételével rajzolta: T. Horváth Ágnes)	206
62. ábra: A porticusok hátsó falának rekonstrukciója (Studio „il Laboratorio”)	207
63. ábra: A hátsó fal anthemion frízének kevésbé plasztikus változata (FA 1130. Museo dei Fori Imperiali. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	209
64. ábra: A szoborfülkék kerete (FA 1131. Museo dei Fori Imperiali. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	212
65. ábra: A párkányzat külső oldalának rekonstrukciója és motívumszerkezetének szimmetriavonalai. (Museo dei Fori Imperiali FA 26, FA 499, FA 205. Fotó és rekonstrukció: T. Horváth Ágnes).....	214
66. ábra: A Maison Carrée párkányzatának egy részlete. (Fotó: T. Horváth Ágnes)....	217
67. ábra: A porticus párkányzatának belső fríze. Rekonstrukciós montázs [B, C, D] a görög és etruszk előzményekből. (Párkányzattöredék, Foro di Augusto in situ. Fotó, rekonstrukció Kockel 1983. alapján: T. Horváth Ágnes)	218
68. ábra: A belső fríz szimmetriavonalai (T. Horváth Ágnes)	219
69. ábra: Az attika egyik kariatidája (Museo dei Fori Imperiali, inv. FA 4385 - 4328–4302. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	221
70. ábra: Az attika és a clipeusok változatainak rekonstrukciója (Rekonstrukciós montázs T. Horváth Ágnes)	225
71. ábra: A „bükkleveles” pajzs díszítése (Casa dei Cavalieri di Rodi, Sala delle Cariatidi. Fotó: T. Horváth Ágnes)	227
72. ábra: A „bordázott” mintás clipeus (Museo dei Fori Imperiali, FA 1117, FA 2513. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	227
73. ábra: A „lándzsahegyes vagy magminta” clipeus változat. (A Musei dei Fori Imperiali tablója alapján rajzolta: T. Horváth Ágnes)	229
74. ábra: Iuppiter-Amon (Casa dei Cavalieri di Rodi, Sala delle Cariatidi, Kunsthistorische Museum, inv. I 120. Fotók: T. Horváth Ágnes).....	230
75. ábra: A torquest viselő Iuppiter (Museo dei Fori Imperiali, Roma, FA 2513. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	232
76. ábra: Iuppiter töredékek a clipeus közepéből. (Museo dei Fori Imperiali, Roma, FA 3201a és FC 4673. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	235
77. ábra: Pateratöredék. (Museo dei Fori Imperiali, FA 2507. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	241

78. ábra: A porticusok végének rekonstrukciói. (Montázs: T. Horváth Ágnes).....	245
79. ábra: A „kolosszus-aula” palmettás-lótuszvirágos fríze. (In situ, Forum Augustum. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	246
80. ábra: A lótoszos-palmettás anthemion fríz kompozíciós vonalai. (T. Horváth Ágnes).....	248
81. ábra: A „kolosszus-aula” frízének rekonstrukciója (Kockel 1983. 17. ábra felhasználásával T. Horváth Ágnes).....	251
82. ábra: A hátsó fal festett drapériájának főbb motívumai. (T. Horváth Ágnes).....	254
83. ábra: Augustus mint pontifex maximus (Museo Nazionale Romano, Palazzo Massimo, inv. 56230. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	261
84. ábra: Az exedrák felső szintjének rekonstrukciója (http://www.illaboratoriosrl.com/italiano/progetti/foroaugusto4.htm).....	278
85. ábra: Az exedrák hátsó falának fríze (Fotó és rekonstrukció: T. Horváth Ágnes) ..	283
86. ábra: A tarragonai Iuppiter-clipeus (Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Fotó: T. Horváth Ágnes).....	287
87. ábra: Maarten van Heemskerck vázlata	290
88. ábra: Giovanni Francesco da Sangallo vázlata egy különleges lábazatról	291
89. ábra: A Forum új alaprajzának feltételezett rekonstrukciója (Braccalenti és Cavallero alapján).....	293
90. ábra: A forum építészeti elemeinek lehetséges elrendezése. (T. Horváth Ágnes) ..	297
91. ábra: A feltételezett basilica építészeti elrendezésének lehetséges rekonstrukciója. (T. Horváth Ágnes).....	298
92. ábra: A császárforumok triporticusos szerkezete (Coarelli 1975. 102–103 alján: T. Horváth Ágnes).....	305
93. ábra: A forum hátsó oldali lezárásának látványterve. (T. Horváth Ágnes)	306
94. ábra: Gismondi-rekonstrukciók a forumokról (Közli: Braccalenti–Carnabuci 2011.)	309
95. ábra: A Templum Pacisban talált töredék (Visitor Center Imperial Fora. FP 134. Fotó: T. Horváth Ágnes)	317
96. ábra: A szoborpark rekonstrukciója (T. Horváth Ágnes).....	320
97. ábra: A pompeii freskó Aeneas csoportjának rekonstrukciója. (T. Horváth Ágnes).....	329
98. ábra: A pompeii Romulus triumphans freskó rekonstrukciója. (T. Horváth Ágnes).....	335
99. ábra: Augustus kori női alakot ábrázoló töredék (Museo dei fori Imperiali, FA 2578 a. Fotó: Tóth Sándor László)	340
100. ábra: Endoiosz Peiszisztratosznak ajánlott Athéné szobra az Akropolisz Múzeumban. (Fotó: T. Horváth Ágnes).....	343
101. ábra: Diana Lucifera. (RSC Claudia 15.).....	344
102. ábra: Apollo Citharoedus. (RIC I. 171a.).....	346
103. ábra: Apollo Musagetes (Musei Vaticani, Inv. 310. Fotó: T. Horváth Ágnes)	347
104. ábra: A forum ikonográfiájának vonalai. (T. Horváth Ágnes).....	350
105. ábra: Quadriga egy Augustus kori érmen (RIC 264.)	357
106. ábra: A forum maradványai a tűzfalal. (Fotó: T. Horváth Ágnes).....	358
107. ábra: Luigi Rossini 1839-es metszete	359
108. ábra: A diadalívek egyikének helyzete (Rekonstrukció: T. Horváth Ágnes).....	365

109. ábra: A forum oszlopfője, és azok a növények, amelyek ihlethették (Montázs: T. Horváth Ágnes).....	378
110. ábra: A porticus belső párkányzatának fríze. Botanikai párhuzamok. (T. Horváth Ágnes).....	379
111. ábra: Stilizált növényi ornamentika az egyik clipeuson. (T. Horváth Ágnes).....	381
112. ábra: A fülkék alatt futó fríz és Róma hatalmi szimbólumai: a hasta, a sas, a sceptrum és a lituus. (Montázs. T. Horváth Ágnes).....	384
113. ábra: Az attika clipeusainak Nap-szimbólumai. (T. Horváth Ágnes)	385
114. ábra: A porticus oszlopsori párkányzata belső oldali frízének ikonográfiai motívumai. (T. Horváth Ágnes).....	387
115. ábra: A Dracunculus-motívum egy fantáziarajzon (Papers of British School of Rome 1971. 163. ábra)	388
116. ábra: A porticusok hátsó fali párkányzatának ikonográfiai motívumai. (T. Horváth Ágnes).....	390
1. táblázat: A <i>forum</i> ikonográfiai elemeinek megoszlása jelentéstartalmuk szerint	393
2. táblázat: A dekorációs elemek által megidézett istenek.....	396
117. ábra: A Decius-felirat. (Ganzert 1996. 191. nr. 6, foto: G. Ponti. Taf. 76. 1–3).....	399
118. ábra: Falda térképe (részlet).....	412
119. ábra: Az Alessandrina-negyed (Meneghini 2011. 165. fig. 6. felhasználásával: T. Horváth Ágnes)	415
120. ábra: A via Alessandrina háztömbje. (Meneghini 2011. 229. fig 17. alapján: T. Horváth Ágnes)	420
121. ábra: A nyugati exedra régészeti maradványai (Meneghini 2011. 22.).....	421
122. ábra: A Pompeius domus és az Augustus kori szerkezetrészek viszonyának rekonstrukciója. (T. Horváth Ágnes)	423
123. ábra: Gatteschi alaprajza a forumról.....	428
124. ábra: A domitianusi építmény alapozása. (T. Horváth Ágnes)	429
125. ábra: 125. ábra: A domitianusi építmény felső szintje. (T. Horváth Ágnes).....	429
126. ábra: A domitianusi építmény látványterve (Tacchi 2013. 165. alapján: T. Horváth Ágnes)	430
127. ábra: A traianusi átépítés alaprajza. (T. Horváth Ágnes)	432
128. ábra: A traianusi építkezés látványterve (Tacchi 2013. 166. alapján: T. Horváth Ágnes)	433
129. ábra: A traianusi építmény hosszmetsete (Meneghini 2009. 115. fig. 132.)	435
130. ábra: A traianusi állapot (Meneghini 2009. 114. fig. 130.).....	435
131. ábra: A San Basilio templom és konvent a templom podiumán. (Meneghini 2009. 210. fig 275. alapjánT. Horváth Ágnes)	438
132. ábra: Alo Giovannoli metszete 1620 körül.	443
133. ábra: Piranesi metszete (1784).....	444
134. ábra: A Codex Escorialensis ábrája (Meneghini 2009. 220. fig. 291. alapján, sötétebb kiemelés, tölem: T. Horváth Ágnes).....	446
135. ábra: Giovanni Antonio Dosio ceruzarajza (Firenze, Uffizi, GDSU inv. 2515 A r).....	449
136. ábra: A Casa loggiája (Tacchi 2013. 167. alapján T. Horváth Ágnes).....	454
137. ábra: A reneszánsz negyed. (Tacchi 2013. 168. alapján T. Horváth Ágnes)	458
138. ábra: T. H. McAllister laterna magicája.....	460

139. ábra: Jacob van der Ulft via Bonellája (Haarlem, Frans Hals Museum, Cat. No 273.)	461
140. ábra: Ippolito Caffi képe a konventről. (Caffi: Bagni di Paolo Emilio (1857). Museo di Roma–Palazzo Braschi)	463
141. ábra: Pogliaghi rekonstrukciós festménye a kibontott császárforumok területéről. (Ricci 1911. kihajtható melléklet)	472

A KÉPEK FORRÁSAI

A kötetben közölt, eredet megjelölés nélküli, vagy „in situ” jelzetű képek a szerző felvételei. Az elemzésekhez a saját felvételek mellett felhasznált, bár a kötetben nem közölt, de rendelkezésemre bocsátott képekért külön köszönetet kell mondanom minde-
nekelőtt Hanufert Katalinnak, Hoffmann Zsuzsannának, Gömbös Tamásnak, Tóth Sándor Lászlónak és Tóth Sándor Márknak.

A rekonstrukciók¹⁴⁸⁸ és eredetiben közölt képek forrásai:

1. ábra: A Forum geológiai magasságvonalai (Színfokozatos domborzati kép Meneghini 2009. 18. alapján: T. Horváth Ágnes)
2. ábra: A Forum tájolása (Alaprajz Carnabuci 2011. 36. alapján: T. Horváth Ágnes)
3. ábra: Augustus aureusa a Capricornusszal (RIC I. 521. In: <http://numismatics.org/collection/1944.100.39177>)
4. ábra: Augustus ezüst denarius (RIC I. 87a. In: <http://numismatics.org/ocre/results?q=RIC+87a>)
5. ábra: Az athéni Akropolison lévő Augustus és Roma templomának rekonstrukciós rajza. (Rose 2005. fig. 20 alapján, kiemelések tőlem – T. Horváth Ágnes)
6. ábra: Mars Ultor capitoliumi temploma Augustus érmein (RIC I. 68; RIC I. 118; RIC I. 607; RIC I. 104. In: [http://numismatics.org/ocre/id/ric.1\(2\).aug.68](http://numismatics.org/ocre/id/ric.1(2).aug.68); [http://numismatics.org/ocre/id/ric.1\(2\).aug.118](http://numismatics.org/ocre/id/ric.1(2).aug.118); [http://numismatics.org/ocre/id/ric.1\(2\).aug.104](http://numismatics.org/ocre/id/ric.1(2).aug.104))
7. ábra: A templom alaprajza (T. Horváth Ágnes)
8. ábra: Iuppiter Capitolinus temploma. (Canina archaikus ["Temple of Jupiter Capitolinus (Canina's restoration)."] The New York Public Library Digital Collections. 1890. <http://digitalcollections.nypl.org/items/510d47e4-4ce6-a3d9-e040-e00a18064a99>] és Gatteschi klasszikus templomának rekonstrukciója [Gatteschi, Giuseppe: Restauri della Roma imperiale: con gli stati attuali ed il testo spiegativo in quattro lingue. Roma, 1924. 3.] alapján, montázs: T. Horváth Ágnes)
9. ábra: A templom homlokzati nézetének rekonstrukciós montáza (Toebelman 1923. Taf. 39. felhasználásával T. Horváth Ágnes)
10. ábra: A templom csúcson lévő akrotérionjának lehetséges változatai. (Montázs: T. Horváth Ágnes)
11. ábra: Victoria az Ara Pietatis domborművén. (Museo dell'Ara Pacis, Roma. Fotó: T. Horváth Ágnes)
12. ábra: A templom oldalsó párkányzatának és a tetőzetnek a díszítése (Montázs: T. Horváth Ágnes)
13. ábra: A templom párkányzatának rekonstrukciója (T. Horváth Ágnes)
14. ábra: Szívléc variációk a forumon. (T. Horváth Ágnes)
15. ábra: A „tulipános forma” egy konzolon (FA 335. Fotó: T. Horváth Ágnes)

¹⁴⁸⁸ A „felhasználásával”, „alján” megjegyzések az alapul felhasznált művek esetében mindenkor átalakítást, átrajzolást, adott esetben komoly áttervezést jelentenek.

16. ábra: A templom architrávjának egy darabja a „tölgyleveles” kümával. (Augustus-forum, in situ, FA 183. Fotó: T. Horváth Ágnes)
17. ábra: A Palladio és a Kockel által megrajzolt párkányzat rekonstrukciójának jól látható különbségei (Oeuvres complètes d'André Palladio, Chapuy, Nicolas-Marie-Joseph [Bearb.], 1825. taf. XIX és Kockel 1983. taf. 13. alapján: T. Horváth Ágnes)
18. ábra: Oroszlánfejes vízköpő (FA 2543. Fotó: T. Horváth Ágnes)
19. ábra: Konzol oldalnézeti képe. (FA 335. Fotó: T. Horváth Ágnes)
20. ábra: Konzol. A párnatag külső oldalának szalagfonatos díszje. (FA 335. Fotó: T. Horváth Ágnes)
21. ábra: A Mars Ultor-templom felirata. (Altair4 Multimedia Archeo 3D multimedia In: <https://www.youtube.com/watch?v=IWwZ1ZXE7SQ> saját feltöltése és Epigraphische Datenbank Heidelberg, HD 024857 felhasználásával, montázs: T. Horváth Ágnes)
22. ábra: Tabula lusoriae (Augustus-forum, in situ. Fotó: T. Horváth Ágnes)
23. ábra: Erotikus jelenet graffitija. (Kockel 1983. 20. ábra, Taf. 121 alapján, kiemelés T. Horváth Á.)
24. ábra: A templom oltárának lehetséges dekorációja. (FA 72–73 alapján. Fotó: T. Horváth Ágnes)
25. ábra: A templom külső fala (Canina 1843. Tav. II. 40. nyomán: T. Horváth Ágnes)
26. ábra: A templomfal meandere (Monticelli alapján, <http://digilib.biblertz.it/jquery/digilib.html?lv=3&fn=ASL-Concorsi-Poletti/Asl-1359-r-dpi-390-anagramm-150&pn=&ww=0.96&wh=0.8697&wx=0.02&wy=0.0126>)
27. ábra: A templom megmaradt három oszlopának oszlopfői. (Augustus-forum, in situ. Fotó: T. Horváth Ágnes)
28. ábra: Az oszlopfő művészi rekonstrukciója (D'Espouy 1923. 56. ábra)
29. ábra: A forum egyik kazetta-rózsája. (FA 27. Fotó: T. Horváth Ágnes)
30. ábra: Mennyezeti kazetták. (Epidaurusi Tholos, Forum Augusti, athéni Parthenón. Fotó: T. Horváth Ágnes)
31. ábra: Az architráv, az oszlopfő és a pteron mennyezete in situ a forumon. (Fotó: T. Horváth Ágnes)
32. ábra: Antonio da Sangallo vázlatrészlete a templomcella keleti podiumáról (Viscogliosi, Alessandro, I fori imperiali nei disegni d'architettura del primo cinquecento. Ricerche sull'architettura e l'urbanistica di Roma, Rome 2000. figs. 85, 87.)
33. ábra: Baldassare Peruzzi vázlata (Viscogliosi, Alessandro, I fori imperiali nei disegni d'architettura del primo cinquecento. Ricerche sull'architettura e l'urbanistica di Roma, Rome 2000. fig. 140.)
34. ábra: Antonio Labacco rekonstrukciója Peruzzi vázlata alapján. (Labacco 1552. 10. In: pdf. Letöltve: <https://archive.org/details/librodantoniolab00laba>)
35. ábra: Sallustio Peruzzi vázlata az aerarium jelölésével (Viscogliosi, Alessandro, I fori imperiali nei disegni d'architettura del primo cinquecento. Ricerche sull'architettura e l'urbanistica di Roma, Rome 2000. fig. 157.)
36. ábra: A cella lizéna-fejezete (FA 2514. Fotó: T. Horváth Ágnes)
37. ábra: Az ún. „leveles küma” és „nézőpontjai” egy abacus töredéken (Montázs, T. Horváth Ágnes)
38. ábra: A Pegasus-oszlopfő (FA 2514. Fotó: T. Horváth Ágnes)

39. ábra: Raffaello: Madonna della Quercia (In: Raffaello Sanzio-
http://www.museodelprado.es/imagen/alta_resolucion/P00303.jpg)
40. ábra: A cella dekoratív lábazata (FA 2516. Fotó: T. Horváth Ágnes)
41. ábra: Hornyolt és lándzsás kannelurák egy oszloptest töredékén (FA 5460 és FA 5461. Fotó: T. Horváth Ágnes)
42. ábra: Palladio 1570. 17.in: <http://architectura.cesr.univ-tours.fr/Traite/Images/LES1338Index.asp>.
43. ábra: A cella apszisának látványterve (Altair4 Multimedia Archeo 3D multimedia In: <https://www.youtube.com/watch?v=IWwZ1ZXE7SQ> saját feltöltése alapján T. Horváth Ágnes pillanatkép és montázs)
44. ábra: Az Algiers-relief és referális ábrázolásai (Fotók: T. Horváth Ágnes)
45. ábra: A Ravenna relief és figuráinak referális ábrázolásai (Fotók: T. Horváth Ágnes)
46. ábra: Hadrianus és Sabina (Louvre, inv. MR 316; MA 1009. (Fotó: T. Horváth Ágnes)
47. ábra: Marcus Aurelius és Faustina (Musei Capitolini inv. 652. Fotó: T. Horváth Ágnes)
48. ábra: Az Ostiai szoborcsoport. (Museo Nazionale Romano, Terme di Diocleziano, Inv. 108522. Fotó: T. Horváth Ágnes)
49. ábra: Mars Capitolini (Musei Capitolini, MC 58. Fotó: T. Horváth Ágnes)
50. ábra: Athena Varvakeion (Athén, Ethnico Archaologico Museo. Fotó: T. Horváth Ágnes)
51. ábra: Jacobus Bos rekonstrukciója Antoine Lafréry kiadásában (Jacobus Bos rekonstrukciója Antoine Lafréry kiadásában. Közli: Hollstein, F. W. H.: Dutch and Flemish etchings, engravings, and woodcuts, ca. 1450–1700. M. Hertzberger, Amsterdam, 1949- vol. 3. 150. not. 14.)
52. ábra: A primaportai Augustus (Musei Vaticani, 2290. Fotó: T. Horváth Ágnes)
53. ábra: Ares Borghese (Paris. Louvre, inv. 866. Fotó: T. Horváth Ágnes)
54. ábra: Alkamenész: Aphrodité (Louvre MA 414. Fotó: T. Horváth Ágnes)
55. ábra: Venus Victrix és Venus Genetrix (Montázs: T. Horváth Ágnes)
56. ábra: A cella „görögös”, illetve „római” szoborcsoportjainak hipotetikus rekonstrukciója (Montázs. T. Horváth Ágnes)
57. ábra: Az FA 2562a töredék (Fotó: T. Horváth Ágnes)
58. ábra: A „Ravenna-relief” (Museo Nazionale in San Vitale, Ravenna. Fotó: T. Horváth Ágnes)
59. ábra: A templom homlokzata az Ara Pietatis domborművén (Villa Medici, in situ és Museo dell’Ara Pacis, Róma, Fotók: T. Horváth Ágnes)
60. ábra: A porticusok és exedrák átnézeti képe. (Studio „il Laboratorio” és H. Bauer. <http://www.illaboratoriosrl.com/italiano/progetti/foroaugusto2.htm> és H. Bauer 1987. 764. fig. 1. alapján montázs: T. Horváth Ágnes)
61. ábra: A padlózat gyékényfonat mintázatának rekonstrukciója (Meneghini–Santangeli-Valenzai 2011. 91. fig. 8. arányainak figyelembevételével rajzolta: T. Horváth Ágnes)
62. ábra: A porticusok hátsó falának rekonstrukciója (Studio „il Laboratorio” <http://www.illaboratoriosrl.com/italiano/progetti/foroaugusto4.htm>)
63. ábra: A hátsó fal anthemion frízének kevésbé plasztikus változata (FA 1130. Fotó: T. Horváth Ágnes)
64. ábra: A szoborfülkék kerete (FA 1131. Fotó: T. Horváth Ágnes)
65. ábra: A párkányzat külső oldalának rekonstrukciója. (Rajzolta: T. Horváth Ágnes)

66. ábra: A Maison Carrée párkányzatának egy részlete. (Fotó: T. Horváth Ágnes)
67. ábra: A porticus párkányzatának belső fríze (Kockel 1983. alapján T. Horváth Ágnes)
68. ábra: A belső fríz szimmetriavonalai (T. Horváth Ágnes)
69. ábra: Az attika egyik kariatidája (Museo dei Fori Imperiali, inv. FA 4385–4328–4302. Fotó: T. Horváth Ágnes)
70. ábra: Az attika és a clipeusok változatainak rekonstrukciója (Rekonstrukciós montázs T. Horváth Ágnes)
71. ábra: A „bükkleveles” pajzs díszítése (Casa dei Cavalieri di Rodi, Sala delle Cariatidi. Fotó: T. Horváth Ágnes)
72. ábra: A „bordázott” mintás clipeus (Museo dei Fori Imperiali, FA1117, FA 2513)
73. ábra: A „lándzsahegyes vagy magmintás” clipeus változat (T. Horváth Ágnes)
74. ábra: Iuppiter-Amon (Casa dei Cavalieri di Rodi, Sala delle Cariatidi, és Kunsthistorische Museum, inv. I 120. Fotók: T. Horváth Ágnes)
75. ábra: A torquest viselő Iuppiter (Museo di Fori Imperiali, Roma, FA 2513. Fotó: T. Horváth Ágnes)
76. ábra: Iuppiter töredékek a clipeus közepéből. (FA 3201a és FC 4673. Fotó: T. Horváth Ágnes)
77. ábra: Pateratöredék. (FA 2507. Fotó: T. Horváth Ágnes)
78. ábra: A porticusok végének rekonstrukciói. (Montázs: T. Horváth Ágnes)
79. ábra: A „kolosszus-aula” palmettás-lótuszvirágos fríze. (In situ, Forum Augustum. Fotó: T. Horváth Ágnes)
80. ábra: A lótuszos-palmettás anthemion fríz kompozíciós vonalai (T. Horváth Ágnes)
81. ábra: A „kolosszus-aula” frízének rekonstrukciója (Kockel 1983. 17. ábra felhasználásával T. Horváth Ágnes)
82. ábra: A hátsó fal festett drapériájának főbb motívumai. (T. Horváth Ágnes)
83. ábra: Augustus mint pontifex maximus (Museo Nazionale Romano, Palazzo Massimo, inv. 56230. Fotó: T. Horváth Ágnes)
84. ábra: Az exedrák felső szintjének rekonstrukciója (<http://www.illaboratoriosrl.com/italiano/progetti/foroaugusto4.htm>)
85. ábra: Az exedrák hátsó falának fríze (Rekonstrukció: T. Horváth Ágnes)
86. ábra: A tarragonai Iuppiter-clipeus (Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Fotó: T. Horváth Ágnes)
87. ábra: Maarten van Heemskerck vázlata (Maarten van Heemskerck vázlata: Berlin, SMBPK, Kupferstichkabinet. Heemskerck Album I. fol. 21vB. Közli: Schreiter, Charlotte: Römische Schmuckbasen, Kölner Jahrbuch, XXVIII, 1995. 318. no. 124.)
88. ábra: Giovanni Francesco da Sangallo vázlata egy különleges lábazatról. (Firenze, Uffizi, GDSU inv. 1852 Ar. In: Schreiter, Charlotte: Römische Schmuckbasen in Renaissancezeichnungen. Interpretationsmöglichkeiten aus archäologischer Sicht, in: Pegasus. Berliner Beiträge zum Nachleben der Antike, Heft 4 (2003) 37–66. fig. 6.)
89. ábra: A Forum új alaprajzának feltételezett rekonstrukciója (Braccalenti [Braccalenti–Carnabuci 2011. 36.] és Cavallero [Cavallero 2014. 258.] alapján)
90. ábra: A forum építészeti elemeinek lehetséges elrendezése. (T. Horváth Ágnes)
91. ábra: A feltételezett basilica építészeti elrendezésének lehetséges rekonstrukciója. (T. Horváth Ágnes)

92. ábra: A császárforumok triporticusos szerkezete Coarelli (Coarelli 1975. 102–103. alapján)
93. ábra: A forum hátsó oldali lezárásának látványterve (Montázs: T. Horváth Ágnes)
94. ábra: Gismondi-rekonstrukciók a forumokról (Közli: Braccalenti–Carnabuci 2011.)
95. ábra: A Templum Pacisban talált töredék (FP 134. Fotó: T. Horváth Ágnes)
96. ábra: A szoborpark rekonstrukciója (T. Horváth Ágnes)
97. ábra: A pompeii freskó Aeneas csoportjának rekonstrukciója. (T. Horváth Ágnes)
98. ábra: A pompeii Romulus triumphans freskó rekonstrukciója. (T. Horváth Ágnes)
99. ábra: Augustus kori női alakot ábrázoló töredék (FA 2578 a. Fotó: Tóth Sándor László)
100. ábra: Endoiosz Peiszisztratosznak ajánlott Athéné szobra az Akropolisz Múzeumban (Fotó: T. Horváth Ágnes)
101. ábra: Diana Lucifera. (RSC Claudia 15. In: <http://downies.com/aca/Auction317/aca/images/lots/317/1971.jpg>)
102. ábra: Apollo Citharoedus. (RIC I. 171a.3. In: [http://numismatics.org/ocre/id/ric.1\(2\).aug.171A](http://numismatics.org/ocre/id/ric.1(2).aug.171A))
103. ábra: Apollo Musagetes (Musei Vaticani, Inv. 310. Fotó: T. Horváth Ágnes)
104. ábra: A forum ikonográfiájának vonalai. (T. Horváth Ágnes)
105. ábra: Quadriga egy Augustus kori érmen (RIC I. 264. In: [http://numismatics.org/ocre/id/ric.1\(2\).aug.264](http://numismatics.org/ocre/id/ric.1(2).aug.264))
106. ábra: A forum maradványai a tűzfalal. (In situ. Fotó: T. Horváth Ágnes)
107. ábra: Luigi Rossini 1839-es metszete (Luigi Rossini "Viaggio Pittoresco da Roma a Napoli " di Luigi Rossini disegnatore dal vero e incisore (1839) Tav. X. Avanzi del foro creduto di Augusto detto Arco de' Pantani. <http://www.velletri-univercarnevale.it/TavoleRossini.html>)
108. ábra: A diadalívек egyikének helyzete (Rekonstrukció: T. Horváth Ágnes)
109. ábra: A forum oszlopfője, és azok a növények, amelyek ihlethették (Montázs: T. Horváth Ágnes)
110. ábra: A porticus belső párkányzatának fríze. Botanikai párhuzamok. (T. Horváth Ágnes)
111. ábra: Stilizált növényi ornamentika az egyik clipeuson. (T. Horváth Ágnes)
112. ábra: A fülkék alatt futó fríz és Róma hatalmi szimbólumai: a lituus, a sas, a sceptrum és a hasta. (Montázs: T. Horváth Ágnes)
113. ábra: Az attica clipeusainak Nap-szimbólumai. (T. Horváth Ágnes)
114. ábra: A porticus oszlopsori párkányzata belső oldali frízének ikonográfiai motívumai. (T. Horváth Ágnes)
115. ábra: A Dracunculus-motívum egy fantáziarajzon (Papers of British School of Rome 1971. 163. ábra)
116. ábra: A porticusok hátsó fali párkányzatának ikonográfiai motívumai. (T. Horváth Ágnes)
117. ábra: A Decius-felirat (Ganzert 1996. 191. nr. 6, foto: G. Ponti. Taf. 76. 1–3)
118. ábra: Falda térképe (részlet, In: <http://www.ub.edu/enbach/?idioma=en> alapján)
119. ábra: Az Alessandrina-negyed (Meneghini 2011. 165. fig. 6. felhasználásával T. Horváth Ágnes)
120. ábra: A via Alessandrina háztömbje. (Meneghini 2011. 229. fig 17. alapján T. Horváth Ágnes)
121. ábra: A nyugati exedra régészeti maradványai (Meneghini 2011.22.)

122. ábra: A Pompeius domus és az Augustus kori szerkezetrészek viszonyának rekonstrukciója. (T. Horváth Ágnes)
123. ábra: Gatteschi alaprajza a forumról. (Gatteschi, Giovanni *Foro di Augusto Ultimi scavi Augusto 1926*. Archivio Storico Capitolino. Pianta del Foro di Augusto nella ricostruzione dell'archeologo Gatteschi. Fotografo: Anonimo ca. 1920. Alb. 35/95–96.ID_prog: 2107. in:http://www.archiviocapitolinorisorsedigitali.it/view_doc_frameset.php?IDA=63&IDF=2106.)
124. ábra: A domitianusi építmény alapozása. (T. Horváth Ágnes)
125. ábra: A domitianusi építmény felső szintje. (T. Horváth Ágnes)
126. ábra: A domitianusi építmény látványterve (Tacchi 2013. 165. alapján T. Horváth Ágnes)
127. ábra: A traianusi átépítés alaprajza. (T. Horváth Ágnes)
128. ábra: A traianusi építkezés látványterve (Tacchi 2013. 166. alapján:T. Horváth Ágnes)
129. ábra: A traianusi építmény hosszmetzete (Meneghini 2009. 115. fig. 132.)
130. ábra: A traianusi állapot (Meneghini 2009. 114. fig. 130.)
131. ábra: A San Basilio templom és konvent a templom podiumán. (Meneghini 2009. 210. fig 275. alapjánT. Horváth Ágnes)
132. ábra: Alo Giovannoli metszete 1620 körül. (Giovannoli, Alo: *Vedute degli antichi vestigj di Roma di Alo Giovannoli divise in due parti la prima contiene mausolei, archi, colonne, e fabbriche pubbliche, la seconda rappresenta terme, anfiteatri, e tempj*. Compresse in rami 106. Parte prima [-seconda]. Roma, 1616. Foglio 21. In:<http://arachne.uni-koeln.de/item/buchseite/368600>)
133. ábra: Piranesi metszete (1784). In: [http://it.wikisource.org/wiki/Le_antichit%C3%A0_Romane_\(Piranesi\)/1-XXX#mediaviewer/File:Piranesi-1053.jpg](http://it.wikisource.org/wiki/Le_antichit%C3%A0_Romane_(Piranesi)/1-XXX#mediaviewer/File:Piranesi-1053.jpg)
134. ábra: A Codex Escorialensis ábrája (Meneghini 2009. 220. fig. 291. alapján, sötétebb kiemelés, tőlem: T. Horváth Ágnes)
135. ábra: Giovanni Antonio Dosio ceruzarajza (Firenze, Uffizi, GDSU inv. 2515 A r. In: Viscogliosi, Alessandro, *I fori imperiali nei disegni d'architettura del primo cinquecento*. Ricerche sull'architettura e l'urbanistica di Roma, Rome 2000. fig. 187.)
136. ábra: A Casa loggiája (Tacchi 2013. 167 alapján:T. Horváth Ágnes)
137. ábra: A reneszánsz negyed. (Tacchi 2013. 168. alapján:T. Horváth Ágnes)
138. ábra: T. H. McAllister laterna magicája (T. H. McAllister *laterna magic Visual materials [6.1.023]: Ancient Rome*. in Goodyear Archival Collection. http://www.brooklynmuseum.org/opencollection/archives/visual_materials_6.1.023_ancient_rome./image/18255/Forum_of_Augustus_Rome_Italy)
139. ábra: Jacob van der Ulft via Bonellája (Haarlem, Frans Hals Museum, Cat. No 273.)
140. ábra: Ippolito Caffi képe a konventről (Caffi: *Bagni di Paolo Emilio*, 1857, Museo di Roma–Palazzo Braschi)
141. ábra: Pogliaghi rekonstrukciós festménye a kibontott császárforumok területéről. (Ricci 1911. kihajtható melléklet)

MUTATÓ

A,Á

abacus, 91, 114, 115, 134, 135, 138, 211, 222, 223, 249, 283, 392
abacus-rozetta, 114, 137, 283, 377
abundantia, 325, 368
Acanthus mollis, 210, 375
Acanthus spinosus, 120, 375
Accademia San Luca, 460
Achaimenida Birodalom, 81
Actium, 29, 31, 38, 52, 53, 80, 236, 326, 336, 345, 372, 395
Adónisz, 120, 391, 396
Aedes Divi Augusti, 77, 260
Aedes Martis, 49
aedícula, 61, 62, 255, 277, 279, 316, 326, 333, 334
aedilis, 362, 519, 520
aedilis curulis, 519, 520
Aemilius Lepidus, Marcus (1), 368
Aemilius Lepidus, Marcus (2), 147
Aemilius, Lucius Paullus Macedonicus, 324, 516
Aeneas, 19, 40, 79, 80, 81, 168, 169, 188, 191, 194, 277, 313, 317, 323, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 349, 356, 357, 369, 509, 510
Aeneas Silvius, 510
Aeneis, 63, 314, 321, 327, 330
aerarium, 61, 130, 196, 440
aerarium militare, 131, 195, 197
aerarium Saturni, 130, 200
Aesculapius, 394, 396
africano, 206
Afrika, 147
Agapitus, II., 437
agora, 163, 171
Agrippa, Marcus Vipsanius, 215, 239
Akantha, 286
akantusz, 75, 82, 98, 107, 112, 114, 115, 120, 134, 135, 136, 208, 210, 215, 220, 222, 226, 244, 246, 249, 250, 283, 284,

285, 286, 356, 376, 381, 382, 383, 385, 389

Akharnai, 160, 163, 167
Akharnai-relief, 163, 184
Akhilleusz, 327
akrolith, 256
akrolithon, 255
Akropolisz, 58, 70, 116, 135, 140
akrotérion, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 172, 195, 218, 219, 220
alabástrom, 146
Alarich, 400
Alba, 510
Alba Longa, 323, 326, 331, 332, 338, 367
Alba Silvius, 323, 331, 510
Albai hegyek, 360
Albertini, 408
Albinus, L., 513
Alcea, 115, 137, 249, 375, 376
Alchemilla vulgaris, 375
Alea (istennő), 342
Alea (város), 342
Alessandrina-negyed, 415, 417, 464, 467
Alexandria, 76, 271, 276, 367, 416
Alexandrosz (Nagy Sándor), 60, 76, 81, 105, 231, 257, 258, 259, 262, 370, 371, 372, 394, 396
Alföldy Géza, 39, 102, 237, 302
Algiers-relief, 150, 151, 152, 160, 175, 177, 184, 187, 189
Alismataceae, 120
Alkamenész, 154, 171, 172, 175, 187
Allium sativum, 119, 375, 391
Allium triquetrum, 134, 226, 228, 286, 375
Allium ursinum, 210
Alpok, 419
Amaltheia, 56
Ambarvalia, 395
Ammon-oázis, 370
Amon, 231, 236
Amor, 149, 151, 177, 178, 253
Amulius, 52, 510
Ancus Martius, 511

Anemone, 119, 120, 137, 375
 Ankhiszész, 188, 323, 329, 330, 336, 509
 Antares, 39
 ante-fal, 117
 antefix, 75, 82, 83, 95, 97
 anthemion, 91, 97, 135, 208, 215, 218, 246,
 248, 249, 251, 253, 254, 278, 389
 Anthemis, 120, 137, 375
 anthrakolit, 147
 Anti-Ares, 39
 Antonia maior, 302, 303
 Antonia minor, 152, 178, 302, 303
 Antoniarum duarum, 303
 Antoninus-kor, 150, 153, 156, 158, 160,
 171, 174, 179, 181, 184, 185, 186, 187
 Antonius, Marcus, 53, 80, 258, 302, 342
 Apellész, 231, 250, 258, 259, 262, 370
 Aphrodisziász, 111, 123
 Aphrodité, 13, 82, 111, 119, 120, 163, 168,
 172, 175, 178, 179, 180, 181, 185, 391,
 395, 396
 Aphrodité en képoisz, 151, 175, 184
 Aphrodité hopliszmené, 179, 180, 181, 187
 Aphrodité-templom, 111
 Apium graveolens, 120
 Apollo, 19, 47, 53, 57, 81, 82, 90, 108, 138,
 143, 163, 164, 168, 200, 210, 237, 239,
 242, 285, 342, 344, 345, 346, 348, 349,
 356, 377, 380, 382, 385, 386, 389, 391,
 394, 395, 396
 Apollo Actius, 53
 Apollo Citharoedus, 81, 345
 Apollo lantja, 386, 388, 389
 Apollo-kultusz, 53
 Apollón, 81, 121, 137, 164, 172, 240, 249,
 285, 286, 348, 389, 391, 392, 396
 Apollón Boedromiosz, 348
 Apollón Theoxeniosz, 348, 349
 Apollo-templom, 18, 47, 53, 66, 80, 81
 apotheca, 407
 apotheosis, 137, 151, 188, 189, 198, 202,
 243, 258, 384
 apotropaikus, 64, 83, 105, 119, 137, 209,
 236, 239, 248, 380, 382, 391, 393, 464
 Appiades-kút, 105
 apszis, 44, 124, 130, 146, 150, 272, 297,
 299, 424, 440, 441, 467, 470
 Aqua Felice, 464
 Aqua Marcia, 105, 431, 440
 aquila, 56, 57, 62
 Aquileia, 298, 299
 ara gentis Iuliae, 151
 Ara Maxima Herculis, 80
 Ara Pacis Augustae, 107, 123, 151, 167,
 237, 247, 253, 283, 366, 373, 375, 380,
 382
 Ara Pietatis Augustae, 72, 75, 76, 77, 160,
 171, 191
 aranykor, 57, 81, 102, 168, 237, 252, 253,
 255, 353, 367, 368, 461
 Archa Noé, 439
 archetípus, 149, 160, 181, 185, 186, 299
 architráv, 39, 85, 90, 99, 211, 213, 216, 223,
 281, 462
 archivolt, 441
 Arco de' li Pantani, 363
 Arco dei Pantani, 110, 351, 362, 363, 403,
 406, 409, 410, 412, 413, 418, 439, 451,
 457, 459, 462
 Arco di Pantano, 459
 Arcus Nervae, 408, 439
 Area Capitolina, 199, 313
 area fori, 22, 42, 66, 203, 204, 205, 266,
 311, 312, 315, 316, 402, 410, 416, 442,
 445, 465
 Arész, 48, 64, 90, 154, 160, 163, 168, 172,
 178, 180, 181, 185, 187, 391, 395, 396
 Arész Borghese, 153, 156, 158, 171, 174,
 184, 186, 187
 Arész-templom, 163
 Argiletum, 27, 28, 33, 44, 68, 265, 301, 345,
 403, 404, 409, 416, 422
 Argosz, 266
 Arisztobulosz, 81
 Árkádia, 342
 armarium, 295, 318, 319
 armilla, 242
 Arretium, 19, 42, 322
 Artemisz, 90, 137, 164, 172, 238, 239, 240,
 242, 348, 349, 382, 384, 395, 396

Artemisz Hégemoné, 349
 Artemisz Kartiatisz, 396
 Artemisz Kartiatisz, 238, 239, 240, 242
 Artemisz Orszilokhia, 349
 Artemisz Paidotrophosz, 349
 Artemisz Philomeirax, 349
 Artemisz-templom, 111
 Arum italicum, 215, 375, 381
 Ascanius, 323, 329, 330, 331
 Asia provincia, 423
 Asparagus, 375
 Asperula aristata, 375, 380
 Asphodelos, 380
 Asphodelus albus, 121, 375
 aszfödélősz, 90
 Aszklépiosz, 137, 377, 382, 394, 396
 Aszklépiosz-szentély, 123
 asztragalosz, 15, 91, 92, 97, 99, 111, 121,
 140, 213, 216, 253, 290
 Athén, 58, 59, 60, 70, 79, 112, 116, 140, 160,
 163, 171, 172, 175, 222, 239, 240, 242,
 243, 277, 288, 370
 Athena, 124, 342, 348, 349, 395
 Athena Alea, 341, 342, 348, 395
 Athena Varvakeion, 164
 Athéné, 138, 160, 164, 240, 242, 342, 349,
 370, 384, 396, 439
 Athéné Erüma, 349
 Athéné Poliasz, 164
 Athéné Poliatisz, 349
 Athéné Polioukhosz, 349
 Atia, 341
 atrium, 269, 303, 363, 369, 422, 426, 427,
 454, 456, 459, 469
 Atrium Libertatis, 201, 269
 attika, 90, 95, 111, 129, 204, 220, 236, 240,
 250, 272, 292, 307, 314, 373
 attikai ión lábázat, 140
 attikai lábázat, 103, 110, 116, 208, 246, 289
 attributum, 90, 242, 386
 auctor, 50, 250, 280, 314
 auctoritas, 41, 179, 189, 258, 367, 368, 372
 augosztosz, 371
 augur, 209, 371, 383
 auguráció, 194
 augurium, 333
 augurium augustum, 193, 333, 383
 Augustus, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 23, 24,
 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37,
 38, 39, 40, 41, 42, 47, 48, 49, 51, 52, 53,
 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66,
 69, 70, 77, 79, 80, 81, 90, 102, 105, 106,
 108, 115, 116, 120, 121, 122, 123, 124,
 128, 130, 146, 149, 150, 151, 152, 153,
 154, 160, 164, 167, 168, 169, 172, 173,
 178, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 193,
 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 202,
 215, 220, 224, 231, 234, 236, 237, 238,
 239, 240, 242, 250, 252, 253, 255, 256,
 257, 258, 259, 262, 265, 266, 267, 271,
 280, 289, 295, 296, 311, 312, 313, 314,
 315, 316, 317, 321, 324, 325, 326, 327,
 328, 331, 332, 334, 336, 337, 338, 339,
 341, 342, 345, 348, 349, 351, 352, 353,
 355, 356, 357, 361, 366, 367, 368, 369,
 370, 371, 372, 376, 382, 392, 394, 395,
 396, 397, 398, 399, 406, 423, 424, 425,
 426, 431, 447, 450, 452, 455, 517, 521
 Augustus Caesar, 331
 Augustus Geniusa, 257
 Augustus kor, 318
 Augustus-fórum, 14, 19, 20, 24, 27, 31, 33,
 34, 35, 43, 57, 62, 63, 65, 66, 121, 187,
 215, 237, 238, 240, 247, 265, 266, 267,
 268, 271, 273, 280, 296, 297, 299, 302,
 304, 306, 308, 310, 317, 329, 351, 356,
 367, 368, 395, 397, 398, 401, 402, 403,
 404, 406, 407, 408, 410, 413, 416, 417,
 418, 419, 422, 428, 431, 433, 434, 436,
 437, 439, 442, 443, 451, 453, 457, 464,
 465, 469, 470, 471
 augustusi béke, 238
 Augustusi Béke Oltára, 167
 Augustus-kor, 14, 23, 116, 150, 153, 174,
 186, 187, 259, 273, 302, 314, 318, 321,
 322, 325, 328, 366, 373, 374, 397, 398,
 399, 422, 469
 Augustus-mauzóleum, 107
 Augustus-quadruga, 107, 300, 345, 355
 Augustus-tropaeum, 371

aurea aetas, 90, 119, 194, 255, 368, 382
Aurelianusi városfal, 409
Aurora, 57, 168
aurum coronarium, 353
auspicium, 21, 193
Avagliano, Alessandra, 174
Aventinus, 453, 456
axiális, 22, 43, 70, 356, 392, 397
axialitás, 70, 125
Az Augustusi Kegyelem Oltára, 191

B

Babnitz, Leanne, 269, 271, 273
baccalature, 134, 228
baccellato, 134, 222
Bacchus, 237, 285, 391, 394, 396
Baetica-szobor, 237
Baiae, 178
baldachin, 441
balteus, 82, 208, 209, 210, 219, 281, 286,
290, 386
Barbo, Marco, 453, 456
bardiglio, 206
basilica, 44, 266, 272, 293, 296, 297, 298,
299, 300, 301, 302, 303, 304, 401
Basilica Aemilia, 223, 368, 403, 465
Basilica Antoniarum Duarum, 298, 301,
302, 303, 304
Basilica Argentaria, 302
basilica Floscellaria, 302
Basilica Iulia, 18, 273, 276, 355
Basilica Maxentii, 275
Basilica Ulpia, 266, 295, 299, 301
basilica Vestiararia, 302
Bauer, Heinrich, 275, 279, 297
bazilica, 244
bazilita, 445, 453, 457, 465, 467
bazilita kolostor, 414
bazilita monostor, 427
baziliták, 407, 437, 439, 440, 451, 452, 457,
459, 462
Bellona, 368
Benedek, XIV. pápa, 156

beneficium, 303
Berlin, 470
Bernini, Giovanni Lorenzo, 361
Bianchi, Giacoma, 405
Bizánc, 442
Boccapaduli, Prospero, 409, 417
Bolsena, 124
boltív, 278, 426
boltíves, 255, 426
Bonella-negyed, 418
Bonelli, Michele, 416
Bonifác, IV., 400
Bonfond, Marianne, 198, 200, 201
Borghese-gyűjtemény, 154
Bosszúálló Mars, 47, 49, 50
Bosszúló Mars temploma, 51
Braccalenti, Laura, 310
Bramante, Donato, 455
Breenbergh, Bartholomaeus, 448
Brescia, 179
Bresciai Victoria, 181
Brutus, Lucius Iunius, 333, 511
Brutus, Marcus Iunius, 338
Bryonia, 375
Budapest, 326
Bufalini, Leonardo, 409, 464
bukranion, 251, 253
Bulbocodium, 216, 284, 375
buleuterion, 304
Bustany, David, 149
Bustany–Leca, Catherine, 149
Buxus sempervirens, 120

C

Cacus, 81
Caecilius Metellus Numidicus, Q., 517
Caecus, Appius Claudius, 324
Caelus, 57
Caenina, 334
caerolum, 98, 117, 122, 194, 253, 275
Caesar forum, 406
Caesar, Caius Iulius, 17, 18, 19, 24, 29, 31,
32, 33, 36, 48, 49, 51, 52, 53, 59, 61, 70,

81, 150, 152, 164, 167, 168, 178, 185,
 188, 189, 193, 194, 195, 237, 257, 258,
 262, 313, 324, 328, 331, 332, 338, 339,
 348, 349, 368, 370, 431, 519, 520, 521
 Caesar, Caius Iulius Strabo, 324, 331
 Caesar, Gaius Iulius, 324, 331
 Caesar, Gaius Iulius Caesar Vipsanianus, 36,
 60, 102, 215, 324, 331
 Caesar, Lucius Iulius Caesar Vipsanianus,
 35, 102, 215, 324, 331
 Caesarea, 437
 Caesar-forum, 20, 27, 31, 33, 34, 35, 42, 43,
 47, 68, 103, 105, 149, 215, 270, 306,
 308, 345, 355, 402, 403, 410, 415, 416,
 417, 439
 Caesar-templom, 61
 Caffè del Foro di Traiano, 460
 Caffi, Ippolito, 451, 462
 calcei patricii, 337
 calcei senatorii, 338
 caligae, 161
 calix, 115
 Callimachus, 376
 Caltavuturo, 242
 Camaggio, Maria, 329
 Camille Borghese, 154
 Camillus, M. Furius, 512
 campagus, 167
 Campana-relief, 252
 Campanile, 456
 Campanula, 375
 campo, 403, 405, 406
 Campo Carleo, 405, 412, 466
 Campo Caro Leonis, 405
 Campo Kaloleoni, 405
 Campo Torrecchiano, 406
 Campo Vaccino, 456
 Campus Kaloleonis, 403, 405
 Campus Martius, 22, 48, 199, 352, 408
 cancelli, 105, 263
 Caneva, Giulia, 284, 373, 375
 Capetus, 323
 capite velato, 257
 Capitolinus, 18, 55, 201, 408
 Capitolium, 18, 22, 47, 57, 58, 59, 61, 62,
 63, 65, 66, 112, 174, 181, 196, 197, 198,
 199, 200, 201, 202, 431
 Capitoliumi Mars, 138
 capriccio, 462
 Capricornus, 56
 Capua, 179, 180
 Capuai Venus, 153, 179, 180, 186
 Capys, 323, 509
 Carandini, Andrea, 469
 cardo maximus, 68
 Carlina, 115, 375
 Carlina acaulis, 115, 137, 375
 Carmen Arvale, 64, 260
 Carmentis, 340
 Carnabuci, Elisabetta, 270, 274, 294, 295,
 301, 306, 397
 Carolei di Leone, 405
 Carrara, 25, 30, 144, 163
 Carrhae, 55
 Carthamus tinctorius, 375, 380
 Casa dei Cavalieri di Rodi, 230, 341, 426,
 427, 441, 455, 458, 462, 467
 Cassius Dio, 38, 40, 55, 197, 200, 312
 Cassius, Caius Longinus, 338
 Castor- és Pollux-templom, 106, 130, 197
 Castrioti, David, 373
 Cato, Marcus Porcius, 64, 338, 516
 Catullus, Caius Valerius, 301
 cauliculus, 114, 115, 376
 Cavallero, Fabio Giorgio, 106
 cella, 68, 71, 76, 110, 111, 117, 118, 122,
 124, 128, 129, 130, 140, 141, 146, 149,
 160, 184, 185, 187, 189, 191, 193, 215,
 370, 392, 399, 416, 440, 465
 cement, 25
 censor, 198
 Ceres, 168, 285, 391, 396
 chiesa di S. Maria de Archa Noe, 411
 Chiesa di San Basilio al Foro di Augusto,
 453
 Chiesa di Sant'Urbano a Campo Carleo, 405
 chiese di S. Adriano e S. Martina, 409
 chlamys, 156
 ciborium, 441, 442

Cicero, Marcus Tullius, 153, 328, 338
 Cinnamus, C. Sulpicius, 271
 cipollino, 144, 213, 246, 276, 277, 292
 ciprus, 115, 137, 284, 375, 382
 Ciprus, 123, 452
 Circus Flaminius, 41
 claristorium, 246
 Claudius, Appius Caecus, 368, 513
 Claudius, Tiberius Caesar Augustus
 Germanicus, 38, 191, 198, 201, 257, 258,
 262, 272, 398
 Claudius-dinasztia, 152
 Claudius-kor, 151
 clementia, 336
 Clementia-templom, 61
 clipeus, 95, 134, 210, 223, 224, 232, 236,
 237, 239, 286, 287, 336, 351, 368, 373,
 375, 380, 385, 391, 392
 clipeus imaginata, 382
 clipeus virtutis, 56, 336, 372
 clivus Argentarius, 409
 Cloaca Maxima, 27, 28, 363, 402, 430
 Cloelia, 340
 Codex Escorialensis, 445
 Colchicum, 89, 134, 226, 375
 Collis Latiaris, 27, 29, 425
 Collis Mucialis vagy Sanqualis, 27, 425
 Colonia Iulia Equestris, 298
 Colosseum, 468
 concordia, 189, 237, 389, 392
 Concordia, 168
 Concordia Augusta-templom, 81
 concordia deorum, 382, 394
 consensus deorum, 54, 80
 Consolano, Domenico, 462
 consul, 35, 36, 37, 38, 102, 198, 324, 383,
 400, 423, 511, 513, 514, 515, 516, 518,
 520
 consul ordinarius, 37
 consul suffectus, 36, 37, 38
 Contiglozzi, Angelo, 466
 continentia, 336
 contrata, 405, 406
 contrata apothecarum S. Basilii, 407, 451
 contrata Arcanoe, 406
 contrata Turris Comitibus, 407
 Convulvulus, 375
 Cor Scorpii, 39
 Coriolanus, 156
 Cornelius, C. Cethegus, 516
 cornucopia, 164, 168, 234
 corona, 91, 99, 126, 142, 198, 213, 222, 223,
 250, 251
 corona civica, 167, 171
 corona radiata, 151
 corona triumphalis, 198
 Corvus, M. Valerius, 513, 521
 Cosciari, Marcantonio, 448, 451, 456, 457
 Cossus, A. Cornelius, 324, 512
 Cottafavi, Gaetano, 450
 cranium, 172, 174
 Crassus, Marcus Licinius, 30, 54, 55
 crimen inter sicarios, 52
 Cupido, 382
 Cupressus sempervirens, 115, 137, 375
 curia, 22
 Curia, 76, 250, 370, 372, 459
 Curia Iulia, 250, 336, 372
 Cursor, L. Papirius, 513
 cursus honorum, 279
 Cyclamen, 375, 380
 Cydonia oblonga, 119, 121, 137, 216, 252,
 373, 375
 Cynara cardunculus, 115, 284, 375, 376, 380

Cs

császárforum, 14, 18, 20, 21, 22, 34, 264,
 308, 322, 352, 402, 403, 406, 409, 410,
 411, 428, 431, 439, 442, 443, 445, 462,
 467, 468
 császárforumok, 470

D

Da Sangallo, Antonio il Giovane, 124, 128,
 464
 Da Sangallo, Giovanni Francesco, 290, 291
 Da Sangallo, Giuliano, 416, 455

damnatio memoriae, 338, 339, 431
 Decius, Basilius, 400
 Decius, Flavius, 400
 dedikáció, 102
 del Piombo, Sebastiano, 458
 del Re, Sebastiano, 409
 della Porte, Ardicino, 453
 della Rovere, Giovanni Antonio, 456
 Della Valle család, 417
 Delphoi, 239, 247
 Démétér, 120, 209, 240, 249, 285, 391, 396
 denarius, 233, 335, 345
 Desgodets, Antoine, 15
 devotio, 35, 48
 Di Carlo, Pierino, 307
 diadém, 175, 178, 179, 180
 Diana, 57, 164, 168, 239, 344, 348, 349,
 356, 382, 385, 394, 395, 396
 Diana Lucifera, 270, 342, 344, 345
 Diana-szobor, 270
 Diana-templom, 111
 Dianthus, 375
 dictator, 513
 Dido, 327
 dignitas, 18, 367
 dignitas fori, 22, 42
 Diogenész, 239
 Dionüszosz, 80, 81, 82, 234, 237, 285, 376,
 377, 382, 391, 394, 396
 Dioszkuroszok, 262
 Dis Pater, 234, 236, 237
 Diszkobolosz, 171
 díszléc, 208, 215, 228, 249, 469
 Divi Augusti-templom, 372
 Divi Caesaris-templom, 106
 divi filius, 188, 258, 262, 349, 370, 371
 divi parentum, 51
 divus, 345, 349
 Divus Augustus, 152, 260
 Divus Caesar, 370
 Divus Caesar-szobor, 258
 Divus Iulius, 102, 150, 152, 188, 189, 257,
 259, 339, 341, 349, 371
 Divus Iulius-templom, 18, 61, 66, 69, 97,
 372

do ut des, 21, 328
 docimenium, 147
 docimium, 147
 domestica mala, 51
 dominikánus, 449, 457, 462
 Domitianus, Titus Flavius, 295, 397, 421,
 428, 431, 434
 Domitianus-kor, 424, 428
 Domitianus-nymphaeum, 434
 Domitianus-terasz, 422, 428, 436, 453
 domonkosok, 457
 domus, 28, 30, 31, 310, 368, 369, 422, 423,
 424, 425, 426, 427, 431, 433, 440, 454
 domus forensis, 369
 dór fríz, 70
 dór küma, 216
 Dorüphorosz, 177
 Dosio, Giovannantonio, 448
 Dracunculus, 115, 210, 252, 284, 375
 Dracunculus vulgaris, 115, 249, 252, 284,
 375, 381, 388, 389
 drapéria, 253, 255
 Drusus, Livius, 516, 519
 Drusus, Nero Claudius (Drusus Iulius
 Caesar), 324, 364
 Drusus, Nero Claudius Germanicus, 520
 Drusus, Nero Claudius Germanicus maior,
 152
 Drusus-iv, 365, 418, 467
 Du Pérac, Étienne, 408, 410, 413, 464
 Duilius, C., 371, 514
 duoporticus, 203, 296, 299, 314

E,É

Ecballium, 375
 echinus, 222
 École des Beaux Arts, 466
 Egyiptom, 41, 53, 76, 98, 117, 122, 146,
 147, 172, 194, 230, 231, 233, 234, 236,
 237, 240, 253, 275, 323, 336, 351, 372
 életfa, 252, 285, 388, 391, 442
 Eleuszisz, 70, 85, 222

elogium, 208, 279, 280, 281, 316, 319, 322,
 323
 Emerita Augusta, 19, 42, 330, 334
 Endoiosz, 342
 Enüó, 262
 Epheszosz, 123
 Epidauros, 121, 122, 123
 epigráfia, 322
 epinaosz, 71
 epiporpama, 345
 episztülion, 99
 epitheton ornans, 64
 Erechteion, 59, 60, 70, 83, 121, 220, 222,
 224, 240, 241, 242, 247, 370
 Erinnüszök, 48, 396
 Erósz, 81, 82, 151, 177, 178, 193, 382
 Esquilinus, 433
 Euterpé, 175
 ex manubiis, 17, 102
 exedra, 28, 35, 43, 44, 46, 66, 72, 115, 123,
 129, 130, 134, 135, 144, 168, 204, 205,
 206, 208, 210, 213, 220, 229, 244, 246,
 248, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270,
 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278,
 279, 281, 287, 289, 291, 292, 293, 294,
 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 303,
 311, 312, 313, 315, 316, 317, 318, 319,
 321, 325, 326, 331, 332, 333, 334, 337,
 348, 351, 355, 356, 363, 384, 393, 396,
 397, 398, 403, 408, 410, 411, 413, 414,
 418, 421, 422, 424, 425, 427, 428, 434,
 442, 447, 451, 452, 454, 455, 457, 458,
 459, 464, 465, 466, 467, 470
 exedra duplex, 265
 exemplum servitutis, 238, 242, 353, 370
 exemplum virtutis, 280, 311
 exmanubiis, 239

F

Fabius Pictor, 250
 Fabius, Q. Maximus Verrucosus Cunctator,
 515
 Fabricius, Quintus, 37

Fagus, 375
 Falda, Giovanni, 411, 412
 fallikus, 104, 228, 377, 384, 388
 familia, 368
 fanum, 263
 Farnese Hercules, 79
 Fasti Maffeiani, 38
 Faustina, 154, 158
 Faustina minor, 154, 156, 158, 180
 favissa, 196
 fejezet, 70, 134, 222, 289, 356
 felicitas, 189
 féloszlop, 111, 126, 204, 205, 207, 211, 276,
 291, 292, 364
 félpalmetta, 97, 219
 Feriale Cumanum, 38
 Feriale Duranum, 38
 Festus, Sextus Pompeius, 20
 fides, 389
 Flaccus, Lucius Valerius, 335
 Flavius-kor, 116, 122, 163, 181
 Foeniculum vulgare, 376
 fogléc, 88, 251
 fogrovat, 92, 99, 142, 211, 213, 223
 folia ima, 115, 136
 folia proiecta, 114
 folia secunda, 115, 136
 fonat, 140
 fonatdisz, 290
 fontana, 105
 Fontana dell'Acqua Paola, 461
 Fornari, Augusto, 413
 fortitudo, 336
 Fortuna, 193, 194, 348
 Fortuna Primigenia, 220
 Fortuna Redux, 194
 Fortuna Virilis, 193
 forum, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22,
 23, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36,
 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47,
 50, 51, 52, 53, 54, 58, 63, 65, 66, 68, 69,
 70, 71, 76, 80, 81, 83, 87, 88, 90, 98,
 105, 106, 111, 112, 115, 122, 123, 124,
 128, 129, 134, 135, 137, 149, 150, 158,
 160, 163, 167, 168, 172, 184, 185, 186,

- 187, 189, 191, 194, 195, 196, 199, 200,
201, 202, 203, 204, 205, 210, 213, 214,
215, 222, 223, 224, 229, 231, 236, 237,
238, 239, 240, 244, 246, 247, 250, 252,
253, 256, 257, 260, 262, 264, 266, 267,
268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 277,
280, 281, 287, 288, 292, 293, 295, 296,
297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304,
305, 306, 307, 308, 310, 311, 312, 313,
314, 317, 318, 321, 322, 323, 324, 325,
326, 329, 330, 332, 333, 334, 336, 338,
339, 340, 341, 342, 344, 345, 346, 348,
349, 351, 353, 355, 356, 360, 361, 362,
363, 364, 366, 367, 368, 369, 370, 371,
372, 373, 374, 375, 376, 380, 382, 383,
384, 385, 386, 389, 391, 392, 394, 395,
397, 398, 399, 400, 401, 402, 404, 406,
411, 414, 415, 416, 418, 419, 421, 422,
424, 425, 426, 427, 432, 434, 435, 436,
437, 439, 440, 442, 446, 451, 454, 458,
459, 462, 464, 466, 468, 470, 471
- Forum Augusti, 410
- Forum Augustum, 24, 25, 35, 42, 49, 63, 64,
68, 198, 199, 201, 202, 203, 215, 237,
242, 265, 269, 272, 273, 308, 313, 314,
322, 323, 403, 426, 453, 454, 456, 462
- Forum Iulium, 18, 24, 27, 42, 43, 68, 201,
215, 265, 297, 304, 308, 310, 342, 364
- Forum Martis, 47
- Forum Nervae, 272
- Forum Palladio, 439
- Forum Romanum, 17, 18, 22, 27, 42, 47, 55,
62, 64, 66, 68, 81, 99, 188, 197, 199,
267, 271, 273, 312, 322, 345, 368, 403,
406, 409, 443, 456
- Forum Traiani, 201, 265, 269, 295, 314,
361, 455, 471
- Forum Transitorium, 129, 138, 163, 265,
272, 352, 397, 402, 403, 410, 411, 416,
451, 456, 461, 470
- forum-basilica, 302, 304
- főpárkány, 142, 213, 223, 239, 250
- Fra Giocondo, 464
- fratres Arvales, 201, 260
- fríz, 85, 91, 99, 115, 134, 135, 208, 209,
210, 213, 214, 215, 216, 222, 223, 229,
239, 244, 247, 248, 249, 250, 251, 253,
278, 281, 288, 372, 380, 386, 389, 439,
462
- frontális, 70
- fullonica, 336
- Furiák, 396
- FUR-töredék, 204, 325, 344
- futókutya, 290, 292, 383, 442
- függőlemez, 95, 96, 98, 117, 118, 213, 223
- fűzér, 251, 252

G

- Gabii, 360
- Gabii mészkö, 203
- Gagea, 375
- Gaia, 252
- Gallia, 57, 233, 234, 237, 351
- Gallia Comata, 361
- Gallia Togata, 361
- Gallus, Lucius Caninius, 36, 37, 38
- gammadion, 383
- Ganümedész, 79, 81
- Gasse, Louis-Sylvestre, 465
- Gatteschi, Giuseppe, 77, 426, 427
- Gatti, Giuliano, 466
- Geiserich, 400
- geiszipodész, 92, 223
- geiszon, 72, 85, 88, 91, 94, 96, 99, 100, 117,
195, 211, 223, 251, 281
- Geminus, Gaius Fufius, 37
- genealógia, 279
- Genius, 252, 256, 258, 259, 260, 339, 369
- Genius Augusti, 194, 201, 258, 259, 260,
331, 349, 353, 369, 383
- gens, 323, 331
- gens Claudia, 324
- gens Cornelia, 324
- gens Iulia, 18, 19, 185, 188, 231, 238, 269,
270, 280, 314, 316, 317, 321, 323, 324,
325, 326, 327, 328, 339, 340, 348, 349,
352, 368

gens Memmia, 327
gerendanyaláb, 99
gerendaprofil, 98, 100
gerendázat, 75
gerendázatfej, 92, 99
Gergely, IX., 452
Germania, 364
Germanicus, Iulius Caesar Claudianus, 152, 364
Germanicus-diadalív, 467
Ghislieri család, 417
Ghislieri, Michele, 417
giallo antico, 144, 205, 206, 211, 213, 244, 246, 276, 289, 292, 469
Giglioli, Quirino, 467
girland, 251, 252
Gismondi, Italo, 203, 275, 304, 307, 308, 310, 469
Globus, 171, 372
Gorgó-fő, 161, 163, 164, 235
Gorgók, 235, 236
Gracchus, Gaius Sempronius, 517
Gracchus, Tiberius Sempronius maior, 338
Gracchus, Tiberius Sempronius minor, 517
Gracchusok, 270
graffiti, 19, 104
Granikosz, 60, 223, 370
gravitas, 189, 337, 369
griff, 70, 164, 168, 172, 174, 187
Gros, Pierre, 266
grotta, 196, 360
Grotta Oscura, 360, 470
Gsell, Stéphane, 188
guelph kereszt, 455

Gy

gyékényfonatminta, 144, 205, 206, 246
gyöngysor, 140
Győzelem oltára, 372

H

Hádész, 120, 121, 137, 209, 234, 249, 377, 396
hadijelvények, 38, 50, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 168, 195, 196, 200, 311, 336, 373
Hadrianaeum, 352
Hadrianus, Publius Aelius Traianus, 128, 154, 156, 158, 161, 174, 187, 240, 242, 399
Hadrianus-kor, 128, 171, 399
Harmonia, 168
Hartswick, Kim J., 160, 173
hasta, 381, 383, 384, 386, 391, 394
hasta Martis, 384
Hecastostylum, 237, 352
Hedera, 167, 285, 373
Helianthemum, 121, 375, 385
helices, 114
Héliosz, 121, 382, 396
Hellász, 180, 238
hellén, 71, 94, 98, 122, 167, 171, 334, 370, 373
hellenisztikus, 16, 25, 42, 44, 59, 65, 70, 85, 104, 116, 122, 124, 137, 161, 169, 194, 220, 231, 242, 258, 265, 266, 276, 297, 335, 336, 367, 370, 371, 373
helmet, 163
hendecasyllabus, 301
Héra, 89, 90, 119, 252, 391, 396
Héraklész, 79, 167, 323, 371, 509
Héraklész-szentély, 371
Herculanaeum, 267
Hercules, 79, 80, 81, 82, 371
Hercules-kultusz, 371
Hermész, 236, 285, 391
hérósz, 79, 80, 81, 169, 349, 371, 377, 395
Hersilia, 340
Heszperidák, 252
Heszperiszek, 252
Hibiscus, 249, 375
hierosz gamosz, 252
himation, 174, 177, 180, 181, 341
Himerósz, 81

Hispania, 57
Hispania Ulterior Baetica, 351
historia, 327
Historia Augusta, 312
homéroszi kacaj, 104
Honos, 194, 326
Horatius, Quintus Flaccus, 47, 62, 80, 236, 259, 395
hornyolt, 114, 134, 222
Horologium Augusti, 237
hullám-meander, 110, 122, 124, 253, 254, 383
Humulus lupulus, 215
Hyacinthus, 210, 249, 375, 396

I, Í

Ianiculus, 461
Ianus, 64, 65
Ianus Quirinus, 200
Ianus Quirinus-templom, 199
Ianus-templom, 200, 262
identitás, 331
II. Victor Emmanuel-emlékmű, 47
Illyria, 336
imagines, 41, 243
imagines clipeatae, 220, 223, 243, 370
imago, 223, 368
imitatio, 238
imitatio Alexandri, 81, 124, 144, 223, 231, 370, 380
imitatio deorum, 187
immoscapo, 141
imperator, 18, 102, 199, 256, 324, 334, 356, 372
imperium, 189, 279, 311, 324, 383
impluvium, 433
in situ, 110, 111, 118, 469
Insegna della Corona, 460
Insegna Mascherone, 460
insignia, 338
insula, 28, 30, 361, 412, 419, 451, 459
intercolumnatio, 112
ión oszloprend, 58, 88, 116

ión voluta, 135
Iris, 115, 137, 228, 284, 285, 286, 375, 376, 377, 380, 391
Irisz, 285, 377, 396
ispotályos rend, 451, 452
Isteni Augustus temploma, 77
Istituto delle Neofite delle Domenicane della Santissima Annunziata, 457
Itália, 19, 24, 30, 40, 70, 81, 116, 169, 452
Itinerario di Benedetto Canonico, 403
Itinerarium Einsiedlense, 402
ityfallikus, 388
Iulia Augusta, 341
Iulius nemzetség, 191, 193, 368
Iulius-Claudius korszak, 160
Iulius-Claudius-dinasztia, 188, 189, 325, 328
Iulus, 510
Iuno, 385, 396
Iuno Lucina, 201
Iuno Sospita-szentély, 219
Iuppiter, 19, 51, 55, 62, 64, 65, 71, 79, 82, 90, 103, 135, 143, 167, 168, 198, 199, 200, 202, 220, 229, 230, 233, 234, 236, 237, 238, 241, 242, 282, 287, 369, 370, 382, 384, 385, 391, 394, 396
Iuppiter Capitolinus-templom, 70, 103
Iuppiter Fagutalis, 231
Iuppiter Feretrius-templom, 18, 55, 63, 65, 200
Iuppiter Optimus Maximus, 18, 395
Iuppiter Optimus Maximus-templom, 18, 47, 103, 369
Iuppiter-Amon, 79, 224, 226, 230, 231, 235, 287, 370, 385
Iuppiter-templom, 62, 112, 198
ius civile, 29
ius imaginis, 199, 337
iustitia, 336
Iuvenalis, Decimus Iunius, 196, 346
Iuventas, 201

J

Janan, Michaela, 334
János evangélista, 462
Jeruzsálem, 452
Jeruzsálemi Rodoszi és Máltai Szent János
Szuverén Ispotályos Rend, 453
johannita, 452
Juglans regia, 375
Julia Domna, 341
Juno Ludovisi, 178

K

kalathosz, 114, 376
Kalüdónia, 342
kandeláber, 164, 249, 283, 286, 386, 388,
389
kandelábermotívum, 115, 135, 137, 252,
282, 284, 381, 442
kanéphorosz, 240
kannelúra, 115, 116, 141, 213, 222
kariatida, 107, 129, 143, 220, 221, 222, 223,
224, 238, 239, 240, 242, 243, 307, 341,
351, 370, 373, 382
Karthágó, 151
Kária, 396
Káriai, 238
karyatida, 222, 240, 241, 242
kazetta, 96, 98, 111, 117, 118, 119, 121,
122, 123, 137, 204, 208, 213, 216, 223,
254, 275, 392
Kekropsz, 243
képszék, 85, 99, 251
kerek szobor, 204, 212, 240, 278, 281, 312
kerengő, 457
Keresztelő Szt. János, 427, 441, 456, 462,
469
khitón, 151, 153, 156, 174, 177, 178, 180,
193, 341
khtonikus, 243, 382
kikerics, 89, 134, 375
Kisebb Attalida szoborcsoport, 60
kiszté, 222, 240

kithara, 345
Kleopátra, 80, 189, 236
Knidosz, 239
Kockel, V., 66, 72, 75, 88, 98, 99, 128
kolosszus-aula, 91, 117, 135, 144, 205, 206,
207, 213, 215, 244, 246, 251, 259, 275,
281, 291, 292, 315, 331, 332, 339, 383,
386, 396, 422, 424, 425, 426, 427, 442,
447, 453, 467
kompozit lábazat, 141, 215
kompozit oszlop, 135
kompozit oszlopfő, 134
kompozit oszloplábazat, 140
kompozit oszloprend, 85
kompozit párkányzat, 85
kontraposzt, 161, 177, 222
konvent, 407, 409, 410, 413, 417, 443, 445,
447, 448, 450, 451, 457, 458
konzol, 90, 94, 95, 96, 97, 98, 142, 213, 222,
223, 224, 281, 360, 361, 441
Koré, 239, 242
Korinthosz, 180, 181
korinthoszi oszlopféjezet, 244, 277, 289, 418
korinthoszi oszlopfő, 70, 112, 213, 376
korinthoszi oszloprend, 58, 62, 68, 70, 72,
94, 116, 455
korinthoszi párkányzat, 85
koronázó tagozat, 100
koronázópárkány, 60, 85, 94, 103, 142, 195,
211, 213, 222, 277, 279, 281, 360, 399
koszorúpárkány, 85
köztársaságkori domus, 27, 31, 44, 363, 402,
410, 428, 469
Krisztus, 441, 442
kultuszszobor, 57, 138, 146, 149, 150, 158,
160, 163, 184, 185, 187, 189, 193, 256,
260, 312, 342, 348
kupola, 124, 265, 275
Kübelé, 382
küma, 85, 88, 91, 98, 110, 118, 121, 134,
135, 141, 211, 223, 226, 249
küma recta, 94, 360
küma reversa, 98, 118
Küthéra, 180

L

La Regina, Antonio, 469
La Rocca, Eugenio, 293, 310
Labacco, Antonio, 127, 128, 130, 142, 416
lacuna, 85, 100, 123
Ladón, 252
Lakedaimón, 238, 240
Lampridius, Aelius, 312, 313
Lanciani, Rodolfo, 196, 402, 417, 439, 456,
457, 464, 466, 513, 515, 518, 519, 520
lándzsás tojásléc, 99, 251
lantmotívum, 136
Lanuvium, 219, 220, 254
Laokoón-csoport, 224
lapis Albanus, 30, 360
lapis Gabinus, 30, 103, 255, 360
Lapis, Gaetano, 462
Lares, 64, 194, 260
Largo Argentina, 172
Lar-kultusz, 64, 65, 252, 256, 259, 371
Lar-szentély, 252
Lateran, 403, 443
laterna magica, 460
Latinus, 323, 416, 510
Laurus, 143, 167, 285, 373, 375
Laurus nobilis, 210, 375, 380
Lavatera, 249, 375
Lavinia, 323, 340, 510
Lavinium, 322, 326
Lavinius, 323
Le Colonacce, 439
legio, 56, 195, 200
lépcsőpofa, 105
Leszbosz, 85
leszboszi kúma, 71, 88, 98, 99, 118, 121,
134, 211, 213, 226, 249
leveles kúma, 134
Liber, 285, 382, 391
Ligorio, Pirro, 410
liliom, 89, 375, 391
Lilium candidum, 89, 134, 215, 226, 375
litterae aureae, 353
lituus, 137, 209, 248, 257, 383, 384, 386

Livia Drusilla, 341
Livia Iulia Augusta, 152, 178, 189, 341
Livius Drusus Salinator, M., 516
lizéna, 127, 129, 211
loggia, 434, 436, 455, 458, 459, 462
lorica, 156
lorica masculata, 161, 163
loricata, 189, 338
Lorione, Antonio, 464
Louvre, 104, 156, 175, 180, 187, 341, 462
Lucilla, 154
Lucius Verus, 154
Lucretia, 340
Lucretius, Titus Carus, 327
Lucullus, Lucius Licinius, 338, 520
lucullusi márvány, 147
ludi Martiales, 38, 40, 65, 200
ludi Romani, 65
ludi seculares, 102
Ludovisi Gyűjtemény, 234
ludus Troiae, 40, 41
Luna (istennő), 168
lunetta, 462
Luni, 30
luxuria privata, 24, 25

Ly

lyra, 389

M

Macellum, 460
Macrobius, Ambrosius Theodosius, 66
Madonna dei Monti, 462
Madrid, 329
Maggi, Giovanni, 411, 448
magistratura, 280
magistratus, 36, 199, 338, 383
Magna Mater, 372, 382
maiestas, 337, 362
Maison Carée, 215
Málta, 452
Máltai Lovagrend, 407, 462, 469

Malus domestica, 375
 Malvaceae, 249
Mandragora, 90, 229, 375, 380
mandragóra, 90, 285, 375
Mantegna, Andrea, 456
Mantineia, 342
Marcellus, Marcus Claudius, 324, 516, 520
Marcus Aurelius, 154, 156, 158, 174, 318
Marius, Caius, 324, 331, 338, 371, 518
marmor Lucullaeum, 147
marmor Lunensis, 30, 69, 103, 108, 134, 144,
 204, 213, 244, 246, 253, 355, 470
marmor Numidicum, 147
marmor Phrygium, 147
Maróti, Egon, 395
Mars, 39, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55,
 56, 57, 62, 64, 65, 71, 77, 79, 90, 104,
 134, 137, 141, 149, 150, 151, 153, 154,
 156, 158, 160, 163, 167, 168, 171, 174,
 177, 178, 180, 181, 185, 187, 188, 189,
 191, 193, 194, 195, 197, 198, 200, 242,
 256, 260, 313, 325, 326, 333, 334, 335,
 338, 339, 341, 342, 346, 348, 349, 357,
 362, 370, 384, 391, 392, 395, 396, 465
Mars Campester, 47
Mars Capitolini, 151, 160, 161, 163, 169,
 185
Mars Conservator, 47
Mars Custos, 47
Mars foruma, 47
Mars Gradivus, 47
Mars Pater, 48, 52, 64, 185, 349, 395
Mars Quirinus, 47, 48
Mars Silvanus, 47
Mars Tranquillus, 48
Mars Ultor, 35, 41, 47, 48, 49, 50, 53, 54,
 60, 63, 64, 81, 104, 138, 152, 153, 160,
 163, 168, 169, 172, 178, 184, 189, 194,
 196, 197, 200, 201, 239, 242, 339, 373,
 394
Mars Ultor loricata, 184
Mars Ultor-szobor, 150, 168
Mars Ultor-templom, 18, 19, 28, 36, 39, 47,
 50, 55, 60, 62, 63, 64, 66, 69, 72, 77,
 102, 116, 124, 149, 152, 188, 195, 199,
 200, 201, 211, 213, 215, 253, 260, 262,
 264, 268, 272, 310, 345, 348, 362, 364,
 369, 371, 383, 398, 414, 416, 418, 426,
 437, 439, 440, 442, 443, 445, 448, 451,
 454, 461, 470
Mars-mező, 47
Marspiter, 48, 64
Mars-templom, 62, 65, 456
Martialis, Marcus Valerius, 19, 257, 259,
 268
Márton, V., 453
márvány, 24, 25, 30, 103, 105, 106, 108,
 124, 126, 129, 144, 146, 186, 204, 205,
 206, 207, 213, 246, 256, 279, 289, 312,
 355, 363, 364, 419, 425, 461, 470
Maxentius, Marcus Aurelius Valerius, 210,
 286
Maximus, M'. Valerius Volusus, 512
Maximus, Q. Fabius, 323
McAllister, T. H., 460
meander, 91, 108, 111, 117, 123, 135, 211,
 213, 215, 224, 248, 254, 282, 290, 383
Mediterraneum, 22, 120, 330
Medusza, 163, 235, 236
Medusza-fő, 235, 236, 239
megaron, 40
Megistenült Augustus temploma, 260
Mélosz, 179
Méloszi Aphrodité, 180
memento mori, 199
Meneghini, Roberto, 301
Mercati di Traiano, 184, 243
Mercati Traianei, 404
Mercati Traiani, 341, 361, 434, 470
Mercurius, 236, 391
Mérida, 235, 322, 329
Merigot, J., 450
Messalinus, M. Valerius Messalla, 51
Mészáros, István, 15
Minerva, 396
Minerva-templom, 410, 451
Mirabilia, 403, 404
modillion, 96, 97
Monaco, 371
Monaldini, Venenzio, 413

Monocularis, C. Fabricius Luscinus, 514
Monoecus, 323, 509
monokróm, 122
monopterosz, 58
Montagna, Marco Tullio, 462
Monumenta Ancyranum, 123
mos maiorum, 23, 311
Mummius, L.Achaicus, 517
Muñoz, Antonio, 468
Mus, Publius Decius, 513
Mus, Publius Decius P. f., 514
Musei Capitolini, 156, 180
Museo dei Fori Imperiali, 184, 232, 243, 326
Mussolini, Benito, 296
Mütilléné, 167

N

Naevius Surdinus felirata, 271
Napóleon, 154, 452
Nápoly, 322
Nauküdész, 171
naumachia, 41
négyexedrás, 264
Nemea, 120
Nemeszisz, 164, 249, 396
neoattikai, 114, 153
neoattikai stílus, 168
Nero, 196
Nerva, Marcus Cocceius, 318, 408, 456
Nerva-fórum, 306, 307, 403, 404, 408, 409,
418, 430, 439, 451, 460, 461, 466
Niké, 76, 105, 231, 372, 382
Nîmes, 215
nimfa, 104, 242, 286, 431
nimfák, 238
Noguet, Louis, 466
Nolli, Giambattista, 413
Nolli, Giovan Battista, 465
nugae, 301
nugarius, 301, 302, 303
Numa Pompilius, 511
numen mixtum, 54, 394, 395
Numidia, 144, 147, 244, 246, 292

Numitor, 52, 323, 331, 510

Ny

nyaláb, 211, 213, 216
nyelvminta, 140
Nymphaea, 120, 210, 248, 249, 375, 381,
385, 391
nymphaeum, 178, 428, 431, 436
Nyon, 298

O,Ó

obeliszk, 237
ocreae, 163
Octavia, 302, 341
Octavianus, 13, 18, 24, 27, 29, 30, 31, 32,
33, 35, 38, 49, 50, 51, 52, 53, 59, 63, 65,
76, 189, 191, 194, 273, 324, 328, 334,
349, 357, 371, 423
okker, 253, 255
oktasztűlosz, 68, 117
oltár, 37, 51, 107, 151, 163, 268, 318, 356,
441
Olümpia, 79, 81
Olümpiai Zeusz-templom, 112
Olümposz, 286, 377
Opheltész, 120
Ops, 341
opus caementicum, 129
opus latericum, 428
opus quadratum, 103, 203, 276, 360, 425
opus sectile, 205
oratorium, 439, 440, 441, 459
Orbán, IV. pápa, 405
Orbán, VIII., 462
Orbis Terrarum, 195, 239, 352
ordo, 15
ornamentatriumphalia, 372
ornamentika, 119, 120, 134, 141, 161, 167,
214, 224, 376, 394
oroszlános vízköpő, 223
Orsini, Giovanni Battista, 453, 454
orthosztat, 110, 111, 125, 126, 208, 246

Orto dello Spedale di San Basilio, 442
Orto grande di San Basilio, 442
osteria, 460
Osteria della Vetrina, 460
Osteria della Villetta, 460
Ostia, 24, 156, 180
oszlop, 15, 25, 44, 68, 71, 94, 95, 98, 110,
112, 116, 117, 118, 125, 126, 127, 128,
129, 130, 134, 135, 140, 141, 180, 196,
204, 205, 213, 244, 270, 291, 294, 296,
313, 315, 316, 317, 318, 321, 325, 344,
345, 355, 364, 377, 391, 440, 441, 445,
455, 457, 459, 462
oszlopfő, 70, 114, 116, 135, 136, 207, 239,
376, 389
oszloplábazat, 97, 116, 279, 287, 289
oszlopszék, 220, 278
Ovidius, Publius Naso, 38, 49, 52, 104, 149,
178, 184, 188, 195, 313, 334, 422

Ö, Ó

övpárkány, 142, 205, 213, 276, 277, 278,
281, 292

P

pajzs, 56, 60, 180, 194, 220, 221, 223, 224,
226, 228, 229, 231, 235, 237, 241, 242,
287, 288, 292, 307, 370, 380, 385, 391,
456
Pál apostol, 441
Pál, II., 447, 453, 455, 456
palaestra, 267
Palatinus, 18, 47, 66, 81, 193, 194, 372, 411
palatium novus, 447
palatium vetus, 447, 448, 454, 456
Palazzo Altemps, 178, 234, 304
Palazzo della Cancellaria, 455
Palazzo e Collegio Capranica, 455
Palazzo Ghislieri, 417, 419
Palazzo Longhi, 418
Palazzo Longhi–Balzanetti, 419
palazzo nuovo, 412, 447

palazzo vecchio, 408, 412, 442, 447
Palazzo Venezia, 455
pálca, 97, 100
Palermo, 242
Palladio, Andrea, 85, 142, 416, 464
Palladio-motivum, 205
Palladium, 330, 342
Pallasz Athénéé, 235
palmetta, 75, 82, 83, 95, 114, 135, 140, 163,
164, 172, 174, 215, 218, 219, 220, 246,
247, 248, 249, 250, 253, 254, 288, 289,
392, 441
paludamentum, 156
Panathenaia, 240
Panicum miliaceum, 375
Pantheon, 59, 128, 239, 275, 297, 322, 400
Papaver, 120, 121, 209
Papaver somniferum, 119, 120, 121, 209,
216, 373, 375, 391
par excellence, 384
parazonion, 191
parazonium, 171, 191
Párizs, 154, 156, 341
párkány, 98, 251, 278
párkányzat, 15, 70, 71, 85, 88, 90, 92, 94,
95, 98, 105, 107, 119, 122, 123, 130,
142, 195, 208, 211, 213, 215, 218, 220,
222, 223, 226, 229, 244, 251, 253, 275,
276, 277, 281, 287, 289, 307, 315, 375,
380, 383, 386, 389, 400, 445, 457
Parlatorium, 458
Párosz, 146, 256
parricidium, 51, 52
Parthenón, 58, 60, 83, 95, 181, 223, 277, 370
Pasztitelész, 153, 154
pater, 65, 79
pater familias, 357, 368, 369
pater patriae, 35, 38, 324, 349, 351, 353,
356, 357, 368, 369, 372, 519
patera, 222, 240, 241, 242, 252, 254
patria potestas, 357, 372
patricius, 36, 223, 330, 338
patrius, 65
Pauszaniász, 164, 171, 175, 180, 238, 342

pavonazetto, 144, 147, 246, 249, 255, 256,
 337
 pax, 189, 368
 Pax, 153, 396
 Pax Augusta, 153, 193, 262, 372
 pax deorum, 370
 Pax Romana, 370
 Pax-Nemesis, 396
 Pegasus, 70, 135, 138, 163, 164, 211, 249,
 399
 Pegasus-oszlopfejő, 392
 Peiszisztratosz, 85
 pentagramma, 391
 Pentelicum, 30
 peperino, 124, 203, 276, 360, 419
 pephlophorosz, 251
 Pergamon, 224, 373
 Pergé, 180
 Periklész, 238
 peripteros sine postico, 71
 peripterosz, 71, 117
 perisztaszisz, 71, 125, 410, 412, 465, 470
 Perszephoné, 90, 120, 121, 209, 396
 perszönifikáció, 193, 242
 Peruzzi, Baldassare, 124, 125, 142, 416
 Peruzzi, Sallustio, 124, 130, 196, 464
 phalera, 223
 Pharszalosz, 38, 39, 48, 52, 53
 Pheidiász, 138, 164, 337
 phialé, 240, 242
 phialé meszomphalosz, 242
 Philippi, 49, 50, 52, 53
 Philipposz, II., 124
 Phocas, 400
 Phoenix dactylifera, 167, 210, 288, 375,
 380, 385, 391
 Phrügia, 147
 Phyllitis scolopendrium, 137, 209, 228, 248,
 375, 380
 Piazza del Grillo, 443, 447, 454, 456, 462
 Piazza del Popolo, 361
 Piazza Venezia, 453, 455, 468
 piederstál, 279, 344, 356
 pietas, 17, 18, 152, 168, 189, 328, 334, 336,
 356, 357, 366, 368, 369
 Pietra Gabina, 470
 piknosztülosz, 69, 112
 pilaszter, 71, 111, 128, 129, 134, 141, 213,
 222, 249, 250, 251, 276, 277, 289, 294,
 306, 307, 457, 469
 pilaszter-fejezet, 138, 249, 364
 pilaszter-fő, 290
 pilaszter-lábazat, 141
 pillér, 124, 129, 294, 426
 Pinard, Ugo, 409
 Piranesi, Giovanni Battista, 443, 449
 Piso, Cn. Calpurnius, 30
 Pius, V., 416, 457, 461
 Plantago, 375
 plasztikus, 88, 89, 91, 92, 98, 111, 114, 119,
 134, 135, 210, 211, 212, 222, 247, 249,
 290, 399
 Platner, Samuel Ball, 313, 316
 plebs, 361
 Plinius, Caius Secundus, 19, 24, 76, 237,
 258, 259, 262, 280, 419
 plinthosz, 116, 140, 215, 289
 Plutarkhosz, 194
 Pluto, 234, 237, 377, 396
 podium, 28, 57, 62, 70, 71, 76, 102, 103,
 104, 105, 110, 112, 117, 124, 125, 126,
 128, 129, 130, 131, 146, 195, 196, 197,
 255, 256, 257, 263, 272, 307, 345, 355,
 362, 402, 410, 414, 417, 437, 439, 440,
 442, 443, 446, 447, 448, 451, 454, 457,
 459, 464, 465, 466
 Pogliaghi, Lodovico, 467
 polikróm, 117
 Polükleitosz, 171, 177, 337
 pomerium, 48, 52, 64, 199
 pompa funebris, 41, 368, 371, 372, 382
 Pompeii, 19, 24, 111, 250, 267, 322, 326,
 329, 330, 334, 336, 410
 Pompeii I. festészeti stílus, 25, 144
 Pompeii III. festészeti stílus, 250
 Pompeius, Cnaeus Magnus, 193, 194, 324,
 338, 339, 423, 520
 Pompeius, Sextus, 27, 30, 31, 422, 423
 Pompeius, Sextus Magnus Pius, 423

Pompeius-domus, 31, 33, 34, 44, 363, 414,
 431, 433, 442, 452, 453, 459
 Pompeius-színház, 237
 ponderáció, 177
 pontifex maximus, 102, 372
 populus Romanus, 17, 262
 porfir, 147
 portál, 460
 porticus, 22, 28, 35, 40, 42, 43, 44, 46, 66,
 68, 71, 72, 88, 90, 91, 95, 98, 107, 108,
 115, 117, 123, 128, 129, 134, 135, 144,
 146, 203, 204, 205, 207, 208, 210, 211,
 213, 218, 220, 221, 229, 236, 237, 244,
 246, 248, 250, 254, 255, 262, 264, 265,
 267, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275,
 276, 277, 278, 279, 281, 288, 289, 292,
 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300,
 301, 303, 306, 307, 308, 310, 311, 312,
 313, 315, 316, 318, 319, 325, 326, 332,
 337, 338, 339, 344, 348, 351, 352, 353,
 355, 356, 360, 362, 363, 364, 370, 373,
 380, 383, 384, 386, 389, 393, 396, 399,
 400, 402, 403, 410, 411, 412, 413, 416,
 418, 422, 424, 425, 426, 427, 432, 433,
 434, 440, 446, 451, 453, 457, 459, 462,
 466, 467
 Porticus Absidata, 272, 410
 porticus ad nationes, 237, 351, 353, 354
 Porticus Gai et Luci, 269
 Porticus Iulia, 268, 269, 270
 Porticus Pompeiana, 237, 352
 porticus trisegmentata, 434
 Postumius Regillensis, Aulus Albus, 511
 Poszeidón, 235
 Pothosz, 81, 82
 Potnia Theron, 382
 Praeneste, 220
 praetor, 199, 267, 272, 273, 295, 315
 praetor peregrinus, 271, 272, 274, 353
 praetor urbanus, 267, 268, 271, 348
 Praxitelész, 154
 Preszephoné, 90
 Prima Porta, 57, 168
 princeps, 17, 22, 36, 49, 54, 64, 185, 194,
 199, 259, 280, 345, 353, 369, 371

princeps iuventutis, 36
 princeps senatus, 324, 372
 principatus, 24, 25, 114, 369, 370, 395
 princípium, 391, 392
 Proca Silvius, 331, 510
 Procas, 323, 331, 510
 procurator, 427, 434, 436
 profán, 20, 177, 331
 profanitás, 104
 profanum, 263
 Prométheusz, 377, 395, 396
 pronaosz, 68, 69, 70, 71, 104, 105, 117, 195,
 251, 439, 440
 Propertius, Sextus, 62
 Propúlaia, 70, 116, 370
 Proserpina, 121, 396
 prosopográfia, 322
 prosperitas, 175
 proskünészisz, 258
 provincia, 351, 353
 proximi agnati, 51, 52
 prudentia, 336
 pszeudo-attikai sisak, 171, 174
 pszeudodipterosz, 111
 pteron, 68, 71, 98, 111, 117, 118, 119, 123,
 223, 445, 450, 459
 pteruges, 161, 164, 168
 publica magnificentia, 25, 362
 Punica granatum, 137, 373, 375, 391
 Pürrhosz, 327, 372
 Püthagorasz, 385
 püthagoreus, 385, 392

Q

quadriga, 22, 77, 311, 331, 338, 356, 372
 quadriporticus, 306, 425, 426, 427, 452, 453,
 454, 459
 Quercus, 90, 98, 143, 167, 228, 229, 242,
 373, 375
 Quercus pubescens, 228, 375, 380
 Quirinalis, 27, 201, 264, 409, 411, 425, 426,
 447
 Quirinus, 64, 65

R

Raetia, 419
Raffaello, Santi, 140
Ravenna, 151
Ravenna-relief, 150, 160, 171, 184, 185, 187
refektorium, 440, 445, 446, 459
Regestum Farfense, 437
Regia, 64, 269, 372
regio, 31, 32
regio Biberaticae, 403
Regulus, Serranus C. Atilius, 515
Remus, 52, 333, 510
Reni, Guido, 462
Res gestae divi Augusti, 55, 61, 66, 372
Rhea Silvia, 52, 510
Ricci, Corrado, 196, 365, 426, 428, 437, 440, 456, 466, 467, 468
Risorgimento, 181
Robert, Hubert, 451, 459
Rodosz, 224, 239, 367, 452
rodoszi lovagok, 453
Rodoszi Lovagok Háza, 436, 447
Rodoszi lovagrend, 414, 422, 427, 452, 458, 469
Rodoszi Lovagrend, 448
Róma, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 28, 29, 30, 31, 33, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 47, 48, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 65, 68, 70, 71, 72, 76, 79, 85, 94, 95, 102, 105, 106, 112, 114, 116, 117, 120, 121, 123, 130, 146, 147, 153, 154, 158, 160, 163, 164, 167, 168, 181, 186, 188, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 202, 222, 223, 231, 233, 236, 237, 238, 240, 242, 243, 244, 260, 265, 266, 268, 269, 271, 273, 276, 280, 288, 296, 301, 303, 305, 307, 310, 311, 313, 314, 317, 318, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 341, 342, 345, 349, 351, 352, 355, 356, 357, 360, 361, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 383, 395, 401, 412, 413, 425, 436, 437, 452, 453,

454, 455, 456, 458, 460, 462, 466, 467, 468

Roma istennő, 59, 60, 191, 233, 348
Roma quadrata, 193
Roma Victrix, 194
római beton, 24, 103, 106, 433
Római Birodalom, 16, 24
Római Francia Akadémia, 465
római ión párkányzat, 99, 142
római korinthuszi, 99
római korinthuszi oszloprend, 85
római korinthuszi párkányzat, 85
romanitas, 369
Romulea, 89, 134, 210, 226, 248, 375, 380
Romulus, 48, 51, 52, 63, 77, 81, 90, 169, 191, 193, 194, 277, 313, 316, 317, 323, 325, 326, 328, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 348, 349, 356, 357, 369, 371, 510, 511
Romulus triumphans, 56
Romulus virág, 89, 90
Romulus-mítosz, 51
Rosa, 119, 216, 252, 373, 375, 391
Rosa canina, 121
Rossini, Luigi, 360, 449, 450
rozetta, 70, 96, 98, 115, 117, 119, 121, 122, 135, 136, 137, 208, 214, 254, 255, 275, 281, 289, 377, 441
Rufus, Gaius Vibius, 243

S

S. Adriano, 416
S. Basilio-templom, 409, 410, 414, 437, 440, 454, 455, 456
S. Giovanni de campo Turriciano, 456
S. Giovanni del palazzo di Nerva, 456
S. Giovanni in Campo, 456
S. Maria ad Martyres, 400
S. Maria de Angelis-templom, 409
S. Maria de macello, 411
S. Maria in Campo Carleo, 404
S. Maria in Foro, 411
S. Maria in macello martyrum, 411

S. Maria Nova, 416
 S. Maria-templom, 453
 S. Maria-templom (Spolia Christo), 410
 S. Urbano-templom, 410
 S. Urbanus-templom, 409
 Sabina, Vibia, 154, 156
 sacrilegium, 51, 52
 Saepta, 40
 Sala Bizantina, 441
 Salita del Grillo, 425, 447, 455
 Saliusok, 200, 426, 427, 464
 Salix, 249, 375
 Salone dell'arengario, 455
 Salus, 201
 San Basilio, 416, 456
 San Basilio ad scala mortuorum, 402, 437
 San Basilio de Archa Noe, 439
 San Basilio-kolostor, 411
 San Basilio-templom, 406, 408, 409, 410, 413, 440, 441
 San Salvator-templom, 409
 sanctitas, 337
 Santa Maria in Campo Carleo, 405
 Santa Maria in Macello Martyrum, 460
 Santa Maria Maggiore, 154
 Sant'Agata de' Tessori, 460
 Santangeli Valenzani, Riccardo, 301
 Santissima Annunziata ai Pantani, 457
 sapientia, 336
 Saponieri, Francesco, 465
 sárkány, 252, 284
 Saturninus, Cn. Sentius, 270, 521
 Saturnus-templom, 200
 Sauron, Gilles, 266
 Saxa, Lucius Decidius, 55
 Scabiosa, 115, 137, 375, 376
 scala mortuorum, 196, 437, 440
 sceptrum, 134, 171, 198, 210, 226, 228, 248, 282, 286, 287, 383, 384, 386, 392, 394
 sceptrum Augusti, 383
 sceptrum eburneum, 383
 Schreiter, Charlotte, 291
 Scipio Aemilianus, P. Cornelius Africanus Numantinus, 280, 338, 517, 521
 Scipio, L. Cornelius Asiaticus, 516
 Scipio, Publius Cornelius Scipio Africanus maior, 516
 scotia, 116, 140
 Sebasteion, 351
 Segesta, 327
 senatus, 36, 61, 197, 199, 313, 357, 370, 371
 senatus populusque Romanus, 369
 Septimus Severus, 341
 serliana, 205
 Serlio, Sebastiano, 416
 Serlio-motívum, 205
 Servius Tullius, 511
 sestertius, 66
 Severus, A. Caecina, 51
 Severusok, 298
 sextilis, 38
 Sextus Pompeius-domus, 363, 422, 440, 456, 469
 Sibylla-könyvek, 18, 395
 Sidus Iulium, 188
 signa, 50, 55, 62, 197
 signis receptis, 56
 signum, 62
 Silanus, 240
 Silene conica, 115, 375
 Silvanus, M. Plautius, 37
 Silvius, 323, 331, 333, 510
 Silvius Aeneas, 323, 331
 simulacra gentium, 237, 352, 353
 Sixtus, IV., 464
 Skorpió csillagkép, 38
 sodales Augustales, 202
 Sol, 57, 168, 382, 396
 sommoscapo, 141
 Sonchus, 136, 285, 375, 380
 Soprintendenza Archeologica di Roma, 469
 Spannagel, Martin, 36, 257, 280, 316, 317, 333
 Spárta, 172, 180
 spira, 140, 290, 360, 361
 spirál, 107, 114, 115, 136, 242, 248, 356, 391
 spolia opima, 55, 63, 168, 334, 336, 356
 spoliatio, 14, 15
 spoliazione, 14

SPQR, 153
SS. Annunziata, 467
Statianus, Oppius, 55
statua loricata, 163, 338
statuae armatae, 199
Stendhal, 465
stephané, 156
Sternbergia, 375, 376
stilus, 181
stola, 175, 341
stukkó, 25, 147, 203, 208, 212, 275, 360,
425, 435
sub divo, 268
subsellium, 267
Subura, 27, 30, 272, 310, 345, 361, 362,
364, 406, 409, 418, 422, 424, 426, 431,
434, 442, 447, 450, 451, 453, 457
Suetonius, Caius Tranquillus, 18, 24, 29, 32,
49, 52, 266, 271, 272, 273, 311, 313, 426
Sulla, Lucius Cornelius Felix, 30, 60, 112,
193, 324, 338, 426, 520
summi viri, 22, 273, 295, 311, 313, 321,
324, 331, 337, 340, 342, 349, 352, 369
suovetaurilia, 64
synnadicum, 147

Sz

szalagfonat, 208, 224
szalagpárkány, 140, 290
Szalamisz, 41
számoszi oszloplábazat, 140
Szardeisz, 111
szebasztosz, 371
szemöldökfa, 244
Szent Bazil-kolostor (monasterio S. Basilio),
407
szfínx, 138, 164, 168, 172, 174
Szicília, 437
szima, 85, 94, 110, 123, 134, 195, 211, 213,
251
szinkretizmus, 394
szívléc, 15, 88, 94, 98, 118, 121, 123, 211,
226, 246, 254

Szkopasz, 81
Szt. Benedek, 441
Szt. Péter tér, 361
Szt. Vazul, 437, 441
sztélé, 180
sztilobatész, 71, 196
Szüphanosz, 239, 242, 247
szvasztika, 123, 124, 130, 211, 383, 385
szvasztika-meander, 123, 124, 211

T

taberna, 42, 274, 310, 362, 434, 440, 448,
451, 455
tabernaculum, 76, 231
tabernae, 42
tabula lusoria, 104, 355, 464
Tabularium, 276, 426
Tacitus, Publius Cornelius, 51
tagozat, 88, 92, 99, 100, 123
Tanaquil, 340
Tarentum, 372
Tarquinius Priscus, 511
Tarquinius, Lucius Superbus, 332, 333, 511
Tarragona, 19, 287, 288
Tegea, 342
tégla, 25, 364
Téléphosz, 81
Telephus, 81
Teleszterion, 85
Tellus, 57, 168
temperantia, 336
Tempesta, Antonio, 410, 465
templom, 17, 21, 35, 38, 39, 40, 42, 43, 44,
46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 57, 58,
59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 68, 70, 71, 72,
75, 76, 90, 91, 94, 95, 98, 102, 103, 104,
105, 108, 111, 112, 116, 117, 118, 119,
122, 125, 131, 138, 141, 142, 146, 149,
150, 151, 160, 163, 184, 188, 189, 191,
194, 195, 196, 197, 199, 200, 202, 205,
208, 213, 215, 216, 223, 239, 266, 268,
275, 276, 289, 292, 298, 299, 304, 310,
311, 312, 315, 325, 345, 348, 349, 355,

356, 360, 362, 364, 366, 373, 393, 394,
 396, 400, 402, 416, 418, 424, 439, 440,
 445, 446, 452, 455, 457, 458, 459, 462,
 464, 465, 466, 467, 470
 templomcella, 70, 91, 127, 128, 130, 144,
 160, 161, 164, 191, 196, 211, 223, 249,
 251, 255, 289, 307, 332, 346, 362, 437,
 440, 470
 templom-temenosz, 21, 44
 templum, 21, 48, 104, 178
 Templum Martis Ultoris, 35, 56
 Templum Pacis, 317, 410, 431
 templum rostratum, 69, 106
 tensa, 326
 Teósz, 147
 terminus post quem, 59
 Terra Mater, 57
 terra verde, 117
 terrakotta, 25, 82, 147, 252
 Terrazza Domiziana, 414, 421
 Thaleia, 175
 Thaszosz, 184, 186, 247
 Thébai, 120
 therma, 297
 Thermae Traianei, 43
 Thermae Traiani, 295
 tholosz, 123, 124
 thorax, 161, 163, 164, 168
 thürszosz, 376
 Tiberis, 40, 194, 408
 Tiberius, Iulius Caesar Augustus, 36, 51,
 198, 257, 364, 423
 titulus, 279, 281
 Tivoli, 240
 Toebelmann, Fritz, 92, 98
 toga, 151, 171, 257, 313, 337, 338, 361, 362
 toga picta, 338
 toga virilis, 36, 201
 toga virilis alba, 338
 tojásléc, 91, 92, 98, 99, 118, 121, 122, 141,
 211, 213, 216
 tojásléces küma, 85
 torosz, 97, 116, 140, 290, 291, 292
 Torquatus, Titus Manlius, 513
 torques, 228, 229, 232, 233, 234, 236
 torre, 406
 Torre de' Conti, 456
 Torre dei Conti, 406, 407, 409, 411, 452
 Torre delle Milizie, 452
 Tragopogon, 375, 376
 Traianus, 299
 Traianus, Marcus Ulpius, 116, 253, 295,
 398, 428, 432, 440
 Traianus-forum, 27, 31, 33, 43, 238, 266,
 293, 295, 296, 299, 301, 307, 355, 356,
 397, 398, 402, 403, 404, 415, 431, 432,
 434, 436, 455, 467, 469, 470
 Traianus-oszlop, 181, 403, 408, 409, 461
 Trastevere, 409
 travertin, 103, 204, 295, 360, 365, 419, 425,
 447
 tribunal, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 295
 tribunus, 102
 triclinium, 427
 triglúphosz, 70
 trilobato, 98
 triporticus, 44, 203, 296, 304, 305, 306, 447
 tripus, 105, 263
 Triticum, 373, 391
 triumpháló, 160, 202, 338
 triumphator, 198
 triumphatores, 324, 332, 334, 349, 352
 triumphus, 197, 198, 202
 triumvir, 328, 423
 Trója, 77, 79, 124, 325, 326, 327, 328, 330,
 334, 337, 349, 367, 370
 trokhillosz, 290
 tropaeum, 314, 316, 326, 334, 335, 336
 tropaeum Augusti, 351
 tropaion, 336
 Trupho Potamonis, 271
 tufa, 25, 30, 59, 103, 108, 111, 204, 255,
 306, 360, 364, 419, 470
 Tulipa sylestris, 89
 Tullus Hostilius, 332, 511
 tunica, 151, 175, 178
 tükörkváder, 111
 tünpanon, 72, 76, 77, 79, 160, 171, 181,
 184, 185, 191, 193, 194, 195, 289, 457

tűzfal, 27, 30, 42, 44, 68, 71, 111, 146, 203,
204, 205, 275, 281, 296, 315, 362, 403,
421, 424, 427, 440, 442, 447, 452, 459

U,Ú

Uchard, Toussaint François Joseph, 466
Uchrad, 465
Ulft, Jacob van der, 461
Ululitremulus, M. Fabius, 329, 336
Umbelliferae, 115, 282, 285, 375, 376
Ungaro, Lucrezia, 211
Urginea Maritima, 137, 375

V

Vacca, Flaminio, 419
vadimonium, 106, 267, 269, 270, 271, 273,
314, 322, 344
Valadier, Giuseppe, 85, 88, 361, 465
van der Ulft, Jacob, 461
Van Heemskerck, Maarten, 290
Vasi, Giuseppe, 448
Vatican, 403, 408, 409, 443
Vazul, 441
Veii, 63, 360
Velenca, 453, 455, 458
Velencai ablak, 205
Velia, 468
Velleius Paterculus, 36, 37
Velletri, 462
venatio, 41
Venus, 13, 48, 77, 82, 103, 104, 149, 150,
151, 152, 153, 156, 158, 171, 174, 175,
177, 178, 179, 180, 184, 185, 187, 188,
189, 193, 242, 285, 313, 325, 326, 327,
328, 341, 348, 349, 357, 370, 391, 392,
394, 395, 396, 442
Venus Felix, 193
Venus Genetrix, 13, 47, 48, 49, 104, 168,
175, 177, 178, 179, 185, 189, 193, 242,
349
Venus Genetrix-templom, 68, 69, 103, 105,
106, 107, 215, 253

Venus Libitina, 201
Venus Verticordia, 193
Venus Victrix, 49, 153, 175, 181, 187, 193
Verbascum, 115, 284, 285, 375, 376, 381
Vergilius, Publius Maro, 19, 63, 80, 81, 314,
321, 322, 323, 324, 327, 328, 331, 332,
333, 336, 395
Vergina, 124, 239
Vespasianus, Titus Flavius, 431
Vesta, 64
Vesta Mater, 64
Vesták, 194
Vesta-szűz, 52
Vesta-templom, 66
vestibulum, 40, 426, 427, 453, 454
Veturia, 156
via Alessandrina, 405, 409, 411, 417, 418,
419, 443, 447, 450, 465, 466
via Alexandrina, 417, 459, 461, 471
via Baccina, 459
via Biberatica, 403, 408
via Bonella, 409, 417, 418, 450, 452, 459,
460, 461
via Cavour, 466, 467, 468
via Clementina, 408
via Cremona, 417, 468
via dei Fori Imperiali, 14, 47, 296, 406, 431,
455, 468, 471
via del Impero, 14, 296, 413, 419, 467, 468
via della Marmorella, 417
via della Priorato, 417
via di Campo Carleo, 434, 455
via di Tor dei Conti, 407
Via Lata, 33, 44, 403, 422
via Marforio, 47
via Pia, 409
via Priorato, 417
Via Sacra, 403
via Tor de Conti, 447
via Tor de' Conti, 457, 458
Vibulanus, K. Fabius, 512
Victoria, 75, 76, 77, 78, 79, 153, 179, 181,
262, 335, 356, 372, 382
Victoria Alata, 181
Victoria Augusta, 372

vicus, 403
Vicus Longus, 27
Vicus Sandaliarius, 301
világfa, 249, 285
Villa Adriana, 242
Villa Hadriani, 240
Villa Medici, 72
Villanueva, Ángel Ventura, 272, 299, 301, 302
Virginia, 340
viri magni, 339
viri triumphatores, 22
virtus, 138, 191, 325, 332, 334, 336, 356, 357, 366, 368, 369
Virtus, 191, 194, 326
Virtus Romana, 326
visor, 172
Vitis, 228, 373, 375, 380, 391
Vitruvius, 111, 238, 267, 299, 355, 370, 376

Vitruvius, Marcus Pollio, 70, 238, 239, 267, 299, 303, 370
vízköpő, 85, 94, 95, 213
vízorr, 95, 213
voluta, 82, 83, 97, 114, 136, 172, 214, 218, 219, 220, 247, 248, 441
volutás, 228
voluta-szem, 208, 209, 247, 248, 254

Z

Zanker, Paul, 20, 44, 59, 72, 121, 122, 123, 135, 149, 151, 164, 167, 168, 177, 186, 188, 191, 193, 194, 220, 223, 224, 231, 233, 238, 247, 250, 257, 271, 272, 275, 280, 312, 314, 316, 317, 325, 328, 331, 334, 336, 337, 339, 342, 367, 399
Zeusz, 81, 120, 240, 252, 391, 396
Zeusz-templom, 79
zoomorf, 70, 135

Kiadta: Belvedere Meridionale
szerk@belvedere.meridionale.hu
terjesztes@belvedere.meridionale.hu